

ДЕРЖАВНА НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА УСТАНОВА
“АКАДЕМІЯ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ”

О. С. Власюк

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ
В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
ТА АНТИКРИЗОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

КИЇВ • 2011

ББК 65.9(4УКР)-98
В58

Рецензенти:

- Пирожков С. І. – доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Молдова;
- Мокий А. І. – доктор економічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Львівської комерційної академії;
- Шемаєва Л. Г. – доктор економічних наук, доцент, завідувач відділу макроекономічного регулювання Науково-дослідного фінансового інституту ДННУ “Академія фінансового управління”

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної навчально-наукової установи
“Академія фінансового управління”
(Протокол № 7 від 31 жовтня 2011 р.)*

Власюк О. С.

В58 Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання / О. С. Власюк. – К. : ДННУ “Акад. фін. управління”, 2011. – 474 с.

ISBN 978-966-2380-19-4

Пропонується теоретичне та науково-методологічне обґрунтування економічної безпеки як окремого напрямку економічної науки, розглядаються проблеми економічної безпеки стратегій розвитку та економічних трансформацій, аналізуються питання інвестиційно-інноваційної та енергетичної безпеки, досліджується безпековий контекст зовнішньоекономічної стратегії й міжнародних економічних відносин, висвітлюються проблеми антикризового регулювання та економічної безпеки інтеграційних процесів.

Для фахівців у сфері економічної безпеки та державного управління у галузі економіки, викладачів економічних спеціальностей, аспірантів та студентів.

ББК 65.9(4УКР)-98

ISBN 978-966-2380-19-4

© О. С. Власюк, 2011
© ДННУ “Академія фінансового управління”, 2011

ЗМІСТ

Передмова	7
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК НАУКА (Замість вступу)	11
Розділ 1. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА	38
1.1. До питання реформування бюджетної політики України	38
1.2. Ресурси економічного розвитку в умовах фінансової кризи	42
1.3. Оцінка рівня економічного суверенітету України	50
1.4. Пріоритети державної економічної політики в Україні	53
1.5. Підвищення рівня економічної безпеки держави	57
1.6. Побудова в Україні державної системи стратегічного планування і прогнозування	61
1.7. Економіка України: уроки реформ та глобальний вибір	64
1.8. Стратегія сталого розвитку: застережні заходи України	68
1.9. “Нова хвиля” економічних реформ: принципи та стратегічні напрями	70
Розділ 2. БЕЗПЕКА ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	74
2.1. Зовнішньоторговельні аспекти захисту внутрішнього ринку	74
2.2. Питання соціальної ціни економічних реформ	86
2.3. Заходи щодо подолання “тінізації” економіки та її криміналізації	93
2.4. Механізми залучення тіньового сектору до легальної сфери економіки	98
2.5. Економічні виклики для безпеки України	102
2.6. Актуальні проблеми економічної безпеки підприємництва в Україні та шляхи їх розв’язання	105
Розділ 3. КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	110
3.1. Формування стратегії забезпечення конкурентоспроможності національного виробництва в Україні: необхідність зміни підходів ...	110
3.2. Проблеми забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в процесах регіональної інтеграції	114

3.3. Забезпечення конкурентоспроможності економіки України на євразійському просторі	121
3.4. Посилення конкурентоспроможності національної економіки – рушійна сила соціально-економічних реформ в Україні	130
3.5. Пріоритети посилення конкурентоспроможності національної економіки	133
3.6. Сучасні проблеми зовнішньоекономічної політики в контексті забезпечення конкурентоспроможності національної економіки	135
3.7. Забезпечення конкурентоспроможності економіки регіонів України в контексті європейської інтеграції	137
3.8. Конкурентоспроможність регіонів як елемент інтеграційних стратегій України	142

Розділ 4. ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА БЕЗПЕКА 146

4.1. Проблеми створення сприятливого інвестиційного клімату	146
4.2. Інвестиційна політика в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки	148
4.3. Інноваційний стрибок неможливий без створення попиту на хай-тек	152
4.4. Основи стратегії інноваційного розвитку України	153
4.5. Забезпечення конкурентоспроможності регіону як інструмент залучення іноземних інвестицій	158
4.6. Інноваційна стратегія українських реформ: стан та пріоритети	160
4.7. Роль підприємств з іноземними інвестиціями у формуванні структури зовнішньої торгівлі України	165
4.8. Підвищення рівня інноваційної безпеки України на основі активізації міжнародного науково-технічного співробітництва	172
4.9. Питання правового забезпечення інноваційного розвитку	178

Розділ 5. ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА 181

5.1. Вугільна галузь. Стратегія розвитку та шляхи перетворень	181
5.2. Місце України в реалізації нової енергетичної стратегії Європейського Союзу	185
5.3. Вугілля як стратегічна енергетична перспектива України	194
5.4. Теоретико-методологічний аналіз особливостей нової парадигми енергетичних відносин Схід–Захід	207
5.5. Проблеми міжнародного співробітництва України в ядерній галузі	217
5.6. Конкурентоспроможність енергетики: стан, проблеми, перспективи	228
5.7. Сучасна зовнішня енергетична політика Російської Федерації: вплив на енергобезпеку України	239
5.8. Енергоощадність у світі: досвід для України	251

Розділ 6. АНТИКРИЗОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ	264
6.1. Українська економіка у 1995 році: спроба аналізу і прогнозу	264
6.2. Світова фінансово-економічна криза: виклики національній економіці та стратегія подолання	284
6.3. Українські реалії світової фінансової кризи та проблеми економічної безпеки держави	292
6.4. Особливості світової фінансової кризи та стратегічні напрями антикризового регулювання в Україні	299
6.5. Пріоритети зовнішньоекономічної політики України у посткризовий період	312
Розділ 7. БЕЗПЕКОВИЙ КОНТЕКСТ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ	320
7.1. Зовнішньоторговельні аспекти економічної безпеки	320
7.2. Головні засади нарощування експортного потенціалу України	331
7.3. Економічні передумови зовнішньої політики України: стратегічний контекст	338
7.4. Напрями вдосконалення зовнішньоекономічної стратегії України	344
7.5. Експортна стратегія України як чинник конкурентної боротьби на світовому ринку	351
7.6. Тенденції зовнішньої торгівлі України у I півріччі 2009 року: проблеми та шляхи їх подолання	360
7.7. Зовнішні загрози економічній безпеці України та шляхи їх подолання	368
Розділ 8. БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	374
8.1. Проблеми економічного співробітництва України з Росією в умовах фінансової кризи	374
8.2. Проблеми та перспективи економічного співробітництва України з Російською Федерацією	378
8.3. Модель економічної співпраці Україна – Європейський Союз – Росія: розширення присутності України на європейському ринку	388
8.4. Міжнародні економічні відносини України: проблеми та пріоритети ..	392
8.5. Стан та перспективи економічного співробітництва України з Російською Федерацією	398
8.6. Економічне співробітництво Україна–ЄС: внутрішні виклики та зовнішні можливості	406
8.7. Зовнішньоторговельне співробітництво України з Азією	412
8.8. Економічна стратегія Китаю та українсько-китайське зовнішньоторговельне співробітництво	421
8.9. Виклики світовій економіці в контексті сучасних тенденцій економічного розвитку Китаю	432

Розділ 9. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	439
9.1. Проблеми економічної інтеграції в контексті економічної безпеки України	439
9.2. Загальні засади державної стратегії розроблення міждержавних програм довгострокового співробітництва України з країнами Співдружності Незалежних Держав	444
9.3. Проблеми, пов'язані з вступом України до Світової організації торгівлі	446
9.4. Проблеми та передумови ефективності членства України у Світовій організації торгівлі	449
9.5. Передумови ефективності інтеграційних процесів України на пострадянському просторі	450
9.6. Проблемні питання функціонування зони вільної торгівлі у межах Співдружності Незалежних Держав	452
9.7. Перспективи економічної інтеграції України в Співдружності Незалежних Держав	454
9.8. Стан і перспективи розвитку Організації Чорноморського економічного співробітництва: український вимір	458
9.9. Питання формування єдиного економічного простору	459
9.10. Україна у Світовій організації торгівлі: здобутки та загрози	469

ПЕРЕДМОВА

В умовах подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи суттєво зростає актуальність проблеми забезпечення економічної безпеки держави, яка є одним з найважливіших національних пріоритетів, гарантом державної незалежності, умовою економічного розвитку й зростання добробуту громадян.

Економічна безпека країни охоплює визначальні сфери життєдіяльності й розвитку людини, суспільства, держави і природи. Нехтування станом економічної безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей економіки, банкрутства підприємств і, зрештою, підриву системи життєзабезпечення держави з подальшою загрозою для її суверенітету.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, змусити працювати важелі управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Досліджуючи проблему економічної безпеки, слід пам'ятати про її системну сутність. Економічна безпека держави, з одного боку, охоплює підсистеми різних сфер забезпечення життєдіяльності суспільства, які також мають певну внутрішню структуру, а з другого боку, є підсистемою міжнародної економічної безпеки.

Сьогодні доводиться констатувати, що проблема економічної безпеки не набула достатнього розвитку в науковому та політичному житті України, а також у вітчизняній науковій літературі. Дослідження цієї проблематики доктором економічних наук, професором О. С. Власюком, узагальнені у цьому виданні, є однією з нечисленних системних наукових розвідок у зазначеній сфері, проведених автором протягом 1992–2010 рр.

Безумовним теоретичним здобутком автора є обґрунтування сутності економічної безпеки як окремого наукового напрямку економічних досліджень. Логічно і послідовно він доводить відповідність системи знань про економічну безпеку критеріям сутності науки, розглядає проблеми створення і реалізації єдиної концепції економічної безпеки, аналізує системоутворювальне значення категорії “економічна безпека”.

У подальшому О. С. Власюк виходить з того, що конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз цим інтересам, і ґрунтуються на засадах правової демократичної держави. Саме часовий фактор великою мірою визначає ступінь загрози економічній безпеці, коли помилки стратегії призводять до незворотності втрачених можливостей і поглиблення кризової ситуації.

Основою успішного здійснення економічних реформ в Україні має стати послідовне забезпечення розвитку та зростання продуктивних сил. Автор доводить, що концепція безпеки економічних перетворень має бути покладена в основу моделі реформування національної економіки.

На переконання автора, динамічний економічний розвиток держави можна забезпечити лише за умови розробки і впровадження механізму, здатного працювати в інтересах всього суспільства і об'єднати полюси сьогоденного протистояння. Обов'язковою умовою ефективного функціонування такого механізму є налагодження цілеспрямованої взаємодії продуктивних сил: трудових ресурсів, засобів і предметів праці. Сподіватися на ефективність хаотичних ринкових реформ не доводиться – вони не діють через недосконалість господарського механізму функціонування національної економіки.

Автор доводить, що в умовах багатуукладної економіки, коли держава не може директивними методами контролювати і спрямовувати діяльність усіх господарських суб'єктів, створення ефективної системи економічної безпеки можливе на шляху забезпечення оптимального стимулюючого впливу держави на процеси суспільного відтворення, регулювання макроекономічних параметрів, цілеспрямованого управління структурними перетвореннями і грошово-фінансовими потоками.

У дослідженні обґрунтовано стверджується, що для України не може бути ефективною, оптимальною економічна модель будь-якої іншої країни зі стабільною економікою. До того ж урахування рекомендацій, прийнятних для стабільних економік, в умовах кризового стану економіки України може призвести до загострення кризи. При цьому стратегія розбудови нової економічної системи має ґрунтуватися на принципах функціонування в одному правовому колі, за єдиним стратегічним задумом гармонійного розвитку господарського механізму як на макро-, так і мікрорівнях, об'єднаного загальним прагненням економічного зростання.

Водночас розглянуто проблеми використання внутрішніх джерел фінансування потреб господарського комплексу країни, поєднання фінансової сфери із сферою реальної економіки, обмеження тіньової економіки та несанкціонованого переливання капіталу за кордон, відродження платоспроможного внутрішнього попиту, розвитку інституціональної інфраструктури, соціального забезпечення економічних реформ.

Далі, на основі аналізу рівнів забезпечення України основними факторами виробництва (природними, трудовими ресурсами і капіталом) та ефективності їх використання порівняно з провідними державами світу запропоновані заходи підвищення конкурентоспроможності економіки України.

Обґрунтовується думка, що забезпечення економічної безпеки в Україні має в основі посилення дієздатності держави в економічній сфері, що реалізовується переважно непрямими важелями регулювання, зокрема, бюджетно-податковою

та грошово-кредитною політикою. Наразі суб'єкти господарювання неспроможні адекватно реагувати на непрямі важелі державного регулювання економіки, оскільки для забезпечення самостійних відтворювальних процесів їм потрібні платоспроможний внутрішній ринок, доступ до кредитних ресурсів та прозоре й прогнозоване правове поле.

Зазначається, що в Україні необхідно створити передумови для проведення узгодженої зовнішньої політики захисту національних економічних інтересів. Одним з реальних кроків на цьому шляху має стати запровадження "національного економічного діалогу". На зовнішній арені нація повинна виступати не як сукупність окремих суб'єктів економічної діяльності, а як єдиний організм. Тому необхідно розвивати ідеологію "партнерських взаємовідносин" між органами державної влади та суб'єктами економічної діяльності, а також забезпечити прозорість як вітчизняного, так і світового ринків для вітчизняних товаровиробників.

На думку автора, структурна перебудова економіки України має відбуватися шляхом розгортання інвестиційної та інноваційної діяльності, забезпечуючи оздоровлення її виробничої структури при посиленні ролі внутрішнього банківського капіталу і власних коштів підприємств.

Насамперед необхідна концентрація ресурсів у галузях, що визначають життєзабезпечення населення. Важливо поживати інвестиційний попит на оновлення і розвиток товарного виробництва, забезпечивши його достатніми внутрішніми накопиченнями й інвестиційною підтримкою держави. Такими паростками економічного зростання можуть стати галузі зі швидкими темпами економічного обігу, високим і стійким ринковим попитом, наприклад, агропромисловий комплекс, харчова та легка промисловості, сфера послуг, що має позитивно вплинути на рівень життя населення. Водночас стабілізація системи життєзабезпечення населення та відродження інвестиційної діяльності дасть змогу активізувати процеси економічного відтворення.

Для забезпечення економічної безпеки України необхідно задіяти власний інноваційний потенціал, стимулювати розробки наукових та конструкторських центрів. Без цього неможливо домогтися технологічного прогресу, гарантувати конкурентоспроможність вітчизняної продукції на зовнішніх ринках, позбутися економічної залежності.

Довгострокової макроекономічної стабільності можна досягти за умови низького рівня інфляції, стабілізації національної валюти та створення ефективного фінансового сектору. Безпековий аспект цього етапу полягає, на думку автора, у відтворенні фінансової системи на інноваційних засадах, формуванні надійного ринку цінних паперів і капіталу, проведенні науково обґрунтованої амортизаційної політики, регулюванні співвідношення фондів накопичення і споживання.

Автор наголошує на необхідності надання належного значення інвестиціям у новітні технології, процеси технологічного переоснащення промисловості й сільського господарства, у засоби комунікацій, управління та ринкову інфраструктуру, тобто всім тим інвестиційним напрямам, які підвищують швидкість відтворення і обігу, скорочуючи ці цикли.

Ефективність структурного оновлення економіки значною мірою залежить від зовнішніх ринків, інтеграції національної економіки до світового економічного простору. Тут особливої ваги набувають безпековий контекст зовнішньоекономічної стратегії і безпека міжнародних економічних відносин України. Важливо

також зберігати темпи науково-технічного і технологічного прогресу, накопичувати власний досвід і знання в галузі управління відтворювальними процесами. При цьому реалізація заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки, повинна проходити у напрямі здійснення активної структурної і соціальної політики, посилення активності держави в інвестиційній, фінансовій, кредитно-грошовій, зовнішньоекономічній сферах і продовження інституціональних перетворень.

Ґрунтовне й системне викладення О. С. Власюком еволюції ключових проблем забезпечення економічної безпеки України і поглядів на можливості їх вирішення дає змогу говорити про актуальність цього дослідження. Науковці знайдуть у ньому підтвердження своїм гіпотезам та напрями для подальшої роботи у цій сфері; економісти-управлінці – механізми забезпечення економічної безпеки та аналіз наслідків їх впровадження, що допоможе уникнути помилок і хибних рішень, викладачі і студенти економічних спеціальностей – широку палітру реальних проблем економічної безпеки і шляхів їх вирішення, що дозволить збалансувати теорію і практику їх сприйняття.

Академік Національної
академії наук України

С. І. ПИРОЖКОВ

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК НАУКА

(Замість вступу)

Публікується за: *Власюк О. С.* Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку : наук. доповідь / О. С. Власюк ; Нац. ін-т проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К., 2008. – 48 с.

Проблема забезпечення економічної безпеки певним чином турбує держави практично з часу їх заснування. Особливої гостроти вона набуває при транзитивній економіці, оскільки їй притаманні численні негативні наслідки реформування, що проявляються у дезінтеграції виробничих структур, розриві господарських зв'язків, розбалансованості між видобувними та переробними галузями виробництва, згортанні внутрішнього ринку, дисбалансах регіонального розвитку, втраті конкурентоспроможності національними виробниками тощо. Зафіксовані масовою свідомістю, офіційною статистикою і науковим інструментарієм явища, процеси та тенденції, що загрожують динамічному соціально-економічному розвитку українського суспільства, висувують проблему економічної безпеки розвитку до ключових стратегічних завдань.

На сьогодні проблема економічної безпеки є визначальною в контексті існування і розвитку України як суверенної держави, що актуалізує потребу відповідних наукових досліджень і нових міждисциплінарних напрямів. Актуальність проблематики зумовлена низкою причин:

- поняття “безпеки” є ключовим сполучним елементом у системі взаємовідносин категорій “економіка” і “безпека”. Як свідчить розвиток соціально-економічної думки, проблему безпеки ще у давнину вважали важливою у будь-якій соціальній структурі, тому її досліджували багато філософів, економістів і політиків (Демокрит, Аристотель, Платон). Сучасні погляди на безпеку суспільства у XX і XXI ст. сформували праці В. Парето та А. Богданова;
- усі сфери життєдіяльності людини можна охарактеризувати певними індикаторами, що вказують на можливі небезпеки, які необхідно враховувати при визначенні та реалізації цілей, висунутих суспільством, корпораціями та особистістю;
- внаслідок зростання багатоваріантності й альтернативності місії (бачення) та способів реалізації цілей актуалізується значення категорії “безпека”. Тобто не можна надавати перевагу можливим варіантам розвитку радикальних соціально-економічних реформ (наприклад, бюджетної, грошово-кредитної, інвестиційної, зовнішньоторговельної політики) без оцінки їхніх соціально-економічних наслідків у вигляді критеріїв та індикаторів безпеки. Результатом реалізації таких реформ для існування людини, суспільства і дер-

жави, без належної оцінки їх безпеки, можуть стати руйнації життєзабезпечувальних систем суспільства (продовольство, транспорт, енергетика, ЖКГ тощо) та й держави в цілому;

- на сьогодні система ключових понять людської діяльності базується на провідному значенні безпеки, а не лише у філософських, економічних, соціологічних та політичних аспектах, і особливо чітко проявляється у війнах, кризах, терористичних актах, техногенних катастрофах. Засоби масової інформації сповнені прикладами, які засвідчують, що навіть розвинута економіка з потужним силовим блоком та високотехнологічною промисловістю, сучасними інформаційними технологіями, фінансово-банківською та валютною системами не володіє надійними інститутами безпеки та захисту громадян від цілеспрямованих чи стихійних чинників. Наведене вказує на потребу доповнення або коригування більшості сучасних знань в економіці з урахуванням категорії “безпека”.

Відповідність системи знань про економічну безпеку критеріям сутності науки

Незважаючи на наведені аргументи, серед науковців побутують різноманітні думки з приводу того, чи вважати економічну безпеку наукою. Тому розглянемо відповідність системи знань про економічну безпеку тим критеріям, які формують сутність науки. Як відомо, наука – це система знань, що постійно розвивається, особлива форми людської діяльності, яка склалася історично і результатом якої є цілеспрямовано відібрані факти, гіпотези, теорії, закони і методи дослідження. Наука як специфічна діяльність характеризується такими ознаками:

- наявністю систематизованих знань (наукових ідей, теорій, концепцій, законів, закономірностей, принципів, гіпотез, понять, фактів);
- наявністю наукової проблеми, об’єкта і предмета дослідження;
- практичною значущістю явища (процесу), що визначається, і знань про нього.

До того ж змістово-понятійне трактування економічної безпеки поки що перебуває на стадії становлення. Як наслідок, у науковій літературі маємо різноманітні її тлумачення. Це свідчить, з одного боку, про важливість та складність проблеми, а з другого – про незавершеність методичного опрацювання та необхідність подальших досліджень як у загальнотеоретичному, так і у теоретико-прикладному плані, спрямованих на вирішення проблем забезпечення безпеки у ключових сегментах економіки, зокрема, у реальному секторі.

Економічна безпека як складне соціальне явище є об’єктом комплексного наукового дослідження. Представники різних сфер науки вивчають проблему економічної безпеки з урахуванням своєї специфіки, в інтересах вирішення спеціальних завдань. Зокрема, політологів в економічній безпеці цікавить результат економічної політики різних суб’єктів діяльності і відносин; юристів – правові норми і гарантії забезпечення економічної безпеки, легітимність діяльності відповідних структур; соціологи головну увагу приділяють дослідженню громадської думки, динаміці її змін залежно від різноманітних чинників – загроз економічним інтересам держави, громадян; економісти вивчають економічні відносини та економічну діяльність з погляду забезпечення безпеки, для цього необхідна розвинута еко-

номічна інфраструктура, кваліфікована робоча сила, інтегрованість національної економіки в систему світових господарських зв'язків тощо.

Таким чином, комплексний підхід до феномену економічної безпеки пов'язаний з постановкою і вирішенням достатньо широкого спектра питань: створенням матеріальних, економічних та інших умов, можливостей виживання людини як мікрокосму, епіцентру соціуму, розкриття його сутнісних сил, стійкого соціально-економічного розвитку суспільства¹.

Економічна безпека як соціальне явище і складова безпеки національної характеризується поліструктурністю:

- міжнародна (глобальна та регіональна);
- національна (державна та недержавна);
- корпоративна (підприємства, фірми, корпорації тощо);
- особиста (фізичних та юридичних осіб).

Теоретична рефлексія сутності феномену економічної безпеки дає змогу вибудувати її внутрішню логіку, причинно-наслідковий ланцюжок її формування й розвитку, і складається з таких компонентів: економічні інтереси – економічні загрози (небезпеки) – економічна безпека. Економічна безпека держави є важливою складовою національної безпеки, по суті “остовом” її конструкції. Водночас це відносно самостійна система, яка має свою структуру, внутрішню логіку розвитку та функціонування, засоби дії на інші аспекти безпечного існування особистості, суспільства і держави. Забезпечення економічної безпеки є не лише процесом і результатом задіяння власне економічних механізмів і засобів держави, використання позаекономічних засобів (політичних, правових, інформаційних, військових, культурно-духовних, екологічних тощо).

Наразі рано говорити про створення в Україні виваженої, концептуально обґрунтованої та ефективною системи економічної безпеки, яка б, з одного боку, відображала національні інтереси суспільства і держави в економічній сфері, а з другого – реально захищала їх від можливих загроз і небезпек, соціальних катаклізмів. Проте це не означає, що в науково-теоретичному плані в країні немає напрацьованих можливих моделей системи економічної безпеки. В обґрунтуванні таких моделей щодо українських реалій значну евристичну та методологічну роль відіграє системний підхід, який є конкретизацією діалектичного підходу до вивчення об'єктів різного рівня складності².

У цілому економічна безпека країни характеризується системою понять, головними з яких є: об'єкти, загрози, збитки, критерії і показники, стратегії і заходи забезпечення безпеки.

Об'єкт економічної безпеки країни – це той стан економіки, який бажано зберегти або розвивати суспільству в наростаючих масштабах. Загрози – це негативні зміни у зовнішньому політичному, економічному або природному середовищі всередині країни. Загрози поділяють на внутрішні та зовнішні, реальні й потенційні, цілеспрямовано створені будь-яким суб'єктом, або ті, що виникли стихійно,

¹ Безопасность человека / под ред. А. И. Шершнева. – М., 1994. – С. 82–117; Бункина М. К. Экономический человек: в помощь изучающим экономику, психологию, менеджмент / М. К. Бункина, А. М. Семенов. – М., 2000; Гутман Г. В. Экономическая безопасность государства и личности / Г. В. Гутман, Ю. Н. Ладыгин, А. И. Прилепский. – Владимир : Прогресс, 1999.

² Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М., 1978. – С. 8.

безпосередні та опосередковані тощо. Збитки – це небажані зміни й втрати різноманітних складових об'єкта економічної безпеки. Основою для оцінки загроз та збитків є якісні та кількісні критерії економічної безпеки. Ключові положення програми дій, спрямовані на підвищення економічної безпеки, утворюють стратегію забезпечення безпеки. Заходи із забезпечення економічної безпеки – це конкретні дії органів державної влади, їхніх соціальних сил та організацій, що в сукупності дають змогу підвищити економічну безпеку країни.

Об'єктами економічної безпеки України має опікуватися не лише держава з її економічною системою та природними багатствами, а й суспільство з його інститутами, установами, філіалами, а також окрема особа.

Суб'єктами економічної безпеки України є функціональні й галузеві міністерства та інші органи державної влади, податкові й митні служби, банки, біржі, фонди і страхові компанії, а також виробники, продавці продукції та вітчизняні споживачі.

Предметом державної діяльності в галузі економічної безпеки є:

- визначення і моніторинг чинників, що підривають стійкість соціально-економічних системи і держави в короткостроковій і довгостроковій перспективі;
- формування економічної політики та інституціональних перетворень, що усуває або пом'якшує шкідливий вплив цих чинників у рамках єдиної програми економічної реформи.

Предметом вивчення економічної безпеки є діяльність особистості, суспільства і держави у захисті їхніх інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз як в економічній сфері, так і в окремих галузях господарства, її складових; концептуальні основи; загальні закономірності; принципи і головні напрями забезпечення економічної безпеки.

Гене́за категорії “економічна безпека” базується на таких поняттях, як інтереси, потреби, цінності, цілі, загрози. Інтереси є потребами людей, що полягають в усвідомлених мотивах людської поведінки. Вони формуються на основі цінностей, як “суспільно визнаних значень певних явищ реальності, в яких виражені граничні рівні знань і переваг людей”¹. Реалізація інтересів виявляється у досягненні певних цілей, їй можуть протидіяти і заважати загрози. Необхідно зауважити, що в економічній сфері формування інтересів, виникнення загроз цим інтересам, їхня взаємодія відбуваються в певному середовищі, яке внаслідок цього також слід розглядати як частину системи економічної безпеки.

Специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів (“загроза”, “індикатор безпеки”, “порогові значення” тощо) і формування згідно з ним методологічного інструментарію та аналізу засвідчили створення окремої підгалузі економічних досліджень – науки про економічну безпеку. Однією з офіційних ознак виокремлення цієї науки в самостійну галузь економічних досліджень стало запровадження ВАК України окремих спеціальностей “Економічна безпека держави” (21.04.01) та “Економічна безпека підприємства” (21.04.02).

Основними категоріями, які складають зміст теорії економічної безпеки, є:

- економічні інтереси;

¹ Возжеников А. В. Государственное управление и национальная безопасность России / А. В. Возжеников, А. А. Прохожев. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – С. 46.

- об'єкти економічної безпеки;
- суб'єкти національної безпеки;
- принципи економічної безпеки;
- функції національної безпеки;
- система (складові) економічної безпеки;
- загрози економічній безпеці;
- характеристика економічної безпеки (внутрішня, зовнішня);
- чинники забезпечення економічної безпеки;
- форми, методи і засоби забезпечення економічної безпеки.

Категорія “економічна безпека” безпосередньо пов'язана з категоріями “економічний інтерес”, “економічна загроза”, “захист”. Від їх змістового наповнення значною мірою залежать форми, методи і засоби забезпечення безпеки. Як зазначалося, саме суперечність у конкретному змісті інтересів є джерелом внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці.

Категорія “безпека” є загальноісторичною і загальносоціальною, яка охоплює історію і майбутнє людства, має вирішальне значення для існування як окремої особистості, так і соціальних спільнот будь-якого рівня. Встановлено, що потреба в безпеці належить до першорядних, основних мотивів діяльності людей і спільнот. Відповідно до концепції ієрархії потреб безпека – первинна потреба людини, яка передбачає першочергове вирішення.

Проблеми створення і реалізації єдиної концепції економічної безпеки

У теорії економічного порядку В. Ойкеном обґрунтована думка про те, що при формуванні системної парадигми суспільства відбувається трансформація політичної сфери, яка зумовлює зміни в економічному житті суспільства¹. Оскільки процес економічних перетворень в Україні триває, то можна стверджувати, що сучасні реформаційні зміни несуть потенційні загрози економічній безпеці держави.

Незважаючи на певні успіхи в дослідженні фундаментальних проблем безпеки, поки що не створено всеосяжної теорії національної, регіональної та міжнародної безпеки, яка б передбачала науково обґрунтований підхід до їх комплексного вирішення. Складнощі та проблеми процесу створення і реалізації єдиної концепції економічної безпеки можна певною мірою пояснити такими чинниками:

- а) усі види діяльності у забезпеченні безпеки суспільства мають багатодисциплінарний взаємопов'язаний характер, тому створення загальної теорії безпеки передбачає тісну інтеграцію різних наук;
- б) усім рівням організації суспільства і природи притаманні випадковий характер (стохастичність) і невизначеність (ентропійність). Тому розробка загальної теорії безпеки ускладнюється через відсутність у різних суб'єктів суспільства єдиного підходу до проблеми безпеки;
- в) організація соціальної системи та її розвиток не підлягають чітко окресленим законам і закономірностям. Тому подальший розвиток цивілізації важко передбачити, він може здійснюватися за одних і тих же початкових умов різними шляхами, що потребує створення нових теорій, зокрема розвитку тео-

¹ Oyken V. Die Grundlagen der Nationalekonomik / V. Oyken. – Berlin : Springer, 1965.

рії конфліктів і катастроф, теорії компромісів і ризиків, без чого неможливе створення сучасної теорії національної безпеки, економічної зокрема.

Категорія економічної безпеки – складова сучасної економічної теорії, яка має свій предмет і специфічні методи дослідження. Тісний взаємозв'язок у забезпеченні безпеки в соціальному й економічному аспекті означає, що сама безпека у суспільстві є об'єктивно необхідним соціально-економічним явищем.

Економічна безпека України останніми роками перетворилася в об'єкт значної уваги фахівців, предмет дослідження вчених¹. Різноманітні аспекти економічної безпеки розглядаються з позицій економічної теорії, фінансів, грошового обігу та кредиту, теорії управління, світової економіки й зовнішньоекономічної діяльності, соціально-економічної статистики, економічної географії та регіоналістики, державного регулювання економіки та економічної політики, фінансового, податкового, митного, банківського і валютного права, правознавства, соціології та інших наук.

Дослідження проблем економічної безпеки необхідне для пізнання особливостей соціально-економічного розвитку країни в період системної трансформації й розгортання у світі процесів глобалізації, в умовах послаблення позицій України в політичній, економічній і військовій сферах та прагнення промислово розвинутих країн і великих міжнародних корпорацій використати існуючу ситуацію у своїх економічних та політичних цілях.

У сучасних умовах полікритеріальність оцінки економічного розвитку обумовлює й множинність форм існування, коли кризи, загрози, катастрофи стають нормою суспільно-економічного розвитку. У такій ситуації актуальності набуває завдання передбачення цих неминучих негативних складових розвитку та розробки заходів щодо їхнього пом'якшення². Еволюція теорії економічної безпеки відображена в постулатах таких концептуальних положень:

- безпека має трактуватися в контексті економічного забезпечення національної безпеки країни, а не як локалізований сегмент проблеми захисту державних інтересів;
- класичний поділ загроз безпеки передбачає внутрішні й зовнішні загрози з пріоритетом на сьогодні внутрішніх загроз;
- генеза економічної безпеки має позаринковий характер, оскільки виникнення проблем безпеки викликане не лише об'єктивно притаманними негативними явищами ринкового регулювання, але й загрозами суб'єктивно-

¹ Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : моногр. / В. М. Гець, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – Х. : ІНЖЕК, 2006. – 240 с.; *Нижник В. М.* Економічна дипломатія та економічна безпека України : навч. посіб. / В. М. Нижник. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 299 с.; *Пономаренко В. С.* Экономическая безопасность региона / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. А. Черпова. – Х. : ІНЖЕК, 2004. – 144 с.; *Жаліло Я.* Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти : зб. ст. за матеріалами міжнар. конф. / О. Ф. Белов (голов. ред.) ; Національний ін-т стратегічних досліджень ; Центр міжнародної безпеки та стратегічних студій. – К. : Сансанга, 2001. – 224 с.; Экономическая безопасность России: Общий курс : учеб. / под ред. В. К. Сенчагова. – 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – 896 с.

² *Власюк О. С.* Загрози економічній безпеці України // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 26. – С. 210–212.

- функціонального характеру, які зумовлені прорахунками регулювання (помилки стратегії реформування, масштабна корупція, криміналізація тощо);
- для виявлення вразливих місць розвитку економіки та використання кількісних орієнтирів при прийнятті державних рішень у сфері регулювання відтворювального процесу необхідним та ефективним інструментарієм є визначення порогових значень індикаторів безпеки;
- національні інтереси безпеки у сфері економіки мають відобразитися у прогнозах та програмах її розвитку.

Останніми роками в економічній теорії проблеми економічної безпеки розглядаються доволі часто, проте досить однобічно¹. На нашу думку, економічна безпека держави повинна бути представлена як цілісна, єдина, цілеспрямована система. Такий підхід дасть змогу не лише чітко окреслити систему економічної безпеки держави, а й стане методологічним підґрунтям для розгляду економічних систем регіону, галузі, підприємства, домогосподарства, особистості.

При розгляді системи економічної безпеки держави необхідно спиратися на важливі теоретичні положення загальної теорії систем. Система як множина взаємопов'язаних елементів має свої якісні характеристики, а саме: множинність елементів та їхній тісний діалектичний зв'язок, сумісність елементів, а також наявність у системі саме таких елементів, які дають змогу отримати нову системну якість або за загальною теорією систем — емерджентних властивостей, внутрішню цілісність системи та відносну автономію від інших систем.

Глибинні структурні зміни в системі економічних відносин у нашій країні цілком закономірно дали потужний імпульс розвитку конкретних прикладних робіт з усього спектра ринкових відносин, їх структури та інфраструктури². Проте, якщо в прикладних економічних дослідженнях можна обмежитися окремими методиками, то для кваліфікованого визначення природи такого складного явища, як безпека у сфері економіки необхідно комплексно використовувати і метод, і теорію. Її проблематику активно досліджують як за кордоном, так і в Україні, створено значну базу для її подальшого теоретичного осмислення та запропоновано ряд визначень.

Водночас зазначимо, що проведений економістами аналіз має переважно аналітичний характер. Предмет вивчався здебільшого частинами, тому необхідно перейти від окремого до загального. Це означає, що потрібно провести синтез, результатом якого (і це впливає із загальної теорії систем) буде інтерпретація досліджуваного предмета – економічної безпеки як цілого чи взаємопов'язаної множини. В економічній безпеці це можна представити як взаємопов'язану множину господарських відносин у межах великої системи, організованої за принципом ієрархії, тобто підпорядкованість одних структурних елементів системи іншим. На нашу думку, сучасна економічна теорія не може бути зведена лише до інституціоналізму, вона має спиратися на синтез актуальної інтерпретації класики, неокласики та інституціоналізму, тобто до еволюційної теорії, яка розглядає економіч-

¹ Андрощук Г. А. Экономическая безопасность предприятия: защита коммерческой тайны : моногр. / Г. А. Андрощук, П. П. Крайнев. – К. : Ін Юре, 2000. – 400 с.; Козаченко Б. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : моногр. / Б. В. Козаченко, В. П. Пономарев, О. М. Ляшенко. – К. : Лібра, 2003. – 280 с.

² Власюк О. С. Аналітична оцінка стратегічних напрямків та заходів щодо реалізації програми стабілізації економіки України / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 1998. – 82 с.

ний розвиток як незворотний процес зростання складності, розмаїття та продуктивності виробництва за рахунок зміни технологій, що періодично повторюється, видів продукції, організацій та інститутів (правил поведінки за Д. Нортон).

Концептуальні моделі забезпечення економічної безпеки

Для сучасної економіки характерними є катастрофи і ризики, які набувають дедалі більш інституційного характеру, їхні масштаби збільшуються внаслідок зростання трансакцій на світових фінансових ринках і перетворюються у загрози для реальної економіки цілих країн, про що свідчить досвід Мексики, Бразилії, Аргентини, а в ХХІ ст. — Японії і США.

Геофінанси настільки відірвалися від геоекономіки, яка їх підживлює, що в перспективі для світової економіки можливі досить негативні сценарії. Це свідчить про ризики економічної складової національної безпеки для країн з ліберальною економікою, до яких належить і Україна. Вихід із ситуації, що загрожує економічній діяльності господарського суб'єкта будь-якого рівня, полягає у створенні інституціональних амортизаторів ризику. Щодо державної підтримки вітчизняного виробника, то це може бути посилення валютного контролю, запобігання втечі капіталів із країни, скорочення тіньового обороту тощо. Надаючи економічний простір вільному підприємству, держава не повинна ухилятися від виконання притаманних їй сучасних функцій – політичних, економічних, соціальних. Державне регулювання економічних процесів має спрямовуватися на відтворення оптимальних пропорцій між виробництвом, обміном, розподілом і споживанням. Вказаній меті можуть слугувати інститути прав власності, контрактного права, конкурентного порядку тощо, активізація яких спроможна зменшити фактор невизначеності, скоротити ризики і загрози економічній безпеці в бізнесі і державному управлінні.

Сучасна економічна наука розглядає декілька концептуальних моделей забезпечення економічної безпеки як національних, так і регіональних систем господарювання. Зокрема, достатньо відома концепція економічної безпеки, основана на ідеях і положеннях структурної жорсткості економічної системи, її керованості, високого рівня захищеності від зовнішніх викликів та загроз. Як головна умова економічної безпеки розглядаються ресурси, потужності, стабільність, керованість. На основі подібних концептуальних положень вибудовувалася ієрархічна система економічної безпеки колишнього СРСР, інших країн соціалістичного табору. Вони реалізуються і сьогодні в економічних системах деяких країн, насамперед Китаю, у більшості великих як приватних, так і державних економічних корпорацій, галузевих і регіональних економічних системах. Проте більшість дослідників ставлять під сумнів концептуальну реалістичність таких положень, особливо якщо їх розглядати в контексті відкритої ринкової конкуренції та ресурсів економічного ризику. Дотримання цих методологічних світоглядних установок нерідко зумовлює підміну поняття “економічна безпека” поняттям “економічна стабільність”. Економічна стабільність є, безумовно, базовою ознакою економічної безпеки, проте не єдиною. В широкому часовому інтервалі економічна безпека органічно поєднується з динамізмом розвитку, інноваційними процесами, елементами допустимого ризику.

За ринкової системи в основу забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання покладено ідеї структурної, функціональної варіативності як способу забезпечення конкурентоспроможності у просторі фінансового, трудового, товарного та іншого ринкового хаосу.

Варіативність інвестування, взаємодія з партнерами за умови зміни ринкової кон'юнктури, виклики економічних, соціальних, політичних суб'єктів дають змогу згідно з ідеями прибічників цих концептуальних положень використовувати ефект "накладання" індивідуалізованих, інноваційних, ризикованих дій та їхньої результативної складової, постійно перебувати у просторі сумарної сприятливої ринкової кон'юнктури, забезпечуючи таким чином прискорений обіг капіталу, ресурсів праці, понаднормовий прибуток і достатньо високий потенціал економічної безпеки. Економічна безпека розглядається у цьому контексті як раціонально обґрунтована діалектична єдність інноваційних, ризикованих економічних дій в одних сегментах ринкових відносин та методів стабільного, технологізованого, прибуткового господарювання.

Як правило, такі концепції забезпечення економічної безпеки втілюються в системах господарювання, що мають надлишкові або недостатні ресурси для комплексної реалізації своїх потреб, інтересів, життєвих установок. Прикладом діяльності в умовах дефіциту основних ресурсів є моделі нарощування потенціалу економічної безпеки, що використовувалися Німеччиною та Японією у повоєнний період на початку 50-х років ХХ ст.

На думку В. Серебрянникова¹, у світі існують якісно різні системи і моделі національної безпеки: американська – орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку мають за взірць більшість держав; японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку; китайська, яка є найбільш концентрованим втіленням систем безпеки держав, що будують соціалістичне суспільство; системи, властиві державам, які нещодавно здобули незалежність, а також здійснюють глибокі перетворення у своєму розвитку.

Сучасні США, Великобританія, Німеччина формують свої стратегії економічної безпеки за допомогою надлишкових, насамперед фінансових, ресурсів, що дає змогу без утиску економічних інтересів та економічної безпеки виявляти зони господарювання з підвищеним рівнем економічного ризику, забезпечуючи таким чином умови для стратегічної, перспективної самодостатності і конкурентоспроможності.

Для країн з ринковою, донедавна перехідною економікою, які перебувають у зоні системної кризи (Україна, Російська Федерація та ін.), найоптимальніша модель забезпечення економічної безпеки базується на творчому поєднанні ресурсів стабільності, керованості й помірному економічному ризику в тих сферах господарювання, де можна отримати максимальну соціально-економічну поточну ефективність, а також створити сприятливі умови для перспективних інноваційних проектів.

Реалізація такої моделі економічної безпеки передбачає раціональне використання точкових технологій господарювання, орієнтованих на максимальну результативність у мінімальні терміни. Економія часу стає базовою умовою в господарській діяльності та економічній безпеці.

¹ *Серебрянников В. Социальная безопасность России / В. Серебрянников, А. Хлопьев ; под общ. ред. В. Н. Иванова, Р. Г. Яновского. – М., 1996. – С. 16.*

Чинники сучасної модифікації категорії “економічна безпека”

На сучасне розуміння сутнісних властивостей, проявів та індикаторів економічної безпеки впливають процеси, які відбуваються в системі господарювання. Зокрема, зміни у відносинах власності істотною мірою визначають сутнісні детермінанти і якісні властивості економічної безпеки. Досить часто спостерігаються тенденції плюралізації відносин власності. Як зазначав А. Б. Вебер¹, “переважного значення з обсягу та економічної ваги набула асоційована власність (акціонерна, корпоративна, кооперативна, взаємної участі тощо)... Модифікація прав власності відображає визнання зростаючої значимості публічних інтересів поряд з приватними”. Отже, зростаюча значимість публічних економічних інтересів розширює сферу суб’єктності економічної системи. Внаслідок мінливих соціально-економічних, а отже, і юридичних обставин суб’єктами усвідомлення і забезпечення економічної безпеки починають виступати не лише “класичні” власники – приватний роботодавець і держава, а й менеджери-управлінці, власники акцій та інші суб’єкти власності, зокрема муніципального і регіонального рівнів. Плюралізація відносин власності об’єктивно зумовлює розвиток відносин у сфері економічної безпеки. Володіння власністю та її використання дедалі більшою кількістю індивідуальних та асоційованих власників детермінує підвищення інтересу не лише до її ефективного використання, отримання особистої або корпоративної вигоди, а й до створення умов для стабільної, безпечної господарсько-економічної діяльності. Необхідно зазначити, що у вітчизняній науковій літературі не приділяється належної уваги вивченню процесів і тенденцій щодо діалектичності відносин власності та відносин у сфері забезпечення економічної безпеки.

Інша сутнісна властивість економічної безпеки детермінована відносинами ринкової конкуренції та економічної солідарності суб’єктів господарювання. Типологію їхніх відносин визначає чимало об’єктивних обставин та суб’єктивних чинників. В економічно розвинутих суспільствах та корпоративних асоціаціях з розвинутими етичними нормами й принципами господарської етики ринкова конкуренція та економічна солідарність суб’єктів господарювання взаємно доповнюють одне одного, усуваючи більшість суперечностей не лише ринкового, власне економічного характеру, а й соціальних суперечностей між суб’єктами праці і капіталу, сприяючи послабленню соціального напруження, певній оптимізації та регуляції ринкової конкуренції. Таким чином, правові й етичні регулятори ринкових відносин можна вважати сутнісними характеристиками системи економічної безпеки.

Зазначимо, що на сьогодні базовою консолідуючою умовою існування і розвитку соціального системного об’єкта є інтереси. В економічній, соціологічній, соціально-філософській літературі значна увага приділяється економічним інтересам, їх генезі, типології, способам і механізмам реалізації. Значно меншою мірою досліджено проблематику інтересів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки. На нашу думку, інтерес у сфері економічної безпеки певного суб’єкта господарювання вторинний стосовно інтересу, пов’язаного з економічною успішністю. Проте така вторинність має діалектичний характер, оскільки базовою метою

¹ Вебер А. Б. Капитализм как проблема теоретической социологии / А. Б. Вебер // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 19.

економічної діяльності є прибуток. Але прибутковість справи, успішність бізнесу звичайно актуалізує інтереси в частині стійкості та безпеки господарювання. Отже, економічна успішність та економічна безпека взаємообумовлені

Варто додати, що ефективна діяльність економічної системи створює також об'єктивні умови та суб'єктивні мотиваційні передумови для формування інтересу роботодавців, працівників та їхніх посередників в особі державних структур до факторів забезпечення економічної самодостатності й безпеки.

Наступною дослідницькою проблемою для вітчизняної економіки є ієрархічна характеристика системи економічної безпеки. Відомо, що система економічної безпеки колишнього СРСР, її жорсткість та підвищена керованість великою мірою визначалася наявністю галузевих вертикальних структур. В умовах ринкової децентралізації майже всі галузі втратили колишній статус ключового суб'єкта забезпечення національної безпеки, те саме стосується і більшості великих державних низових суб'єктів господарювання. Проте роль господарських систем та структур суб'єктів національної економіки у забезпеченні власної, регіональної та загальнонаціональної економічної безпеки зростатиме.

Система регіональної економічної безпеки являє собою консолідовану відносинами власності, економічними інтересами, правовими та етичними регуляторами сукупність суб'єктів господарювання, націлених на стійкий, ефективний, безпечний економічний розвиток. Державні структури регіонального рівня представлені в цій системі подвійним чином – як власники і як об'єкти відтворення права, норм і принципів суспільної трудової економічної етики. Шляхом економічного інтересу та громадянської, етичної позиції в цій системі представлена значна кількість найманих працівників.

На наш погляд, при аналізі проблематики економічної безпеки регіону доцільно типологізувати регіони за критерієм “відкритості – закритості” зовнішньоекономічних зв'язків та відносин. Рівень “відкритості – закритості” регіонів задає певні початкові орієнтири для варіативного підходу при розробці конкретних моделей і механізмів забезпечення регіональної економічної безпеки, її взаємообумовленості не лише загальною економічною успішністю діяльності регіональних суб'єктів господарювання, а й певною мірою їхньої “вбудованості” у зовнішньоекономічні, в тому числі міжнародні, зв'язки. Очевидно, що позитивний і необхідний процес “відкриття” вітчизняної економіки при відсутності відповідної економічної політики може супроводжуватися послабленням економічної самостійності країни, деградацією її технологічного і промислового потенціалу тощо. Тому в контексті забезпечення регіонального рівня економічної безпеки рівень оптимальної відкритості має бути пов'язаний з питаннями стійкого, ефективного, комплексного соціально-економічного розвитку регіону, параметрами порогової й оптимальної безпеки.

Системоутворювальне значення категорії “економічна безпека”

Забезпечення економічної безпеки входить у структуру найважливіших функцій держави. Проблема економічної безпеки не існує відокремлено, оскільки є похідною від завдань економічного зростання на кожному етапі розвитку суспільства. Конкретний зміст цієї проблеми змінюється залежно від внутрішніх і зовнішніх умов у певний період.

Розглядаючи структурні елементи поняття “національної безпеки” (оборонна, інформаційна, економічна, екологічна, енергетична тощо), необхідно зазначити, що всі вони мають економічне підґрунтя і економічні виміри наслідків.

На сьогодні низка умов і факторів висуває категорію “економічна безпека” у ряд понять, що формують системний погляд на сучасне життя суспільства і держави:

- по-перше, це відмінності в національних інтересах, прагнення до більш повного виокремлення їх із загальних інтересів, незважаючи на розвиток інтеграційних процесів. Специфіка інтересів потребує визначення механізмів їх реалізації та розробки відповідної стратегії;
- по-друге, обмеженість природних ресурсів, різний рівень забезпеченості ними окремих країн містить потенційну можливість для загострення економічної і політичної боротьби за використання цих ресурсів;
- по-третє, підсилюється значення чинника конкурентності у виробництві та збуті товарів, особливо у сфері фінансово-банківських послуг.

Тому зростання економіки одних країн сприймається іншими країнами як реальна загроза, небезпека для їхніх національних інтересів.

Важливими компонентами поняття “економічна безпека” є визнання національно-державних інтересів та цілей України як усередині країни, так і зовні: підтримка державного суверенітету й самостійного розвитку; міжнародне становище України, її місце у світовому поділі праці, спеціалізації та кооперації виробництва, світовій торгівлі, міжнародній фінансовій і банківській системах, важливих ринках товарів і послуг, цінних паперів; самозбереження, самозахист і саморозвиток України.

Досвід СРСР свідчить, що для безпечного існування недостатньо мати потужну армію та високотехнологічну оборонну промисловість, необхідні ще й інші складові економіки: розвинутий сектор споживчих благ і послуг; внутрішня соціально-політична стабільність і надійна соціальна база реформ; достатній оборонний потенціал, збалансований із загальним потенціалом економіки (значні диспропорції між економікою й обороною її частиною досить небезпечні).

Наприкінці ХХ ст. ринкові принципи і мотиви отримали значний розвиток і фактично стали важливим елементом господарського механізму світової економіки. У міжнародних економічних відносинах на перше місце виходить конкурентоспроможність національних виробників. Відповідно до цього актуалізуються питання забезпечення національної безпеки. Деякі науковці¹ розглядають зміст національної безпеки, виходячи з національно-державних інтересів, національної ідеї, взаємозв'язку державної та економічної безпеки країни, як систему, що складається з різноманітних підсистем (рис. 1).

¹ *Медведев В.* Проблемы экономической безопасности России / В. Медведев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 111; *Иванченко В.* Общность критериев экономической и государственной безопасности / В. Иванченко // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 3; *Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность)* / под ред. В. А. Олейникова. – М. : Бизнес-школа “Интел-Синтез”, 1997. – С. 12–13; *Гусаков Н. П.* Национальные интересы и внешнеэкономическая безопасность России / Н. П. Гусаков, Н. А. Зотова. – М. : Евразийский регион, 1998. – 271 с.; *Бельков О. А.* Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности / О. А. Бельков // Безопасность. – 1994. – № 3. – С. 91–94; *Абалкин Л. И.* Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л. И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4–13.

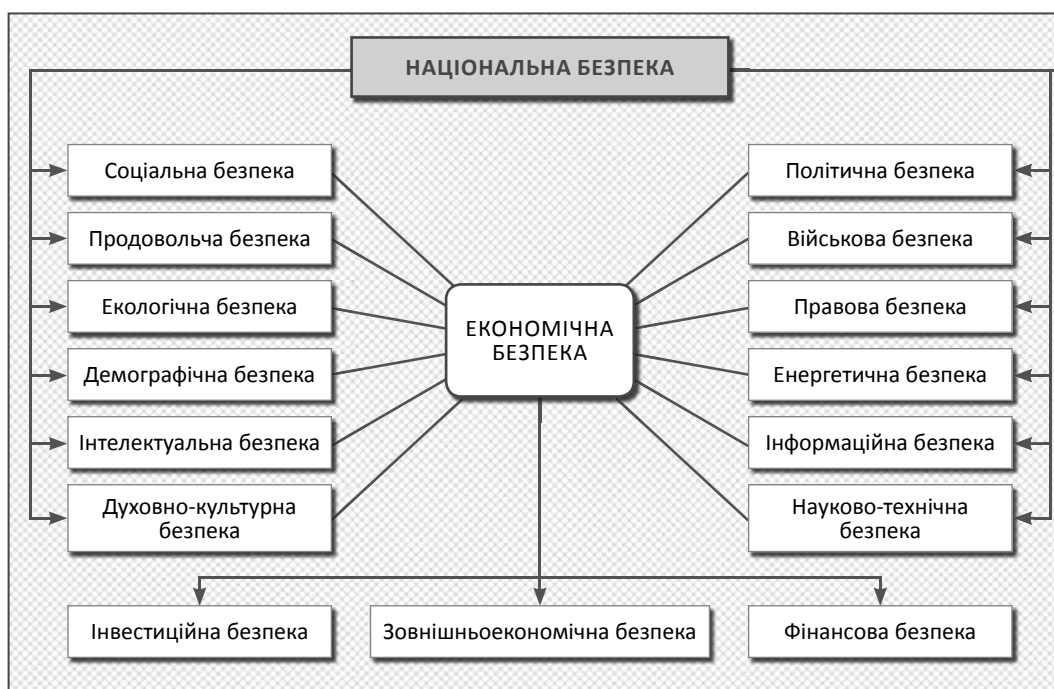

Рис. 1. Структура національної безпеки

Джерело: Экономическая безопасность региона в контексте национальной экономической безопасности Российской Федерации : моногр. / под ред. Н. В. Фирюлиной ; Моск. гос. ун-т печати. – М. : МГУП, 2003. – С. 51.

Всі елементи, що входять у структуру національної безпеки, тісно взаємопов'язані і доповнюють один одного: кожний з видів національної безпеки може досить яскраво проявитися у сфері дії іншого, доповнюючи або послаблюючи його вплив. Оскільки економіка є життєво важливою галуззю діяльності суспільства, держави й особистості, то базисом національної безпеки залишатиметься економічна безпека, яка є визначальною у розвитку виробництва та ринкових відносин, обміну товарами і послугами, формує вимоги до забезпечення превентивних заходів та заходів захисно-охоронного напрямку. Якщо у зовнішніх відносинах головним чинником є військова безпека, у внутрішніх – соціальна, у глобальному зовнішньому оточенні – екологічна, то визначальним базисом всіх складових національної безпеки є відлагоджений соціально-економічний механізм, від якого залежить рівень добробуту людей. Тобто економічна безпека, яка проявляється у сферах впливу інших видів національної безпеки, проникаючи в них і взаємодіючи з ними, у свою чергу акумулює в собі їхню дію, залишаючись одночасно базисом національної безпеки.

Таким чином, категорію “економічна безпека” можна розглядати у функціонально-структурному аспекті, тобто як сукупність взаємопов'язаних систем безпеки, які відображають функціонування окремих блоків або сфер економічної системи держави. На нашу думку, це можуть бути інвестиційна, фінансова і зовнішньоекономічна безпека, які особливо впливають на стан національної безпеки.

ки в цілому. Фінансова безпека стає основним економічним гарантом стабільності, забезпечуючи виробничий базис інфраструктурними інститутами розподілу фінансових та інвестиційних ресурсів.

Інвестиційна компонента – це той чинник, той потенціал, що дає змогу економіці розвиватися з урахуванням об'єктивних змін, відповідно до них знаходити нові вектори, форми, види і способи функціонування шляхом фінансування тих галузей економіки, які є найбільш перспективними під кутом зору розвитку світових економічних процесів, зберігаючи одночасно незмінним цільовий базис – задоволення потреб людини через забезпечення процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Отже, забезпечуючи інвестиційну безпеку, влада повинна, з одного боку, створювати найсприятливіші законодавчі, фінансові, соціальні та інші умови з метою формування інвестиційної привабливості регіону для інвесторів, і відповідно спрямовувати капітал в економіку регіону, а з другого боку, розвивати “слабкі” галузі шляхом надання бюджетних коштів з метою підтримки балансу економіки, зокрема її стійкості й стабільності.

Враховуючи зростаючий рівень залежності господарського комплексу країни від зовнішнього середовища, особливе місце у питаннях забезпечення національної економічної безпеки займає її зовнішньоекономічна складова. Оскільки на сучасному етапі обов'язковою умовою розвитку і процвітання національної економіки є включення її у світогосподарські зв'язки, то необхідними стають механізми регулювання, які, з одного боку, стимулюють інтеграційні процеси, а з другого – спрямовані на захист від негативних зовнішніх дій. Зовнішньоекономічна безпека є частиною економічної безпеки одночасно як самостійний зовнішній блок взаємодії з усіма іншими підсистемами національної безпеки і невід'ємна складова її внутрішньої сфери¹.

У всіх випадках включення у світогосподарські зв'язки існує залежність національної економіки від зовнішніх чинників, проте рівень залежності та її характер різні. Збереження необхідного балансу між залежністю та самодостатністю економіки і становить основну проблему зовнішньоекономічної безпеки країни.

Економічна безпека як об'єкт наукових досліджень

Сучасні дослідження проблеми економічної безпеки в наукових працях вітчизняних та іноземних економістів і політологів пов'язані з розробкою актуальних аспектів теорії безпеки, характеристикою основних умов і факторів, що породжують загрози в економіці, аналізом ролі та місця економічної безпеки в теоріях міжнародних відносин (теорія конфліктів, катастроф, компромісів, ризиків, хаосу). Автори, які працюють в цих напрямках, особливу увагу приділяють з'ясуванню сутності явища шляхом аналізу факторів та умов, критеріїв економічної безпеки, дослідження проблем вразливості національних економік, класифікації загроз економічної безпеки та механізмів їх локалізації. Зазначені питання досліджувалися зарубіжними науковцями, серед яких: Л. Абалкін, Л. Браун, Б. Бузан, М. Дзлієв, Дж. Йочелсон, Х. Маулль, Х. Мальгрем, Х. Моргензан, А. Михайленко, Л. Мієрі, В. Сенчагов, М. Цілінські та ін.

¹ Гусаков Н. П. Национальные интересы и внешнеэкономическая безопасность России / Н. П. Гусаков, Н. А. Зотова. – М. : Евразийский регион, 1998. – С. 4.

Характерною рисою аналізу проблеми економічної безпеки, проведеного економістами 70-х років минулого століття, став перехід від концепції економічної безпеки, яка базувалася на військовому чиннику, до концепції, в якій економічна безпека є наслідком незалежності держави від зовнішньоекономічної політики інших країн, а незалежність базується на сукупності умов і чинників внутрішнього середовища, вивченню яких присвячені дослідження цього періоду.

Наприклад, Б. Бузан розглядає економічну безпеку як такий стан економіки, за якого економічне благополуччя учасників відповідних суспільних відносин, стабільність внутрішнього ринку країни хоча і залежить від дії зовнішніх чинників, проте їх негативний вплив нейтралізується резервами суб'єкта господарювання, що дає змогу зберегти його стабільність¹. Х. Моргензан розглядає економічну безпеку як такий стан економіки, внаслідок якого держава, з одного боку, гарантує індивідам певну, зокрема й економічну, безпеку, а з другого боку, являє собою джерело загроз для них². У цих підходах економічна безпека країни залежить від індивідуумів, їх цілей, розстановки сил у суспільстві, результату політичної боротьби та економічного курсу партії, яка здобула перемогу.

Х. Мауль визначає економічну безпеку як відсутність загроз для економіки, яка виходить від неконтрольованих політичних процесів³. Він вказує, що в деяких працях загроза визначається неможливістю максимального і стабільного доступу до сировинних ресурсів. Проте, на його думку, таке визначення є досить стислим, тому загрозами економічній безпеці, можуть бути:

- посилення небезпечних тенденцій розшарування суспільства та ескалація соціальних конфліктів;
- порушення зв'язків з постачальниками сировинних ресурсів.

“В умовах стагнації або економічного спаду будь-яка складність доступу до сировини, – констатує Х. Мауль, – є для уряду першорядною проблемою”. Проте економічна безпека, на думку Х. Мауля, має і зворотний бік: для експортерів сировини зовнішні ринки стають життєво важливими під кутом зору забезпечення стабільного благополуччя, соціального миру, політичної рівноваги. Про порушення безпеки можна говорити у тому разі, якщо припинення поставок призведе до падіння рівня виробництва, тому виробники сировини використовують ідею національної безпеки як виправдання протекціоністським заходам⁴.

К. Мердок у дослідженні, присвяченому вивченню економічних чинників як об'єктів безпеки, уточнює перелік причин, які сприяють виникненню загроз безпеки⁵. До них він зараховує зміни в обсягах та розподілі доходів і багатства, що погіршують стан економічних суб'єктів, та різкі зміни у рівні зайнятості, інфляції, доступу на ринок, постачанням сировини тощо, які уповільнюють темпи економічного зростання.

¹ *Buzan B. People, States and Fear* / B. Buzan. – Brighton, 1983. – P. 13–14.

² *Morgenthau H. J. Dilemmas of Politics* / H. J. Morgenthau. – Chicago : University of Chicago Press, 1958. – P. 113.

³ *Maull H. Raw Materials, Energy and Western Security* / H. Maull. – L., 1984. – P. 5.

⁴ *Ibid.* – P. 10.

⁵ *Murdoch C. Economic Factors as Objects of Security: Economics, Security and Vulnerability* / C. Murdoch // *Economic Issues and National Security* / ed. by K. Knorr, F. Trager. – Lawrence, 1977. – P. 67–98.

Із наведеними дослідженнями перегукується праця Б. Гріера “Європейська економічна система”¹, в якій розглядається досвід планування економічної безпеки, що ґрунтується на аналізі структури господарських зв’язків і типу виробництва з метою захисту національної економіки від зовнішніх впливів. Такий підхід дає можливість вимірювати економічну безпеку коливаннями ВВП, диференційовано підходити до оцінки дії різних чинників ризику. Сутність економічної безпеки полягає, на думку автора, в мінімізації загальної нестабільності функціонування економіки.

Один із напрямів досліджень в галузі економічної безпеки пов’язаний з пошуком гарантій безпеки у міжнародних відносинах. У цій сфері певний інтерес становлять праці таких авторів, як Х. Беренс, Дж. Голден, В. Загашвілі, Т. Ілген, Р. Келлі, П. Ноак, Х. Мауль, Л. Олвей, М. Портной, К. Самсонов, К. Холсті та ін. Серед конкретних питань регулювання міжнародних відносин, які безпосередньо стосуються економічної безпеки, є питання, пов’язані з проблемою вирівнювання платіжного балансу (Л. Олвей, Р. Келлі), стабілізацією валютної системи (Т. Ілген), модернізацією системи міжнародної торгівлі (Х. Мауль), вирішенням боргової проблеми і ліквідацією її наслідків (П. Кернер).

Міжнародні політичні конфлікти різною мірою впливають на окремі національні структури залежно від економічного потенціалу країни. Такий вплив і його наслідки розглядаються в праці К. Холсті “Панування політики: зовнішня торгівля як частина національної політики безпеки”². Він дотримується думки, що економічні інтереси, як правило, підпорядковані політичній стратегії, а це у свою чергу призводить до встановлення неоптимальних економічних зв’язків. При цьому для малих країн, на відміну від економічно розвинутих, безпека торгівлі стає критерієм оцінки національної безпеки. Зі становленням економічних відносин і зміцненням довіри між партнерами вплив економічних чинників посилюється і з’являється тенденція виходу торгівлі з підпорядкування вимогам національної безпеки. Автор вказує на існування тенденції роз’єднання політики і економіки у міру зміцнення довіри партнерів, розмірковуючи про вплив протекціонізму на національну безпеку, відзначає його непродуктивну роль і глобальну дію. Він послаблює систему міжнародних економічних відносин, які після досягнення певного рівня передбачають стабільність.

У сучасному світі держави не можуть існувати абсолютно ізольовано. Пошуку критеріїв оптимального співвідношення автономії як дотримання національних інтересів та взаємозалежності, присвячена монографія Т. Ілгена “Автономія і взаємозалежність: валютні і торговельні відносини між США і Західною Європою, 1958–1984 рр.”³. У ній світове господарство і економічні відносини досліджуються в динаміці, що дає змогу говорити про посилення взаємозалежності, яка є причиною модифікації правил і процесів міжнародного обміну. Чинником, що зумовлює появу загроз безпеці у сфері міжнародних відносин, стає не тільки надмірна автономія, а й жорстка зовнішня політика, в умовах якої взаємозалежність набуває або деформованих штучних форм, або вибухонебезпечного характеру, з погляду економічної безпеки.

¹ Greer B. *European Economic Security* / B. Greer // *Securing Europe’s Future* / ed. by St. Flanagan, F. Hampson. – L., 1986. – P. 221–241.

² Holsti K. *Politics in Command: Foreign Trade as National Security Policy* / K. Holsti // *International Organization*. – 1986. – Vol. 40. – № 3. – P. 643–671.

³ Ilgen Th. *Autonomy and Independence: US – Western European Monetary and Trade Relations, 1958–1984* / Th. Ilgen. – Totowa, NJ : Rowman and Allanheld, 1985. – 166 p.

Х. Беренс і П. Ноак у праці “Теорії міжнародної політики”¹, розглядаючи загальні питання ролі і місця економічної безпеки, аналізують сутність міжнародної взаємозалежності. Автори доходять висновку, що коливання її балансу мають довгострокові наслідки, порушуючи економічну безпеку як окремих держав, так і міжнародної системи в цілому. Оцінюючи різні форми взаємозалежності, автори пропонують ідеальний, на їх погляд, тип теоретичної взаємозалежності. У його основу покладено первинність невійськових проблем світової спільноти, а чинником сили в міжнародних відносинах стає володіння економічними ресурсами.

Слід зазначити, що з 80-х років минулого століття концепція взаємозалежності набула помітної популярності в зарубіжній літературі, присвяченій проблемам безпеки міжнародних економічних відносин. Концепція взаємозалежності частково характеризує процес інтернаціоналізації світового господарства, а частково – посилення дії однієї держави на іншу. Нині практично всіма дослідниками визнано, що жодна держава не може діяти абсолютно незалежно від інших при розробці зовнішньополітичних рішень. Зростання взаємозалежності як відображення процесу поглиблення інтернаціоналізації світових господарських зв'язків є прогресивним, але соціально-політичні відмінності систем стають на заваді розвитку взаємозалежності і зумовлюють негативні наслідки в контексті національної безпеки держави. Ці питання відображені в монографії Л. Олвея, Дж. Голдена і Р. Келлі “Економічна теорія національної безпеки”². Це дослідження характеризує міжнародні аспекти економічної теорії національної безпеки. У ньому оцінюється взаємозв'язок зростання уразливості національної економіки залежно від розподілу ресурсів, спеціалізації виробництва, структури і напряму товарних і капітальних потоків. Поглиблення взаємозалежності спричинило модифікацію впливу трьох взаємопов'язаних чинників, що визначають рівень економічної безпеки країни – структури товаропотоків, платіжного балансу і валютного курсу. За необмеженої вільної конкуренції структура товарообміну складається тільки під впливом ціни і якості товарів. Державне регулювання структури потоків шляхом встановлення тарифів і квот обмежує ефективність торгівлі.

У результаті обмеження доступу іноземних товарів на внутрішній ринок знижується темп зростання ВВП, виробництво стає менш ефективним. Протекціоністська політика через взаємозалежність дестабілізує інші ринки, порушуючи економічну безпеку.

Автори зазначають, що високий рівень взаємозалежності потребує вирішення питання про оптимальне співвідношення рівня спеціалізації кожної конкретної господарської одиниці і уразливості економічної системи. При цьому висловлюються різноманітні пропозиції розв'язанням проблеми: від пасивного ухвалення втрати національної самостійності, створення заборонних бар'єрів або активного одностороннього контролю торговельної політики партнерів до ідей колективного регулювання. Одним із варіантів протидії економічній залежності є введення програм, що забезпечують незалежність у найважливіших галузях (організація запасів, скорочення споживання). Інший варіант – це пошук економічних важелів,

¹ Беренс Х. Теории международной политики (обзор) / Х. Беренс, П. Ноак // Вопросы экономической безопасности в зарубежной литературе / под ред. Ю. А. Борко. – М.: АН СССР, 1988. – Т. 1. – С. 74–84.

² Olvey L. The Economics of National Security / L. Olvey, J. Dolden, R. Kelly. – Wayne, NJ: Avery Publishing Company, 1984. – 404 p.

які б підсилювали політичний вплив. Проте об'єктивна обмеженість взаємозалежності перешкоджає досягненню абсолютної економічної безпеки. Міжнародний обмін товарами і послугами опосередковується платежами у валюті, тому обов'язковою умовою міжнародної стабільності є вирівнювання платіжного балансу. Диспропорції платіжних балансів особливо небезпечні, оскільки при стійких торгових дефіцитах зростатиме й частка іноземного капіталу в промисловості країни або послаблюватимуться позиції центрального банку, за рахунок ресурсів якого здійснюється регулювання поточних рахунків, або знецінюватиметься національна валюта¹. В умовах вільної конкуренції платіжний баланс вирівнюється автоматично. Але прагнення держави захистити національну економіку від впливу зрушень у міжнародній торгівлі обумовлює необхідність регулювання структури зовнішніх платежів. Такі заходи містять у собі ризик адекватної відповіді інших держав, що посилюються з поглибленням взаємозалежності, яка також знижує економічну безпеку.

Л. Олвей, Дж. Голден і Р. Келлі у своїй праці вказують на те, що розвиток спеціалізації підсилює комплекс економічної взаємозалежності. Проблема полягає у поєднанні вигод від спеціалізації з убезпеченням системи від зовнішніх шоків, що було головним питанням 80-х років ХХ ст. у цій сфері². Автори зазначають, що останніми роками простежується тенденція відмови від вигод вільного обміну заради обмеження ризику нестабільності національної економіки. Ризик, пов'язаний зі збільшенням економічної взаємозалежності, є результатом специфічних економічних наслідків зростання рівня "відвертості" економіки.

"Взагалі не може бути й мови про вільний ринок, коли виникає загроза зайнятості або надто високих витрат пристосування для окремої країни. Неможлива повна інтеграція фінансового ринку, оскільки це обмежує можливості досягнення національної політичної мети"³. Класичний аргумент на захист взаємозалежності свідчить про те, що інтеграція ринків сприяє розвитку спеціалізації й ефективності торгівлі. Водночас інтеграція ринків знижує можливості державного контролю за національною економікою і спричиняє витрати пристосування⁴. Співвідношення витрат-вигод для кожної країни визначає тип рівноваги торгівлі. Великі вигоди і збалансована уразливість відповідають рівновазі вільної торгівлі. Малі вигоди і незбалансована уразливість зумовлюють рівновагу протекціонізму⁵. Л. Олвей, Дж. Голден і Р. Келлі скептично ставляться до перспектив посилення взаємозалежності з метою підвищення ефективності економіки. Майже всі автори пов'язують високий рівень взаємозалежності з необхідністю загальної безпеки як засобу колективного захисту від шоків, які в неконтрольованому порядку викликають загрози економічній безпеці. Таким чином, стратегія безпеки полягає в створенні позитивного і необоротного процесу співпраці задля загального виживання. Чим розвиненіший і незворотніший процес співпраці заради загального виживання, тим вищий рівень загальної безпеки. Узагальнюючи розглянуті ідеї, необхідно зазначити, що під міжнародною економічною безпекою зарубіжні автори розуміють систему

¹ *Olvey L. The Economics of National Security / L. Olvey, J. Dolden, R. Kelly. – Wayne, NJ : Avery Publishing Company, 1984. – P. 285.*

² *Ibid. – P. 298.*

³ *Ibid. – P. 117.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid. – P. 118.*

правил і угод, оснований на взаємній довірі й рівності, що створюють економічні та інституційні умови міцного миру.

У вітчизняній науковій літературі поняття “економічна безпека” майже не досліджували: початок досліджень з цієї проблематики припадає на 90-ті роки ХХ ст. У нашій країні поняття “економічна безпека” увійшло у наукову термінологію не раніше 1994 р., після написання науковцем Г. Пастернаком-Таранушенком підручника “Економічна безпека держави”¹. Проте серед українських вчених і спеціалістів-практиків поки що не сформувалося єдиної теоретично і методологічно обґрунтованої думки про економічну безпеку як наукову категорію. Про це свідчить той факт, що на сьогодні запропоновано чимало визначень економічної безпеки.

Серед українських вчених це і “наявність в державі достатніх можливостей для забезпечення репродукції виробничого потенціалу в промисловості, сільському господарстві та в усіх сферах докладання соціально корисної праці.., а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави”², і “спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій”³, і “спроможність держави самостійно виробляти і здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізувати власні національні інтереси тощо”⁴, і “здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання”⁵.

Серед російських вчених економічну безпеку розглядають як “здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях”⁶, або як “сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення”⁷, або як “сукупність властивостей стану виробничої... підсистеми, яка забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи”⁸, або як “стан економіки та інститутів влади, внаслідок чого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальноспрямований розви-

¹ Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави / Г. Пастернак-Таранушенко ; під ред. Б. Кравченка. – К. : Ін-т держ. управ. і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.

² Проблеми економічної безпеки в Україні : аналіт. доповідь. – К. : УЦЕПД, 1997.

³ Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К., 2001.

⁴ Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : КНТЕУ, 2001.

⁵ Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 97–104.

⁶ Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 38.

⁷ Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 5.

⁸ Тамбовцев В. Объект экономической безопасности России / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – № 12.

ток країни в цілому, достатній оборонний потенціал навіть при найбільш несприятливих умовах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів”¹, або як “рівень розвитку економіки, який забезпечує економічну, соціально-політичну та військову стабільність в умовах дії несприятливих факторів”².

Вищезгадані автори підходять до визначення суті та ознак безпеки через дієву функціональну активність суб’єктів щодо нейтралізації загроз і небезпек. Такий плюралізм здебільшого зумовлений досить неоднозначним підходом до виявлення онтологічних характеристик феномену безпеки. В одних випадках безпека розглядається як стан певного об’єкта, в інших – як умова стабільного, стійкого розвитку або як результат певних суб’єктивно-управлінських дій. Вказані підходи, на нашу думку, доповнюють один одного, акцентуючи увагу на системних, процесуальних, структурних, функціональних властивостях безпечного існування особистості, суспільства, держави, цивілізації в цілому. Необхідно зазначити, що плюралізм у розумінні сутнісних характеристик безпеки визначений змістом і особливостями тих реальних систем і механізмів забезпечення безпеки, які складаються в окремих країнах і регіонах.

Теоретичні узагальнення феномену “економічна безпека”

Отже, в науковій літературі застосовуються різноманітні підходи до визначення взаємозв’язку, взаємообумовленості базового та видових понять безпеки та економічної безпеки зокрема. В одних випадках економічна безпека розглядається як основа, базис національної безпеки, в інших — представлена як одна з компонент системи суспільної або національної безпеки.

На нашу думку, необхідно більш ґрунтовно дослідити проблематику розробки власної української моделі активної стратегії забезпечення економічної безпеки держави, суспільства, особистості, суб’єктів господарювання. Ця модель може бути синтезом американського досвіду активної зовнішньоекономічної діяльності та японського досвіду використання власних внутрішніх, насамперед інтелектуально-професійних, ресурсів і можливостей. Таким чином, розробка власної української моделі економічної безпеки актуалізує проблематику осмислення її системних, структурних, функціональних властивостей та ієрархічних характеристик.

На сьогодні необхідно визнати відсутність єдиного розуміння суті поняття “економічна безпека” як в Україні, так і за її межами. Лише в нашій країні існує більше десятка принципово відмінних трактувань поняття “економічна безпека”, що заважає об’єднанню зусиль вітчизняної науки, вищої школи, суб’єктів господарювання та органів державного управління щодо формування дієвої стратегії забезпечення економічної безпеки України. Найбільш імовірною причиною такого спектра думок є недостатня розробленість теорії економічної безпеки, методології її вивчення та забезпечення. Пояснення сутнісних властивостей та конкретних характеристик економічної безпеки значно ускладнено плюраліз-

¹ Экономическая безопасность России: Общий курс : учеб. / под ред. В. К. Сенчагова. – 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – С. 72.

² Пискунов А. П. Военно-экономическая безопасность России на современном этапе / А. П. Пискунов // Военная мысль. – 1995. – № 2.

мом в усвідомленні та розумінні наукового апарату, за допомогою якого вони висловлюються.

Сучасний рівень розвитку соціально-філософської та політологічної думки дає змогу виокремити такі основні принципи забезпечення національної безпеки:

- а) законність, дотримання балансу інтересів особистості, суспільства і держави;
- б) взаємна відповідальність останніх за забезпечення безпеки;
- в) взаємозв'язок національної і міжнародної безпеки.

Реалізація цих принципів можлива за рахунок створення системи безпеки, основними функціями якої повинні бути:

- виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів безпеки;
- здійснення комплексу оперативних і довгострокових заходів щодо попередження і нейтралізації загроз;
- створення і підтримання у стані готовності сил і засобів забезпечення національної безпеки у повсякденних умовах або за надзвичайних ситуацій;
- здійснення системи заходів щодо нормального функціонування об'єктів безпеки в регіонах, які постраждали внаслідок виникнення надзвичайної ситуації;
- участь у заходах із забезпечення безпеки за межами держави згідно з міжнародними договорами і угодами, що укладені цією державою.

Аналіз основних підходів до визначення поняття економічної безпеки дає змогу зробити висновок про необхідність подальших теоретичних розробок у цій сфері. Проблема актуалізується через відсутність чіткого законодавчого визначення поняття "економічна безпека", що породжує невизначеність у діях державного управлінського апарату і спричиняє помилки у формуванні програм економічного розвитку як України в цілому, так і її регіонів. Необхідно зазначити, що чимало формулювань характеризується декларативністю, без урахування того, що семантично слово "безпека" означає відсутність небезпеки, інакше кажучи, захищеність когось (чогось) від когось (чогось). Тому із зазначених формулювань недостатньо зрозуміло, від чого і що в економіці слід захищати.

Порівняння всіх цих визначень переконує в тому, що економічна безпека не може бути одночасно станом, спроможністю і рівнем розвитку економіки, а також готовністю і спроможністю інститутів влади. Це також підтверджує наявність значних розбіжностей у розумінні сутності досліджуваної категорії. На нашу думку, з множини суджень щодо того, як потрібно розуміти економічну безпеку і як її вивчати, на сьогодні можна виокремити два принципово відмінних концептуальних підходи.

Сутність першого підходу полягає в тому, що економічна безпека є домінують або принаймні найважливішою характеристикою економіки, до того ж настільки всеохоплюючою в системному розумінні, що вона, по суті, розглядається як один з проявів самої економіки. Метою розвитку економіки в цьому разі є забезпечення її безпеки. Проте вказаний підхід суперечить основним законам суспільного розвитку, адже якщо розуміти безпеку як захищеність, то виходить, що розвиток економіки скінченний. Тобто за такого підходу функціонування будь-якої господарської системи неминуче повинно мати збитковий, згасаючий характер. А міжнародні економічні зв'язки або складатимуться в інтересах тих, хто зумів забезпечити безпеку своєї економіки, або стало послаблюватимуться до повного припинення.

Другий підхід зводиться до того, що забезпечення економічної безпеки будь-якої господарської системи є однією з найважливіших умов (мінімально необхідною умовою) стійкого прогресивного розвитку такої системи водночас, наприклад, з її забезпеченістю кадрами або наявністю капіталовкладень. Економічна безпека у цьому разі стає необхідною ознакою економічно розвинутих країн, а категорії “економічна система” та “економічний розвиток” розглядаються як цілком рівноправні. На питання, чи може розвиватися економіка без забезпечення її безпеки, практика відповідає, що навіть, якщо такий розвиток і мав місце (Бразилія – у 1960-ті роки; Єгипет і Польща – у 1970-ті; Мексика – у 1980-ті; Туреччина, Таїланд, Індонезія – у 1990-ті роки; Аргентина – на початку ХХІ ст.), то, як правило, він мав досить нестійкий характер, а сам період господарського оздоровлення тривав недовго і закінчувався настанням тяжкої економічної кризи.

Аналізуючи різноманітні трактування феномену економічної безпеки, можна помітити, що одні дослідники або взагалі заперечують необхідність виокремлення економічної безпеки в особливу сферу досліджень, або інтерпретують економічну безпеку лише як звичайний підвид національної безпеки, інші (більш численна частина дослідників) розглядають “економічну безпеку як самостійний предмет наукового аналізу”¹. Ми вважаємо, що більш прийнятна така синтетична позиція, згідно з якою варто не перебільшувати специфіку економічної безпеки, її автономний характер, а враховувати наявність зв’язків взаємообумовленості та економічної, політичної, соціальної, екологічної, інформаційної та іншої безпеки.

На нашу думку, другий концептуальний підхід до економічної безпеки є більш синтетичним та об’єктивним стосовно викликів сьогодення. Тому вивчення економічної безпеки як різновиду національної безпеки передбачається почати з розгляду тих характеристик господарської діяльності суб’єктів господарювання, які дають змогу сприймати безпеку економіки як необхідну умову її стійкого позитивного розвитку. Водночас ці характеристики слід розглядати як складові системи економічної безпеки і розуміти як поняття, що має самостійне теоретичне і методологічне значення, тобто як наукову категорію.

У цьому контексті в економічній сфері основною науковою категорією є життєво важливі інтереси (ЖВІ) основних об’єктів безпеки. Основними об’єктами економічної безпеки, тобто тими фігурантами, інтереси яких необхідно захищати в економічній сфері, є особистість, суспільство і держава.

Головними суб’єктами економічної безпеки, тобто тими фігурантами, які можуть і повинні захищати інтереси вказаних об’єктів в економічній сфері, є держава в особі уповноважених державних інститутів, органи місцевого самоврядування, інші господарські організації та окремі громадяни. Тобто основні об’єкти економічної безпеки залежно від конкретних умов можуть виступати як суб’єкти економічної безпеки і навпаки².

З огляду на проведений аналіз економічна безпека, на наш погляд, може бути визначена як вертикально інтегрована трирівнева (національний, регіональний та місцеве самоврядування) система з розвинутими горизонтальними зв’язками (на кожному із зазначених рівнів), яка характеризується самодостатністю системи,

¹ Коржов Г. В. Экономическая безопасность России: внешние связи / Г. В. Коржов. – М. : ВНИИВС, 1996. – С. 8.

² Корнилов М. Я. Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования : учеб. пособ. / М. Я. Корнилов. – 2-е изд. – М. : Изд-во РАГС, 2007. – С. 20–21.

забезпечує стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій і сприяє її поступальному розвитку. За такого підходу можна виокремити два аспекти категорії економії безпеки:

- а) безпосередньо якісна характеристика економічної системи через елементи, які характеризують її стан під кутом зору безпеки (стійкість, розвиток, самодостатність) (рис. 2);
- б) вертикально інтегрована система безпосереднього забезпечення економічної безпеки, що обумовлена державною структурою країни і виявляється в таких видах взаємовідносин:
 - взаємовідносини держави та суб'єктів держави як двох рівнів державної влади (центр – регіон);
 - міжрегіональні відносини (регіон – регіон);
 - взаємовідносини органів державної і муніципальної влади (регіон – муніципальне утворення).

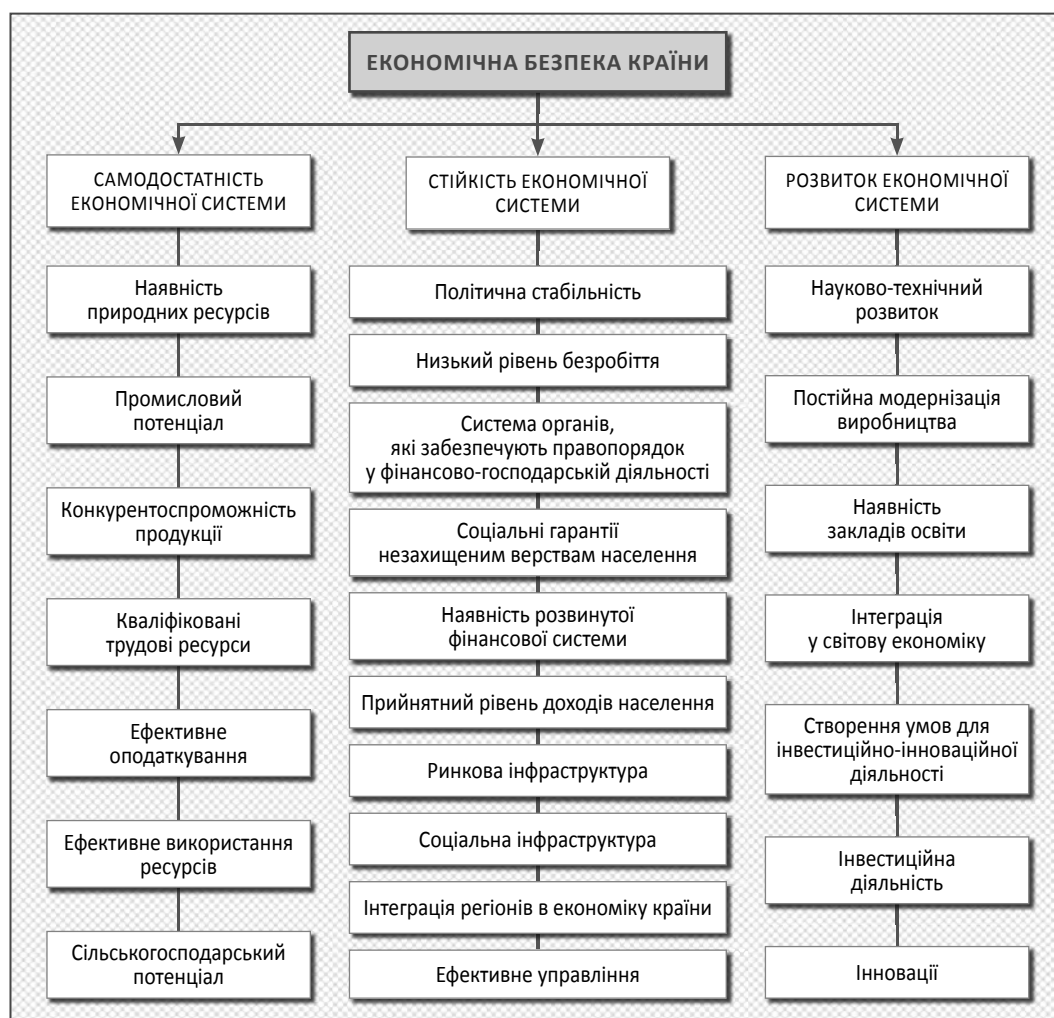

Рис. 2. Економічна безпека на національному рівні

Наведені системні аспекти трьохелементної вертикально інтегрованої національної економічної безпеки можна застосовувати на всіх рівнях ієрархії, але зміст основних елементів (самодостатність, стійкість, розвиток) економічної безпеки на національному або муніципальному рівні змінюватиметься.

Стратегічною метою забезпечення економічної безпеки є досягнення такого рівня розвитку економіки, за якого були б створені оптимальні умови зростання добробуту особистості, соціально-економічної та військово-політичної стабільності суспільства і збереження цілісності держави, успішного протистояння впливу зовнішніх і внутрішніх загроз. Державна стратегія економічної безпеки країни повинна бути орієнтована насамперед на підтримку достатнього рівня виробничого, науково-технічного потенціалу; недопущення зниження рівня життя населення до порогових, граничних значень, порушення яких спроможне викликати соціальну напруженість; упередження конфліктів між окремими верствами і групами населення, націями і народностями.

Державна стратегія у сфері забезпечення економічної безпеки розробляється та втілюється в межах реалізованої економічної політики, основними пріоритетами якої є забезпечення стійкості економічного стану особистості, соціально-економічної та військово-політичної стабільності суспільства, держави, збереження конституційних прав і свобод людини, законності та законслухняності всіх, передусім органів державної влади.

Стратегія економічної безпеки містить:

- 1) характеристику зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці як сукупності умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим економічним інтересам особистості, суспільства і держави;
- 2) визначення критеріїв і параметрів стану економіки, що відповідають вимогам економічної безпеки і забезпечують захист життєво важливих інтересів країни;
- 3) механізми забезпечення економічної безпеки країни, захисту її життєво важливих інтересів шляхом застосування усіма інститутами державної влади правових, економічних та адміністративних заходів дії.

Пріоритету на сучасному етапі розвитку теорії економічної безпеки набуває дослідження парадигми розуміння категорії національної економічної безпеки, особливо для посттранзитивних недостатньо інституціоналізованих економік. Широкий і систематизований виклад концептуальних підходів до визначення категорії економічної безпеки, наведений О. Ф. Новіковою і Р. В. Покотиленком¹, дає підстави для висновку про домінування методології індикативного підходу до оцінки стану економічної безпеки та управління заходами з нейтралізації загроз (управління “за відхиленнями”). Причому, якщо для розвинутих ринкових економік з вбудованими ринковими саморегуляторами такий підхід є ефективним, то для країн з перехідною економікою та країн, які розвиваються, його недостатньо. Зауважимо, що зростання ентропійності глобального розвитку, неефективність систем багатостороннього регулювання світового господарства в сенсі врахування інтересів всіх країн-учасниць зумовлює посилення ролі національної регуляторної політики в нейтралізації загроз економічній безпеці. Власне йдеться про

¹ Новікова О. Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення : моногр. / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2006. – С. 97–114.

положення щодо посилення ролі держави, викладені А. Вагнером ще на початку минулого століття.

Слід зазначити, що методологічно індикативний підхід не заперечує головних концепцій економічної безпеки, які склалися на сучасному етапі:

- камералістської концепції захисту зовнішньоекономічної безпеки, базованої на теорії національної політичної економії Ф. Ліста;
- кейнсіанської концепції захисту від внутрішніх макроекономічних загроз;
- інституціональної концепції захисту від адміністративних бар'єрів (Е. де Сото).

На нашу думку, концептуально проблема не вичерпується тим, від яких загроз і якими методами забезпечується захист економічної безпеки. Важливішим є розуміння економічної безпеки як динамічної характеристики соціально-економічної системи, яка забезпечує її життєздатність протягом періоду життєвого циклу. Йдеться про раціональну (оптимальну) з огляду на визначені цілі розвитку та з урахуванням обмежень на ресурси структурну побудову соціально-економічної системи держави. Власне й перелік загроз економічній безпеці підтверджує, що більшість з них належить до структурних характеристик (частка тіньової економіки, розподіл населення за доходами, частка переробної промисловості в обсязі випуску промислової продукції та ін.). Наголосимо, що під структурою системи розуміють не лише елементи її моделі, а й, що набагато важливіше, взаємозв'язки між цими елементами.

Звідси виникають ще дві методологічно важливих проблеми. Перша – це взаємозв'язок між структурою системи і цілями її життєдіяльності. Аксиоматичність цілей випереджального розвитку, національної конкурентоспроможності, економічного і національного суверенітету є досить спірною, що й підтверджується регіоналізацією світового господарства, яке має місце поряд з глобалізацією. Саме тому логічна послідовність повинна охоплювати ланцюг: національна ідея (призначення нації (соціуму) і держави як інструменту її реалізації) – модель суспільного ладу і соціально-економічного розвитку – національні інтереси в межах такої моделі – стратегічні цілі соціально-економічного розвитку і стратегічні загрози для їх досягнення – система заходів з нейтралізації загроз у довгостроковому періоді часу.

Друга проблема стосується життєвого циклу розвитку соціально-економічної системи країни. Очевидно, не йдеться про руйнування системи чи розпад держави, хоч історична практика підтверджує й таку можливість у різних проявах (розпад СРСР, СФРЮ, ЧСФР), аналогічно завершенню життєвого циклу біологічних чи механічних систем. На нашу думку, прогнозування життєвого циклу для економічних систем різних рівнів (національної економіки, галузі, регіону, економічних агентів, у тому числі домашніх господарств і окремих осіб) має стати основою для системної трансформації моделі суспільства та економіки, коригування стратегічних цілей розвитку, структурних та інституціональних змін.

Висновки

1. Історичний аспект. Проблема безпеки як проблема самозабезпечення особистості і суспільства розглядалася ще з часів античності переважно у філософському, релігійному аспекті. Правовий аспект цієї проблеми виникає у період становлення капіталізму (Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро). Глобальні суперечності розвитку ХХ ст. актуалізували проблему безпеки. Спроба теоретичного обґрунтування

шляхів розв'язання здійснена В. Парето, який визначав безпеку як взаємозв'язок трьох складників: політичної стабільності; економічного процвітання; обороноздатності держави.

Отже, в ретроспективі економічна безпека як наука має достатньо глибинні витoki, які потребують дослідження, виявлення закономірностей розвитку і занепаду соціально-економічних систем в минулому з їх проекцією на сучасність і майбутнє.

2. Об'єктивні передумови та суб'єктивні чинники актуалізації досліджень економічної безпеки. Нового імпульсу економічна безпека як наука набула переважно в прагматичному прикладному вимірі у 70-х роках ХХ ст. після світової енергетичної кризи. Своєрідний "травматичний шок" кризи як зовнішньої загрози розвитку національних економік посилювався після розпаду СРСР і поглиблення глобалізації в умовах однополюсного світового господарства. У сукупності з негативними наслідками глобалізації (віртуалізацією фінансової глобалізації; ілєгалізацією світової економіки; асиметрією та нееквівалентністю світового обміну капіталами, інформацією, результатами інтелектуальної праці, людським капіталом) це посилювало невизначеність (ентропійність) розвитку світового господарства і національних соціально-економічних систем. Відповідно до критичних меж зросли зовнішні загрози економічній безпеці.

Особливої гостроти актуальність подальших теоретичних досліджень економічної безпеки та розробок прикладних інструментів її забезпечення набуває для перехідних економік, які прагнуть провести революційні за сутністю, глибокі та масштабні трансформації соціально-економічної системи і суспільного ладу в історично короткий відрізок часу. Зокрема, запозичення без належної адаптації державами пострадянського простору еволюційних моделей економічного зростання розвинутих економік чи наздоганяючих моделей країн, що розвиваються, значно послабило їх економічну безпеку.

Наголосимо, що наслідки внутрішньосистемних (депопуляція населення, майнове розшарування, вичерпання ресурсів, техногенне навантаження тощо) чи зовнішньосистемних (посилення ентропійності розвитку в процесі інтеграції до глобального господарства, послаблення економічного суверенітету та національної конкурентоспроможності тощо) загроз економічній безпеці у часовому вимірі поширюються на період активної діяльності не одного покоління (40—50 років). Відповідальність за ці наслідки з боку влади та суспільства перед майбутніми поколіннями обумовлює гостроту потреби у розробці методології та методів їх прогнозування, а також обґрунтування необхідних управлінських заходів і ресурсів для нейтралізації.

У період становлення незалежності України також мають місце суб'єктивні чинники – відсутність національного консенсусу з приводу національної ідеї, відповідно національної моделі соціально-економічного розвитку, чітко окреслених національних інтересів, а також політична та економічна нестабільність. Знову ж таки, впровадження в "революційному режимі" еволюційно сформованих у розвинутих країнах моделей демократії відбувається в умовах відсутності активного громадянського суспільства, надмірних патерналістських настроїв і пасивності громадян. Наслідком є утворення структурно деформованої і незбалансованої соціально-економічної системи держави з істотним посиленням стратегічних загроз економічній та національній безпеці, теоретичні та прикладні аспекти яких потребують дослідження.

3. Економічна безпека в науці і національній політиці на сучасному етапі. У переліку основних категорій, якими оперують теорія і практика економічної

безпеки, простежується взаємозв'язок з класичними і сучасними теоріями та науками: системного підходу; кібернетики; інституціоналізму; еволюції; структурних реформ; глобалізації; перехідних (транзитивних) економік; моделей економічного зростання, зокрема інноваційного розвитку; національної конкурентоспроможності; теорій циклічного розвитку, у тому числі “довгих хвиль новинок”.

Теорія та практика економічної безпеки у політиці провідних країн світу (США, Японія, Франція) має переважаючий доктринально-концептуальний характер у межах відповідних концепцій, доктрин і стратегій національної безпеки держав або мегарегіональних політико-економічних угруповань. При цьому існують відмінності у цілях, критеріях та індикаторах економічної безпеки, обумовлені специфікою національних інтересів, які у свою чергу визначають відповідно до усвідомлених владними елітами та впливовою частиною суспільства місця і ролі країни у світовій цивілізації. Як приклад варто згадати голлістські положення щодо великодержавності Франції; “пан’японізм”, “азіяцентризм”, “спільний азіяцентризм” в Японії з відповідним нежорстким формулюванням цілей національної, зокрема економічної безпеки. Акцентування на внутрішніх факторах економічної безпеки властиве російській офіційній доктрині національної безпеки. Певною специфікою відрізняється китайський підхід до місця і ролі економічної безпеки в національній безпеці, базований на стратегічних теоріях Ден Сяопіна, згідно з якими до національних інтересів КНР віднесені суверенітет, безпека, економічний розвиток, міжнародний статус і гідність.

Втім, при згаданих та інших відмінностях доктрин економічної безпеки у різних країнах чітко простежується інституціональне оформлення її системи у законодавчих і нормативно-правових актах, створенні державних органів, мережі недержавних організацій, незалежних консультативно-експертних центрів та інститутів.

4. Методологія і зв'язок з іншими теоріями. З позиції системного підходу безпека в суспільстві (соціально-економічній системі) є об'єктивним соціально-економічним явищем і в цьому розумінні — предметом економічної теорії.

Категоріальний апарат економічної безпеки (ЕБ) як науки включає поняття: “економічна безпека”; “система економічної безпеки”; “національні економічні інтереси”; “індикатори економічної безпеки”; “граничні значення індикаторів ЕБ”; “організаційна структура ЕБ”; “інституціональний базис ЕБ”; “внутрішні і зовнішні загрози ЕБ”; “концепція, стратегія, заходи зміцнення ЕБ”; “принципи побудови системи ЕБ”; “моделювання ЕБ”; “методи оцінки ЕБ”.

На різних рівнях ієрархії та в різних сферах економіки існують категорії: “міжнародна ЕБ”; “національна ЕБ”; “регіональна ЕБ”; “ЕБ фірм і корпорацій”; “фінансова безпека”; “зовнішньоекономічна безпека”.

Як взаємопов'язані з економічною безпекою розглядаються такі компоненти національної безпеки: енергетична і сировинна; транспортна; продовольча; соціальна; демографічна. Підкреслимо, що всі ці складники національної безпеки пов'язані з економічною безпекою як інтегральною категорією.

Таким чином, економічна безпека має розглядатися як складна поліструктурна наука, яка за аналогією з безпекою екологічних, біологічних, технічних систем тощо є наукою про безпеку (точніше – “життєздатність”) соціально-економічних систем різних рівнів ієрархії (особа, домашнє господарство, галузь, регіон, сектор економіки, національна економіка, світове господарство).

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

1.1. ДО ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Матеріали до аналітичної довідки; НІСД, жовтень 1998 р. Публікується вперше.

Сьогодні реалії соціального, економічного та, як наслідок, політичного клімату в Україні формуються в регіонах. Незважаючи на офіційно проголошений курс зростання відповідальності та прав місцевих (регіональних) органів влади, стає виразнішою тенденція до концентрації держбюджетом зібраних у регіонах державних податків і зборів. У 1995 р. держбюджет перерозподіляв близько 40 % фіскального потенціалу регіонів. Згідно з бюджетом 1998 р. перерозподіл порівняно з 1995 р. зріс майже вдвічі. Така залежність позбавляє регіони можливості спланувати свій розвиток хоча б на середньострокову перспективу та остаточно нівелює бажання регіональної еліти здійснювати реальні реформи на мікрорівні.

Отже, регіональні органи державної влади залишаються повністю залежними від центру у вирішенні на мікрорівні питань соціально-економічного розвитку. Місцеві органи влади, оскільки закріплені за ними місцеві податки і збори не мають для їх бюджетів суттєвого значення, і надалі залишатимуться у подвійній залежності – від регіональних органів влади, на політику яких вони так і не отримали жодних офіційних важелів впливу, та центру, який з року в рік проводить непрогнозовану бюджетну політику.

Тому цілком імовірно, що в наступному році на фоні подальшої макроекономічної напруженості та зменшення ВВП, невиплат за зарплатами, низької купівельної спроможності середньостатистичного громадянина, не маючи змоги залучити достатні кредитні ресурси шляхом муніципальних та регіональних позик, місцеве керівництво, використовуючи реальні аргументи, намагатиметься переорієнтувати наростаючий потік соціального невдоволення на центральні органи влади.

За такої ситуації необхідна зміна концепції формування бюджету України у напрямку істотного посилення ролі регіонів у його виконанні та зростання їх відповідальності за вирішення проблем соціально-економічного розвитку країни. Доцільно скликати Раду регіонів та вислухати думку регіональних керівників стосовно того, якою повинна бути бюджетна політика, який розподіл фіскального потенціалу між центром і регіонами вони вважають оптимальним для стабілізації економічного розвитку на місцях, які додаткові адміністративні можли-

вості, права щодо управління фінансами та майном необхідні регіонам і відповідальність за вирішення яких соціально-економічних проблем загальнодержавного рівня вони готові взяти на себе.

Перспективною у цих питаннях видається така позиція:

1. Запропонувати нову концепцію побудови бюджету України – не “згори – донизу” (сучасна практика), а “знизу – вгору”. Для цього необхідно:

1.1. Запровадити паралельно з лібералізацією податкової системи стимулюючу методику розробки планів регулювань розподілу доходів від загальнодержавних податків та зборів як на урядовому, так і на регіональних рівнях. На практиці це означає, що до всіх адміністративно-територіальних одиниць використовується однаковий відсоток відрахувань. Звичайно, можливі винятки, наприклад, місто з особливим статусом – Київ, або області, фіскальний потенціал яких менший або відповідає мінімальним місцевим бюджетним потребам.

Початковий відсоток відрахувань варто встановити на рівні, визначеному потребами державного бюджету. Водночас слід визначити проміжок часу (орієнтовно 5 років), протягом якого частка відрахувань до держбюджету поступово зменшується до середньоевропейських показників. Розмір встановленої шкали має стати граничним і для регіональних (обласних) бюджетів регіонів щодо їх районів та міст обласного підпорядкування.

1.2. Забезпечити поетапний перехід до бюджетної моделі, побудованої за принципом прогресивного оподаткування, з урахуванням того факту, що регіони України чітко диференціюються за обсягом фіскального потенціалу та рівнем його перерозподілу. Для групи “аутсайдерів” доцільно застосовувати нульову ставку відрахувань без дотацій з держбюджету з одночасною передачею їх керівництву усєї відповідальності за стан справ у регіоні щодо виконання у повному обсязі зобов’язань перед безробітними, пенсіонерами, інвалідами та іншими соціально незахищеними верстами населення.

2. Надати регіонам право самостійного проведення адміністративної реформи на місцях (без втручання у компетенцію територіальних відділень силових відомств та державної податкової адміністрації), а також права довірчого управління (у тому числі здійснення приватизації) державними частками розташованих на їх території об’єктів загальнодержавної власності (за певними винятками). При цьому діє конституційна норма погодження з відповідною радою права розпоряджатися коштами, що надходять до відповідного бюджету.

Встановити правило, за яким органи регіонального управління у процесі реалізації згаданих прав обов’язково обґрунтовують свої дії відповідними розрахунками їх ефективності. Центр може позбавляти регіони права на прояв конкретної ініціативи тільки у разі принципової, аргументованої позиції. Цілком закономірно, що за наявності прогресивного керівництва на місцях мікроекономічні результати вирішення навіть загальнодержавних питань будуть значно кращими.

3. Запровадити в регіонах на всіх рівнях тендерний принцип як до здійснення усіх бюджетних закупок, так і до підготовки бюджетів в цілому. Тобто за

кожною видатковою статтею виконавець підшукується на гласній конкурсній основі. Неприбуткові бюджетні організації для участі в тендері подають проекти за аналогією зі здобувачами грантів.

Реальне запровадження такого механізму значно покращить ефективність використання бюджетних коштів, пожвавить місцеву ділову активність, стимулюватиме розвиток у регіонах фінансово-банківської інфраструктури, ліквідує інертність мислення бюджетних установ, посилить та якісно змінить ефективність роботи місцевих засобів масової інформації, пожвавить інтерес населення до роботи органів місцевої (регіональної) влади тощо.

4. Стимулювати розвиток ринку місцевих (регіональних) облігаційних позик. Для розвитку цього, вкрай важливого для України ринку необхідно скасувати оподаткування прибутку, отриманого покупцями як державних, так і місцевих боргових цінних паперів, що відповідає світовій практиці. За наявності ефективно працюючого керівництва на місцях вже у наступному році регіони змогли б залучити до своїх бюджетів додаткові фінансові ресурси.
5. Вирішити проблему посилення виконавчої дисципліни, персональної економічної і моральної зацікавленості регіонального керівництва та апарату регіональних (місцевих) органів виконавчої влади у результатах роботи. Пріоритетними напрямками її розв'язання мають бути:
 - 5.1. Створення госпрозрахункових регіональних та міських агентств економічного розвитку, основними засновниками яких можуть стати органи державного управління. До засновників таких структур доцільно залучати провідні суб'єкти господарювання місцевого рівня, до спостережних рад повинні входити представники силових органів, державної податкової адміністрації та місцевих об'єднань підприємницьких і фінансових кіл, а також народні депутати, науковці та ін., що сприятиме:
 - створенню додаткового економічного інструменту управління розвитком регіональної чи місцевої економіки;
 - зростанню якості прогнозування та планування розвитком регіону, економічною та зовнішньоекономічною діяльністю держадміністрацій і виконкомів;
 - створенню проміжної ланки між владними органами та суб'єктами економічної діяльності, яка на практиці дає змогу реалізовувати в рамках чинного законодавства ідеологію цивілізованих партнерських взаємовідносин між ними;
 - забезпеченню робочими місцями кращих працівників регіональних (місцевих) органів виконавчої влади, які вивільнятимуться внаслідок спрощення і скороченням апарату управління;
 - накопиченню якісно нового організаційно-інтелектуального досвіду ефективного управління цілісними територіально-економічними комплексами.
 - 5.2. Створення за ініціативою керівників місцевих органів влади кредитних спілок, які б ідейно та фінансово об'єднали ефективно працюючих співробітників в апаратах адміністрацій чи виконкомів, комунальних чи заснованих за участю комунальної власності, організаціях і підприємствах

їх прихильників. Джерелами коштів таких організацій може стати фіксований відсоток відрахувань від реального неінфляційного приросту надходжень до бюджетів, скоригованих на зміни у відповідних планах регулювань.

6. Оголосити постійно діючий конкурс проектів програм комплексного регіонального розвитку та нових підходів до вирішення окремих проблем, а також пропозицій щодо комплексного або часткового вдосконалення функціонування місцевих органів влади.

Така практика за умови реального забезпечення органами вищого рівня можливості реалізації нових аргументованих ідей значно активізує інтерес інтелектуального прошарку населення до питань регіонального розвитку, підвищення ефективності функціонування органів регіональної (місцевої) влади та відповідних структур. Рецензувати такі проекти мають лише центральні органи влади, де авторам кращих з них надаватиметься доступ до всієї, необхідної для доопрацювання інформації. Зазначене, крім іншого, інтелектуально та організаційно підготує українську регіональну еліту до такої реформи й забезпечить її оперативність та ефективність.

Запропоновані заходи при комплексному та уніфікованому застосуванні найближчим часом дадуть змогу вирішити низку найгостріших проблем сьогодення:

- 1) повернути довіру регіональної місцевої еліти до здійснюваних у державі економічних реформ та активізувати їх особисту участь та відповідальність за результат у цьому процесі;
- 2) призупинити, а з часом повністю ліквідувати кризу дефіциту коштів державного бюджету при одночасному знятті з держави основної відповідальності за стан справ у соціальній сфері;
- 3) запропонувати дієві механізми економії та підвищення ефективності використання бюджетних коштів на регіональному (місцевому) рівні;
- 4) створити ефективну глобальну мережу структур, які забезпечать розвиток ринкової інфраструктури на місцях, якісно змінять підходи до управління цілісними територіально-економічними комплексами та створять умови для реалізації на практиці ідеології партнерських взаємовідносин органів державної влади та суб'єктів економічної діяльності;
- 5) створити реальні механізми мотивації працівників місцевих виконавчих органів влади до ефективної праці та отримати об'єктивні індикатори результатів цієї роботи;
- 6) полегшити реалізацію ефективної як кадрової (формування в регіонах команд одноступеневих), так і економічної політики;
- 7) сприяти виникненню цивілізованої, проте агресивної конкуренції (окрім обміну реальним новітнім досвідом, інтенсифікації вдосконалення управління розвитком цілісних територіально-економічних комплексів) між оперативно створеними на місцях командами;
- 8) забезпечити на ринковій основі відповідно до ефективності управлінської роботи на місцях вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів та удосконалення економічного районування держави при активізації інвестиційного процесу.

1.2. РЕСУРСИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Публікується за: Власюк О. С. Ресурси економічного розвитку / О. С. Власюк // Фінансова криза в Україні і політика економічного зростання : матер. круглого столу ; Київ, 7 жовт. 1998 р. – К. : НІСД, 1998. – С. 34–37.

В умовах фінансової кризи суттєво загострюється проблема ресурсного забезпечення економічного розвитку. Сьогодні для України наполовину віртуальними, наполовину реальними ресурсами залишаються внутрішні заощадження населення, іноземні інвестиції, кошти від приватизації, земля, емісійні ресурси та кошти тіньової економіки.

Внутрішні заощадження населення. За експертними оцінками, на руках у населення сьогодні знаходиться від 7 до 12 млрд дол. США. Ця сума перевищує дефіцит бюджету. Проте залучити їх непросто, оскільки населення остаточно втратило довіру до державних цінних паперів, національної банківської системи, і на провокації типу фінансових пірамід вже не піддається. Хоча до фінансової кризи була спроба випустити облігації пенсійної позики, які свого часу були досить популярними.

В Україні не створена фінансова інфраструктура, зокрема зовсім не задіяний інститут недержавних пенсійних фондів. Це – “довгі” і відносно дешеві гроші, і недержавні пенсійні фонди можна розглядати як ще одну вірогідну точку економічного зростання. За допомогою недержавних пенсійних фондів можна обмежити зростання тіньової зарплати, оскільки легалізація доходів передбачає отримання дивідендів. Це лише один аспект, який стосується внутрішніх заощаджень.

Іноземні інвестиції. 2,2 млрд дол. США іноземних інвестицій, які Україна отримала за всі роки незалежності, ніяк не покривають потреби. Існує кілька реальних проектів, під які можна залучити іноземні інвестиції. Це – приватизація “Укртелекому”, де доцільно випустити цінні папери, скажімо – облігації, з обіцянкою інвесторам конвертувати їх в акції. Так можна залучити більше півтора мільярда доларів і не втратити контроль над цією сферою. Перспективними проектами є також запуск комерційних супутників, система супутникового радіозв'язку. Під ці програми теж можна випустити цінні папери, які знайдуть збут.

Приватизація. Сьогодні є переконливою точка зору, що велику приватизацію потрібно проводити обережно і в жодному разі не зважати на заплановані цифри надходжень. Слід на чітких конкурсних засадах допускати до участі у конкурсах нерезидентів і використовувати прозорий механізм реприватизації в разі неефективного господарювання. Водночас надходження від приватизації не варто розцінювати як вагоме джерело фінансових ресурсів.

Головним ресурсом, який ще залишився в Україні, є земля. Приватна власність на землю рано чи пізно буде запроваджена і з цим ресурсом потрібно поводитися дуже виважено. Доцільним є трьохетапний підхід до приватизації землі. На першому етапі необхідно сформувати ринок майнових прав – йдеться про безстрокову оренду, успадкування, дарування, обмін, заставу. На другому етапі – створити земельні іпотечні банки, де відпрацювати механізм державного контролю за земельним ринком і банкрутством неефективних власників землі. І лише на третьому етапі, після того, як резидент накопичить необхідну кількість коштів, можна запровадити повноцінний процес приватизації землі, але виключно для резиден-

тів. Продавати нерезидентам земельні ресурси не можна, проте логічно під приватизовані підприємства віддавати землю у довготривалу оренду.

Емісія. Питання цільових емісійних кредитів досить жваво дискутується і напевно має під собою логічну основу. Дійсно, можна випускати цільові емісійні кредити під конкретні проекти, при цьому слід заборонити кредитування дефіциту бюджету. Кредитувати потрібно лише ті підприємства, які вже мають реальні замовлення, але їм не вистачає оборотних коштів, щоб запрацювало виробництво. Оборот обігових коштів на цих підприємствах повинен бути швидший, ніж оборот грошової маси в економіці загалом. Для таких цільових емісійних кредитів бажано встановити мінімальну маржу на рівні інфляції плюс чотири, п'ять відсотків і мобілізувати їх через комерційні банки, контролюючи ситуацію. Держава повинна вилучати маржу, яка накопичується понад ці кошти.

Найбільш реальним потенційним ресурсом зростання є ресурси тіньової економіки. Експерти оцінюють їх у 50 % ВВП і вище та 20 млрд дол. США за кордоном. Недарма в Україні має місце найбільший приріст інвестицій з Мальти або з інших офшорних зон. Цілком очевидно, що це повертаються українські гроші. Як залучити гроші з тіньового сектору? Існує “джентльменський набір” методів: переглянути законодавчі акти, установити чіткі гарантії захисту, запровадити приватну власність на землю тощо. Але традиційні кроки в цьому напрямку будуть мало-ефективними. Певна частина коштів повернеться з тіні, але більшість все-таки там залишиться. Зрозуміло, що тіньовій економіці треба дати можливість працювати в режимі, до якого вона звикла. І поступово, без ризику для власників, стимулювати легалізацію цього капіталу. Звідси виникає питання про спеціальні економічні зони. Найефективнішими будуть прикордонні зони, і саме в цих зонах без особливого ризику може проявитися тіньовий капітал. Доцільно надати можливість не декларувати кошти при приватизації, а у випадку, коли йдеться про виробничі об'єкти, можна взагалі відмовитися від декларування, але забезпечити реальну конкурсну ціну приватизації. Якщо мати на увазі інфраструктурні підприємства, то можна дозволити не декларувати частину коштів.

Констатуючи в Україні відсутність мінімально необхідної ринкової інфраструктури, слід зазначити, що одним з пріоритетних напрямів повернення капіталу є саме забезпечення прозорості внутрішнього ринку.

Додаток

РЕСУРСИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Публікується за: *Власюк О. С. Ресурси українського соціуму / О. С. Власюк // Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – С. 543–554.*

Земельні, лісові та водні ресурси. Територія України має унікальний комплекс фізико-географічних, ландшафтних, гідрологічних, структурно-геологічних та інших параметрів, що зумовило наявність значної кількості видів і обсягів природних ресурсів. Розташування в межах кількох географічно-кліматичних зон та водозборів двох морів – Чорного й Балтійського – сприяє значним змінам гідрографічного ландшафту, різноманіттю рослинного покриву, родючості ґрунтів та потужності природно-ресурсного потенціалу.

Головним природним багатством України є земля. Загальна площа українських земель складає 60,35 млн га, понад 70 % з яких (43 млн га) – землі сільськогосподарського призначення. Лісами вкрито 10,5 млн га, під водою знаходиться 2,4 млн га, відкритих заболочених земель майже 1 млн га. Забудовано державою, підприємствами та населенням 2,5 млн га земель.

Найбільшими за площею областями в Україні є Одеська, Чернігівська, Дніпропетровська, Харківська та Житомирська, найменшими – Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська та Тернопільська. В країні збільшується відведення земель під заповідники та природні національні парки, площа 33 таких територій становить понад 1 млн га.

Україна належить до малолісних і лісодефіцитних країн, вкриті лісовою рослинністю 9,4 млн га із загальним запасом деревини 1,74 млрд м³. У національному еквіваленті ресурси деревини оцінюються приблизно у 3,4 млрд дол. США, а за світовими цінами – 27 млрд дол. США. За останнє десятиріччя спостерігається позитивна динаміка площі земель лісового фонду. Основним напрямом використання лісів України став еколого-суспільний, який охоплює 64,5 % загальної площі наявних лісів (6,96 млн га), підпорядковуючи здебільшого ліси першої групи, що виконують санітарно-гігієнічні та оздоровчі (18,7 %), захисні (30,4 %) і водоохоронні (3,6 %) функції, а також ліси спеціального цільового призначення (3,1 %). Сюди належать і особливі захисні ділянки лісів другої групи (8,7 %). Решта лісів – це лісостани другої групи, які входять до розряду експлуатаційних, їх розподіл має регіональну специфіку. Так, в індустріальних малолісних Донбасі, промисловому Придніпров'ї, Причорномор'ї та Криму всі ліси виконують переважно еколого-суспільні функції.

Слід враховувати, що лісистість України дорівнює 15,6 % і майже втричі менша за лісистість Західної Європи (43,2 %), а отже, не є оптимальною (20–22 %), тобто такою, за якої ліси, як найскладніше і найпотужніше рослинне угруповання, найбільш позитивно впливають на клімат, ґрунти, ерозійні процеси, а також дають господарству необхідну кількість деревини. За сучасними оцінками, для досягнення оптимальних показників лісистості необхідно збільшити площу лісів щонайменше на 2–2,5 млн га.

Загальна довжина річок становить 219 273 км. Найбільш забезпечені водними ресурсами гірські райони, зокрема у Закарпатській області 9429 річок загальною довжиною 19 578 км; Івано-Франківській – 8321 річки загальною довжиною 15 656 км; Львівській області – 8950 річок довжиною 16 343 км. Найменше вкриті річками Херсонська, Миколаївська та Волинська області.

В країні налічується 28 764 ставки із загальною площею водного дзеркала у 223,26 тис. га та обсягом у 3344,82 млн м³. Під 1153 водосховищами знаходиться 284 тис. га з корисним обсягом 5963 млн м³. У більшості регіонів України ресурси підземної гідросфери є важливим фактором стабілізації водно-екологічної ситуації. Прогнозні ресурси прісних підземних вод України складають 61 689,2 тис. м³/добу, з них 57 499,9 тис. м³/добу – з мінералізацією до 1,5 г/дм³, придатних для питного технічного водопостачання. Станом на 1 січня 2002 р. розвідано 373 родовища підземних вод, які містять 977 ділянок родовищ з експлуатаційними запасами, затвердженими ДКЗ СРСР, УТКЗ та ДКЗ України, у кількості 15 829,8 тис. м³/добу.

На сьогодні в Україні розвідані із затвердженням запасів 152 ділянки родовищ мінеральних вод, їхні загальні експлуатаційні запаси – 64 865,7 м³/добу. Родовища мінеральних вод є в усіх, крім Івано-Франківської та Сумської, областях України.

В Україні детально розвідано два родовища термальних вод (підземні води з температурою понад 20 °C) – Берегівське у Закарпатській області та Новоселівське в АР Крим. Запаси термальних вод в Україні у Берегівському родовищі становлять 0,871 тис. м³/добу за категорією С2.

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорозмаїття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон, шляхів міграції представників рослинного і тваринного світу. На порівняно невеликій території утворилися чотири природні зони: широколистяно-лісова, лісостепова, степова і присередземноморська. Особливістю України є також потужна водна екосистема Дніпра та значна кількість ландшафтів.

Зважаючи на велику загальну площу земель сільськогосподарського призначення (до 70 %), значна частина біорозмаїття залишається асоційованою з антропогенно-зміненими екосистемами, але змінюється на краще практично через постійне збільшення сумарної площі заповідників та буферних зон.

За ступенем забезпеченості рекреаційними та курортними лікувальними ресурсами Україна посідає одне з провідних місць в Європі. Серед них найбільш цінними є мінеральні

води і лікувальні грязі майже всіх відомих бальнеологічних типів. Наявність гідромінеральних ресурсів стала свого часу вирішальним критерієм перспективного санаторно-курортного будівництва.

Сприятливий клімат на всій території України дає можливість широко використовувати кліматотерапію як один з методів лікування і профілактики. Найсприятливіші умови протягом усього року мають Південний берег Криму, Кримські і Карпатські гори, де повітря насичене солями, озоном, фітонцидами та ароматичними речовинами.

Корисні копалини. Значна кількість природних та рекреаційних ресурсів території України має неперевершені економічні та екологічні параметри. Насамперед до них можна віднести унікальний масив чорноземних ґрунтів (більше 20 % світових ресурсів), запаси високоякісного коксівного вугілля Донбасу, карпатську провінцію мінеральних вод (кілька десятків типів), у тому числі відомого у світі типу “Нафтуса”, а також родовища лікувальної ропи та мулу Причорноморського регіону.

Станом на 1 січня 2003 р. мінерально-сировинна база України включає близько 20 010 родовищ і проявів 113 корисних копалин, з яких 7829 родовищ 97 видів мінеральної сировини мають промислове значення та враховуються Державним балансом України. У вартісному вираженні розвідані протягом другої половини ХХ ст. запаси цих родовищ оцінюються в 7–7,5 трлн дол. США.

До промислового освоєння залучено від 40 до 75 % розвіданих запасів основних видів корисних копалин. Запаси залізних руд становлять понад 14 % загальносвітових, марганцевих – більше 43 %. Україна посідає провідні місця за запасами титану, цирконію, урану, літію, графіту, каоліну, вогнетривких глин, сірки, калійних солей, декоративного каменю тощо. Україні належать і провідні позиції у світі з видобутку багатьох видів мінеральної сировини: вугілля, марганцевих і залізних руд, титану, графіту, каоліну тощо.

Створений на основі сировинної бази мінерально-сировинний комплекс України є однією з найвагоміших складових національної економіки. В Україні виробляється близько 5 % світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, а щороку гірничодобувна промисловість випускає продукції на 25–28 млрд дол. США (у цінах світового ринку).

В Україні вугілля видобувається у межах трьох вугільних басейнів – у Донбасі, Львівсько-Волинському басейні (кам’яне вугілля) і Дніпровському буровугільному басейні. На складний екологічний стан вугільних гірничодобувних регіонів впливає те, що кожна третя шахта експлуатується понад 50 років. Гірничодобувні роботи ведуться на глибинах до 1400 м. Загальна площа вугільних басейнів становить близько 160 тис. км² (26 % території України), зокрема Донбас – 50 тис. км² при загальній площі гірничих виробок 13 тис. км², яких у Донбасі налічується близько 12 тис. км².

Видобуток залізних руд в Україні здійснюється на Криворізькому, Кременчуцькому та Білозірському родовищах, марганцевих руд – на Нікопольському родовищі.

Державним балансом України враховано запаси нафти, газу і газового конденсату – 323 родовища: 191 – у Східному регіоні, 96 – у Західному, 36 – у Південному. Обсяг щорічного видобутку вуглеводнів за останні роки зазвичай становив 4 млн т нафти з конденсатом і 18 млрд м³ газу, що дорівнює відповідно 10 і 20 % обсягів цих видів сировини, які щороку споживає країна.

Родовища самородної сірки в Україні розташовані на Львівщині, а також частково в Івано-Франківській області. Починаючи з 50-х років ХХ ст., розроблялося Роздільське родовище, з 60-х років – Подорожненське, а з 70-х років – Язівське та Немирівське родовища. Нині розробку сірки кар’єрним способом припинено через низку економічних та екологічних проблем. Розробка сірки має обмежений масштаб (2 родовища), до того ж тільки методом підземної виплавки.

Сьогодні Україна поступово вирішує складні проблеми екологічної рекультивації більшості гірничодобувних районів, сформованих внаслідок попереднього екстенсивного розвитку промислових галузей та ресурсомістких технологій. Екологічні проблеми, зумовлені застарілими технологіями та критично зношеними основними фондами, полягають у накопиченні величезних обсягів виробничих відходів, які перетворюються у техногенний ресурс, значних

втратах мінеральної сировини (в надрах залишається до 70 % запасів нафти, до 50 % – солей, до 28 % – вугілля, до 25 % – металів), великому антропогенному навантаженні на довкілля, порушенні стійкості геологічного середовища, гідрогеологічних та гідрологічних умов на фоні досить обмежених водних ресурсів.

Людські ресурси. В Україні не вдається подолати тенденцію зменшення офіційної чисельності населення, кількість постійно проживаючих громадян України на початок 2005 р. становила 47,1 млн осіб. Природний приріст населення від'ємний і становив протягом 2004 р. 356,8 тис. осіб (народилося – 408,6 тис. осіб, померло – 765,4 тис. осіб). У міських поселеннях нижчий рівень народжуваності та вищий рівень смертності порівняно з сільською місцевістю. Дві третини населення (31,8 млн осіб) проживає у містах, третина (15,3 млн осіб) – у сільській місцевості.

Серед громадян України переважають жінки – 25,3 млн (53,8 %), чоловіків – 21,8 млн (46,2 %). Протягом 2004 р. понад 750,8 тис. громадян (на 1000 жителів 16 громадян) змінили місце проживання в межах країни. Окрім Київщини та м. Києва, АР Крим та Севастополя, Вінниччини та Харківщини, мав місце від'ємний баланс внутрішньої міграції, що підтверджує посилення регіональних диспропорцій економічного розвитку та концентрації фінансових ресурсів в декількох центрах. За минулий рік з країни виїхали 46,2 тис. громадян, прибуло – 38,6 тис. Кожен тисячний житель країни у 2004 р. приїхав на проживання з-за кордону. Проте позитивний баланс прибулих громадян спостерігався лише на Київщині та в Києві, в АР Крим та Одещині.

Гострою лишається проблема неофіційної та трудової міграції. За оцінками різних експертів, кількість осіб, що виїхали та виїжджають на заробітки за кордон, обчислюється декількома мільйонами працездатних громадян.

Зайнятість. З 2002 р. офіційна зайнятість у країні зростає, рівень зайнятості населення у віці 15–70 років становить 56,6 %. На початок 2004 р. кількість зайнятого населення усіма видами економічної діяльності населення становила 21,5 млн осіб. Найбільше працездатного населення зайнято у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві – 4,96 млн осіб, промисловості – 4,31 млн, оптовій і роздрібній торгівлі, готельному та ресторанному господарстві – 3,85 млн осіб. У сфері транспорту і зв'язку працює 1,19 млн осіб, фінансовою діяльністю займається майже 190 тис. осіб, операціями з нерухомістю, здаванням під найом та наданням послуг юридичним особам – понад 900 тис. осіб. В освіті працює 1,64 млн осіб, охороні здоров'я – 1,37 млн осіб. Майже 1 млн осіб працює в системі державного управління.

У розрізі регіонів (областей) рівень зайнятості працездатного населення коливається від найнижчого значення 45,9 % у Тернопільській області (41,8 тис. безробітних, або 6,9 %) до найвищого – 65,2 % у м. Києві (лише 7,5 тис. безробітних, тобто 0,4 %). Рівень та чисельність офіційно зареєстрованих безробітних у країні, визначених за національною методикою підрахунку, скорочуються і становили на початок 2004 р. 988,9 тис. осіб, або 3,6 % населення працездатного віку. Кількість безробітних, визначена за методологією МОП, майже вдвічі більша за показник безробіття, розрахований за внутрішньою методикою, проте також має тенденцію до скорочення. За методологією МОП в країні налічується 2059,5 тис. безробітних, що становить 9,1 %. Більше половини (15) областей мають рівень безробіття, що перевищує 10 % працездатного населення відповідних регіонів. Це, зокрема, такі області, як Хмельницька (13,3 %), Тернопільська (13 %), Миколаївська та Житомирська (по 12,8 %), Рівненська (12,5 %), Волинська та Івано-Франківська (по 12,1 %), Сумська (11,9 %), Херсонська (11,7 %), Черкаська (11,2 %). Найнижчий рівень безробіття за міжнародною методологією у м. Києві (4,8 %), Одеській (5,4 %) та Вінницькій (5,6 %) областях, а також в АР Крим (6,7 %).

Основні засоби. Забезпеченість промисловості країни основними засобами залишається проблемною сферою розвитку економіки та формування конкурентоспроможних національних виробників. Фактична залишкова вартість основних засобів на початок 2004 р. становить 1026 млрд грн, або близько 193 млрд дол. США. Рівень зносу має стійку тенденцію до зростання і дорівнює в цілому в економіці 48 %. У розрізі регіонів рівень зносу коливається в межах 34–69 %. Найменший рівень зносу (34 %) основних фондів у Харківській області, де розміщено 7,3 % фондів, – 74,5 млрд грн. У столиці України сконцентровано 10 % усіх фондів, рівень зносу яких також один з найнижчих у країні і становить 40 %. На основні промислово завантажені До-

нецьку та Дніпропетровську області припадає відповідно 12 та 10 % основних засобів, рівень зносу яких один з найвищих у країні – відповідно 53 та 52 %. Найменше основних засобів розміщено в Чернівецькій, Волинській, Тернопільській, Закарпатській та Рівненській областях.

Понад 35 % основних фондів (362 млрд грн) зосереджено у промисловості, зокрема в обробній промисловості – 192 млрд грн; виробництві електроенергії, газу і води – 103,8 млрд; добувній промисловості – 67 млрд грн. Майже 234 млрд грн (22,5 %) фондів задіяні в операціях з нерухомістю, здавання під найом та послугах юридичним особам. Тут рівень зносу складає лише 36,3 %. Майже шоста частина фондів (151 млрд грн) задіяна у сфері транспорту та зв'язку. У сільському господарстві знаходиться в експлуатації лише 7,6 % основних засобів, рівень зносу яких перевищив 50 %. Понад 10 % фондів припадає разом на державне управління, освіту та охорону здоров'я.

Освіта. За даними перепису 2001 р., з 43,7 млн осіб у віці 10 років і старше повну та базову вищу освіту отримали майже 6 млн осіб. З неповною вищою освітою працює 7,7 млн осіб, понад 15 млн осіб отримали повну середню освіту. Базову загальну середню освіту має 7 млн осіб, початкову загальну освіту отримали 6,2 млн осіб. Загальна чисельність чоловіків з освітою є меншою, проте в розрахунку на 1000 осіб рівень освіти чоловіків вищий серед тих, хто володіє повною вищою освітою, повною загальною середньою освітою та базовою загальною середньою освітою. Так, на 1000 осіб припадає: чоловіків з повною вищою освітою – 131, жінок – 128; чоловіків з повною загальною середньою освітою – 395, жінок – 310; чоловіків з базовою середньою освітою – 163, жінок – 158.

Кількість загальноосвітніх навчальних закладів має стійку тенденцію до зменшення і становить 21 722 шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, навчально-виховних комплексів, спецшкіл та інших закладів. У цих школах навчається 5,7 млн учнів, у тому числі в державних закладах – 5,4 млн, у приватних – 6746.

На 10 тис. населення припадає 1212 учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Понад половина їх (13 845) оснащені 135 тис. комп'ютерів, з яких 83 тис. – у міських поселеннях та 52 тис. у сільських. Практично у всіх школах є бібліотеки, в яких налічується 244,4 млрд книг, брошур та журналів. Підручників – 106,6 млрд примірників, зокрема 29,3 млрд – для учнів 1–4-х класів, 53,5 млрд – для учнів 5–9-х класів та 23,8 млрд – для учнів 10–12-х класів.

Наука. На початок 2004 р. зареєстровано 1487 організацій, що проводять наукові та науково-технічні дослідження. З них природничими науками (фізико-математичні, хімічні, біологічні, сільськогосподарські, медичні та ін.) займається 441 організація; технічними (транспорт, будівництво, архітектура та ін.) – 807; гуманітарними (історія, філологія, мистецтвознавство) – 23; суспільними (економічні, юридичні, політичні, філософські та ін.) – 140 організацій. Наукова діяльність сконцентрована переважно в установах державної форми власності, яких налічується 1056. Наукових установ колективної власності – 408, приватної власності – 11, комунальної власності – 10, і лише дві установи є власністю міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

У різних галузях економіки станом на початок 2004 р. працювало 77,4 тис. спеціалістів з науковими ступенями, з них докторів наук – 11,6 тис., кандидатів наук – 65,8 тис. Основна кількість фахівців вищої кваліфікації працює в економічно розвинутих регіонах, які мають сформовану мережу наукових установ та вищих навчальних закладів. У Києві працює майже третина докторів та кандидатів наук, у Харківській області – 15 %; Дніпропетровській та Львівській областях – по 6,9; Одеській – 6; Запорізькій – 2,7; в Луганській – 2,3 %.

Більшість докторів та кандидатів наук (65,1 %) є працівниками чи керівниками вищих навчальних закладів, кожний п'ятий – науковий співробітник науково-дослідних інститутів. Майже 10 % кандидатів та докторів наук мають наукове звання професора; 36,4 % – доцента; 10,5 % – старшого наукового співробітника.

Найбільша кількість науковців вищої кваліфікації є докторами та кандидатами технічних (27,3 %), медичних (14,8), фізико-математичних (11,2), економічних (9), біологічних (5,6 %) наук.

У цілому в наукових організаціях загальна чисельність працівників без урахування сумісництва (як кандидатів і докторів наук, так і аспірантів, здобувачів, наукових працівників без зван-

ня), основним видом діяльності яких є наукова робота, складає 173,9 тис. осіб, зокрема 83,9 тис. дослідників.

Забезпечення країни спеціалістами вищої кваліфікації зіставне з розвинутими країнами світу. Так, у 2003 р. у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення в Україні припадало 6,8 працівника наукової сфери, у томі числі 4,1 дослідника, тоді як у Німеччині – відповідно 12,5 та 6,7; Іспанії – 8,4 та 4,9; Польщі – 5,3 та 3,8; Угорщині – 6,1 та 3,7.

Додана вартість за регіонами та видами економічної діяльності. У країні різний регіональний потенціал створення доданої вартості, частка областей у загальному обсязі валової доданої вартості (ВДВ) коливається в межах від 1 до 17 %. Менше 2 % ВДВ створюється в таких областях, як Чернівецька (1 %), Тернопільська (1,3), Волинська (1,5), Закарпатська та Херсонська (по 1,6), Житомирська, Рівненська та Кіровоградська (по 1,7), Хмельницька, Черкаська, Чернігівська (по 1,9 %). Майже 45 % усієї доданої вартості створюється у трьох областях (Дніпропетровська, Донецька та Харківська) та м. Києві.

П'яту частину ВДВ створено в обробній промисловості; 14,5 % – у сільському господарстві; 13,5 % – у сфері транспорту та зв'язку; 12 % – в оптовій та роздрібній торгівлі, ресторанному господарстві; 5,6 % – у виробництві електроенергії, газу та води; 5,3 % – в освіті; 4,9 % – у добувній промисловості.

Підприємства України. В країні зростає чисельність підприємств як за формами власності, так і за видами економічної діяльності. На початок 2004 р. було зареєстровано 981 тис. підприємств, у тому числі приватних – 290,3 тис.; колективних – 564,5 тис.; державних – 42,9 тис.; комунальних – 74,3 тис.

Найбільша кількість підприємств працює у сфері торгівлі – 258,5 тис., а також надає колективні, громадські та особисті послуги 115,5 тис. підприємств. У галузях промисловості працює 108,3 тис. підприємств різних організаційно-правових форм. Операціями з нерухомістю займається 97,4 тис. підприємств. Безпосередньо сільським господарством, мисливством та лісовим господарством – 82 тис. підприємств. Будівельну діяльність здійснюють 59,7 тис. підприємств, у транспорті та зв'язку – 28,5 тис. У сфері державного управління зареєстровано 35,7 тис., в освіті – 34,5 тис., охороні здоров'я та соціальної допомоги – 22,7 тис. підприємств.

Найбільше підприємств функціонує в корпоративному секторі економіки. Найпоширенішими організаційно-правовими формами господарювання є товариства з обмеженою відповідальністю (281,1 тис.) та приватні підприємства (229,3 тис.). Крім того, 34,7 тис. підприємств функціонують у вигляді акціонерних товариств, 34,1 тис. – колективні підприємства. Майже 30 тис. кооперативів та 4 тис. підприємств засновано на власності об'єднань громадян.

Реалізацією програм приватизації зумовлено тенденцію зменшення кількості державних підприємств, яких налічується 8 тис. Також зменшується кількість спільних (5605 об'єктів) та іноземних підприємств (2285 об'єктів). У комунальній сфері функціонує понад 16 тис. підприємств.

Інститути громадянського суспільства. У країні налічується 10,9 тис. структурних підрозділів політичних партій. Широко представлені релігійні організації, чисельність яких постійно зростає і становить наразі 16,5 тис. Кількість благодійних організацій за останні п'ять років зросла майже у три рази і налічує 8,1 тис. Більш як удвічі збільшилась чисельність профспілкових організацій – з 6,2 до 13,5 тис. Громадські організації також посилюють свою роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни. Кількість таких організацій перевищує 40 тис.

Інновації. Проблема конкурентоспроможності національних виробників лежить у площині інноваційного напрямку розвитку. Обсяги інноваційної продукції підприємств недостатні і не мають тенденції до нарощування. У 2003 р. підприємствами було вироблено інноваційної продукції на 12,9 млрд грн, що лише на 280 млн грн більше за попередній рік.

Виробництво інноваційної продукції в країні достатньо концентроване – на вісім регіонів припадає майже 80 % всього обсягу. Близько третини інноваційних товарів вироблено і реалізовано в Донецькій області, понад 65 % такої продукції підприємства області експортують. Йдеться насамперед про інновації в металургії. У Дніпропетровській області вироблено 14,5 % вітчизняної інноваційної продукції, більш як п'яту частину якої реалізовано на зовнішніх рин-

ках. У Києві частка інноваційної продукції на ринках становить 8,4 %, і лише 8 % цієї продукції реалізується на експорт. Її основними споживачами є вітчизняні підприємства та населення. Запорізька область створила 8,2 % загального обсягу вітчизняних інновацій, третина з яких експортувалася. В третині областей частка їх виробництва у створенні вітчизняної інноваційної продукції менша за 1 %.

Інноваційна активність підприємств певною мірою чисельно знижується. З 1496 інноваційно активних підприємств у 2003 р. лише 363 підприємства займалися дослідженнями та розробками, 416 підприємств – виробничим проектуванням, впровадженням нових методів виробництва. Майже половина підприємств – оновленням машин, обладнання та інших основних фондів, 164 підприємства придбали нові технології.

У цілому підприємства витратили на інноваційну діяльність понад 3 млрд грн, більша частина з яких (1,9 млрд грн) спрямована на модернізацію виробництва та придбання нової техніки. На нові технології витрачено лише 95,8 млн грн.

Житловий фонд. У країні більше 1 млрд м² житлового фонду, понад 80 % якого (830,9 млн м²) перебуває у приватній власності, 204,8 млн м² – державний, комунальний та колективний житловий фонд. У середньому на одного жителя країни припадає 21,6 м² житлової площі. У містах та міських поселеннях середня забезпеченість дещо менша і становить 20,4 м² на одного жителя, в сільській місцевості – 24 м².

Практично весь державний, комунальний та колективний житловий фонд знаходиться в міських поселеннях. Проблемою житлового забезпечення залишається якість житлових умов, в яких проживають громадяни країни. З 18 млн індивідуальних домогосподарств 231 тис. громадян проживає у загальних (комунальних) квартирах; 855 тис. – у гуртожитках; 1,5 тис. – у готелях. Понад 250 тис. наймають житлові приміщення в окремих громадян. Більше третини громадян, що проживають в індивідуальних будинках, мають менше 20 м² на одну особу. Серед тих, хто проживає в комунальних квартирах, дві третини мають менше 20 м² загальної та житлової площі на особу.

Понад 10 млн індивідуальних домогосподарств мають земельні ділянки. Лише 53,7 % з 28 млн членів сімей індивідуальних домогосподарств працездатного віку.

Транспортні ресурси. Транспортна сфера є одночасно і стабільною, і проблемною. Галузь найбільше постраждала від кризи 1990-х років. Руйнації зазнали річкове пароплавання, міжміське автобусне сполучення, авіаційне господарство тощо. Водночас діяльність залізничного транспорту вдалося відновити повною мірою. Хоча окремі показники діяльності залізниці значно нижчі за середньоєвропейські, вона є однією з найпотужніших галузей економіки України.

Сьогодні загальна довжина залізничної мережі України становить 22,1 тис. км; річкових шляхів – 2,3 тис. км; мережі автомобільних доріг загального користування – 169,7 тис. км (зокрема, з твердим покриттям – 164,2 тис. км), у тому числі – 14,1 тис. км доріг державного і 155,6 тис. км місцевого значення. Слід зазначити, що забезпеченість держави позаміськими дорогами значно менша, ніж у більшості європейських країн. Так, показник щільності автомобільних доріг в Україні дорівнює 0,28 км/км², а в близькій за територію і чисельністю населення Франції – 1,46 км/км² (у Німеччині – 2 км/км²; Польщі – 1,15; Великобританії – 0,9 км/км²).

Найхарактернішими проблемами сучасного стану транспортного комплексу є зношеність основних фондів усіх видів транспорту, невідповідність їх технічного рівня сучасним вимогам, недостатні модернізація і оновлення рухомого складу. Середній вік транспортного флоту України становить понад 23 роки, рівень зношеності рухомого складу вітчизняних компаній – близько 70 %, при цьому до 80 % суден експлуатуються понад нормативний термін. У цивільній авіації з 1316 повітряних суден тільки 38 % мають сертифікат льотної придатності. Ступінь зношеності повітряних суден перевищує 80 %.

У системі автотранспорту загального користування із 16 тис. автотранспортних засобів, що використовуються для міжнародних перевезень вантажів, відповідають вимогам ЄС лише 23 %. Термінової заміни потребують 12,3 тис. автотранспортних засобів. Рівень зношеності основних фондів у дорожньому господарстві становить 37,3 %, доріг і дорожніх споруд –

43,7 %. Існуючий рівень фінансування дорожнього господарства дорівнює лише 25 % від потреби, яка становить 7,76 млрд грн.

Інформаційні комунікації. Сфера зв'язку та інформатизації одна з небагатьох, яка впевнено зберігає позитивні тенденції розвитку та постійно збільшує свою частку у формуванні внутрішнього валового продукту країни. Динамічно розвивається національний сегмент мережі Інтернет, кількість користувачів якої на 1000 жителів досягла 80. Кількість хостів у національному сегменті мережі – 88,2 тис., а кількість веб-сайтів – понад 30 тис. Сьогодні її послугами користується понад 8 %, або 3,8 млн жителів України.

Станом на 1 січня 2005 р. рівень телефонізації становить 24,3 телефону на 100 жителів. Інтенсивно розвивається мережа абонентів рухомого (мобільного) зв'язку, яка налічує 13,7 млн. Ним користуються майже 30 % населення України. Загальний стан цієї галузі значно поступається середньоєвропейському рівню. Але широкий спектр діяльності на ринку зв'язку та інформатизації свідчить про те, що вже через кілька років Україна не поступатиметься у запровадженні новітніх технологій західним країнам.

1.3. ОЦІНКА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Публікується за: Власюк О. С. Оцінка рівня економічного суверенітету України / О. С. Власюк // Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010 року : матер. наук. конф. – К. : УкрІНТЕІ, 1999. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 146–150.

Досягнення економічного суверенітету є важливою і водночас складною проблемою, що стоїть перед Україною. Однак зміст та структура поняття “економічний суверенітет” навіть на теоретичному рівні у вітчизняній науковій літературі досліджені недостатньо. До того ж немає конкретних модельних напрацювань у цьому питанні, які б чітко структурували проблему і на рівні числових показників визначили її загальний вимір та порівняльну характеристику окремих компонент.

У теоретичному розумінні найзмістовніше обґрунтовано поняття “економічний суверенітет” у праці професора С. Мочерного “Суть і структура економічного суверенітету України”. За визначенням її автора економічний суверенітет України “означає власність українського народу на своє національне багатство, на основі якої уповноважені ним органи влади самостійно здійснюють регулювання економіки і зовнішньоекономічної діяльності”, а визначення його структури слід пов'язувати зі структурою економічної системи.

Очевидно, що поняття забезпечення економічної безпеки і економічного суверенітету досить тісно корелюються, якщо не збігаються. Тому результати аналітичних досліджень (на рівні кількісних оцінок) економічного суверенітету України, які періодично проводяться в НІСД, можуть слугувати теоретичним підґрунтям для розбудови системи економічної безпеки держави.

На першому етапі дослідження була реалізована спроба формалізувати структуру поняття “економічний суверенітет України” у вигляді ієрархії. При цьому ми виходили з певних міркувань.

Досягнення Україною економічного суверенітету обумовлюється ефективністю розбудови базисних відносин суспільного способу виробництва, а саме господарського механізму, виробничих сил, техніко-економічних відносин та відносин власності.

Стан розбудови господарського механізму може бути охарактеризований ефективністю системи управління економікою та розбудовою її ринкових регуляторів; виробничі сили – якістю робочої сили та забезпеченістю трудовими ресурсами;

техніко-економічні відносини – ефективністю структури виробництва та забезпеченістю сировиною; відносини власності – забезпеченням суверенності об'єктів власності та незалежністю у формуванні виробничих відносин. Для кожної з макрочарактеристик були розроблені критерії оцінки. Їх більше шістдесят, тому не будемо на них зупинятися.

На основі викладених міркувань була побудована чотирирівнева ієрархічна структура дослідження проблеми економічного суверенітету України. Далі методами аналітичного планування визначалася потенційна важливість її окремих елементів, що разом забезпечують економічний суверенітет України.

Якщо в цілому досягнення Україною економічного суверенітету прийняти за 100 %, то за результатами наукової експертизи пріоритети вирішення поставленої проблеми полягають у розбудові господарського механізму – 32 %; техніко-економічних відносин – 29; відносин власності – 27; виробничих сил – 12 %.

Отже, для досягнення економічного суверенітету Україною найважливішою є розбудова господарського механізму, техніко-економічних відносин та відносин власності.

На рівні характеристик базисних відносин пріоритети розподіляються таким чином, %:

ефективність структури виробництва	– 24
наявність ефективної системи управління економікою	– 21
незалежність у формуванні виробничих відносин	– 17
наявність ринкових регуляторів економіки	– 11
суверенність об'єктів власності	– 10
якість робочої сили	– 8
забезпеченість сировиною	– 5
забезпеченість трудовими ресурсами	– 4

Це фактично максимальний внесок, який забезпечують вказані компоненти в досягненні Україною економічного суверенітету, при власному стовідсотковому максимально можливому рівні розвитку. У цій же послідовності найефективніше розвивати базисні відносини для швидшого досягнення Україною економічної незалежності.

Отже, утвердження суверенності національного господарського комплексу потребує передусім концентрації зусиль владних структур у підвищенні ефективності структури виробництва та системи управління економікою, а також зміцненні незалежності у формуванні виробничих відносин.

Далі реалізовувалася спроба вимірювання фактичного рівня забезпечення економічного суверенітету. Для цього були розроблені відповідні анкети і проведено окреме експертне опитування, де експертам пропонувалося на рівні якісних оцінок (незадовільно, погано, задовільно, добре, дуже добре) визначитися з сучасним станом конкретних критеріїв оцінки.

Дослідження здійснювалися періодично, протягом 1994–1998 рр., тому можна простежити процес у динаміці (табл. 1.1). У вказаному часовому інтервалі закріпилася незалежність у формуванні виробничих відносин (використання потенціалу зросло від 24 до 56 %) та активізувалася розбудова ринкових регуляторів економіки (використання потенціалу зросло на третину і досягло 50 %). Певний прогрес намітився у напрямку посилення суверенності об'єктів власності. Дещо зросло, проте ще залишилася невисокою, ефективність структури виробництва та систе-

Таблиця 1.1

Рівень розвитку компонент базисних відносин для досягнення економічного суверенітету України, %

Компонента базисних відносин	1994	1995	1996	1997	1998
Ефективність структури виробництва	25,0	24,0	22,5	32,5	35,0
Наявність ефективної системи управління економікою	22,8	20,0	22,8	34,0	42,9
Незалежність у формуванні виробничих відносин	24,0	40,0	56,0	62,2	56,0
Наявність ринкових регуляторів економіки	33,3	38,5	46,6	50,0	50,0
Суверенність об'єктів власності	31,6	31,6	34,3	45,7	45,7
Якість робочої сили	30,0	25,0	23,3	30,0	33,3
Забезпеченість сировиною	37,1	37,1	37,1	40,0	40,0
Забезпеченість трудовими ресурсами	44,0	34,0	28,0	36,0	44,0

ми управління економікою (нині потенціал використовується на 43 %); практично залишилася без змін забезпеченість сировиною. У 1998 р. перевищила рівень 1994 р. якість робочої сили та стабілізувався рівень забезпеченості трудовими ресурсами. Причому результати досягнуті здебільшого у 1997–1998 рр.

У цілому, за розрахунками на аналітичній моделі, економічний суверенітет України у 1994 р. був забезпечений на 28 %, у 1998 р. – на 44 %.

Якщо виходити з тісної кореляції понять “економічна безпека” і “економічний суверенітет”, то вимір економічної безпеки може бути приблизно таким же. Звідси обернена величина – потенційні загрози економічній безпеці знаходяться на рівні 56 % від можливого.

На завершення зробимо кілька зауважень про шляхи зміцнення економічної безпеки України на макrorівні, відштовхуючись від результатів дослідження проблеми економічного суверенітету. Найвищими невикористаними резервами для забезпечення економічного суверенітету держави є підвищення ефективності структури виробництва та системи управління, потенціал яких нині використовується на третину можливого рівня. Отже, виходячи з сукупності критеріїв оцінки розвитку цих характеристик, для зміцнення економічного суверенітету та економічної безпеки держави органам виконавчої влади слід зосередити зусилля на:

- реанімації внутрішнього ринку;
- розвитку національних фінансово-кредитних інститутів;
- збереженні державного контролю за інфраструктурою транспорту і зв'язку;
- забезпеченні збалансованості зовнішньоторговельних зв'язків, зокрема диверсифікації джерел критичного імпорту;
- створенні державного резерву товарів критичного імпорту та нарощуванні їх внутрішнього виробництва.

Головними механізмами зміцнення економічного суверенітету, а отже, й економічної безпеки держави мають стати:

- активна мобілізація внутрішніх резервів економічного зростання, зокрема послідовне нарощування ефективності управління державною власністю та утилізація за реальною вартістю “надлишкового” державного майна;
- амністія тіньових капіталів з одночасним посиленням боротьби з економічною злочинністю та розкраданням державного майна;

- інтеграція у світові торговельно-економічні інститути;
- удосконалення та введення в дію правових механізмів захисту потенційно конкурентоспроможного національного виробника;
- послаблення податкового тиску з одночасним посиленням кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків та зловживання у використанні бюджетних коштів.

1.4. ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Публікується за: *Власюк О. С.* Пріоритети державної економічної політики в Україні / *О. С. Власюк, Я. А. Жаліло* // *Економіка і прогнозування*. – 2000. – № 2. – С. 163–167.

Сучасні завдання реформування економіки, пов'язані з реалізацією потенційних конкурентних переваг, стимулюванням інвестиційно орієнтованого та інноваційного розвитку роблять активізацію державної політики безальтернативною. Проте без забезпечення належної дієздатності держави ефект від цих заходів буде вкрай незначним, а проведення відповідної політики – практично позбавлене сенсу. Між тим поняття дієздатності держави не обмежується забезпеченням спроможності вирішення конкретних завдань поточного характеру, відтак проблема забезпечення дієздатності держави не зводиться суто до завдань адміністративної реформи. Передумови ефективності та дієвості державної політики лежать насамперед в економічній сфері і повинні забезпечувати здатність держави ставити й досягати стратегічних орієнтирів розвитку відповідно до національних інтересів і застосування важелів, властивих ринковій економіці.

Отже, з метою надання стійкого характеру позитивним зрушенням в українському суспільстві та створення умов для реалізації стратегічних завдань, зазначених у Посланні Президента України Верховній Раді України та інших програмних документах, слід забезпечити спроможність держави дієво впливати на суб'єкти господарювання з використанням переважно непрямих важелів економічної політики. Це насамперед інструменти бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики. Зі свого боку, така здатність ґрунтується на спроможності суб'єктів господарювання до адекватної реакції на ці важелі та можливості для них будувати і реалізувати власну стратегію розвитку. При цьому визначальними є наявність прозорого прогнозованого макросередовища, власних фінансових ресурсів підприємств або можливості їх запозичення без втрати незалежності, спроможність вільно виходити на ринки, сумлінно сплачувати податки та платежі, виконувати інші вимоги законодавства без загрози для відтворювальних процесів.

Політика лібералізації за відсутності економічних передумов реальної економічної свободи на ринках капіталів, грошей, товарів і послуг, робочої сили тощо, повноцінної приватної власності призвела до кризи фінансів підприємств, істотного звуження місткості внутрішнього ринку, значного напруження у бюджетно-податковій системі, що вкрай ускладнило забезпечення самостійних відтворювальних процесів для більшості підприємств. Частина підприємств це підштовхнуло до “зростання” з владними структурами з метою одержання “ренти” у вигляді пільг, преференцій чи послаблень у дотриманні нормативно-правових вимог. Відтак державна політика виявилася обтяженою тиском кланових інтересів, що суттєво зменшило її дієвість та збалансованість.

Інша частина підприємств перемістилася до “тіньової” економіки, перетворившись на політичних антагоністів держави. Це у свою чергу загострило проблему податкових надходжень і негативно відбилосся на дієздатності держави внаслідок обмеженості ресурсно-фінансового підґрунтя державної політики.

Невисока ефективність та труднощі в реалізації ринкових механізмів досить часто зумовлюють застосування адміністративних важелів управління економікою. У цьому контексті дієздатність держави розглядається як концентрація влади. Це, як наголошують представники громадських об'єднань підприємців, веде до підвищення ролі силових структур (зокрема податкової адміністрації), які починають формувати економічну політику держави. Водночас за умов недостатньої визначеності стратегічних цілей та напрямків застосування непрямих засобів економічного регулювання зосередженість уряду на вирішенні конкретних тактичних завдань посилює його чутливість до впливу представників лобістських груп. Держава може опинитися заручницею інтересів певних економічних угруповань, що матиме деструктивні наслідки.

Останнім часом силові державні структури місцевого рівня нерідко стають знаряддями реалізації кланових інтересів. Органи державної влади, навіть виконуючи свої прямі службові обов'язки, можуть сприяти усуненню небажаних підприємств з ринку шляхом форсування виконання ними вимог чинного законодавства. Така своєрідна “легальна дискримінація” негативно впливає на авторитет держави, формує антагоністичні суперечності між органами влади (особливо місцевими) та суб'єктами господарювання і знижує ефективність державної політики. Під впливом корпоративних інтересів певних економічних груп посилення дієвості держави може призвести до загострення конфлікту інтересів та суттєвого викривлення легальних процедур в економічній сфері.

З огляду на зазначене дієва боротьба з тіньовою економікою та корупцією, забезпечення належної ефективності економічної політики можливі лише за умови державного сприяння діяльності суб'єктів господарювання у вільному ринковому середовищі з метою їх зміцнення, а відтак – зміцнення держави. Іншими словами, завдання держави полягає у заохоченні до максимально швидкого становлення перспективних суб'єктів господарювання та легальної прозорої ринкової самоорганізації.

Необхідність посилення дієздатності держави суттєво зростає з огляду на підвищення відкритості української економіки. Те, що українська економіка досі не стала цілісною економічною системою і є ареною боротьби політико-економічних угруповань, заважає проведенню узгодженої зовнішньої політики захисту національних інтересів. Як наслідок, Україна не в змозі виступати повноцінним суб'єктом інтеграційних процесів, що автоматично перетворює її в об'єкт впливу більш потужних геоекономічних сил. Отже, за умов глобалізації світової економіки наявність у національній економіці потужних, самостійних, ефективних суб'єктів господарювання стає принципово важливою для збереження економічної незалежності української держави.

У зазначеному контексті необхідно, на нашу думку, враховувати ряд політико-економічних чинників, що визначають сучасні особливості реалізації політики підвищення дієздатності української держави.

По-перше, існують впливові сили, які мають особистий зиск від збереження ситуації невизначеності засобів реалізації стратегічних цілей. Значний дефіцит

ресурсів нарощування капіталу: належної грошово-кредитної сфери, достатнього платоспроможного попиту, інвестиційного, інноваційного потенціалу створює умови, за яких найбільші конкурентні переваги мають підприємства, власники яких користуються додатковими пільгами внаслідок “неформальних” зв’язків із владними структурами. Позбавлення держави права надання пільг, зокрема в оподаткуванні, не вирішує проблеми, оскільки зберігається дефіцит ринкових ресурсів, який потребує спеціальних заходів щодо їх розподілу.

По-друге, економічні угруповання, які в минулому скористалися ситуацією стратегічної невизначеності для перерозподілу ліквідного капіталу на свою користь, а тепер з певних причин позбулися можливості одержувати “ренту” від зв’язків із владними структурами, починають вкладати придбані кошти для одержання контролю над основним капіталом. Для цього процесу, який відбувається у вигляді внутрішніх та “псевдоіноземних” інвестицій, критично важливим є утворення в країні належного інвестиційного клімату. Отже, зростає потужність групових інтересів, основним змістом яких є запровадження безпечних умов ведення бізнесу та політики захисту вітчизняного виробництва.

По-третє, оскільки вітчизняні власники капіталів не набрали достатньої сили для ведення бізнесу за міжнародними “стандартами”, форсування європейської інтеграції з відповідною перебудовою принципів економічного регулювання може відіграти негативну роль у залученні їх капіталу. Відтак з боку останніх можливий опір європейській інтеграції України та тиск у напрямку інтеграційних процесів у рамках СНД. Проте така орієнтація на першому етапі становлення стійкого економічного зростання видається доцільною.

По-четверте, проблема дієздатності державної політики набуває регіонального виміру. Чим жорсткішою та менш сприятливою для підприємництва є політика центральних органів влади, тим більше виникає підстав для корупції на рівні місцевої влади. Це у свою чергу суттєво погіршує перспективи реалізації стратегічних завдань і загострює суперечності між центром і регіонами.

По-п’яте, серйозною залишається проблема соціальної бази реформ. Певний прошарок населення з досить високим рівнем життя, який міг би розглядатися як соціальна база державної трансформаційної політики, джерелами доходів має, як правило, посередницький бізнес та напівтіньову діяльність. Отже, з одного боку, цей прошарок об’єктивно не зацікавлений у зростанні дієздатності держави при реалізації політики ринкових реформ. З другого боку, ця обставина об’єктивно відповідає інтересам підприємців, які діють у легальному бізнесі, насамперед у реальному секторі економіки, а також працівників, зайнятих на таких підприємствах. Проте сучасна політика несприятлива для їх діяльності, тому без зміни парадигми економічної політики вони також не зацікавлені у підвищенні дієздатності держави. З огляду на зазначене пріоритетним напрямом реформування економічної політики наразі видається цілеспрямоване створення економічного підґрунтя для дієздатності держави з урахуванням таких умов:

1. Основним пріоритетом економічної політики має стати зміцнення фінансів суб’єктів господарювання та домашніх господарств, що є необхідною передумовою зміцнення фінансів держави. Як наслідок, економічна політика держави насамперед має спрямовуватися на зростання доходів підприємств і населення, стимулювання та прискорення процесу нагромадження вітчизняного капіталу, підвищення доступності кредитних ресурсів, полегшення до-

ступу на ринки та збільшення їх місткості. Необхідне суттєве вдосконалення важелів грошово-кредитного та бюджетно-податкового регулювання, які, на відміну від її нинішньої фіскальної орієнтації, мають стати реальними механізмами економічного зростання.

2. Ключовою проблемою у відновленні процесів економічного відтворення українських підприємств залишається захист вітчизняного ринку тарифними та нетарифними засобами, продовження й посилення тенденцій до збільшення його місткості за рахунок підвищення попиту з боку підприємств та населення, розбудови системи оптової торгівлі та торговельної інфраструктури.
3. Держава безумовно має дотримуватися зобов'язань, визначених Законом України про Державний бюджет України, іншими законами України, зокрема у сфері платіжної дисципліни, дотримання свобод та забезпечення реалізації прав суб'єктів господарювання і населення країни. Виконання видаткової частини бюджету має здійснюватися незалежно від виконання дохідної частини з фінансуванням розриву емісійними ресурсами. Останні внаслідок їхньої зв'язаності конкретними цільовими витратами не відіграватимуть значної емісійної ролі.
4. На виконання Указу Президента України "Про заходи щодо легалізації фізичними особами доходів, з яких не сплачено податки" від 31.03.2000 № 552/2000, потрібно розробити довгострокову державну програму конверсії тіншових капіталів. Головний зміст такої програми повинен полягати у визначенні розрахованих щонайменше на два роки послідовних заходів щодо реабілітації тіншових капіталів, не пов'язаних із кримінальними злочинами. З точки зору експертів саме такий термін потрібний для того, щоб відбулося масове повернення в офіційну економіку основної частини виведених у тінь капіталів.
5. Важливою складовою посилення керованості економікою є відновлення на нових засадах індикативного планування її розвитку. Сенсом такого планування має бути реалізація стратегічних завдань політики економічної трансформації, визначених відповідно до національних інтересів України, орієнтирів та критеріїв економічної безпеки країни.
6. Одним із головних пріоритетів адміністративної реформи в Україні має стати пошук механізмів розробки та реалізації державної політики, спрямованих на забезпечення максимальної ефективності координації інтересів суб'єктів вітчизняної економіки. Це виводить на перший план проблему створення системи відповідних ділових союзів галузевого та загальноекономічного рівня, які б сприяли оформленню корпоративних інтересів економічних суб'єктів.
7. Значним позитивним результатом у реалізації державної політики може стати створення регіональних агентств економічного розвитку, які могли б здійснювати консультаційну та інформаційну діяльність на місцевому рівні і забезпечувати національний економічний діалог. Однією з функцій таких агентств могло б стати неформальне представництво центральної влади на місцях, що дасть змогу безпосередньо відслідковувати процес здійснення державної політики місцевими органами влади та налагодити ефективний зворотний зв'язок центральної влади з суб'єктами господарювання.
8. Важливим напрямом посилення дієвості держави є розширення соціальної бази державної політики за рахунок реалізації її соціальних функцій, безпо-

середнього захисту інтересів малозабезпечених верств населення. Проте слід враховувати, що життєвий рівень переважної більшості населення визначається доходами від активної економічної діяльності, а відтак дієздатністю підприємств та наявністю умов для їх стабільного функціонування. Отже, у практичній та (що не менш важливо) ідеологічній діяльності уряду слід перейти від “перерозподільної” моделі боротьби з бідністю, яка зазвичай характерна для розвинутих країн, до стратегії підвищення доходів населення внаслідок економічного зростання, стимулювання зайнятості та завантаження вітчизняних підприємств. Такі позитивні зрушення сприятимуть також пошуку соціального підґрунтя для ринкових перетворень серед економічно активного прошарку населення.

Дотримання зазначених пріоритетів дасть змогу створити належні економічні умови для розбудови держави, що забезпечить її ефективну реформаторську діяльність з метою виконання стратегічних завдань сучасного етапу розвитку.

1.5. ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Виступ О. С. Власюка на науково-практичній конференції “Економічна безпека в стратегії ринкових реформ (приклад України)”; Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, жовтень 2000 р. Публікується вперше.

Вищим політичним і економічним інтересом будь-якої держави є повне забезпечення її політичного суверенітету та економічної незалежності. Між цими складовими державності існує органічний, нерозривний взаємозв'язок у якому забезпечення економічної незалежності є визначальним, оскільки втрата економічної незалежності автоматично призводить до втрати політичного суверенітету.

Економічна незалежність держави, а отже, і її економічна безпека, визначається у найбільш узагальненому вираженні спроможністю чи неспроможністю країни самостійно, у так би мовити автономному режимі здійснювати розширене відтворення внутрішнього валового продукту. За інших рівних умов така спроможність (як і неспроможність) визначається трьома складовими:

- наявністю у країні необхідних для самостійного розширеного відтворення природних ресурсів;
- глибиною участі її економіки у міжнародному поділі праці, а отже, і ступенем її залежності від інших країн;
- ефективністю (налагодженістю) діючого в країні механізму господарювання.

Перша із зазначених складових має об'єктивний характер, дві інші є суб'єктивними, тобто такими, що повністю залежать від дій владних структур країни.

На жаль, як свідчить реальна дійсність, зазначені складові економічної незалежності знаходяться у незадовільному для вирішення завдання стані.

Найбільш загрозливою для забезпечення економічної безпеки країни є недостатня ефективність механізму господарювання. Саме це є головною причиною нинішнього кризового стану економіки України з усіма численними його проявами (збитковість роботи підприємств, гострі інфляційні процеси, скрутність фінансової системи і державного бюджету і т. ін.). Значною мірою недостатня ефективність механізму господарювання пояснюється труднощами, пов'язаними з умовами

розв'язання цього завдання, а саме – необхідністю вирішення багатьох специфічних проблем, а отже, неможливістю використання світового досвіду. Однак не меншою мірою це пояснюється і тим, що увага та зусилля всіх причетних до його становлення державних управлінських структур будь-якого рівня, вчених-економістів і т. ін. є недостатньою.

Велику загрозу економічній безпеці будь-якої держави, і Україна у цьому випадку не є винятком, несе ступінь її участі у міжнародній спеціалізації і кооперації виробництва, а отже, і її залежності від інших країн. Загроза економічній безпеці країни лежить не лише і не стільки у площині прямої зовнішньоекономічної експансії, яка нейтралізується за умови забезпечення високоефективного виробництва власної продукції, а насамперед у площині її добровільного (чи примусового) залучення на відповідному рівні міжнародної спеціалізації і кооперації виробництва, особливо у стратегічних, життєво важливих для неї галузях. Тому будь-якому практичному вирішенню питання про спеціалізацію і кооперацію виробництва України з іншими державами повинен передувати детальний експертний аналіз на предмет економічної (безпеки країни) і політичної (загрози суверенітету) доцільності їх здійснення.

Щодо такої складової економічної безпеки – наявності в країні необхідних для самостійного розширеного відтворення природних ресурсів, то вона є і залишатиметься впродовж тривалого часу найбільш вразливим місцем економіки України. Йдеться про відсутність в Україні необхідних для забезпечення матеріального виробництва і задоволення побутових потреб населення відповідних природних запасів нафти і газу – цих надзвичайно важливих і необхідних для країни енергоносіїв.

Основним їх постачальником в Україну є Російська Федерація, на частку якої припадає понад 80 % необхідних обсягів нафти і близько 75 % – газу. Частки, що лишаються до 100 %, поповнюються поставками з Казахстану, Туркменістану, Киргизії, Білорусі і частково з країн Балтії. За таких обставин нагальною потребою стає вжиття всіх можливих заходів щодо виправлення існуючого становища з нафтогазовим забезпеченням країни, максимального використання наявних і потенційно можливих альтернативних шляхів розв'язання цієї проблеми.

На сьогодні ретроспективний аналіз економічного розвитку держави за часів незалежності надає можливість зробити певні висновки.

Зі здобуттям Україною незалежності основні зусилля державної політики було зосереджено на руйнуванні старої системи адміністративно-командного регулювання, а утворення нової системи економічної координації було покладено на дію законів ринку.

Уряд переоцінив можливості українських підприємств щодо самовдосконалення. З одного боку, політика, яка проводилася, не сприяла акумуляції, мобілізації і навіть збереженню інвестиційних ресурсів, фактично розмивала економічну міць переважної більшості підприємств. З другого боку, їх керівники виявилися не підготовленими до активних рішучих дій в умовах ринку, що зароджується.

Внаслідок загострення суспільних суперечностей сьогодні відбувся найдраматичніший для будь-якого суспільства розрив: між інтересами індивідуума, підприємства, держави, коли кожна з цих складових суспільного організму бореться лише за власне виживання.

Необхідно перейти, нарешті, до цілеспрямованої реконструкції національної економіки відповідно до вимог ринку, і ключовою ланкою в цій реконструкції виступатиме підприємство. На часі перехід від руйнівного до творчого погляду на державу як головний суб'єкт сучасного відтворювального процесу.

Проте слід розуміти, що українська держава не має достатніх ресурсів для проведення одночасної широкомасштабної реконструкції галузей, тому тягар відповідальності за пошук джерел фінансування структурного оновлення лягає на плечі вітчизняних підприємців.

Необхідно здійснити корекцію економічної політики з метою наближення її до інтересів вітчизняного товаровиробника. Модернізації потребують грошово-кредитна, бюджетно-податкова, цінова, зовнішньоекономічна політика. Слід поновому розглянути структурну політику, змістивши акценти в бік інституційних перетворень у промисловій, інвестиційній, інноваційній, науково-технічній сферах.

Водночас безпека грошової системи, валютна, бюджетна безпека повинні розглядатися як передумови структурних перетворень та економічного зростання. Необхідне узгодження показників цих складових економічної безпеки на рівні, який забезпечував би одночасно макро- та мікроекономічну стабільність. Дотепер це було не так, зокрема, спроби утримання в 1998 р. темпів інфляції, близьких до запланованих 7–8 %, супроводжувалися заходами з регулювання грошової сфери (висока облікова ставка, збільшення резервних вимог тощо), які паралізували процес структурної перебудови української економіки.

Надмірне навантаження на валютні резерви та грошову систему країни в цілому може спричинити і спроба утримувати надто високий курс гривні. Між тим, помірне девальвація гривні сприятиме підвищенню конкурентоспроможності національних товаровиробників, зростанню експорту, позитивним зрушенням у його структурі, поповненню резервів Нацбанку і компенсуватиме втрати від подорожчання обслуговування зовнішнього боргу. Можна очікувати також зміцнення конкурентних позицій національних виробників на внутрішньому ринку.

Зважаючи на інтереси економічної безпеки, потрібно зорієнтувати грошову політику на забезпечення руху товарів і відтворювального процесу грошовою масою та поступове скорочення інфляції як результату загального зниження витрат, а не технічного скорочення пропозиції грошей. Необхідна послідовність в очищенні грошової системи від сурогатів, бартеру, використання іноземних валют тощо. У зв'язку з цим слід передусім розглянути питання про перетворення боргів на ліквідні квазігроші (векселі), що дасть змогу ввести їх в грошовий обіг та збільшити фактичну грошову масу беземісійним шляхом.

Джерелом додаткових ресурсів на фінансування пріоритетних точок економічного зростання, часткове погашення заборгованостей із заробітної плати та інших виплат, погашення частини внутрішнього державного боргу може стати також цільова грошова емісія.

З огляду на досвід зарубіжних країн у сфері кредитної політики необхідно перейти до стратегії кредитної експансії, орієнтуючись на активне кредитування при диференційованості процентних ставок залежно від цільового спрямування кредитів і суворому контролю. На наш погляд, за умов значних недостатньо навантажених потужностей зростання грошової маси та попиту внаслідок послаблення монетарних обмежень зумовить швидке відновлення основних виробництв і матиме невеликий інфляційний ефект.

Шляхом до подолання системних диспропорцій в українській економіці є стимулювання заощаджень та створення умов для їх перетворення на інвестиції через фонди медичного і соціального страхування, емісію цінних паперів цільового призначення з коротким терміном повернення коштів, спеціальні умови індексації ощадних внесків, інші засоби мобілізації наявних у країні фінансових ресурсів.

Незважаючи на дефіцит державних коштів, слід зберегти практику пільгового оподаткування, стимулюючи таким чином економічне зростання та інвестиції.

Безпосереднім завданням держави є створення умов для ринкового формування структурних пріоритетів, які сприятимуть зрештою успіху України в конкурентній боротьбі на світових ринках, наданню економічному розвитку науково-технологічної спрямованості. Потрібно змістити акценти стабілізації на розкриття *“інноваційних ніш”*, активізуючи точки економічного зростання, розвиток яких матиме мультиплікаційний ефект для інших виробництв та галузей народного господарства.

Процес зміцнення платіжної дисципліни підприємств та сплату заборгованостей державі можна конструктивно використати для об'єднання розпорошеної під час масової приватизації власності. Зокрема, можливий розвиток державних холдингових компаній як засіб часткового відновлення контролю за приватизованою власністю. Групування та переплетення капіталів, утворення промислово-фінансових груп є позитивними чинниками економічної безпеки при підвищенні стійкості відтворювальних процесів економічних суб'єктів. Водночас у разі некерованості процесу вторинного розподілу власності може виникнути загроза надмірного зосередження економічної влади в руках невеликої групи людей або зайняття ключових економічних позицій іноземним капіталом.

Інституційна стратегія держави має включати також активне формування інституційної інфраструктури ринку, розвиток інститутів державної економічної влади, сприяти формуванню та вдосконаленню недержавних економічних організацій – ділових союзів, професійних об'єднань, недержавних фондів тощо.

У підсумку зазначимо, що головними напрямками державної стратегії у сфері забезпечення економічної безпеки України є:

- розширення місткості внутрішнього ринку та збільшення внутрішнього попиту;
- забезпечення науково обґрунтованих обсягів грошової маси, необхідних для забезпечення відтворювального процесу, поєднання жорсткого контролю над динамікою грошової маси зі стимулюванням структурної перебудови та економічного зростання;
- створення стійкої конкурентоспроможної національної кредитно-фінансової системи, розвиток інститутів довгострокового кредитування, інструментів стимулювання у наданні інвестиційних кредитів, контролю за їх цільовим спрямуванням, страхових гарантій їх повернення;
- подолання кризи платежів, нормалізація платіжного процесу, забезпечення додержання суб'єктами господарської діяльності платіжної дисципліни;
- розвиток системи мобілізації внутрішніх заощаджень підприємств та населення з метою їх використання для здійснення інвестицій, відновлення інвестиційного потенціалу підприємств за допомогою інструментів амортизаційної політики, конкурсних методів приватизації, спрощення доступу до кредитних ресурсів та податкових стимуляторів;

- перебудова виробничої структури з метою досягнення ефективності і конкурентоспроможності економіки при першочерговій орієнтації на мобілізацію власних інвестиційних ресурсів;
- здійснення широкого комплексу інституційних змін з метою створення ефективної організаційної системи економіки: подальшої приватизації держмайна, сприяння групуванню та переплетенню капіталів, розвитку промислово-фінансових і промислово-торговельних об'єднань, налагодженню інших організаційних схем;
- здійснення раціоналізації структури зовнішньої торгівлі шляхом введення тимчасових тарифних та нетарифних обмежень з метою переведення конкуренції національних та зарубіжних виробників на еквівалентну основу, стимулювання експортних виробництв;
- подолання тенденцій криміналізації економіки, ліквідація кримінальної складової тіньової економіки, зміцнення безпеки господарської діяльності економічних суб'єктів.

1.6. ПОБУДОВА В УКРАЇНІ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ І ПРОГНОЗУВАННЯ

Виступ О. С. Власюка на робочій нараді у Президента України; лютий 2002 р. Публікується вперше.

У проєкті Положення про Державну комісію з питань стратегії економічного і соціального розвитку одним з головних напрямів діяльності є створення цілісної системи стратегічного планування і прогнозування. Це значно ширше поняття, ніж підготовка Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки та координація розроблення взаємоузгоджених прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку. Система стратегічного планування і прогнозування має розглядатися як триєдине завдання, що передбачає забезпечення програмними документами, інституційне забезпечення та методологічне забезпечення (власне технологію дії системи). Дуже стисло зупинимося на цих складових.

Забезпечення програмними документами. В основі державної системи стратегічного планування та прогнозування повинна лежати єдина комплексна програма, яка має базуватися на прогнозах, здійснених відповідно до цільових орієнтирів економічної динаміки. Для України такою програмою могла б стати “Стратегія – 2011”, яка розробляється відповідно до Указу Президента України.

Наприклад, такою програмою для перехідних економік може бути “Стратегія для Польщі”, прийнята урядом цієї країни у 1994 р. Це середньо- та довготермінові зобов'язання уряду щодо економічної політики. Вони включають перелік основних інструментів та прогноз основних економічних індикаторів, що встановлюють послідовність, цілеспрямованість і прозорість економічної стратегії держави. У програмі економічним суб'єктам надається інформація про макроекономічне середовище їхнього функціонування, що є фундаментом для фірм у побудові їхніх економічних стратегій. Важливо, що програму було розраховано на період після закінчення повноважень діючого уряду, отже, в ній передбачена наступність економічної стратегії держави. У квітні 1996 р. було прийнято “Пакет 2000” – стратегічні завдання та орієнтири, що розвивають ідеї “Стратегії для Польщі”, розроблені з

урахуванням сучасних умов. Якщо у “Стратегії для Польщі” головним стратегічним напрямом вважалося досягнення стійкого економічного зростання, то “Пакет 2000” вже був спрямований на проведення стабілізаційних заходів, скорочення дефіциту бюджету та інфляції. В останній програмі передбачено за допомогою швидких темпів економічного зростання перетворити народне господарство країни з нестабільної перехідної економічної системи у розвинуту економіку.

Основними розділами Стратегії мають бути: уявлення майбутнього економічного розвитку; цілі і завдання розвитку національної економіки; пріоритетні напрями діяльності, набір окремих стратегій (програм); система заходів з їх реалізації; організаційні структури і процедури розробки, обговорення, реалізації та оновлення Стратегії.

Пріоритетів має бути небагато, зокрема: розвиток внутрішнього ринку; підвищення конкурентоспроможності національного виробництва на підставі інноваційно-промислової політики; ефективна соціальна політика, зокрема забезпечення конституційних соціальних прав та свобод громадян (працевлаштування, життєвий рівень, соціальний захист, житло, охорона здоров'я, освіта, відпочинок тощо).

Наступний рівень має бути представлений обмеженим колом програм за основними цільовими напрямками. На нашу думку, такими програмами могли б стати:

- програма подолання бідності (довгострокова стратегія збільшення реальних доходів населення, зайнятості та поліпшення соціального забезпечення);
- бюджет розвитку (програма спрямування національного інвестиційного потенціалу на цілі економічного розвитку: бюджетних інвестицій, власних коштів підприємств і населення, кредитних ресурсів, імпорту капіталу);
- програма структурної перебудови економіки, яка у свою чергу може включати підпрограми інноваційного розвитку, розвитку експортної діяльності та підвищення конкурентоспроможності національної економіки, регіонального вирівнювання тощо.

Тому необхідно провести детальну інвентаризацію усіх наявних та діючих нині в Україні економічних програм з метою їхнього підпорядкування зазначеним основним напрямкам.

Інституційне забезпечення. Реалізація державних стратегічних програм повинна мати відповідне інституційне забезпечення. Мають бути створені організаційні структури, здатні спрямовувати та відслідковувати процес реалізації Стратегії. На найвищому рівні це потребуватиме або створення нового інституту, скажімо Економічної Ради, або надання Державній комісії повноважень на узгодження дій Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств, Національного банку України та, що не менш важливо, провідних об'єднань підприємців щодо реалізації довгострокової стратегічної програми. Статусу консультативно-дорадчого органу, рішення якого оформлюється протоколом, при цьому явно недостатньо. Ситуація, звичайно, кардинально зміниться, якщо рішення комісії затверджуватимуться указом Президента.

Головна мета такого інституту полягає у недопущенні відомчих дій всупереч встановленим стратегічним пріоритетам та орієнтирам (або ухвалення припустимості тимчасового відступу від цих пріоритетів у разі необхідності).

На робочому рівні варто створити систему тематичних комісій і робочих груп, які об'єднують чиновників, бізнесменів, суспільних діячів, зайнятих реалізацією конкретних цільових напрямів, передбачених у Стратегії.

Крім того, відповідальність за реалізацію кожного з цільових програмних напрямів має бути покладена на окремий державний інститут.

Реалізацію державних програм на регіональному рівні має здійснювати діюча вертикаль державної влади. Між тим, з метою забезпечення повноти контролю за реалізацією програмних положень, вірогідністю одержаної інформації, зворотного зв'язку щодо ефективності економічної політики видається за доцільне створення регіональних агентств економічного розвитку, які могли б одночасно здійснювати консультативну, інформаційну діяльність на місцевому рівні та забезпечувати національний економічний діалог. Такі представництва можуть бути створені у вигляді громадських приймалень, досвід функціонування яких напрацьовано Державним комітетом з питань регуляторної політики та підприємництва і рядом підприємницьких об'єднань, та фінансуватися на корпоративних засадах.

Стратегічний план повинен містити чітко окреслений механізм стратегічного партнерства між владою, підприємцями та найманими працівниками. Тобто має існувати механізм пошуку стратегічних орієнтирів та забезпечення узгоджених дій щодо їх досягнення.

Процес аналізу, постановки цілей, розроблення заходів має бути організований із залученням якомога більшого кола осіб та організацій. Задля цього доцільним є проведення нарад, семінарів, конференцій, виставок, де можуть зустрічатися представники різних сфер і обговорювати найважливіші проблеми. При цьому створюється широке поле для переговорів, де виробляються шляхи реалізації найважливіших проектів або напрямів діяльності, які здійснюються разом із владою, суспільними організаціями та бізнесом.

До розроблення Плану необхідно залучати великі колективи тих організацій, які зацікавлені в його реалізації, а також наукових установ. Безпосередня участь зацікавлених сторін буде запорукою ефективного впровадження плану.

Може виникнути необхідність розроблення Плану заходів уряду з реалізації Стратегії, виконання якого забезпечуватиметься бюджетними коштами.

Доцільно передбачити участь Верховної Ради України в реалізації Стратегії включення в процедуру бюджетних слухань обговорення ходу виконання плану заходів та проведення спеціальних засідань спільно з урядом щодо реалізації Стратегії.

Дієвим міг би стати і суспільний контроль, наприклад, щорічна національна конференція з презентацією про хід реалізації заходів Стратегічного плану.

Методологічне забезпечення має включати розроблення технології взаємодії інститутів системи стратегічного планування і прогнозування, а також збирання, обробку та передачу інформації між усіма інститутами, задіяними в цій системі на стадіях розробки, реалізації та контролю за виконанням Стратегії.

Організаційна реалізація Стратегічного плану може бути забезпечена шляхом:

- 1) розробки основних рамкових показників соціально-економічного розвитку;
- 2) формування довгострокової стратегії;
- 3) розробки довгострокового прогнозу основних соціально-економічних показників, виходячи зі стратегічних орієнтирів та пріоритетів;
- 4) складання стратегічних програм за основними напрямами;
- 5) реалізації зазначених програм через відповідні рішення та дії органів державної влади:

– розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджується План діяльності уряду з реалізації Стратегії;

- Верховною Радою України ухвалюється План законодавчої діяльності із забезпечення реалізації заходів Стратегії;
 - у бюджетному процесі обговорюється порядок урахування Стратегії;
 - на основі Стратегії формуються регіональні інвестиційні програми;
 - проводиться щорічна національна конференція зі звітом про хід реалізації Стратегічного плану;
- 6) контролю за ефективністю та дієвістю цієї реалізації;
- 7) відповідного коригування державної економічної політики, зокрема – внесення змін у довгострокові прогнози соціально-економічного розвитку.

1.7. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ: УРОКИ РЕФОРМ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ ВИБІР

Публікується за: Власюк О. С. Економіка України: уроки реформ та глобальний вибір / О. С. Власюк // Президент. – 2002. – № 11–12. – С. 92–95.

На межі третього тисячоліття економіка України змушена вирішувати питання вибору напряму економічного розвитку в умовах глобалізації. У цьому контексті проголошений стратегічний вибір щодо європейської економічної інтеграції слід розглядати як прагнення відійти від дещо вимушених економічних зв'язків на пострадянському просторі й повноцінно увійти в систему світового поділу праці рівноправним та потужним партнером. На початку цього шляху Україна повинна вирішити принаймні три головні проблеми: сформувати прозору економічну стратегію, де будуть чітко визначені економічні пріоритети, спрямовані на підвищення добробуту громадян; забезпечити проведення незалежної та гнучкої економічної політики; набути достатнього досвіду в управлінні економікою в умовах поглиблення глобалізації.

Після здобуття незалежності основна ідея трансформації національної економіки полягала в побудові вільного ринку на кшталт ринків провідних країн світу. Реформування економіки (лібералізація зовнішньої торгівлі та системи розподілу, вільне ціноутворення на більшість товарів і послуг, розвиток приватного сектору, приватизація тощо) проводилося шляхом копіювання ринкової системи потужних країн, що не стільки відтворило їх ринкові інструменти, скільки без належної адаптації до специфіки українських реалій призвело до колапсу внутрішнього ринку. На цьому фоні нехтування правилами обмеження монополізму обернулося найбільшими втратами, коли у 1991–1994 рр. обсяг ВВП скоротився на 45,6 %; промислове виробництво – на 40,4, а сільське господарство – на 32,5 %. Цей період характеризувався недостатньою увагою до макроекономічної стабілізації, а боротьба з монополією державної власності концентрувалася навколо руйнації масштабних виробничих комплексів.

Відсутність мотивації до створення ефективного власника, що найвідчутніше проявилася у фіскальній спрямованості податкової політики та правовій незахищеності підприємців, знищила бажання бізнесменів та найманих працівників працювати легально. За таких обставин був економічно зумовлений та закладений механізм протистояння економічних інтересів держави та частини бізнесменів і найманих працівників, коли покращання становища однієї зі сторін призводить до погіршення умов функціонування іншої. Подолати економічний спад вдалося

за рахунок професійної монетарної політики, проте не були розв'язані суперечності інтересів влади і підприємців, внаслідок чого набула розвитку тіньова економіка, яка, за оцінками фахівців, становить близько 50 % ВВП.

Наприкінці 2000 р. в економіці України повною мірою проявилися результати докорінних змін, які засвідчили злам командної моделі управління економікою та переведення її на ринкові засади. На початку третього тисячоліття українська економіка має певні здобутки: практично сформувався прошарок недержавної власності, здебільшого сформовані інститути та механізми ринкового типу регуляції економіки; значних успіхів досягнуто у сфері стабілізації національної грошової одиниці. Це насправді значні здобутки для молодої країни, яка намагається ідентифікувати себе у світовому економічному просторі.

Між тим, міжнародні рейтинги свідчать, що у світі Україна сприймається як країна з низькою конкурентоспроможністю економіки (у 2001 р. – 69-те місце з 75 досліджуваних країн за оцінками Світового економічного форуму). Такі дані свідчать про недоцільність інвестування в регіональну економіку і є водночас привабливими для спекулятивних капіталів, які вкладаються у високоризикові проекти та не сприяють її піднесенню. Для самої України – це тривожний сигнал про існування серйозних та системних проблем у національному господарському комплексі, головними з яких є непрозорість національного економічного середовища та відсутність чітких правил гри на внутрішньому ринку.

Розробляючи національну економічну політику, слід виходити з того, що в умовах глобалізації зволікання зі становленням конкурентоспроможної економіки практично не залишає місця для “лояльної” конкуренції на світових ринках. Якщо національна економічна система найближчим часом не надасть реальних та переконливих доказів здатності створювати конкурентоспроможні товари та послуги, вона буде підпорядкована інтересам більш потужних систем. Такий перебіг подій не влаштує Україну.

У ринкових умовах змагаються не країни, а товари. Від можливості системи запропонувати кращі умови проектування, виготовлення та реалізації продуктів або послуг залежатиме її становище у світовому поділі праці. Саме цього і не вистачає національним товаровиробникам. Тому, незважаючи на вагомий позитивний зрушення за ціновими і неціновими характеристиками (якість, витрати на постексплуатаційне обслуговування тощо), українські товари виявляються неконкурентоспроможними на світових ринках, і потенціал подолання такого стану в Україні невисокий.

На рис. 1.1 бачимо, що за роки незалежності тенденція до збільшення витрат на виробництво національного продукту не була зламана. Доповнюють картину дані Держкомстату України, за якими у січні – липні 2002 р. 53 % підприємств промисловості працювали зі збитками. Отже, незважаючи на макроекономічну стабілізацію та створення важелів ринкової регуляції, одним із найголовніших індикаторів конкурентоспроможності національної економіки є віддача на вкладений капітал, яка залишається невиправдано низькою, і з таким показником Україна практично не має шансів стати повноправним конкурентом на світових ринках високотехнологічних товарів.

У підсумку слід зазначити, що при здійсненні економічних реформ багатьох прорахунків можна було б уникнути і тоді втрати були б меншими, а позитивні здобутки більшими. Чому ж нас має навчити майже десятирічний досвід реформування економіки?

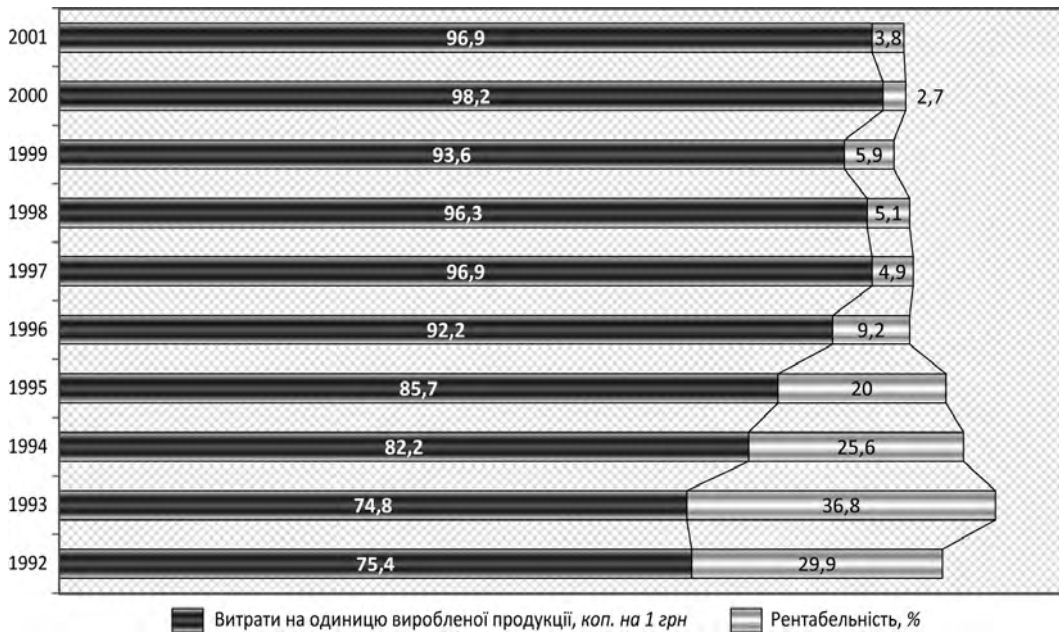

Рис. 1.1. Витрати на одиницю виробленої продукції та рентабельність в економіці України

Джерело: Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році : послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2002. – 412 с.

Урок перший – за намаганням реформувати швидко і все відразу осторонь залишилися найважливіші для конкурентоспроможності питання ефективності виробництва. Більшість втрат від застосування ринкових важелів до неринкового середовища була прогнозованою та передбачуваною, але в умовах відсутності належної координації діяльності вітчизняних експертів-науковців зі структурами державного управління уникнути чи хоча б послабити їх не вдалося.

Урок другий – потрібно визнати, що в українському суспільстві порушені економічні інтереси різних соціальних груп, що породжує протистояння влади і підприємців. Ця “розкіш” обертається надто високою платою – втечею капіталу, впливом “мізків” тощо. Без налагодження конструктивної взаємодії між владою та підприємцями щодо врівноваження порушених економічних інтересів в Україні не вдасться створити необхідний прошарок середнього класу, існування якого є запорукою стабільності суспільства та незворотності реформ. Одним з реальних кроків на цьому шляху має стати запровадження “національного економічного діалогу”. Необхідно розвивати ідеологію “партнерських взаємовідносин” між органами державної влади та суб’єктами економічної діяльності.

Державі необхідні додаткові неадміністративні важелі регулювання розвитку регіональної економіки. Для цього доцільно створити регіональні агентства економічного розвитку за участю представників державної влади, громадських об’єднань та підприємців. Такі інститути повинні виконувати функції інформаційних і консультативних центрів та взяти на себе питання узгодження інтересів місцевих орга-

нів влади і суб'єктів господарювання. Однією з функцій агентств могло б стати представництво центральної влади на місцевому рівні. Це дасть змогу налагодити ефективний зворотний зв'язок у проблемних питаннях реалізації державної економічної політики в регіонах та започаткувати національний економічний діалог.

Урок третій – наразі національну економіку не можна вважати цілісною економічною системою, скоріше це арена боротьби корпоративних інтересів, внаслідок чого не створено необхідних передумов для проведення узгодженої зовнішньої політики захисту національних економічних інтересів. Це одна з головних причин надання Україні статусу об'єкта, а не суб'єкта міжнародного поділу праці. Для забезпечення гідного місця у світовій спільноті нація повинна виступати не як сукупність окремих суб'єктів економічної діяльності, а як єдиний організм. У цьому контексті, відповідаючи на зовнішні виклики економічній незалежності, дієздатність держави має бути посилена.

Важливою передумовою підвищення дієвості державної трансформаційної політики є розширення соціальної бази реформ. Нині ми йдемо шляхом так званої перерозподільної моделі боротьби з бідністю, яка передбачає безпосередній захист інтересів малозабезпечених верств населення і характерна для розвинутих країн, де існує потужний середній клас. В Україні життєвий рівень більшості населення залежить від стабільного функціонування підприємств. Отже, у практичній та, що не менш важливо, ідеологічній діяльності уряду слід перейти до стратегії підвищення доходів населення, стимулювання зайнятості та завантаження вітчизняних підприємств. Такі зміни сприятимуть пошуку соціальної бази для ринкових перетворень серед економічно активного прошарку населення.

Урок четвертий – на сьогодні в Україні ми маємо новий етап – другу “хвилю реформ”, на яку нашаровуються вимоги глобалізації. Втрати, неминучі при глобалізації, можуть бути суттєво пом'якшені у разі, якщо ця проблема розглядатиметься на державному рівні та буде створений відповідний інструментарій адаптації внутрішнього ринку до її впливів. Слід виходити з того, що Україну у світі й надалі сприйматимуть за реальними можливостями заповнення ніш на міжнародних ринках українською продукцією, і в цьому контексті показники конкурентоспроможності є найкращими критеріями ефективності здійснюваних реформ.

У чому ж має полягати глобальний вибір України? В умовах глобалізації недоліки внутрішнього економічного простору стануть більш очевидними, і якщо реалії не відповідатимуть вимогам ринкової конкурентоспроможної системи, втрати неминучі. Відсутність механізмів захисту національних економічних інтересів, та, власне, невизначеність з ними, призводить до дезорієнтації українських виробників і не дозволяє повною мірою використати сильні сторони економіки.

Світова спільнота все ще сприймає Україну як державу зі значним потенціалом в науково-технічній та воєнно-промисловій сферах, потужним ресурсним та людським потенціалом, розгалуженою транспортною інфраструктурою і, що важливо, містким внутрішнім ринком збуту продукції. Одночасно національна економіка має репутацію високоризикової та непрозорої. У таких умовах легко спрогнозувати посилення протидії спробам закріплення України на перспективних технологічних ринках з боку потужних економік. У відповідь Україні, як відносно слабкій економіці, потрібно вчитися ефективній адаптації до інтеграційних процесів. Тут може бути корисним досвід взаємовідносин країн з різним економічним потенціалом, таких, наприклад, як США та Канада.

Нині в умовах посилення інтеграційних процесів ми повинні на державному рівні закласти нову ідеологію економічного зростання. Це не конкуренція за ринки збуту, яка передбачає відстоювання національних інтересів протекціоністськими заходами, а конкуренція з іншими економічними системами за ефективніше використання ресурсів, праці та капіталу, що передбачає наявність високомотиваційного середовища для економічної діяльності. Мають бути створені структури моніторингу процесів глобалізації та відстеження кон'юнктури світових ринків, а також підготовлені фахівці, здатні розробляти пропозиції щодо стратегії і тактики реалізації економічних зв'язків між країнами з різним економічним потенціалом. Глобалізація – це об'єктивний процес, до якого раніше чи пізніше залучатимуться всі країни, і місце кожної з них визначиться відповідно до тих зусиль, які докладатимуться сьогодні.

1.8. СТРАТЕГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ЗАСТЕРЕЖНІ ЗАХОДИ УКРАЇНИ

Матеріали до обговорення Концепції переходу України до сталого розвитку;
квітень 2003 р. Публікується вперше.

Перехід України до практичної реалізації принципів і цілей сталого розвитку потребує ретельного аналізу політичної й економічної ситуації, що склалася у світі. Слід зазначити, що всесвітня модель використання світових природних ресурсів залишається незмінною з 1992 р., від часу проведення в Ріо-де-Жанейро конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку. Вона є недосконалою і асиметричною. Лише 20 % промислово розвинутих країн світу використовують 85 % світової деревини, 75 % – оброблених металів і 70 % – енергії. Очікується, що реально до 2020 р. світове енергоспоживання подвоїться. На 45–90 % збільшиться виділення газів через парниковий ефект. Національний егоїзм, притаманний більшості технічно розвинутих країн, призвів до того, що переговори з питань скорочення викидів парникових газів проходять дуже складно.

Виходячи з власних інтересів, група економічно розвинутих країн світу звела ідею ліберальних ринкових відносин до безальтернативного для інших країн варіанта соціально-економічного розвитку з односторонньою спеціалізованою структурою економіки (як правило, сировинної), яка визначається кон'юктурою світових цін.

Суперечності у цій сфері трансформуються в політичну боротьбу між державами, зокрема у формі воєнних дій за контроль над ресурсами. Перманентна злиденність населення багатьох відсталих країн створює сприятливе середовище для розквіту міжнародної організованої злочинності, посилення екстремістських політичних рухів, у тому числі терористичних. Ми можемо спостерігати, як ці проблеми загострюють глобальні суперечності, стають однією з головних причин соціальних і національних напружень, переростають у непримиренні, спочатку політичні, а потім і воєнно-політичні конфлікти.

Очевидно, що в конкретних історичних, політичних, економічних і соціально-економічних умовах не можна автоматично поширювати відомі стандарти переходу до моделі сталого розвитку на Україну. Геополітичний простір нашої держави та соціально-економічні особливості мають об'єктивний характер. Їх урахування та доцільне використання є обов'язковим чинником при формуванні еколого-економічних орієнтирів ефективної та перспективної стратегії переходу до сталого економічного розвитку.

Окрім того, необхідно враховувати вимоги і зобов'язання зовнішньої політики, включаючи прагнення до членства в Європейському Союзі, Світовій організації торгівлі та інших міжнародних організаціях. У цих організаціях відкриті двері для тих держав, які йдуть у фарватері політичного і еколого-економічного курсу. У 1994 р. Європейським Співтовариством схвалено Концепцію сталого розвитку як визначальну на ХХІ ст., за її принципами вироблено основи європейської територіальної екополітики, яких необхідно дотримуватися.

У контексті зазначеного Україні необхідно вжити радикальних заходів для попередження та нейтралізації наявних загроз національним інтересам в екологічній сфері. Серед них пріоритетними видаються такі:

1. У новій редакції Концепції національної безпеки доцільно уточнити підходи до екологічної безпеки. При цьому важливо розглянути:
 - організаційно-управлінські заходи, спрямовані на досягнення та постійне дотримання критеріїв і параметрів розвитку економіки та екологічного стану;
 - параметри стану економіки й екології, що відповідають вимогам економічної й екологічної безпеки країни та забезпечують сталий економічний і соціальний розвиток, нормальне функціонування життєво важливих галузей виробництва та соціальної сфери.
2. Уряду доцільно розробити програму впровадження в Україні моделі сталого розвитку, де була б зазначена необхідність збалансованого вирішення завдань соціально-економічного розвитку на перспективу при збереженні стану навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення життєвих потреб населення. Програма має передбачати етапи реалізації, спираючись на реальні матеріальні і фінансові ресурси.
3. Верховній Раді України серед першорядних документів слід розглянути Концепцію переходу України до сталого розвитку, нова редакція якої вже проходила обговорення в комітетах Верховної Ради України минулого скликання.
4. Необхідно вдосконалити нормативно-правову базу в екологічній сфері. Зокрема документом, що законодавчо закріпить найважливіші національні інтереси України в екологічній сфері, має стати Закон України "Про екологічну безпеку України", який повинен включати:
 - визначення поняття "національні інтереси України в екологічній сфері";
 - опис механізмів формування національних інтересів в екологічній сфері та конкретні шляхи їх реалізації;
 - перелік як першорядних, так і довгострокових національних інтересів України в екологічній сфері;
 - перелік державних та громадських структур, що забезпечують втілення в життя національних інтересів України в екологічній сфері, їх компетенцію й основні напрями діяльності.
5. Слід впровадити принципово новий економічний механізм використання природно-ресурсного потенціалу й збереження навколишнього середовища з істотним підвищенням на цій основі частки екологічних витрат у ВВП України (до 1,2–1,5 %, як у центральноевропейських країнах з перехідною економікою, проти нинішніх 0,25–0,3 %). Бажано також провести комплексне вдосконалення цінової, кредитної, податкової, бюджетної і митної політики держави у напрямі її екологізації.

6. З позицій реалізації принципів сталого розвитку однією з найактуальніших залишається проблема реструктуризації національної економіки. Необхідно кардинально оновлювати – реконструювати і модернізувати виробництво з одночасним створенням якісно нових промислових об'єктів і систем. Без цього не досягти вагомого ресурсо- і енергозбереження. Потрібно послідовно нарощувати обсяги інвестицій у нові екологічно чисті технології, а також у збереження навколишнього середовища і його природно-ресурсної бази.
7. Значної шкоди національним інтересам завдає спрощений доступ комерційних структур до експлуатації природних ресурсів. Верховній Раді України бажано ініціювати зміну існуючої системи оподаткування, згідно з якою реальна вартість природних ресурсів є надто заниженою, а вартість переробки – завищеною. Слід мати на увазі, що саме таке становище є живильним середовищем нелегального або напівлегального використання природних ресурсів та криміналізації суспільства у сфері природокористування.
8. При опрацюванні концепції і стратегії переходу України на принципи сталого розвитку потрібно організувати широку наукову дискусію з важливих питань тактики та стратегії держави. Йдеться про необхідність опанування всім суспільством ідеології гармонії людини та природи і на цій основі – принципів сталого розвитку, чому мають сприяти послідовне екологічне виховання та освіта, а також ефективна пропаганда в засобах масової інформації.

1.9. “НОВА ХВИЛЯ” ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ: ПРИНЦИПИ ТА СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ

Виступ О. С. Власюка на презентації звіту Комісії “Блакитної стрічки” “Пропозиції Президенту. Нова хвиля реформ”; м. Київ, січень 2005 р. *Публікується вперше.*

Економічне зростання 1999–2004 рр. свідчить про те, що в Україні сформувався ефективні механізми стимулювання виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції національних виробників та освоєння нових ринків збуту. Проте можливості екстенсивного розвитку практично вичерпані, а отже, є потреба в новому імпульсі економічних реформ.

На сьогодні головною суперечністю економічного розвитку є поглиблення розриву між економічними досягненнями останніх років та становищем пересічного громадянина, що породжує відчуженість населення від політики реформ. Тому необхідно виробити систему стратегічних цілей, завдань та пріоритетів, які стануть підґрунтям для суспільного консенсусу навколо політики економічних перетворень, забезпечивши її ефективність та виконуваність. Йдеться про “нову хвилю” економічних реформ, яка має бути більш масштабною, послідовною та обґрунтованою, ніж попередні суспільно-економічні перетворення. Саме таким є ключове завдання, що постає в економічній сфері перед новим Президентом України.

На користь “нової хвилі” свідчить і чимало зовнішніх викликів, які потребують вироблення адекватної економічної стратегії. Це майбутній вступ до СОТ, розширення ЄС та формування відповідної євроінтеграційної стратегії, інтеграційні процеси на пострадянському просторі і створення ЄЕП, непевність кон'юнктури світових сировинних ринків та очікуване посилення конкуренції на традиційних ринках українського експорту.

Головною стратегічною метою “нової хвилі” має стати забезпечення стійкого підвищення добробуту нації та кожного громадянина в конкурентоспроможній національній економіці, включеній у глобальні економічні процеси та здатній до динамічного саморозвитку в умовах посилення конкуренції на міжнародних ринках товарів і послуг. Стратегія “нової хвилі” економічних реформ має будуватися за такими принципами:

1. *Забезпечення добробуту кожного громадянина є пріоритетом державної політики і чинником економічного розвитку* при забезпеченні кожному громадянину можливостей максимально продуктивної реалізації власного трудового потенціалу.
 2. *Забезпечення розширеного відтворення суб'єктів господарювання.* В центрі уваги економічної політики має перебувати суверенність суб'єкта господарювання: забезпечення його прав власності, створення стабільного економіко-правового середовища для відтворювальних процесів, заохочення раціональної стратегічної поведінки.
 3. *Забезпечення мобільності та коректне визначення вартості ресурсів.* Ідеться про розбудову фондового ринку, збільшення гнучкості ринку праці, комерціалізацію науково-технічної сфери, диверсифікацію інституційних форм господарювання. Реальна вартість національних ресурсів має встановлюватися на ринках капіталу, праці, інтелектуальної власності, землі тощо. На період їх становлення мають діяти важелі державного регулювання мобільності та ціноутворення ресурсів.
 4. *Пріоритет внутрішніх ресурсів та чинників розвитку.* Для забезпечення стабільності економічного зростання необхідна активізація його внутрішніх чинників, а саме споживчого попиту населення та інвестиційного попиту підприємств.
 5. *Реалізація факторних конкурентних переваг національної економіки.* Необхідно перейти від цінових чинників конкурентоспроможності до реалізації факторних переваг української економіки, якими є природно-ресурсне багатство, людський капітал, науково-технологічний потенціал, геоекономічні чинники тощо.
 6. *Демонополізація влади та забезпечення її відповідальності перед суспільством.* Необхідно ліквідувати “монополію” держави у сфері прийняття рішень щодо економічної політики та залучення до цього процесу усіх соціальних партнерів, а також впровадження механізмів відповідальності держави за наслідки рішень та дій в економічній сфері. Важливим чинником підвищення дієвості та ефективності економічної політики держави є перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських відносин на засадах економічної демократії. Ефективна держава передбачає чітке розмежування сфер компетенції влади і бізнесу, прозоре обмеження її повноважень в економічній сфері та можливе делегування державою частини цих повноважень економічним суб'єктам на основі відкритих демократичних процедур.
- У Національному інституті стратегічних досліджень розроблено стратегію “нової хвилі” економічних реформ. На наш погляд, її ключовими завданнями є:
1. *Орієнтація соціальної стратегії на нарощування людського капіталу.* Відома, що основною конкурентною перевагою в сучасній економіці є люд-

ський капітал, тому основним пріоритетом соціальної політики має стати його належне відтворення та примноження. Основні акценти мають бути перенесені на працюючу частину населення шляхом реформування політики зайнятості, доходів та заробітної плати. Це потребуватиме розбудови систем освіти, культури, охорони здоров'я, що можливо лише в разі переходу від бюджетного до страхового принципу фінансування більшої частини видатків на соціальну сферу.

2. *Підвищення доходів, заробітної плати через підвищення продуктивності праці.* Ефективне відтворення людського капіталу України передбачає встановлення реальної вартості робочої сили та відповідне зростання заробітної плати і доходів населення. Цього можна досягти шляхом випереджального підвищення продуктивності праці на основі поліпшення організаційної та технологічної структури національної економіки. Обов'язковою умовою підвищення продуктивності праці є формування ефективної структури зайнятості та вивільнення зайвих працівників. У свою чергу це потребуватиме структурної модернізації ринку праці, підвищення його гнучкості та мобільності робочої сили. Необхідно також ефективно протидіяти зростанню безробіття.
3. *Переорієнтація соціальної політики на страхові засади фінансування.* Ключовими складовими реформ соціальної сфери мають стати поступовий перехід до обов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування з впровадженням паралельної системи добровільного пенсійного страхування; обов'язкове медичне страхування з одночасним підвищенням відповідальності медичних установ, розширення кредитно-страхових засад фінансування видатків на отримання освіти та придбання житла.
4. *Розвиток інвестиційної діяльності, заохочення спрямування фінансових, технологічних та організаційних ресурсів на інноваційні цілі.* Необхідний перехід до *інвестиційно-інноваційної моделі* економічного зростання. Ключовою проблемою при цьому є створення дієздатних суб'єктів інноваційного процесу, суб'єктів його регулювання та мережі інноваційної інфраструктури, зокрема, надійної системи кон'юнктурних досліджень ринкового попиту на науково-технічну та інноваційну продукцію. Слід підтримувати види діяльності, які створюють сприятливі умови для інновацій та попит на інновації. Для них мають діяти податкові пільги, які компенсуватимуть підвищену ризиковість інноваційних проектів.
5. *Розбудова бюджетних і податкових стимулів розвитку, підвищення ефективності бюджетних, насамперед інвестиційних, видатків.* Фундаментом реформи державних фінансів має стати поступовий перехід до програмно-цільового бюджетування. Це дасть змогу оптимізувати кількість бюджетних організацій та державних цільових програм. Ліквідація галузевих преференцій має відбуватися поетапно та синхронно із запровадженням податкових пільг для галузей і виробництв, які визначатимуть конкурентоспроможність національної економіки у перспективі. Не слід відмовлятися від дефіцитного фінансування бюджетних інвестицій. Як доводить досвід країн Центральної та Східної Європи, дефіцитне фінансування за рахунок внутрішніх і навіть зовнішніх запозичень за умови прискореного проведення структурних реформ є більш дієвим інструментом активізації інвестиційно-інноваційного оновлення економіки, ніж зменшення податкового навантаження.

6. *Забезпечення грошово-валютної стабільності; створення ефективної системи мобілізації і розміщення позичкових капіталів, розвиток механізмів довгострокового кредитування.* Умовою успішної реалізації інвестиційних стратегій є стабільність монетарної сфери. Головний акцент має бути зроблений на підвищенні рівня капіталізації банківської системи, посиленні ефективності банківського нагляду та управління ризиками, стимулюванні розвитку іпотечного кредитування. Стратегічний напрям – “відтягнути” надлишкову грошову масу зі споживчого ринку і спрямувати її у виробництво. На часі реальне введення в дію Державного банку реконструкції та розвитку, який повинен стати провідним суб’єктом довгострокового інвестиційного кредитування. Джерелами коштів цього банку мають бути бюджетні інвестиційні видатки, емісійні та кредитні кошти НБУ, цільові кредити комерційних банків під інвестиційні програми, кошти від реалізації державних цінних паперів, не менше 25 % коштів, одержаних від приватизації держмайна, кошти, вилучені силовими структурами при припиненні “тіньових” операцій тощо. Цей банк має надавати кредити за тендерним принципом, віддаючи пріоритет інвестиційним проектам зі змішаним фінансуванням.
7. *Становлення ефективних організаційно-економічних відносин.* Ключовим питанням у цій сфері є впорядкування відносин власності. Приватизація має поєднуватися з підвищенням ефективності управління державною власністю. Слід забезпечити рівність умов господарювання для підприємств усіх видів власності та рівність їх доступу до ресурсів. Необхідна розбудова національних галузевих агенцій (компаній), на які покладатимуться функції управління державними корпоративними правами, посилення конкурентних засад розподілу держзамовлень, зміцнення контролю за розподілом прибутку та виконанням бюджетних зобов’язань державних підприємств. Слід повернутися до стимулювання створення конкурентоспроможних фінансово-промислових корпорацій, здатних стати центрами концентрації та централізації національного капіталу.
8. *Реалізація потенціалу регіонів.* Пріоритетним завданням регіональної економічної політики мають стати активізація ресурсного потенціалу регіонів, забезпечення подальшого розвитку їх науково-технологічного та інноваційного потенціалу, створення умов для формування в кожному регіоні сучасного виробничого комплексу, здатного до розвитку та забезпечення внутрішніх потреб і нарощування експорту конкурентоспроможної продукції. Фундаментом регіонального розвитку має стати самостійність регіонів щодо визначення цілей свого розвитку та можливості фінансування заходів для їхньої реалізації передусім за рахунок власних джерел та залучених інвестицій. Принципово важливим є подолання депресивності територій.
9. *Детінізація економіки.* Процес детінізації економіки має відбуватися на засадах *конверсії*, тобто неруйнівного залучення тіньових капіталів та грошових коштів у легальну сферу економіки. Слід законодавчо врегулювати легалізацію тіньових капіталів некримінального походження, передбачивши правові гарантії для їх власників. На певний перехідний період необхідно запровадити політику амністії тіньового капіталу шляхом відкриття йому можливостей для легального інвестування при одночасній протидії його поверненню в “тінь”.

2 БЕЗПЕКА ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

2.1. ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ

Матеріали до засідання РНБО України з питання "Забезпечення захисту внутрішнього ринку в інтересах вітчизняного виробництва і споживачів", підготовлено О. С. Власюком, В. Г. Андрійчуком; вересень 1998 р. Публікується вперше.

Входження України до світової системи поділу праці досить гостро позначилося на розвитку національного виробництва та соціально-економічному становищі взагалі. Головна причина такого стану — насамперед те, що українська економіка не була підготовлена до практично повної лібералізації та відкриття ринків. Вітчизняне виробництво з деформованою структурою, дефіцитність споживчого ринку, старі методи державного управління при встановленні нових ринкових принципів спричинили значні зрушення, наслідки яких і дотепер болісно позначаються на національній економіці, адже криза й досі не зупинена.

У результаті Україна зазнала негативного впливу з боку іноземних конкурентів, який посилив руйнацію багатьох галузей економіки, навіть тих, які є традиційно стабільними. Доступ іноземних виробників нової для України продукції взагалі обмежив можливості внутрішнього товаровиробника, по суті встановився контроль іноземних конкурентів у цих сферах. Однією з причин такого становища є несприятливе економічне середовище, що спричинило підвищення мобільності національних ресурсів, які почали інтенсивно залишати країну. Адже Україна, яка не створила достатніх умов для прибутковості власного виробництва, вступила в систему світового поділу праці лише ресурсним потенціалом (капіталом, сировиною та робочою силою) та достатньо містким ринком збуту іноземної продукції.

На теперішній момент найважливішим завданням є осмислення негативних уроків минулого та правильна оцінка дійсних перешкод щодо економічної стабілізації та зростання.

Не важко помітити, що зовнішньоекономічні процеси протягом останніх років повною мірою відтворюють збитки від внутрішніх кризових явищ, які охопили всі сфери економічного життя України. Зіставлення внутрішніх та зовнішніх процесів вказує на їх взаємопов'язаність та свідчить про спільну природу. Цілком зрозумілим є той факт, що раціоналізація зовнішніх економічних відносин відбудеться лише за умов концептуальних перетворень у політиці внутрішніх реформ та здійснення певних кроків у напрямі підвищення добробуту нації.

Руйнація виробництва спричинила вивільнення значної кількості працездатного населення, яке почало вишукувати різні шляхи підви-

щення свого прибутку, тоді як скорочення надходжень до бюджету зробило досить вразливими значні верстви населення, поступово нагромаджуючи соціальну напруженість у суспільстві. Швидкими темпами почала розвиватися тіньова економіка, встановлюючи нові закони перерозподілу суспільного продукту, посилюючи диспаритет інтересів у суспільстві. Подібні зрушення актуалізували проблему захисту національного товаровиробника, що зазнає відчутних збитків від конкуренції з іноземним товаровиробником, з яким через об'єктивні причини не може змагатися.

Україна залишається країною зі значним від'ємним сальдо зовнішньоторговельного обороту. Посилення ж інтенсивності товарообміну у зовнішньоекономічних відносинах впливає на економічну безпеку України двобічно. З одного боку, експансія іноземних товарів, яка спостерігається останнім часом, сприяє витісненню вітчизняного товаровиробника та відволіканню національних коштів і сировинних ресурсів на розвиток іноземного виробництва. З другого – в умовах децентралізації каналів завезення імпоротної продукції та зростання човникової торгівлі розширення обсягів іноземних товарів є джерелом існування значної частини населення, позбавленого, через скорочення зайнятості, можливості працювати. Отже, експансія на внутрішній ринок з боку іноземних товаровиробників значною мірою підкріплена внутрішньою ініціативою. Таким чином, вирішення проблеми потребує застосування комплексних заходів щодо поступового зупинення залежності від імпорту та створення відповідних умов усередині країни для розвитку національного виробництва.

Найбільші втрати для українського товаровиробника полягають у руйнації конкурентних переваг. Недосконале законодавство щодо регулювання діяльності суб'єктів внутрішнього ринку призводить до погіршення цінкових та якісних характеристик національного товару, що не тільки ослабляє на поточний момент позиції національного виробника, а й робить їх вразливими на перспективу, оскільки його потенційну нішу "захоплюють" інші. У загальному плані ослаблення конкурентних позицій відбувається переважно внаслідок збільшення витратності вітчизняної продукції, розриву зв'язків між видобувачами сировини та виробниками продукції всередині країни; залежності від імпорту готової продукції та деяких видів сировини, які можуть бути вироблені всередині країни (що не тільки скорочує кількість робочих місць, а й здорожчує кінцевий продукт).

Водночас введення антидемпінгових санкцій проти України в США, Мексиці, Таїланді, Індонезії зумовило різке зниження постачань до цих країн та переорієнтацію на ринок інших країн Латинської Америки, Азії, Африки. Це свідчить не тільки про втрату ринків, а отже, і прибутків, а й про те, що Україна орієнтується на країни, які є менш вимогливими до якості та ціни продукту. У перспективі це означає втрату конкурентних позицій на користь більш вдалих конкурентів.

Розвиток цих процесів триває передусім через те, що стимули, які мають заохочувати національного виробника до покращання характеристик товару, не працюють або їх зовсім немає. Більше того, наявне нормативно-правове регулювання мотивує погіршення цих характеристик. Як наслідок, місткий український ринок насичується іноземними товарами зі значною швидкістю, надаючи змогу іноземним товаровиробникам, позбавленим тих внутрішніх перепон, з якими стикається національний виробник, досить упевнено "захопити" вказаний ринок на перспективу. Така ситуація також позбавляє українського товаровиробника важливої

конкурентної переваги – місткого внутрішнього ринку збуту продукції. До цього також необхідно додати те, що вітчизняне законодавство, яке перешкоджає недоброчинним діям конкурентів на внутрішньому ринку, є недосконалим, обмеженим, або відповідних нормативно-правових актів взагалі немає.

На жаль, на зовнішніх ринках найбільш бажаною продукцією з України є сировина та напівфабрикати. Саме на цю продукцію країни-імпортери встановлюють стимулюючі ставки тарифів, стосовно готової продукції діє низка антистимулюючих заходів. У цьому контексті також важливими є антидемпінгове протистояння та застосування інших засобів нетарифного регулювання, що робить українську готову продукцію “небажаним” гостем на світовому ринку. Отже, вирішення поточних та перспективних проблем полягає у виправленні нераціональних внутрішніх зовнішньоекономічних потоків товарів за рахунок поліпшення умов розвитку національного виробника та оптимізації політики регулювання експортно-імпорتنих операцій.

Одним з найважливіших парадоксів української економіки є постійна тенденція нарощування витратності продукції та зменшення прибутковості виробництва в легальному секторі. Процеси, притаманні легальному сектору, є протилежними відносно економічних систем розвинутих країн світу, де існує достатньо важелів щодо зменшення витратності та нарощування прибутковості продукції. Поділ сучасної української економіки на легальний і тіньовий сектори також не сприяє створенню нових переваг, оскільки це спричиняє новий порядок розподільних відносин у суспільстві та вказує на роз’єднаність інтересів у межах нації. Проте українські товаровиробники та споживачі більше потерпають не через “зіткнення” з іноземним товаровиробником, хоч і його вплив досить відчутний, а через відсутність злагодженої, комплексної системи заходів щодо внутрішнього регулювання, спрямованих на підвищення добробуту нації.

Не зовсім коректною видається думка про те, що український товаровиробник, який зазнає великих збитків від конкуренції з іноземним, має бути надійно захищений з боку держави потужними протекціоністськими заходами. Треба зауважити, що введення лише обмежувальних заходів щодо надходження іноземних товарів не тільки спричинить підвищення цін на внутрішньому ринку, а й загрожуватиме консервацією неефективної технологічної та організаційної структури українських підприємств і галузей. Українське виробництво, що перебуває в кризовому стані, все одно не буде налаштоване на підвищення ефективності та економічне піднесення. Захисні кроки, які повинні відігравати роль “парасольки”, мають бути запроваджені лише на обмежений час і паралельно з заходами щодо стимулювання національного виробництва. Тільки за таких умов вони будуть виправдані, а інакше лише певною мірою відтермінують загальну агонію економіки.

На цьому тлі не можна не звернути увагу на фактичну відмову держави від нетарифного регулювання внаслідок скасування вимог обов’язкової національної сертифікації імпортованої продукції (крім харчової), що зафіксовано у п. 12 Указу Президента України “Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності” від 23.07.1998 № 817/98. За умов постійного тиску з боку міжнародних організацій щодо зниження митних бар’єрів для імпорту в Україну така відмова позбавляє державу вагомого та ефективного важеля захисту національного товаровиробника.

Аналіз структури зовнішньоторговельного обороту товарів України відображає розгортання негативних процесів, притаманних національному виробництву.

За складом на сучасному етапі експортно-імпортна структура України наближається до показників аналогічної структури малорозвинутих країн, які не володіють промисловим виробництвом, а торгують переважно ресурсами.

Структура імпорту протягом останніх років майже на 50 % складалася з мінеральних продуктів (що свідчить про високу хронічну залежність України від енергоносіїв); наступні найбільші категорії становлять: машини та устаткування, продукція хімічної і харчової промисловості та засоби наземного транспорту.

Таким чином, постачання сировини за кордон та купівля готової продукції (зокрема наукомісткої) стають для України повсякденною реальністю. Для конкурентоспроможності України це дуже небезпечна тенденція.

Хронічне переважання імпорту над експортом за зниження обсягів національного виробництва, що триває, свідчить про появу залежності від закордонного виробництва та чутливості до кон'юнктурних змін на світових ринках сировини.

Загрозливою стає і ситуація з тими галузями, що почали імпортувати сировину, яку традиційно експортували: скорочення національної сировинної бази та завезення імпортних замінників (особливо прикра ситуація з сировиною АПК, адже країна має надзвичайно сприятливі умови для виробництва цієї продукції).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в структурі чистого експорту переважають сировинні ресурси, а також продукція, яка є еколого-, сировинномісткою та енергоємною (продукція хімічної галузі). Натомість завозиться готова і наукомістка продукція. Нераціональна структура зовнішньої торгівлі в Україні є настільки очевидною та викликає занепокоєння, що досягнення у сфері відносного зростання темпів експорту не можуть бути визнані позитивними зрушеннями в національній економіці. Темпи імпорту зростають значно швидше, ніж експорту, причому сировинні джерела українського експорту починають скорочуватися, а основні "сплески" за окремими категоріями експорту пов'язані з кон'юнктурними змінами на світовому ринку. Спостерігається зростання темпів постачання сировини на внутрішній ринок, хоча сальдо за цими категоріями ще зберігається додатне.

Такі зрушення свідчать про те, що завезення до країни тих ресурсів, які можуть у достатній кількості вироблятися на внутрішньому ринку, відбувається на тлі знищення національної сировинної бази. Особливо це стосується сфери АПК та чорної металургії і відбивається на посиленні відокремлення постачальників сировини від її переробників, які вже сьогодні мають проблеми з незавантаженою виробничих потужностей.

Розрив виробничих зв'язків усередині країни призводить до втрати Україною додаткових конкурентних переваг, вичерпності та незадовільного відтворення національних ресурсів, необхідних для виробництва, зростання залежності від імпорту, збільшення ціни продукту.

Експортно-імпортна структура послуг також має відбиток внутрішніх негативних процесів та свідчить про недостатні можливості використання наявного потенціалу. Незважаючи на постійне додатне сальдо, зрушення в структурі свідчать про те, що активне сальдо в балансі послуг Україна здобуває переважно за рахунок надання транспортних комунікацій, які були побудовані за часів перебування у складі колишнього СРСР, та "віддає" окремі дуже перспективні та прибуткові напрями, як-от страхові, фінансові послуги тощо, іноземним суб'єктам.

У перспективі такі зрушення є вкрай небажаними для України, оскільки за кордон виносяться ефективні види діяльності (страхові, фінансові послуги тощо), які

до того ж становлять джерела розвитку та фінансування інших сфер виробництва. Для України не тільки нові види послуг є практично незахищеними від недобросовісних дій конкурентів. Конкуренти, маючи багаторічний досвід та володіючи методами конкурентної боротьби, об'єктивно мають значно більші можливості. Отже, для нації, яка претендує на гідне місце на світовій арені, мають бути передбачені механізми зосередження національного контролю за найбільш прибутковими та перспективними напрямками, від розвитку яких залежить не тільки інфраструктурне забезпечення національного бізнесу, а і його налаштування на ефективнішу роботу за рахунок нововведень, нових джерел розвитку тощо.

Систематизація наведених даних доводить, що у світовому поділі праці Україна бере участь як сировинний та ресурсний додаток, забезпечуючи достатньо місткий ринок збуту для продукції іноземного походження. За межі України переносяться більш продуктивні робочі місця, залишаючи після себе порожнечу та змушуючи кваліфіковані кадри стихійно переходити до більш прибуткової сфери, якою на сьогодні є тіньові економіка та торгівля. Водночас інтенсивно використовуються можливості України щодо розміщення на її території ресурсомістких, енергоємних та екологонебезпечних виробництв, на які залучається відносно дешева та кваліфікована робоча сила. До того ж імпорт наукомісткої продукції значно переважає над експортом. Таким чином, зважаючи на занепад наукової сфери, Україна незабаром може стати технічною периферією промислово розвинутих країн.

Розуміючи, що подібні зрушення спричинені насамперед недоречностями внутрішнього курсу, названі проблеми не можна вирішити лише через запровадження виваженої зовнішньоекономічної політики з елементами протекціонізму, хоч і її роль є важливою при подоланні кризи. Цілком зрозуміло, що інтеграція України у світову економіку має відбуватися на засадах переоблаштування економічної моделі на принципах ефективності та конкурентоспроможності, а також за дотримання національних економічних інтересів. Головне спрямування зовнішньоекономічної політики має полягати у всебічному стимулюванні національного виробництва та створенні внутрішніх умов для його розвитку, принаймні не гірших, ніж в іноземних конкурентів.

Та, якщо навіть застосування заходів щодо обмеження конкуренції на внутрішньому ринку створить відчутний ефект, національні виробники не будуть застраховані від витіснення із зовнішніх ринків збуту, де держава має обмежені можливості щодо захисту їхніх інтересів, а згодом – і з внутрішнього ринку, оскільки введення обмежень ще не означатиме стимулювання та піднесення виробництва.

З метою забезпечення дієвого захисту національного виробника в Україні необхідна програма, яка б ураховувала інтереси різних секторів економіки та ставила на перший план підвищення економічної безпеки держави. Така програма насамперед повинна передбачати методи та підходи щодо комплексного відстеження позитивних та негативних наслідків, спричинених протекціоністськими заходами, та їх доцільності. У світлі загальносвітової тенденції до лібералізації умов міжнародної торгівлі доцільним видається зміщення акценту в політиці регулювання зовнішньої торгівлі України на непрямі, нетарифні важелі – висунення вимог до рівня якості імпортованої продукції, екологобезпечності, відповідності українським стандартам тощо.

Отже, питання захисту внутрішнього ринку України слід розглядати в контексті формування і реалізації ефективної зовнішньоторговельної політики держави.

Сировинний характер експорту та проникнення на внутрішній ринок споживчих товарів з розвинутих країн погіршують структуру та ефективність товарообміну, призводять до атрофії переробних галузей і перетворюють Україну на постачальника дешевої сировини та споживача готової продукції розвинутих країн. Відволікання за нинішньої несприятливої структури товарообміну частки валютних надходжень на імпорту споживчих товарів обмежує фінансові можливості постачання необхідних обсягів життєво важливої для функціонування економіки продукції, призводить до подальшого спаду виробництва, експорту, посилює ресурсну та фінансову залежність від імпорту і загрожує економічній безпеці державі.

Експортна складова зовнішньоторговельної політики держави та її вплив на обсяги і структуру ввезення

Основними завданнями розроблення та реалізації ефективної експортної політики є нарощування збуту продукції на зовнішніх ринках і поліпшення його структури та ефективності з метою збільшення валютних надходжень для забезпечення потреб у життєво необхідних імпортованих постачаннях. На зменшення за рахунок цього ресурсної залежності від імпорту впливають дві складові:

- реалізація на загальнодержавному рівні заходів, спрямованих на розвиток експортного потенціалу, ресурсозбереження та імпортозаміщення, наслідком яких є рівень конкурентоспроможності вітчизняних товарів та приведення структури виробництва й експорту у відповідність до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків;
- розроблення та впровадження ефективних механізмів впливу держави на розвиток експортних операцій з метою оптимізації їх структури і захисту внутрішнього ринку від надмірного вивезення товарів, загострення дефіциту яких стимулює нарощування імпорту на не вигідних для економічних інтересів держави умовах.

З метою формування ефективного механізму регулювання експорту як інструменту зменшення імпортової залежності слід створити систему стимулів для поліпшення структури товарообмінних операцій і забезпечення захисту економічних інтересів держави у сфері зовнішньоторговельного обміну за рахунок розширення експорту товарів, виробництво яких перевищує внутрішні потреби. Для цього необхідно поліпшити умови збуту на основі географічної диверсифікації експорту та захистити внутрішній ринок від надмірного вивезення продукції, дефіцит якої полегшує проникнення аналогічних імпортованих товарів. Не менш актуальними залишаються проблеми захисту внутрішнього ринку від експорту та реекспорту імпортованої продукції на умовах демпінгу та обмеження вивезення товарів, обсяги виробництва яких недостатні для забезпечення потреб внутрішнього ринку або не мають надійної ресурсної бази.

Потребують вирішення також завдання захисту економічних інтересів держави від збуту продукції на демпінгових умовах, забезпечення вищого рівня повернення валютної виручки від вивезення та збільшення в загальному обсязі експорту частки надходжень від патентно-ліцензійної торгівлі, інжинірингу, ноу-хау, геологорозвідувальних, науково-дослідних, дослідно-конструкторських, транспортно-експедиційних, маркетингових, інформаційних та інших робіт і послуг.

Політика регулювання імпорту як інструмент захисту внутрішнього ринку

До основних завдань щодо захисту економічних інтересів держави від зростаючого проникнення на внутрішній ринок продукції зарубіжних конкурентів належать:

- зменшення імпортової залежності від монопольних постачальників як гарантія поліпшення умов забезпечення життєво необхідними видами імпортової продукції;
- економія та раціональне використання гостродефіцитних валютних коштів за рахунок поліпшення структури і умов імпорту з урахуванням народногосподарських потреб, інтересів населення та товаровиробників;
- захист внутрішнього ринку, інтересів вітчизняних підприємств і населення від зростаючих поставок продукції некритичного імпорту та сприяння поліпшенню її якісних характеристик.

Для цього система заходів щодо регулювання імпорту повинна бути спрямована на забезпечення:

- диверсифікації джерел постачання продукції виробничо-технічного призначення (насамперед товарів критичного імпорту) з метою зменшення залежності від монопольних постачальників;
- посилення захисту внутрішнього ринку від проникнення товарів некритичного імпорту і приведення структури ввезення у відповідність до потреб виходу економіки з кризового стану та її структурної перебудови.

Виконанню цих завдань сприятиме створення:

- системи стимулів для найбільш повного забезпечення потреб у постачанні на економічно вигідних для інтересів держави умовах товарів критичного імпорту та іншої продукції виробничо-технічного призначення, необхідної для використання наявних виробничих потужностей та їх технічного переозброєння на сучасній технологічній базі;
- ефективного механізму раціонального обмеження в умовах гострої нестачі валютних коштів постачання споживчих товарів і поліпшення їх якості з урахуванням інтересів вітчизняних товаровиробників та населення.

За умов гострої нестачі валютних коштів для забезпечення постачання продукції виробничо-технічного призначення зростає значення заходів тарифного регулювання, а також непрямих методів оподаткування як інструментів впливу держави на формування структури імпорту. Їх запровадження пов'язане з диференційованим підходом до встановлення митних ставок, податків та зборів, які застосовуються відповідно до таких критеріїв:

- доцільності ввезення певного товару за наявних можливостей насичення внутрішнього ринку аналогічною продукцією або альтернативними товарами вітчизняного виробництва;
- держави походження імпортного товару;
- якісних характеристик товару.

З метою забезпечення диференційованого підходу до встановлення ввізних митних тарифів, податків та ставок акцизного збору на імпортовану продукцію пропонується відносити її до однієї з трьох груп:

- продукція критичного імпорту, для якої необхідно створити найбільш сприятливі умови постачання за рахунок скасування податків та інших зборів на

- товари, які за кліматичних, виробничих, технологічних та інших умов не виготовляються українськими товаровиробниками (деякі види кольорових металів, хімікатів, машинобудівної продукції, чай, кава, какао-боби, цитрусові, деякі фармацевтичні продукти та препарати, відеотехніка, диктофони тощо);
- продукція, обсяги виробництва якої недостатні для насичення внутрішнього ринку (енергоносії, деревина, деякі види машинобудівної та хімічної продукції, кольорових металів, рис, деякі види овочів, фруктів, тканин, одягу та аксесуарів до нього, взуття, парфумерно-косметичних виробів тощо);
 - товари, імпорт яких за умов платіжної кризи небажаний за наявності вітчизняних аналогів або більш вигідних альтернативних варіантів забезпечення відповідних потреб у цих видах продукції виробничо-технічного призначення та споживчих товарів (листовий прокат з холоднокатаної сталі, алюміній та вироби з нього, кондитерські вироби, м'ясна та рибна гастрономія, тютюнові вироби, алкогольні та безалкогольні напої, легкові автомобілі, телевізори, холодильники, меблі та інші товари народного споживання довгострокового попиту).

Диференційований підхід до умов ввезення тієї чи іншої групи товарів з огляду на важливість та бажаність їх імпорту на український ринок суттєво впливатиме на умови постачання, які можуть змінюватися з урахуванням рівня перероблення продукції. При встановленні таких умов щодо товарів третьої групи може бути врахований і рівень насичення внутрішнього ринку продукцією вітчизняного виробництва.

Диференціація умов імпорту, орієнтована на повну відсутність мита та інших зборів або зведення їх до мінімуму в межах першої і другої товарних груп, та економічно доцільна протидія постачанням третьої групи товарів повинні забезпечувати перекидання валютних витрат держави на ті соціальні верстви населення, споживчі потреби яких і задовольняють товари некритичного ввезення, що в кризових умовах можуть бути віднесені до предметів розкоші.

Регулювання імпорту продукції виробничо-технічного призначення

В умовах гострої ресурсної залежності від постачань продукції критичного імпорту встановлення митних тарифів та ставок акцизного збору на ввезення життєво необхідних для функціонування економіки товарів має бути підпорядковане зменшенню інфляційного тиску на конкурентоспроможність українських товарів з боку монопольних постачальників. Для цього необхідно повністю скасувати або звести до мінімуму ввізні митні тарифи, податки та ставки акцизного збору на продукцію критичного імпорту.

Важливою передумовою зменшення ресурсної залежності і зведення до мінімуму спроб монопольного диктату постачальників є диверсифікація імпорту. Розширення кількості країн – постачальниць життєво необхідних ресурсів дає змогу звести питому вагу кожної з них до відносно безпечного для економічних інтересів держави максимуму¹.

Така політика, як доводить зарубіжний досвід, є важливою умовою протистояння економічному і політичному тискові держав-постачальниць. Тому за зростаю-

¹ Не більше 15–20 % залежно від обсягу постачання певного виду продукції.

чої імпортової залежності, яка дедалі більше перетворюється на інструмент нав'язування нееквівалентного товарообміну, енергійні заходи щодо диверсифікації джерел постачання з метою поліпшення умов постачань можуть суттєво сприяти підвищенню ефективності зовнішньої торгівлі та зміцненню економічної безпеки держави.

Регулювання ввезення продукції некритичного імпорту

Не менш важливо для пом'якшення руйнівної дії на процеси макроекономічної стабілізації проводити відповідну економічним реаліям політику тарифного та нетарифного регулювання ввезення споживчих товарів, які не належать до продукції некритичного імпорту.

Основними інструментами впливу держави на структуру постачання цих товарів є засоби податкової, митної, валютно-фінансової політики та нетарифного регулювання. Впровадження їх пов'язане з забезпеченням диференційованого підходу до регулювання умов ввезення конкретних видів товарів відповідно до реальних потреб у них.

За критерієм якості товари некритичного імпорту пропонується диференціювати за такими ознаками:

- сертифікована продукція, що за якісними параметрами відповідає міжнародним стандартам;
- несертифікована продукція, яка не відповідає стандартам якості.

Погіршення умов постачання несертифікованої продукції ускладнить доступ на український ринок неякісних товарів некритичного імпорту і поліпшить становище вітчизняних товаровиробників.

Для зняття можливих звинувачень в ігноруванні міжнародно визнаних норм при диференціації умов ввезення бажано враховувати країну походження імпортованого товару.

Диференціацію умов імпортованих постачань варто узгоджувати з заходами щодо регулювання структури експорту, оскільки збут на зовнішніх ринках дефіцитних товарів в умовах інтенсивного спаду їх виробництва стимулює зростання некритичного імпорту.

При різниці між цінами внутрішнього та зовнішнього ринку (кожна одиниця імпортованої продукції коштує, як правило, у кілька разів дорожче українського аналога) товарообмін, пов'язаний з придбанням товарів некритичного імпорту, загострює кризу збуту вітчизняної продукції і призводить до атрофії переробних галузей. За цих умов збільшення в економічно доцільних і виправданих межах ставок ввізного мита та податків для третьої групи імпортованих товарів сприятиме компенсації збитків держави і основної маси населення від придбання продукції некритичного імпорту. Слід також зазначити, що надмірне погіршення умов імпорту, яке робить його економічно недоцільним, стимулює розвиток тіньового бізнесу, розширення імпортованих постачань в обхід митних кордонів України і призводить до зменшення бюджетних надходжень.

При розробленні заходів, спрямованих на захист національних товаровиробників і споживачів від недоброросовісної конкуренції зарубіжних фірм, слід враховувати також наявну тенденцію до зменшення розриву між цінами внутрішнього

та зовнішнього ринку, що за низької конкурентоспроможності вітчизняних товарів загострюватиме проблему їх збуту не тільки на зовнішньому, а й на внутрішньому ринку.

Поліпшенню в умовах кризи захисту внутрішнього ринку від постачання продукції некритичного імпорту може сприяти гнучка система оподаткування імпорту, оскільки величина податків не регулюється міжнародними угодами і запровадження їх меншою мірою пов'язане з зобов'язаннями за торговельними домовленостями.

Проблеми, пов'язані зі вступом України до ГАТТ/СОТ

Важливою запорукою розвитку зовнішньої торгівлі є те, що Україна підписала міжнародну Генеральну угоду про тарифи і торгівлю (ГАТТ) і нині активно здійснює кроки в напрямі поступової реалізації її вимог. Це означає, що кодекси і конвенції, які були розроблені та виникли в рамках ГАТТ, сьогодні повинні визначати національні правила і норми регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Попри безумовно прогресивний характер руху в напрямі ГАТТ/СОТ, не варто вважати, що кодекси і конвенції ГАТТ/СОТ бездоганні, придатні однаковою мірою і для тих країн, що мають розвинуту економіку, і для тих, що лише стали на шлях перехідної економіки або подолання кризи. За допомогою ГАТТ/СОТ, з одного боку, розв'язується велике коло питань, а з другого – у взаємовідносинах між країнами нарастають усе нові й нові проблеми і суперечності. ГАТТ/СОТ – не лише переваги, а й певні проблеми для країн світу. Це стосується й економіки України.

Щоб уникнути негативного впливу ГАТТ/СОТ на розвиток експортно-імпортних відносин, необхідно передусім систематизувати структуру і зміст самих генеральних угод, а також здійснити класифікацію їх положень, які здебільшого не побудовані за єдиною хронологічною і методичною схемою і мають, на жаль, багато чинників, які можуть завдати шкоди.

З урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку зовнішньоекономічної діяльності, а також відповідно до Уругвайського раунду переговорів у межах системи насамперед необхідно розрізняти такі складові, як відкритість ринку, субсидування експорту, внутрішньополітична підтримка, санітарні та агросанітарні заходи і механізм розв'язання суперечливих питань.

Очевидно, що ГАТТ/СОТ негативно ставиться до таких державних заходів, як стимулювання виробництва через податкові пільги, програми регіонального розвитку і допомоги. Ці заходи не дозволяється використовувати тоді, коли це призводить до дискримінації країн – учасниць угоди.

Захист інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності вимагає керуватися такими принципами: товарам іноземного виробництва у частині внутрішнього оподаткування, технічних та інших норм, що визначають їх застосування, має надаватись національний режим торгівлі; технічні та інші норми і стандарти не повинні розроблятися і прийматися із метою створення перешкод на шляху світової торгівлі; особливості оформлення товарів щодо контрактів не повинні стримувати і перешкоджати проведенню експортно-імпортних операцій.

Для ефективного функціонування в рамках ГАТТ/СОТ вимагається, щоб національне законодавство України і його нормативна база чітко відповідали вимо-

гам і положенням ГАТТ/СОТ, а також Конвенції і додаткам, які розроблені та прийняті в рамках ГАТТ/СОТ. Одночасно варто зауважити, що реально захистити інтереси товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності можливо лише за умови досконалого опрацювання конче необхідної нормативної бази законодавчих актів. Вона може бути зменшена в межах тарифів до 36 %; мінімального рівня доступу – до 3–5; спеціальних заходів запобігання – до 10; пільг диференційованих – до 24; зобов'язань з експорту субсидій – до 21; бюджетних асигнувань на експорт – до 21; показника агрегатної підтримки – до 20 %.

У документах ГАТТ/СОТ важелі регулювання зовнішньої торгівлі текстуально викладені у формі, що значною мірою нагадує реляцію, тобто складений без чіткої послідовності опис у варіанті “від – до” або “більше – менше”, що значно деструктує уявлення про процеси і техніку встановлення цифрових значень стосовно кількісного виміру тих чи інших явищ, і, як унаслідок, “девальвує” усе позитивне надбання ГАТТ/СОТ. Необхідно, щоб у ГАТТ/СОТ простежувалася цілісність методики щодо заходів, спрямованих на захист інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності. Доцільно, щоб розвивалися тенденції поступового “розширення” принципу рівності всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Нині світова торгівля стала на шлях лібералізації за умов досить великої різноманітності вишуканих протекціоністських перешкод. Світові органи, що мають контролювати дотримання умов реалізації ГАТТ/СОТ, у багатьох випадках не підготовлені до того, щоб протидіяти недобросовісній конкуренції і застосуванню непрямих тарифів, і це завдає збитків вітчизняним товаровиробникам. Шкодить вітчизняним товаровиробникам і те, що з боку іноземних партнерів розпочалося застосування прямого кредитування експорту, а також використовуються менш помітні, а часто й повністю замасковані форми субсидій. Ускладнюється захист внутрішнього ринку і тими обставинами, що зовнішньоекономічна діяльність недостатньо прозора. Сьогодні ще не всі країни світу застосовують єдину методологію щодо міжнародної статистики, гармонізації системи опису і кодування товарів, митної номенклатури. Завдяки цьому іноземні партнери іноді мають можливість використовувати вдало замасковані заходи підтримки окремих груп товарів і цим завдавати збитків вітчизняним товаровиробникам. Є підстави стверджувати, що загальна спрямованість на лібералізацію світової торгівлі у багатьох випадках досить уміло узгоджується з заходами протекціонізму нового характеру.

При переході на режим “вільної торгівлі”, що вимагається умовами ГАТТ/СОТ, необхідно, щоб власні товаровиробники були здатні витримувати іноземну конкуренцію і долати протекціоністські митні перешкоди в країнах – партнерах по торгівлі.

Для захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності з методичної точки зору слід визначити техніку обрахування певних специфічних показників. Серед них – рівень захисту внутрішнього ринку або відношення компенсаційних платежів до ціни світового ринку. Важливим для захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності також є визначення рівня субсидування (підтримки) експорту товарів як відношення субсидій до цін світового ринку.

Необхідно, щоб на обґрунтованому рівні обраховувалися значення показника агрегатної підтримки, демпінгу, показника підстави для звільнення товаровироб-

ників від зобов'язань скорочення, “серйозної шкоди”, загрози заподіяння “серйозної шкоди”, конвертації нетарифних перешкод у тарифні еквіваленти, співвідношення між втратою для бюджету і вирашем товаровиробників та показника спеціальних гарантій.

Для опрацювання механізму захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності доцільно за “еталон” взяти дані 1994 р., а саме: квотування кількості видів товарів на рівні 8 відсоткових пунктів, ліцензування – 9; обсяги ліцензованих товарів – 65; режим “спецекспорту” – 70; тарифне регулювання – 62 відсоткових пунктів.

Процеси лібералізації і протекціонізму слід об'єднати в рамках єдиної, принципово нової системи, розглядати під кутом зору взаємозв'язку як тієї політики, що орієнтує ринок на повну відкритість для країн світу, так і заходів, спрямованих на захист інтересів власних товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності.

Для ефективнішого захисту інтересів товаровиробників на внутрішньому та зовнішньому ринках за умови застосування режиму ГАТТ/СОТ потрібно реалізувати механізм, що передбачає як протекціонізм, так і лібералізацію. І перше, і друге має перспективу для підвищення рівня захисту інтересів власних товаровиробників, якщо заходи узгоджуватимуться зі світовою практикою.

Зниження рівня субсидування відкриває можливості для поступового руху в напрямі до “режиму вільної торгівлі”, а збільшення абсолютних значень компенсаційних платежів достатньою мірою захищає інтереси товаровиробників. При цьому запровадження механізму збільшення компенсаційних платежів на початковому етапі застосування вимог ГАТТ/СОТ не виключає їх обмеження в перспективі. На початковому етапі доцільно вирівняти в економічному розумінні умови зовнішньої торгівлі і таким чином створити для неї своєрідні міжнародні стандарти. Зовнішня торгівля повинна максимально орієнтуватися на оптимізацію лібералізації і протекціонізму.

Застосування компенсаційних платежів та субсидій на внутрішньому і зовнішньому ринках сприятиме зміцненню гарантій в одержанні своєчасних розрахунків з постачання товарів з України для іноземних партнерів. Із застосуванням механізму субсидування товарів підвищується конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світовому ринку. Компенсаційні платежі надають стабільність внутрішньому ринку. При цьому важливо те, що функціонування компенсаційних платежів та субсидій у рамках єдиного механізму цілком відповідає вимогам ГАТТ/СОТ щодо конвертації нетарифних обмежень у тарифні еквіваленти.

Без участі у ГАТТ/СОТ за сучасних умов неможливо повною мірою використати переваги світової торгівлі і гарантувати власним товаровиробникам ті рівні доступу на світові ринки, що мають іноземні партнери. Особливо цього складно досягти сьогодні, коли Україна за показниками конкурентоспроможності поступається іншим країнам, має недосконале законодавство, а також відбувається подальший спад економіки.

З огляду на переваги, які надає членство в Угоді, варто зважати на те, що воно накладає і чимало зобов'язань. Щоб уникнути збитків і отримати вигоди від застосування режиму ГАТТ/СОТ, необхідно мати досконалу систему захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності. При цьому за кожним конкретним видом продукції, важливим для національного виробника, система захисту повинна бути індивідуальною.

2.2. ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІНИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Матеріали до виступу на круглому столі "Економічна безпека України: проблеми та перспективи", підготовлені О. С. Власюком, Л. Д. Яценко; НІСД, м. Київ, березень 1998 р. Публікується вперше.

Як показує досвід усіх постсоціалістичних країн, перехід від адміністративно-директивної до відкритої ринкової економіки потребує надзвичайних зусиль і позначений великими соціальними втратами, основними з яких є:

- зниження рівня життя значної частини населення, що набагато перевищує масштаби падіння рівня виробництва;
- різка поляризація населення за рівнем доходів;
- значна частка прихованого безробіття;
- майже повна ліквідація відповідності результатів й оплати праці в різних секторах економіки і сферах економічної діяльності;
- посилення неформальних, суспільно не врегульованих методів вирішення економічних і соціальних питань, розвитку корупції;
- формування маргінальних груп населення, здатних до суспільно деструктивних дій.

Для населення України соціальна ціна економічних реформ виявилася мало не найбільшою. Найвища у світі інфляція у 1993 р. та найбільший річний спад промислового виробництва у 1994 р. зумовили й найглибше, порівняно з усіма країнами з перехідною економікою, поступове падіння рівня життя населення. Реальна заробітна плата за період з 1990 по 1997 р. скоротилася майже в три рази і становила 34 % рівня 1990 р. Реальні доходи населення в 1997 р. становили 68 % рівня 1993 р. Вартість споживчого кошика за період з 1993 по 1997 р. зросла більш ніж у вісім разів. Доларова оцінка заробітної плати у 1994 р. становила лише 24,7 дол. США. Якщо співвідношення реальної заробітної плати в Україні та Росії у 1992 р. становило 1,09 рази, то в 1997 р. воно вже змінилося до 0,56 рази.

У наступні роки ціною неймовірних зусиль вдалося змінити ситуацію на краще і, здавалось би, створити макроекономічні основи для оздоровлення економіки. З 1994 р. поступово було досягнуто значних успіхів у подоланні інфляції і стабілізації валютного курсу, забезпечено певний прогрес у проведенні структурних реформ, особливо у приватизації, лібералізації цін, торговельній та валютній системах.

Таким чином, у I півріччі 1998 р. Україна ще мала змогу пожинати плоди політики стабілізації, яка здійснювалася протягом 1995–1996 рр. Макроекономічна ситуація в цей період була досить непоганою (табл. 2.1).

На початок 1998 р. вдалося припинити падіння рівня життя, а в I кв. 1998 р. намітилися тенденції до зростання доходів населення.

Таблиця 2.1

Макроекономічна ситуація в Україні

Показник	I півріччя 1996 р.	I півріччя 1997 р.	I півріччя 1998 р.
ВВП, %	-8,6	-7,5	0
Інфляція, %	113,0	21,0	8
Дефіцит бюджету, %	5,0	5,5	5
Обмінний курс, грн / дол. США	1,85	1,85	2,01

Номинальна заробітна плата робітників та службовців у I півріччі 1998 р. у середньому становила 158,01 грн, що на 11 % більше, ніж у відповідному періоді 1997 р. Найбільше зростання середньомісячної заробітної плати в I півріччі 1998 р. спостерігалося у м. Києві та в промислових регіонах України: Донецькій, Харківській, Луганській та Дніпропетровській областях (33–25 грн). Незначно збільшилася номінальна зарплата в Чернівецькій, Кіровоградській, Волинській та Рівненській областях (2–6 грн) (рис. 2.1).

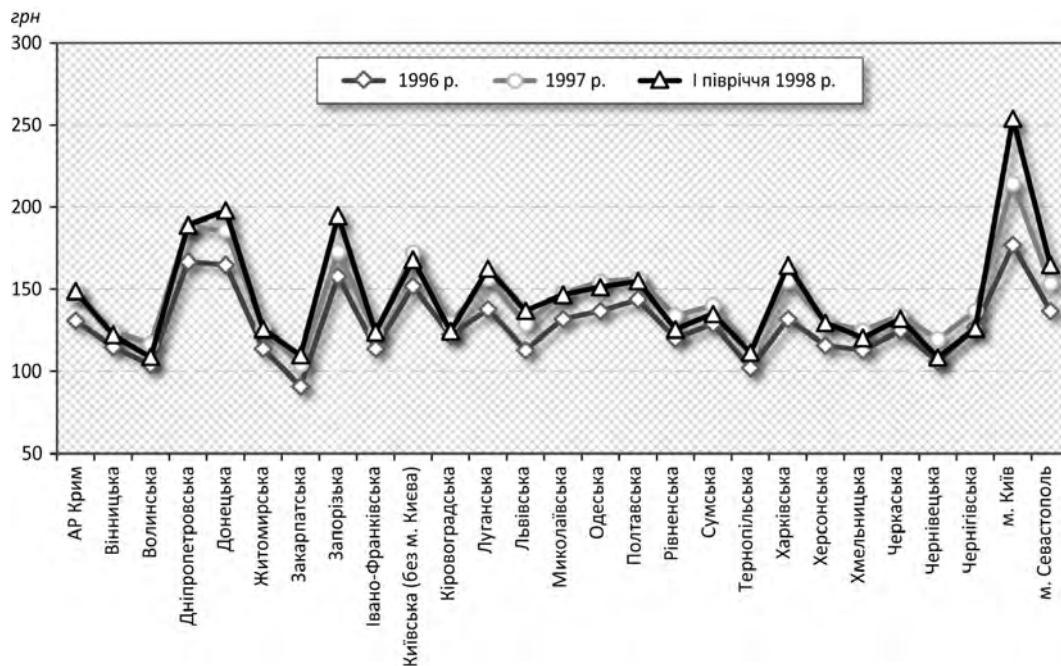

Рис. 2.1. Середньомісячна заробітна плата зайнятих в економіці

Реальна заробітна плата (виходячи з нарахованої, що належала до виплати) за I півріччя 1998 р. зросла на 5,7 %; порівняно з 1993 р. у січні вона становила 77 %; у березні – 83; у травні – 82,3 %.

Середньомісячний грошовий дохід на одну особу в II кв. 1998 р. зріс порівняно з I кв. на 7,2 % (у I кв. він становив у середньому 79,6 грн, у II кв. – 85,4 грн).

Реальні доходи теж збільшились: порівняно з 1993 р. у січні 1998 р. вони становили 52 %; у березні – 78; наприкінці півріччя – 61 %.

Вартість споживчого кошика зросла в першому півріччі 1998 р. з 65,6 до 69,3 грн, але кількість наборів, які можна придбати за одну зарплату, істотно не змінилася: на початку року цей показник становив 2,2; у березні – 2,6; у червні – 2,3. У першому півріччі 1998 р. порівняно з 1996 р. у регіонах України зменшення цього показника не перевищувало 23 %. У Донецькій, Харківській, Львівській, Закарпатській областях кількість наборів з 22 найважливіших продуктів харчування, що можна придбати за одну заробітну плату, зросла лише на 2–5 %, а в Чернігівській, Херсонській, Волинській, Дніпропетровській, Чернівецькій областях цей показник зменшився на 23–13 %. Загальна картина зміни кількості наборів 22 продуктів харчування у заробітній платі показана на рис. 2.2.

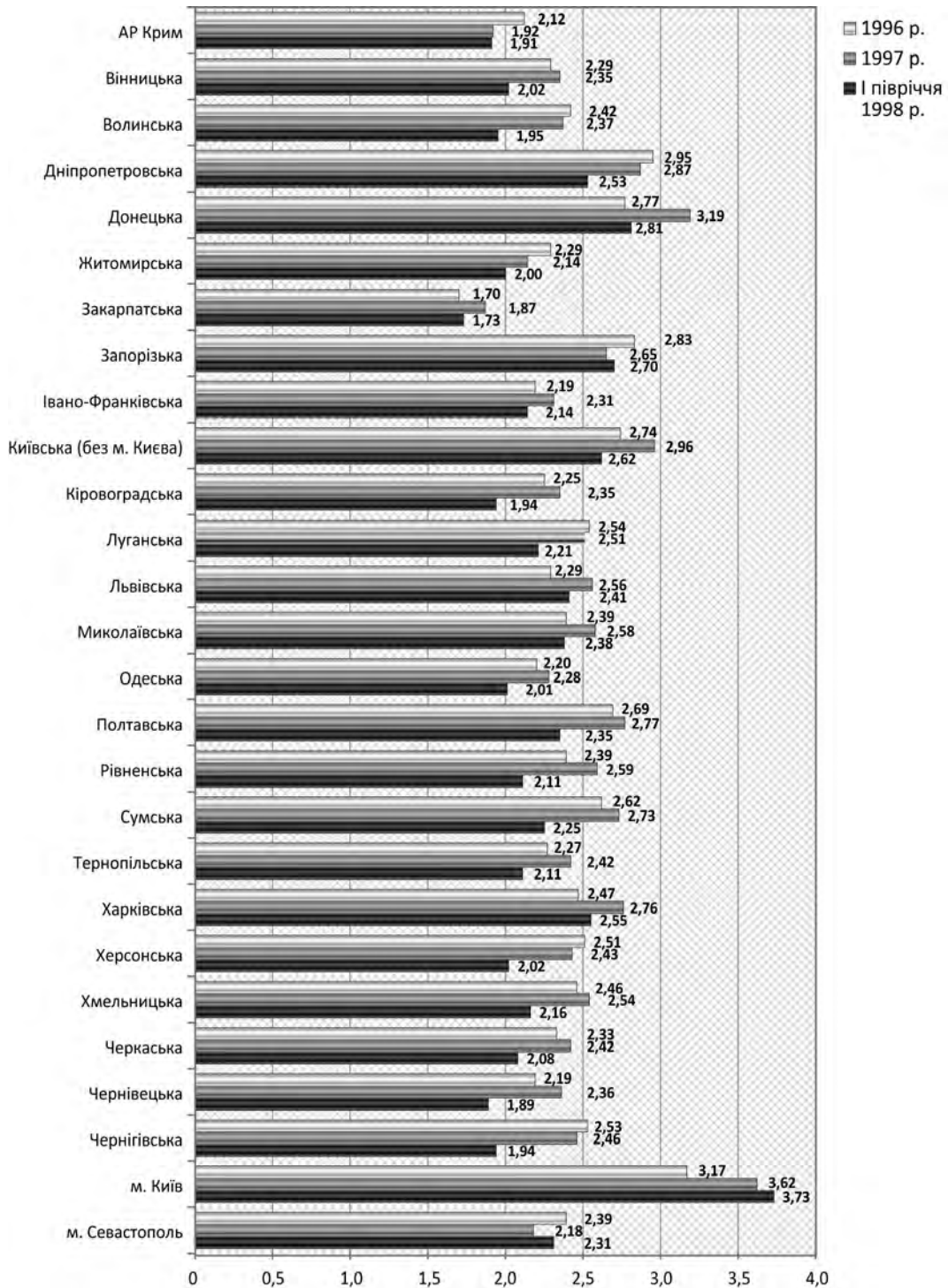

Рис. 2.2. Кількість наборів 22 продуктів харчування у заробітній платі

Доларова оцінка заробітної плати також зростає: січень 1998 р. – 80 дол. США; березень – 82; червень 1998 р. – 76,7 дол. США.

Водночас дуже гострою залишалася проблема затримок виплати заробітної плати. Станом на 1 вересня 1998 р. заборгованість становила 6201,3 млн грн, з неї 45,8 % – це борг за 1997 р. З початку року працівникам підприємств не виплачено більш ніж половину нарахованої заробітної плати (53,4 %). Темп зростання заборгованості за 1998 р. дорівнює 113,7 %.

Однак, незважаючи на деякий прогрес в економічній та соціальній сферах у першій половині 1998 р., прогнози на друге півріччя 1998 р. були далекі від оптимістичних: спеціалісти застерігали, що є істотний ризик того, що спіраль інфляції та знецінення може розгорнутися і набрати швидких обертів. Дійсність, на жаль, підтвердила ці прогнози. Теперішня фінансова криза, прискорена подіями в Росії, має внутрішні причини.

Призупинення падіння ВВП та зростання промислового виробництва на 1,7 % у I кв. 1998 р. не стали ознакою зупинення кризи з таких причин:

- зростання відбувається головним чином у базових галузях, а відтак зберігатиме небажану галузеву структуру економіки під кутом зору конкурентоспроможності та чинитиме негативний вплив на соціальний стан та загальний добробут країни;
- носіями зростання є нереструктуровані підприємства, воно не підтримується новими гнучкими одиницями секторів виробництва та послуг; отже, економічне зростання має дуже обмежену матеріальну базу та залежить від фінансової підтримки з боку держави;
- зволікання з реформою в галузі фіскальної політики можуть призвести до втрати макроекономічної стабільності;
- дефіцит бюджету досить припустимий і типовий для країн з перехідною економікою (цим країнам для проведення глибокої реструктуризації виробництва необхідні великі тимчасові бюджетні витрати на соціальний захист і значні вкладення іноземного капіталу), але як така занепокоєння викликає не наявність дефіцита, а саме відсутність реальних реформ структуризації виробництва.

Таким чином, зволікання з проведенням ринкових реформ призвели до сучасних негараздів. Не можна вважати “ринковими реформами”:

- повільний процес приватизації;
- велику кількість декларацій щодо залучення прямих іноземних інвестицій без конкретного їх забезпечення;
- підтримку застарілих та збиткових підприємств за рахунок податків, що переобтяжують сучасний прибутковий бізнес;
- численні перешкоди розвитку малого підприємництва;
- високий рівень податків та штучні монополії.

Власне Україна досі не зробила серйозних кроків у прямуванні ринковим шляхом. Звідси результат: у сучасному контексті країна не має реальних перспектив зростання. Об'єктивно Україна має такий самий потенціал економічного зростання, як Польща. Обидві країни схожі за факторними можливостями, потужностями, культурою та традиціями. Однак за умов стагнації або повільного зростання, без здійснення структурних реформ неможливо подолати економічну та соціальну кризи. Основними компонентами таких реформ повинні бути:

- рішуче оздоровлення державних фінансів;
- приватизація та підтримка ефективного корпоративного управління;
- адміністративна реформа;
- реформа банківської системи;
- реформи в ключових секторах реальної економіки, насамперед у сільському господарстві та електроенергетиці;
- сприяння створенню нових підприємств та загальному поживленню ділової активності;
- заохочення іноземних інвестицій через впровадження прозорого, сприятливого і стабільного правового середовища.

Дії Президента України та уряду в останні місяці свідчать про розуміння владою причин кризи і вказують на наявність політичної волі до прискорення ринкового реформування. Але фінансова криза, якої не вдалося уникнути, майже звела нанівець ті позитивні соціальні зрушення, що з'явилися на початку року. Не встигнувши стабілізуватися, рівень життя знову почав різко падати. Девальвація гривні призвела до того, що середньомісячні доходи на одну особу тільки за вересень знизилися на 28 %. Вартість споживчого кошика зросла до 70 грн (враховуючи 10-відсоткову інфляцію у вересні), доларовий еквівалент зарплати знизився з 82 дол. США в березні до 55 дол. США у вересні і майже повернувся на рівень 1995 р. (для порівняння: у 1995 р. доларова оцінка зарплати в середньому становила 49,6 дол. США; у 1996 р. – 76,1; у 1997 р. – 84,7 дол. США). Якщо у березні за межею малозабезпеченості перебували 22,4 % працюючих (працівники, що отримують заробітну плату, меншу 74 грн), то девальвація гривні у вересні відкинула за межу малозабезпеченості вже 43 % працюючих громадян України.

Загалом зубожіння населення в Україні досягло такої межі, що стає на заваді подальшому здійсненню економічних перетворень, надзвичайно звужує можливості економічного маневру держави, оскільки навіть незначне і нетривале погіршення економічного становища тих чи інших соціальних груп стає надзвичайно болісним внаслідок загальної скрути населення.

Більш поглиблений аналіз ситуації дає оцінку помісячної зміни рівня життя в Україні у 1998 р., зроблена за допомогою інтегрального індексу рівня життя. Розрахунки базуються на використанні методу аналітичного планування. Враховуючи обмеженість офіційної статистики за останній місяць, інтегральна оцінка виражена такими показниками:

- номінальна середня заробітна плата в доларовій оцінці;
- середньомісячні доходи на одну особу в доларовій оцінці;
- кількість споживчих наборів у заробітній платі;
- офіційний середньомісячний курс долара (грн/дол. США);
- частка працюючих, що перебувають за межею малозабезпеченості (%);
- заборгованість із заробітної плати (млн грн).

З цих показників два перших є стимуляторами, інші діють як дестимулятори: чим вищі їх значення, тим гірший інтегральний індекс рівня життя. Слід зауважити, що в розрахунках реальні дані не можуть бути використані безпосередньо, оскільки мають різні одиниці виміру (табл. 2.2). Ця проблема вирішується за рахунок їх нормування за шкалою [0,1]. Інтегральна помісячна оцінка рівня життя в Україні у 1998 р., розрахована з використанням нормованих даних, наведена в табл. 2.3.

Таблиця 2.2

Абсолютні значення показників, що характеризують рівень життя у 1998 р.

Місяць	Середня заробітна плата, дол. США	Середньо-місячні доходи на одну особу, дол. США	Кількість споживчих наборів у зарплаті	Офіційний середньомісячний курс долара, грн/дол. США	Частка працюючих, що перебувають за межею мало-забезпеченості, %	Заборгованість із зарплати, млн грн
Січень	79,71	34,0	2,23	1,909 09	22,4	4 907,8
Лютий	78,57	39,2	2,35	1,956 56	22,0	5 156,3
Березень	81,52	47,8	2,56	2,034 02	22,4	5 330,3
Квітень	79,21	42,4	2,45	2,039 92	22,5	5 336,6
Травень	72,52	38,4	2,27	2,049 28	23,4	5 543,9
Червень	76,75	44,2	2,40	2,058 86	23,2	5 853,9
Липень	75,71	43,3	2,29	2,102 62	24,0	5 997,4
Серпень	68,09	41,9	2,42	2,250 00	25,0	6 201,3
Вересень	55,11	32,7	2,20	2,780 00	43,0	6 201,3*

* Оскільки офіційних даних немає, приймаємо показник на рівні попереднього місяця.

Таблиця 2.3

Інтегральний індекс рівня життя у 1998 р.

Місяць	Інтегральний індекс рівня життя
Січень	0,6762
Лютий	0,6973
Березень	0,7475
Квітень	0,7103
Травень	0,6542
Червень	0,6914
Липень	0,6743
Серпень	0,6393
Вересень	0,4602
<i>Прогнозні розрахунки</i>	
Гривня на верхній межі валютного коридору (за всіх інших показників на рівні вересня)	0,3557
Збільшення заробітної плати до рівня березня (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,6488
Збільшення середньомісячних доходів на одну особу до рівня березня (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,4633
Зменшення на 1/3 заборгованості з заробітної плати (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,4641
Повне погашення заборгованості з заробітної плати (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,6313
Збільшення заробітної плати і середньомісячних доходів на одну особу до рівня березня (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,7079
Підвищення заробітної плати до рівня березня та 33-відсоткове погашення заборгованості (гривня на верхній межі валютного коридору)	0,7572

Як бачимо, у перші три місяці 1998 р. спостерігалось зростання індексу: у березні він був найвищий і дорівнював 0,75. Але і це значення далеке від еталонного, тобто умовного, місяця, в якому показники набувають оптимальних значень (еталоном для 1998 р. були б умови, за яких вдалося повністю погасити заборгованість із заробітної плати, утримати січневий курс долара і залишити заробітну плату і середній дохід на одну особу на рівні березня).

Після березня спостерігається поступове падіння значення індексу, що зумовлено, хоч і неістотним, зростанням курсу долара, подальшим накопиченням заборгованості з зарплати і зменшенням середньомісячної зарплати як у гривневій, так і в доларовій оцінці. Однак зростання доходів на одну особу і майже повна відсутність інфляції у літні місяці уповільнили цей процес.

Фінансова криза призвела до падіння рівня життя у вересні: значення індексу дорівнює 0,46, що на 38 % менше рівня березня.

Розрахунки показують, що якщо в жовтні вдасться зупинити інфляцію та утримати гривню на верхній межі валютного коридору (за незмінних інших показників), відбудеться ще більше падіння життєвого рівня. Якщо середньомісячний дохід на одну особу у вересні внаслідок девальвації гривні зменшився до 32,7 дол. США, то в жовтні цей показник впаде до 26 дол. Середня зарплата у вересні знизилася до 55 дол., а в жовтні може становити лише 44 дол. Частка робітників, що отримують зарплату, меншу за межу малозабезпеченості, збільшилася з 23,2 % у червні до 43 % у вересні. А в жовтні за цією межею може опинитися вже майже половина працюючих.

У цілому значення індексу за цих умов у жовтні дорівнюватиме 0,36, що більш ніж удвічі менше березневого рівня.

За яких умов можливе повернення до рівня життя принаймні березня 1998 р.? Виконані прогнози розрахунки деякою мірою дають відповідь на це запитання (див. табл. 2.2).

Припустимо, що до кінця року урядові вдалося зупинити інфляцію (0 %) і утримати гривню на верхній межі валютного коридору (3,5 грн/дол. США).

1. Збільшення заробітної плати до рівня березня – 287 грн (приблизно 82 дол. США) збільшить середній дохід на одну особу до 36,8 дол., зменшить частку працівників за межею малозабезпеченості до 42 %, але в цілому неістотно вплине на індекс рівня життя – 0,65 (87 % від березня).
2. Якщо не збільшувати заробітну плату, але заморозити зростання заборгованості, і при цьому досягти зростання середньомісячних доходів на одну особу (головним чином за рахунок соціальних виплат та створення умов для розвитку підприємництва) до 175 грн (50 дол. США), індекс рівня життя збільшиться ще менше – 0,46, що становить 62 % від березня.
3. За рахунок тільки зменшення на третину заборгованості з заробітної плати середній дохід на одну особу зросте в середньому до 132 грн, індекс – 0,46 – 62 % від березня. Повне погашення заборгованості приведе до зростання індексу до 0,63 – 84 % від березня (при цьому не враховується компенсація втрат від девальвації гривні).
4. Тільки такі надзвичайні в сучасних умовах заходи, як одноразове збільшення заробітної плати і середньомісячних доходів на одну особу до рівня березня можуть суттєво підняти рівень життя: індекс дорівнюватиме 0,71, або 95 % від березня. Одноразове підвищення заробітної плати до рівня березня

та 33-відсоткове погашення заборгованості підвищать індекс до 0,76, що становить 101 % рівня березня.

Проте це лише теоретичні побудови. Яким чином можна запобігти подальшому падінню життєвого рівня народу? Очевидно, що вирішення соціальних проблем можливе лише в контексті відновлення економічного зростання. Тому антикризові заходи уряду (за винятком спрямованих на скорочення соціальних програм) за їхньої успішної реалізації у перспективі стимулюватимуть стабілізацію життєвого рівня населення. Це не виключає необхідності пошуку конкретних шляхів розв'язання соціальних проблем, зокрема, через розбудову орієнтованих на їх вирішення фінансових інститутів, притаманних ринковій економіці. Чільне місце серед таких фінансових інститутів належить недержавним пенсійним фондам.

На наш погляд, розбудова інституту пенсійних фондів в Україні є однією з вузлових точок зростання національної економіки, завдяки чому можна буде вирішити чимало проблем економічного зростання і соціального захисту населення. Для прискорення цього процесу необхідно ініціювати розроблення відповідного закону України з урахуванням вказаних положень.

Як загальний висновок треба зазначити, що незважаючи на затяжну кризу, процеси масового зубожіння і соціального розшарування населення України поки що відбуваються у більш "розмитій" та прихованій формах, ніж вважалося у перші роки кризи. Так, на щастя, не справдився жахливий прогноз деяких експертів щодо масового фізіологічного виснаження населення України вже наприкінці 1993 р. Після масової соціально-психологічної пригніченості стан суспільної свідомості дещо покращився, зменшилися прояви "агресивного відчаю". Однак у жодному разі не можна недооцінювати негативні соціальні наслідки надто затяжної і глибокої кризи. Шокове зниження життєвого рівня протягом певного періоду призводить не до масової активізації широких верств населення, а до руйнації соціальної згуртованості. Західні соціологи визначають такий стан соціальної свідомості як анемію суспільства. Песимістичне сприйняття численними соціальними групами можливостей зміни на краще соціально-економічної ситуації в державі та свого матеріального становища, зневіра у політичних лідерах будь-якого ґатунку, втрата ціннісних орієнтирів – усе це зумовлює зростаючу відчуженість громадян від суспільства, що може призвести до найбільш руйнівних форм масового соціального конфлікту. Треба мати на увазі, що соціальні небезпеки можуть накопичуватися досить тривалий час без зовнішніх тривожних проявів, але потім настає момент раптового колапсу соціальної ситуації.

2.3. ЗАХОДИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ "ТІНІЗАЦІЇ" ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

Матеріали до виступу О. С. Власюка на засіданні круглого столу "Дерегуляція економіки як один із шляхів подолання проблеми тіньової економіки і корупції"; УНЦПД, м. Київ, 20 грудня 1999 р. Публікується вперше.

Як доводить досвід, розвиток тіньової економіки характерний насамперед для тих країн з перехідною економікою, в яких трансформаційні процеси відбувалися недостатньо послідовно та рішуче, а отже, були надмірно тривалими, що призводить до затяжного економічного спаду, який спричиняє зменшення обсягів

доступних ресурсів у суспільстві та відповідно підвищує конкуренцію за їх використання. Це спонукає до порушень платіжної дисципліни, інших порушень економічного законодавства, живить тенденції до тіньового розподілу обмежених ресурсів.

Розмах процесу тінізації економіки, який, за багатьма оцінками, сягає в Україні 60 % ВВП і вище, є насамперед свідченням низької прибутковості підприємницької діяльності в офіційному секторі економіки. Причини розриву між прибутковістю офіційного та тіньового секторів полягають у нераціональній цінній політиці, надмірному податковому пресі, неефективності антимонопольного законодавства, суттєвих галузевих диспаритетах в українській економіці тощо. Податкова система, в якій фіскальна функція відіграє визначальну роль, змушує виробника зміщувати показники ефективності своєї діяльності до тіньової сфери.

Отже, великою мірою звернення до тіньових операцій є насамперед засобом економічного виживання у несприятливому макроекономічному середовищі. У цьому контексті значну частину тіньової економіки можна розглядати як стабілізуючий чинник, що компенсує неефективність державної економічної політики.

Головними чинниками, що сприяють поширенню тіньової економіки в Україні, є такі:

- значне поширення бартерних відносин;
- висока частка готівки в грошовій масі;
- низька платіжна дисципліна підприємств, відсутність дієвого механізму погашення взаємних заборгованостей, стягнення боргів тощо;
- низька платіжна дисципліна держави, невиконання нею зобов'язань щодо фінансування бюджетних установ та державних закупівель, що становить підґрунтя для корупції;
- слабкість державних органів, які мають здійснювати контроль за виконанням економічного законодавства, сплатою податків тощо, правоохоронних органів;
- значна кількість податкових, митних та інших пільг;
- непослідовність і непрозорість державної економічної політики.

Нині спостерігається помітна активізація боротьби з тіньовою складовою національної економіки. В останній вбачається чи не головна причина невдач економічних реформ та гальмування економічного зростання. З огляду на викладене, головна причина розвитку тіньової економіки полягає в розриві інтересів держави та приватних економічних суб'єктів, який призвів до того, що держава та підприємства шукають шляхи підвищення своєї економічної безпеки окремо. Тому спроби подолання окремих чинників розвитку тіньової економіки (зменшення бартеру, неплатежів, удосконалення структури грошової маси тощо) можуть мати лише тимчасовий ефект. У стратегічному плані вони означатимуть переважно руйнування частини капіталів, що працюють у "тіні".

Не варто розглядати боротьбу з тіньовою економікою як засіб економічної трансформації, оскільки це порушує причинно-наслідковий зв'язок. Навпаки, чіткий курс економічних перетворень, з визначеною стратегічною метою, допоможе усунути багато чинників, що уможливають сучасний розквіт тіньової економіки. Суттєвого зниження рівня тінізації української економіки шляхом переходу тіньових капіталів до офіційної економіки і збереження таким чином обсягів і темпів зростання національного багатства можна досягти лише за рахунок встановлення

в Україні сприятливого клімату для розвитку національного підприємництва та відновлення стійкого економічного зростання.

Водночас збереження наявного високого рівня тінізації економіки становить дедалі більшу загрозу для національної безпеки, оскільки призводить до посилення процесів криміналізації економічних відносин, заміщення недостатніх державних контролю та координації на кримінальні, поширення корупції в органах державної влади. На подоланні цих негативних явищ, які містять у собі загрозу безпеці економічної діяльності економічних суб'єктів, і необхідно, на нашу думку, сконцентрувати зусилля як правоохоронних органів, так і інших органів державної влади.

Досить спірною видається ідея про зниження рівнів корумпованості та тінізації економіки шляхом максимальної уніфікації політики стосовно всіх суб'єктів господарювання. Так, у Південно-Східній Азії податкові, кредитні й митні пільги справді стали важливим чинником швидкого економічного зростання. На нашу думку, в умовах України, з огляду на менталітет наявного директорського корпусу, важливість пільг як інструменту економічної стратегії значно вища за небезпеку їхнього сприяння корупції.

Українським важливим елементом зниження обсягів тіньової економіки є встановлення стабільної та прозорої державної економічної політики, запровадження відкритих консультацій органів державної влади з представниками суб'єктів господарювання, гласність і відкритість надання пільг на конкурсній основі, поширення серед суб'єктів підприємництва інформації стосовно внутрішнього та зовнішніх ринків, законодавчої і нормативної бази та її змін тощо.

Заходи щодо скорочення та легалізації “тіньової” економіки

Забезпечення дотримання законності та стабільність законодавства є основними чинниками адміністративного і силового обмеження “тіньового” сектору економіки.

Основними напрямками діяльності щодо забезпечення скорочення, а в подальшому і легалізації “тіньової” економіки мають бути:

- здійснення незалежної експертизи чинних законів та проектів нових законів України та інших нормативних актів для встановлення їх впливу на розвиток і функціонування “тіньової” економіки, криміналізацію суспільства;
- запровадження обмеження використання готівкових коштів та контроль за їх рухом, а також грошовими коштами на кореспондентських рахунках, відкритих іноземними банками в комерційних банках України;
- запобігання створенню фіктивних комерційних структур;
- недопущення комерціалізації бюджетних коштів, посилення контролю за дотриманням бюджетної дисципліни і цільовим використанням бюджетних коштів та отриманих під державні програми кредитів;
- посилення фінансової, адміністративної та кримінальної відповідальності за ухиляння від оподаткування.

Першорядними законопроектами, необхідними для законодавчого забезпечення скорочення тіньової економіки адміністративними і силовими методами, є Закони України “Про легалізацію коштів, нажитих некримінальним шляхом” та “Про боротьбу з “відмиванням” коштів, отриманих злочинним шляхом”.

Можливість залучення тіньових капіталів в офіційну економіку полягає у комплексному вирішенні двох ключових проблем: наданні законодавчих гарантій некримінальному тіньовому капіталу та створенні економічно вигідних умов для його повернення до легального обігу.

Тому реалізація зазначених напрямів легалізації тіньової економіки повинна доповнювати економічні заходи щодо її обмеження, головними з яких є:

- перегляд законодавчих актів, що регламентують економічну діяльність, у напрямі встановлення чітких гарантій захисту інтересів суб'єктів підприємницької діяльності та забезпечення стабільності правового поля;
- законодавче звільнення від штрафних санкцій добровільно декларованих доходів, прихованих від оподаткування;
- законодавче звільнення від конфіскації добровільно повернутого з-за кордону валютного виторгу тощо.

Необхідні обмеження бартерних операцій та жорсткіший контроль за еквівалентністю обміну за бартером у прив'язці до кон'юнктури світового ринку, чого слід досягти через незалежну цінову експертизу. Слід забезпечити недопущення монополізму в питаннях кон'юнктурно-цінової діяльності та широко застосовувати практику проведення повторних незалежних експертиз зовнішньоторговельних контрактів. На державні експертні центри при міністерствах слід покласти завдання постійного моніторингу кон'юнктури світових ринків товарів та видачу відповідних рекомендацій і аналітичних матеріалів управлінським структурам.

Проте реалізація зазначених економічних і силових підходів видається недостатньою для здійснення комплексної легалізації економіки. Потрібні нетрадиційні шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема:

- нормативно-правове забезпечення можливості відкриття нерезидентами офшорних підприємств на території України;
- створення спеціальних економічних зон біля прикордонних переходів;
- запровадження податкових канікул або пільгового оподаткування приросту виробництва та прибутку;
- залучення тіньових капіталів через спеціальні випуски державних цінних паперів з нижчою, ніж ОВДП, прибутковістю, зате без декларування тощо.

Соціальне підґрунтя криміналізації економіки та заходи щодо його руйнування

1. Соціально-економічна криза, яку з дуже великими втратами для економіки і населення держави переживає Україна, призвела до різкого зростання ступеня криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави. Це явище має системний характер і його подолання потребує системного підходу, тобто реалізації комплексу взаємопов'язаних заходів не лише правоохоронного характеру, а й економічних, соціальних і політичних.

Намагання вирішити проблему криміналізації некоординованими діями і на окремих напрямках, попри досить значні кількісні показники знешкоджених злочинних формувань, фактично не завдає відчутної шкоди криміналізації як явищу, що загрожує національній безпеці України. Визначилася необхідність розроблення цілісної загальнодержавної стратегії подолання процесів криміналізації влади, економіки, суспільства взагалі.

У розробленні та реалізації такої стратегії повинні брати участь не лише правоохоронні органи, а й інші міністерства та відомства, структури територіального і місцевого рівнів управління.

По суті, йдеться про створення запобіжних механізмів проти криміналізації в усіх життєво важливих сферах функціонування держави і суспільства. Подолання криміналізації слід визначити як найважливішу невід'ємну складову реформування суспільства (і насамперед радикальних економічних реформ) та державотворення в Україні, що становить один з основних напрямів політики національної безпеки.

2. Соціальним підґрунтям криміналізації суспільства є прогресуюче зубожіння більшості населення та зростання соціальних деформацій. Причому таке становище для більшості населення триває сім років.

Чинник часу, тобто не тільки, власне, зниження рівня реальних доходів населення, а й тривалість періоду, протягом якого зберігається неприйнятно низький рівень доходів, стає дедалі важливішою передумовою соціально-економічного життя країни, зокрема розвитку процесів криміналізації суспільства. Дедалі небезпечнішого характеру набувають накопичення згубних явищ, труднощі підтримання незлиденного способу життя, прогресуюче руйнування реального добробуту, зміна соціальної психології та ментальності населення. У масовій свідомості формується стійке уявлення, що чесною працею не можна заробити не тільки для заможного, а й загалом прийняттого способу життя. Водночас з украй негативними наслідками для мотивації продуктивної праці такі соціально-психологічні зміни створюють сприятливе середовище для криміналізації суспільства та найбільш важливих сфер функціонування держави. Разом з тим скільки-небудь поглибленого аналізу цих небезпечних процесів, усебічної оцінки наслідків їх впливу на криміналізацію суспільства в Україні досі не було. Взагалі соціально-трудова сфера поки що залишається малокерованою, хоча держава витрачає значні кошти на соціальні потреби.

3. Повинні бути здійснені державні заходи щодо забезпечення спрямованості соціальної політики на подолання бідності та виправлення соціальних деформацій, тобто ліквідацію самого поживного середовища криміналізації суспільства. Серед головних напрямів варто виокремити:

- розроблення програм скорочення масштабів бідності, зокрема на регіональному рівні;
- регулювання прихованого безробіття і сприяння продуктивній, належним чином оплачуваній зайнятості;
- забезпечення дієвого державного впливу на зменшення соціальної нерівності та формування доходів заможних верств населення;
- регулювання соціально-трудових процесів у недержавному секторі економіки, зокрема в неформальній (“тіньовій”) економіці.

Особливо актуальним є вдосконалення організаційних механізмів державного регулювання соціальних процесів, проведення узгодженої соціальної політики. При цьому необхідно забезпечити й координацію функцій щодо регулювання процесів для недопущення криміналізації суспільства.

4. Небезпечним явищем, що сприяє криміналізації суспільства, стало приховане безробіття. Згідно з оцінками спеціалістів Державної служби зайнятості, нині в середньому по країні приховане безробіття становить близько 35 %, а в деяких регіонах і до 40 % усього працездатного населення.

Утримання надлишкової чисельності працівників на підприємствах, незважаючи на прогресуючий спад виробництва, повсюдне поширення прихованого безробіття не тільки призводять до руйнування стимулів продуктивної, кваліфікованої праці, а й формують сприятливе середовище для криміналізації на цих підприємствах. Вивільнення з виробництва на тривалий час значної кількості працівників примушує їх знаходити інші форми зайнятості, які в багатьох випадках безпосередньо стикаються з кримінальною сферою. Для частини працівників основне місце роботи перетворюється лише на форму легалізації їх незареєстрованої зайнятості.

Кримінальні явища набувають розвитку і на самих підприємствах з надлишковою чисельністю працюючих, оскільки плінність кадрів утруднює контроль за виробничою дисципліною та збереженням майна (устаткування, сировини і напівфабрикатів, готової продукції).

2.4. МЕХАНІЗМИ ЗАЛУЧЕННЯ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ ДО ЛЕГАЛЬНОЇ СФЕРИ ЕКОНОМІКИ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, Я. Б. Базилюк; НІСД, листопад 2000 р. Публікується вперше.

Характерні особливості структури тіньового сектору на сучасному етапі розвитку економіки України

Надзвичайна поширеність тіньових операцій в економіці України (згідно з експертними оцінками, переважна більшість суб'єктів господарювання та значна частина економічно активного населення здійснюють, систематично чи спорадично, приховані операції) вказує на нагальну необхідність застосування дієвих механізмів повернення тіньового сектору до легальних засад провадження економічної діяльності. Таке повернення має відбуватися, як правило, на засадах конверсії, тобто неруйнівного залучення тіньових капіталів та грошових коштів до легальної сфери економіки на основі створення відповідної зацікавленості суб'єктів, що діють у тіньовій сфері.

Основна причина поширення тіньової економіки полягає в неспроможності наявного механізму економічного регулювання забезпечити суб'єктам економіки України належні умови реалізації процесу відтворення (виробництва, розподілу, обміну та споживання), що створює загрози для їхньої економічної безпеки. Це призводить до стихійного встановлення нових правил здійснення господарських операцій, регулююча та контролююча роль держави в яких поступово заміщується неформальними угодами між суб'єктами господарювання, які укладаються з метою максимального зниження їхніх трансакційних витрат для підвищення віддачі від капіталу.

Підвищення віддачі від капіталу, який інвестується, можна отримати в тіньовій сфері за рахунок безпосередньої крадіжки (безоплатного привласнення майна іншого суб'єкта, за якого контрагент стає потерпілою стороною) або використання прогалів у нормах чинного законодавства та недоліків контролюючої системи (відбувається узгодження інтересів контрагентів). Характерною особливістю ті-

ньювої економіки в Україні є можливість її розгортання в межах чинних нормативно-правових норм, тобто майже легально. Тому викриття тіньових операцій шляхом посилення контрольних функцій держави стає дедалі проблематичнішим. Заходи, що вживаються урядом останнім часом, не лише не ведуть до кардинальних змін становища, а й погіршують його. Так, за дев'ять місяців 2000 р. кількість збиткових підприємств у промисловості України зросла з 55 до 65 %. Про хронічне непокриття підприємствами ціни виробництва свідчить зростання за сім місяців їхньої кредиторської заборгованості на 20 %, причому прострочена частка цієї заборгованості вже сягнула 80 % ВВП.

З огляду на те, що основним стимулом звернення до тіньових операцій є можливість одержання вищого прибутку, слід зазначити, що сфера тіньової економіки зберігатиме привабливість доти, доки не буде створено умов для високоприбуткової діяльності в офіційній сфері.

Відтак, слід враховувати досить широку базу зацікавленості в продовженні існування тіньової економіки, яка складається з інтересів трьох груп суб'єктів.

1. Суб'єкти, що активно впливають на процес формування політики. Оскільки суб'єкти тіньової економіки, нагромадивши значні капітали, зацікавлені в подальшому розвитку власного бізнесу, який можливий лише поза рамками вимог чинного законодавства, вони концентруються навколо владних структур у пошуках можливостей реалізовувати власні інтереси шляхом прийняття чи коригування відповідних державних рішень. До цієї категорії цілком можна віднести й представників транснаціонального капіталу чи потужних корпорацій іноземного походження, які зацікавлені в лобюванні власних стратегічних інтересів в Україні. Подолання інтересів цієї групи видається вельми складним, оскільки, через значну політизацію капіталу та зрощування державних та підприємницьких структур, заходи, спрямовані на боротьбу з тіньовими операціями, досить часто, на жаль, прямо чи опосередковано слугують "конкуренції" між різними тіньовими економічними угрупованнями.
2. Підприємці різного рівня, які вважають за доцільне частково чи в повному обсязі здійснювати операції поза межами чинного законодавства. Їхній вплив на формування економічної політики є значно нижчим, тому вони або потрапляють до сфери впливу та цілковитої залежності від представників першої групи (як правило, це стосується торговельно-посередницьких та фінансових структур тощо), або використовують прогалини у законодавстві децентралізовано на базі зв'язків з корумпованими державними чиновниками низової ланки та представниками кримінальної сфери.
3. Пересічні громадяни, які змушені поповнювати власні доходи за рахунок тіньової сфери. Це найбільша за чисельністю група, можливості впливу якої навіть на місцеву владу, навпаки, є найменшими. Проте фактично сукупність її інтересів тісно переплетена з інтересами попередньої групи, хоча це часто нею навіть не усвідомлюється. Так, здійснюючи власний тіньовий "бізнес", громадяни переходять до розряду підприємців, стикаючись зі специфічними для цієї групи проблемами, а також співпрацюють за різними напрямками з підприємствами, що діють у тіньовому секторі. Отримуючи ж "тіньову зарплату" як наймані працівники підприємства, що працює у тіньовій сфері, вони безпосередньо зацікавлені в подальшому продовженні тіньових

операцій їхнього підприємства, яке навряд чи було б в змозі забезпечити такі самі зайнятість та рівень зарплати, працюючи офіційно. Подолання інтересу пересічних громадян до діяльності у тіньовій сфері за рахунок силових методів цілком можливе, проте створює загрозу суттєвого падіння реальних доходів населення та значного підвищення соціальної напруженості у суспільстві.

Отже, для кожної з названих груп характерні свої механізми поширення тіньових операцій, що має бути враховано при розробленні механізмів конверсії тіньової економіки до легальної сфери.

Механізми залучення тіньового сектору до легальної сфери

Економічні механізми детінізації економіки слід поділяти на пріоритетні та допоміжні (табл. 2.4). Для успішного залучення до легальної економіки тіньового сектору в особі представників його найбільш поширених груп необхідно здійснити превентивні кроки, націлені на врівноваження ролі суб'єктів у процесі створення, розподілу і перерозподілу суспільного продукту.

1. Механізм залучення тіньової сфери до легальної економіки передусім повинен базуватися на новій цінній політиці, спрямованій на стимулювання зменшення витрат і збільшення прибутку суб'єктів господарювання. Реструктуризація має відбутися у двох напрямках: по-перше, за рахунок економії коштів, які витрачаються на завищені витрати виробників енергоносіїв та енергії, сировини, матеріалів і комплектуючих виробів, які використовуються виробництвом; по-друге, за рахунок зменшення власних витрат шляхом

Таблиця 2.4

Економічні механізми детінізації економіки

Механізми		Сутність дії
Пріоритетні	Ціновий	Застосування важелів цінової політики, спрямованих на зменшення витратної частини ціни та збільшення прибутків суб'єктів господарювання
	Збільшення ефективності	Введення прямих та непрямих форм стимулювання ефективного виробництва, зокрема через диференціацію податкових механізмів
	Структурний	Врегулювання міжгалузевого та внутрішньогалузевого руху капіталів з метою збільшення частки інноваційних секторів економіки
	Стимулювання доходів населення	Впровадження заходів стимулювання збільшення заробітної плати за рахунок підвищення продуктивності праці
	Антимонопольний	Посилення відповідальності за зловживання монопольною поведінкою на внутрішньому ринку як резидентів, так і нерезидентів
	Приватизаційний	Встановлення обмежень на продаж об'єктів за штучно заниженою вартістю та моніторинг ефективності післяприватизаційної діяльності об'єктів
Допоміжні	Організаційно-технічний	Надання інформаційного та організаційного сприяння підприємствам, що легально працюють
	Кадровий	Підвищення відповідальності за виконання службових обов'язків працівниками владних структур усіх рівнів, а також відповідальності керівників підприємств усіх форм власності за результати роботи підприємств

підвищення ефективності роботи господарської одиниці. Для того щоб підвищити ефективність нової цінової політики, слід передбачити застосування стимулюючих методів оподаткування (дати підприємству можливість заощадити на зменшенні податків за рахунок покращання показників власної діяльності кошти, які раніше воно змушене було заощаджувати шляхом тіньового обороту). Таким чином, підприємство буде зацікавлене у відкритому показі звітності з відображенням реальних обсягів операцій, легальної сплати заробітної плати тощо. З цією метою податкові стимули можуть застосовуватися для ресурсозбереження, збільшення обсягів реалізованої продукції, інвестицій у вдосконалення виробництва, організаційної реструктуризації підприємства та ін.

2. Як підтримка цього механізму має бути застосована оновлена програма антимонopolного регулювання, яка б ідентифікувала monopolну поведінку не за масштабами об'єктів, а через визначення дій, які дискримінують на ринку інших суб'єктів підприємницької діяльності. У нерозвинутих ринкових умовах введення дієвих важелів захисту вільної конкуренції набуває вирішального значення. Механізмом залучення тіньової сфери до легальної економіки може стати регулювання рентабельності в секторах найбільшого зосередження природних monopolістів.
3. Максимальну увагу необхідно приділити встановленню реальних цін на об'єкти приватизації, а також введенню обмежень на встановлення monopolних цін і тарифів на продукти чи послуги, які виробляються на приватизованих об'єктах. Предметом особливої уваги має стати перехід у приватну власність об'єктів стратегічної важливості для економіки. При цьому повинен бути збережений державний контроль над найбільш важливими сферами (зокрема, галузю паливно-енергетичного комплексу, мережею трубопроводів тощо).
4. Стимулювання доходів населення передбачає застосування низки заходів, спрямованих на розблокування чинників, що стримують зростання доходів. Серед них – високий податковий тиск на фонд заробітної плати, відсутність дієвого механізму формування угоди між найманим працівником та роботодавцем з приводу заробітної плати (що дозволяє експлуатувати робочу силу, а відтак – стимулює її до пошуку альтернативних джерел поповнення доходів), значна структурна деформованість (заборгованість із заробітної плати, поширення натуральної оплати тощо).
5. Допоміжні механізми мають утворити в країні сприятливе середовище для підприємств, які діють у легальній економіці. Йдеться про надання інформаційної підтримки в маркетингових, правових, кон'юнктурних, організаційних та інших питаннях, сприяння якнайшвидшому розв'язанню правових колізій та суперечок, забезпечення дієвого захисту виконання вимог господарського права, фізичного захисту підприємств, розвиток ділової інфраструктури, підтримку розвитку наукової та науково-практичної діяльності, спрямованої на економічний та технологічний розвиток підприємств тощо.

Запропоновані механізми залучення тіньового сектору до легальної економіки України мають бути покладені в основу нормативних актів, які забезпечують процес детінізації, і насамперед – Державної програми детінізації економіки.

2.5. ЕКОНОМІЧНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Публікується за: Власюк О. С. Деякі аспекти внутрішньої економічної безпеки / О. С. Власюк // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 64–65.

Економічна політика України першої половини 1990-х років фактично формувалася як реакція на політику Росії або була комплексом заходів з виконання вимог міжнародних фінансових організацій.

Системний аналіз причин погіршення основних економічних показників за роки економічних перетворень змушує сьогодні говорити й про низку загроз економічній безпеці України, які виникли саме внаслідок заходів економічної політики.

Питання економічної безпеки

Головні загрози системі національної безпеки України зосереджені в економічній сфері. Під економічною безпекою при цьому розуміється такий стан економіки, за якого забезпечуються стабільний розвиток суспільства та здатність держави нейтралізувати фактори, що загрожують її економічним інтересам. Головні чинники цих загроз мають внутрішнє походження й обумовлені насамперед руйнацією виробничих сил.

Розглянемо коротко ці загрози.

1. *Викликає значну турбованість грошова система.* Вона була зруйнована безконтрольною монетарною політикою 1992–1993 рр., доларизацією економіки, різким зростанням бартерних відносин та готівки у грошовій масі. Починаючи з 1994–1995 рр., шляхом жорстких рестрикцій вдалося різко скоротити темпи інфляції. Однак таке скорочення за одночасного падіння виробництва слід скоріше розглядати як пригнічення інфляційних процесів. Грошовій системі не було повернуто здатність коректно передавати ринкову інформацію і слугувати провідником ринкових стимулів.

За допомогою активної політики макроекономічної стабілізації вдалося істотно зміцнити грошову та валютну складові економічної безпеки. Водночас таке зміцнення було досягнуто за рахунок накопичення великої кількості системних диспропорцій, тому розвитку така тенденція підвищення економічної безпеки не набула. Минулий рік був означений зростанням темпів інфляції до 20 % на рік, що призупинило тенденцію до збільшення рівня монетизації економіки, який дорівнює нині близько 15 %.

2. *Девальвація гривні,* яка становила у 1998 р. 80 %, змушує знову звернутися до проблем курсової політики. Намагання зміцнити показники економічної безпеки в грошовій сфері, завищуючи вартість гривні, поставили свого часу вітчизняні та імпорتنі товари в різні конкурентні умови, а також сприяли спекулятивному попиту на національну валюту та виражені в ній цінні папери. Це далося взнаки у вересні та жовтні минулого року і призвело до падіння курсу гривні. Політика поступової девальвації гривні має сприяти, на нашу думку, послідовному наближенню курсу української валюти до її рівноважного значення. Проте не можна залишати поза увагою й той факт, що обмеження падіння гривні навесні 1999 р. було досягнуте запровадженням адміністративних обмежень валютних ринків.

3. *Не покращується стан фінансової системи,* причому фінансова криза охоплює всі рівні економіки. У минулому році 55 % промислових та близько 90 % сіль-

ськогосподарських підприємств працювали збитково. Дебіторська заборгованість між підприємствами України за минулий рік зросла на 38,2 % та в 1,3 раза перевищила розмір річного ВВП, а за I кв. 1999 р. – збільшилась іще на 15 %. Це дає підстави констатувати, що фінансове господарство підприємств як первинної ланки економічного відтворення практично зруйновано.

Кредитно-банківська система України фактично втратила здатність до акумулювання та ефективного перерозподілу ресурсів. Обсяг сплаченого статутного фонду діючих комерційних банків становить лише 2,1 млрд грн, а активи банків дорівнювали 20,1 млрд грн, що свідчить про дуже низьку потужність цих кредитних інституцій. Дефіцит кредитних ресурсів дає підстави для утримання реальної кредитної ставки на рівні, який робить практично неможливим систематичне використання підприємствами кредитних ресурсів у процесі економічного відтворення.

4. *Падіння виробництва суттєво скоротило бюджетні надходження.* Опинившись під тиском необхідності скорочення бюджетного дефіциту, уряд фактично відмовився від застосування державного бюджету як засобу економічного регулювання. Логічним наслідком фіскалізації податкової політики стали активізація ухиляння від оподаткування та збільшення податкової недоплати, яка минулого року зросла з 2 до 10 млрд грн. Відтак можна припустити, що норма оподаткування вийшла за рівень ефективної ставки, перетворившись на чинник інфляції витрат та зниження конкурентоспроможності національного виробництва, перешкоду інвестиційних процесів та розвитку національного капіталу. Зменшення витрат бюджету на соціальний захист, культуру, охорону здоров'я тощо становить також значну небезпеку для соціальної стабільності, а скорочення фінансування науки призводить до наростання загроз національній безпеці в майбутньому.

Необхідність постійно залучати додаткові обсяги позичкових ресурсів за умов відпливу в 1998 р. з позичкового ринку нерезидентів та крайнього виснаження внутрішніх фінансів призвела до дедалі більшого вилучення коштів для фінансування державних потреб. Це, за дотримання принципів жорсткої монетарної політики, веде до збільшення дефіцитності грошей та збереження високих процентних ставок. Широкі операції НБУ на ринку ОВДП викликали потребу в мобілізації додаткових грошових ресурсів шляхом подальшого підвищення облікової ставки та збільшення резервних вимог. Це, у свою чергу, знову підвищило ціну обслуговування дефіциту бюджету.

Проте підвищення процентних ставок та збільшення привабливості державних цінних паперів, маючи досить обмежену фіскальну ефективність, безпосередньо руйнують потенціал економічного зростання, а отже, усувають перспективи надходження на покриття боргів держави нових, а не перерозподілених фінансових ресурсів.

5. *Серйозною загрозою економічній безпеці стала постановка кількісних орієнтирів приватизації.* З виходом підприємств з-під реального підпорядкування державі відбулося руйнування системи економічної координації, оскільки ринкове середовище формується значно повільніше за ліквідацію адміністративного контролю. У результаті юридично державна власність опинилася в становищі фактично нічийної, розгорнувся процес розтягування її і залучення до сфери дії тіньової економіки. Вихід намагалися знайти у прискореній приватизації державного майна. Але на практиці спроба впровадження ринкових законів була здійснена значно раніше, ніж інституційні зміни змогли сформувати критичну масу ринкових суб'єктів.

6. *Тривала криза внутрішнього попиту, посилення податкового тиску, відсутність ресурсів для технологічного оновлення та підвищення конкурентоспроможності підприємств* призвели до різкого спаду саме в галузях зі значною часткою доданої вартості та орієнтованих на кінцевого споживача. У цілому за 1990–1998 рр. питома вага у промисловому виробництві ПЕК і металургії як проміжних виробництв зросла з 20 до 51 %. Падіння виробництва як споживчих, так і інвестиційних товарів призводить до постійного ослаблення матеріальних чинників економічної безпеки. Зростання в легкій промисловості, промисловості будівельних матеріалів, яке намітилось у 1998 р., може розглядатись як позитивне зрушення, однак, з огляду на глибину спаду в цих галузях (на 77 % щодо 1990 р.), воно є незначним. Водночас триває падіння продукції машинобудування (4,5 %), погіршення становища на світових ринках за крайньої вузькості внутрішнього ринку призвело до скорочення на 6,8 % продукції чорної металургії.

7. *Природне, за глибокого спаду промисловості, зростання імпорту*, обсяг якого після девальвації гривні дорівнював понад 50 % ВВП, означає подальше збільшення товарної залежності економіки України. Так, 41 % імпорту становлять енергоносії, що свідчить про збереження значної енергозалежності України. Через викривлену структуру цін та витрат, несприятливі умови для діяльності українських підприємств конкуренція між українськими підприємствами та між ними і зарубіжними фірмами не ґрунтується на фундаментальному принципі еквівалентності обміну, не є чинником підвищення технічного рівня підприємств та становить серйозну загрозу економічній безпеці України, призводячи до падіння національного виробництва.

Таким чином, економічна політика, що проводилася в Україні протягом 1992–1997 рр., незважаючи на досягнутий успіх за окремими складовими економічної безпеки, не змогла акумулювати критичну масу ринкових зрушень, які б зумовили економічне зростання.

Макроекономічна стабілізація не здобула підкріплення на мікрорівні і не супроводжувалася стимулюванням розвитку підприємницької діяльності. Тому засоби державної політики, що відігравали позитивну роль на початкових етапах, – перехід до позитивних процентних ставок, фінансування бюджетного дефіциту за рахунок ОВДП, утримання стабільного валютного курсу, почали з середини 1998 р. активно дестабілізувати становище й стали чинниками розгортання фінансової кризи.

Україна сьогодні переживає не найкращі часи. Як і багато інших пострадянських країн, держава все ще перебуває у глибокій трансформаційній кризі.

Звичайно, не можна все в національній економіці змальовувати чорними фарбами. В останні роки простежуються окремі позитивні тенденції щодо покращання ситуації. Приборкана інфляція, значно уповільнилися загальні темпи падіння виробництва, а за даними Мінекономіки у III кв. 2000 р. спостерігалася певна позитивна динаміка макропоказників. Поступово зміцнюється фінансова система України, реформується власність, наповнюється законодавча база національної економіки, розширюються міжнародні економічні зв'язки.

Прийняття серії указів Президента України щодо підтримки підприємництва є важливим кроком у згаданому напрямі посилення економічної безпеки. Однак, за умов суперечності між важелями фінансового врегулювання та стимулами до конструктивного підприємництва, результат дерегулювання підприємницької діяльності та послаблення податкового преса може не дати очікуваного ефекту.

Нині особливо актуального звучання набуває проблема мікроекономічної ціни макроекономічної стабілізації. Зростає потреба в стратегіях розвитку, що забезпечують максимальну консолідацію суспільних сил та пропонують шляхи вирішення кризових проблем, відмінні від тих, які засвідчили свою неефективність останніми роками.

2.6. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Публікується за: *Власюк О. С.* Актуальні проблеми економічної безпеки підприємництва в Україні та шляхи їх розв'язання / *О. С. Власюк* // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. Сер. економічна / *Р. І. Тринько* (гол. ред.). – 2009. – Вип. 1. – С. 148–155.

Основним змістом державної політики розвитку підприємництва має стати забезпечення його економічної безпеки. Це стратегічне завдання, для реалізації якого повинні бути сформовані відповідні державні інститути. За аналогією з поняттям економічної безпеки держави економічну безпеку підприємництва можна визначити як стан захищеності корпоративних ресурсів і підприємницьких можливостей, який нейтралізує внутрішні і зовнішні загрози розвитку суб'єкта підприємництва та створює необхідні умови для забезпечення його стабільного функціонування. Очевидно, що йдеться про ресурси капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки й устаткування та інших факторів виробництва.

Найпоширенішими загрозами забезпеченню економічної безпеки підприємництва в Україні є:

- 1) корупційні дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання, спрямовані на викривлення конкуренції на ринку, перешкодження ефективній роботі підприємства або усуненню підприємства з ринку;
- 2) недобросовісна конкуренція з боку підприємств-конкурентів за відсутності механізмів стримування відповідної поведінки з боку держави;
- 3) незабезпеченість ефективного захисту прав та ринкових свобод підприємців у легальному нормативно-правовому полі держави.

Очевидно, що феномен утворення масштабного тіньового сектору економіки суттєво, якщо не визначально, пов'язаний саме з прагненням підприємців забезпечити економічну безпеку підприємства та власні економічні інтереси у випадках, коли неефективність функціонування державної влади у цій сфері стає загрозливою для їх виживання. На думку переважної більшості експертів, найзначніший внесок у поширення економічної злочинності забезпечило саме неефективне державне та ринкове управління. Інерційність у розвитку інститутів державного управління, а також основних ринкових інститутів є однією з головних причин неефективності взаємовідносин між державою та бізнесом. Маються на увазі судова система, інститут приватної власності, захист конкуренції та однакові "правила гри" на ринку і т. ін.

Аналіз проблем, які створюють загрози економічній безпеці та сприяють розширенню тіньового сектору, дає можливість виокремити такі їх ключові особливості в Україні.

1. Державні інститути набагато повільніше реагують на зміну умов господарювання, ніж відбувається адаптація підприємців. Національному бізнесу притаман-

на тенденція самоорганізації, яка має як позитивні, так і негативні наслідки. Так, позитивним здобутком самоорганізації національного підприємництва є високі показники реальної прибутковості бізнесу, краща захищеність від регуляторних або кон'юнктурних коливань тощо. Разом із тим є і зростають неформальні, тіньові форми самоорганізації, наприклад, корупція, підтримка монопольного становища на ринку, поширення тіньових форм лобювання проектів та інтересів в органах державного управління, а це безумовно негативні явища, які суперечать інтересам суспільства.

2. Національні підприємницькі структури не демонструють високої активності щодо участі у процесах розроблення державної політики і прийняття рішень. В Україні поки що не спостерігається успішна та прозора взаємодія підприємництва, органів державного управління, місцевого самоврядування, громадських організацій і мас-медіа задля забезпечення економічної безпеки підприємництва. Недосконала державна політика підтримки бізнесу призвела до того, що у попередні роки суттєво деформувалися відносини між владою та підприємцями. Йдеться про те, що підприємці фактично відсторонені від впливу на економічну політику держави і, за відсутності нормативно-правових інструментів вирішення накопичених проблем, змушені надолужувати втрачені інтереси шляхом неконкурентних дій, зокрема, "проникнення" у владні структури, тим самим просуваючи свої корпоративні чи кланові інтереси на державний рівень. Водночас держава виявилася неспроможною забезпечити належне інституційне середовище у сфері захисту підприємництва, чим опосередковано стимулювала проникнення у владні структури бізнес-еліт, які у такий спосіб отримали можливість задовольняти особисті бізнес-інтереси. Отже, зрощування влади і бізнесу, безвідповідальність бізнесу перед державою і переформатування державних інтересів на користь окремих суб'єктів створили систему взаємовідносин, незіставну з принципами функціонування демократичної та розвинутої держави.

Такі схеми співіснування держави та бізнесу не можуть забезпечити ефективний суспільний розвиток і повинні бути змінені відповідно до ринкових принципів. Держава має сформувати стимулююче нормативно-правове поле, приборкати свавілля чиновників, розробити однакові для всіх правила конкуренції і помірне податкове навантаження та створити середовище, в якому діятимуть ефективні важелі впливу бізнесу на прийняття державних рішень. Зі свого боку бізнес в Україні має усвідомити власну відповідальність перед державою, яка включає дисципліну сплати податків та виконання соціальних зобов'язань.

3. Ще одна проблема – низька якість роботи системи державного управління економічною безпекою підприємництва, якщо взагалі можна говорити про існування такої системи. Брак кадрів, фінансів, а іноді й небажання відповідальних за це владних органів забезпечувати підвищення рівня економічної безпеки підприємництва сформували такі традиційні для національного підприємництва проблеми, як недосконалість регуляторного середовища (йдеться про дозвільну систему, систему державного нагляду, сферу ліцензування, стандартизації та сертифікації) та низька передбачуваність державних рішень. Стан справ у цих сферах не відповідає європейським нормам, а отже, зростає "ціна" для національного бізнесу.

4. Брак робочої сили та тіньова зайнятість. Це нова проблема, з якою стикнулися національні підприємці. На низку спеціальностей в Україні є дефіцит кваліфікованої робочої сили, а її залучення досить дороге для підприємств. Очевидно,

що наймання низькокваліфікованих робітників, яким бракує відповідної освіти та навичок, різко погіршує стан економічної безпеки підприємництва та створює загрози економічній безпеці держави в цілому, оскільки знижує конкурентоспроможність продукції національних виробників. Іншим аспектом проблеми, пов'язаним із зайнятістю, є тіньова зайнятість, яка позбавляє працівників юридичної і соціальної підтримки.

5. Загрози підприємництву також становить рейдерство як механізм захоплення влади над підприємством за допомогою державного апарату управління. Це явище поширилося в Україні внаслідок недосконалості нормативно-правового законодавства та активного проникнення бізнесу у владні органи. В Україні поки що не напрацьовані ефективні механізми боротьби з рейдерством, хоча світовій практиці вони відомі.

Зрозуміло, що провідну роль у подоланні негативних тенденцій тінізації національного підприємництва повинна відіграти держава, яка має запропонувати підприємництву прозорі та чесні правила гри. У цьому контексті ключова ідея полягає в якісній модернізації системи відносин між владою та бізнесом на основі партнерства. Такий шлях є довгостроковим двостороннім процесом законодавчого забезпечення партнерства між владою та бізнесом. Лише він може створити фундамент підвищення ефективності економічних реформ, прориву в подоланні тіньових схем фінансово-господарської діяльності, а також демократизації та демонополізації влади.

Основу відповідного процесу мають утворити такі заходи.

1. Першорядним завданням є вдосконалення системи політичного та нормативно-правового забезпечення діяльності бізнесу в Україні, без реалізації якого неможливий прогрес у будь-яких реформах. Для того щоб позбавити цей процес чергової декларативності, принциповою є підготовка чіткого плану запровадження національного економічного діалогу між владою та бізнесом, а також законодавче закріплення інструментів його реалізації.

Зокрема, цьому сприятиме систематична практика залучення об'єднань підприємців та громадських об'єднань до роботи органів законодавчої і виконавчої влади з підготовки рішень, які стосуються питань економічної безпеки підприємства. Тому давно назріло питання створення нормативно-правової бази для механізму цивілізованого лобювання бізнесом власних інтересів. Особливо актуальний цей закон у контексті вирішення завдання розмежування бізнесу та влади.

Усвідомлення потребує й той факт, що влада не зможе забезпечити основу підвищення економічної безпеки підприємництва без суттєвого поліпшення якості державних послуг, насамперед у регуляторній сфері. Йдеться про спрощення регуляторних механізмів, скорочення термінів реєстрації бізнесу та приведення відповідних вимог до рівня, що відповідає міжнародній практиці, перенесення на державу більшої частини трансакційних видатків у відносинах бізнесу і державних органів.

Взагалі основою детінізації національного підприємництва має стати поліпшення контролю за виконанням антикорупційних програм і рішень в усіх ланках державного апарату, створення надійного організаційно-правового, фінансового забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів, проведення всеосяжної ревізії нормативно-правових актів міністерств, відомств, органів місцевої влади щодо їх відповідності Конституції України та антикорупційним законам України.

Головним змістом у цьому має стати реальне забезпечення відповідальності посадових осіб органів державної влади за наслідки їхніх рішень та дій в економічній сфері та невиправдане втручання в діяльність бізнесу і приватних осіб.

2. Наступним завданням, вирішення якого здатне значно підвищити економічну безпеку підприємництва та суттєво стримати тінізацію, є комплексна координація роботи органів державного управління різних рівнів щодо створення рівних конкурентних умов на ринку для всіх суб'єктів підприємницької діяльності. Ефективність встановлення фактів монопольної поведінки та попередження монопольних дій має бути досягнута, зокрема, за рахунок поліпшення координації діяльності Антимонопольного комітету України (АМКУ), ФДМУ, СБУ, МВС України, Держмитслужби України. Слабка координація відповідних органів призводить до надто повільного реагування держави на факти недобросовісних цінових та інших атак на ринок.

Важливим є також забезпечення захисту внутрішнього ринку від недоброякісної, небезпечної імпоротної продукції, використання цінового демпінгу тощо. На шляху до СОТ особливу увагу слід приділити поєднанню поступового зниження рівня тарифного захисту із захистом протягом обмеженого часу перспективних, соціально значущих та важливих для національної безпеки галузей.

Ще одним аспектом діяльності, спрямованої на детінізацію та підвищення економічної безпеки підприємництва, є планомірна і системна ліквідація невиправданих пільг окремим підприємствам, які викривляють конкуренцію на ринку.

3. Підвищення рівня економічної безпеки підприємництва залежить від реформування та вдосконалення нормативно-правової та організаційної роботи всіх органів державної влади, особливо судової, з метою покращання захисту майнових прав та охорони приватної власності у разі порушень з боку як держави, так і суб'єктів підприємництва.

Принциповим аспектом у цьому є забезпечення непохитності права приватної власності. Власникові бізнесу, який ефективно працює в економіко-правовому полі держави, має бути забезпечена недоторканність його власності від будь-яких посягань – з боку кримінальних структур, конкурентів та влади. Власник приватизованого підприємства, який не дотримується інвестиційних, соціальних, природоохоронних чи інших вимог, передбачених приватизаційною угодою, має втрачати власність відповідно до напрацьованого економіко-правового механізму.

Зрозуміло, що забезпечення таких умов залежить від системного поліпшення фінансування діяльності правоохоронних органів і судів. Також потрібно активізувати зусилля підрозділів відповідних відомств (СБУ, МВС України, ФДМУ, АМКУ, Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку), які спеціалізуються на протидії економічній злочинності. Організація їхнього співробітництва з метою протидії рейдерству, зокрема шляхом завчасного обміну оперативною інформацією, буде корисною для забезпечення недоторканності приватної власності.

4. Досягнення високого рівня економічної безпеки підприємництва неможливе без забезпечення відповідного кадрового потенціалу національних підприємств та проведення дієвих заходів з детінізації ринку зайнятості в Україні. У провідних країнах найбільш ефективними кроками в цьому процесі вважають прогнозування державою потреби у робочих спеціальностях та запровадження відповідних освітніх програм. В Україні слід здійснити ревізію наявного державного замовлення для освітніх закладів на спеціальності, потреба в яких є критичною.

Важливим елементом посилення економічної безпеки підприємництва є також державна політика доходів та заробітної плати, орієнтована на підвищення оплати праці до рівня найближчих торговельних партнерів України з метою попередження відпливу робочої сили за кордон. Скороченню тіньової зайнятості сприятимуть системні заходи державної політики, орієнтовані на зниження податкового навантаження на фонд заробітної плати та посилення нагляду за нелегальним наймом.

Перелічені заходи повинні укріпити партнерські відносини між владою та підприємництвом, спрямувати їх на досягнення спільних цілей. Маємо відійти від стереотипу, коли держава розглядала підприємництво як потенційного злодія, а підприємництво державу як офіційного рекетира. Досягнення високого рівня економічної безпеки підприємництва в контексті детінізації економіки України полягає у застосуванні принципово нових механізмів залучення бізнесу до формування та забезпечення поточної і стратегічної економічної політики у відповідних сферах не через корупційні політичні схеми, а насамперед шляхом розширення легального доступу бізнесу до вирішення актуальних економічних проблем сучасної української економіки.

3 КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ: НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ПІДХОДІВ

Аналітична довідка, підготовлена О. С. Власюком, Я. Б. Базилюк,
Я. А. Жаліло; липень 1999 р. Публікується вперше.

Логіка економічного розвитку свідчить, що процеси наростання “відкритості” української економіки є неминучими. Участь у СОТ та інших угодах із регулювання зовнішньоторговельних відносин є обов’язковою умовою входження у світовий ринок, у міжнародний поділ праці. Проте орієнтація зовнішньоекономічної політики України на інтеграцію у світове господарство на основі збільшення відкритості національної економіки водночас загострює проблему низької конкурентоспроможності національного виробництва. Досвід показав, що спроби налагодження конкурентного середовища в Україні не справили очікуваного позитивного впливу на економічну динаміку, а посилення конкурентного тиску з боку іноземних виробників внаслідок лібералізації торгівлі, як правило, не сприяло зміцненню конкурентоспроможності вітчизняних підприємств та національної економіки загалом.

Негативними наслідками такої орієнтації економічної політики стали сировинна орієнтація українського експорту, руйнування багатьох вітчизняних виробництв, які виявилися неспроможними швидко адаптуватися до нових умов. Сьогодні у світовий поділ праці Україна входить переважно як сировинний та ресурсний придаток, становлячи ринок збуту для продукції іноземного походження, здебільшого – низької якості. Національний товаровиробник за багатьма позиціями, причому переважно за товарами високого ступеня переробки, витіснений з внутрішнього ринку. Внаслідок того, що з України експортується продукція з низьким рівнем доданої вартості, а імпортується – з високим, за межі України відпливає її національне багатство – капітал, праця, сировина.

На нашу думку, головна причина такого становища полягає у неврахуванні особливостей конкурентної боротьби в перехідній економіці. Тому в трансформаційній стратегії України було зроблено ухил у бік формування конкурентного середовища шляхом макроекономічних реформ, лібералізації цін і торгівлі, забезпечення монетарної стабілізації. Водночас, практично не приділялась увага забезпеченню формування конкурентоспроможності підприємств. Як наслідок, через українські несприятливі умови для підприємницької діяльності, низьку доступність кредитних ресурсів, високу зарегульованість економіки було загальмовано процес утворення нових підприємств, які мали сформува

конкурентне середовище, а вже створені – були позбавлені змоги вести активну інноваційну діяльність, що є зазвичай основою здорової конкурентної боротьби. Невирішеність проблем вузькості та нерозвинутості внутрішнього ринку, нерозвинутість механізмів забезпечення дотримання фінансової дисципліни разом зі згаданими чинниками призводять до того, що підприємства здійснюють пошук конкурентних переваг переважно в зрощуванні зі структурами державної влади та отриманні відповідних пільг та преференцій або у виході до “тіньового” сектору економіки.

Фактично в умовах монополізму та неефективного господарювання конкурентоспроможність окремих фірм може зберегтися лише за умов їх часткової тіньової діяльності або внаслідок отримання пільг чи дотацій з боку держави – офіційного дозволу звільнитися від неефективної державної політики регулювання господарської діяльності. За такого становища встановлення дійсної конкурентоспроможності українських підприємств у процесі конкурентної боротьби між ними, а отже, встановлення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки відбувається украй повільно чи не відбувається зовсім.

Нерозв’язаність названих макроекономічних проблем зумовлює вкрай низьку ефективність програм галузевого розвитку, які мали на меті підвищення виробництва та конкурентоспроможності в окремих галузях. Формування таких галузевих програм без забезпечення сприятливих умов для розвитку національного товаровиробництва сприяє лише перерозподілу ресурсів, але не зменшує їхнього дефіциту. Таким чином, зростає підґрунтя для корупції та інших форм нецивілізованої конкуренції за додаткові ресурси, які надаються в рамках згаданих програм.

Тривалий час додатковим чинником пригнічення конкурентоспроможності було реальне подорожчання гривні відносно твердих валют. Різка девальвація, яка відбулась восени 1998 р., дає можливість говорити про пом’якшення цього чинника. Проте позитивний вплив девальвації значною мірою був нівельований продовженням обмежувальної монетарної політики, особливо у I кв. 1999 р., жорсткими обмеженнями на валютному ринку, вдвічі глибшою девальвацією в Росії – головному торговельному партнері України.

Отже, очевидно, що державно-капіталістична модель конкурентної боротьби за рахунок виборювання пільг чи тіньових операцій, яка переважає сьогодні в Україні, не сприяє позитивним структурним зрушенням та має деструктивний характер. Проте й намагання змінити становище шляхом боротьби з конкретними проявами таких методів конкуренції не сприятимуть, на нашу думку, помітним позитивним зрушенням, оскільки зберігаються дефіцитність ресурсів, структурна недосконалість галузей, підприємств та ринків, які стали першопричиною згаданих диспропорцій.

Таким чином, чи не найважливішою складовою стратегії забезпечення економічної безпеки України за умов, що склалися, повинна стати цілеспрямована політика із забезпечення дійсної конкурентоспроможності українських підприємств. Кінцева мета такої політики – забезпечення здатності вітчизняних виробників ефективно господарювати в умовах відкритої економіки. На нашу думку, політика забезпечення конкурентоспроможності є такою, що відповідає безпосередньо інтересам переважної більшості як суб’єктів господарювання в реальному секторі економіки, так і населення України. З огляду на ці міркування, вона повинна бути основою передвибірної програми Президента України.

Важливість політики забезпечення конкурентоспроможності обумовлюється й тим, що в останні десятиріччя у світі відбувся перехід від статичних конкурентних переваг у зовнішній торгівлі, які спираються на наявні природні та людські ресурси країни, до динамічних. Останні є наслідком насамперед промислової політики держави, яка є безпосереднім чинником посилення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Отже, в конкурентній боротьбі перемагає і здобуває вигідне місце у світовому поділі праці країна, де свідомо створено найсприятливіші умови для розвитку національного товаровиробника.

Для правильної побудови такої політики необхідно змінити підходи до трактування поняття “конкурентне середовище” в перехідній економіці. Нове трактування має насамперед враховувати наявність умов, які не лише висувають вимоги, а й надають можливості та стимули підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.

Сьогодні на шляху до забезпечення їхньої конкурентоспроможності стоять такі головні перешкоди:

- неможливість розширеного відтворення;
- низька продуктивність використання ресурсів (праці і капіталу) в економіці, що збільшує собівартість та ціну вітчизняних товарів;
- структурні диспропорції розвитку секторів економіки;
- дефіцит ресурсно-фінансового забезпечення виробництва;
- поширеність монопольної поведінки;
- недобросовісна конкуренція (зокрема з боку іноземних суб'єктів).

Таким чином, трактування стратегії розвитку конкурентоспроможності в Україні на сучасному етапі має бути значно ширшим, ніж у класичній економічній теорії. Вирішення проблем конкурентоспроможності підприємств України безпосередньо пов'язане із забезпеченням зростання виробництва, підвищенням рівня платоспроможності населення, збільшенням прибутковості та ефективності виробничої діяльності, зростанням надходжень до бюджету, збільшенням витрат на науково-дослідні роботи, освіту, охорону здоров'я тощо.

Сьогодні ефективна стратегія забезпечення конкурентоспроможності має базуватися на дотриманні таких базових принципів:

- балансу інтересів між державою, підприємцями та населенням;
- паритетності розвитку всіх сфер економіки;
- стимулювання ділової активності;
- непереслідування власників некримінального тіньового капіталу;
- ресурсозбереження й активного запровадження інновацій;
- комплексності й несуперечливості нормативних актів;
- вирівнювання економічного розвитку регіонів;
- запобігання монопольній поведінці суб'єктів ринку;
- прозорості державної політики;
- стимулювання розвитку господарських одиниць усіх форм власності;
- підвищення рівня життя населення;
- консолідації нації навколо визначених стратегічних цілей.

У зв'язку з цим політика забезпечення конкурентоспроможності має виходити з таких міркувань:

1. З метою підвищення конкурентоспроможності національної економіки слід насамперед забезпечити збільшення обсягів доступних для підприємств ре-

- сурсів, передусім фінансових, а також – поля для конкурентної боротьби шляхом розширення місткості внутрішнього ринку, сприяння його структуруванню на ринки приватного, державного та інвестиційного споживання, розвитку ринкової інфраструктури. Це має привести до підвищення видової різноманітності можливих методів конкурентної боротьби, зростання кількості потенційно конкурентоспроможних підприємств, а відповідно – стійкості національної економіки.
2. Іноземний капітал як джерело таких ресурсів не може розглядатись, оскільки до початку стійкого економічного зростання не матиме стимулів до приходу в Україну. Не слід, на нашу думку, також розраховувати на використання кредитних ресурсів від міжнародних кредиторів, які, як правило, супроводжуються вимогами, що суперечать завданням зміцнення конкурентоспроможності національної економіки України. Таким чином, першим кроком стратегії зміцнення конкурентоспроможності має стати комплекс заходів зі сприяння процесам економічного відтворення та зростання на підприємствах і радикального розширення національного виробництва як джерела ресурсотворення. Джерелами первинних ресурсів для відновлення економічного зростання мають, на нашу думку, стати цільове кредитування реального сектору за рахунок емісійних коштів, надання стимулюючих пільг в оподаткуванні.
 3. З огляду на перспективи розвитку конкурентоспроможності національної економіки в галузевому аспекті найбільш ефективним є спрямування додаткових ресурсів на розвиток галузей з високим ступенем переробки. Тоді їхній розвиток сприятиме підвищенню попиту на продукцію базових галузей промисловості, що стане джерелом їх зростання, матиме помітний соціальний ефект у результаті збільшення зайнятості та підвищення доходів населення. Така стратегія одночасно приведе до поступового узгодження обсягів виробництва базових галузей із потребами модернізованої структури народного господарства України.
 4. Принциповою позицією у підвищенні конкурентоспроможності національного виробництва України має стати залучення тіньового сектору до офіційної економіки за допомогою заходів економічного заохочення. Як вже неодноразово наголошували фахівці НІСД, у теперішній ситуації застосування щодо тіньових капіталів репресивно-карних заходів загрожує посиленням кризових явищ в економіці України.
 5. Слід особливо зауважити, що здійснення політики стимулювання національного виробництва, навіть такої, що передбачає вжиття протекціоністських заходів, субсидованого кредитування, інших видів підтримки національних виробників, не суперечить вимогам міжнародних угод про вільну торгівлю, учасницею яких є Україна. Зокрема, в ст. XIX ГАТТ зазначено: “Якщо внаслідок непередбачуваного розвитку ситуації... будь-який продукт починає імпортуватись у таких обсягах і на таких умовах, що це загрожує серйозною небезпекою для національних виробників, країна має право відмовитись від своїх зобов’язань цілком чи частково, або змінити умови угоди”. Стаття XXI також передбачає: “Ніщо з цієї Угоди не може бути використане для того, щоб перешкодити будь-якій країні вживати заходи, які вони вважають за потрібні для захисту своїх суттєвих інтересів безпеки”.

З огляду на те, що українські виробники потерпають від податкового тиску, інституційних шоків, недосконалості ринків ресурсів, платіжної кризи, занадто дорогих кредитних ресурсів та інших негараздів і неспроможні вести на рівних конкурентні змагання із західними фірмами, переважна більшість з яких діє в умовах розвинутого ринку, має державну підтримку, володіє сучасними технікою і технологіями, захищені від надмірної конкуренції контрактними відносинами, здатні застосовувати стратегічне планування і користуватися відносно доступними фінансовими ресурсами, лібералізація імпорту є серйозною загрозою для національних виробників та національної безпеки загалом. Останнє дає змогу, спираючись на визначену стратегічну програму, здійснювати значні відхилення від принципів вільної торгівлі.

6. Завдяки мультиплікативному ефекту, за якого кошти, витрачені на товари національного виробництва, беруть участь у відтворенні національної економіки, а отже, забезпечують доходи населення та зміцнення національного капіталу, стратегія ефективного протекціонізму може забезпечити нагромадження ресурсів, необхідних для радикальної структурної перебудови з метою посилення конкурентоспроможності національної економіки. Слід наголосити на тому, що світовий досвід переконав, що введення обмежувальних заходів стосовно надходження іноземних товарів може спричинити підвищення цін на внутрішньому ринку та загрожує консервацією неефективної технологічної й організаційної структури підприємств і галузей. Тому захисні кроки мають бути запроваджені лише на суворо обмежений час і паралельно з заходами щодо стимулювання національного виробництва.

Очевидно, що без радикальної зміни підходів до забезпечення конкурентоспроможності в умовах України та термінової реалізації відповідної політики, яка базується, зокрема, на “непопулярних” сьогодні заходах емісійного, преференційного та протекціоністського характеру, відновлення реальної конкурентоспроможності національної економіки, а отже, і зміцнення національної безпеки України неможливе.

3.2. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ПРОЦЕСАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Матеріали до виступу О. С. Власюка на науково-практичній конференції “Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004–2015)”;
м. Київ, 21 квіт. 2004 р. Публікується вперше.

Сучасний етап регіональної інтеграції на Євразійському континенті загострив проблеми конкурентоспроможності національної економіки, оскільки Україна залучається до системи регіонального поділу праці, в якому немає м’яких правил ліберальної гри, а досить потужно проявляються жорсткі суперечності світового ринку.

Сьогодні потрібна нова програма інноваційного розвитку, підкріплена можливостями економіки та ініціативою українських суб’єктів економічних відносин. Необхідне формування нової парадигми інноваційного розвитку шляхом системного реформування економічних відносин. Інноваційна перебудова національної економіки передусім має здійснюватися з метою посилення її конкурентоспроможності в умовах регіональної інтеграції. На сучасному етапі, коли Євросоюз безпосеред-

ньо наблизився до кордонів України, об'єктивно не залишається часу на зволікання з впровадженням інноваційної моделі економічного розвитку. Тому відсталість в інноваційному розвитку та негаразди з його запровадженням є критичними.

Наприкінці ХХ ст. в економіці України вже повною мірою проявилися результати докорінних змін, які визначили злам командної моделі управління економікою та переведення її функціонування на ринкові засади. На початку третього тисячоліття українська економіка має певні здобутки: практично склався прошарок недержавної власності, в основному сформовані інститути та механізми ринкового типу регуляції економіки, значних успіхів досягнуто у стабілізації національної грошової одиниці. Це дійсно значні здобутки для молодої країни, яка намагається ідентифікувати себе у світовому економічному просторі.

Водночас порівняння конкурентоспроможності України та її найближчих європейських сусідів сигналізують світовій бізнес-еліті про серйозні та системні проблеми у національному господарському комплексі, головними з яких є непрозорість національного економічного середовища, відсутність чітких правил гри на внутрішньому ринку та корпоратизація інтересів.

Маємо виходити з того, що найближчим часом національна економічна система повинна надати реальні та переконливі докази щодо створення конкурентоспроможних товарів та послуг, принаймні середньої технологічності, та запобігти нестратегічній спеціалізації на товарах низької технологічності. Незважаючи на вагомий позитивний вплив, за ціновими і неціновими характеристиками українські товари виявляються неконкурентоспроможними на ринках Євросоюзу, і потенціал подолання такого стану в Україні невисокий. Причинами цього є:

- невисока ефективність виробництва та продуктивність праці порівняно з європейськими країнами;
- розрізненість економічних інтересів, розшарування суспільства;
- зволікання зі створенням необхідного прошарку середнього класу, наявність якого є запорукою стабільності суспільства та незворотності реформ;
- нерозвинута судова система як вагомий важіль ринкової економіки у справі захисту інституту приватної власності, обмеження монополізму влади.

Треба зазначити, що на часі початок національного економічного діалогу, який полягає у формуванні партнерських взаємовідносин між органами державної влади та суб'єктами економічної діяльності, підкріпленого відповідними інституціями та обов'язками.

Слід подолати в національній економіці боротьбу корпоративних інтересів, внаслідок якої не сформувалися необхідні передумови для проведення узгодженої зовнішньої політики захисту національних економічних інтересів.

Важливою передумовою посилення дієвості державної трансформаційної політики є розширення соціальної бази реформ. Нині Україна йде шляхом так званої перерозподільної моделі боротьби з бідністю, яка передбачає безпосередній захист інтересів малозабезпечених верств населення і характерна для розвинутих країн, де існує потужний середній клас. В Україні життєвий рівень переважної більшості населення залежить від стабільного функціонування національних підприємств. Отже, у практичній діяльності уряду слід перейти до стратегії підвищення доходів населення, стимулювання зайнятості та завантаження вітчизняних підприємств. Таке зрушення дасть можливість знайти соціальну базу ринкових перетворень серед економічно активного прошарку населення.

Розширення Євросоюзу накладає вимоги щодо адаптації внутрішнього ринку до викликів розширення. Слід виходити з того, що Україну в Європі і надалі будуть сприймати за реальними можливостями займати своєю продукцією ніші на європейських ринках, і в цьому контексті показники конкурентоспроможності є найкращими критеріями ефективності здійснюваних реформ.

У чому ж має полягати європейський вибір України? В умовах регіональної інтеграції недоліки внутрішнього економічного простору стануть більш очевидними, і якщо реалії не будуть відповідати вимогам ринкової, конкурентоспроможної системи – втрати неминучі. Відсутність механізмів захисту національних економічних інтересів та, власне, невизначеність із ними призводять до дезорієнтації українських виробників і не дають можливості повною мірою використати сильні сторони економіки.

Європейська спільнота сприймає Україну як державу з містким внутрішнім ринком збуту продукції. Водночас національна економіка має репутацію високо-ризикової та непрозорої. У таких умовах легко спрогнозувати посилення протидії з боку потужних економічних систем спробам закріплення України на перспективних технологічних європейських ринках. Тож Україні, як відносно слабкій економіці, потрібно вчитися ефективній адаптації до європейських інтеграційних процесів. Тут може бути корисним досвід взаємовідносин країн з різним економічним потенціалом, таких, наприклад, як ЄС та нові держави – члени ЄС.

В умовах посилення європейських інтеграційних процесів необхідно на державному рівні закласти нову ідеологію економічного зростання. Це не конкуренція з європейськими економіками за ринки збуту, яка має на меті відстоювання національних інтересів протекціоністськими заходами, а конкуренція з європейськими економічними системами за ефективніше використання ресурсів, праці та капіталу, що передбачає формування високомотиваційного середовища для економічної діяльності. Мають бути створені структури моніторингу процесів розширення ЄС та відстеження кон'юнктури європейського ринків, а також підготовлені фахівці, здатні розробляти пропозиції щодо стратегії і тактики реалізації економічних зв'язків між країнами з різним економічним потенціалом. Розширення Європи – об'єктивний процес, до якого раніше чи пізніше будуть залучатися всі країни, і місце кожної з них визначиться згідно з тими зусиллями, які будуть докладені сьогодні.

Напередодні розширення ЄС все ще визначається його майбутній статус як центру економічної та політичної сили у світі. Проте і в самому ЄС чітко усвідомлюють, що багатонаціональність та різноспрямованість економічних інтересів всередині блоку не сприяють зміцненню “одного голосу” Євросоюзу, відтак складнощі в координації економічних політик серед держав-членів врешті-решт вимагають подолання значнішого кола перешкод, аніж у США.

Навесні 2003 р. в ЄС був запропонований новий текст стратегії забезпечення конкурентоспроможності всього блоку, розроблений як модернізація запропонованої у 2000 р. Лісабонської стратегії. Її ключовими політичними цілями визначено забезпечення інтегрованої, динамічної економіки, яка базується на знаннях, постійному економічному зростанні, забезпеченні повної зайнятості та модернізації системи соціального захисту.

Попередній варіант Лісабонської стратегії вказував, що Європа стійко стала на інтеграцію зусиль у різних сферах для забезпечення динамічної та інтегрованої європейської економіки, яка базується на знаннях. Умовно ця модель будується за

формулою здорового макроекономічного середовища, яке підкріплюється зусиллями у сферах: наукових досліджень, підвищення кваліфікації, програми “Електронна Європа”, фіскального стимулювання, розширення європейських та глобальних ринків (внутрішній ринок, торгова політика). Не обійшла увагою згадана концепція і нові країни – члени ЄС, що розглядаються як вагомий чинник збільшення продуктивності блоку.

Звісно, розширення ЄС певною мірою окреслило низку проблем для нових десяти членів. Поступово, зі згасанням ейфорії стосовно перспектив нового членства та хизування перемогою на терені вступу до цієї потужної організації, починається прагматичне вивчення реальних економічних можливостей та визначення місця кожної з країн у європейському поділі праці.

Тут також немає однозначних оцінок стосовно переваг та втрат від вступу, адже де-факто ці країни протягом останнього періоду активно співпрацювали з ЄС і за структурою економіки є досить інтегрованими та вбудованими в європейське господарство. Проте багато аналітиків все ж обережно висловлюють міркування стосовно позитивного ефекту, який справить приєднання до ЄС. “Під холодним душем” розчарувань опинилися деякі з країн – нових членів ЄС, коли почали підбивати підсумки залучення в європейський поділ праці та аналізувати наслідки приходу європейського капіталу. Спільною проблемою для них стало те, що частково ці країни усунуті від конкурентної боротьби за системоутворювальні сфери з високою доданою вартістю у межах ЄС, натомість їх економіки “вбудовуються” в технологічні ланцюги більш потужних країн на низьких стадіях виробничого циклу.

Досить типовим є приклад Чехії. Так, із самого початку Чехія була орієнтована на повноцінну інтеграцію в ЄС. Безпрецедентний інтенсивний приплив прямих іноземних інвестицій з 1998 р. справляв позитивне враження та зміцнював сподівання на те, що країна займе гідне місце на просторі ЄС. Утім, допущені прорахунки в стратегії та тактиці чеської євроінтеграції дають можливість обережно поставитися до сумарного позитивного ефекту від залучення цієї країни до європейського простору. Так, експерти, враховуючи такі темпи інвестицій, реально побоюються, що більша частина великих та середніх компаній опиниться в руках іноземців. З року у рік на чеських підприємствах збільшується виробництво напівфабрикатів, для компаній з іноземними інвестиціями частка напівфабрикатів в експорті становить майже 60 %, натомість виробництво готової наукомісткої продукції скорочується.

Відтак, можна зробити висновок, що для менш потужних країн, які долучаються до ЄС, досягаються цілі приєднання до ЄС, відбувається певне пожвавлення економічної кон'юнктури, але втрачаються позиції стосовно країн – так званих старих членів ЄС, що певною мірою знижує економічну незалежність. У довгостроковому періоді навряд чи ця країна зможе вести активну конкурентну боротьбу за перспективні напрями на теренах Європейського Союзу, принаймні найближчими роками.

Водночас нові держави – члени ЄС, проводячи спільну політику ЄС, зміцнюють свої позиції щодо третіх країн, зокрема України, оскільки спираються на його потужну підтримку. Відтак, Україна, яка приділяє мало уваги цілеспрямованому зміцненню засад конкурентоспроможності, у стратегічній перспективі може втратити важливе місце в європейському поділі праці.

Україна сьогодні опинилася в непростій ситуації, коли практично не залишається часу на доопрацювання моделі регулювання економіки, а залучення до світових організацій вимагає реалізації взятих на себе зобов'язань. Отже, маємо відповісти на європейський виклик конкурентоспроможності національної економіки: з одного боку, є цілеспрямовані дії щодо нарощування потенціалу конкурентоспроможності ЄС, з другого – наявні прорахунки у внутрішній моделі України, які поки що не забезпечують стає зростання.

Україна стоїть перед вибором: економічне співробітництво з ЄС на будь-яких засадах (як країни – найближчі сусіди) або мінімізація втрат, які є неминучими в процесі залучення до ЄС. Це той самий випадок, коли зволікання з визначенням основної ідеї забезпечення конкурентоспроможності національної економіки наражає економіку на пасивне підпорядкування тим, хто має плани і послідовно їх втілює.

Проте за роки незалежності було сформовано багато ідей стосовно економічного поступу України. На кожному окремому етапі висловлювались міркування щодо того, що стане тим вирішальним “курком”, після якого відбудеться стрімке зростання добробуту в країні. Такими “відправними точками” свого часу були інвестиції, жорстка монетарна політика, лібералізація економіки, інноваційні ривки, податкова реформа. На жаль, поки що всі ці заходи не створили потужного імпульсу, який би змусив ефективно запрацювати всю економіку. Складнощі додає сьогоднішня впевненість окремих фахівців, які кажуть, що таким “курком” стане інтеграція в ЄС: після вступу до ЄС українська економіка автоматично стане ефективною і отримає бажані інвестиції.

Торговельні взаємовідносини України з ЄС стрімко зростають. Так, якщо у 1996 р. на торгівлю з ЄС припадало лише 11,1 % українського експорту, то у 2003 р. його частка становила вже 19,8 % загального обсягу, а з урахуванням частки десяти нових держав-членів – 34,1 %. Натомість частка країн СНД за відповідний період скоротилася з 51,4 до 26,2 %. Водночас переорієнтація українського експорту на Європейський регіон все ще вимагає оптимізації з огляду на кілька обставин. По-перше, Україна втрачає ринки на теренах СНД (а це переважно традиційно стабільні напрями, де Україна має конкурентні переваги, крім того, це продукція з більшим вмістом доданої вартості). По-друге, імпортна залежність України від СНД, зокрема Росії, не знижується, про що свідчить стабільно висока частка імпорту з СНД – 50 % (з яких 75,1 % імпорту – російського походження).

Майже половина українського експорту машин та устаткування і транспортних засобів спрямовується в СНД. Україна стратегічно зацікавлена у цих ринках. Крім того, будучи більш гармонізованою з економіками СНД, українська економіка має значний потенціал на цих ринках, що може стати важливою конкурентною перевагою на ринках Євросоюзу. Таким чином, ми вийшли на проблему внутрішньої економічної ситуації в Україні, яка полягає в тому, що на теперішній основі Україні буде проблематично змагатися за перспективні ринки на території як СНД, так і Європи.

Як бачимо, з 1994 р. в Україні зберігається проблема високої витратності продукції та хронічного зниження рентабельності підприємств промисловості. Варто додати, що на фоні позитивних здобутків в економічному зростанні лишається суттєвою проблема тіньового сектору економіки, частка якого коливається між 50–60 %. Ця високодохідна сфера економіки, з одного боку, обтяжує офіційний сектор, становить потужне джерело альтернативного поповнення доходів як під-

приемців, так і найманих працівників, а з другого боку, є компенсаторною щодо витратного та неефективного, відносно європейських країн, офіційного сектору. Важко спрогнозувати, якими втратами обернеться неврахування інтересів цієї сфери як у внутрішній політиці, так і під час інтеграції з Євросоюзом. Відкриття внутрішніх кордонів для іноземної експансії цілком імовірно може призвести до знищення вагової частини українського економічного потенціалу.

Це найкраще свідчення того, що назріла необхідність осмислення ситуації, що склалася, та розроблення, з урахуванням досвіду інших країн, концепції забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Основні уроки для незалежної України, здобуті за роки реформ, які варто врахувати сьогодні під час реалізації європейської інтеграції, такі.

1. Переважна орієнтація України на зовнішні джерела розвитку з одночасною недооцінкою переваг внутрішнього ринку.

В Україні поки що не спостерігається виваженої самостійної концепції, яка б чітко окреслювала національну економічну ідею, і вже потім на цій основі було б обрано зовнішній вектор співробітництва. Справді, ще дуже мало зроблено, для того щоб внутрішнє економічне середовище України отримало потенціал розширеного відтворення для всіх його суб'єктів – держави, підприємця, найманого працівника, зміцнювало засади соціального партнерства.

Головна проблема для України лежить на поверхні – неефективна відносно європейських країн економіка. Саме тому ні жорстке монетарне регулювання, ні централізація коштів на формування інноваційних осередків самі по собі не можуть забезпечити позитивний, тривалий імпульс економічного розвитку всієї економіки, а привносять елемент локальної дії, яка потім обертається збитками для інших секторів економіки. Локальність застосованих дій проявляється в тому, що економіка на недовгий час отримує “допінг”, але, не маючи потенціалу повернення вкладених коштів, зрештою марнує втрачені зусилля. Це підтверджується статистичними даними: рентабельність роботи промисловості постійно скорочується, а дебіторська та кредиторська заборгованість зростають з року в рік. Слід зазначити, що у 2002 р. 53,1 % підприємств української промисловості були збитковими, загалом збитків зазнали 45,1 % всіх підприємств в економіці.

2. Відсутність цілеспрямованої концепції розбудови внутрішнього середовища, яка базувалася б на дотриманні економічних інтересів усіх суб'єктів економічних відносин. Протистояння економічних законів та економічних інтересів підприємця і найманого працівника вже загнали у глухий кут підприємців та населення, які вишукують шляхи, щоб обійти чинні нормативно-правові акти. Держава, яка намагається за рахунок фіскальних заходів поліпшити становище соціальної сфери та закрити “дірки” в бюджеті, поки що дуже мало робить для створення альтернативної щодо тіньової високодохідної офіційної економіки.

3. Неврахування різниці економічних потенціалів країн ЄС та України. Проблема для України, на наш погляд, полягає у тому, що на державному рівні не сформовано бачення кінцевої мети інтеграції, яка має полегшувати життя українців, а не відкривати поле для поширення європейського транснаціоналізму, погіршення умов життя українського населення, захисту інноваційних сфер економіки.

4. Концентрація на цілях заради цілей. В Україні за роки реформ так і не було визначено як пріоритет підвищення добробуту нації. Практика проведення реформ показує, що приватизація проводилася заради приватизації, лібералізація –

заради лібералізації. Так само на теперішньому етапі інтеграція проводиться заради інтеграції: без урахування вимог і потреб внутрішнього товаровиробника, інтересів громадян.

5. Міф, що приєднання до ГАТТ/СОР, ЄС або інших блоків автоматично усуне негаразди внутрішнього середовища.

Справа не в тому, який географічний напрям обирає сьогодні Україна, великим питанням є те, яку для себе мету вона ставить. Ми бажаємо жити у вільній потужній державі, але за нас наші проблеми ніхто не буде вирішувати. Власне, відкриття економічних кордонів країни лише підсилює те становище, яке є всередині, – процвітання або занепад.

Саме тому на часі постала актуальна проблема інтелектуального наповнення власної концепції підвищення конкурентоспроможності з орієнтацією на власні сили, розумним і прагматичним вибором партнерів. Оцінюючи рівень конкурентоспроможності української економіки, всесвітня організація Світовий економічний форум визначила місце України у 2003 р. як 84-те серед 102 досліджуваних країн: біля Кенії, Болівії та Еквадору, країн, які не володіють космічними технологіями і потужним промисловим потенціалом.

Тепер слід окреслити ті необхідні кроки, які мають бути здійснені задля того, щоб Україна найближчим часом змогла гідно відстоювати конкурентні позиції при розподілі місць на Євразійському континенті. При цьому маємо виходити з того, що 80 % усієї роботи повинно бути здійснено в межах удосконалення нормативно-правових засад внутрішнього середовища, спрямованого на підвищення мотиваційних засад функціонування економіки.

Отже, першочерговими заходами вирішення зазначеної проблеми повинні стати такі.

Насамперед подолання витратності національного виробництва та його неконкурентоспроможності на зовнішніх ринках за рахунок створення повноцінного конкурентного середовища. Це складне інтелектуальне завдання, оскільки перегляду потребують механізми дії, зокрема цінової, податкової, фіскальної і антимонопольної політики. Основна мета цього перегляду має полягати в урівноваженні економічних інтересів суб'єктів української економіки. Це дасть можливість ініціювати легалізацію тіньової економіки, яка на сьогодні гальмує конкурентоспроможність економіки України загалом.

Розширення внутрішнього ринку передбачає не тільки цілеспрямовані заходи щодо збільшення платіжної спроможності як фізичних, так і юридичних осіб, а й усвідомлене поліпшення якості споживання за рахунок формування відповідного запиту в суспільстві на високотехнологічні товари, які можуть створюватися в національному бізнес-середовищі. Зокрема, для цього необхідно рівень заробітних плат привести у відповідність до реальної вартості життя в країні та пов'язати рівень заробітної плати з ефективністю, виробництва. Ці заходи, а також урівноваження фіскального тиску на фонд заробітної плати, допоможуть протягом короткого терміну подолати негативну тенденцію тінзації зарплат і збільшити надходження до бюджету. Водночас громадяни зможуть виступати вагомим інвестором національної економіки.

Стосовно розширення попиту на національні високо- та середньотехнологічні товари на внутрішньому ринку слід зазначити, що є широкий набір інструментів, які використовують у всьому світі для створення або підвищення попиту на внут-

рішньому ринку. Але насамперед це стосується покращання загальних умов функціонування суб'єктів економіки, створення для них прозорих умов для стабільної та прибуткової роботи.

Цілеспрямована політика структурної перебудови економіки має визначити розвиток секторів середніх та високих технологій як пріоритетний. Вочевидь, Україну не повинно влаштовувати перетворення на сировинний додаток Європи. Саме тому, впровадження перспективних науково-технічних розробок, створення національного банку даних та відповідної інфраструктури для форсування попиту через розміщення нових перспективних замовлень, які ще не мають попиту в країні, але згодом будуть актуальними на світових ринках, можуть стати потужним поштовхом зміцнення конкурентоспроможності економіки України.

Це далеко не повний перелік того, що необхідно зробити на найближчу перспективу. Слід лише наголосити, що в умовах розширення ЄС не залишилося так багато часу на переосмислення перебігу економічних реформ в Україні та побудову нової моделі економічного розвитку. Прагматизм сучасної ринкової економіки та гостра конкурентна боротьба на євразійському просторі стрімко визначають роль та місце кожної з країн, і зволікання з цілеспрямованими заходами з боку України означатиме лише наперед підпорядковані позиції.

Ключову роль у вирішенні вказаних проблем має відіграти переорієнтація економіки України на інноваційну модель розвитку, основа забезпечення якої полягає у створенні загальнонаціонального запиту на інновації. Йдеться про те, що потреба в інноваційному розвитку повинна бути мотивована для всіх суб'єктів економічних відносин за рахунок забезпечення кращих умов розвитку тим з них, які опановують якісно нові орієнтири розвитку.

Маємо подолати негативні тенденції патерналізму неінноваційних сфер економіки, централізація коштів на проекти розвитку яких лише викривляє конкурентні умови з іншими суб'єктами і не створює позитивних імпульсів в економіці. Це передбачає впровадження комплексної програми заходів у промисловій, бюджетній, податковій, соціальній та інших сферах, орієнтованих на всебічне стимулювання інноваційних процесів. Слід також змінити підхід до політики ціноутворення: повинна бути зламана тенденція скорочення інноваційної складової в ціні вітчизняних товарів. Держава має зробити все, аби джерела інноваційного розвитку на підприємствах постійно розширювалися. На продукцію інноваційних секторів на внутрішньому ринку має бути створений адекватний платоспроможний попит, що вимагає перегляду політики доходів. Від ефективності реалізації зазначених заходів великою мірою залежить конкурентоспроможність національної економіки.

3.3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Публікується за: *Власюк О. С.* Забезпечення конкурентоспроможності економіки України на євразійському просторі / *О. С. Власюк, Я. Б. Базиліюк, С. В. Давиденко* // *Економіка та держава.* – 2004. – № 8. – С. 2–7.

Підвищення конкурентоспроможності економіки України в контексті поглиблення регіонального співробітництва на євразійському просторі є практично безальтернативним механізмом забезпечення сталого розвитку. Як наслідок, визначення відповідної стратегії і тактики стає ключовим чинником зміцнен-

ня позицій України на світовому ринку та покращання соціально-економічних параметрів розвитку країни. Сучасне розширення ЄС, просування в напрямі вступу до СОТ, реалізація інтеграційних домовленостей з країнами ЄЕП відкривають для України нові перспективи та можливості підвищення конкурентоспроможності. Водночас поглиблення економічного співробітництва на основі лібералізації наявних взаємовідносин у сучасних умовах розвитку національного виробництва містить суттєві стратегічні загрози місцю України в регіональному поділі праці.

Особливості сучасних тенденцій регіонального зовнішньоекономічного співробітництва

Досвід реалізації економічних відносин на Євразійському континенті засвідчує перспективність розширення економічного співробітництва між країнами, які мають відносно збалансовані економічні системи та функціонують на схожих ринкових принципах. Водночас практика доводить ефективність об'єднання країн з різним економічним потенціалом, особливо у довгостроковій перспективі.

Суперечливість формування регіональних економічних утворень на євразійському просторі загострює проблеми спеціалізації країни у поділі праці, пов'язані з об'єктивною концентрацією ядра конкурентоспроможних секторів та галузей на території країн-лідерів. При цьому можливості доступу решти країн до перспективних етапів промислово-технологічних ланцюгів звужуються. Такий поділ на "ядра" та "периферію" в Євразійському регіоні формує низку тенденцій, які визначають особливості і перспективи конкурентоспроможності національної економіки.

1. Україна підтримує і відносно збалансовано розвиває три основні напрямки зовнішньоекономічного співробітництва – з ЄС, СНД та Азією. Активізація залучення України до світового поділу праці останніми роками засвідчується стабільним зростанням товарообігу з країнами Європи та СНД, незважаючи на зниження темпів його приросту з країнами Азії. Темпи зростання товарообігу України у 2003 р. з країнами Європи становили 141,2 %, СНД – 131,6 (це здебільшого країни, що увійшли до ЄЕП), Азії – 118,2 % (табл. 3.1).

2. Можливості України повною мірою розкрити національний економічний потенціал поки що обмежені внутрішніми чинниками. Попри те, що національна економіка зростає найвищими темпами в СНД, в Україні зберігається найнижчий рівень ВВП на одну особу серед країн – учасниць ЄЕП, а середнє значення цього показника по ЄЕП значно нижче, ніж в ЄС та державах – нових членах ЄС.

У 2002 р. вітчизняний ВВП за ПКС становив 229,673 млрд дол. США, що відповідає 32-му місцю у світі (на одного громадянина припадає 4714,4 дол. США). Для інших країн ЄЕП ці показники дорівнюють відповідно: Російська Федерація (10-те місце) – 1141,88 млрд дол. США (7925,8 дол. США на одного громадянина); Казахстан (56-те місце) – 85,347 (5768,6); Білорусь (65-те місце) – 53,069 млрд дол. США (5343,8 дол. США на одного громадянина).

За рейтингом конкурентоспроможності національної економіки 2003–2004 рр. (Світовий економічний форум) Україна посідає 84-те місце серед 102 країн, що відповідає рівню країн, які не володіють промисловим сектором виробництва та космічними технологіями. За рейтингом конкурентоспроможності бізнесу Україні відводиться 71-ше місце серед 95 країн. За зазначеними показниками Україна погіршила показники попереднього періоду. Отже, потенціал зростання економіки України далеко не вичерпаний.

Таблиця 3.1

Динаміка товарообігу України за географічною структурою, %

Регіон	Товарообіг України									
	Частка в загальному обсягу				Зміна відносно					
					попереднього року			Зміна відносно 2000 р.		
	2000	2001	2002	2003	2001	2002	2003	2001	2002	2003
Країни СНД, усього, у тому числі ЄЕП:	43,9	42,2	38,2	38,1	107,7	98,8	131,6	107,7	106,4	140,0
Росія	32,7	29,6	27,2	28,1	101,6	100,1	136,3	101,6	101,8	138,7
Білорусь	3,1	2,0	1,5	1,5	74,5	80,4	130,5	74,5	59,9	78,3
Казахстан	1,7	2,4	1,7	1,7	160,0	74,4	137,2	160,0	119,0	163,3
Європа, усього, у тому числі:	31,5	33,4	35,1	37,6	119,0	114,6	141,2	119,0	136,4	192,7
ЄС-15	18,4	20,0	21,7	22,5	122,2	118,3	136,9	122,2	144,5	197,9
ЄС-10	9,7	10,0	10,3	11,4	115,9	113,0	145,8	115,9	131,0	191,0
Азія, усього, у тому числі:	14,2	15,4	17,9	16,0	121,6	126,3	118,2	121,6	153,5	181,4
Китай і Тайвань	3,6	2,8	3,5	3,7	87,4	137,8	139,7	87,4	120,5	168,2
Туреччина	3,6	3,6	4,1	2,6	111,6	124,7	84,9	111,6	139,1	118,1
Африка	3,0	3,4	3,5	3,3	123,9	114,6	121,6	123,9	142,0	172,7
Америка	6,3	5,5	5,1	5,0	97,4	102,3	127,8	97,4	99,7	127,4
Австралія і Океанія	0,2	0,2	0,2	0,1	94,7	95,1	104,6	94,7	90,1	94,3
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	112,3	109,0	132,0	112,3	122,5	161,6

Складено за даними Держкомстату України.

3. Поки що Україна не має достатнього потенціалу, аби забезпечувати національні інтереси в конкуренції з потужнішими країнами за розміщення стратегічних галузей у внутрішньому просторі. Переважна більшість чинників, які зумовляють зазначену ситуацію, належать до недостатніх мотиваційних можливостей внутрішнього середовища. Конкурентні переваги для інноваційних галузей української економіки продовжують скорочуватися, а гострими проблемами залишаються:

- незбалансована структура зовнішньої торгівлі (низька частка експорту товарів з високою доданою вартістю, значна імпортна залежність від енергоносіїв з РФ, вагомий імпорт готової, високотехнологічної продукції з країн ЄС);
- відносна неконкурентоспроможність широкого кола споживчих (побутових) вітчизняних товарів за параметрами “ціна – якість” і, як наслідок, неспроможність змагатися за відповідні сегменти на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- втрата потенціалу підтримання конкурентоспроможності внаслідок впливу висококваліфікованої робочої сили за кордон, переорієнтації вже сформованого висококваліфікованого персоналу з вітчизняної економіки на економіку інших країн;
- звуження переліку конкурентних переваг до дешевої робочої сили, природних ресурсів, еколого- та ресурсомістких виробництв;

- неефективність роботи державних та громадських інституцій, зобов'язаних сприяти поширенню та захисту підприємницької діяльності вітчизняних економічних агентів на зовнішніх ринках;
- низька продуктивність праці в більшості галузей економіки, що суттєво обмежує мобільність економічних агентів, їх гнучкість та швидкість реагування на внутрішні й зовнішні виклики;
- недостатня прибутковість національного легального бізнесу та високий ризик його здійснення;
- незбалансована структура промисловості (висока частка енергоємних, матеріаломістких галузей та низька – високотехнологічних);
- вузькість внутрішнього ринку (незважаючи на значний потенціал, який може стати конкурентною перевагою);
- відсталість в інноваційному розвитку та впровадженні новітніх технологій, низькі темпи модернізації виробництва, розроблення сучасних технологій, реалізації інноваційної моделі економічних відносин на підприємствах;
- невідповідність стану вітчизняної інвестиційної, транспортної, комунікаційної інфраструктури сучасним потребам та викликам;
- низькі критерії якості та рівня життя, зокрема працюючих, незбалансованість економічного зростання з удосконаленням соціальної сфери, що не стимулює трудової активності, відволікає ресурси на підтримання умов існування.

Зростання конкурентоспроможності національної економіки стримується також відставанням в інноваційному розвитку від сусідів, де, наприклад, діють програми “Електронна Європа”, “Електронна Росія”. В ЄС активно реалізується Лісабонська стратегія, яка має на меті за десять років перетворити економіку Євросоюзу на найбільш динамічну та потужну економіку світу. Для країн – нових членів встановлено окремі програми розвитку PEPs (Pre-Accession Economic Programmes and Structural Reformes), які, на відміну від цілей Лісабонської стратегії, мають забезпечити конкурентоспроможність їх економік на просторі ЄС.

Назріла необхідність у повноцінному включенні України в конкурентну боротьбу з іншими країнами за кращі умови розвитку бізнесу, що об'єктивно переорієнтує фінансові потоки та розміщення стратегічних і перспективних виробництв.

4. На конкурентоспроможність національної економіки значною мірою впливають суперечності інтеграційних процесів на теренах СНД. Йдеться про те, що в рамках спільного економічного простору між окремими країнами СНД існують відносини на основі особливих умов та винятків із загальних правил зовнішньоекономічної співпраці. Нечіткість правил та інституційних основ забезпечення інтеграційного утворення формує засади викривлення конкуренції на спільному просторі, а відтак ослаблює можливості України забезпечувати розвиток стратегічно важливих галузей економіки.

Аналогічні тенденції в ЄС також посилюються, оскільки суттєва різниця в рівнях економічного розвитку країн – членів розширеного ЄС стимулює тенденцію застосування індивідуальних підходів до параметрів інтеграції економік. Проте в Євросоюзі домінує прагнення запровадити уніфіковані відносини на всьому економічному просторі. Слід зазначити, що політика підтримки конкурентоспроможності, яку реалізує сучасний ЄС, базується на застосуванні уніфікованих правил до діяльності суб'єктів економічних відносин, які, за певних умов, можуть розглядатися як стримувальний фактор забезпечення конкурентоспроможності

окремої країни-учасниці. Водночас ЄС прагне забезпечити високий рівень конкурентоспроможності блоку в цілому та до певної міри стерти національні відмінності у відповідній сфері. Успішність такої політики залежатиме від паритетності розподілу суспільних здобутків, це складний та тривалий процес.

5. Структура та обсяги товарної торгівлі України з країнами ЄС та ЄЕП вказують на певні переваги східного вектора співробітництва. Це пов'язано з тим, що експортні поставки України до ЄС мають ресурсно-металургійне спрямування, тоді як східним сусідам Україна постачає продукцію машинобудування та товари з більшим вмістом доданої вартості (табл. 3.2).

Україна нарощує торгівлю на просторі СНД з країнами – учасницями ЄЕП: Росією, Білоруссю, Казахстаном. Зазначеній четвірці належить основна маса товаропотоків між країнами СНД, країни мають схожі стратегії просування товарів на зовнішні ринки та тенденції нарощування експортного потенціалу. Розширення торгівлі з ЄЕП сприяє тактичному закріпленню України на товарних ринках цих країн і дає можливість підтримувати конкурентні переваги вітчизняної промисловості.

Для Російської Федерації Україна – третій за вагою торговельний партнер (питома вага у загальному товарообігу – 6,3 %, у тому числі у російському експорті – 5,7 % (п'яте місце), в імпорті – 7,7 % (третє місце)), для Білорусі – (питома вага у загальному товарообігу – 6,5 %, у тому числі в експорті – 5,7, в імпорті – 8,5 %), для Казахстану – шостий (питома вага у загальному товарообігу – 3,5 %, у тому числі в експорті – 3,2, в імпорті – 3,9 %).

Частка товарообігу України з країнами СНД у 2003 р. становила 38,1 %, зокрема з країнами ЄЕП – 21,5 %. У 2003 р. позначилась тенденція збільшення обсягів внутрішньої торгівлі в межах СНД, за рік зростання товарообігу перевищило 31 %. Темпи нарощування експорту товарів країн ЄЕП до СНД у 2003 р. становили 117–138 %, причому лідирувала тут саме Україна (138,2 %). Відповідний імпорт товарів зріс на 128–144 %, і Україна найменше наростила імпорт товарів з країн СНД (128 %).

6. Об'єктивна спорідненість колишніх радянських республік сьогодні проявляється у тому що вони поза межами ЄЕП торгують здебільшого з одними й тими самими країнами (особливо це стосується ЄС), на ринках яких за багатьма товарними групами є конкурентами. Головні торговельні партнери країн ЄЕП – Німеччина, Італія, Великобританія, Китай. Країни ЄЕП зберігають схожу структуру товарного імпорту з країн далекого зарубіжжя, особливо з ЄС, основна частка якого припадає на продукцію машинобудування та інформаційні технології.

Посилення конкуренції між країнами ЄЕП значною мірою зумовлюється схожою спеціалізацією виробництва продукції та послуг. При цьому між країнами ЄЕП найпоширенішою є модель силової конкуренції, головним учасником і провідником якої є Російська Федерація. Зазначене може провокувати торговельні сутички в рамках спільного простору у боротьбі за ринок Євросоюзу та азійських країн, що для конкурентоспроможності української економіки є небажаним чинником. Україна має попередити поширення таких проблем.

7. Обсяги співробітництва ЄС із країнами ЄЕП, зокрема з Україною, поки що невисокі, проте стратегічно важливі. Для країн ЄС-15 частка України не суттєва: лише близько 0,4 % імпорту та 0,6 % експорту. Для порівняння, у 2003 р. на РФ припадало 5,2 % імпорту товарів до ЄС та 3,4 % експорту. Найбільшу частку в імпорті

Таблиця 3.2

Структура експорту та імпорту за товарними групами до ЄСП та розширеного ЄС у 2003 р., %

Товарні групи	Експорт				Імпорт			
	ЄСП		ЄС-15	ЄС-10	ЄСП		ЄС-15	ЄС-10
	усього	у тому числі Росія			усього	у тому числі Росія		
Живі тварини; продукти тваринного походження	79,2	78,3	2,3	3,1	11,2	11,2	20,1	19,7
Продукти рослинного походження	5,7	4,1	24,3	12,7	51,5	21,4	11,5	9,7
Жири та олії тваринного або рослинного походження	22,7	19,3	23,1	4,5	2,5	2,5	47,3	0,7
Готові харчові продукти	56,3	45,3	5,8	8,8	16,4	14,6	21,6	8,2
Деревина і вироби з деревини	3,2	2,6	38,7	37,2	10,7	9,4	20,3	62,8
Мінеральні продукти	3,6	3,1	33,2	29,2	69,5	66,5	2,7	1,3
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	19,8	16,4	12,0	14,1	17,7	16,2	47,8	13,2
Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	37,1	31,1	21,7	17,3	26,3	22,5	35,1	17,5
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	1,9	1,0	56,4	17,0	7,4	4,7	67,9	4,0
Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	80,2	74,6	0,9	4,2	22,1	20,3	47,6	20,7
Текстиль та вироби з текстилю	5,1	4,5	67,3	15,5	12,0	8,8	53,1	8,8
Взуття, головні убори, парасольки	8,4	7,2	58,5	10,7	5,4	3,9	15,6	2,7
Вироби з каменю, гіпсу, цементу, кераміки, скла	38,3	34,3	5,9	40,4	30,3	24,7	26,0	27,2
Недорогоцінні метали та вироби з них	14,5	12,7	13,4	7,6	50,5	45,9	22,8	13,1
Механічне обладнання; машинита механізми, електрообладнання та їх частини	43,0	37,8	16,9	13,6	22,3	20,4	46,7	11,2
Транспортні засоби та шляхове обладнання	45,7	37,6	11,9	24,1	28,4	24,4	34,3	10,9
Прилади і апарати фото-, кіно-, оптичні, медико-хірургічні	13,3	12,1	29,7	34,1	15,5	14,9	50,7	6,3
Різні товари і вироби	35,0	32,2	47,4	8,3	10,7	7,9	42,8	19,2
Інше	15,1	14,0	24,1	0,8	8,8	8,7	58,8	5,8
Усього	21,5	18,7	19,8	14,3	41,2	37,6	25,2	8,5

ЄС мали російські нафта, нафтопродукти та газ – 27 млрд євро. В експорті товарів з ЄС до РФ домінували машинобудування – 11,5 млрд євро; транспорт – 3,9 млрд; продукція хімічної промисловості – 4,4 млрд. євро. Частка Казахстану в загальному експорті ЄС у 2002 р. становила 0,2 %, імпорту – 0,4 %. Основними товарними групами імпорту до ЄС були мінеральні продукти – 2,9 млрд євро, експорту з ЄС – продукція машинобудування (0,6 % відповідно).

З розширенням ЄС, якщо вдасться утримати теперішні обсяги торгівлі товарами, частка України може зрости. Водночас розширення ЄС, який стане ключовим торговельним партнером України, вагомо впливатиме на перебіг соціально-економічних процесів у державі. Є ймовірність, що певні трансформаційні складнощі розширення ЄС переорієнтують фінансові потоки на схід і в Україні з'являться шанси отримати європейські інвестиції.

8. Домінуючим чинником підтримання конкурентоспроможності національних виробників на внутрішніх ринках у країнах ЄЄП сьогодні залишаються екстенсивні переваги: використання монопольного становища, багатого ресурсного потенціалу, дешевої кваліфікованої робочої сили тощо. Крім того, недостатня фінансова основа модернізації та підвищення конкурентоспроможності продукції і послуг призводять до значного відставання національних виробників від європейських партнерів у їх якості.

Країни ЄЄП по-різному будують стратегію відносин з міжнародними фінансовими інституціями і організаціями (СОТ, МВФ), практичними наслідками чого є ускладнення та суперечності при спробах запроваджувати уніфіковані торговельні режими між собою. Для країн ЄЄП спільною домінантою є імпорт технологій та обладнання, а не спільне розроблення і виробництво. Це, по-перше, робить інвестиційно-інноваційний імпорт дорожчим, та, по-друге, посилює залежність від постачань і обслуговування відповідних технологій. У цьому контексті небажання окремої країни домовлятися та йти на поступки знижує конкурентоспроможність всіх учасниць ЄЄП.

9. Проблемним моментом посилення конкурентоспроможності національних економік країн ЄЄП є необхідність забезпечення збалансованості у виборі стратегічних високотехнологічних галузей та зміцнення умов їх розвитку як “локомотива” соціально-економічного зростання.

Практика доводить, що у країнах ЄЄП віддача наукомістких виробництв формується переважно за рахунок відволікання значних ресурсів з інших галузей та сфер економіки, що ускладнює повномасштабний розвиток решти секторів. А в умовах високої мобільності фінансового капіталу, притаманної сучасним інформаційним сферам, відсутність регульованого та збалансованого з іншими секторами інноваційного сектору лише знижує загальну конкурентоспроможність національної економіки. Ціновий дисбаланс, у результаті якого вартість інноваційних продуктів та послуг не відповідає їх фактичній вартості та необхідній для споживачів ефективності, посилює розшарування доходів населення, диференціацію між офіційним і тіншовим секторами, диспропорції накопичення капіталів у країні та поза її межами.

Назріла необхідність формування стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, орієнтованої на обмеження негативного впливу регіоналізації на євразійському просторі та посилення наявних переваг економічного співробітництва.

Економічні інтереси України в контексті забезпечення конкурентоспроможності національної економіки

В умовах сучасної регіоналізації формування конкурентного середовища є обов'язковою умовою забезпечення гідного місця України в регіональному поділі праці. Його розбудова повинна поєднуватися зі стимулюванням та захистом конкурентоспроможності національних виробників як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Для вирішення цього завдання необхідно розробляти та впроваджувати стратегію забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в Євразійському регіоні.

Особливості регіонального зовнішньоекономічного співробітництва України та сучасні чинники формування конкурентоспроможності національної економіки визначають необхідність комплексного вирішення таких ключових проблем:

1. Узгодження та збалансування векторів інтеграції в напрямі ЄС та ЄП з метою усунення суперечностей між інструментами підтримки взаємовигідного економічного співробітництва. Національні економічні інтереси України полягають у:
 - мінімізації втрат від розроблення, дублювання та постійного коригування умов поглиблення економічного співробітництва в зазначених напрямках;
 - конкретизації та інституціоналізації відносин з країнами ЄС та ЄП;
 - збалансуванні присутності на внутрішньому ринку російських та світових транснаціональних компаній;
 - стимулюванні розвитку науково-технологічних анклавів, розвитку технічної кооперації з країнами ЄС та ЄП, розширенні проектів у сфері інфраструктури;
 - посиленні дієздатності організаційних структур, відповідальних за зовнішньоекономічне співробітництво.
2. Забезпечення динамічного зростання економіки як бази для посилення здатності національних виробників протистояти зовнішньому конкурентному тиску. Пріоритетами формування конкурентоспроможності тут є:
 - забезпечення вищого, ніж у країнах ЄС та ЄП, рівня реального зростання ВВП;
 - послідовне підвищення продуктивності праці у всіх галузях економіки та видах економічної діяльності;
 - стимулювання ефективного використання внутрішніх сировинних, трудових і фінансових ресурсів на економічне зростання економіки;
 - зниження рівня збитковості вітчизняних підприємств;
 - мінімізація тіньової економіки шляхом стимулювання легалізації господарської діяльності;
 - забезпечення стабільності, прозорості та ефективності державних фінансів, особливо у сферах оподаткування та бюджету;
 - підвищення платоспроможності як суб'єктів господарювання, так і населення з метою активізації внутрішнього ринку;
 - стимулювання розвитку внутрішнього ринку за допомогою реалізації цілеспрямованої політики цінового збалансування, запровадження уніфікованих загальноприйнятих інструментів та методів регулювання попиту і пропозиції для формування сприятливої кон'юнктури, запровадження мо-

- ніторингу щодо недобросовісної конкуренції між іноземними і національними виробниками;
 - збалансована підтримка інноваційних виробництв, стимулювання поглиблення взаємозв'язку наукових досліджень та виробництва;
 - реструктуризація національного ринку праці в напрямку збільшення частки конкурентоспроможної та мобільної робочої сили і зосередження високопродуктивних робочих місць в Україні;
 - підвищення ділової активності малого та середнього бізнесу.
3. Встановлення критеріїв паритетного співробітництва відповідно до європейських та світових стандартів виробництва, рівня та якості життя. Головними економічним інтересами тут є:
- обґрунтування та приведення технічних, технологічних, фінансових, соціальних параметрів України у відповідність до світових аналогів, які забезпечують стратегічні позиції на внутрішніх і зовнішніх ринках;
 - визначення більш ефективної та стратегічно орієнтованої галузевої структури економіки;
 - розроблення спеціалізованих регіональних програм розвитку з урахуванням інтенсивності співпраці з відповідними регіональними економічними союзами;
 - систематизація та моніторинг можливих ризиків та загроз для національних виробників;
 - удосконалення внутрішнього середовища з метою підвищення мотивації спрямування до України ресурсних потоків, розміщення високопродуктивних робочих місць та стратегічне входження у промислово-технологічні ланцюги євразійського поділу праці;
 - запобігання відпливу українських ресурсів за кордон та скороченню прибутків національних виробників унаслідок випереджального зростання імпорту продукції з високим вмістом доданої вартості.
4. Стимулювання внутрішньої консолідації суб'єктів підприємництва та їх орієнтації на підвищення конкурентоспроможності. Стратегічно важливо долучити до цього процесу якомога ширше коло всіх суб'єктів економічних відносин України. Вирішувати зазначену проблему доцільно поетапно, на державному, виробничому та громадському рівнях.
- На державному рівні:*
- обговорюються та вирішуються питання регулювання інноваційно-промислової, фінансової, цінової, науково-технічної, соціальної, зовнішньоекономічної політики, а також політики доходів;
 - визначаються і встановлюються основні напрями проведення заходів та конкретні інструменти досягнення високого рівня суспільної ефективності.
- На виробничому рівні:*
- опрацьовується комплекс питань щодо специфіки функціонування конкретного підприємства або групи підприємств з метою визначення їх потреб;
 - обґрунтовується застосування тих чи інших важелів стимулювання ефективності функціонування підприємств або мотивується необхідність усунення тих чинників, які гальмують ефективний розвиток суб'єкта господарювання.

На громадському рівні:

– узгоджуються питання соціальних відносин, рівня доходів, заробітної плати тощо.

Результатом взаємодії зазначених суб'єктів-партнерів повинна стати розробка комплексного механізму, спрямованого на покращання національного середовища (правового, економічного та соціального), в якому змагаються фірми.

Українська економіка дійшла важливого етапу визначення спеціалізації в поділі праці на Євразійському континенті. Великою мірою цей етап формується під впливом якісних аспектів торгово-економічної взаємодії з найближчими партнерами ЄС та країнами – учасницями ЄП. Економічно доцільна та обґрунтована участь України в регіональному поділі праці сприятиме підвищенню рівня життя населення та поширенню соціально-економічної стабільності регіону. Підвищення національної конкурентоспроможності, в умовах співпраці з країнами – учасницями ЄП та новим розширеним Євросоюзом, вимагає зміни форм, методів та інструментів економічної політики. Реалізація цього завдання має забезпечуватися багаторівневою системою політико-економічних важелів, здатних скерувати економічні взаємовідносини в напрямі підвищення економічного потенціалу країни.

Водночас лише внутрішня конкурентоспроможність здатна зміцнити стратегічні позиції України в поділі праці в Євразійському регіоні. Саме якість внутрішніх реформ, а не кількісні показники економічного зростання є ключовим чинником посилення конкурентоспроможності національної економіки та запорукою підвищення добробуту української нації.

3.4. ПОСИЛЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ — РУШІЙНА СИЛА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ

Публікується за: Власюк О. С. Посилення конкурентоспроможності національної економіки – рушійна сила соціально-економічних реформ в Україні / О. С. Власюк // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 1. – С. 108–110.

Сьогодні на нову владу України покладаються великі сподівання щодо забезпечення якісних зрушень в економічних реформах, здатних покращити соціально-економічну ситуацію всередині країни та надіслати переконливий сигнал іноземним інвесторам про український потенціал. Розуміючи й те, що позитивні зрушення за рахунок використання екстенсивних чинників зростання майже вичерпали себе, суспільство й влада шукають нові шляхи підвищення добробуту нації. На наш погляд, в основу змісту подальших економічних реформ має лягти нова й удосконалена стратегія підвищення конкурентоспроможності національної економіки, яка повинна стати їх рушійною силою.

Йдеться передусім про забезпечення високої мотивації всіх суб'єктів економічних відносин, підвищення віддачі на вкладений капітал для інвесторів, формування засад високопродуктивної та прибуткової праці, опанування європейських критеріїв якості та параметрів фінансово-господарської діяльності. Маємо виходити з того, що підвищення конкурентоспроможності національного виробництва сьогодні можливе лише за умов забезпечення на внутрішньому ринку рівних

можливостей конкуренції українських виробників з іноземними компаніями та стимулювання інновацій.

Трансформаційні процеси в Україні останніми роками не сприяли подоланню монополізму української економіки. Через несприятливі умови для підприємницької діяльності, низьку доступність кредитних ресурсів, високу зарегульованість економіки загальмовано процес утворення нових підприємств, а вже створені – позбавлені можливості вести активну інноваційну діяльність. У результаті підприємства, що набули господарської самостійності, вели пошук конкурентних переваг у зрощуванні зі структурами державної влади для отримання пільг та преференцій або відходили до “тіньового” сектору економіки, реалізуючи “рентну” модель конкуренції. За таких умов важко говорити про готовність українських підприємств до міжнародної конкурентоспроможності.

Які ж кроки мають бути здійснені для того, щоб Україна найближчим часом змогла гідно відстоювати конкурентні позиції на Євразійському континенті? Маємо виходити з того, що головна частина роботи припадає на вдосконалення нормативно-правового забезпечення, спрямованого на підвищення мотиваційних засад функціонування економіки.

Розпочинати необхідно з подолання витратності національного виробництва та його неконкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Цього можна досягти лише шляхом формування повноцінного конкурентного середовища. Перегляду потребують механізми цінової, податкової, фіскальної і антимонопольної політики. Цей перегляд має бути спрямований на урівноваження економічних інтересів суб'єктів в українській економіці. Йдеться про вирівнювання умов конкуренції на ринку, недопущення недобросовісних дій з боку конкурентів, а також скасування необґрунтованих пільг для окремих суб'єктів ринку. Це дасть можливість ініціювати легалізацію тіньової економіки, яка на сьогодні гальмує конкурентоспроможність національної економіки.

Прозоре та ефективне нормативно-правове поле й інституції, які працюють за його нормами, є запорукою стабільного ринку, що суттєво знизить недовіру до української економіки з боку іноземних інвесторів. На цьому шляху Україні необхідна організаційно-методична допомога для формування прозорих та сприятливих умов на внутрішньому ринку. Варто зауважити, що активізація зовнішньоекономічних відносин має супроводжуватися відповідними домовленостями щодо взаємної відповідальності та захисту прав інвесторів. В Україні влада готова до активної співпраці з асоціаціями іноземних інвесторів і ми сподіваємося на аналогічне сприйняття українських бізнесменів у світі.

Наступне завдання – послідовне розширення внутрішнього ринку. Це передбачає не лише збільшення платоспроможності фізичних і юридичних осіб, а й створення відповідного попиту в суспільстві на високотехнологічні товари. Для цього необхідно привести рівень заробітної плати у відповідність до реальної вартості життя в країні та пов'язати його з ефективністю виробництва. Ці заходи, а також зменшення фіскального тиску на фонд заробітної плати дадуть можливість подолати негативну тенденцію тінзації зарплат і збільшити надходження до бюджету. Очевидно, що в цьому випадку для інвесторів складається вигідна ситуація, пов'язана зі збільшення купівельної спроможності населення та розширенням потенціалу внутрішнього ринку.

Пріоритетом є також цілеспрямована структурна перебудова економіки, орієнтована на розвиток секторів середніх та високих технологій. Нас не може влаштувати

вати перетворення на сировинний додаток Європи. Саме тому впровадження перспективних науково-технічних розробок, створення національного банку даних та відповідної інфраструктури для форсування попиту шляхом розміщення нових перспективних замовлень має стати потужним поштовхом зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. У цьому аспекті для іноземних інвесторів з'являється можливість участі в сучасних національних науково-технічних проєктах та опанування разом з українськими бізнесменами нових конкурентоспроможних на світовому рівні виробництв. Зважаючи на те, що уряд найближчим часом розпочне роботу над реалізацією довгострокових науково-інноваційних проєктів, для іноземних інвесторів відкриваються широкі перспективи.

Це лише початковий перелік того, що необхідно зробити на найближчу перспективу. Ми усвідомлюємо, що в умовах розширення ЄС залишилося не так багато часу на переосмислення перебігу економічних реформ в Україні та побудову нової моделі економічного розвитку. Прагматизм сучасної ринкової економіки та гостра конкурентна боротьба на євразійському просторі швидко визначають роль та місце кожної з країн у світовому поділі праці, і зволікання з цілеспрямованими заходами з боку України означатиме лише фіксацію підпорядкованої позиції.

Ключову роль у посиленні конкурентоспроможності має відіграти переорієнтація економіки України на інноваційну модель розвитку. Основою такої моделі є створення загальнонаціонального запиту на інновації. Державна повинна послідовно стимулювати інноваційний розвиток шляхом забезпечення суб'єктам економічних відносин, які опановують нові технології, кращих умов господарювання. Слід змінити підхід до політики ціноутворення та зламати тенденцію скорочення інноваційної складової в ціні вітчизняних товарів. Держава має зробити все, аби джерела інноваційного розвитку на підприємствах постійно розширювалися. На продукцію інноваційних секторів на внутрішньому ринку має бути створений платоспроможний попит, що вимагатиме перегляду політики доходів. Водночас необхідно подолати патерналізм неінноваційних сфер економіки, державне фінансування розвитку яких лише викривляє конкурентне середовище і не створює позитивних імпульсів в економіці.

Зробивши такі кроки, ми надішлемо очевидний прозорий сигнал інвесторам про прихід нової ідеології ринкових перетворень в Україні, яка не орієнтуватиметься на збереження неефективних, непродуктивних виробництв, що обтяжують інші суб'єкти економіки за рахунок державної підтримки.

Ми прагнемо підвищити ефективність економічного співробітництва з ЄС, сподіваючись на взаємну зацікавленість. Для цього Україна буде розбудовувати інфраструктуру такого співробітництва, і тут підтримка з боку іноземних партнерів буде сприйнята з особливою вдячністю. Передбачається вжити такі заходи:

- активізувати зустрічі та інформаційний обмін між представниками українського малого та середнього бізнесу та їхніми іноземними партнерами в рамках програм сприяння діловим обмінам;
- створити національну базу інвестиційних проєктів у пріоритетних сферах виробництва готової та високотехнологічної продукції та забезпечити доступ до неї з боку країн – торговельних партнерів України;
- поглибити роботу у сфері взаємного захисту національних та іноземних інвестицій, дотримання прав інвесторів в Україні та решті країн;

- створити освітні програми та практичні курси з маркетингу для українських підприємців з метою підвищення адаптаційних можливостей українських підприємств на ринках держав – торговельних партнерів України;
- запровадити моніторинг випадків недобросовісної конкуренції у зовнішній торгівлі з метою попередження дискримінації суб'єктів підприємництва на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- розробити стратегію розширення промислово-технологічного співробітництва та науково-технічної кооперації України із зацікавленими країнами, для виконання заходів якої передбачити створення об'єднань фінансових установ для фінансування спільних проектів.

Це неповний перелік практичних кроків, які вже тепер зможуть суттєво полегшити діловий обмін між Україною та рештою світу. Підсумовуючи, слід зазначити, що глобалізація світових економічних процесів не залишає нам часу на роздуми і вагання щодо подальшої співпраці. Необхідно послідовно шукати сфери взаємовигідного співробітництва і переходити в площину практичного втілення ефективних проектів. Стратегічним іноземним інвесторам, які стимулюватимуть розвиток конкурентоспроможності національної економіки, Україна забезпечить режим максимального сприяння.

3.5. ПРИОРИТЕТИ ПОСИЛЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Виступ О. С. Власюка на засіданні круглого столу "Сучасні економічні тенденції та нова парадигма економічної стратегії України"; НІСД, м. Київ, 14 черв. 2005 р. *Публікується вперше.*

В основу подальших економічних реформ має бути покладено стратегію підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Така стратегія буде ефективною, якщо забезпечуватиме:

- високу мотивацію для суб'єктів економічних відносин;
- підвищення віддачі на вкладений капітал для інвесторів;
- стимулювання високопродуктивної та прибуткової праці;
- опанування європейських критеріїв якості та параметрів фінансово-господарської діяльності.

Підвищення конкурентоспроможності національного виробництва сьогодні можливе за умов забезпечення на внутрішньому ринку однакових можливостей конкуренції та стимулювання інновацій.

Не є таємницею, що трансформаційні процеси в Україні в останні роки не сприяли подоланню монополізму української економіки. Для підприємницької діяльності умови були несприятливими, кредитні ресурси – малодоступними, економіка в цілому – зарегульована. Як наслідок, процес утворення нових підприємств загальмувався, а функціонуючі – втратили можливість вести активну інноваційну діяльність. У результаті підприємства шукали і шукають конкурентні переваги у зрощуванні зі структурами державної влади для отримання пільг та преференцій. Інший шлях – відхід до "тіньового" сектору економіки, для реалізації так званої рентної моделі конкуренції. За таких умов важко говорити про готовність українських підприємств до міжнародної конкурентоспроможності.

Які ж кроки треба зробити, щоб Україна найближчим часом змогла гідно відстоювати конкурентні позиції на Євразійському континенті? Слід орієнтуватися

на те, що головна частина роботи припадає на удосконалення нормативно-правового забезпечення, спрямованого на підвищення мотиваційних засад функціонування економіки.

Розпочинати необхідно з подолання витратності національного виробництва. Цього можна досягти лише шляхом формування повноцінного конкурентного середовища, на що потрібно зорієнтувати цінову, податкову, митну і антимонопольну політику. Слід забезпечити рівновагу економічних інтересів суб'єктів господарювання в українській економіці. Йдеться про забезпечення рівного доступу до ресурсів, недопущення недобросовісних дій з боку конкурентів, скасування необґрунтованих пільг для окремих суб'єктів ринку. Це дасть можливість ініціювати легалізацію тіньової економіки, яка на сьогодні гальмує конкурентоспроможність національної економіки.

Сьогодні розширенню внутрішнього ринку приділяють увагу більшість економістів. Шлях вимальовується один – збільшення платоспроможності фізичних і юридичних осіб. У країні зростає грошова маса, але інфляція “з'їдає” практично все. До речі, варто перейти до адекватного обрахунку інфляції споживчих цін, адже не можна обманювати самих себе. Справді, за кордоном можна рахувати ІСЦ за 425 показниками, але в Україні такий розрахунок недостатньо обґрунтований: зростання на десятки відсотків вартості продуктів харчування розчиняється у незмінній вартості господарських інструментів тощо. Споживчий кошик треба рахувати за основними продуктами харчування (тобто без оцту і соди), що буде набагато реальніше. Отже, необхідно привести рівень заробітної плати у відповідність до реальної вартості життя в країні і, звичайно, пов'язати його з ефективністю виробництва. Також потрібно зменшувати фіскальний тиск на фонд заробітної плати. Тільки тоді з'явиться можливість подолати тенденцію тінізації зарплат і збільшити надходження до бюджету. Лише так можна створити попит у суспільстві на високотехнологічні товари та стимулювати тим самим конкурентоспроможність національної економіки.

Ключову роль у посиленні конкурентоспроможності має відіграти переорієнтація економіки України на інноваційну модель розвитку. Основою такої моделі є створення загальнонаціонального запиту на інновації. Державна повинна послідовно стимулювати інноваційний розвиток, тобто забезпечувати суб'єктам економічних відносин, які впроваджують нові технології, кращі умов господарювання. Має бути зламана тенденція скорочення інноваційної складової в ціні вітчизняних товарів. На продукцію інноваційних секторів на внутрішньому ринку необхідно створити платоспроможний попит, що вимагатиме перегляду політики доходів. Також прогресу не відбудеться, якщо не буде подолано патерналізм неінноваційних сфер економіки, насамперед вугільної промисловості. Тут державне фінансування лише викривляє конкурентне середовище і не створює позитивних імпульсів в економіці.

Ми прагнемо підвищити ефективність економічного співробітництва з ЄС. Для цього Україна має розбудувати інфраструктуру такого співробітництва. Тут необхідно вжити організаційно-управлінські заходи, які не є надто витратними, проте можуть дати вагомий мультиплікативний ефект. Потрібно:

- активізувати зустрічі та інформаційний обмін між представниками українського малого та середнього бізнесу та їхніми іноземними партнерами в рамках програм сприяння діловим обмінам;

- створити національну базу інвестиційних проектів у пріоритетних сферах виробництва готової та високотехнологічної продукції та забезпечити доступ до неї з боку країн – торговельних партнерів України;
- поглибити роботу у сфері взаємного захисту національних та іноземних інвестицій, дотримання прав інвесторів в Україні та решті країн;
- створити освітні програми та практичні курси з маркетингу для українських підприємців з метою підвищення адаптаційних можливостей українських підприємств на ринках держав – торговельних партнерів України;
- запровадити моніторинг випадків недобросовісної конкуренції у зовнішній торгівлі з метою попередження дискримінації суб'єктів підприємництва на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- розробити стратегію розширення промислово-технологічного співробітництва та науково-технічної кооперації України із зацікавленими країнами, для виконання заходів якої передбачити створення об'єднань фінансових установ для фінансування спільних проектів.

3.6. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Публікується за: *Власюк О. С.* Сучасні проблеми зовнішньоекономічної політики в контексті забезпечення конкурентоспроможності національної економіки / *О. С. Власюк* // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект : зб. наук. пр. – Ч. 2. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 653–655.

У системі сучасних міжнародних економічних відносин перед урядами країн актуалізується проблема пошуку механізмів адаптації внутрішнього економічного та політико-правового середовища до глобальних умов економічної діяльності. Це передусім передбачає забезпечення відповідних внутрішніх умов для економічного зростання і процвітання нації. Таке завдання нерідко вирішується ціною виснажливих торговельних війн, які, на фоні загальної тенденції лібералізації, виступають чинником урівноваження економічних інтересів численних міжнародних гравців.

Ще з кінця XIX ст. спостерігається неухильне розширення економічних функцій держави практично у всіх країнах. Внаслідок розбіжностей у технологічному розвитку, мотиваційних важелях, ресурсних та інших умовах, притаманних кожній країні, досягнення ними високого рівня конкурентоспроможності в умовах глобалізації потребує заходів, необхідних для паритетного змагання.

В умовах розвитку глобалізації уряди змушені зважати на неможливість вирішення проблеми довгострокового збереження конкурентоспроможності національної економіки без координації власної економічної політики з країнами-партнерами у глобальному середовищі. Внаслідок поглиблення взаємопроникнення та поширення економічної діяльності практично на весь світ уряди змушені підтримувати резидентів на зовнішніх ринках стимулами розвитку, подібними до внутрішніх. Інакше кажучи, чинники, які визначають конкурентоспроможність національної економіки у межах країни, зберігаються і для глобального співробітництва, змінюються лише масштаби поширення діяльності. Отже, некоректні дії

щодо інших країн з метою накопичення спекулятивного прибутку, експлуатації дешевих ресурсів, використання внутрішніх тимчасових проблем з метою встановлення економічного диктату або подібні дії призведуть згодом до блокування глобальних ресурсів розвитку конкурентоспроможності і загальмують економічний розвиток країни-агресора.

У цьому аспекті недосконалість моніторингу та узгодження глобальних проблем економічного розвитку призводить до виникнення перманентних кризових потрясінь та збільшення диференціації у світі, що в майбутньому зумовить гальмування рівня конкурентоспроможності багатьох провідних країн. Крім того, експансіоністські дії країн-лідерів, які поширюють прецеденти недовіри і негативні наслідки глобалізації, ускладнюють створення відповідних координаційних рад. Формування координаційних міжнародних організацій внаслідок зіткнення великої кількості інтересів є процесом еволюційним і складним, проте важливим і необхідним, що пов'язано з обмеженістю можливостей національних урядів вирішувати глобальні проблеми конкурентоспроможності.

У сучасних умовах євроінтеграції Україна повною мірою відчула зазначені проблеми. Зокрема, з розширенням ЄС актуалізувалися проблеми істотно нижчих, ніж в Європейському Союзі, продуктивності праці, ефективності виробництва, життєвих стандартів. Крім того, втрата традиційних ринків збуту на теренах десяти нових держав – членів ЄС має бути компенсована нарощуванням внутрішнього потенціалу економічного розвитку. Сьогодні внутрішні перетворення відстають від рівня, необхідного для забезпечення паритетного економічного співробітництва України з ЄС. Зважаючи на те, що Європейський Союз стає ключовим партнером України в експорті (рис. 3.1), Україна має здійснити ряд послідовних кроків, орієнтованих на підвищення дієвості торговельної політики з цим блоком, а саме:

- 1) забезпечити визнання Євросоюзом України як країни з ринковою економікою;
- 2) розширити сфери економічного співробітництва з ЄС за рахунок стимулювання спільних проектів у середньо- та високотехнологічних галузях;
- 3) сприяти оптимізації товаропотоків України з ЄС за рахунок підвищення частки товарів середньої та високої технологічності;
- 4) сприяти науково-технічній кооперації з ЄС;
- 5) поглиблювати транскордонне співробітництво тощо.

Внутрішніми кроками, які підкріплюють таку зовнішньоторговельну політику, мають стати:

- забезпечення всім суб'єктам української економіки умов для ефективної роботи в конкурентному середовищі з метою якнайшвидшого опанування Копенгагенських критеріїв;
- забезпечення ефективного макроекономічного регулювання промисловості, торгівлі, фінансів відповідно до національних інтересів;
- створення стабільної та несуперечливої нормативно-правової бази для впровадження стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки України.

Головними чинниками, які сьогодні стримують розширення конкурентних переваг для України, є вузький внутрішній ринок, який не заохочує українських виробників спрямовувати зусилля на задоволення його потреб, недостатня ефективність виробництва, коли імпортовані товари (за ціновими та неціновими параметрами) краще забезпечують потреби ніж вітчизняні, тінізація економіки. Серед

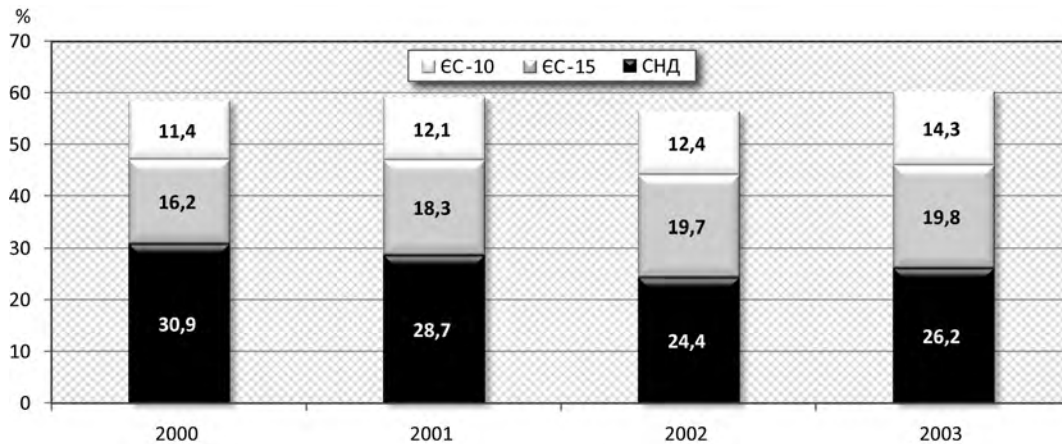

Рис. 3.1. Експорт з України до країн ЄС та СНД

негативних наслідків слід також вказати деформації міжгалузевого переливання, що створює передумови скорочення інноваційних секторів промисловості України та диференціації в доходах.

Витратність вітчизняної технологічної продукції зменшує можливості резидентів змагатися за ринки збуту з іноземними партнерами, що відводить Україні роль постачальника сировинних та екологічних продуктів на світові ринки, промислово-технологічної периферії розвинутих країн.

Національна економіка все ще має певні конкурентні переваги, які можуть бути використані для посилення конкурентоспроможності, а саме: потенційно місткий внутрішній ринок, високоосвічені кадри, наукові високотехнологічні розробки, значні ресурси, вигідне економіко-географічне розташування. Слід виходити з того, що зміцнення конкурентоспроможності національної економіки відбувається саме у внутрішньому середовищі, а зовнішньоторговельна політика може лише посилити цей процес. Тому інструментами її забезпечення насамперед мають стати: узгодження інтересів усіх суб'єктів господарювання; стимулююче оподаткування; непряме державне регулювання цін; запровадження обмежень монопольної поведінки; регулювання цін на екологічні ресурси України; введення матеріальної та посадової відповідальності за дії, які перешкоджають розвитку підприємництва та сприяють здійсненню економічної діяльності, що завдає збитки державі на підприємствах усіх форм власності; соціальне партнерство.

3.7. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Публікується за: Власюк О. С. Забезпечення конкурентоспроможності економіки регіонів України в контексті європейської інтеграції / О. С. Власюк // Вісник Львівської комерційної академії. Сер. економічна. – 2006. – Вип. 23. – С. 3–6.

Україна практично вирішила питання вступу до СОТ, рухається, хоч і з меншим успіхом, до асоційованого членства в ЄС. Очевидно, що реалізувати євроінтеграційний курс на паритетній основі неможливо без забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національної економіки. У свою чергу, конкуренто-

спроможність національної економіки значною мірою залежить від конкурентоспроможності економіки кожного з регіонів. Власне, забезпечення конкурентоспроможності є ключовим елементом здійснення європейської інтеграції.

Сьогодні на заваді повноцінній розбудові конкурентоспроможності економіки регіонів стоять інституційні та дезінтеграційні процеси в соціально-економічній сфері, без подолання яких національна економіка може на тривалий час бути усунута із стратегічних позицій у світовому поділі праці.

Відсутність цілеспрямованої роботи із забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у попередні роки призвела до значного відставання у цій сфері не лише від держав ЄС-15, а й від нових держав – членів ЄС, які мали порівнянні з Україною параметри соціально-економічного розвитку.

Чим же визначається конкурентоспроможність регіональної економіки? Насамперед можливістю стабільного підвищення ефективності регіонального виробництва товарів та послуг на основі використання регіональних конкурентних переваг та досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів. Безумовно, таке виробництво має бути адаптоване до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту.

Слід виходити з того, що нова парадигма конкурентоспроможності національної економіки має ґрунтуватись на підвищенні конкурентоспроможності економіки регіонів.

З аналізу економічних параметрів розвитку регіонів випливає, що вони нерівноцінно включені у зовнішньоекономічне співробітництво, внаслідок чого національно використовуються можливості національного виробництва забезпечувати потреби внутрішнього та світового ринків.

Чимало регіонів України орієнтуються на зовнішні ринки, віддаючи перевагу реалізації продукції з меншим вмістом доданої вартості на більш привабливі ринки, ніж кооперації з іншими регіонами у виготовленні продукції з глибшим ступенем переробки. Таке становище не відповідає національним інтересам підвищення конкурентоспроможності, а подолати його можна у площині підвищення фінансової привабливості внутрішнього ринку регіонів для національних виробників. При цьому зберігається чітко виражена специфіка регіональної концентрації товарного експорту – у 2005 р. 76,9 % українського товарного експорту забезпечували м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Одеська, Полтавська області, з яких на перші три регіони припадало 54,3 %.

Суттєві диспропорції регіонального розвитку засвідчують слабкість національної конкурентоспроможності як на внутрішньому ринку, так і на зовнішніх товарних ринках і потребують інтенсивнішої підтримки регіонів.

Отже головними негативними чинниками впливу на конкурентоспроможність регіонів України є:

- економічна розрізненість та диспропорційний характер соціально-економічного розвитку регіонів;
- недостатність розширеного відтворення регіонального розвитку;
- незадовільне використання конкурентних переваг регіонів України як на внутрішньому, так і на світовому ринках;
- слабе використання транскордонного потенціалу регіонів України;
- низька інноваційно-інвестиційна активність регіонів;
- недосконала інституційно-правова база регіонального розвитку;

– лібералізація доступу на внутрішній ринок готової імпортової продукції, кращої за національні аналоги.

Невідкладним заходом, який потребує активного впровадження вже у коротко- та середньостроковій перспективі, є формування запиту в регіонах на інновації, що передбачає створення відповідних мотиваційних засад на регіональному рівні до використання інновацій на всіх рівнях. Ідеться про забезпечення дієвих важелів у сфері конкурентної політики, податкового стимулювання, а також формування інституційних засад забезпечення заходів, орієнтованих на спонукання до запровадження інновацій. У цьому контексті створення розгалуженої інфраструктури регіонального масштабу, яка б належним чином забезпечувала масове впровадження інноваційних розробок, як власних, так і імпортованих, є важливим організаційним елементом упровадження інновацій. При цьому посилення позицій вітчизняної науки має стати тією консолідуючою основою, що визначатиме потенціал конкурентоспроможності регіональної економіки.

Разом із тим наявні в Україні перешкоди для реалізації пріоритетів формування інноваційної моделі мають системний характер і охоплюють правову, науково-освітню, технологічну та фінансову складові. Як головні серед таких перешкод слід виокремити:

- низький суспільний запит на інновації в Україні (високий податковий тягар на нововведення, які на перших етапах потребують значних капіталовкладень, висока потреба в оновленні технологічних процесів та брак кредитних ресурсів тощо);
- відсутність дієвих механізмів комерціалізації інноваційної діяльності, окупності витрат, особливо на початкових етапах реалізації інноваційних проєктів, що підвищує ризики від такої діяльності;
- пасивна роль держави у стимулюванні наукових досліджень, консолідації наукового кадрового потенціалу;
- низький рівень фінансування фундаментальних та прикладних досліджень з бюджету і відповідно низька наукомісткість ВВП;
- низький рівень правового захисту інновацій, прав власності на винаходи та інноваційні розробки і механізми контролю за їх використання;
- високий тиск з боку іноземних конкурентів щодо обмеження доступу до сучасних інноваційних продуктів та прагнення без адекватних витрат використовувати вітчизняні інноваційні розробки (зокрема за технологіями подвійного призначення);
- слабка конкуренція між підприємствами, що здійснюють, розробляють і реалізують інноваційні технології та продукти на внутрішньому ринку;
- низький рівень інформаційного забезпечення щодо поширення даних про вітчизняні науково-технічні результати;
- відсутність необхідної концентрації наукового співробітництва широкого кола наукових установ для вирішення широкомасштабних наукових досліджень;
- невідповідність системи освіти вимогам та потребам підготовки фахівців з нових професій, що базуються на використанні інноваційних знань і технологій та вмінні їх використовувати та вдосконалювати;
- слабка мотивація до активного здійснення власних інноваційних розробок в умовах широкої пропозиції застарілих, але достатньо ефективних іноземних технологій;

- високий рівень диспропорції регіонального та галузевого розвитку, що обумовлює концентрацію інновацій у вузьких сегментах ринку;
- слабка технологічна база, що уповільнює впровадження результатів інноваційних розробок у масове виробництво.

Негативні явища мають бути подолані за рахунок формування та реалізації на загальнодержавному рівні цілісного нормативно-правового та мотиваційного поля забезпечення конкурентоспроможності, що ґрунтується на підтриманні високої конкурентоспроможності економіки регіонів України.

Необхідна концепція забезпечення конкурентоспроможності економіки регіонів України в контексті європейської інтеграції. Вона має бути зорієнтована на створення стійкої та ефективної системи забезпечення економічного зростання регіонів, здатної за будь-якого впливу зовнішніх та внутрішніх чинників утримувати високу соціально-економічну динаміку. Стратегічним напрямом такої діяльності має стати відповідне вдосконалення організаційно-економічної основи функціонування регіонів.

Концепція має бути спрямована на:

- 1) подолання диспропорцій та диференціації економічного розвитку регіонів;
- 2) підвищення престижу та іміджу регіонів, зокрема на світовому рівні;
- 3) досягнення політичної і соціально-економічної стабільності в державі;
- 4) підвищення конкурентоспроможності кожного окремого регіону на основі підвищення продуктивності праці;
- 5) зміцнення розвитку регіонів для утвердження України в статусі науково-технологічної держави;
- 6) інтеграцію економічного потенціалу регіонів у національному просторі для виготовлення продукції з більшим вмістом доданої вартості та створення високопродуктивних робочих місць в Україні;
- 7) забезпечення інвестиційної привабливості регіонів;
- 8) використання геоелементних особливостей регіонів для поглиблення міжнародних наукових, виробничих, торговельних і коопераційних зв'язків України.

Етапи реалізації стратегії забезпечення конкурентоспроможності регіонів України

Перший етап – становлення. На цьому етапі необхідно вирішити питання:

- підвищення рівня конкурентоспроможності, продуктивності праці та інших соціально-економічних показників регіону до рівня найбільш потужних регіонів України;
- забезпечення економічної динаміки та рівня конкурентоспроможності, зіставного з новими державами – членами ЄС;
- збереження наявного потенціалу конкурентоспроможності та розширення виробництва за рахунок упровадження сучасних технологій і нових продуктів.

Другий етап – утвердження – має передбачати:

- формування стабільного конкурентного середовища на основі міжнародних норм і стандартів у межах національної економіки;
- структурно-інституційну перебудову суспільної системи;
- опанування рівня конкурентоспроможності ЄС-25.

Третій етап – інноваційного зростання – має змістом перерозподіл матеріальних і фінансових ресурсів на формування основних засад інформаційного суспільства.

До спеціальних заходів стратегії забезпечення конкурентоспроможності регіонів України в контексті європейської інтеграції належать:

- подолання диспаритету соціально-економічного розвитку регіонів та досягнення вищого ступеня економічної інтеграції та кооперації серед регіонів;
- контроль за якістю, відповідністю та безпекою продукції;
- розбудова регіональних інститутів довгострокового кредитування;
- запровадження стимулів для регіонів у сфері ресурсозаощадження в податковій та амортизаційній політиці;
- розбудова регіонального інноваційного середовища та впровадження заходів підтримки інноваційної діяльності в регіонах;
- сприяння інвестиційному спрямуванню доходів населення в регіонах;
- впровадження податкових стимулів інвестування, інновацій, реалізації соціальних завдань, розширення робочих місць у регіональних планах дій із забезпечення конкурентоспроможності;
- формування сучасних інструментів розвитку депресивних територій;
- збільшення бюджетного інвестування регіонів та підвищення його ефективності;
- реформування регіональних ринків праці з метою підвищення його гнучкості;
- впровадження сучасного інструментарію захисту внутрішнього ринку та відстоювання інтересів національних виробників.

Пріоритетом довгострокового стратегічного рівня є формування та реалізація регіональних та національних програм розвитку нано- та біотехнологій, практичне впровадження яких забезпечуватиме провідні позиції України на міжнародних ринках і визначатиме основу інноваційної конкурентоспроможності внутрішнього ринку та інших ключових для країни енергозберігаючих, ресурсозберігаючих, ракетно-космічних та авіакосмічних технологій.

Враховуючи ці обставини і усвідомлюючи важливість інноваційного забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, головним завданням на 2006 р. є підготовка необхідної правової та організаційної бази для прискореного впровадження інновацій в економіку та формування бази для збереження й нарощування конкурентоспроможності вітчизняної науки. Для цього необхідно здійснити низку першочергових заходів:

- удосконалити стратегію інноваційного розвитку економіки України та підготувати відповідний план дій шляхом залучення до його розроблення та обговорення широкого кола експертів, науковців, практиків та державних службовців;
- сформуванню пакет законодавчих актів, які комплексно регламентуватимуть параметри та умови здійснення науково-технологічної та інноваційної діяльності в Україні, гарантуватимуть захист прав на інноваційні винаходи, сприятимуть прискореному впровадженню інновацій у масове виробництво та окупності;
- забезпечити формування національної та регіональних баз даних патентів та вітчизняних розробок інноваційної характеру (у тому числі провідних технологій ВПК), із систематизацією тих інноваційних продуктів, які можуть бути достатньо швидко впроваджені у промисловість, комунальну сферу та інші сфери економіки;

- розробити та впровадити програму розвитку національних технопарків та провідних наукових центрів, які об'єднуюватимуть наукові, експериментальні, виробничі та освітні стадії інноваційної діяльності;
- удосконалити заходи щодо розширення навчальних програм з використання інноваційних знань, адаптації зарубіжного й вітчизняного досвіду щодо інноваційної діяльності. Передбачити механізми надання послуг щодо підвищення кваліфікації та атестації широкого кола спеціалістів у сфері інноваційної діяльності;
- забезпечити вже з 2007 р. законодавчо встановлений норматив фінансування з бюджету наукової та інноваційної діяльності на рівні 1,7 % ВВП з подальшим збільшенням цього нормативу до 5 % та віднесенням таких видатків бюджету до захищених статей;
- сформувати чітку систему формування державного замовлення на інноваційну продукцію вітчизняного виробництва з відповідним закріпленням таких видатків у державному бюджеті;
- створити Державний банк реконструкції та розвитку з розгалуженою регіональною структурою, що концентрував би інвестування у інноваційні проекти з гарантуванням цільового впровадження результатів інноваційних досліджень.

3.8. КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНИ

Публікується за: Власюк О. С. Конкурентоспроможність регіонів як елемент інтеграційних стратегій України / О. С. Власюк // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Кластери та конкурентоспроможність прикордонних регіонів : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Бойко (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т регіон. досліджень. – 2008. – Вип. 3 (71). – С. 13–17.

Термін “конкурентоспроможність” сьогодні надмірно використовується як у пресі, так і в експертному середовищі. Щоб знайти пояснення тим чи іншим прорахункам у здійсненні економічних реформ нерідко посилаються на абстрактну низьку конкурентоспроможність національної економіки і припиняють дискусію. Тому важливо подивитися на проблему конкурентоспроможності з погляду практичних можливостей.

Логіка розбудови конкурентоспроможності національної економіки, зокрема в регіональному аспекті, має відповідати викликам сучасних міжнародних економічних відносин. Динаміка таких відносин свідчить про посилення ролі колективних зусиль у формуванні симетричних відповідей на кризові явища світового ринку. У цьому контексті очевидно, що ми маємо забезпечити паритетність інтеграційних зв'язків України. У практичному вимірі цього можна досягнути шляхом формування міцних кластерних зв'язків прикордонних регіонів та їх орієнтації на поглиблення інтеграції з іноземними партнерами.

Виникає технологічне питання, яким чином забезпечити необхідну мотивацію кластерних регіональних зв'язків. Ідеться про мотивацію, яка б забезпечила стабільне покращання внутрішньої економічної ситуації в Україні, сприяла зміцненню позицій національних виробників на зовнішніх ринках і формувала паритетні інтеграційні зв'язки.

Інакше кажучи, необхідно здійснити внутрішні структурні перетворення, які б забезпечили високу привабливість прикордонних регіонів для формування клас-

терів із зовнішнім середовищем та посилили ефективність інтеграційних зв'язків України. Саме на ключових напрямках внутрішніх структурних перетворень, необхідних для забезпечення конкурентоспроможності регіонів України, варто зупинитися.

Що ж слід зробити для забезпечення ефективності інтеграційних процесів на регіональному рівні та підвищення конкурентоспроможності регіонів України?

1. Для ефективної зовнішньоекономічної інтеграції насамперед необхідно посилити регіональну кооперацію всередині України, тобто подолати дезінтеграційні процеси в соціально-економічному розвитку регіонів України.

Стратегічно виправданим є зміцнення регіонально-кластерної структури всієї України. Це важливо на перспективу, оскільки формування прикордонними регіонами кластерів із зовнішнім оточенням може стимулювати створення анклавів та включення до промислово-технологічних ланцюгів інших держав, що не сприятиме розвитку національної економіки в цілому. Натомість зміцнення внутрішніх міжрегіональних взаємозв'язків посилить позиції прикордонних регіонів під час їх виходу на зовнішні ринки.

Поки що Україна не досягла в цьому бажаних успіхів. Аналіз розвитку економіки регіонів та їхніх зовнішньоторговельних зв'язків засвідчує високий рівень диференціації та неузгодженості у зовнішньоекономічному співробітництві, внаслідок чого нераціонально використовуються можливості національного виробника забезпечувати попит внутрішнього та світового ринків.

Внутрішній ринок в Україні недостатньо розвинутий. Як наслідок, окремі регіони України орієнтуються на більш привабливі зовнішні ринки, де реалізують продукцію з низьким вмістом доданої вартості. Водночас вони могли б, за умови кооперації з іншими регіонами, виготовляти продукцію з більш глибоким ступенем переробки. Очевидно, що така ситуація не відповідає національним інтересам і держава має послідовно проводити політику нарощування привабливості внутрішнього ринку для національних виробників.

Сьогодні близько 70 % українського товарного експорту забезпечують м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області, з яких на перші три регіони припадає понад 50 %. Така концентрація зовнішньоторговельного потенціалу дає змогу зазначеним регіонам вважати себе самодостатніми і не приділяти належної уваги внутрішній кооперації. Як наслідок, програє держава загалом.

Отже, основними негативними чинниками впливу на конкурентоспроможність регіонів України є відсутність комплексного структурного бачення можливостей їхньої інтеграції в межах національної економіки та неузгодженість дій на зовнішніх рівнях. У свою чергу держава недостатньо робить для того, щоб стимулювати можливості інвестиційного спілкування на внутрішньому рівні. Створено багато програм для залучення іноземних інвесторів, проте на державному рівні не стимулюється зміцнення внутрішнього регіонального співробітництва. При цьому саме міцність внутрішніх кластерних зв'язків істотною мірою визначає можливість досягнення стратегічних успіхів на зовнішній арені.

2. Необхідно забезпечити мотиваційне поле для формування завершених промислово-технологічних і комерційних циклів.

Успадкована від часів розпаду СРСР проблема розриву коопераційних зв'язків у межах усього промислово-технологічного циклу все ще домінує у структурних проблемах національної економіки. Можемо констатувати, що процес концентра-

ції бізнесу для посилення технологічної та галузевої самодостатності розгортається надто повільно і притаманний лише потужним галузям національної промисловості, орієнтованим на експорт. Практично не вирішуються проблеми виходу національних компаній на рівень прямого продажу на зовнішніх ринках, внаслідок чого втрачаються значні кошти, які осідають на рахунках іноземних посередників. У цьому контексті доцільно заохочувати галузеву кластеризацію, що без участі держави реалізувати в досяжній перспективі малоімовірно.

3. Ще одним важливим напрямом зміцнення конкурентоспроможності регіонів України є зважена політика щодо іноземного інвестування.

Однобічне безсистемне заохочення іноземних інвестицій у регіональну економіку і в цілому непрозоре поле їх функціонування в Україні стримують розвиток національних активів. Зрозуміло, що іноземні інвестиції є важливим чинником включення у світовий ринок, але у стратегічному вимірі, і це треба визнати, ППІ будуть визначати логіку розвитку як внутрішнього виробництва, так і зовнішньоекономічної діяльності. Вже сьогодні підприємствами з ППІ формується близько 40 % товарного експорту та імпорту. З 2003 р. цей показник зріс майже вдвічі (у 2003 р. підприємства з ППІ формували 24,7 % товарного експорту України та 22,5 % імпорту). Надмірна концентрація іноземних інвесторів порушує можливості формування кластерних зв'язків відповідно до національних економічних інтересів.

До того ж структура залучених ППІ орієнтується на використання вже наявних конкурентних переваг і не створює нові. Іноземний капітал найбільше зацікавлений сферою вітчизняного експорту. Так, у I кв. 2008 р. ППІ у підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості становили 75,1 млн дол. США (або 18,5 % загального приросту ППІ у переробну промисловість), виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції – 68,2 млн (16,8 %), машинобудування – 45,6 млн дол. США (11,2 %).

Також іноземні інвестори динамічно опановують сектори національної економіки, орієнтовані на обслуговування внутрішнього ринку України. Так, у I кв. 2008 р. на підприємствах торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів, предметів особистого вжитку іноземний капітал зріс на 200,6 млн дол. США. Важливо зазначити, що суттєвою конкурентною перевагою України є стратегічне геоекономічне розташування. Як наслідок, маємо вагомий нереалізований потенціал створення сучасних транспортних, логістичних та інфраструктурних мереж на власній території. Зважаючи на це, іноземні інвестори зацікавлені в освоєнні внутрішнього ринку України як плацдарму для розширення високодохідного бізнесу у середньостроковій перспективі.

Зазначені процеси демонструють відносно пасивну роль держави у формуванні кластерів. Схоже на те, що кластерні зв'язки складаються під впливом зовнішніх чинників, і Україна втрачає можливості та перспективи перехопити економічну ініціативу на важливих галузевих ринках.

4. У контексті активізації іноземного інвестування в Україну загострюється проблема переоцінки вартості національних активів. Насамперед ідеться про недооцінку вартості робочої сили та земельних ресурсів. Як наслідок, стримується розвиток внутрішнього ринку та стимулюється вкладання знеціненого долара в національні активи. Великою мірою на здешевлення національних активів впливає також невизначеність у валютно-курсовій політиці України. Про певну недооцінку гривні свідчать розрахунки паритету купівельної спроможності за методологією МВФ. Так, у 2007 р. ВВП України у поточних цінах становив 140,5 млрд дол. США,

за ПКС – 320,1 млрд. Відповідно, є відмінність у 2,27 раза (2003 р. – 4,8). Для розвинутих країн таке співвідношення наближається до одиниці, зокрема у Франції – 0,91; Німеччині – 0,96; Японії – 0,98; Канаді – 0,99. У більш близьких до України за економічними параметрами країнах це співвідношення дорівнює: для Болгарії – 2,18; Чехії – 1,74; Естонії – 1,7; Росії – 1,62; Китаю – 2,64.

Питання вартості фінансових активів суб'єктів національного ринку, основних фондів, робочої сили, землі тощо вимагають фахової дискусії в контексті забезпечення економічної безпеки держави та конкурентоспроможності національної економіки.

Це далеко не повний перелік проблем, безпосередньо пов'язаних з кластеризацією національної економіки в умовах економічної інтеграції. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що механізми підвищення конкурентоспроможності регіонів для ефективної інтеграції треба шукати у прийнятті відповідних державних рішень як адекватної реакції на нові виклики міжнародних економічних відносин.

У підвищенні конкурентоспроможності регіонів важливу роль мають відігравати органи місцевого самоврядування. Вони несуть пряму відповідальність за ефективність розроблення та реалізації програм залучення інвестицій, зокрема внутрішніх, в економіку регіонів. Вони також мають забезпечити постійну підготовку та перепідготовку державних службовців органів місцевого самоврядування у сфері інвестиційного та інноваційного регіонального менеджменту.

У свою чергу, держава має стимулювати розвиток міжнародної кооперації у виробничій та науково-технічній сфері, забезпечувати інформаційно-консалтингову підтримку міжрегіональної взаємодії та стимулювати поглиблення зовнішніх виробничих і фінансових зв'язків з метою підвищення конкурентних переваг країни в цілому.

4 ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА БЕЗПЕКА

4.1. ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО КЛІМАТУ

Виступ О. С. Власюка на засіданні круглого столу “Іноземні інвестиції та національний капітал: парадигма взаємодії”; НІСД, м. Київ, 20 черв. 2001 р. Публікується вперше.

Нині інвестиційну ситуацію в Україні вітчизняні експерти та іноземні вкладники оцінюють, як досить складну, і для створення сприятливого інвестиційного клімату необхідні значні зусилля. Зокрема такі:

1. Для збільшення обсягів власних інвестиційних ресурсів господарських суб'єктів необхідно запровадити зміни у податковому законодавстві, спрямовані на скорочення податкового навантаження, прискорення амортизації та забезпечення стабільності у ставках податків.
2. Потрібно спростити процедури державної реєстрації суб'єктів господарської діяльності за участю іноземних інвесторів. Це можна реалізувати шляхом внесення відповідних змін і доповнень до Закону України “Про господарські товариства”.
3. Варто запровадити механізм страхування ризиків як національних, так і іноземних інвесторів шляхом надання страховим компаніям певних пільг у випадку здійснення ними страхування та перестрахування інвестиційних коштів капіталовкладників.
4. Слід активно розвивати інфраструктуру інвестиційної діяльності шляхом формування інвестиційної бази фондового ринку, створення двосторонніх, багатосторонніх агентств і організацій, робочих груп з питань інвестиційного співробітництва з країнами – найбільшими інвесторами тощо.

Заходи щодо стимулювання залучення іноземних інвестицій, наведені вище, не вирішують усіх проблем забезпечення стабільного розширеного відтворення капіталу в економіці України. Дослідження умов і наслідків національного й іноземного інвестування в країнах, що розвиваються або здійснюють радикальні економічні перетворення, з їх екстраполяцією на Україну дає змогу зробити такі висновки:

1. Основним джерелом національного інвестування є ВВП (тобто внутрішні інвестиції), а не іноземні інвестиції. Через слабкість вітчизняного підприємницького капіталу, низьку спроможність до його накопичення ефективна підтримка і розвиток базових галузей в Україні можливі тільки з допомогою держави. У них необхідно зберігати домінуючу роль державного капіталу, що у свою чергу потребує відновлення інвестиційної функції держав-

- ного бюджету й розв'язання комплексу проблем, пов'язаних із новою роллю державного сектору в економіці.
2. Нині будь-які вкладення у реальний сектор економіки внаслідок високого ризику малопривабливі як для банківського капіталу, так і для вітчизняних та іноземних інвесторів. Потенційні інвестори віддають перевагу вкладанню коштів у набагато дохідніші й надійніші фінансові активи, зокрема в цінні папери. Тому держава має усунути штучні переваги банківського капіталу над промисловим капіталом. Кредитна і процентна політика, методи фінансування дефіциту бюджету не повинні підтримувати вищу норму прибутку у сфері банківських, валютних та спекулятивних операцій порівняно з середньою нормою прибутку в національній економіці.
 3. Політика держави має бути спрямована на розроблення таких механізмів, які дадуть змогу утримати вітчизняний капітал у національному економічному просторі без уведення державної монополії на зовнішньоекономічну діяльність, а також створити передумови для активного залучення внутрішнього підприємницького капіталу потенційних суб'єктів інвестиційної діяльності, включаючи приватні заощадження населення.
 4. За теперішнього інвестиційного клімату, враховуючи наявну інвестиційну інфраструктуру, освоєння іноземних інвестицій в обсязі 40–60 млрд дол. США (потреби України) є абстракцією. Для щорічного залучення навіть 10 % від сукупного попиту необхідно кардинально поліпшувати інвестиційний клімат, зокрема розвивати інвестиційну інфраструктуру, фінансовий та банківський менеджмент і лібералізувати національну законодавчу базу.
 5. Іноземні інвестиції найактивніше і, головне, стабільно надходять не туди, де найгостріше бракує капіталу, а туди, де вже інтенсивно здійснюються капіталовкладення, забезпечуючи динамічне зростання економіки і швидке вдосконалення економічної структури, тобто іноземні інвестиції “притягуються” інвестиціями внутрішніми, перспективами зростання прибутків. Надактуальним завданням є створення сприятливих умов для функціонування національних інвесторів, початок діяльності яких слугуватиме важливим каталізуючим індикатором і для зарубіжних інвесторів. Отже, іноземні інвестиції надходять передусім туди, де уряди країн уже практично довели свою спроможність здійснювати такі реформи, насамперед за рахунок власних джерел.
 6. За допомогою іноземних інвестицій можна досягти значних успіхів у модернізації й динамізації розвитку окремих підприємств, виробництв і навіть галузей економіки країни, а також у розвитку експортного потенціалу. Однак, спираючись переважно на них, неможливо забезпечити стабільність та якісне зростання економіки в цілому, особливо в найсучасніших і високотехнологічних секторах.
 7. Для успішного залучення іноземних інвестицій важливо надати пільги іноземним інвесторам. Однак набагато більше значення має сприйняття іноземними інвесторами країни як стабільної, передбачуваної, а її економіки – як такої, де макроекономічна стабільність асоціюється не лише з низькими темпами інфляції, а й з послідовним розвитком, включаючи стабільні темпи зростання виробництва, платоспроможний попит, що розширюється, а також економічну структуру, яка постійно модернізується.

8. Жодна країна не досягала успіху, якщо підпорядковувала свою економічну політику тільки меті залучення іноземних інвестицій за будь-яку ціну. Іноземні інвестиції – не панацея, а лише один із компонентів високоефективного розвитку. Як результати академічних досліджень, так і оцінки експертів-практиків свідчать, що на сьогодні іноземні інвестиції, по-перше, суттєво не впливають на стан національної економіки України, по-друге – відчутно не сприяють розв'язанню завдань, визначених як пріоритетні (реструктуризація економіки, технологічне оновлення виробництва, подолання залежності від імпорту тощо).

Наведені висновки бажано враховувати для того, щоб залучення значних за обсягами вітчизняних та іноземних підприємницьких капіталів, на які розраховує уряд, не стало економічним міражем. Забезпечення розширеного відтворення національної економіки – складний і тривалий процес, у якому нарощування обсягів залучення іноземних інвестицій є лише однією зі складових, і скоріше наслідком, ніж необхідною передумовою. Тому для кардинального поліпшення структури інвестування в Україні необхідно насамперед покращити економічне становище країни та сформувати місткий, динамічний і платоспроможний внутрішній ринок, що є найважливішим фактором інвестиційної привабливості держави.

4.2. ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА В СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Публікується за: Власюк О. С. Інвестиційна політика в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки / О. С. Власюк // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 10–13.

Стан сучасних міжнародних економічних відносин характеризується процесами глобалізації. Це посилює взаємозалежність і взаємопов'язаність національних економік, на розвиток яких дедалі більше впливають інтеграційні процеси країн з різними економічними можливостями, що позначається на якісних параметрах результатів співробітництва, специфічності умов формування інвестиційного клімату.

Україна є країною з вражаючим простором для інвестиційної діяльності завдяки багатим природним ресурсам, значному людському потенціалу, розвинутій інфраструктурі, потенційно місткому внутрішньому ринку. Вкрай низькі реальні обсяги як вітчизняних, так і іноземних інвестицій свідчать про відсутність конкурентного середовища для реалізації інвестиційного потенціалу України.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в економіці України, дедалі більшою мірою включають її до загальносвітових процесів глобалізації фінансових потоків. Проте поки що, на жаль, це включення має неоднозначні наслідки. Іноземні інвестиції, залучені в Україну, не справили очікуваного позитивного впливу на економіку. Тому є необхідність суттєвого вдосконалення державної політики щодо створення сприятливих умов для ведення бізнесу на території України та залучення до української економіки іноземних інвесторів з метою підвищення конкурентоспроможності національного виробництва.

Водночас слід зважати на те, що прихід у національну економіку іноземного капіталу може мати негативні наслідки впливу на конкурентоспроможність. Йдеться про непрямі загрози, які випливають з реалізації основної цільової функ-

ції іноземної інвестиції – забезпечення максимальної прибутковості використання активів. Як показав досвід кінця ХХ ст., потоки інвестицій можуть стати потужним чинником економічної дестабілізації на регіональному або глобальному рівні. Інтенсифікація фінансових потоків унаслідок розвитку систем електронних трансакцій, підвищення у розвинутих країнах світу масштабності фіктивного капіталу у вигляді цінних паперів посилюють важливість державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Слід також врахувати й можливі негативні наслідки включення у промислові ланцюги більш потужних країн на низькотехнологічних стадіях, що зумовлює посилення залежності економіки від іноземного капіталу та суттєво знижує конкурентоспроможність національної економіки. Протягом останніх трьох років частка підприємств з прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) у забезпеченні товарного експорту та імпорту постійно зростала і становила на кінець 2003 р. п'яту частину. Насамперед це стосується інвестицій у підприємства, які здійснюють переважно експортне виробництво в рамках схем виробничої кооперації транснаціональних корпорацій (ТНК). У цьому випадку погіршення світової економічної кон'юнктури або недоброчинні дії можуть суттєво впливати на згортання цих виробництв незалежно від економічного становища всередині країни.

ТНК, як правило, не схильні вирішувати стратегічні проблеми економіки країни і орієнтуються на залучення високоприбуткових сегментів економіки до системи міжнародного поділу праці або для реалізації спекулятивних планів. Наслідком такого підходу є занепад менш дохідних галузей економіки, концентрація капіталу у надприбуткових напрямках зі зміцненням монопольного становища, що посилює структурні диспропорції та конфлікт інтересів у національній економіці між добувними і переробними галузями, регіоном та національною економікою тощо.

Багаторазові спроби залучення значних обсягів іноземних інвестицій в Україну дають можливість виявити низку системних вад економіко-правового середовища, які заважають їх припливу: недосконалість правового середовища, політична нестабільність, непередбачуваність і непрозорість державної політики, неврегульованість законодавчого забезпечення процесу інвестування, надмірний фіскальний тиск, вузькість внутрішнього ринку, недосконалість галузей інфраструктури, "клановість" економіки, нерациональність економічної поведінки, низька якість життя в Україні тощо. Вагома системна перешкода інвестуванню та веденню бізнесу на території України – високий рівень витрат виробництва, за яким Україна сьогодні є неконкурентоспроможною порівняно з іншими країнами Центральної та Східної Європи.

Неважко помітити, що значна частка наведених перешкод стосується макроекономічних чинників інвестиційного клімату, які не можна усунути лише заходами вдосконалення системи державного управління. Перелічені фактори роблять більш вигідним імпорт в Україну порівняно з вкладенням капіталу у внутрішнє виробництво. Тому на теперішньому етапі в умовах України будь-яке зменшення тарифних і нетарифних бар'єрів на шляху імпорту об'єктивно сприяє зменшенню припливу іноземних інвестицій.

Протягом останніх років при формуванні економічної політики в Україні постійно наголошувалося на необхідності створення сприятливих умов для залучення іноземних інвесторів. Серед таких умов, як правило, називають досягнення стабільності національної грошової одиниці, передбачуваний і збалансований бюджет, мінімізацію інфляції. Проте досить часто засоби, за допомогою яких забез-

печувалися зазначені умови, об'єктивно призводили до погіршення підприємницького та інвестиційного середовища в країні. Йдеться, зокрема, про політику високих процентних ставок, які гальмували інвестиційні процеси, демонетизацію економіки та зменшення платоспроможного попиту підприємств і населення на внутрішньому ринку, посилення фіскального тиску з метою бюджетної консолідації, політику "дорогої гривні".

Нерівномірність регіональної структури розміщення іноземних інвестицій (рис. 4.1) посилює диспропорції розвитку українських регіонів та знижує сукупну конкурентоспроможність національної економіки. Так, понад третину інвестицій зосереджено в м. Києві, більше 6 % – у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Київських областях, тоді як у десяти областях їхня частка становить менше 1 %.

Світовий досвід доводить, що вагомим чинником залучення іноземного капіталу може стати надання ПІ певних преференційних умов (зокрема, пільгового режиму оподаткування) на території окремих регіонів у вигляді спеціальних економічних, митних зон та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності. В Україні створено 11 спеціальних економічних зон (СЕЗ) та запроваджено режим території пріоритетного розвитку (ТПР) на територіях дев'яти регіонів. Водночас результати діяльності СЕЗ та ТПР зовсім не однозначні. Найкращі результати дали ТПР у Донецькій області, а решта СЕЗ та ТПР практично не виявили ефективності.

Показово те, що СЕЗ та ТПР спрямовані сьогодні переважно на розвиток підприємств старого технологічного укладу, посилення експлуатації природних та людських ресурсів країни чи її геостратегічного положення. Останніми роками додалася також тенденція використання цих зон як механізму перекачування фінансових потоків з легальної сфери до тіньової. Поки що не справджуються розрахунки на активізацію за допомогою цих інструментів іноземних інвестицій у "точки зростання", які містяться у сфері високотехнологічного та інтелектуального виробництва.

У ситуації, коли органи державного управління займаються всіма питаннями, включаючи прийняття рішень про інвестування, обслуговування кредитних ліній, супровід інвестиційних проектів тощо, об'єктивно виникають підстави для зловживання, зрощування тіньових структур із владою. Зокрема, широке поле для такого роду зловживань відкриває надання гарантій повернення позичок перед урядом країни-кредитора Кабінетом Міністрів України, тоді як приватні структури не несуть фінансової відповідальності за збиткові операції.

Крім того, за рахунок функціонування таких зон суттєво викривлюються умови конкуренції на внутрішньому ринку. Показовим у цьому плані є ввезення з території СЕЗ товарів, які користуються стабільним попитом на внутрішньому ринку і можуть у достатній кількості вироблятися всередині країни. В таких умовах національний виробник змушений скорочувати виробництво, а конкурентоспроможність національної економіки суттєво знижується.

Механізм дії законодавчих, податкових, фінансових і організаційних стимулів для підтримки процесу залучення іноземних інвестицій у СЕЗ відпрацьований слабо. Практично не приділяється увага питанням професійного забезпечення інвестиційного процесу.

Перераховані фактори визначають істотний рівень ризику вкладення іноземних інвестицій в Україну, що перешкоджає реалізації потенціалу СЕЗ та ТПР у напрямі підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

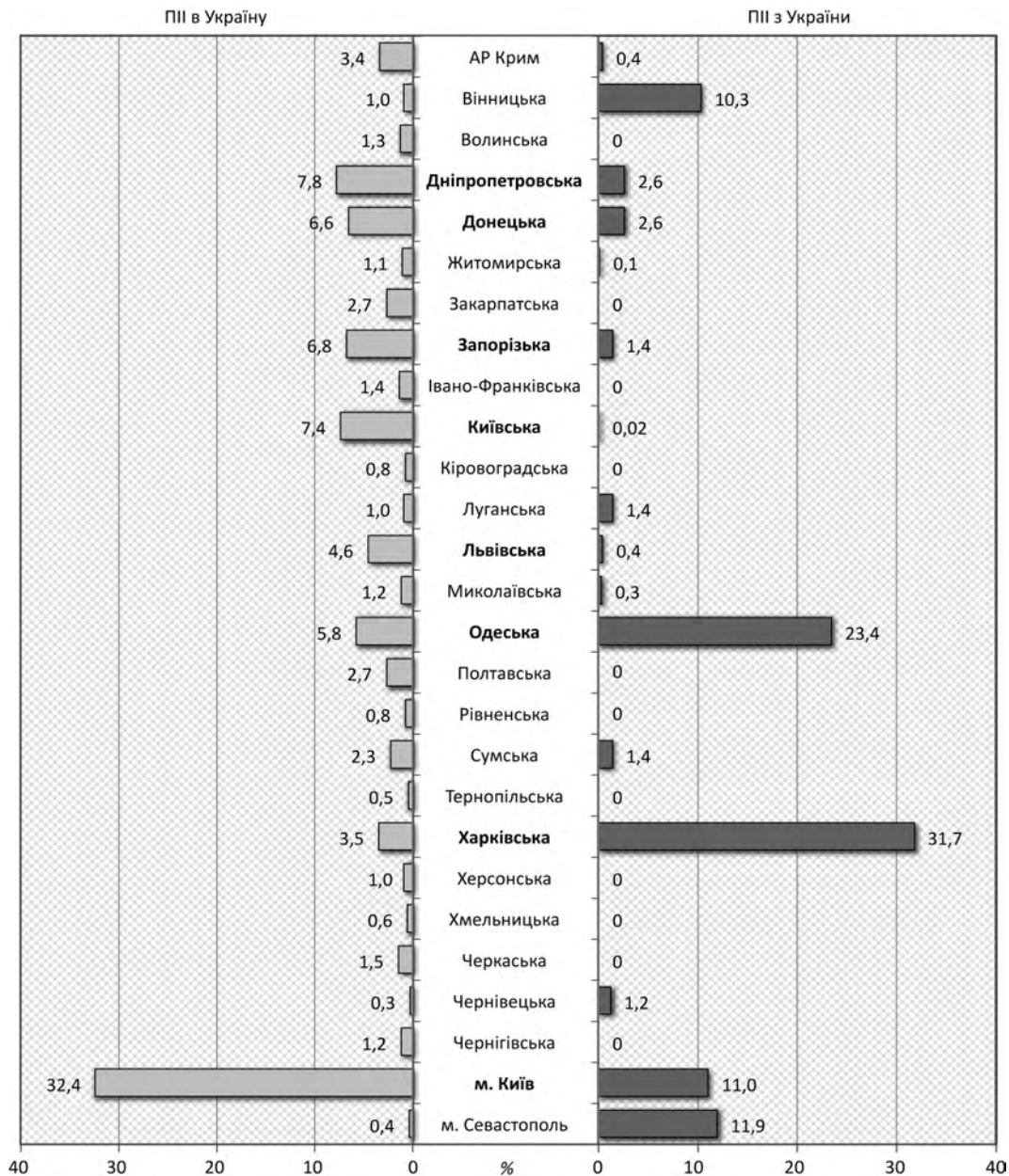

Рис. 4.1. Структура накопичених ПІІ в Україну (з України) за регіонами на 1 жовтня 2003 р.

Водночас в Україні бракує чітко вираженої державної концепції інвестиційного розвитку, а реалізація інвестиційної політики при збереженні наявних дестимулюючих чинників посилить кризу конкурентоспроможності національної економіки. Враховуючи зазначене, вже сьогодні необхідно вжити низку заходів, а саме:

- проаналізувати економічну ситуацію в країні з урахуванням тіньової складової та визначити чинники нарощування витратності національного виробництва,

його низької конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, структурної розбалансованості економіки, погіршення економічної мотивації в країні з подальшим упровадженням дієвих важелів її викорінення;

- підвищити ефективність антимонопольної політики та інших ринкових механізмів, які сприяють зростанню ефективності виробничої діяльності, зниженню витрат та підвищенню прибуткової складової ціни;
- чітко встановити джерела фінансування заходів реалізації інвестиційної політики. Йдеться про необхідність усунення практики централізації коштів від підприємств, що ефективно працюють, та спрямування їх до марнотратних проектів, чи застосування пільгових режимів, які викривляють умови конкурентного змагання, що має бути зафіксовано у відповідних правових нормах;
- передбачити відповідальність за погіршення результатів роботи тих суб'єктів, які через залучення іноземних інвестицій завдають збитки національній економіці та ускладнюють ситуацію в регіоні;
- переглянути державну політику доходів як одного з основних джерел забезпечення інвестиційної політики держави. Слід виходити з того, що доходи населення є основою утворення платоспроможного ринку та важливим параметром конкурентоспроможності та мотивації для інвестицій.

4.3. ІННОВАЦІЙНИЙ СТИБОК НЕМОЖЛИВИЙ БЕЗ СТВОРЕННЯ ПОПИТУ НА ХАЙ-ТЕК

Публікується за: Власюк О. С. Інноваційний стрибок неможливий без створення попиту на хай-тек / О. С. Власюк // День. – 2004. – 27 трав. – С. 5.

Спроби розв'язати проблеми економічного розвитку України за допомогою застосування інноваційного розвитку не нові – майже кожен уряд пропонує відповідні програми. Втім, за статистичними даними, щодо інновацій Україна поки що відстає не лише від ЄС, а навіть від РФ. Причини такого становища слід шукати в механізмах та джерелах забезпечення інноваційного розвитку в Україні. На державному рівні досі немає консенсусу стосовно того, яким чином мають досягатися його високі орієнтири. Програми та концепції інноваційного розвитку мають переважно декларативний характер. Їх не розуміють і не підтримують на рівні виробництва, і тому вони не втілюються в життя.

Треба визнати, що для української економіки спроби здійснення “технологічного стрибка” оберталися втратами для інших секторів, а отже, загальний для економіки ефект був негативним. Насамперед це відбувалося тому, що форсування інноваційного розвитку передбачало застосування стимулів для виробників, які використовувалися нецільовим чином або поглиналися витратністю всієї економіки. В умовах недосконалості відповідних ринкових важелів спроби прискорити інноваційний розвиток призводили до перерозподілу коштів у тіньову сферу.

В економіці не було створено загального попиту на інновації, тобто мотивації застосовувати новостворені конкурентоспроможні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічних рішень виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та

якість виробництва і соціальної сфери. Причини цього слід шукати і в низькому платоспроможному попиті населення, і в податковому законодавстві.

Все ще проблемними залишаються джерела інноваційного розвитку. Річ у тім, що патерналістські настрої радянських часів і досі уможливають розгляд цієї проблеми під таким кутом: дайте кошти, а ми принесемо великі прибутки. Цей підхід висмоктував бюджетні кошти, посилював диспропорції між галузями та тиск на інші сектори економіки України, що спричиняло скорочення в них робочих місць і згортання виробництва.

Продукція високотехнологічних підприємств не знаходить збуту в інших галузях, стан яких має прийнятний вигляд, але зовсім не свідчить про вихід на новий якісний рівень. І, нарешті, ефективність “точок зростання” поглинається марнотратством інших секторів економіки.

Сьогодні важливість завдань інноваційного розвитку та жорстка конкуренція змушують нас всебічно його стимулювати. Тим часом в Україні необхідно посилити механізм відповідальності, прозорості, контролю за ефективністю інноваційних осередків. Держава повинна виступити активним гравцем у створенні загальнонаціонального попиту на інновації. Йдеться про те, що є широкий набір інструментів, які нічого не вартують державі, але за рахунок розбудови мотиваційного поля здатні багаторазово посилити інноваційну складову курсу економічних перетворень.

Значна кількість підприємств української промисловості є збитковими чи відносно нерентабельними порівняно зі світовими підприємствами-аналогами. При цьому тенденція збитковості національного виробництва не була зламана протягом усіх років незалежності, а темпи накопичення боргів підприємствами залишалися стабільно високими. Таким чином, основа інноваційного розвитку – прибуток на підприємствах мав тенденцію до скорочення. Ціна товарів не містить інвестиційної складової, і підприємства не можуть здійснювати інновації. На сьогодні практично не приділяється увага аналізу неефективності національного виробництва та недостатньої мотивації. Застосування принципів та механізмів інноваційного розвитку до збиткового середовища є неадекватним.

Підбиваючи підсумки, слід нагадати, що інноваційний розвиток в Україні – комплексна системна проблема, яка виходить за рамки суто інноваційно-промислової політики і повинна вирішуватися у промисловій, фінансовій, соціальній, зовнішньоекономічній сферах.

4.4. ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Виступ О. С. Власюка на ювілейній Міжнародній науково-технічній конференції “Інноваційні технології – майбутнє України”, присвяченій 75-річчю з дня заснування Київського національного університету технологій та дизайну; м. Київ, жовтень 2005 р. Публікується вперше.

Про актуальність інноваційного розвитку для України сказано вже багато. Альтернатив йому немає – це було зрозуміло і на початку становлення України як самостійної держави, і сьогодні, коли розширення горизонтів співпраці України з новими та традиційними партнерами вимагає розглядати інноваційний розвиток як вагомий чинник забезпечення конкурентних переваг. Проте стан інноваційної діяльності в Україні, за оцінками багатьох експертів, визнається таким, що не відповідає рівню високорозвинутих країн.

Спроби подолати проблеми економічного розвитку України за рахунок інноваційних підходів не нові – майже кожен уряд пропонує такі програми. Втім, за статистичними даними, щодо інновацій Україна поки що відстає не лише від країн ЄС, а й від РФ.

Причини такого становища, на нашу думку, слід шукати в механізмах та джерелах забезпечення інноваційного розвитку в Україні. На державному рівні ще немає консенсусу стосовно того, яким чином мають досягатися високі орієнтири інноваційного розвитку. Програми та концепції інноваційного розвитку не підтримуються на рівні виробництва і тому не є життєздатними. Частково це пояснюється відсутністю ініціативи на виробничому рівні та протекціоністськими настроями монополістів. Здебільшого ми сприймаємо кожен нову програму як таку, що вимагає централізації коштів, яких поки що в бюджеті немає.

Треба визнати, що для української економіки спроби здійснення “технологічного стрибка” нерідко оберталися втратами для інших секторів. Насамперед тому, що форсування інноваційного розвитку передбачало застосування стимулів для виробників, які використовувалися нецільовим чином або поглиналися витратністю всієї економіки. В умовах недосконалості відповідних ринкових важелів такі спроби прискорити інноваційний розвиток призводили до перерозподілу коштів у тіньові обороти.

Отже, по-перше, треба визнати, що в економіці не був створений загальний попит на інновації. Йдеться про те, що не була забезпечена мотивація застосовувати новостворені конкурентоспроможні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і соціальної сфери. Пояснення цього слід шукати і в низькому платоспроможному попиті, і в податковому законодавстві.

По-друге, проблемними залишаються джерела інноваційного розвитку. Справа в тому, що патерналістські настрої радянських часів дотепер дозволяють розглядати цю проблему під таким кутом: дайте кошти, а ми забезпечимо великі прибутки. Це “висмоктувало” бюджетні кошти, посилювало диспропорції міжгалузевого переливання ресурсів та тиск на інші сектори економіки України.

По-третє, продукція високотехнологічних галузей не знаходить достатнього збуту в інших галузях, стан розвитку яких має прийнятний вигляд, але не свідчить про вихід на новий якісний рівень. Нарешті, ефективність “точок зростання” поглинається марнотратством інших секторів економіки.

Сьогодні важливість завдань інноваційного розвитку та жорстка конкуренція змушують нас всебічно його стимулювати. В Україні необхідно посилити механізм відповідальності, прозорості, контролю за ефективністю інноваційних осередків. Держава повинна виступити активним гравцем у створенні загальнонаціонального попиту на інновації. Йдеться про те, що є широкий набір інструментів, які фінансово нічого не вартують державі, але за рахунок розбудови мотиваційного поля здатні багаторазово посилити інноваційну складову курсу економічних перетворень.

Значна кількість підприємств української промисловості є збитковими чи відносно нерентабельними порівняно зі світовими підприємствами-аналогами. При цьому тенденція збитковості національного виробництва не була зламана протягом усіх років незалежності, а темпи накопичення боргів підприємствами залишалися

стабільно високими. Таким чином, основа інноваційного розвитку – прибуток на підприємствах мав тенденцію до скорочення. Ціна товарів не містить інвестиційної складової, і підприємства не можуть здійснювати інновації. На сьогодні не приділяється належної уваги аналізу неефективності національного виробництва та недостатності мотивації, а отже, застосування принципів та механізмів інноваційного розвитку до збиткового середовища є неадекватним.

Підбиваючи підсумки, слід нагадати, що інноваційний розвиток в Україні – комплексна системна проблема, яка виходить за рамки суто інноваційно-промислової політики і повинна вирішуватися у промисловій, фінансовій, соціальній, зовнішньоекономічній сферах. З огляду на це пріоритетними напрямками забезпечення стратегії інноваційного розвитку національної економіки є такі:

1. Подолання низької продуктивності національного виробництва, збитковості національних підприємств, підвищеного ресурсовитрачання, завищеної енергоємності тощо. Метою цього є стимулювання ефективної роботи національних підприємств, забезпечення конкурентоспроможності національних виробників, вивільнення ресурсів на користь інноваційних секторів. Це передбачає здійснення таких кроків:

1. Удосконалення діючої моделі ціноутворення, антимонопольного регулювання для забезпечення реструктуризації ціни на національних підприємствах усіх форм власності. Реструктуризація ціни має здійснюватися у напрямі збільшення прибутку, зменшення витрат, підвищення частки заробітної плати в ціні національної продукції. Це може бути досягнуто засобами податкової політики.
2. Впровадження механізмів мотивації до зниження ресурсовитрачання на основі прямих і непрямих форм стимулювання з метою підвищення інноваційної складової українських товарів. Тут можуть допомогти:
 - стимулювання енергозбереження;
 - розроблення програми альтернативних джерел енергопостачання;
 - створення національної системи інтенсифікації і впровадження перспективних науково-технічних розробок (зокрема ВПК), спрямованих на заощадження ресурсів.
3. Послідовне вдосконалення організаційних методів регулювання ринкової кон'юнктури для забезпечення паритету між секторами економіки і самодостатнього відтворення суб'єктів ринку. Для цього мають бути передбачені:
 - межі рентабельності для підприємств електроенергетичного сектору та інших природних монополістів з вилученням надлишків прибутків до бюджету;
 - скасування пільг, дотацій та викорінення “осередків” надприбуткової діяльності, яка склалася внаслідок неформальних відносин суб'єктів господарювання з владними структурами чи з інших причин;
 - недопущення перевищення прибутковості посередницьких структур порівняно з доходами виробників, а також попередження суттєвого впливу посередників на ціну. Останнє особливо важливо з огляду на ситуацію, що склалася минулого року на зерновому ринку України та й тепер частково має місце на ринку пального.
4. Усунення диспаритету між цінами на внутрішньому ринку України та світовими цінами на товари і послуги з метою попередження використання без

належного відшкодування українських ресурсів (праці, сировини, екології тощо). Цього можна досягти за допомогою:

- припинення вивезення з України сировини та інших товарів за демпінговими цінами;
- введення екологічної експертизи (особливо на СП та підприємствах зі 100-відсотковим іноземним капіталом, які виробляють екологічну продукцію) для встановлення реальних цін за використання екологічних ресурсів.

5. Приділення особливої уваги попередженню та недопущенню практики використання українських підприємств нерезидентами для спекулятивних ігор або для витіснення українських конкурентів. Ідеться про випадки придбання українських підприємств закордонними інвесторами з метою їх консервації та усунення як конкурента на світовому ринку. Щоб запобігти таким явищам необхідно:

- вдосконалити механізм відповідальності за результати роботи на підприємствах усіх форм власності;
- на приватизованих підприємствах, а також тих, в яких частка майна належить нерезидентам, переслідувати відповідальних осіб згідно із законами України за погіршення показників роботи, марнотратство, звільнення робітників через зупинку виробництва без відповідних на те причин.

6. Урівноваження умов ведення бізнесу в економіці України з умовами країн – торговельних партнерів, для чого треба посилити:

- контроль демпінгових потоків в Україну;
- боротьбу з контрабандою.

7. Забезпечення структурної перебудови шляхом стимулювання ефективності виробництва та підтримки високопродуктивних галузей з одночасним скороченням неефективних та малопродуктивних підприємств. Для цього необхідно:

- проводити експертизи на державних підприємствах, які неефективно працюють, і вирішити їхню подальшу долю, зважаючи на характер причини неефективності;
- розробити державні галузеві програми з переоснащення підприємств і галузей та забезпечити контроль за їх виконанням.

II. *Політика доходів*. Ключовою проблемою є збільшення доходів населення та підвищення рівня життя для забезпечення стабільного платоспроможного попиту на внутрішньому ринку на продукцію інноваційних секторів. Цього можна досягти:

- введенням мінімального рівня оплати праці, що реально враховує рівень життя в країні та параметри соціального забезпечення;
- своєчасним коригуванням заробітної плати з урахуванням показників інфляції і темпів зростання виробництва;
- запровадженням системи соціального страхування.

III. *Заходи промислової політики*. Має бути вдосконалена система підтримки та стимулювання державою суб'єктів вітчизняної економіки як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, а також забезпечене збільшення питомої ваги високотехнологічної інноваційної продукції.

1. Головне – стимулювання попиту державою. Розширення ринків збуту для національних виробників можна досягнути за рахунок:

- розміщення державного замовлення на підприємствах вітчизняної економіки, що ефективно діють;

- форсування попиту через розміщення нових перспективних замовлень, які ще не мають попиту в країні, але згодом будуть актуальними на світових ринках;
- 2. Має бути оптимізований доступ до державного замовлення іноземних фірм. Слід передбачити:
 - надання пріоритету на національних тендерах вітчизняним фірмам;
 - обов'язкове залучення українських компаній до реалізації замовлень, в яких беруть участь іноземні фірми.
- 3. Важливим є забезпечення внутрішньої потреби підприємств у висококваліфікованих кадрах. Необхідно:
 - відродити систему професійної підготовки шляхом збільшення фінансування та залучення капіталу українських фірм, які готують для себе кадри;
 - стимулювати підвищення кваліфікації кадрів на підприємствах шляхом збільшення заробітної плати, встановлення неоподатковуваних надбавок тощо.
- 4. Окремим напрямом інноваційної політики є забезпечення внутрішнього виробництва потужним науковим потенціалом. Має стимулюватися збільшення фінансування науки (включаючи залучення приватного капіталу, грантів тощо), створення на підприємствах науково-технологічних підрозділів та проведення досліджень.
- 5. До потреб національної економіки повинні послідовно залучатися прогресивні технології. Держава має підтримувати:
 - розвиток науково-технологічних анклавів;
 - організацію на базі українських установ міжнародних дослідницьких центрів із наданням їм пільг в оподаткуванні;
 - технічну кооперацію (особливо у межах США).
- 6. Національна економіка має бути забезпечена сучасною інформаційною інфраструктурою з метою мінімізації витрат виробничого процесу. Необхідно стимулювати впровадження нових інформаційних технологій, для чого доцільно розробити і реалізувати загальнодержавну стратегію переоснащення підприємств усіх секторів економіки сучасними інформаційними технологіями.
- 7. Слід забезпечити сприятливі умови організаційно-правового функціонування бізнесу, до яких належать:
 - спрощення системи реєстрації бізнесу;
 - введення відповідальності владних органів усіх рівнів за затримки, бюрократичні перепони тощо.
- 8. Необхідно також спрямувати зусилля на покращання умов роботи резидентів за кордоном. Потрібно активізувати:
 - укладання міждержавних двосторонніх довгострокових та безстрокових угод про економічне співробітництво з ЄС;
 - створення фінансово-промислових груп у межах США;
 - укладання міждержавних домовленостей для захисту прав українських суб'єктів на міжнародному рівні.

Варто зазначити, що лише цілеспрямоване, послідовне і комплексне застосування перелічених заходів дасть можливість у найближчому майбутньому очікувати посилення конкурентоспроможності національних виробників на світових ринках.

4.5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ

Публікується за: Власюк О. С. Забезпечення конкурентоспроможності регіону як інструмент залучення іноземних інвестицій / О. С. Власюк // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект : зб. наук. пр. – Ч. 3. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 1093–1095.

Динамічне нарощування зовнішньоекономічного співробітництва регіонів України в умовах сучасних інтеграційних процесів та загострення конкуренції на ринках є необхідною складовою стратегії соціально-економічного розвитку держави.

Сучасний рівень надходження в Україну прямих іноземних інвестицій (ПІІ) засвідчує їх значну регіональну диференціацію та обмежені можливості більшості вітчизняних підприємств залучати ПІІ, а тим більше, здійснювати власну інвестиційну експансію на зовнішні ринки. Зокрема, станом на 1 жовтня 2005 р. (рис. 4.2):

- в Україні на 15 областей припадає лише близько 14 % накопичених ПІІ;
- диференціація обсягів ПІІ на одного жителя за областями України коливається в межах від 29,6 дол. США у Чернівецькій області до 324,2 дол. США у Київській області та 1139,3 дол. США у м. Києві. Водночас 20 з 26 регіонів мають менший рівень інвестицій на одного жителя, ніж у середньому по країні (203 дол. США);

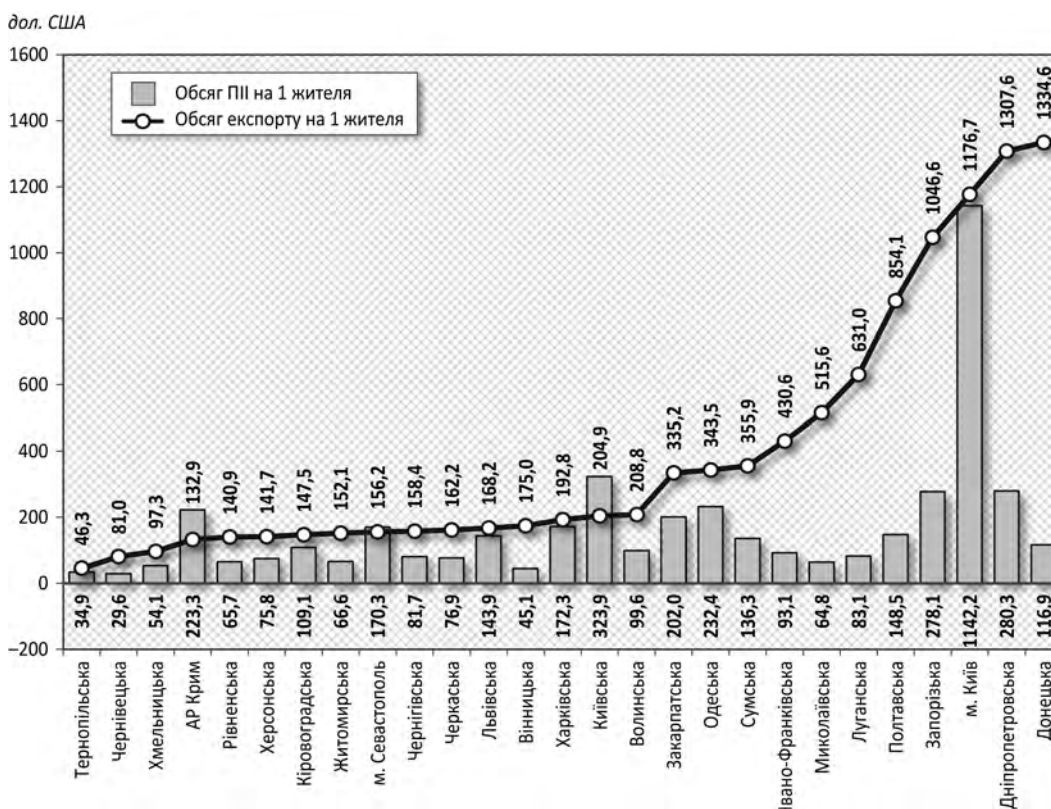

Рис. 4.2. Обсяг ПІІ та експорту на одного жителя за регіонами України станом на 1 жовтня 2005 р.

– офіційно з України інвестують за кордон лише 147 підприємств, зокрема лише по одному підприємству-інвестору в Житомирській, Київській, Кіровоградській, Рівненській, Сумській, Черкаській, Чернігівській областях та м. Севастополі.

Слабкі інвестиційні позиції вітчизняних підприємств призводять до послаблення міжнародних коопераційних зв'язків, тоді як саме через спільні підприємства виходять з ПП на внутрішній ринок України багато компаній, особливо європейських.

Головними перешкодами низької, неадекватної конкурентним викликами динаміки іноземних інвестицій є насамперед нестабільність та непрозорість економічної і господарської правової бази та низькі технологічні і управлінські можливості підприємств їх ефективного використання. Високі матеріаломісткість та енергоємність виробництва, пов'язані з експлуатацією зношених виробничих потужностей, застарілими технологіями та низькою продуктивністю праці робітників, знижують ефективність як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій. Це, у свою чергу, зумовлює слабкі конкурентні позиції багатьох вітчизняних підприємств уже на внутрішніх ринках товарів та послуг.

Проблема розвитку зовнішньоекономічних зв'язків та нарощування інвестиційного співробітництва регіонів потребує вирішення на загальнодержавному та регіональному рівнях.

На загальнодержавному рівні пріоритетним завданням на сьогодні є поєднання інвестиційних та інноваційних засад розбудови конкурентоспроможної національної економіки. Базовими інструментами її забезпечення мають стати узгодження інтересів усіх суб'єктів господарювання, загальне енергозбереження та зниження енергоємності в усіх сферах економіки, непряме державне регулювання цін, дієва антимонопольна політика, збалансування бюджетної та податкової сфер, адміністративне реформування та посилення відповідальності органів влади за економічну політику, розвиток соціального партнерство тощо.

Домінуючими принципами реалізації такої державної економічної та інвестиційної політики мають бути:

- активна позиція та політична воля владних інституцій, збалансована діяльність яких має безпосередньо створювати засади сприятливого інвестиційного клімату та репутацію країни загалом і узгоджувати інтереси учасників інвестиційних процесів, у тому числі в зовнішньоекономічному співробітництві;
- концентрація кадрових, технологічних та фінансових ресурсів;
- пріоритетність розвитку людського капіталу як основи майбутнього постіндустріального суспільства;
- заборона інструментів підтримки виробників (цінові, дотаційні, пільгові тощо), які обмежують конкуренцію на ринках інвестицій та інновацій.

Стимулювання та державна підтримка нарощування економічного потенціалу і відповідно конкурентоспроможності підприємств регіонів повинні знайти підкріплення у регіональних програмах та планах дій соціально-економічного розвитку. Прикладом такої програми може бути Програма розвитку Донецького регіону на період до 2020 р.

Регіональні плани мають бути зорієнтовані на посилення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення позицій їх підприємств на внутрішньому та зовнішніх

ринках, розширення зовнішньоекономічного співробітництва та активізацію інвестиційної діяльності.

Зокрема, регіональні програми та плани дій повинні містити систему заходів, спрямованих на:

- стимулювання регіонального попиту на інвестиції, зокрема іноземні, у сфері, що створюють інноваційні продукти та технології;
- утворення на сучасних засадах регіональних систем формування, залучення, поширення, застосування та захисту інвестицій і інновацій;
- удосконалення інституційної інфраструктури, що забезпечуватиме супровід інвестиційних ресурсів, які вкладаються в економіку України, та підвищення ефективності використання в регіонах залучених власних та іноземних інвестицій. Ідеться, зокрема, про торгово-промислові палати, асоціації виробників, науково-дослідні та консалтингові організації тощо;
- обґрунтування джерел та механізмів фінансової підтримки з боку місцевих бюджетів інноваційних та соціально вагомих для регіону інвестиційних проєктів із залученням міжнародних інвесторів;
- підвищення ролі та відповідальності органів місцевого самоврядування за ефективність розроблення та реалізації програм залучення інвестицій в економіку регіонів. Забезпечення постійної підготовки та перепідготовки державних службовців органів місцевого самоврядування у сфері реалізації завдань оперативного і стратегічного інвестиційного та інноваційного регіонального менеджменту;
- стимулювання міжнародної кооперації у виробничій та науково-технічній сфері, поглиблення зовнішніх виробничих та фінансових зв'язків, а також міжрегіональної кооперації з метою посилення конкурентних позицій країни загалом;
- забезпечення інформаційно-консалтингової підтримки підприємств, які залучають іноземний капітал та виходять на зовнішні ринки з власними інвестиційними проєктами;
- міжнародну презентацію регіону, його продукції та підприємств;
- стимулювання інвестування у енерго- та екологозберігаючі проєкти з одночасним контролем за високими екологічними стандартами з боку центральних та місцевих владних і експертних інституцій.

4.6. ІННОВАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКИХ РЕФОРМ: СТАН ТА ПРІОРИТЕТИ

Публікується за: Власюк О. С. Інноваційна стратегія українських реформ: стан та пріоритети / О. С. Власюк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 102–105.

Сьогодні інноваційна та науково-технічна політика в Україні є непослідовною і неефективною. Як наслідок маємо технологічне відставання, зниження конкурентоспроможності економіки та нерозвинутість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції.

Водночас провідні країни світу вже давно створили і послідовно розвивають національні інноваційні системи. Причому поняття “національна інноваційна система” вони розуміють широко і комплексно, як поєднання трьох складових: науки,

освіти та наукомісткого виробництва з метою створення і реалізації інновацій. Державна підтримка цього сегмента економічного розвитку є в таких країнах найважливішим пріоритетом, оскільки за рахунок упровадження нових технологій тут забезпечується до 90 % приросту валового продукту. У економічно розвинутих країнах світу функціонують понад 3 тис. технологічних парків, інноваційних центрів, бізнес-інкубаторів, венчурних фондів, центрів трансферу технологій, технополісів та інших інноваційних структур, що є основою національних інноваційних систем і каталізаторами інноваційного розвитку.

Сьогодні в Україні, навпаки, відбувається різке скорочення державного фінансування науково-технологічної сфери і, як наслідок, фактично її деградація. Наведемо кілька фактів, які це підтверджують.

За даними Інституту економіки та прогнозування в Україні продукції, яка належить до V технологічного укладу, випускається лише 4 %, тоді як III – майже 58, а IV – 38 %. Частка високотехнологічної продукції в структурі ВВП становить менше 1 %. Кількість підприємств промисловості, що впроваджували інновації, не перевищує 8 % загальної кількості, а наукомісткість промислового виробництва України на порядок менша від світового рівня.

Старіє і морально, і фізично науково-дослідна база національної науки: сучасним світовим стандартам відповідає лише близько 2 % наукового обладнання. Чисельність науковців у галузі технічних наук зменшилась більш ніж удвічі, а це саме та сфера, де продукуються інновації. Крім того, наука старіє – середній вік дослідників наближається до 50 років, при цьому для докторів наук – перевищує 60, а для кандидатів – 50 років.

Робота науковця втрачає престиж. Причини прості – низька заробітна плата, в середньому близько 1000 грн на місяць, тоді як законодавчо вона має дорівнювати подвійній оплаті праці у промисловості. Як наслідок, менше 1 % випускників вищих навчальних закладів ідуть на роботу до наукових організацій.

Інноваційна інфраструктура в Україні не розвинута, не охоплює всі ланки інноваційного процесу і не має системності. Сформовано лише її окремі елементи – зареєстровано і діє 16 технопарків, з яких 8 створено останнім часом, розпочали діяльність кілька регіональних інноваційних центрів та зареєстровано 73 бізнес-інкубатори. Причому бізнес-інкубатори в Україні досі не мають чіткого юридичного статусу, для них не передбачено жодних пільг, та й багато з них досить далекі від завдань “інкубації” бізнесу.

В інноваційному середовищі майже не відчувається діяльність венчурних фондів. Тут є своє пояснення, оскільки венчурне фінансування саме по собі ризиковане, а якщо до нього ще додаються нестабільність законодавства і складна політична ситуація, то очікувати масового припливу венчурного капіталу в Україну не доводиться. Очевидно, що в умовах України венчурні фонди, з метою зниження ризиків, надають перевагу короткостроковим кредитам і фінансуванню низькотехнологічних галузей. Практично йдеться про задоволення поточного споживчого попиту, а не стимулювання інноваційного розвитку.

Безпосередньо інноваційно активних підприємств в Україні небагато, причому до інновацій в основному належить удосконалення прототипу. В цьому контексті доцільно нагадати, що світова практика знає три типи стратегій інноваційного розвитку: перенесення, запозичення і нарощування. Назви пояснюють зміст: перенесення – це впровадження досягнень зарубіжного науково-технічного потенціалу у власній

економіці, запозичення – це освоєння виробництва іноземної високотехнологічної продукції з використанням власних дешевої робочої сили та науково-технічного потенціалу, а нарощування – це створення нової високотехнологічної продукції на основі досягнень власного науково-технічного потенціалу та залучення іноземних фахівців. В Україні домінують стратегії перенесення та запозичення, тоді як дійсно інноваційна продукція створюється завдяки стратегії нарощування. За даними Харківського філіалу НІСД, така продукція становить тільки 4 % всіх наших інновацій, а всього в Україні працюють близько 200 інноваційних промислових підприємств.

У підсумку Україна, маючи вагомий науковий та промисловий потенціал, фактично не сформувала необхідних для прогресу інноваційних структур. Сьогодні лише окремі технологічні парки реалізують інноваційні проекти за стратегічними пріоритетними напрямками інноваційної діяльності, не маючи при цьому фінансової підтримки держави. Не надається належна підтримка діяльності винахідників, раціоналізаторів, науковців, що мають завершені науково-технічні розробки. Недостатньо реалізується освітній та науковий потенціал, насамперед вищих навчальних закладів, у сфері високих технологій. Наприклад, Україна посідає четверте місце у світі за кількістю сертифікованих програмістів, проте цей інтелектуальний ресурс використовується як завгодно, але не в національних інтересах.

У чому ж сьогодні полягають ключові проблеми науково-технологічної сфери в Україні?

1. Немає комплексної стратегії переходу до інноваційної моделі розвитку. Якщо не втрачена зовсім, то значно послаблена система акумулювання результатів НДДКР у державних та галузевих інформаційних центрах.

2. Розвиток інноваційних структур сьогодні стримує недосконала нормативно-правова база. Водночас на практиці не виконуються норми статей чинних законів щодо фінансування та стимулювання науково-технологічної та інноваційної діяльності.

Зокрема, у Законі України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” від 16.01.2003 № 433-IV ці самі пріоритетні напрями недостатньо конкретизовані та переважно зорієнтовані на третій та четвертий технологічні уклади.

Останніми роками закони про Державний бюджет України фактично блокують норми законів України щодо фінансування наукової, науково-технічної, освітньої сфери та розвитку інноваційної діяльності. Щорічне фінансування освіти дорівнює 4,5–5 % ВВП за визначеної Законом України “Про освіту” від 23.05.1991 № 1060-XII норми 10 % ВВП. Фінансування науково-технічної діяльності з державного бюджету протягом останніх 5 років не перевищує 0,4 % ВВП за визначених ст. 34 Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 № 1978-XII 1,7 %.

На фінансову підтримку інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, слід спрямовувати не менше 10 % коштів, отриманих від приватизації державного майна, про що є відповідні указ Президента України та постанова Верховної Ради України. Ця норма просто не виконується. Навпаки, постановою Кабінету Міністрів України від 17.05.2006 № 678 було збільшено до 50 % відрахування у загальний фонд Державного бюджету України частини прибутку (доходу) наукових установ, що мають статус державних підприємств.

Немає жодних законодавчих стимулів для залучення до науково-технологічної та інноваційної сфери позабюджетних коштів, не стимулюються витрати промис-

ловості на наукові дослідження і розробки, а також інвестиції в інноваційну сферу з боку банків та інших інвесторів.

3. Зберігається неефективна адміністративно-організаційна структура управління науково-технологічною та інноваційною діяльністю, в якій немає необхідних організаційного підпорядкування та розподілу повноважень. Не налагоджена координація науки з виробництвом, немає системи інформаційної підтримки ринку інновацій.

4. Недостатнє фінансування державної науково-технологічної та інноваційної політики поєднується з його неефективним використанням.

Передусім слід звернути увагу на неналежне фінансування Загальнодержавної комплексної програми розвитку високих наукоємних технологій (2005–2013). У 2005 р. на її фінансування з Державного бюджету України виділено лише 2 млн грн, на 2006 р. для виконання програми замість 141,7 млн грн передбачено лише 4 млн грн, тоді як тільки для продовження розпочатих у 2005 р. та відібраних конкурсним комітетом на 2006 р. проектів необхідно 25 млн грн. На практиці бюджетні видатки розпорощені між численними розпорядниками (44 – у 2004 р., 38 – у 2005 р.). Зростає кількість затверджених науково-технічних програм (на сьогодні є 26 науково-технічних програм і більше 500 цільових проектів). У ситуації, коли обсяги фінансування скорочуються, це призводить до їх подальшого розпорощення та й взагалі до припинення фінансування вже затверджених програм. Тобто вже витрачені для започаткування роботи кошти фактично втрачаються.

5. І, нарешті, найголовніше. В Україні не сформувався попит на інновації, і, як наслідок, фактично у зародковому стані перебувають ринок інноваційної продукції та необхідна інфраструктура.

В Україні галузева наука опинилася поза межами корпоративних структур. Її науковий потенціал не сприйнятий великим бізнесом, і в цьому винні і бізнес, і наука. Бізнес тривалий час був зорієнтований на короткотермінові та напівтіньові схеми і не мав потреби в науковій підтримці. Тепер ситуація змінюється, виникає потреба в реальній конкуренції на внутрішньому ринку, а без інновацій це неможливо. У свою чергу, наука не змогла подолати свої патерналістські звички і переконати бізнес у своїй здатності реально підвищити його прибутки. Це провина не так науковців, як слабого наукового менеджменту. Останньому теж треба послідовно вчитися.

Сьогодні кількість зареєстрованих ліцензійних договорів становить лише 2,2–2,6 % кількості патентів, що в декілька разів менше відповідних показників технологічно розвинутих країн. В Україні порівняно з 1991 р. більш ніж у 20 разів скоротилася кількість винахідників та раціоналізаторів. Державна система охорони інтелектуальної власності не забезпечує реального захисту їх майнових та матеріальних інтересів.

Недостатнім є рівень інформаційного забезпечення патентної справи. Це критично, оскільки експорт наукоємної продукції можливий лише за умови її патентної чистоти. Немає також системи інформаційного обміну між розробниками та потенційними інвесторами.

Зрозуміло, що ситуацію слід виправляти. Для забезпечення реалізації інноваційної моделі розвитку України необхідно:

1. Розробити Концепцію розвитку національної інноваційної системи, де передбачити шляхи інтеграції системи освіти, науково-технологічної сфери та про-

мисловості навколо виробництва високотехнологічної продукції. Тут же мають бути визначені основні параметри національної інноваційної моделі розвитку.

2. Удосконалити законодавчу базу функціонування інноваційної сфери. Зокрема, необхідно внести зміни в наявні законопроекти “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, “Про інститути спільного інвестування”, “Про фінансово-промислові групи”, “Про інноваційну діяльність”.

Зміни мають бути спрямовані на формування пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності; захист прав інтелектуальної власності; залучення венчурних інвестицій до фінансування інноваційної діяльності; створення корпоративних навчально-наукових структур; забезпечення пільгового режиму реалізації інноваційних проектів.

3. Забезпечити бюджетне фінансування наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності відповідно до Законів України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 № 1977-ХІІ, “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11.07.2001 № 2623-ІІІ, “Про інноваційну діяльність” від 04.07.2002 № 40-ІV, “Про внесення змін до Закону України “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків” від 17.01.2002 № 2984-ІІІ, “Про освіту” від 13.12.1991 № 1977-ХІІ, “Про вищу освіту” від 25.03.2005 № 2505-ІV та указів Президента України “Про фінансову підтримку інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави” від 20.04.2004 № 454, “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 квітня 2006 року “Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України” від 11.07.2006 № 606/2006.
4. Розробити і затвердити законопроекти:
 - про реалізацію права держави на об’єкти інтелектуальної власності у сфері науки і технологій;
 - про венчурне фінансування інноваційної діяльності та венчурні фонди;
 - про спонсорство у науково-технічній сфері.
5. Створити в Україні:
 - систему державної підтримки розвитку технопарків, технологічних інкубаторів, інноваційних центрів;
 - загальнодержавні, галузеві та регіональні фонди підтримки підприємницької діяльності в науково-технічній та інноваційній сферах;
 - систему інформаційного забезпечення та моніторингу проведення державної інноваційної політики, завданням якої є визначення оцінки стану інноваційного розвитку національної економіки, маркетингові та кон’юнктурні дослідження сучасних тенденцій розвитку внутрішнього і зовнішнього ринку, вимог та потреб споживачів, стану національної економіки та сфер виробництва;
 - систему правової охорони інтелектуальної власності;
 - державну патентну бібліотеку з філіями в регіонах.
6. Удосконалити структуру державного управління науково-технологічною та інноваційною діяльністю, а також упорядкувати систему дорадчих та міжвідомчих робочих органів у сфері науково-технологічної та інноваційної політики.

7. Визначити потреби національної економіки у спеціалістах з менеджменту науково-інноваційної діяльності та сформуванню відповідне державне замовлення на їх підготовку.

Лише завдяки послідовному і планомірному впровадженню запропонованих заходів Україна не опиниться на узбіччі технологічного розвитку та знайде свою нішу на висококонкурентному світовому ринку технологій.

4.7. РОЛЬ ПІДПРИЄМСТВ З ІНОЗЕМНИМИ ІНВЕСТИЦІЯМИ У ФОРМУВАННІ СТРУКТУРИ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком,
С. В. Давиденко, Д. Ю. Венцовським; НІПМБ,
квітень 2008 р. Публікується вперше.

Протягом 2005–2007 рр. спостерігається динамічне нарощування присутності іноземного капіталу в економіці України. Як наслідок, зростає роль підприємств з прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) у формуванні зовнішньоторговельного товарного обороту країни. Це, у свою чергу, актуалізує проблеми забезпечення позитивного впливу таких підприємств на розвиток і реалізацію стратегічного потенціалу національної економіки в міжнародному співробітництві, стабільності внутрішнього ринку та достатнього рівня зовнішньоекономічної безпеки в процесі інтеграції у світову економіку.

Аналіз тенденцій зовнішньоекономічної діяльності підприємств з ПІІ в Україні у середньостроковому періоді дав можливість визначити низку таких особливостей.

1. Триває зростання вагомості підприємств з іноземним капіталом у формуванні зовнішньоторговельного товарообороту України. За останні п'ять років підприємства з ПІІ майже в 4,3 раза збільшили свій внесок у формування загальних обсягів зовнішньої товарної торгівлі. Якщо у 2003 р. на них припадало 10,8 млрд дол. США зовнішньоторговельного обороту товарів, то за підсумками 2007 р. – вже 46,5 млрд дол. Частка продукції таких підприємств у загальному обсязі експорту зросла з 24,7 % у 2003 р. до 42,2 % у 2007 р., в імпорті – відповідно з 22,5 до 42,2 %. Протягом 2007 р. зростання було особливо помітним. Обсяги експорту підприємств з ПІІ зросли порівняно з 2006 р. в 1,4 раза (на 6,3 млрд дол. США), а обсяги імпорту майже вдвічі – в 1,9 раза (на 12,3 млрд дол.) (рис. 4.3).

Таке активне зростання значною мірою пояснюється реакцією експортерів, а особливо імпортерів, на кон'юнктуру зовнішнього та внутрішнього товарних ринків в останні роки. Зокрема, йдеться про суттєві зрушення у підготовці України до вступу в СОТ (у 2006–2007 рр.) і отриманні статусу країни з ринковою економікою (2005–2006 рр.), рішучі дії щодо легалізації зовнішньоторговельних потоків тощо, що активізувало зовнішньоекономічну діяльність.

2. Експортна активність підприємств з ПІІ на європейських ринках посилювалась на фоні відчутного збільшення імпоротної експансії з ринків Азії.

За підсумками 2007 р. в аспекті окремих країн (частка кожної з яких у структурі експорту підприємств з ПІІ перевищує 1 %) зростала частка підприємств з ПІІ у формуванні як експорту, так і імпорту (рис. 4.4). У контексті експортних поставок України до ЄС частка підприємств з ПІІ у 2007 р. становила 49,1 % (тоді як ще

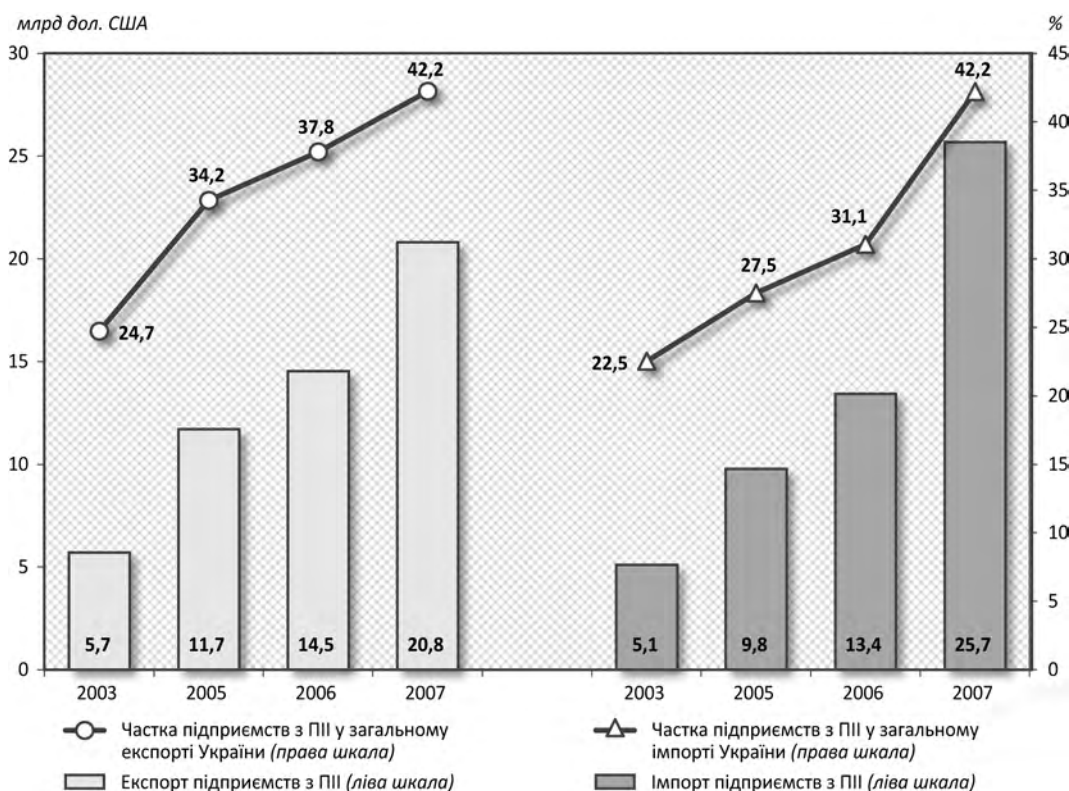

Рис. 4.3. Динаміка експорту та імпорту товарів підприємств з ППШ в Україні

у 2005 р. відповідна частка дорівнювала 38 %) (рис. 4.5). Аналогічно з експортом до країн СНД (частка відповідних підприємств збільшилася з 29,3 до 37,1 %) та країн Азії (з 33,2 до 43,2 % відповідно) тощо.

Водночас суттєво збільшилася роль підприємств із ППШ у формуванні імпорتنних потоків за основними регіонами. Зокрема, частка відповідних підприємств в імпортних поставках в Україну з країн СНД зростає з 12 % у 2005 р. до 37,2 % у 2007 р., також це помітно відобразилось у структурі поставок із Азії (частка підприємств зростає до 43,3 % проти 31 % у 2005 р). У зв'язку зі специфікою ЄС як торговельного партнера, де підприємства з ППШ традиційно відіграють значну роль, його частка зростає у 2007 р. з 46,9 до 48,9 %.

Слід відзначити зростання кількості країн – торговельних партнерів, з якими посилюється концентрація зовнішньоторговельного товарообороту, що припадає на підприємства з ППШ. Це підтверджує низьку перспективність поглиблення міжнародного економічного співробітництва України без інтеграції на підприємницькому рівні (взаємного інвестування та поглиблення як торговельної, так і виробничо-технічної кооперації).

Для переважної більшості країн – вагомих торговельних партнерів України (за винятком Білорусі, Індії та деяких інших країн) частка підприємств із ППШ становить 30–75 % як в експорті, так і в імпорті (рис. 4.6).

Крім того, відсутність прямого зв'язку між обсягами ППШ з конкретної країни та роллю підприємств із ППШ у формуванні зовнішньої торгівлі вказує на те, що зде-

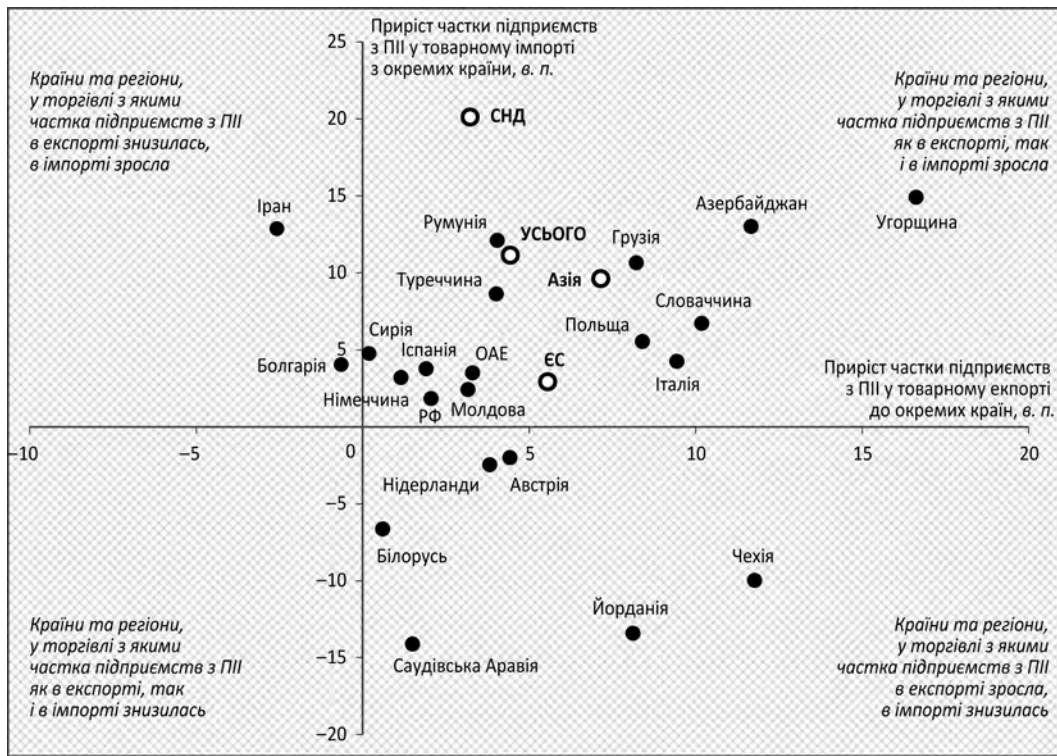

Рис. 4.4. Зміна частки підприємств з ПІІ у товарному експорті та імпорті України у 2007 р.

більшого ПІІ в Україну сприяють торговельному посередництву без виробничих перспектив, що не потребує значних капітальних залучень. Це забезпечує доступ на зовнішні ринки, але водночас сприяє імпорتنій експансії в Україну.

Це свідчить про вищий конкурентний потенціал підприємств з іноземним капіталом у можливостях як виходити на зовнішні ринки, так і розширювати свою присутність на внутрішньому товарному ринку України.

На перспективу саме такий формат підприємств (з ПІІ) буде домінуючим у формуванні зовнішнього товарообороту України з більшістю країн – торговельних партнерів у частині як експорту, так і імпорту. Суттєвим поштовхом до цього може стати подальше просування в запровадженні правил СОТ у здійсненні та регулюванні зовнішньої торгівлі вітчизняними підприємствами.

3. Активна імпортна активність підприємств із ПІІ зумовила формування від'ємного сальдо зовнішньоторговельного товарообороту таких підприємств у 2007 р.

Так, якщо в 2005 р. сальдо товарної торгівлі підприємств із ПІІ було додатним і становило 1,9 млрд дол. США (за загального від'ємного сальдо по країні (-1,4) млрд дол.), у 2006 р. – (-1,1) млрд дол. (-4,8 млрд дол. по країні), у 2007 р. від'ємне сальдо дорівнювало майже (-5) млрд дол. (-11,6 млрд дол. по країні) (рис. 4.7).

Найбільший внесок у формування від'ємного сальдо підприємств з ПІІ у 2007 р. було зроблено у торгівлі з ключовими регіональними торговельними партнерами – ЄС та СНД. Так, у торгівлі з країнами ЄС від'ємне сальдо зросло в 1,9 раза –

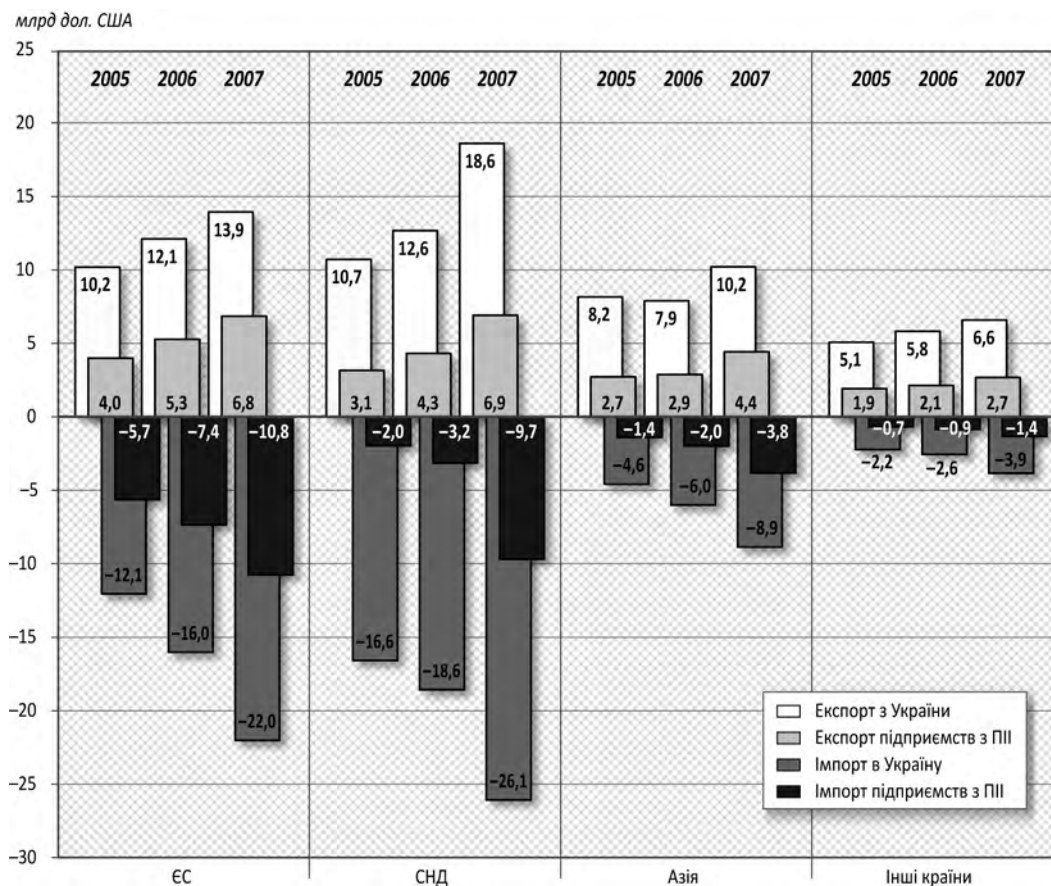

Рис. 4.5. Динаміка приросту товарної торгівлі підприємств із ПІІ України за географічними регіонами

з (-2,1) млрд дол. США у 2006 р. до (-3,9) млрд дол. США у 2007 р., а з країнами СНД – більш як у 3,5 раза (з +1,1 до (-2,8) млрд дол.). У торгівлі з країнами Азії обсяги додатного сальдо знизились на чверть (з +0,8 до +0,6 млрд дол.), і лише в торгівлі з іншими країнами додатне сальдо підприємств із ПІІ навіть дещо зросло – з 1,2 до 1,3 млрд дол. США відповідно.

4. У 2007 р. вищими темпами залучались ПІІ в галузі, що переважно зорієнтовані на внутрішній ринок. Це підтверджує подальшу експансію іноземного капіталу не лише у швидкоокупні та достатньо конкурентні ринки (рис. 4.8).

Посилення впливу підприємств з ПІІ на формування експортно-імпортних товаропотоків України підвищує можливості прояву їх монопольної поведінки на окремих, у тому числі стратегічних, сегментах внутрішнього товарного ринку країни. Зокрема, це стосується складових енергетичного сектору, пов'язаних з імпортом мінерального палива, продуктів нафтопереробки та постачанням таких товарів як на внутрішній, так і на зовнішні ринки. Володіння блокувальними виробничими потужностями, зокрема, для переробки нафти, дає можливість іноземним власникам більш широко використовувати кон'юнктурні зміни на внутрішньому та зовнішньому ринках усупереч інтересам держави. Подібні тенденції набувають

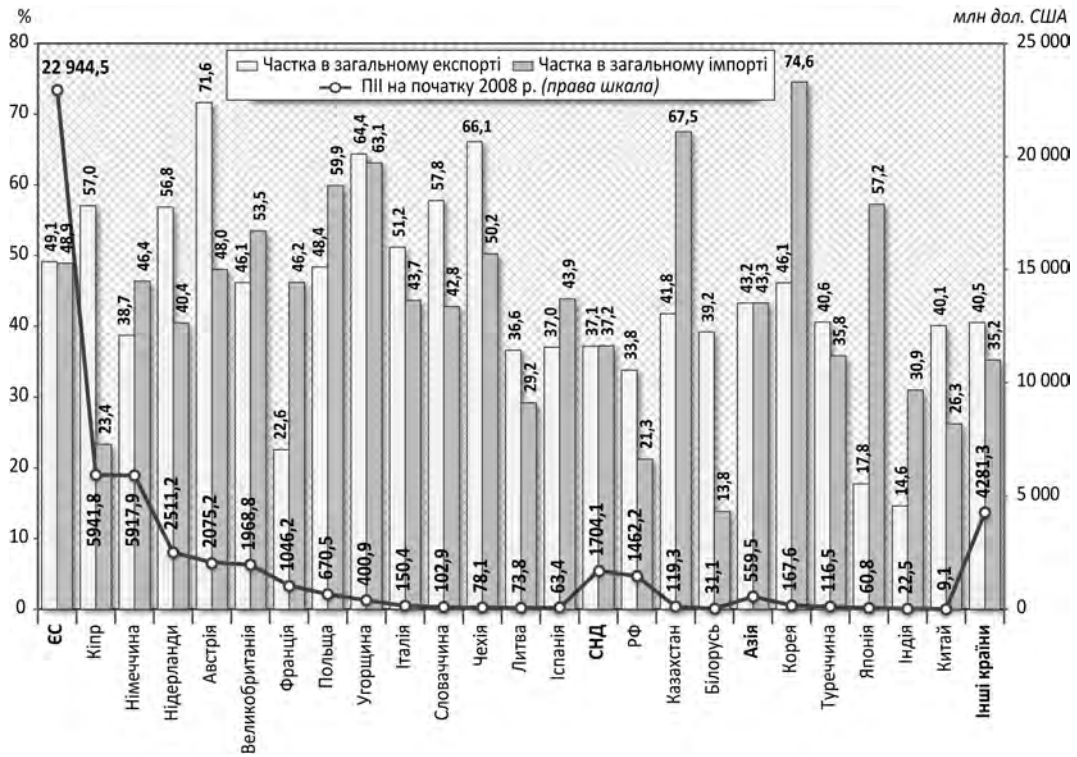

Рис. 4.6. Роль підприємств із ПІІ у формуванні зовнішньоторговельного обороту України за основними країнами-партнерами у 2007 р.

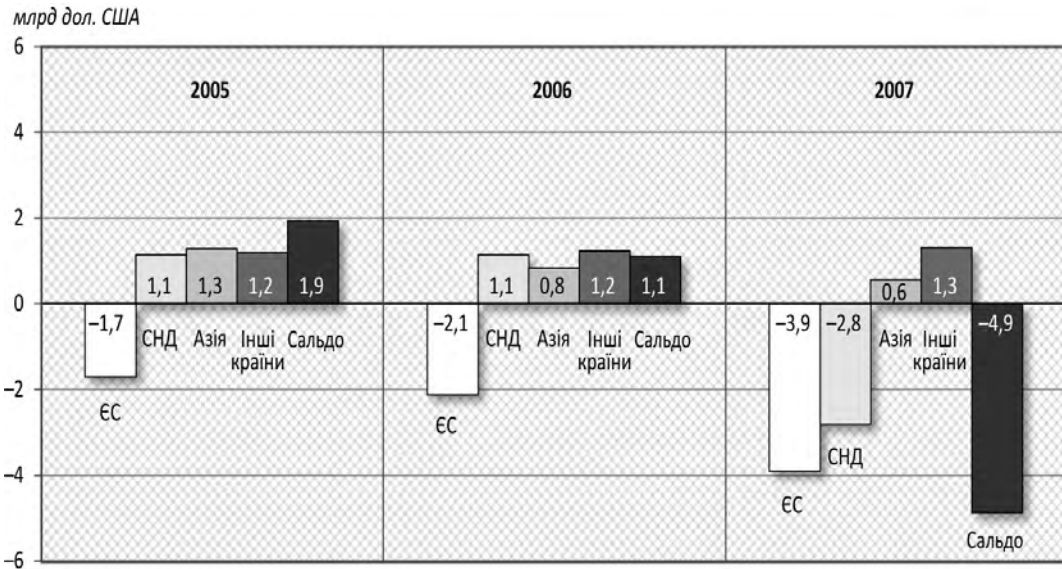

Рис. 4.7. Динаміка сальдо зовнішнього товарообороту підприємств з ПІІ в Україні за географічними регіонами

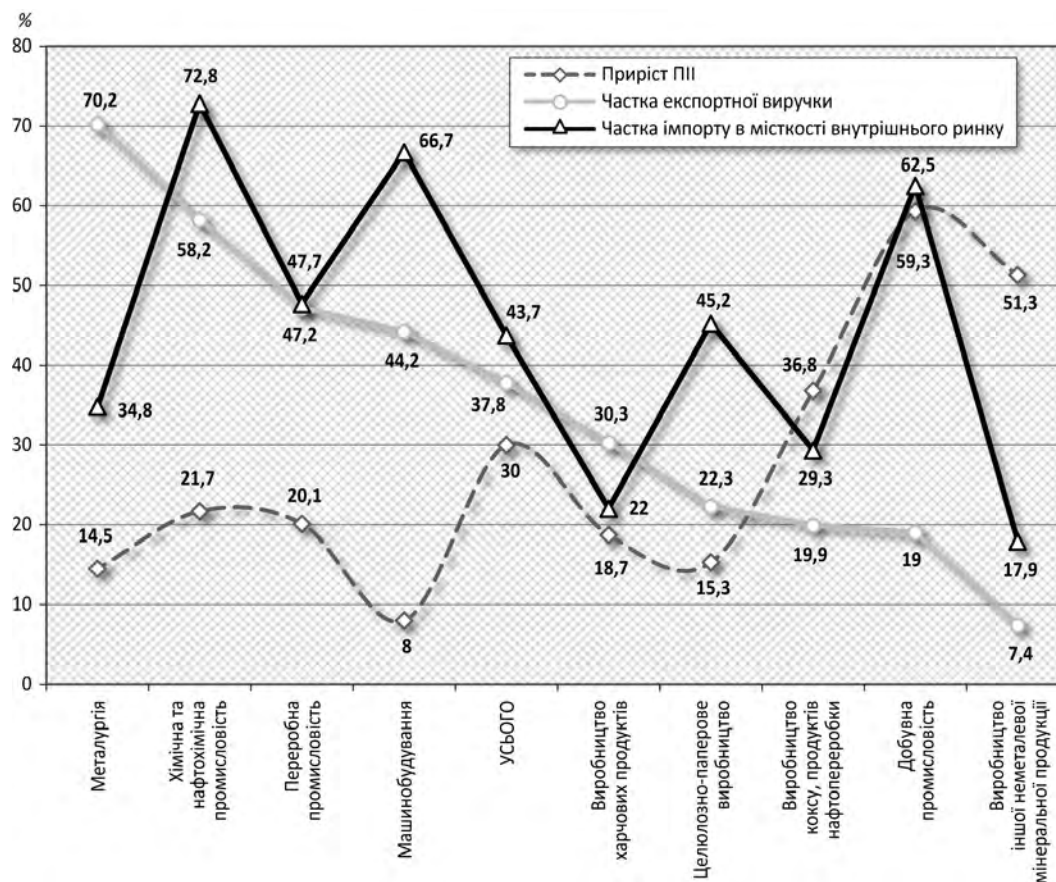

Рис. 4.8. Приріст ПІІ, частка експорту у виручці промисловості та частка імпорту у місткості окремих галузевих ринків в Україні у 2007 р.

розвитку на ринку металургійної продукції та сировини для її вироблення, на ринках транспорту та обладнання, ринку продукції легкої промисловості. Цінові шоки на деяких внутрішніх ринках, і особливо останній 2007 р., підтверджують підвищення чутливості внутрішнього ринку до загальносвітових тенденцій та неготовність влади своєчасно та економічно виважено попереджати й мінімізувати негативний вплив зовнішніх викликів.

Загалом тенденції глобального та внутрішнього економічного розвитку обумовляватимуть у середньостроковій перспективі зростання ролі підприємств з ПІІ у формуванні зовнішньої торгівлі України з переважною більшістю країн. Вже у найближчі роки на ці підприємства припадатиме більше половини як експорту, так і імпорту товарів в Україні, а для деяких країн такий рівень становитиме понад три чверті і більше.

Зростання рівня відкритості та інтегрованості економіки України у світову господарську систему підвищуватиме як переваги, так і ризики, пов'язані з конкурентними діями підприємств із ПІІ. Тому стратегія України в цій сфері має будуватися на основі сприяння поширенню позитивного впливу підприємств із ПІІ на якість зовнішньої торгівлі та нівелювання наявних та ймовірних негативних ефектів.

Так, збереження недосконалості внутрішнього конкурентного середовища та організаційна, технологічна й фінансова слабкість більшості національних виробників формують вагомий виклик забезпеченню сталої та збалансованої зовнішньоторговельної діяльності в Україні підприємств із ПШ, серед яких:

- нарощування підприємствами з іноземними інвестиціями імпоротної товарної експансії, насамперед готової продукції, та створення за рахунок іноземного капіталу збутових мереж для імпортованих, а не вироблених в Україні товарів;
- нестабільність імпортованих важливих (сировинних, технологічних, критичних споживчих) товарів та цінові спекуляції, здатна суттєво дестабілізувати як локальні ринки, так і внутрішній ринок України в цілому;
- монополізація потужними інвесторами окремих галузей економіки, особливо у базових та висококілвідних галузях (енергетика, зв'язок, інформаційні технології тощо), що знижує спроможність держави впливати на умови формування попиту й пропозиції на внутрішньому ринку;
- поширення спекулятивних мотивів вкладання та виведення іноземного капіталу з ринку, зокрема вкладеного в контрольні пакети акцій українських підприємств, що підвищує ризики внутрішньої фінансової та валютної стабільності.

Аналіз сучасних тенденцій зовнішньоекономічної діяльності підприємств з ПШ засвідчує відчутний прояв зазначених негативних викликів. Це обмежує трансформацію наявної торговельно-посередницької моделі функціонування підприємств з ПШ у виробничо-коопераційну на інноваційній основі.

З метою попередження негативного впливу підприємств з ПШ на зовнішньоторговельні потоки та стабільності внутрішнього ринку України важливо провести комплексний перегляд чинної законодавчої бази, що регламентує умови функціонування на внутрішньому ринку України національних підприємств та підприємств з іноземним капіталом з метою встановлення їм однакових конкурентних умов, реалізації виваженої державної політики надання преференцій при здійсненні зовнішньої торгівлі. Критеріями для надання преференцій підприємствам із ПШ мають бути: обсяги інвестування та реінвестування у виробництва, які не мають аналогів в Україні; частка продукції, що реалізується на зовнішніх ринках; рівень доданої вартості в ціні продукції, що експортується; науковість експортованої продукції тощо.

Необхідна законодавча регламентація критичного рівня проникнення іноземного капіталу в стратегічні сектори економіки, спрямованого на обмеження впливу іноземних інвесторів та закріплення за національним капіталом домінуючої ролі в цих секторах. Це, зокрема, стосується нафтового, газового та енергетичного комплексу, в тому числі атомної енергетики, ВПК, фармацевтичної промисловості, транспорту й зв'язку, сільського господарства та харчової промисловості. Важлива також регламентація механізмів державного регулювання ціноутворення в зовнішньоекономічній сфері та на внутрішньому ринку, зокрема, обґрунтування граничного рівня рентабельності імпортерів на чутливих ринках (сільськогосподарської сировини та харчової продукції) та запровадження моніторингу трансфертного ціноутворення у транснаціональних корпораціях.

Слід розробити та впровадити систему заходів і механізмів державного регулювання, спрямованих на забезпечення ефективної протидії недобросовісній поведінці підприємств із ПШ та потенційних інвесторів, зокрема спекулятивному характеру інвестиційної діяльності, зволіканням із технологічною модернізацією виробництва на приватизованих підприємствах, спробам недобросовісної конку-

ренції з іншими українськими компаніями на внутрішньому чи зовнішніх ринках, лобіюванню преференційних умов, які погіршують конкурентні можливості вітчизняних виробників, тощо.

Держава повинна стимулювати впровадження сучасних форм міжнародного консорціумного фінансування стратегічних інвестиційних проєктів, насамперед у сферах високих технологій та розвитку енергетичної, інформаційної, транспортної інфраструктури, які передбачали б залучення потенціалу кредитних, інвестиційних фондів та інших фінансових інститутів.

4.8. ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ІННОВАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ АКТИВІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, А. І. Сухоруковим, Ю. А. Шкіль; НІПМБ, серпень 2008 р. Публікується вперше.

Актуальність активізації міжнародного науково-технологічного співробітництва (МНТС) обумовлена важливістю цього чинника для підвищення рівня інноваційної безпеки України. Можливості МНТС належним чином не враховуються у вітчизняному законодавстві та практиці державного управління. У Законі України “Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 № 964-IV згадуються лише загрози і захисні заходи: наростаюче науково-технологічне відставання від розвинутих країн; вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни; неефективний захист внутрішнього ринку високотехнологічної продукції від іноземної технологічної експансії. Можливості МНТС залишились поза увагою Методики розрахунку рівня економічної безпеки (наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60).

Інноваційна безпека країни залежить від її участі у торгівлі високотехнологічними товарами (ВТТ)¹ і наукоємними послугами (НЄП)². Останнім часом сальдо України у зовнішній торгівлі ВТТ погіршилось. Коефіцієнт покриття імпорту ВТТ їх експортом протягом 2003–2007 рр. зменшився з 0,57 до 0,19. Частка ВТТ у загальному експорті країни скоротилася з 2,41 % у 2003 р. до 1,18 % у 2007 р., у загальному імпорті – зросла з 4,26 до 4,94 % (табл. 4.1).

У структурі експорту ВТТ за вказаний період частка приладів і апаратів знизилася з 1,42 до 0,41 %; у структурі імпорту обсяги фармацевтичної продукції збільшилися з 596,6 млн до 1931,3 млн дол. США, її частка у структурі імпорту ВТТ у 2007 р. перевищила 65 %.

У зовнішній торгівлі наукоємними послугами (НЄП) темпи зростання експорту, починаючи з 2005 р., були швидшими, ніж імпорту, проте сальдо за цими послугами лишалося від’ємним (табл. 4.2).

У 2003–2007 рр. частка НЄП у загальному обсязі експорту послуг зросла з 1,63 до 3,54 %. Експорт комп’ютерних послуг України у 2007 р. (155,1 млн дол. США) майже

¹ Згідно з методикою Організації економічного співробітництва та розвитку у структурі українського експорту до них належать фармацевтична та аерокосмічна продукція, прилади та апарати (тов. поз. 30, 88, 90).

² До наукоємних послуг відносимо комп’ютерні, рояліті та ліцензійні послуги, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

Таблиця 4.1

Динаміка зовнішньої торгівлі України високотехнологічними товарами

Рік	Обсяг експорту ВТТ, млн дол. США	Частка ВТТ в експорті товарів, %	Обсяг імпорту ВТТ, млн дол. США	Частка ВТТ в імпорті товарів, %	Сальдо у торгівлі ВТТ, млн дол. США	Коефіцієнт покриття експортом імпорту
2003	556,5	2,41	981,1	4,26	-424,6	0,57
2004	788,8	2,41	1 339,1	4,62	-550,3	0,59
2005	366,6	1,07	1 569,2	4,34	-1 202,6	0,23
2006	482,7	1,26	2 110,6	4,69	-1 627,9	0,23
2007	582,9	1,18	2 998,8	4,94	-2 415,8	0,19

Розраховано за даними Держкомстату України (стат. збірники “Зовнішня торгівля України товарами та послугами” у 2004–2006 рр.; експрес-випуск “Зовнішня торгівля України товарами” за 2007 р.).

Таблиця 4.2

Динаміка зовнішньої торгівлі України наукоємними послугами

Рік	Обсяг експорту НЄП, млн дол. США	Частка НЄП в експорті послуг, %	Обсяг імпорту НЄП, млн дол. США	Частка НЄП в імпорті послуг, %	Сальдо (експорт-імпорт), млн дол. США	Коефіцієнт покриття експортом імпорту
2003	69,3	1,63	76,5	5,25	-7,2	0,91
2004	123,8	2,33	184,8	8,98	-61,0	0,67
2005	142,5	2,32	368,3	12,5	-225,8	0,39
2006	213,4	2,84	403,6	10,9	-190,2	0,53
2007	318,7	3,54	432,5	8,87	-113,8	0,74

Розраховано за даними Держкомстату України (стат. збірники “Зовнішня торгівля України товарами та послугами” у 2004–2006 рр.; експрес-випуск “Зовнішня торгівля України товарами” за 2007 р.).

зрівнявся з їх імпортом. Водночас незадовільною залишається ситуація з роялті та ліцензійними послугами, імпорт яких у 2006 р. перевищував експорт у 12,6 раза.

На показники зовнішньої торгівлі ВТТ і НЄП негативно впливають низький експортний потенціал високотехнологічної сфери України та її недостатнє фінансування. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) переважно вкладалися у середньотехнологічний сектор промисловості України (12,6 % у загальному обсязі ПІІ в 2006 р.), найменша частка ПІІ припадала на високотехнологічний сектор (4,3 % у 2006 р. проти 21,3 % у 2002 р.), 10,6 % ПІІ у 2006 р. вкладено в сектор низьких технологій¹.

Стан захисту українських об'єктів промислової власності (ОПВ) на зовнішніх ринках (за винятком російського) незадовільний. Із загальної кількості заявок на ОПВ, поданих у 2007 р. до іноземних патентних відомств, заявки до Федеральної служби з інтелектуальної власності, патентів і товарних знаків (Роспатенту) становили близько 75 %. Частка одержаних патентів на винаходи у Роспатенті дорівнювала 80 % усіх одержаних патентів (табл. 4.3).

¹ Федулова Л. Технологічна структура економіки України / Л. Федулова // Економіст. – 2008. – № 5. – С. 28–33.

Таблиця 4.3

**Стан патентно-ліцензійної роботи України з іноземними країнами,
подано заявок до патентних відомств інших країн / отримано іноземних
охоронних документів**

Регіон, країна	Винаходи			Корисні моделі			Промислові зразки		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Усього, у тому числі:	160/166	296/167	174/130	72/59	76/52	73/90	25/20	40/45	98/61
– країни ЄС	–/–	26/16	6/5	1/–	–/–	–/–	–/1	–/–	17/24
– Росія	151/155	116/134	130/111	71/59	74/52	63/85	20/20	37/37	63/29

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. – 2006; 2007.

Більшість ОПІВ, на які Україна отримала охоронні документи за кордоном, не мають відношення до високотехнологічних галузей (у 2007 р. зі 130 винаходів лише 10 стосувалися цих галузей).

Іноземні винахідники зацікавлені в охороні своїх прав на українському ринку з метою просування своїх товарів, послуг, технологій. Про це свідчить значна частка (близько 36 %) патентів, що у 2005–2007 рр. видані Державним патентним відомством (Держпатентом) України іноземним заявникам (табл. 4.4). Зокрема, в Держпатенті України найбільше патентів на винаходи в 2007 р. отримали: Німеччина – 322 (22,4 % загальної кількості); США – 265 (18,4 %); Франція – 174 (12,1 %); Швейцарія – 79 (5,5 %); Росія – 67 (4,7 %); Нідерланди – 51 (3,5 %); Великобританія – 42 (2,9 % загальної кількості).

Більшість винаходів, на які іноземним країнам в Україні у 2007 р. видані патенти за класами Міжнародної патентної класифікації (МПК), стосувалась медицини та ветеринарії (33,8 %), органічної хімії (12,4), сільського господарства (8,2 %).

Аналіз міжнародного трансферу технологій в Україні свідчить про його низьку ефективність. Період 2004–2006 рр. характеризується зростанням частки технологій, придбаних підприємствами України в іноземних компаній (відповідно за роками – 24,9; 38; 45,2 %). У 2007 р. ця частка зменшилася до 33 %. Придбання закордонних технологій у 2004–2007 рр. здійснювалось переважно через закупівлю устаткування: 70,3; 84,2; 86; 61,5 % відповідно (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.4

Стан патентування винаходів іноземними країнами в Україні

Показник	Заявки на винаходи						Одержано патентів на винаходи		
	Національна процедура			За процедурою РСТ					
	2005	2006	2007	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Усього, у тому числі від іноземних заявників	3 842	3 788	3 768	1 750	2 142	2 397	3 433	3 698	4 058
	307	316	328	1 747	2 140	2 397	1 262	1 203	1 440

Джерело: 2005, 2006 рр. – Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. за 2006–2007 рр.; 2007 р. – дані річного (2007 р.) звіту Державного департаменту інтелектуальної власності МОН України.

Таблиця 4.5

Стан внутрішнього та міжнародного трансферу технологій в Україні, од.

Показник	Рік	Придбання		Передача	
		в Україні	за кордоном	в Україні	за кордон
Трансфер технологій усього,	2004	721	239	14	3
	2005	237	146	16	–
	2006	382	315	59	10
	2007	592	291	29	4
<i>у тому числі за формами придбання (передання):</i>					
ліцензії, ліцензійні договори на використання об'єктів ОПВ; придбання/передання виключних майнових прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки	2004	95	23	11	3
	2005	73	8	15	–
	2006	38	26	22	1
	2007	81	15	27	–
результати досліджень і розробок	2004	48	29	–	–
	2005	40	–	1	–
	2006	47	4	6	–
	2007	114	24	1	–
придбання (передання) устаткування	2004	495	168	–	–
	2005	82	123	–	–
	2006	260	271	–	–
	2007	349	179	1	2
інші форми	2004	83	19	11	3
	2005	42	15	16	–
	2006	37	14	28	10
	2007	48	73	29	3

Джерело: 2005, 2006 рр. – Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. за 2006–2007 рр.; 2007 р. – оперативна інформація Держкомстату за 2007 р., надана НІПМБ в електронній формі.

Аналіз надходжень та виплат за договорами щодо розпорядження майновими правами об'єктів інтелектуальної власності (ОПВ) свідчить про від'ємне сальдо України в цьому виді торгівлі (табл. 4.6). Середні виплати Україною іноземним країнам у розрахунку на один договір щодо отримання прав на ОПВ у 2004–2007 рр. становили 9,1 млн грн за одиницю; з другого боку – надходження від передання Україною прав на ОПВ за кордон країнам у розрахунку на один договір становили 1,1 млн грн.

Ліцензійно-договірна торгівля України з іноземними державами обмежена у географічному вимірі. Кількість держав, у яких вітчизняні підприємства купували дозволи на використання ОПВ та виключні майнові права на них, протягом 2004–2007 рр. коливалась у межах п'ятнадцяти. Водночас із 16 до 9 зменшилась кількість країн, яким Україна передавала такі права. Серед партнерів України щодо торгівлі ОПВ з зарубіжними країнами Росія посідає перше місце: у 2007 р. за договорами придбання ОПВ частка РФ становила 32 %, за договорами передачі – 46,4 %.

Таблиця 4.6

Основні показники ліцензійно-договірної діяльності України

Показник	2004	2005	2006	2007
Кількість чинних договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, за якими здійснені виплати/отримані надходження, усього, од.,	229 / 322	345/438	417 / 704	408 / 834
з них:				
– договорів із зарубіжними партнерами, %	43 / 19	50 / 24	56 / 31	53 / 28
– з підприємствами РФ, %	10 / 3	16 / 4	13 / 10	17 / 13
– за територію дії, кількість країн	7 / 16	15 / 14	18 / 13	16 / 9
Виплати/надходження з придбання/передання майнових прав інтелектуальної власності та одержання/надання дозволу на використання ОПІВ, усього, млн грн,	385,4/70,9	468,0 / 68,1	674,2 / 89,7	850,4 / 259,5
з них за зарубіжними країнами	323,4/13,7	388,5/17,4	554,7 / 32,9	562,3 / 45,9
Кількість підприємств (організацій), що набули/передали майнові права інтел. власності і одержали / надали дозволу на використання ОПІВ, усього, од.,	131 / 68	155 / 69	169 / 80	н/д
з них від/для іноземних партнерів	14 / 7	15 / 10	15 / 11	н/д

Джерело: 2005, 2006 рр. – Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. за 2006–2007 рр.; 2007 р. – оперативна інформація Держкомстату за 2007 р., надана НІПМБ в електронній формі.

Аналіз іноземних інвестицій у науково-інноваційній сфері України показує, що закордонні інвестори більше зацікавлені в отриманні результатів науково-технічних робіт, виконаних в Україні, ніж у сприянні інноваційному розвитку України (табл. 4.7).

Україна поступово стає країною-постачальницею у сфері інноваційних досліджень і розробок. У 2006–2007 рр. лише офіційно було оголошено про проведення понад 10 конкурсів інноваційних технологій великими іноземними корпораціями та венчурними фондами, які були готові інвестувати у високотехнологічні проекти до 5–7 млн дол. США¹. Іноземні фірми, користуючись недостатнім досвідом України у сфері ліцензійної діяльності та відсутністю коштів на закордонне патентування винаходів, цілеспрямовано “викачують” вітчизняні технології за низькою ціною.

Відбувається патентування винаходів в іноземних державах без подання попередньої заявки на патентування їх в Україні, зокрема резидентами України за кордоном так отримано 140 патентів на ОПІВ².

Негативним фактором для України є вплив за кордон науковців і висококваліфікованих фахівців. “Імпорт інтелекту” стає важливою складовою імміграційної

¹ Чеберкус Д. Системні підходи до державного регулювання інноваційного розвитку України в умовах глобалізації / Д. Чеберкус // Економіст. – 2007. – № 9. – С. 5.

² З виступу голови Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти В. Полохала на конференції “Вступ України до СОТ: нові виклики інноваційній безпеці і захисту інтелектуальної власності”, 19 травня 2008 р.

Таблиця 4.7

Іноземне інвестування науково-інноваційної діяльності в Україні,
млн грн / % загального обсягу фінансування з усіх джерел

Рік	Інвестування у промисловість			
	Усього	добувну промисловість	З них у:	
			переробну промисловість	
			Усього	З неї у машинобудування
<i>Фінансування наукових та науково-технічних робіт за рахунок коштів іноземних держав</i>				
2003	554,5 / 29,0	21,8 / 19,6	488,4 / 28,9	452,6 / 31,4
2004	519,7 / 26,6	30,3 / 26,9	457,6 / 26,2	396,0 / 27,7
2005	716,9 / 30,2	53,4 / 29,1	634,2 / 30,3	539,9 / 32,2
2006	611,1 / 25,9	5,0 / 4,4	569,5 / 27,0	501,8 / 29,6
2007	562,6 / 22,4	8,9 / 6,0	522,0 / 23,8	457,4 / 26,1
<i>Фінансування інноваційної діяльності за рахунок коштів іноземних інвесторів</i>				
2003	130,0 / 4,24	30,7 / 13,9	99,4 / 3,86	3,58 / 0,34
2004	112,4 / 2,48	1,20 / 0,82	110,3 / 2,65	25,6 / 1,87
2005	157,9 / 2,75	0,0 / 0,0	396,4 / 2,84	15,2 / 0,93
2006	176,2 / 2,86	0,0 / 0,0	176,2 / 2,92	11,3 / 0,53
2007	321,8 / 2,96	0,0 / 0,0	321,3 / 3,05	29,9 / 1,14

Джерело: 2005, 2006 рр. – Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. за 2006–2007 рр.; 2007 р. – оперативна інформація Держкомстату за 2007 р., надана НІПМБ в електронній формі.

політики країн – технологічних лідерів, де для залучення науковців запроваджуються спеціальні послаблення в еміграційних правилах. За висновками дослідницької організації “RAND Corporation”, США залишаються світовим лідером у сфері науки і технологій значною мірою завдяки припливу інтелектуального потенціалу з інших країн. Близько 70 % іноземців, що отримали докторський ступінь в університетах США, мають можливість залишитися в цій країні. В американських ВНЗ майже 60 % докторських ступенів з інженерних спеціальностей отримали іноземці¹.

Україні, яка протягом 1996–2006 рр. внаслідок еміграції втратила понад 300 докторів наук та 1142 кандидатів наук, властива еміграція за відсутності офіційної імміграції науковців. Процесам наукової імміграції не сприяє, зокрема, суперечливість чинної законодавчо-нормативної бази України. Передбачена Законом України “Про імміграцію” від 07.06.2001 № 2491-III імміграція науковців не регламентується підзаконними нормативними актами Кабінету Міністрів України.

Проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки:

- стан міжнародного науково-технічного співробітництва України не відповідає сучасним вимогам інноваційного розвитку країни;
- зниження рівня “інтелектуалізації” експорту супроводжується зростанням імпоротної залежності країни від високотехнологічних товарів;
- співробітництво у сфері захисту і передачі прав інтелектуальної власності здійснюється переважно у низькотехнологічних галузях;

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/top/society/2008/06/12/381091.shtml>.

- активність зарубіжних винахідників в Україні значно вища, ніж вітчизняних винахідників, що в майбутньому загрожуватиме експансією зарубіжних продуцентів високотехнологічних товарів на українському ринку;
- відсутність належних стимулів до технічної творчості, нестача фінансових ресурсів для забезпечення і підтримання патентної чистоти вітчизняних винаходів, недостатня обізнаність українських винахідників та підприємців з особливостями патентних систем розвинутих країн є причиною незахищеності українських винаходів на світовому технологічному ринку;
- значне перевищення у відносинах з іноземними країнами виплат над надходженнями за ліцензійними угодами і умовами роялті свідчить про недооцінку техніко-економічного рівня вітчизняних розробок при укладанні ліцензійних угод або невисоку інноваційну та конкурентну цінність результатів науково-технічних робіт, виконаних в Україні;
- іноземні інвестиції не стимулюють інноваційний розвиток України, а пов'язані з прагненням іноземних інвесторів отримати за низькою ціною права на вітчизняні об'єкти прав інтелектуальної власності.

З метою розширення можливостей міжнародного науково-технологічного співробітництва України необхідно розробити та впровадити національну концепцію МНТС, де передбачити визначення його програмних напрямів та підвищення на цій основі рівня інноваційної безпеки. Потрібна також державна програма розвитку національної інфраструктури внутрішнього і міжнародного трансферу технологій.

У державі не ведеться реєстр підприємств, що здійснюють експорт (імпорт) послуг у галузі ліцензування та патентування. Як наслідок, не здійснюється постійний моніторинг діяльності основних реципієнтів міжнародних технологій, результати якого необхідні для формулювання обґрунтованих пропозицій щодо пріоритетних напрямів інноваційної діяльності та розроблення механізмів мотивації суб'єктів господарювання, які беруть активну участь у трансфері технологій.

Потрібно ввести у національну статистичну звітність показники обсягів технологічних платежів; кількості патентів, зареєстрованих у світових патентних організаціях; обсягів інвестування транснаціональними корпораціями досліджень і розробок, що проводяться їх філіями; запровадити прийняту в ЄС класифікацію операцій з передачі технологій та їх учасників, угод про передачу технологій; визначити систему критеріїв високотехнологічних секторів промисловості, продуктів, професій та кодифікувати їх за адаптованими до європейських класифікаторами; сформувати реєстри вітчизняної високотехнологічної продукції та високотехнологічних виробництв.

4.9. ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Виступ О. С. Власюка на Громадсько-правовій експертизі правового поля інноваційно-інвестиційної діяльності; м. Київ, 13–14 черв. 2008 р. Публікується вперше.

В українському суспільстві вже давно назріла потреба практичної реалізації декларованих упродовж багатьох років інноваційних ініціатив, тому проведення цього представницького інноваційного форуму слід розглядати як важливий крок до облаштування інноваційної основи розвитку української економіки.

Експертизу правового поля інноваційно-інвестиційного розвитку слід сприймати як сигнал інвесторам та національним виробникам про те, що держава стимулюватиме цей процес і надійно захищатиме права кожного суб'єкта економічних відносин на здійснення інноваційної діяльності як чинника підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Сьогодні, навіть на державному рівні, не вироблено повноцінного консенсусу щодо методів досягнення високих орієнтирів інноваційного розвитку. Як наслідок, ідеї широкого запровадження інновацій не підхоплюються суспільством. Слід зауважити, що в непростих внутрішньополітичних реаліях формування незаангажованого, прозорого та сприятливого середовища для розвитку інновацій є складним інтелектуальним завданням, яке вимагатиме нових підходів та механізмів реалізації.

При вирішенні цього завдання доцільно взяти на озброєння певні постулати, під кутом яких слід розглядати ефективність законотворчої діяльності у сфері інновацій, а саме такі:

1. Ідеї інноваційного розвитку мусить підтримати широкий прошарок підприємців та інвесторів, які будуть їх здійснювати. Має бути створений суспільний попит на інновації. Наші програми повинні бути прописані для людей, а не для політиків.
2. Засади інноваційного розвитку повинні посилювати чесну конкурентну боротьбу і в жодному разі не викривлювати умови розвитку на ринку, створюючи так звані інноваційні бюджетні дірки, посилюючи диспропорції міжгалузевого переливання ресурсів чи тиск на інші сектори економіки.
3. Україна вже проходила періоди створення так званих інноваційних анклавів, коли інновації в них поглинались марнотратством інших секторів економіки. Потрібно раз і назавжди визначити, що інновації – це сутність будь-якої діяльності, а не бажання штучними методами вирішити загальнонаціональну проблему підвищення низької продуктивності праці.

Важливо дійти розуміння базових проблем, які по суті перешкоджають розширеному відтворенню в національній економіці. Це, зокрема, нормативні перешкоди, які стоять на заваді легальному нарощуванню продуктивності праці, підвищенню прибутковості бізнесу та зростанню заробітних плат, адже інноваційні робочі місця – це дорога робоча сила.

Сьогодні органи державного управління як ніколи потребують альтернативних думок та бачення громадської позиції у питаннях орієнтації на інноваційно-інвестиційний розвиток економіки. І в цьому контексті має бути здійснена масштабна планова робота з його якісного інституційного забезпечення. Зокрема, слід чітко встановити функції, повноваження та зобов'язання державних органів управління у відповідній сфері, держава повинна створювати і всебічно підтримувати інфраструктуру інноваційної системи, таку як технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори.

Україна має докласти значних зусиль, щоб подолати диспаритет у взаємовідносинах з більш потужними іноземними партнерами. Необхідно подолати тенденцію, коли фінансові обмеження національних суб'єктів господарювання заважають їм брати паритетну участь у міжнародних інноваційних проектах. Україна більше втрачає, коли іноземні суб'єкти домінують у розподілі прибутку і результа-

тів кооперації та у прийнятті рішень щодо розміщення ключових виробництв або наукових центрів на території їхніх держав.

Для цього на законодавчому рівні слід припинити практику знецінення національних науково-технологічних розробок та низької заробітної плати для висококваліфікованого персоналу. Іноземні суб'єкти намагаються залучити поки що вагомий національний дослідницький потенціал України до реалізації власних потреб і згодом отримати права на українські розробки у найдешевший спосіб.

Перехід до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки можливий тільки в результаті реалізації пакета узгоджених дій, які стосуються всіх сфер економічної політики держави. Широке запровадження інноваційних технологій у всіх сферах економіки суттєво підвищить її конкурентоспроможність до європейського рівня.

5 ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА

5.1. ВУГІЛЬНА ГАЛУЗЬ. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Публікується за: *Власюк О. С.* Вугільна галузь. Стратегія розвитку та шляхи перетворень / *О. С. Власюк* // Вугільна промисловість України: проблеми і перспективи розвитку : матер. засідання круглого столу / за ред. *Ю. В. Макогона*. – Донецьк : ДонФ НІСД, 2005. – С. 38–40.

Сучасний стан вугільної галузі незадовільний і потребує суттєвих перетворень. Її реструктуризація, яка відбувається досить повільно, поки що не досягла поставлених цілей виходу з кризи. Головними проблемами реформування вугільної галузі є:

- удосконалення системи управління галуззю;
- визначення економічно обґрунтованої ціни вугілля;
- оптимізація державної підтримки галузі;
- пом'якшення соціальних та екологічних наслідків реформування.

Управління у вугільній галузі

Основними проблемами в цій сфері залишаються непрозора структура власності, непрозорі механізми ціноутворення і збуту та непрозоре субсидування. Теперішня система, яка поєднує комерційні та державні інтереси, призводить до конфлікту інтересів у сфері управління галуззю. До основних проблем управління слід також віднести відсутність чітко визначеної відповідальності за створення безпечних умов праці на виробництві.

З метою поліпшення управління у вугільній галузі потрібно чітко розділити повноваження уряду і дії керівництва (операторів) вугільних компаній (підприємств). Держава (уряд) має захищати громадські інтереси щодо безпечного і екологічно нешкідливого видобутку вугілля, оператори повинні нести відповідальність за безпечну й ефективну діяльність своїх підприємств, котра проводиться за чіткими правилами, за виконанням яких стежить держава. Керівники шахт повинні нести повну відповідальність за дотримання правил з техніки безпеки, керівники та робітники мусять нести однакову відповідальність за порушення режиму безпеки.

Щодо повної приватизації шахт, то, за рекомендаціями експертів, це було б оптимальним рішенням, яке мало б найкращі перспективи для сталого розвитку галузі. Однак цей варіант доступний лише для життєздатних або потенційно життєздатних шахт і вимагає реалізації прозорих процедур приватизації. Приватизувати малопривабливі для інвестування шахти (розрізи) необхідно на пільговій основі з проведенням конкурсів програм їх розвитку. Альтернативою приватизації

може бути укладання контрактних угод у формі договорів на управління чи оренду або у формі концесій, на конкурсних засадах за прозорими процедурами.

Проблемою управління є також несприятливий інвестиційний клімат у галузі. Для поліпшення інвестиційного клімату державним інституціям потрібно розробити законодавчу базу щодо гарантування прав інвестора та механізми стимулювання інвестицій. Необхідні також дієві механізми контролю за використанням державних інвестицій.

Ціноутворення

За висновками фахівців, ціни на вугілля в Україні штучно утримуються на низькому рівні (за допомогою неринкових механізмів), що не відповідає витратам на його виробництво, а також вартості інших джерел енергії. Так, собівартість виробництва приблизно на 15 % вища, ніж ціна у галузі. Водночас витрати на виробництво вугілля нижчі, ніж вартість альтернативних джерел енергії. Зокрема, вартість вітчизняного вугілля майже вдвічі нижча вартості мазуту і нижча вартості українського природного газу, який у свою чергу значно дешевший за світові ціни. Отже, вітчизняне вугілля має економічну перевагу для споживачів. В Україні ще певний час зберігатимуться нижчі за світові ціни на вугілля. Водночас ціни на інші енергоресурси (здебільшого імпорتنі) будуть більш прискорено наближатися до світових, що ми сьогодні і спостерігаємо.

Можна зробити висновок, що за належного функціонування вугільного ринку та із запровадженням економічно обґрунтованих цін на вугілля значна кількість вугільних шахт України змогла б працювати прибутково, а уряд мав би змогу зменшити і, зрештою, ліквідувати значні обсяги державної підтримки. До речі, Росія скасувала державну підтримку збиткових шахт наприкінці 2001 р.

Для оптимізації роботи галузі в умовах зменшення державної підтримки важливо економічно обґрунтувати обсяги виробництва вугілля в Україні та визначити шахти, які необхідно буде закрити.

Державна підтримка вугільної галузі

В Україні державна підтримка вугільній галузі надається для покриття виробничих витрат і витрат на реструктуризацію, а також пом'якшення соціально-екологічних наслідків виробництва. Це негативно впливає на економічні відносини учасників ринку. Оскільки виробники вугілля та основні його споживачі впевнені у готовності держави компенсувати будь-які виробничі втрати, ні ті, ні інші не зацікавлені у запровадженні ринкових відносин. Виробники водночас позбавлені важливого стимулу щодо підвищення ефективності та зменшення виробничих витрат. Подальший рівень надання субсидій вугільній галузі України значною мірою буде залежати від політики ціноутворення і стану реструктуризації галузі.

Державні субсидії можна залишити на покриття операційних витрат та окремих інвестицій для збиткових шахт, поки не буде забезпечена їх конкурентоспроможність і сума цін і сукупних субсидій не перевищуватиме паритетну ціну альтернативних джерел енергії для конкретної шахти. До речі, на державному рівні необхідно регулярно економічно обґрунтовувати рівень загальних субсидій для

вугільної промисловості та класифікувати шахти на ті, де субсидування економічно обґрунтоване, і ті, що підлягають закриттю.

В Україні не сформувався системний підхід до розподілу субсидій і спостерігається тенденція до політичного лобіювання на різних рівнях з метою збільшення їх обсягів. Тривала криза у вітчизняній вугільній галузі демонструє неефективність використання значних обсягів субсидій для вирішення основних галузевих проблем.

Україні необхідно враховувати світовий досвід субсидування вугільної галузі, який свідчить, що найбільший ефект субсидування досягається, коли субсидії надаються:

- за прозорими правилами на чітко визначені цілі;
- на обмежений період часу.

Соціальні наслідки реструктуризації вугільної галузі

Найважливішими напрямками подолання соціальних наслідків реформування у вугільній галузі є:

- допомога у працевлаштуванні для звільнених працівників та тих, хто постраждав унаслідок реструктуризації,
- передавання об'єктів житлового і соціального призначення на баланс муніципалітетів шахтарських міст.

Щодо вирішення проблеми безробіття, породженого закриттям шахт, то в Україні необхідно застосувати комплексний підхід. У довгостроковій перспективі наслідки закриття шахт для місцевих громад найбільш гостро позначатимуться на малозахищених групах населення (зокрема, на таких жінках, молоді та людях похилого віку), а також на працівниках допоміжних підприємств, які змушені будуть закривати разом з шахтами. Це необхідно врахувати при розробленні комплексних програм пом'якшення соціальних наслідків, перерозподілу трудових ресурсів та забезпечення соціальної стабільності у вугільних регіонах.

Процес передавання об'єктів соціальної сфери вугільних підприємств на баланс муніципалітетів в Україні складний, затяжний та далекий від завершення. Причини зрозумілі – недосконала законодавча база, слабкі технічні та фінансові можливості місцевих органів влади та незадовільний стан об'єктів соціальної сфери. Населення шахтарських регіонів старіє та мігрує в інші регіони країни, тому необхідно раціоналізувати соціальну інфраструктуру і житловий фонд у шахтарських громадах. Заслуговує на особливу увагу проблема житлово-комунальних послуг у шахтарських поселеннях.

Пом'якшення екологічних наслідків реструктуризації

Основними екологічними наслідками вуглевидобутку та закриття шахт є підйом шахтних вод та проблеми відвалів, які часто продовжують горіти і не мають рослинності, яка б стримувала пил з териконів. В Україні фінансування, що надається для пом'якшення екологічних наслідків закриття шахт, недостатнє і додатково обтяжене незадовільним управлінням.

Важливо визначити пріоритетні заходи щодо пом'якшення несприятливого впливу на безпеку та здоров'я місцевого населення та забезпечити своєчасне й ефективне їх виконання. До процесів прийняття рішень у цій сфері слід залучати місцеві органи влади та громадськість регіонів. Їх завдання – зменшити ризик спрямування допомоги, призначеної на розв'язання соціальних і екологічних проблем шахтарських міст, на інші пріоритети.

Висновки

1. Для України вугілля є і буде важливим енергоресурсом для забезпечення енергетичної безпеки. Тому збереження галузі відповідає національним інтересам. Реструктуризація галузі, яка в Україні відбувається з 1996 р., не досягла поставлених цілей щодо виведення її з кризового становища внаслідок: відсутності інвестиційних ресурсів, необхідних для оновлення; високого рівня витрат на видобуток вугілля, які значно перевищують ціни на товарне вугілля; економічної необхідності закриття збиткових шахт, що спричиняє негативні соціальні та екологічні наслідки в регіонах; незадовільної ситуації з технікою безпеки праці на виробництві. Ці негативні фактори діють і сьогодні.
2. Згідно зі світовим досвідом, одним із головних чинників подолання кризових явищ у вугільній промисловості на період її реформування є концентрація і централізація матеріальних і фінансових ресурсів та формування потужних вертикально інтегрованих виробничих комплексів. Іншим шляхом вирішення проблем вуглевидобувної галузі, яким прямувало багато країн світу, є структурна перебудова з наступною приватизацією як основним джерелом інвестицій у галузь. В Україні необхідно вдосконалювати структуру та технологію управління галуззю, поєднавши обидва шляхи структурних перетворень. Щодо приватизації шахт, то слід застосовувати індивідуальні та прозорі способи з цільовим надходженням інвестицій.
3. Для покращання управління у вугільній галузі потрібно чітко поділити повноваження уряду і дії керівництва (власників) вугільних компаній. Для поліпшення інвестиційного клімату державі насамперед необхідно розробити законодавчу базу щодо гарантування прав інвестора та механізми стимулювання інвестицій, а також запровадити дієві механізми контролю за використанням державних інвестицій.
4. Оптимізація цін на вугілля (яка може негативно впливати на ціноутворення в інших галузях) повинна супроводжуватися курсом на підвищення рівня енергетичної ефективності всіх галузей економіки. З огляду на дійсний стан вугільної галузі сьогодні, необхідно зберегти систему її державної підтримки на період виведення з кризи та створення передумов ефективного розвитку. Державні субсидії повинні мати цільове спрямування та поступово скорочуватися до повного припинення.
5. Процес реструктуризації вугільної галузі супроводжується загостренням екологічних та соціальних проблем, пов'язаних передусім із закриттям неперспективних шахт. Залучення до процесів прийняття рішень місцевих органів влади та громадськості вугільних регіонів сприятиме прозорому вирішенню цих проблем. Крім того, заходи щодо пом'якшення екологічних і соціальних наслідків реформування у вугільній галузі мають супроводжуватися відповідною бюджетною підтримкою.

5.2. МІСЦЕ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ НОВОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Публікується за: *Власюк О. С.* Місце України в реалізації нової енергетичної стратегії ЄС / *О. С. Власюк, Д. К. Прейгер* // Стратегічна панорама. – 2007. – № 3. – С. 46–53.

Євроінтеграційні прагнення України мають базуватися на міцних економічних засадах. Основою, на нашу думку, могла б стати енерготранспортна галузь, потенціал якої за раціонального використання достатній для задоволення власних потреб у видобуванні й переміщенні паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), а також для надання транзитних послуг країнам – постачальникам вуглеводневих ресурсів та їхнім споживачам у Європі.

Документ “Європейська енергетична політика” Євросоюз опублікував у січні 2007 р. Його було обговорено і прийнято у Брюсселі 8–9 березня 2007 р. на саміті лідерів усіх 27 країн – членів ЄС. У документі констатується не тільки зростаюча потреба Євросоюзу в енергоносіях, а й занепокоєння з приводу зовнішньої уразливості, що є наслідком “триваючої концентрації запасів вуглеводнів в одних руках”, ставлення до імпортерів за принципом вибірковості, зловживання монопольним становищем і тотальної залежності окремих членів спільноти від єдиного постачальника. На підставі цього зроблено висновок про неможливість збереження у подальшому такої ситуації. Зазначено, що “узгодженість енергетичної політики вже стала ключовим питанням геополітичної безпеки, і проблеми енергетики мають посісти провідне місце у зовнішньоекономічному порядку денному Європейського Союзу”¹. Тому Європейська комісія рекомендує Європейській раді: підтримувати проекти, спрямовані на диверсифікацію джерел, постачальників і маршрутів та способів транспортування енергоносіїв; розвивати ядерну енергетику та нові джерела енергії, розробляти заходи щодо скорочення енергоспоживання; вдосконалювати регуляторну політику, враховуючи всі досягнення у цій галузі; затвердити план першочергових заходів з об’єднання енергосистем, зокрема спрямованих на створення єдиної енергосистеми Німеччини, Польщі та Литви, будівництво транс’європейського газопроводу Nabucco, а також транспортування каспійської нафти до країн Східної Європи.

Отже, Європейська комісія пропонує посилити співробітництво з такими країнами, як Азербайджан, Грузія, Україна (у транспортуванні каспійської нафти до Європи), а також з країнами Причорномор’я, Балкан та Близького Сходу (у закупівлі та транспортуванні природного газу). Разом з тим для України зазначене співробітництво матиме гарантовану юридичну базу лише у разі укладання довгострокових тристоронніх договорів (постачальники вуглеводневої сировини, Україна як транзитна держава та країни ЄС як головні споживачі нафти і газу Каспійського та інших регіонів). Досі в такому аспекті проблему не розв’язували, хоча між РФ та багатьма країнами Європи (на рівні національних компаній) укладені й реалізуються довгострокові (навіть до 2030 р.) угоди з газопостачання.

Нині РФ постачає природний газ до 23 країн. У 2006 р. загальний експорт “Газпрому” становив близько 158 млрд м³ природного газу. Загалом частка РФ у імпорті вуглеводневої сировини країн Європи становить близько чверті (табл. 5.1).

¹ *Шерр Дж.* Загроза енергетичній безпеці: довгоочікувана відповідь Європейського Союзу / *Дж. Шерр* // Дзеркало тижня. – 2007. – № 9.

Таблиця 5.1

Походження нафти і газу, спожитих країнами Європи 2006 р., %

Регион походження сировини	Природний газ	Нафта
Власне виробництво	46	21
РФ	24	27
Норвегія	13	16
Близький Схід	–	19
Алжир	10	–
Північна Африка	–	12
Інші регіони	7	5

Джерело: Корсунський С. Нафтогазові проекти в Євразії: монополізація проти диверсифікації / С. Корсунський // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 26.

Україна забезпечує близько 70 % транзиту російського експорту газу до Європи: у 2006 р. “Укртрансгаз” транспортував 113,8 млрд м³ природного газу в європейському напрямі (у 2005 р. – 121,5 млрд м³). Згідно з протоколом до Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації від 04.10.2001 на 2007 р. територією України має транспортуватися 115 млрд м³ російського газу. На тривалу перспективу ці обсяги не визначено. Досягнуті домовленості між РФ та Італією щодо будівництва нового газопроводу “Південний потік” (South Stream) морем до Болгарії, далі – двома гілками, одна з яких пролягатиме до Греції та Італії, можуть істотно вплинути на завантаження української ГТС у балканському напрямі. РФ і Білорусь погодили питання збільшення транзиту російського газу до 2010 р. приблизно на 7 млрд м³ з доведенням обсягу до 50 млрд м³. У свою чергу, попит на російський газ може зменшитися у разі реалізації проекту NIGAL, яким до Європи постачатиметься газ з Нігерії. Тому Україні слід активізувати переговори з російським “Газпромом” щодо гарантій перспективного використання ним ГТС України, яка має можливість щорічно забезпечувати транзит на виході до 170 млрд м³.

Нафтотранспортна система України, що перебуває в експлуатації ВАТ “Укртранснафта”, складається з 18 магістральних нафтопроводів із пропускною спроможністю на вході 114 млн т, на виході – 56,3 млн т. Використовують її не повністю: щорічно транспортується лише 45–46 млн т нафти, з них близько 30 млн т – у європейському напрямі. Довгострокових угод теж немає.

За задумом розробників нової енергополітики ЄС, вона має стати каталізатором індустріальної революції у країнах співтовариства. Для цього планують скоротити до 2020 р. викиди вуглекислого газу на 20 % (порівняно з 1999 р.), протидіяти глобальному потеплінню та зменшити енергетичну залежність від зовнішніх чинників. Ідеться про політику ефективнішого та якомога менш екологічно деструктивного використання енергоресурсів, оскільки на цих напрямках ЄС має позитивні результати. Про це свідчать дані за останні 15 років: енергоемність ВВП, враховуючи паритет купівельної спроможності (ПКС), протягом 1990-х років було скорочено з 220 до 182 г у. п./євро, або на 17 %; упродовж 2000–2005 рр. – ще на 3 % (зі 185 до 179,5 г у. п./євро)¹.

¹ Energy & Transport in Figures. 2006 / European Commission, Directorate-General for Energy and Transport. – Brussels, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europe.eu.int>.

Важливе місце у цій політиці належить подальшому розвитку та зміцненню ринкових відносин в енергетиці, забезпеченню більшої відкритості ринку. Єврокомісія закликає країни – члени ЄС гарантувати кожному мешканцю право вільно вибирати постачальника електричної енергії та газу, а також остаточно розділити виробництво і постачання енергоносіїв. Зазначені заходи мають стимулювати конкуренцію в енергетичній галузі, сприяти припливу інвестицій та інновацій. ЄК пропонує призначити чотирьох координаторів, які б опікувалися найпроблемнішими та пріоритетними проектами в межах ЄС, насамперед щодо газопроводу з Каспійського регіону Nabucco. Водночас, на нашу думку, його реалізація істотно ускладнилася після досягнутих угод між РФ, Казахстаном і Туркменістаном щодо збільшення транзиту середньоазійського газу до Європи територією РФ. Для України це означатиме збільшення з 2007 р. обсягів транзиту російської та казахстанської нафти приблизно на 12–14 млн т щорічно¹.

Основні постулати нової енергетичної політики ЄС ґрунтуються на положеннях Зеленої книги “Європейська стратегія щодо забезпечення сталого, конкурентоспроможного та безпечного постачання енергоресурсів” (SEC (2006) 317), яка була опублікована 8 березня 2006 р. Документ містить шість пріоритетних напрямів діяльності в галузі енергетики: 1) енергія для розвитку та зайнятості в Європі: наповнення внутрішніх європейських ринків електроенергії та газу; 2) внутрішній енергетичний ринок, що гарантує безпеку постачання: солідарність між країнами-членами; 3) вирішення питань безпеки та конкурентоспроможності енергопостачання: на шляху до забезпечення стійкішої, ефективнішої та різноманітнішої структури паливно-енергетичного балансу; 4) інтегрований підхід до розв’язання проблеми зміни клімату; 5) стимулювання інновацій: стратегічний європейський енергетично-технологічний план; 6) зусилля на шляху до узгодженої зовнішньої енергетичної політики.

З 1 липня 2007 р. у всіх країнах Європейського Союзу споживачі вже вільно вибирають постачальників газу та електроенергії. Конкурентні засади функціонування зазначених ринків буде забезпечено відповідним законодавством, технічними і фінансовими можливостями. На сьогодні найпристосованішими для вільного функціонування енергетичних ринків є кілька країн ЄС: Німеччина, Великобританія, Ірландія, Швеція та Нідерланди. Наступний етап – створення необхідних умов для вільної конкуренції серед постачальників енергетичних ресурсів.

Один з пріоритетних напрямів діяльності в енергетиці – зменшення залежності країн ЄС від зовнішніх надходжень паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР). Оскільки власні викопні джерела енергії виснажуються (експерти ЄС вважають, що в найближчі 25 років нафтогазові запаси країн Євросоюзу та Норвегії буде вичерпано), акцентується увага на освоєнні інших ресурсів, насамперед відновлюваних (їхня частка в енергобалансі 1999 р. становила 7 %).

Необхідність активізації освоєння відновлюваних джерел енергії визначають кілька чинників: зростаюча залежність від імпорту енергоресурсів, триразове подорожчання за останні чотири роки, конфлікти між РФ і транзитними державами (Україна, Білорусь) у 2006–2007 рр. тощо. Голова ЄК Х. Баррозо вважає, що настав час обирати майбутнє, яке незначною мірою буде пов’язано з вуглеводневими ресурсами. Справді, прогнозують, що у 2020 р. країни ЄС споживатимуть близько

¹ Азійський трафік для України // Обзор. – 2007. – 15 трав.

400 млрд м³ природного газу, або на третину більше. Зростатиме його частка в балансі споживання ПЕР: якщо 1960 р. вона становила близько 2 %, 2000 р. – понад 22, то, за прогнозами, у 2030 р. становитиме 29 %. Якщо нині у світі щодня споживають 85 млн барелей нафти, то у 2030 р. ці обсяги можуть зрости до 113 млн. Разом із тим Україні варто уважно відстежувати нову енергетичну політику ЄС, щоб своєчасно підготуватися до зміни споживчого балансу первинних енергоресурсів співтовариства, оскільки підвищення в ньому частки відновлюваних джерел може призвести до скорочення транзиту традиційних видів – нафти та газу.

В Європі до відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) належать певні види неуглеводневих ресурсів, що включають ядерну енергію (хоч уран слід віднести до вичерпних ресурсів), водень, ізотопи, природні сили (вітер, сонце, гідроенергія, припливи, термальні джерела), а також деревину та інші біологічні ресурси. Вже у першій редакції Зеленої книги (1996 р.) та Білої книги (EU. COM (96)576) Комісія ЄС висунула завдання – за 15 років (до 2010 р.) довести питому вагу ВДЕ до 12 % (без ядерної енергії). Це завдання було скориговано у директиві 2001/77/ЄС: у загальній генерації електроенергії ВДЕ мають становити 2010 р. 22 %, а питому вагу біопалива планують довести до 5,75 % (фактично у 2000 р. ці показники становили 14 та 0,6 %) ¹. Після розширення ЄС у 2004 р. показник питомої ваги ВДЕ встановлено на рівні 21 %, а КЄС має щороку публікувати звіт щодо прогресу в цій справі. Програмам та іншим заходам, спрямованим на досягнення встановлених показників, надають відповідну фінансову підтримку. Чинними є План дій з енергоефективності (2006 р.); зелені книги “Європейська стратегія сталої, конкурентоспроможної та безпечної енергетики”, “Енергетична ефективність – або виробляти більше з меншими затратами” (2005 р.), “До європейської стратегії щодо безпеки енергопостачання” (2001 р.), цільова програма “Розумну енергію – Європі”, яку реалізують у складі Рамкової програми з конкурентоспроможності та інновацій ЄС на 2007–2013 роки ²; на стадії розроблення та обговорення інші нормативні документи з питань енергоефективності. Однак не всі дослідники впевнені у реальності завдань, визначених у новій енергетичній стратегії. Дехто вважає, що лише до 2030 р. ЄС загалом зможе довести частку ВДЕ до 12 %, про що свідчать дані табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Структура запиту на первинні джерела енергії у країнах ЄС до 2030 р., %

Вид палива	1990	2000	2010	2020	2030
Тверде паливо	27,8	18,5	15,8	13,8	15,5
Нафта	38,3	38,4	36,9	35,5	33,8
Газ	16,7	22,8	25,5	28,1	27,3
Ядерна енергія	12,7	14,4	13,7	12,1	11,1
ВДЕ	4,4	5,8	7,9	10,5	12,2

Джерело: EU. Energy Scenarios up to 2030. – Brussels, 2006. – Р. 12.

¹ Канигін П. Енергетична стратегія ЄС і російський експорт енергоносіїв / П. Канигін // Современная Европа. – 2007. – № 2. – С. 37–48.

² Єрмілов С. Ф. Державна політика енергоефективності в європейському та українському контексті / С. Ф. Єрмілов // Енергетика та електроніка. – 2007. – № 10.

Якщо ці прогнози справдяться, то ВДЕ насамперед має замінити тверде паливо (вугілля), тоді як частка вуглеводневих ресурсів переважатиме й у 2030 р. (у цьому контексті варто зазначити, що, за прогнозами, 2030 р. країни ЄС імпортуватимуть до 85 % потрібного їм природного газу, а загальна частка імпорту енергії зросте з нинішніх 50 до 65 %). Вважають, що із завданням стосовно збільшення частки ВДЕ у джерелах енергії своєчасно впораються такі країни, як Німеччина, Данія, Іспанія, Фінляндія, тоді як Греція, Португалія та нові члени ЄС потребуватимуть більше часу, ніж визначено в директиві (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Частка електроенергії з ВДЕ у країнах ЄС (без Кіпру та Мальти), %

Країни	Розрахунки ЄС до 2010 р.	Фактично*	З них за видами		
			Гідроенергія	Вітрова	Біомаса
ЄС-25	21,0	12,8	9,3	1,4	2,1**
ЄС-15	22,0	13,8	9,9	1,6	2,2**
Австрія	78,1	55,4	51,9	0,6	2,9
Бельгія	6,0	1,9	0,3	0,1	0,5
Великобританія	10,0	2,8	0,8	0,3	1,7
Греція	20,1	9,6	7,9	1,7	–
Нідерланди	9,0	4,7	0,1	1,2	3,4
Данія	29,0	23,2	0,1	14,8	8,4
Ірландія	13,2	4,3	2,3	1,7	0,3
Іспанія	29,4	22,5	15,7	4,6	2,2
Італія	25,0	13,2	10,1	0,4	2,6**
Латвія	49,3	35,4	34,3	0,7	0,4
Литва	7,0	2,9	2,9	–	0,1
Люксембург	5,7	2,6	1,2	0,4	1,0
Німеччина	12,5	8,0	3,3	3,3	1,5
Польща	7,5	1,6	1,2	0,1	0,3
Португалія	39,0	36,7	31,9	1,0	3,8**
Словаччина	31,0	12,1	12,1	–	–
Словенія	33,6	23,1	22,3	–	0,9
Угорщина	3,6	0,9	0,4	–	0,5
Фінляндія	31,5	21,8	10,8	0,1	10,9
Франція	21,0	13,1	12,1	0,1	1,0
Чехія	8,0	2,8	2,1	–	0,7
Швеція	60,0	40,0	36,1	0,5	3,4
Естонія	5,1	0,5	–	0,3	–

* Дані за останній відомий рік, без АЕС.

** Включаючи геотермальну енергію.

Джерело: EU. Energy and Transport in Figures, 2005. – Brussels, 2006. – Р. 2.4.2.

Проблему залучення ВДЕ до енергетичного балансу нині розв'язує багато країн. За даними Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), у 2006 р. загалом у світі вироблено 43 млн т, або 51,1 млрд л (1 т = 1186 л) біоетанолу та 5,4 млн т біодизельного пального. Найбільші виробники біоетанолу – США (18,4 млрд л), Бразилія (17 млрд), Китай (3,85 млрд), Індія (1,9 млрд л). Країни ЄС виробили близько

3 млрд л, Україна – 269 млн л. Серед загального виробництва біодизельного пального майже 41 % (2,2 млн т) припадає на Німеччину, по 14 % (по 0,75 млн т) – на Італію й США, 12,8 % (0,69 млн т) – на інші країни ЄС. Для виробництва добавок до моторного пального використовують також вино (2005 р. було перероблено 300 млн л). На розширення застосування ВДЕ в ЄС спрямовано прийнятий 2005 р. план дій, за яким передбачено довести частку біомаси до 44–65 % усієї “зеленої” енергії, забезпечивши зменшення викидів парникових газів країнами – членами ЄС на 209 млн т.

Експерти вважають, що для досягнення цілей, визначених до 2010 р., щодо розширення практики використання ВДЕ в масштабах ЄС, потрібно інвестувати не менше ніж 10–15 млрд євро¹. ЄС має наміри довести частку біопалива до 10 % ПЕР, що споживаються, до 2020 р.² Враховуючи потенціал сільськогосподарських угідь України, зростання площ, що останніми роками не обробляються, вільні трудові ресурси у сільській місцевості, близькість до ЄС (якість біоетанолу від тривалих перевезень погіршується), доцільно вивчити питання щодо ширшого залучення аграрного сектору до вирощування для експортного постачання відповідних культур (з використанням європейських енергоощадних технологій і техніки), з яких можливо виробляти біологічне паливо, а також щодо збільшення виробництва цього палива безпосередньо в Україні для внутрішніх потреб і експорту. В енергодіалозі між Україною та ЄС обов’язково слід порушувати питання участі нашої країни у процесі енергетичного забезпечення Європейського Союзу з використанням і традиційних, і нетрадиційних ПЕР. Наукові розробки, що належать вітчизняним колективам, мають реалізовуватися в ПЕК України та експортуватися.

У новій енергетичній політиці ЄС більше уваги планують приділити атомній енергетиці. Відомо, що в останні роки Євросоюз скасував рішення стосовно зняття з експлуатації блоків радянського виробництва і заборони будівництва нових станцій. Нині у 12 державах Європи діє 150 блоків. В окремих країнах співтовариства (Франція, Словаччина, Бельгія) частка енергії, що виробляють АЕС, становить понад 50 %. Разом з тим наявні технології не забезпечують необхідної “маневреності” в обсягах виробництва енергії протягом доби, що потребує кооперування з ТЕС, недостатньо опрацьовано технологію продовження терміну експлуатації блоків. Окрім того, країни ЄС відчувають нестачу власних джерел ядерного палива. Усі ці чинники можуть загальмувати нарощування потужностей АЕС та зростання їхньої питомої ваги у генерації електроенергії. Україна має досить розвинуту сировинну базу для ядерної енергетики (дев’ята у світі з виробництва урану³), реалізує програму будівництва нових блоків АЕС, у межах СНД співпрацює з РФ (у Російській Федерації діє ФЦП “Розвиток атомного енергопромислового комплексу Росії на 2007–2010 роки і на перспективу до 2015 року”, відповідно до якої щороку має розпочинатися будівництво двох гігаватних енергоблоків, щоб до кінця дії програми ввести в експлуатацію 10 нових блоків загальною потужністю понад 11 ГВт, і ще 10 мають перебувати на різних етапах будівництва. Загальна встановлена потужність АЕС до 2015 р. має сягнути 33 ГВт. З цією метою з бюджету

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europe.eu/scadplus/lgt/eu/evb/127058.htm>.

² 2000 (газета). – 2007. – № 29–30. – С. В2.

³ Побудуємо нові АЕС разом з Південною Кореєю // *Голос України*. – 2007. – 3 лип.

буде спрямовано 674 800 млн руб.) і Казахстаном у сфері збагачення урану, реалізує заходи з диверсифікації постачання тепловидільних збірок (ТВЗ). Тому Україна може активно співпрацювати з ЄС у рамках Угоди між Кабінетом Міністрів України та Європейським Співтовариством з атомної енергії про співробітництво у сфері мирного використання ядерної енергії, що набула чинності 1 вересня 2006 р. (є спеціальна координаційна рада), виконання проекту ТАСІС “Підтримка інтеграції України до транс’європейських мереж” тощо.

Відносини України з Євросоюзом у галузі енергетики слід розглядати щонайменше у двох аспектах: у контексті виконання Плану дій Україна – ЄС (Європейська політика сусідства) та у контексті співробітництва з країнами – постачальниками енергетичних ресурсів до ЄС територією України. Слід враховувати, що План дій спрямований насамперед на реалізацію заходів, які б сприяли наближенню України до стандартів ЄС в енергетичній галузі, зокрема, щодо створення на принципах ЄС спільного ринку газу та електроенергії, впровадження відповідних директив ЄС у галузі енергетики та захисту довкілля, тобто йдеться не про послуги з боку України державам ЄС у виконанні ними взятих зобов’язань з розвитку власного ПЕК, а про допомогу з боку ЄС – технічну, організаційну, фінансову. Виконання плану має створити сприятливіші умови для співробітництва України з ЄС за напрямками, важливими для Євросоюзу, у тому числі щодо транзитних послуг з транспортування нафти і газу, резервного зберігання газу в ПСГ, інтеграції об’єднаної енергосистеми України до європейської та розвитку експортного потенціалу електроенергетичної галузі, ядерної енергетики, поліпшення роботи та скорочення втрат (нафти, газу, електроенергії) у мережах.

Цьому має сприяти приєднання України до Договору про енергетичне співтовариство: з листопада 2006 р. Україна є його спостерігачем (у згаданій вище Зеленій книзі SEC (2006)317 акцентовано на доцільності приєднання України до південно-східної європейської енергетичної угоди ЄС. Президент України впевнений, що незабаром буде розроблено спеціальну енергетичну стратегію ЄС – Центральноазійський регіон, у якій важливе місце посідатиме Україна). Триває робота за проектом ТАСІС “Реформування експлуатаційної системи транзитної газотранспортної мережі України”, мета якої – надання технічної допомоги Україні для забезпечення безперебійного транспортування природного газу на ринки ЄС. Аналогічні проекти, включаючи питання вдосконалення системи обліку газу, виконують у рамках програми INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe). На виконання Плану дій 1 грудня 2005 р. підписано меморандум про порозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі, а також пам’ятку записку до меморандуму, яка, серед іншого, дає можливість залучити додаткові фінансові ресурси ЄС до проектів у газо- та нафтотранспортній галузях України. Перебіг виконання зазначених документів відстежують уповноважені органи, а також громадськість України. Спільну оцінку (попередню) виконання Меморандуму у 2005 та 2006 рр. здійснено у жовтні минулого року. Водночас погоджено перелік пріоритетних енергетичних проектів, у яких можуть брати участь Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Відповідно до опублікованих Центром Разумкова даних¹, індекс виконання Плану дій в енергетичній галузі за 2005 р. становив 0,61, а

¹ Громадський моніторинг виконання Плану дій Україна – ЄС // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 2. – С. 11.

за 2006 р. – 0,59. Індекс за найважливішими завданнями наведено в табл. 5.4. Як бачимо з таблиці, жодний пункт Плану дій не виконується у повному обсязі. На нашу думку, це свідчить про недостатній контроль за діями органів виконавчої влади, що стосуються забезпечення енергетичної незалежності держави.

Таблиця 5.4

Оцінка виконання Плану дій Україна – ЄС в енергетичній галузі

Пункт	Зміст	Індекс виконання		Оцінка експертів (прогрес)
		2005	2006	
2.5.6	Затвердження загальної енергетичної політики, що сприятиме зближенню з енергетичною політикою ЄС	0,50	0,62	Значний
2.5.7	Поступовий перехід до принципів, за якими функціонують внутрішні ринки газу та електроенергії ЄС	0,60	0,58	Значний
2.5.8	Прогрес у галузі енергетичних мереж	0,46	0,53	Певний
2.5.9	Прогрес у сфері транзиту природного газу	0,44	0,74	Значний
2.5.10	Прогрес у реструктуризації вугільних шахт	0,63	0,37	Певний
2.5.11	Прогрес щодо ефективності використання енергії та ВДЕ	0,66	0,60	Значний
2.5.12	Подальше співробітництво з питань атомної енергії та ядерної безпеки	0,75	0,68	Значний

Досі не прийнято Закон України “Про газовий ринок”, інші нормативні акти, які наблизили б вітчизняну законодавчу базу до загальноєвропейської. Це заважає зростанню інвестиційної привабливості ПЕК України. Разом із тим Євросоюз не відмовляється від співробітництва з Україною за проектами, які спрямовані на підвищення технічного рівня ГТС, її безперебійну роботу. Слід оперативно та ґрунтовно підготувати зазначені проекти й подати їх на розгляд до ЄС, який сприятиме пошуку інвестицій для заходів, що зміцнюють енергетичну безпеку спільноти. Нині територією України газ до країн Європи транспортують за такими напрямками:

- Україна – Словаччина (зі Словаччини однією гілкою – до Чехії й Німеччини, другою – до Австрії, Хорватії, Словенії та Італії);
- Україна – Угорщина (переважно для внутрішнього споживання в Угорщині). Нині розглядають пропозицію Угорщини щодо можливого будівництва на території України нового газосховища суто для забезпечення надійнішого постачання газу для потреб країни¹;
- Україна – Польща (переважно для внутрішнього споживання Польщі, однак ця країна є транспортером російського газу до Західної Європи газопроводом Ямал – Європа);
- Україна – Балканські країни і Туреччина (у межах функціонування Газтранзиту).

У найближчій перспективі всі перелічені напрямки буде задіяно, разом з тим їхню завантаженість визначатиме політика РФ щодо розбудови нових артерій газопостачання до Європи. Зокрема, у липні 2007 р. “Газпром” і французька компанія “Total” підписали 25-річну угоду з реалізації першої фази освоєння Штокманівського родовища, яке має наповнювати північноєвропейський газопровід з РФ до Німеччини.

¹ Угорщина зацікавлена в будівництві газосховища // Голос України. – 2007. – 12 лип.

На особливу увагу заслуговує проект Одеса – Броди – Плоцьк, реалізація якого справді могла б сприяти створенню єдиного простору транзиту енергоносіїв, що об'єднає регіони Балтики, Чорного моря і Каспію. Ініціатива цього проекту цілком відповідає європейській енергетичній політиці. Але, на наше переконання, якщо Україна разом з Польщею та іншими зацікавленими партнерами не створять міжнародний консорціум, який опікувався б постачанням нафти від виробників, її транспортуванням та споживанням в Європі на прийнятних засадах співробітництва та розвитку енергетичного ринку, проект не буде реалізовано.

Слід зазначити, що окремі дослідники стосовно доведення нафтопроводу Одеса – Броди до польського Гданська та ефективного його використання пропонують залучити компанії Російської Федерації. На нашу думку, РФ не зацікавлена в його розбудові, оскільки вирішує питання істотного зменшення своєї транзитної залежності у нафтоекспорті від України (як і від Білорусі та країн Балтії) і прийняла рішення про будівництво нових нафтопроводів з акваторії Чорного моря (від Бургаса) та в напрямку до Балтійського (від Унечі), що може значно скоротити постачання нафти системою “Дружба”.

Висновки і пропозиції

Місце і роль України з погляду реалізації нової енергетичної стратегії Європейського Союзу визначають укладені угоди та окремі програми співробітництва, зокрема трирічний План дій Україна – Європейський Союз (Європейська політика сусідства) (у частині, що стосується енергетики). До головних завдань України в цьому контексті належать:

- затвердження загальної енергетичної політики, що сприятиме зближенню з енергетичною політикою ЄС;
- підготовка та прийняття шляхом ухвалення на відповідному рівні підсекторальних документів з енергетичної політики з визначенням можливих джерел фінансування;
- визначення та реалізація заходів щодо поступового переходу до принципів, за якими функціонують внутрішні ринки газу та електроенергії ЄС, включаючи цінову політику, з метою конвергенції ринків України та ЄС;
- поліпшення роботи та скорочення втрат нафти, газу, електроенергії в енергетичних мережах;
- розвиток інфраструктури з метою диверсифікації постачання нафти і газу;
- здійснення техніко-економічного аналізу можливостей з'єднання електромереж України із синхронною системою UCTE;
- подальше співробітництво з питань атомної енергії та ядерної безпеки, а також у сфері енергозбереження тощо.

Важливим інструментом гарантованого забезпечення потреб країн ЄС у енергоносіях, що транспортуються територією України, є укладання та виконання спільних довгострокових угод (контрактів) між постачальниками ресурсів, їх споживачами та транзитерами. Угоди мають охоплювати не тільки питання використання наявних інфраструктурних об'єктів, а й розбудову додаткових, зважаючи на зростання потреб країн ЄС у вуглеводневих ресурсах РФ та інших країн СНД. Зазначений підхід враховує специфіку інвестицій в енергетичні проекти, тривалість їхньої окупності (зокрема на розвиток нафтогазотранспортної систе-

ми), створює необхідні передумови для координації зусиль з розвідки та видобування ПЕР і транспортування їх до споживачів у перспективі, надає останнім певні гарантії щодо безперебійного одержання енергоносіїв за визначеними обсягами. Лише спільна зацікавленість у безперебійному постачанні ПЕР може забезпечити енергетичну безпеку та реалізацію транзитного потенціалу України у трубопровідному транспорті.

Для прискорення реалізації проекту Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ Україні доцільно в рамках СНД сприяти розв'язанню проблеми участі Польщі у нафтових розробках Казахстану з наступним транспортуванням нафти на польські НПЗ зазначеним маршрутом та виходом на європейські ринки вуглеводневої сировини; розробити та запропонувати Азербайджану механізм формування тарифної політики стосовно транспортування нафти до Одеси та нафтопроводом на Гданськ, яка зацікавила б Державну нафтову компанію Азербайджанської Республіки у використанні цього маршруту для постачання нафти до Європи або участі у спорудженні нового високотехнологічного НПЗ на території України.

Здійснений аналіз доводить, що органи виконавчої влади не досить активно реалізують енергетичну складову Плану дій Україна – Європейський Союз (Європейська політика сусідства) та План заходів щодо реформування енергетичного сектору України на період до 2012 року (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.06.2006 № 408-р), який ґрунтується на комплексній стратегії гармонізації енергетичного ринку України з внутрішнім ринком ЄС. Було б доцільно встановити контроль за перебігом виконання взятих у зазначених документах зобов'язань України і вжити термінових заходів щодо ліквідації відставання під час їхньої реалізації.

Перспективний напрям реалізації завдань нової енергетичної політики ЄС – активне освоєння нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії. Маючи певний досвід у використанні ВДЕ, Україні доцільно розширити виробництво біологічних рослин для виготовлення паливних ресурсів для внутрішнього споживання й експорту до країн ЄС.

Україна має взяти активну участь у формуванні єдиної електроенергетичної системи Європи. Для цього слід вирішити питання оптимального завантаження та розвитку генеруючих потужностей на теплових та ядерних станціях, виконати необхідні роботи із запровадження сучасних технологій виробництва, а також модернізації ліній електромереж відповідно до європейських стандартів.

5.3. ВУГІЛЛЯ ЯК СТРАТЕГІЧНА ЕНЕРГЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА УКРАЇНИ

Публікується за: Власюк О. С. Вугілля як стратегічна енергетична перспектива України / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер, О. М. Суходоля // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № (9). – С. 85–95.

Вугілля у світовому енергетичному балансі

Вугілля вважають першим видом викопного енергетичного ресурсу, який використало людство. Свого часу застосування вугілля стимулювало промислову революцію, яка, у свою чергу, дала можливість удосконалити процес

видобування цього виду органічного палива, перевести його на промислові технології. У господарській практиці вирізняють торф, буре вугілля (лігніти), кам'яне вугілля (інколи його називають бітумінозним, або жирним) та антрацит (вугілля найвищого ступеня вуглефікації з вмістом 95–96 % вуглецю, що надає йому блиску та великої щільності). Найбільш широко використовується кам'яне вугілля – у побуті, в енергетиці, у металургійній (ще 1735 р. в Англії навчилися виготовляти чавун з використанням коксу. Коксівне вугілля – різновид кам'яного вугілля середніх стадій вуглефікації, з якого в умовах промислового коксування в сумішах з іншими типами вугілля або без змішування при температурі до 550 °С отримують твердий вуглецевий продукт – кокс) і хімічній (переважно антрацит) промисловості, для вилучення рідких та розсіяних елементів тощо. Перспективним вважається використання кам'яного вугілля на основі гідрогенізації для виробництва рідинного та газоподібного палива (для виготовлення, зокрема, 1 т нафти потрібно 2–3 т вугілля). Торф і лігніти використовують переважно у побуті та на місцевих теплових електростанціях (ТЕС), причому досвід Західної Європи свідчить, що в сучасних умовах рентабельним та конкурентоспроможним є використання бурого вугілля в енергетиці лише при його спалюванні біля вугільних кар'єрів, без витрат на транспортування (цей досвід використовується також на Кансько-Ачинському родовищі в РФ, Екібастузькому – у Казахстані та на інших родовищах лігніту).

Ретроспективний аналіз застосування вугілля як енергоносія свідчить, що воно було ефективним до моменту переведення енергетики на нафту і природний газ. У 1960 р. майже половина світового виробництва енергії забезпечувалась використанням вугілля, однак уже в 1970 р. його частка впала до третини. Сьогодні вугілля поступилося роллю головного енергоресурсу. Зокрема, якщо за останні 20 років минулого століття світове споживання енергії збільшилося на 38 %, то природного газу – на 65, нафти – на 12, а вугілля – на 28 %. Як наслідок, частка вуглеводневих енергоносіїв досягла понад 60 % (21 % – природний газ та 40 % – нафта), а вугілля – близько 27 %¹. В абсолютних показниках виробництво вугілля, яке становило у 1980 р. близько 2,8 млрд т, зросло до майже 5 млрд т у 2001 р.

Головною причиною відродження цього виду палива слід вважати невпинне зростання цін на вуглеводневі джерела енергії саме з 90-х років ХХ ст., що спонукало світові енергетичні компанії до пошуку шляхів активнішого використання вугілля у виробництві електричної та теплової енергії.

Інша причина полягає у фатальній зміні клімату, підвищенні температури влітку та її зниженні взимку, у зв'язку з чим у багатьох країнах виникла потреба нарощувати використання електричної енергії на обігрів або охолодження, а на її виробництво вже недостатньо тільки рідинного та газоподібного палива. Варто враховувати також зростання життєвого рівня в багатьох раніше відсталих регіонах, з чим пов'язано збільшення використання енергії. Вже у 2000 р. світове споживання вугілля становило близько 5 млрд т, або понад 3 млрд т умовного палива (у. п.), і продовжує зростати, перевищуючи нині позначку в 7 млрд т у фізичній вазі (табл. 5.5).

¹ Енергоінформ. – 2004. – № 28. – С. 1.

Таблиця 5.5

Динаміка світового споживання вугілля, млн т

Регіон	2001	2005	Зміна (+, -), %
США	1 060	1 567	+47,8
Західна Європа	574	463	-19,3
Японія	166	202	+21,7
Країни колишнього СРСР	446	436	-2,2
Китай	1 383	2 757	+99,3
Індія	360	611	+69,7
Інші країни	1 274	3 518	+20,7
Разом	5 263	7 574	+43,9

Джерело: Ископаемый уголь. – Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B5%D0%BC%D1%8B%D0%B9_%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C#.D0.9F.D0.BE.D1.82.D1.80.D0.B5.D0.B1.D0.BB.D0.B5.D0.BD.D0.B8.D0.B5_.D1.83.D0.B3.D0.BB.D1.8F.

На світового лідера у споживанні вугілля перетворився Китай, частка якого становить майже третину загального обсягу (з 2006 р. Китай – нетто-імпортер вугілля), на другому місці США – понад п'ята частина загального споживання. При цьому вугілля використовується переважно в електроенергетиці (у світі нині виробляється близько 44 % електричної енергії з використанням вугілля, у США та Німеччині – більше половини, у Китаї, Індії, Австралії, Польщі – від 70 до 98 %). Середньосвітовому показнику за темпами зростання обсягів споживання вугілля поступають багаті на цей ресурс Російська Федерація, Канада, Україна та деякі інші великі країни світу, що намагаються забезпечувати свою енергетику за рахунок власного видобутку нафти і газу (РФ) або їх імпорту (Україна), розвитку атомної та гідралічної енергетики (Канада, Франція, Швеція тощо). Загалом промисловий видобуток вугілля здійснюють понад 50 країн світу, а споживають – понад 70, тоді як родовища вугілля виявлено більш як у 90 країнах світу. Серед найбільших виробників вугілля (2006 р.) є Китай – 2325 млн т; США – 990; Індія – 427; Австралія – 309; Російська Федерація – 233; Казахстан – 92; Польща – 85; Україна – 80,3 млн т. Значні обсяги вугілля видобуває та експортує Південно-Африканська Республіка (ПАР). При цьому більшість країн, що видобувають багато вугілля та ще більше його споживають, різницю покривають імпортом (США, Китай, Індія, Україна). Із загального споживання вугілля (понад 7 млрд т) близько 5 млрд т становить кам'яне енергетичне вугілля, понад 600 млн т – коксівне та 1,2 млрд т – лігніти.

Перевагами вугілля є його величезні запаси (прогнозовані ресурси становлять понад 14,8 трлн т, а промислові – близько 1 трлн т, яких вистачить за нинішніх обсягів видобутку на більш як 200 років, тоді як світових запасів газу – на 67, а нафти – на 41 рік), а також більш-менш рівномірне розташування покладів, що в багатьох випадках (особливо в Австралії, східних регіонах Російської Федерації, США, Китаї, ПАР та деяких інших країнах) дає змогу здійснювати видобуток у відкритих кар'єрах, а це значно дешевше, ніж у шахтах. Практика доводить, що

вугілля є більш конкурентоспроможним, ніж вуглеводневі енергоносії, при виробництві електричної та теплової енергії, особливо в регіонах, де їх практично немає (наприклад, в Японії, азійських країнах, що активно розвиваються, тощо).

Вадами вугілля при застосуванні його в енергетиці є надмірні викиди шкідливих речовин у навколишнє середовище, що вимагає впровадження новітніх технологій його підготовки і режимів спалювання в агрегатах. Для багатьох країн, які ще не досягли високого рівня технологічного розвитку (до них належить й Україна), актуальною є проблема надмірного травматизму при видобутку вугілля, особливо на родовищах з активним вмістом вугільного метану в покладах. Не вирішеною залишається також проблема териконів і золовідвалів.

Відомі світові прогностичні центри з питань енергетики по-різному оцінюють темпи розвитку вугільної галузі, але сходяться на тому, що найближчими десятиліттями вони будуть значними та випереджатимуть загальні темпи зростання обсягів споживання первинних енергетичних ресурсів. Наприклад, експерти Німеччини вважають, що світовий видобуток нафти перетнув пік у 2006 р. на позначці 81 млн барелей/добу і тепер очікується його зниження до 58 млн – у 2020 р. і 39 млн барелів/добу – до 2030 р., тобто за 20 років він зменшиться удвічі¹. Місце нафти в енергетичному балансі заміщуватимуть інші види ресурсів, насамперед вугілля. За прогнозами ECHONMOBIL, середньорічні світові темпи зростання обсягів споживання вугілля у період до 2030 р. становитимуть 1,6 %, а загалом економіка потребуватиме щодоби енергії, еквівалентної споживанню 325 млн барелів нафти. Це буде досягнуто за умови, що енергоощадні технології знизять загальний попит на 140 млн барелів нафтового еквівалента на добу.

Департамент енергетики США прогнозує, що у 2010–2030 рр. середньосвітові темпи зростання виробництва вугілля становитимуть 2 % (за його оцінками, нині вони дорівнюють 4,1 %). Розвинуті країни збільшать споживання вугілля із середньорічних темпів у 0,9 % у період до 2015 р. до 1,1 % – у 2016–2030 рр. У країнах, що розвиваються, насамперед Китаї та Індії, щорічне зростання споживання вугілля становитиме до 2015 р. 3,7 %. У Китаї, зокрема, діє національна програма розвитку вугільної промисловості на 2006–2010 рр., відповідно до якої вугілля залишиться на першому місці у споживанні паливно-енергетичних ресурсів. До закінчення дії програми планується спорудити 6–8 величезних вертикально інтегрованих вугільно-енергетичних підприємств з річним видобутком на кожному понад 100 млн т і 8–10 великих підприємств з виробництвом понад 50 млн т на кожному.

У найближчі 15 років у США передбачається спорудити близько 100 нових вугільних електростанцій, що працюватимуть переважно на газифікованому вугіллі (за оцінками експертів, за останні роки ціни на газ, що споживається енергетикою США, зросли у вісім разів, що робить його використання нерентабельним), причому ставиться завдання значно (до 70 %) підвищити коефіцієнт корисної дії (ККД) котлоагрегатів, тоді як у світі високим ККД вважається рівень 45–50 %. Після закінчення терміну проектної експлуатації багатьох енергоблоків АЕС, починаючи з 2010 р., збільшиться споживання вугілля в Канаді. Зросте його використання в деяких країнах Південної Америки, зокрема в Бразилії, та Азії – В'єтнамі, Південній Кореї, Японії. В Англії прийнято рішення про розконсервацію вугільних шахт (нині

¹ Гвайн Д. После максимума поставок нефти / Д. Гвайн // Киевский телеграфъ. – 2008. – № 14. – С. 9.

там, як і у Франції та Бельгії, використовується імпортоване, зокрема з РФ, вугілля), збільшуються видобуток і використання вугільної продукції в Німеччині.

Зазначені та інші країни вдало вирішують головну проблему застосування вугілля в енергетиці – розробляють та впроваджують новітні технології збагачення і подрібнення, зберігання та транспортування, а також спалювання ресурсу (перевага надається технологіям з використанням плазмотронів). З цим пов'язаний і розвиток інших галузей промисловості, насамперед енергетичного машинобудування. У РФ (запаси близько 200 млрд т) ще з часів СРСР накопичено цінний досвід використання в енергетиці низькокалорійних та високозольних вугільних ресурсів зі значною вологістю за так званими пиловугільними факельними технологіями та ін. За оцінками російських експертів, сьогодні роль вугілля в енергетичному балансі РФ не виправдано занижена (становить лише близько 15 %, тоді як частка газу перевищує 52 %), водночас економічно виправданою є частка 40 %. Саме таке зростання закладається у плани перспективного розвитку російської енергетики. Нині РФ експортує близько 80 млн т вугілля щороку. У здійсненні експорту російського вугілля значна роль належить Україні як транзитній державі з розвинутою портовою інфраструктурою. Разом з тим резерву потужностей з перевантаження вугілля, зокрема російського, у портах України практично немає.

У Польщі накопичується досвід перероблення неякісних сортів вугілля на синтезований газ з наступним його використанням в енергетиці. Зокрема, в Сілезії будується спеціальний завод для опрацювання зазначеної технології, здійснюються пошук і добір інвесторів (за оцінками, потрібно 6,2–6,6 млн золотих), серед яких відомі компанії “General Electric”, “Vattenfall”, “E. ON”, “RWE”, “Powerfuel”, “British Gas” та “Sasol” (енергетична компанія ПАР, що є світовим лідером у технології виробництва рідинних палив з вугілля, – coal-to-liquids). Сілезьке вугілля планується використовувати не тільки в енергетиці, а й у хімічній промисловості та виробництві рідинного палива (бензину). Ці проекти підтримує також Єврокомісія. У Польщі нині видобувається кожна друга тонна загальноєвропейського видобутку вугілля, з якого виробляється до 40 % енергії, і це вважається пріоритетною умовою забезпечення енергонезалежності країн ЄС, хоча б на час до активнішого використання відновлюваних джерел. Збільшать видобуток вугілля також Чехія, Румунія, Болгарія. У Фінляндії триває пошук новітніх технологій ширшого використання торфу в енергобалансі країни (вже нині з нього виробляється понад 9 % електричної енергії).

Головна частка зростаючої потреби у вугіллі більшості країн Європи задовольнятиметься за рахунок імпорту, що надходитиме через нідерландський порт Роттердам з Південної Африки, Австралії, Індонезії, а також Росії. У Роттердамі функціонує найбільший в Європі спотовий ринок кам'яного вугілля. На ньому за останні три роки ціна на цей вид органічного палива зросла майже у три рази і наприкінці 2007 р. становила близько 100 дол. США за одну тону. Збільшення попиту на вугілля спричинить подальше зростання цін на нього, насамперед на коксівні види. Світові ціни на коксівне вугілля вже у 2009 р. можуть досягти 290–300 дол./т, тоді як у 2007 р. та на початку 2008 р. вони становили 92–98 дол./т¹. Ця тенденція може зберегтися у найближчі 3–4 роки. Вона пов'язана (крім ситуатив-

¹ Жерар МакКлоский (Gerard McCloskey) // Інтерфакс України. – 2008. – 26 черв.; Прогноз ціни на кокс на мировом ринке // Инвестгазета. – 2008. – № 26. – С. 39.

них причин) також зі зростанням масштабів використання коксівного вугілля (у 2012 р. тільки експорт становитиме 178 млн т) при збільшенні виробництва сталі (вже 2012 р. – понад 1,2 млрд т замість 931 млн т у 2007 р.). Ситуація спонукатиме Німеччину до відкриття нових шахт, змусить Польщу переглянути політику щодо вугільної промисловості (тут останнім часом закривалися шахти та підприємства енергетики, що перебували у державній власності та були низькорентабельними, було звільнено 250 тис. гірників, з чим пов'язані складні соціальні наслідки), збільшиться видобуток вугілля в інших країнах світу (наприклад, у Мозамбіку, Індонезії, Колумбії).

Проблеми та перспективи вугільної галузі в Україні

В Україні кам'яне вугілля видобувається вже майже триста років (рудознавець кріпак Григорій Капустін у 1721 р. відкрив кам'яне вугілля на річці Курдючна і довів доцільність його використання у ковальському та залізничному процесі), а як самостійна вугільна галузь існує з 1795 р. За цей час видобуто близько 10 млрд т сировини. Вугілля – єдиний енергоносіє в Україні, обсяги якого потенційно достатні для практично повного забезпечення потреб національної економіки. За окремими оцінками, прогнозні запаси вугілля становлять 117,5 млрд т (з них 70 млрд – високоякісне енергетичне), зокрема 56,7 млрд т – розвідані запаси, з них енергетичних марок – 39,3 млрд т. Із загальних запасів вугілля понад 8 млрд т становлять запаси лігнітів, з яких понад 2 млрд т можна видобувати відкритим способом¹. Вони зосереджені, головним чином, в Олександрійському районі Кіровоградської обл. Величезними є поклади торфу (переважно на Поліссі). За запасами вугілля (4 % світових запасів) Україні належить сьоме місце у світі (США – 27 %; РФ – 17; Китай – 13; Індія – 10; Австралія – 9; ПАР – 5; Казахстан – 3; інші країни – 12 %). Якщо у структурі світових запасів органічного палива на вугілля припадає 67 %, на нафту – 18 і на природний газ 15 %, то в Україні ці показники становлять, відповідно, 95,4; 2 і 2,6 %. Протягом існування вугільна галузь України зазнавала нищівної руйнації у період як громадянської, так і особливо Великої Вітчизняної війн. Але зусиллями всього колишнього Союзу її було швидко відновлено, і вже на початку 50-х років досягнуто передвоєнний рівень видобутку (табл. 5.6). Максимальний обсяг видобутого вугілля – 218,1 млн т був забезпечений у 1977 р.

Таблиця 5.6

Динаміка видобутку вугілля в Україні, млн т

Рік	1880	1900	1920	1940	1950	1955	1990	1991	2000	2005	2007
Видобуток	1,3	10,7	4,1	83,3	76,4	116,3	164,8	135,6	80,3	78,0	75,5

Для розвитку вугільної галузі України необхідні умови забезпечувалися включно до початку 1980-х років, коли в СРСР було прийнято орієнтир на переведення енергетики, зокрема української, на газ (точніше було б говорити про “газову пау-

¹ Буре вугілля – важлива енергетична складова // Урядовий кур'єр. – 2007. – 25 квіт.

зу”, необхідну Держплану СРСР для підготовки нових безпечних технологій у вугільній та ядерній енергетиці, але це відомо лише спеціалістам планового господарства тих часів), а Донбас у своєму перспективному розвитку поступився іншим басейнам, що вимагали менших витрат на тону видобутого вугілля. З того часу вугільна галузь України поступово втрачає значення однієї з найважливіших складових національної економіки. Протягом двох десятиліть (з 1976 по 1996 р.) видобуток вугілля в Україні зменшився більше ніж у 2,5 раза. Починаючи з 1985 р. шахти практично не будувалися (на сьогодні будується шахта “Нововолинська-10”), тому нині дві третини шахт працюють понад 30 років, ще чверть – понад 50, а 20 % – понад 70 років. Ліквідована спеціалізована галузь з шахтобудування, яка була укомплектована відповідними кадрами, технікою і обладнанням. За часів незалежності кадри шахтобудівників практично втрачені, зношеність техніки давно перевищила встановлені норми.

Як констатується у рішенні Ради національної безпеки і оборони України “Про стан і перспективи розвитку вугільної промисловості та невідкладні заходи щодо підвищення безпеки праці в цій галузі” від 30.05.2008, уведеному в дію Указом Президента України від 05.08.2008 № 685, “зберігається загрозлива тенденція до суттєвого відставання темпів відтворення від темпів згортання виробництва. Вибуття виробничих потужностей з вуглевидобутку значно перевищує введення їх в експлуатацію. 95 % шахт не реконструювалися вже 20 років. Темпи модернізації та технічного переоснащення вугільного виробництва є низькими, в результаті чого знижуються якість та обсяги виробництва товарної вугільної продукції, а також ускладнюється вирішення завдань із забезпечення безпечних умов праці шахтарів”.

Підтвердженням цього аналізу є дані табл. 5.7. Додамо також, що започатковані у середині 90-х років державні та урядові заходи з реформування та реструктуризації вугільної галузі не дали очікуваних результатів і не сприяли стабільному поліпшенню роботи шахт і запланованому зростанню вуглевидобутку, натомість спостерігаються негативні зміни не тільки в обсягах видобутку, а й за структурою вугілля – зменшуються обсяги і частка коксівного вугілля, що призводить до необхідності його імпорту, який зростає.

За даними асоціації “Укркокс”, у 2006 р. імпорт становив 15 % загального споживання, а у 2007 р. Україна ввезла вже 24 % спожитого коксівного вугілля: 9 млн т проти 28,5 млн т власного видобутку. Ця негативна тенденція тривала у 2008 р.: із загальної потреби у 28 млн т концентрату вітчизняні шахти пропонують лише 17 млн т, решту – 11 млн т необхідно імпортувати¹, зокрема зі США та Австралії, оскільки в Росії, що є головним експортером вугілля в Україну (85 % поставок), також спостерігається дефіцит цього виду палива. Останнє спонукає російських виробників металу лобіювати запровадження механізму захисту внутрішнього ринку вугілля (йдеться про експортне мито на коксівне вугілля у розмірі 75–85 % його вартості або встановлення квот експорту). Причому ціна коксівного вугілля в Україні удвічі вища, ніж енергетичного, і у 2008 р. може сягнути 150–160 дол. США за тону. У свою чергу, ціна енергетичного вугілля підтримується на рівні імпортованого паритету, тобто європейських цін за винятком транспортних витрат, і нині більш як удвічі перевищує ціни внутрішнього російського ринку.

¹ Герасимова Е. Коксомания / Е. Герасимова // Инвестгазета. – 2008. – № 26. – С. 37.

Таблиця 5.7

Динаміка основних показників вугільної галузі України

Показник	1991	1996	2000	2007
Видобуток вугілля, млн т,	135,6	74,8	80,3	75,5
у тому числі:				
– енергетичного	80,3	44,3	41,8	47,1
– коксівного	55,3	30,5	38,5	28,5
Зольність видобутого вугілля, %	29,8	33,8	36,5	38,8
Виробничі потужності, млн т/рік	192,8	129,0	111,2	134,9
Рівень використання потужностей, %	70,3	58,0	72,2	56,0
Кількість працівників, тис. осіб	870	671	520	230
з них робітників із видобутку, тис. осіб	511	395	293	160
Продуктивність праці робітників із видобутку, т/міс.	22,1	15,8	22,8	29,4

Джерело: Дзеркало тижня. – 2008. – № 14. – С. 8.

За досліджуваний період значно погіршилася ситуація з вирішенням питань соціального захисту шахтарів, зокрема внаслідок необґрунтованого закриття копалень, на яких здійснювався видобуток кам'яного вугілля та лігнітів. Відомо, що за роки незалежності припинили діяльність більш як 100 шахт та було звільнено понад 200 тис. гірників (Кабінет Міністрів України, за повідомленнями ЗМІ, за останні 14 років ухвалив рішення про ліквідацію 137 шахт¹). У буровугільній галузі за останні три роки обсяг видобутку зменшився у два рази, а виробництво вугільних брикетів скоротилося у п'ять разів. Це (в умовах недостатнього державного контролю за діями орендарів та приватних власників) призвело до того, що соціальна напруженість у м. Олександрія досягла критичної межі і потребує вжиття невідкладних заходів. Аналогічна ситуація спостерігається у м. Стаханов, де одночасно ліквідовані майже всі шахти разом з виробничим об'єднанням “Стахановвугілля”, хоча відкритих запасів сировини вистачило б на 50 років видобутку. Витрачених державою на закриття шахт коштів було б достить, аби оновити парк технологічного обладнання та продовжити роботи з видобутку. Про поспішне, часом необґрунтоване закриття державних шахт, які мають потенціал розвитку, свідчить і досвід відродження частини з них, який накопичується Асоціацією вуглевидобувних підприємств “Надра Донбасу”. Слід зауважити, що на кінець I кв. 2008 р. у найбільшому вуглевидобувному регіоні – Донецькій області перебувало у стадії закриття 60 гірничих підприємств, з них 58 шахт. Фізичну ліквідацію завершено на 28 шахтах, з них лише на 7 роботи виконано в повному обсязі. На цей процес з державного бюджету витрачено 3,1 млрд грн. Разом з тим багато соціально-економічних та екологічних проблем залишилися невирішеними².

Ухвалений Верховною Радою України 2 вересня 2008 р. Закон України “Про підвищення престижності шахтарської праці” практично не врегульовує соціальні

¹ Пасова Т. Кому потрібні вугільні борги? / Т. Пасова // Голос України. – 2008. – 7 жовт.

² Куц Л. Реструктуризація звелася до закриття великої кількості шахт, які могли давати вугілля / Л. Куц // Голос України. – 2008. – 26 квіт.

наслідки реструктуризації вугільної галузі, а “недозакриті” державні шахти не можуть бути зняті з балансу Мінвуглепрому, оскільки вимагають постійних робіт з водовідкачування, контролю стану як самих шахт, так і територій, де вони розміщені (насамперед щодо недопущення підтоплення, просідання та загазованості окремих ділянок), на що щороку витрачаються значні бюджетні кошти. Зауважимо, що за радянських часів шахта, яка підлягала закриттю, прирівнювалася до перспективної, з працевлаштуванням гірників, створенням умов для екологобезпечної ліквідації підприємства, збереження техніки для роботи на нових лавах або розрїзах. Тобто шахти закривалися майже “безболісно”.

У нинішніх українських реаліях все навпаки. Шахтарі залишаються без роботи, їх сім’ї практично не забезпечуються побутовим вугіллем, тому ми спостерігаємо масовий рух до “копанок”, де в умовах недотримання жодних правил безпеки праці гинуть і дорослі, і діти. Це на додаток до тих, хто гине на шахтах і чия смерть офіційно реєструється. За цією статистикою, як відомо, Україна, посідає одне з перших місць у світі, як за абсолютними, так і за відносними показниками. Коефіцієнт смертельного травматизму на 1 млн т видобутого вугілля на шахті ім. Засядька за останні 5 років сягнув 8,7¹, а в цілому за 1992–2007 рр., за підрахунками експертів, на вугільних шахтах України сталося 145 вибухів метаноповітряної суміші та вугільного пилу, 947 підземних пожеж, 1548 так званих газодинамічних і 1710 гірничодинамічних випадків. Протягом цього часу в галузі зазнали травм 450 тис. людей, а 4544 особи загинули. Щорічні збитки від аварій, травматизму та профзахворювань становлять близько 1 млрд грн². Тільки у 2007 р. сталося 18 192 випадки травмування на вітчизняних шахтах. Це менше, ніж у 2006 р., – 18 992, але смертельний травматизм зріс на 99 випадки, або на 9,2 % (2006 р. – 1077, 2007 р. – 1176). Протягом однієї доби траплялося 49,8 нещасного випадку, зокрема 3,2 – зі смертельними наслідками³.

Як вказується у згаданому рішенні РНБОУ, насамперед це пов’язано з надзвичайно складними гірничо-геологічними умовами вуглевидобутку, а також низьким, порівняно з показниками провідних вугільних держав, рівнем його технічного і технологічного забезпечення. Середня потужність пластів вугілля становить 0,8 м; 89 % шахт – газові; 60 % – небезпечні за вибухами вугільного пилу; 45 % – небезпечні за викидами вугілля, породи і газу та гірськими ударами; 23 % – небезпечні через самозаймання вугілля; 40 шахт видобувають вугілля на глибині понад 1000 м, де температура порід досягає 40 °С і більше (у виробках, розміщених глибше 1000 м, працюють 30 тис. гірняків⁴). Багато шахт мають по кілька таких негативних чинників⁵. Наведені проблеми ускладнюються численними порушеннями

¹ *Притика О.* Вугільна галузь України потребує реструктуризації / О. Притика // Утро Уа. – 2008. – 3 верес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://banner.rbc.ua/cgi_bin/bannerdir.cgi?lid=utro_neboskreb.

² *Пашковський П.* Ступень захищеності шахтарів / П. Пашковський, О. Чумак // Урядовий кур’єр. – 2008. – 10 квіт.

³ *Пайдаси О.* Безпека – важливіша за виробництво / О. Пайдаси // Урядовий кур’єр. – 2008. – 24 квіт.

⁴ *Лісовенко М.* Після вибуху / М. Лісовенко, І. Бондаренко // Урядовий кур’єр. – 2008. – 19 черв.

⁵ *Колесов О.* Проблеми розвитку вугільної промисловості / О. Колесов // Трибуна. – 2008. – 29 серп.

технологічної та виробничої дисципліни на багатьох шахтах, суттєвими недоліками в організації державного нагляду за безпечним веденням гірничих робіт на вуглеводобувних підприємствах усіх форм власності. Аналітики вказують і на економічний аспект проблеми: до 2003 р. в країні не виділялися кошти цільового спрямування на охорону праці. У 2003 р. на ці цілі виділено 45 млн грн; 2004 р. – 50 млн; 2005 р. – 60 млн; 2008 р. – 105 млн грн. Як стверджують аналітики, цих коштів не вистачає на проведення необхідного комплексу робіт з охорони праці та вдосконалення заходів щодо забезпечення безпеки робіт.

Нині аварійність на вугільних шахтах України сягнула критичної межі, тому нехтування безпекою шахтарів має кваліфікуватися в країні як посягання на їхнє життя і здоров'я. Це ставить на порядок денний потребу невідкладного внесення доповнень до Кримінального кодексу України, що передбачали б сувору відповідальність власників та керівників підприємств, насамперед вугільних, за свідоме порушення вимог охорони праці.

Слід також зазначити, що за таких умов у край низькою залишається продуктивність праці вітчизняних шахтарів (вона у кілька разів поступається Російській Федерації, Німеччині, Польщі та в десятки разів – США, Канаді, Австралії, ПАР). Така ситуація не в останню чергу пояснюється тим, що більшість копалин в Україні працюють на обладнанні радянських часів. У парку діючого вуглеводобувного та прохідницького обладнання частка механізованих комплексів і комбайнів становить лише 30 %, а нових навантажувальних машин та стрічкових конвеєрів – тільки 15 %. На шахтах, де розробляють круті пласти, майже 60 % вуглеводобутку здійснюють відбійними молотками¹. Унаслідок незбалансованості доходів і витрат на вугільних підприємствах практично не формуються амортизаційні кошти як необхідне джерело відтворення основних фондів. Не провадяться в необхідних обсягах роботи з підготовки нових лав або розрізів (за останні 7 років питомий обсяг проведення гірничих виробок знизився з 13 до 6,2 км на 1 млн т видобутого вугілля, тоді як для стабільного відновлення очисної лінії вибоїв необхідно проходити 18–20 км).

Як зазначалося, за часів незалежності не збудовано жодної нової шахти. Міністр вугільної промисловості запевняє, що у 2008 р. почнеться підготовка ТЕО будівництва трьох нових шахт (одна на Львівщині, дві – в Донбасі), термін будівництва становитиме як мінімум 5 років, а вартість однієї шахти потужністю у 3 млн т/рік – до 3 млрд грн. Водночас потрібних коштів на необхідні інвестиції у нове будівництво та модернізацію обладнання на діючих вугільних підприємствах галузь не має. Як зазначається у Концепції реформування вугільної галузі України, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 № 737р, головним чинником, що заважає розвитку галузі, є недостатній обсяг інвестицій, який на сьогодні не дає можливості забезпечити випереджальне введення в експлуатацію виробничих потужностей. Так, протягом 2001–2007 рр. загальна потреба вугільної промисловості в інвестиційних коштах становила 37,5 млрд грн, тоді як фактичний обсяг фінансування з державного бюджету дорівнював лише 24,3 млрд грн, або 65 % необхідного обсягу.

¹ Про інформацію Кабінету Міністрів України “Розвиток вугільної галузі України та запровадження енергозберігаючої моделі економіки – шлях до набуття енергетичної незалежності”: постанова Верховної Ради України від 17.11.2006 № 373-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 2. – Ст. 23.

Йдеться, звичайно, про державні шахти. Значна частина рентабельних шахт, насамперед з видобутку коксівного вугілля (“Комсомолець Донбасу”, “Червоноармійська-Західна”, об’єднання “Краснодонвугілля”, “Павлоградвугілля”, шахта ім. Засядька тощо), разом з металургійними і коксохімічними підприємствами, ключовими збагачувальними фабриками та машинобудівними заводами приватизовані або орендні. Більшість державних шахт, які ще діють, є збитковими, причому загальна кількість діючих шахт скоротилася з 276 у 1991 р. до 160 у 2007 р. За даними Мінвуглепрому, на початок 2008 р. в Україні шахтний фонд налічує 139 діючих державних вугледобувних підприємств і 22 шахти недержавної форми власності (приватні та ті, що перебувають в оренді). Разом вони видобувають 45 % вугілля, зокрема 70 % коксівного. Обсяги приватних інвестицій, за деякими даними, становлять близько 2 млрд грн. Виробнича потужність державних шахт – лише 95 млн т (у 1991 р. – 193 млн т).

Разом із тим, як свідчить аналіз, неприватизовані шахти постійно перебувають на державних дотаціях і утриманні, причому обсяги підтримки не визначаються обсягами та динамікою видобутку вугілля. Більше того, при зменшенні видобутку до галузі з бюджету спрямовуються дотації, що невпинно зростають (табл. 5.8) і вже нині значно перевищують вартість виробленої продукції.

Таблиця 5.8

Динаміка державної підтримки вугільної галузі, млн грн

Рік	2005	2006	2007	2008 (проект)
Обсяги фінансування	3 354,3	4 266,3	5 794,8	11 200

Підраховано, що за останні 4 роки (без 2008 р.) обсяг державної підтримки вугільної галузі збільшився в 1,7 раза, тоді як обсяг видобутку скоротився на 14 %, а собівартість палива зросла удвічі¹. Як засвідчує аналіз, одна з причин такого становища полягає в тому, що більше половини державних вугільних шахт (72 од.) є малопотужними (видобувають менше 500 т вугілля на добу). За підсумками 2007 р. вони забезпечили лише 13 % загального обсягу вугілля, видобутого шахтами Мінвуглепрому, і водночас отримали майже третину коштів, виділених галузі з державного бюджету (міністерство має наміри вже 2008 р. позбутися дрібних шахт за рахунок нарощування діючих потужностей таких вугледобувних підприємств, якщо, звичайно, вирішить проблему дефіциту кадрів, насамперед гірничих професій. Сьогодні на шахтах України, за твердженнями міністра вугільної промисловості, не вистачає 8 тис. прохідників та 4–5 тис. робітників з видобутку вугілля²).

Загалом за останні 6 років (без 2008 р.) державні дотації вугільній галузі становили 22 млрд грн. У 2008 р. вони на 3 млрд грн перевищать вартість планованої реалізації продукції всіма шахтами Мінвуглепрому та зростуть проти минулого року майже у два рази. Ймовірно, це є однією з причин постійного підвищення собівартості продукції на таких шахтах, адже не стимулює їх до ощадливого використання коштів та матеріалів. Собівартість зросла зі 120 грн/т у 2000 р. до

¹ Куш Л. Зі зростанням державної підтримки меншає вугілля / Л. Куш // Голос України. – 2007. – 21 груд.

² Куш Л. У результаті експерименту зарплата шахтарів збільшилася в середньому на 90 гривень / Л. Куш // Урядовий кур’єр. – 2008. – 28 серп.

432 грн/т у 2007 р. Збитки державних вугільних підприємств від реалізації товарної продукції за цей період збільшились майже у 10 разів і дорівнювали у 2007 р. 3,9 млрд грн, а кредиторська заборгованість перевищила дебіторську більш ніж на 7 млрд грн. Як свідчать оперативні дані, у 2008 р. галузь залишається збитковою, незважаючи на значне зростання цін на вугілля (лише за 2007 р. на 19 %). Ціна коксівного вугілля досягла 1000 грн/т, або 200 дол./т, а енергетичного – 410 грн/т. Тобто ціни на вітчизняне вугілля дорівнюють світовим, а галузь потребує зростаючих дотацій. Звідси можна зробити припущення, що проблема полягає насамперед у цільовому використанні державних дотацій: за оцінками деяких експертів, фактично до шахтарів надходить лише половина коштів¹. Їх використовують, як правило, не на розвиток, а на виплату заробітної плати, хоча її слід нараховувати з сум реалізації продукції. Ситуація може ще погіршитися, якщо дійсно буде введено погодинну оплату праці шахтарів без урахування реального випуску продукції. На наше переконання, такі схеми оплати праці доцільно використовувати лише в умовах суцільної механізації та автоматизації виробництва, коли в шахтах працюватимуть оператори процесів видобутку вугілля.

Очевидно, що ситуація радикально не зміниться доти, доки державний менеджмент залишатиметься недостатньо ефективним. У цьому контексті керівники Мінвуглепрому покладають великі надії на введений у дію з 26 грудня 2007 р. Закон України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності”, за допомогою якого, на їхню думку, хронічно збиткова вугільна галузь має стати прибутковою. Потрібні лише гроші. Однак, на наше переконання, якщо найближчим часом не буде впроваджено світовий досвід субсидування вугільної галузі, який передбачає прозорі правила допомоги на чітко визначені цілі та обмежений період часу, очікувати на покращання справ марно. Потрібні й інші кардинальні заходи, які б забезпечили реальну демонополізацію та реструктуризацію галузі, поліпшили систему відносин у ПЕК України загалом.

Що робити, щоб забезпечити розвиток вугільної галузі

Перш ніж відповісти на це питання, слід зазначити, що в Україні чинними є велика кількість програм, концепцій, нормативно-правових актів і законів, якими визначені шляхи досягнення цієї мети. На жаль, більшість з них не реалізується належним чином, у тому числі Енергетична стратегія України на період до 2030 року. Тому Рада національної безпеки і оборони у згаданому Рішенні поставила завдання Кабінету Міністрів України переглянути цей документ щодо посилення акцентів на енергетичній незалежності держави, з урахуванням того, що вугілля є основним стратегічним енергоносієм в Україні. Доручено також уточнити нещодавно прийняту Концепцію реформування вугільної галузі, де слід передбачити: інвентаризацію вуглевидобувних підприємств з метою визначення перспективних і неперспективних шахт; впровадження комплексу ресурсозабезпечувальних заходів з подальшої реструктуризації вугільної промисловості (закриття безперспективних і реконструкція, модернізація та технічне переоснащення перспективних шахт, будівництво нових рентабельних шахт) та забезпечення прозорості

¹ Удачин А. Сутичка на вугільній межі / А. Удачин // Голос України. – 2008. – 29 лип.

цього процесу; докорінне технологічне оновлення основних фондів та обладнання перспективних шахт сучасними системами безпеки. Нагадаємо: відповідно до концепції, до 2010 р. виробничі потужності з видобутку вугілля мають бути доведені до 108,1 млн т, а до 2015 р. – 122,5 млн т; видобуток вугілля, відповідно, до 90,9 млн т (у тому числі енергетичного – 60,6 млн т, коксівного – 30,3 млн т) та до 110,3 млн т (енергетичного – 73,6 млн, коксівного – 36,7 млн т). Водночас ставиться завдання упорядкувати соціальні пільги та гарантії для працівників вугільної промисловості з чітким визначенням відповідальності держави і роботодавців. Держава має докорінно змінити ставлення до приватизованих та орендованих шахт з позицій контролю дотримання вимог безпеки праці та соціального захисту шахтарів.

Зазначені заходи доцільно різко прискорити для того, щоб вже найближчим часом покращити стан українських шахт та активізувати тут процес приватизації. Зокрема, експерти вважають, що збереження у державній власності шахт, де видобувається коксівне вугілля, за суцільної приватизації металургійних комбінатів, збагачувальних, коксохімічних і машинобудівних, а в деяких випадках – і енергетичних підприємств, коли немає прозорого ринку вугілля, машин, устаткування й обладнання, створює умови для завдання збитків державі шляхом встановлення необґрунтовано низьких цін на державну сировину і занадто високих – на продукцію машинобудування, послуги зі збагачення вугілля тощо. Очевидно, що без викорінення корупційних схем жоден приватний інвестор не вкладатиме кошти у розвиток галузі. За підрахунками авторів зазначеної концепції, для реалізації передбачених нею положень необхідно протягом 2008–2011 рр. забезпечити залучення в галузь за рахунок усіх джерел інвестування орієнтовно 650–700 млн грн на кожен 1 млн т приросту виробничих потужностей з видобутку вугілля. У подальшому, для видобутку вугілля в обсязі 100–110 млн т на рік, капітальні інвестиції повинні щороку становити 300–350 млн грн на 1 млн т відтворюваних потужностей (у базових цінах). Потрібен також закон про особливості приватизації вугільних підприємств, у якому слід чітко визначити підхід до відбору шахт на продаж, умови приватизації, режим соціального захисту шахтарів, що вивільняються, вирішення екологічних проблем тощо.

З метою формування обґрунтованого попиту на енергетичне вугілля доцільно якнайшвидше розробити і погодити на відомчому та регіональному рівнях плани переведення теплових електростанцій, що працюють переважно на газі, на пріоритетне використання вугілля (такий досвід уже накопичений у Західному регіоні України, де ТЕС у 2007 р. використали 97 % вугілля і лише 3 % газу для виробництва електроенергії, тоді як два роки тому це співвідношення становило 60 і 40 %¹. На вугілля переведений технологічний процес на цементному заводі компанії “Ларфарж”. Енергетичне вугілля навіть почали завозити з Донбасу). Слід вивчити перспективну потребу Центрального регіону України в електричній енергії з урахуванням інтенсифікації процесів видобутку та збагачення уранової руди, відновлення металургійної галузі тощо та відродити виробництво енергії на буровугільних розрізах. На державному рівні доцільно підтримувати прагнення деяких металовугільних компаній України (насамперед Донецькстали, “ArcelorMittal Кривий Ріг”, Дніпрспецстали) закріпитися на вугільному ринку Російської Федерації, де ними при-

¹ Мельник О. Шахтарські горизонти Галичини / О. Мельник // Урядовий кур'єр. – 2008. – 29 січ.

дбані активи шахт із видобутку коксівного вугілля, налагоджені його збагачення та вивезення як до України, так і до інших споживачів світу, зокрема за допомогою будівництва в портах Російської Федерації перевантажувальних потужностей.

Необхідні прискіпливий аналіз ефективності використання природного газу в галузях економіки, обґрунтування доцільності та можливостей переведення тих чи інших споживачів на вугілля; визначення за допомогою балансу ресурсів вугілля потреби в ньому на перспективу з урахуванням впровадження енергозберігаючих та енергоощадних технологій, можливостей використання нетрадиційних джерел енергії, енергії малих річок, відновлюваних джерел тощо. На підставі цих даних слід приймати рішення щодо перспектив розвитку галузі, перегляду Енергетичної стратегії та Концепції реформування вугільної галузі. При цьому мають бути визначені об'єкти інтенсивного розвитку, механізми концентрації ресурсів на найпродуктивніших ділянках виробничого процесу, розрахунки та реалізація оптимальних параметрів розвитку кожної шахти.

В Україні для суттєвого нарощування вуглевидобутку можуть бути задіяні 67 резервних ділянок із запасами 13,1 млрд т та можливою потужністю з видобутку 124,9 млн т вугілля на рік. На особливу державну увагу заслуговує проблема утилізації та використання в енергетиці шахтного метану, за запасами якого Україна посідає четверте місце у світі (дорівнюють від 12 до 22 млрд м³). Досвід США, Німеччини, Великобританії, Чехії, Словаччини та інших країн свідчить, що при застосуванні новітніх технологій метан може становити значну частину споживаних енергетичних ресурсів і так сприяти зменшенню їх імпорту. Водночас вирішуються проблеми безпечного видобутку вугілля. Але проблема шахтного метану в Україні занадто складна, тому вимагає окремого детального аналізу. На нашу думку, реалізація запропонованих заходів відродить вугільну галузь, а країна значно просунеться на шляху енергетичної незалежності.

5.4. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ВІДНОСИН СХІД – ЗАХІД

Публікується за: *Власюк О. С. Теоретико-методологічний аналіз особливостей нової парадигми енергетичних відносин Схід – Захід / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер // Стратегічна панорама. – 2008. – № 3–4. – С. 74–80.*

Особливості та загальні параметри розвитку світової енергетики на період до 2030 року

За прогнозами провідних аналітичних центрів, у період до 2030 р. у світі збережуться достатньо високі темпи економічного зростання (на рівні 3,4–3,8 % середньорічних), з чим пов'язано і збільшення обсягів споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) навіть за умови суттєвого зниження питомої енергоємності ВВП (темпи зростання споживання становитимуть, за прогнозами, 1,6–2 % у середньому за рік). Якщо у 2005 р. загальне світове споживання енергії оцінюється в 11,4 млрд т н. е., то вже у 2015 р. воно становитиме 14,7 млрд, а у 2030 р. – 19,2 млрд т н. е., тобто зросте на 68,4 %. Певним чином зміниться і структура споживаних енергетичних ресурсів: у 2005 р. на органічне паливо (вугілля,

нафта і природний газ) припадало, відповідно, 25,3; 35 та 20,6 %, у 2030 р. ці показники становитимуть 29,1; 30,1 та 21,4 %.

У географічному аспекті теж очікуються певні зміни: до 70 % приросту потреби в енергоносіях формуватимуть країни, що розвиваються. Значною мірою це зумовлюється тим, що сюди переміщується зростаюча частка світової промисловості, зокрема енергоємних галузей. Наслідками означених подій є не тільки додатковий попит промислових підприємств цих держав, а й населення, яке стає більш заможним та розширює свої потреби в енергетичних ресурсах, одночасно кардинально змінюючи наявний баланс споживання ПЕР. На провідних споживачів традиційних видів вуглеводневої сировини перетворюються Китай, Індія, інші країни АТР, які формують новий центр економічного зростання. Меншими темпами, але також суттєво збільшиться потреба в них європейських держав. Загальне споживання енергії “розширеною” Європою протягом 2005–2030 рр. зросте на 14 %, у тому числі газу – на 39 %, з нього імпорт збільшиться у 2,5 раза. Загалом очікують на посилення залежності провідних країн світу від імпорту енергоносіїв, передусім вуглеводневих. Зокрема, за даними Європейської комісії (ЄК), до 2030 р. залежність ЄС від імпорту енергоносіїв становитиме 70 %, зокрема за нафтою вона зросте від 82 до 93 %; від зовнішніх постачань газу – з 57 до 84; вугілля – з 50 до 70 %. Нині на ЄС припадає 14–15 % світового споживання енергії (19 % нафти, 16 % – природного газу, 10 % – вугілля, 35 % – урану), хоча за чисельністю населення частка спільноти становить лише 6 %. До ЄС із РФ надходить 26 % нафти, що споживається, та 29 % газу; з Норвегії – 13 % нафти і 17 % газу; з Алжиру відповідно – 3 та 13 %. Попит на газ в ЄС до 2030 р. зросте на 150 млрд м³. Найбільшим у світі споживачем нафти залишаються США (24,6 %), понад половину її становить імпорт. Частка імпортованого до США газу дорівнює 16 % світового імпорту¹.

Для забезпечення зазначеного зростання обсягів потрібних енергоресурсів необхідні суттєві фінансові джерела, адже у світі скорочується кількість регіонів, де збільшення видобутку вуглеводневої сировини досягається без застосування новітніх технологій та методів видобування, що пов’язане з багатомільярдними капіталовкладеннями. На думку експертів, ця ситуація особливо загостриться вже після 2013–2017 рр.

За даними норвезької енергетичної асоціації, якщо у 2007 р. інвестиції у світову нафтогазову промисловість становили (попередні дані) 275 млрд дол. США, то вже 2011 р. вони досягнуть 349 млрд, а за 2007–2011 рр. у цілому – 1,57 трлн дол. США, або 155 % до попереднього 5-річного періоду. Разом з тим збережеться, і скоріше за все посилиться, географічний незбіг регіонів розташування головних споживачів енергоресурсів з регіонами їх виробництва, внаслідок чого повинні активізуватися процеси переміщення, тобто транспортування, енергоносіїв від країн-продуцентів, що знаходяться переважно на Сході, до країн-споживачів, основний ареал розміщення яких – на Заході (крім країн Далекого Сходу – Китаю, Індії, деяких інших країн АТР). В окремих дослідженнях² стверджується, що на сьогодні у світі експортується до 21 % і транспортується міжнародними трасами 28 % природного газу (включаючи СПГ) та 58 % нафти, що видобувається (на нашу

¹ Митрова Т. Появиться ли евразийский газовый рынок? / Т. Митрова // Нефть России. – 2008. – № 2. – С. 43–49.

² Пока арба не перевернулась // Нефть России. – 2008. – № 2. – С. 12.

думку, різниця у 7 % пояснюється тим, що частина газу видобувається і перевозиться національними компаніями, які працюють за кордоном). Триває процес модифікації самої моделі організації та змінюються правила функціонування ринків вуглеводневої сировини. Чітко простежується тенденція географічної інтеграції ринків з одночасним формуванням дедалі більш потужних і диверсифікованих структур паливозабезпечення – від локальних через національні до міждержавних або навіть глобальних (трансконтинентальних). Спостерігається також формування регіональних об'єднань (можна навіть стверджувати – картелів) споживачів енергоресурсів, які узгоджують споживчу політику та несуть спільну відповідальність за її виконання.

Зазначені перетворення є також ознаками подальшої інтеграції світової економіки, ефективне функціонування якої напряду залежить (причому у зростаючих масштабах, адже енергоефективність підвищується, тобто кожна одиниця енергоресурсу сприяє створенню більшої частки ВВП) від сталого забезпечення паливно-енергетичними ресурсами. Ця залежність стає предметом активного обговорення на впливових енергетичних самітах провідних країн світу. Зокрема, на II Міжнародному енергетичному тижні (Москва, 23–26 жовтня 2007 р.), де взяли участь виконавчий директор Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), Комісар ЄС з енергетики, генеральний секретар Міжнародного енергетичного форуму та інші провідні діячі енергетичної галузі, обговорювалося питання глобальної енергобезпеки і енергоефективності, взаємодії учасників енергетичного ринку, було висловлено ідею щодо доцільності спільного пошуку механізму мінімізації ризику, що загрожує стабільності відносин між країнами – продуцентами енергоресурсів та країнами, які їх імпортують. Такий пошук здійснюється у напрямі інтеграції системи керування національними об'єктами енергетичної інфраструктури, вдосконалення управління сегментами ринку, взаємообміну активами в енергетичній галузі тощо.

Так, у контексті проекту “Південний потік”, що ініціюється Російською Федерацією, в Європі розглядається варіант створення єдиної газотранспортної системи New Europe Transmission System (NETS) у складі ГТС Угорщини, Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Сербії, Румунії, Болгарії та Австрії з єдиним органом управління – багатонаціональним консорціумом, з яким “Газпрому” належить узгоджувати згаданий проект. Наразі експортний природний газ Росії транспортується трубопроводами, що перетинають кордони 14 країн, тільки через територію України проходять 7 магістральних газопроводів з Російської Федерації.

Однією з особливостей сучасної територіальної організації світових енергетичних ринків є посилення конкуренції внаслідок як зростання кількості їх учасників, що пояснюється насамперед появою нових країн світу, які стають нетто-імпортерами газу і нафти у зв'язку зі зменшенням власного видобутку або перевищенням темпів споживання над видобутком, так і виходом на ринки нових експортерів. Відкриттю додаткових родовищ нафти і газу сприяють нові технології розвідки та вивчення геологічних структур, що з'являються останнім часом та дають можливість проводити роботи на значних глибинах суші та шельфу. Саме таку конкуренцію на теренах СНД ми спостерігаємо у відносинах між Російською Федерацією та Азербайджаном – щодо як нафтопостачання до Європи, так і формування додаткових ресурсів та маршрутів експорту природного газу Каспійського регіону.

Росія робить усе можливе для збільшення своєї присутності в регіоні на нафтогазовидобувних майданчиках, намагається перехопити місцеві вуглеводневі ресурси з тим, щоб транспортувати їх та реалізовувати країнам Європи через свою територію. Зокрема, в Узбекистані “Лукойл” разом з “Узбекнафтогазом” впроваджують мегапроект з перспективного видобутку та експорту газу родовища Кандим – Хаузак – Шади (одного з найбільших не тільки в Середній Азії, а й у СНД, затверджені запаси становлять 283 млрд м³)¹ вартістю до 2 млрд дол. США. Наразі здійснюються підготовчі роботи для початку промислового видобутку газу, експорт якого (через “Газпром”) з регіону загалом останніми роками збільшується високими темпами: у 2006 р. – до газопроводу САЦ було закачано 9 млрд м³ узбецького газу, у 2007 р. – до 13 млрд м³ (план). “Газпром” самостійно інвестує в проекти Узбекистану до 1,2 млрд дол. США.

Певні енергетичні проекти “ЛУКОЙЛ” реалізує також у Таджикистані. Посилюється контроль російських компаній і над нафтоекспортом Казахстану, який вже становить 42 млн т, або 87 % його загального вивезення. Він значно зростає, якщо буде реалізовано проект нафтопроводу Бургас – Александропулос. Однак слід повернутися до основної теми дослідження.

Іншою особливістю організації світових енергетичних ринків стає розширення номенклатури енергоносіїв, які пропонуються на ринку, загострення “конкуренції” між сировою нафтою та продуктами її перероблення, між мережевим природним газом та стисненими або зрідженими його формами, що значно поширює географію постачання та споживання. Експерти вважають, що нині на міжнародний газовий ринок надходить до чверті у формі СПГ, і ця частка зростатиме швидкими темпами, особливо якщо до цих технологій повніше долучиться Російська Федерація. Вже через 10 років ринок СПГ може досягти рівня ринку природного газу. У цьому контексті Україні варто поглиблювати наукові дослідження очікуваних наслідків переформатування газового ринку, адже вона може зазнати істотних втрат від зменшення транзиту газу до Європи.

Не можна не помітити нові явища з диверсифікації енергоносіїв під впливом високих цін на нафту і газ. Незважаючи на те, що формується трансконтинентальний ринок газу, на якому діятимуть загальні правила (опрацьовуються в ЄС), споживання газу залежить від його ціни і може спонукати до пошуку нових джерел для електроенергетики, тобто буде загострюватися конкуренція між газом, нафтою, вугіллем, ядерним паливом та нетрадиційними формами ресурсів, особливо у виробництві електроенергії та у побуті. Звичайно, це може у перспективі сприяти переходу до нової методики визначення ціни на газ, яка на сьогодні зорієнтована на ціни нафтопродуктів.

Зазначені особливості формування загальносвітових та регіональних енергетичних ринків обумовлюють створення нової системи енергетичних відносин між країнами-продуцентами, державами-споживачами та транзитерами. Можна стверджувати, що ми спостерігаємо початок глобального енергетичного буму, внаслідок якого кожний учасник енергоринку намагається визначитись зі своїм місцем та утвердитись як провідний гравець, котрий може диктувати власні правила гри. Розглянемо ці питання детальніше.

¹ *Томберг І. Энергетическая политика и энергетические проекты в Центральной Азии / И. Томберг // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 6. – С. 42–57.*

Формування нової парадигми енергетичних відносин у багатополюсному світі

Насамперед слід зазначити, що протягом останніх двох десятиліть докорінно змінюється парадигма забезпечення національної безпеки провідних держав світу. На перший план виходить проблема сталого надходження або реалізації надлишкових енергетичних ресурсів, які дають змогу розвивати конкурентоспроможну економіку, вирішувати соціальні питання, забезпечувати охорону навколишнього середовища тощо. Розвиток самої енергетики відбуватиметься з домінуванням ідеї енергетичної безпеки (визначають як стан захищеності країни від загроз надійному паливному та енергетичному загалом забезпеченню), тобто політики, яка повинна перейти від стану взаємної недовіри до довгострокової енергетичної кооперації, що будуватиметься на розумінні “спільної енергетичної долі” і балансі інтересів та відповідній інституційній структурі з формуванням системи довгострокових договірних відносин між трьома групами гравців на ринку, включаючи країни, що забезпечують транзит енергоресурсів. Надійне та рівноправне співробітництво передбачає досягнення певного консенсусу та формування концепції створення системи колективної енергетичної безпеки.

У рамках цієї концепції створюється нова система відносин, яка базується на переплетенні інтересів усіх гравців ринку, розумінні того, що їх протистояння не вирішить проблем сталого, безпечного енергозабезпечення та необхідних темпів економічного розвитку спільноти. Інакше кажучи, формується механізм взаємодії, за якого постачальники ПЕР отримують гарантії попиту, необхідні для великомасштабних інвестицій у розвідку, облаштування родовищ, видобуток і забезпечення належних кондицій сировини, розбудови нових транспортних артерій та іншої інфраструктури. Здійснюється перехід, за словами Дж. Станіслау, від “геополітики енергетики” до “енергії геополітики”. Споживачам енергоресурсів гарантуються певні обсяги, що забезпечать потреби, визначені з урахуванням оптимальних темпів економічного зростання в умовах прийнятних цінових параметрів. У цій структурі активізується роль країн – транзитерів вуглеводневої сировини, від яких вимагаються гарантії безперешкодного транспортування ПЕР від виробників до споживачів за одночасної стабільної та прозорої політики щодо транзитних тарифів. Якщо перші два учасники такого альянсу не отримують бажаних гарантій щодо безупинного транзиту енергоносіїв, вони спільно розбудовуватимуть нові транспортні маршрути в обхід традиційних транзитерів. Разом із тим зазначені відносини ймовірні лише між окремими державами, а не на рівні картелів.

Тому питання потрібно ставити не про те, хто переважатиме на ринку – споживачі чи постачальники, а скоріше про те, яким шляхом слід розвивати сам ринок, щоб на умовах співробітництва він задовольнив вимоги як першої, так і другої групи гравців. У такому разі унеможлиблюється застосування так званої енергетичної зброї задля досягнення певних політичних цілей (уперше цю “зброю” використали арабські країни 1973 р., коли скоротили постачання нафти на ринки США та західних країн, що підтримали Ізраїль під час бойових дій проти кількох арабських держав у регіоні, на 9 % – з 5 до 4,4 млн барелів/добу).

Разом з тим окреслені особливості нової парадигми ще не є домінуючими, і тому світовий енергоринок розвивається у напрямі поступового подолання старих стереотипів, коли великі споживачі, від яких залежить можливість реалізації

енергетичної сировини, почувалися головними на цьому ринку і намагалися встановлювати свої правила. Звідси їх особлива реакція на світові події, які можуть ускладнити питання енергетичного забезпечення цих країн, насамперед США, ЄС, НАТО. Яскравішим прикладом може бути регіональний конфлікт Іраку з Кувейтом, на який США терміново відреагували “Бурею у пустелі”. Шостий рік в Іраку “на захисті демократії” перебувають військові формування США та їх союзників. Якщо говорити про регіон Каспію, то США і тут реалізують політику, спрямовану на здобуття доступу до вуглеводневих ресурсів Каспію, насамперед Азербайджану: хоча країна з боку США визнана агресором щодо Вірменії у нагірнокарабаському конфлікті, вони плідно співпрацюють на теренах видобутку і транспортування нафти і газу до Європи, а згодом, можливо, і до Америки.

Однак теоретико-методологічний аналіз сучасних перетворень дає підстави стверджувати, що у світі все чіткіше вимальовується нова структура взаємовідносин між країнами, що визначали темпи світового економічного розвитку і формували основний попит на енергоресурси, і новими центрами зростання, що переважно знаходяться у Південній та Південно-Східній Азії. Зміни економічного статусу регіонів зумовлюють перетворення зовнішньополітичних настанов провідних гравців на світовій арені. Формується нова геополітична стратегія, головними об'єктами якої стають паливно-енергетичні ресурси в усіх проявах (традиційні та нові), засоби та шляхи їх доставлення до споживачів (різноманітні елементи транспортної інфраструктури). За віковою традицією найпотужніші гравці – суб'єкти геополітики через вплив на об'єктну систему енергетики не тільки все ще формують нові ресурсні регіони, що освоюються високими темпами (Каспій, північні райони РФ, Африка, Середня і Центральна Азія), та транспортну мережу, а й створюють передумови для геополітичних перетворень у цих регіонах на свій кшталт, або, інакше кажучи, реалізують тут певну енергетичну геополітику.

Тобто територія країн, які багаті на неосвоєні енергоресурси, але не мають власних потужностей (засобів) для їх розробляння, притягує до себе іноземних інвесторів, захист інтересів яких стає однією з функцій країни походження. Конкурентна боротьба цих країн призводить до того, що дедалі більше питань внутрішнього та міжнародного розвитку країн – власників ресурсів вирішується не їхнім народом, а представниками великого іноземного капіталу, що інвестується в енергетику. У такому контексті ми, очевидно, можемо говорити і про регіон Центральної Азії, де США й ЄС намагаються впровадити та реалізувати свої енергетичні інтереси з тим, щоб унеможливити подальшу експансію на цих ринках російських компаній. Так, тільки за 9 міс. 2007 р. Туркменістан відвідали 18 лише державних делегацій США, з яких 15 – від органів виконавчої влади та 3 – від Конгресу. Мета зрозуміла – схилити країну до постачання газу так званим Транскаспійським газопроводом, який слід побудувати від родовищ газу в Амудар'їнському регіоні до Баку з наступним підключенням до трансконтинентального газопроводу Nabucco.

Водночас кожна країна – постачальниця ПЕР спочатку повинна здійснити поглиблений аналіз переваг тієї чи іншої пропозиції “сильних світу цього”, зважити на очікувані геополітичні наслідки своєї згоди або відмови. Вона має використати такий шанс щодо маневру, інакше ризикуватиме бути втягнутою як до наявних, так і нових ідеологічних та політичних суперечок, у яких відстоювати свої інтереси вже не доведеться або не вдасться. Напевно тому президент Туркменістану погоджується направляти природний газ країни у будь-якому напрямку, але

гарантує доставлення лише в межах своєї території – до кордону. Запровадження ним нових цін на газ, що реалізовуватиметься в Російській Федерації з 2009 р., на рівні європейських, свідчить про поступове перетворення держави на важливого світового гравця на енергетичному ринку. Це може до певної міри зменшити конкуренцію за природний газ регіону між Російською Федерацією та Китаєм на користь КНР (експерти стверджують, що у 2010 р. Китай одержуватиме з цього регіону близько 20 млн т нафти і 30 млрд м³ газу), одночасно позбавляючи Росію, а з нею й Україну, значних транзитних обсягів середньоазійського газу до Європи через їх території (експортний потенціал РФ щодо газу на 70 %, а щодо нафти – на 80 % спрямований суто на Європейський континент, 75 % експортних доходів Росії на пряму залежать від європейського ринку енергетики. Загалом частка країн ЄС у реалізації експортного потенціалу РФ становить 52 %, у загальному обсязі іноземних інвестицій у національну економіку – 70 %). Унеможливиться і подальше придбання Україною туркменського газу для власних потреб за пільговими цінами, що може загострити проблему економічної безпеки держави.

Аналізуючи нові відносини, що формуються на енергетичному ринку, не можна не помітити поступового переплетіння інтересів країн – постачальниць ресурсів з інтересами країн-споживачів, яке реалізується шляхом обміну активами в енергетичній сфері, спробою спільного освоєння ресурсів, їх перероблення та створення транспортних мереж (наприклад, на сьогодні сумарний обсяг європейських інвестицій в енергетику РФ становить 55–58 млрд дол., а російських в енергетику ЄС – 7–8 млрд дол. США). Зазначені процеси зменшують ризик конфліктогенності, збільшують взаємну довіру між гравцями енергетичних ринків.

Разом з тим на цьому прикладі ми бачимо певний дисбаланс у взаємних інвестиціях. Це є наслідком того, що країни ЄС досі обережно ставляться до намагання Росії проникнути на внутрішній енергетичний ринок Європи, адже стурбовані можливістю втрати контролю над ним. Інакше кажучи, відносини Схід – Захід в енергетичній сфері розбудовуються так, щоб Захід міг впливати на ПЕК країн Сходу (постачальників ресурсів), а зворотний вплив не передбачений, тобто рівноправних відносин тут все ж немає. Зокрема, Німеччина створює спеціальний контрольний орган з обмеження небажаних інвестицій з Росії, Китаю та деяких інших країн. Російські експерти вважають, що за 2006–2007 рр. з причин активної протидії з боку Німеччини зірвано угоди компаній РФ на 82 млрд дол. США¹.

Механізм рівноправного співробітництва лише формується, тому ми є свідками не тільки прогресу в зазначеній царині відносин, а й “тупцювання на місці” або й регресу (наприклад, відомі події навколо проекту з освоєння Штокманівського родовища природного газу або проекту “Сахалін” у Російській Федерації, проекту “Кашаган” у Казахстані тощо). Є підстави стверджувати, що такі події ініціюються національними видобувними компаніями, що економічно та технологічно зміцніли і розраховують на державний протекціонізм, намагаючись уникнути зовнішнього впливу на внутрішню та міжнародну політику в енергетичній сфері, що дає їм можливість поступово виступати на рівних з іноземними компаніями (державами). Загалом можна спостерігати більше прикладів конструктивної співпраці,

¹ Махмудов Р. Растущая роль природного газа в евразийских энергетических “играх” / Р. Махмудов // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 6. – С. 66.

звичайно, з намаганням кожної сторони якнайповніше захистити національні економічні та геополітичні інтереси.

Зокрема, країни нового центру економічного зростання, використовуючи досвід світової енергетичної експансії на ринках Близького Сходу, Каспійського регіону, Африки тощо, теж намагаються утвердити свою присутність у країнах, багатих на вуглеводневі ресурси, щоб ефективніше вирішувати національні проблеми енергетичної безпеки. Так, Китай нині вже співпрацює в енергетичній та інших галузях з країнами Близького Сходу, Росією, державами Центральної Азії, Африки, Латинської Америки, регіону Океанії, закуповує енергоресурси в 30 країнах світу.

Однією з ефективних форм налагодження співробітництва на міжнародному рівні країн – постачальниць ПЕР та країн-споживачів є створення спільних підприємств (СП), чим, зокрема, плідно користується Російська Федерація. Тільки у 2007 р. в РФ створено альянс “Газпрому” з французькою “Total” і норвезькою “StatoilHydro” щодо Штокманівського проекту, спільне підприємство “Газпрому” з британсько-нідерландською BP, яке поставило за мету вихід на нові міжнародні ринки, обмін активами та розширення своєї присутності в РФ.

Активно (за певними винятками) просуваються російські компанії на теренах енергетичної співпраці на Європейському континенті, куди постачається переважна більшість експортних ресурсів Російської Федерації. Якщо аналізувати особливості нової парадигми в енергетичних відносинах Схід – Захід у такому контексті, то ми повинні констатувати, що за показниками 2006 р. до провідних російських ТНК, які враховані ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі та розвитку – головний орган Генеральної Асамблеї ООН) віднесені “ЛУКОЙЛ” і “Газпром”, обсяги продажу яких через закордонні філії серед 12 вітчизняних ТНК були найбільшими і становили, відповідно, 26,4 та 24,5 млрд дол. США, або 78,1 та 67,3 % загального продажу¹.

Розглядаючи мотиви та фактори, які спонукають провідні, зокрема російські, ТНК до експансії за кордоном, експерти поділяють їх на “приваблюючі” (в іноземних країнах) та “виштовхуючі” (вітчизняні). До перших належать такі фактори:

- розширення доступу до нових ринків збуту;
- можливості впровадження на іноземній території власних інтеграційних об'єднань та уникнення тим самим певних тарифних і нетарифних обмежень;
- розбудова вертикально інтегрованої структури, в якій можна встановити контроль над усім процесом власної діяльності за кордоном (наприклад, постачання, перероблення експортованої сировини і реалізація готової продукції);
- розвиток власної сировинної бази за рахунок придбання контролю над ресурсами за кордоном;
- розширення асортименту продукції завдяки впровадженню новітніх технологій та управлінських схем, що є в регіоні розташування підприємств;
- налагодження тісних виробничих і збутових зв'язків та підвищення власного рейтингу як транснаціональної компанії, який сприятиме розвитку партнерських відносин та залученню нових інвесторів (у вітчизняних компаніях РФ

¹ Хейфец Б. А. Зарубежная экспансия российского бизнеса / Б. А. Хейфец // Россия и современный мир. – 2007. – № 4. – С. 22–44.

інвестиції у розрахунку на тонну видобутку нафти вдвічі менші, ніж у закордонних¹);

- мінімізація податкових виплат, адже в Росії поки не створено дієвої системи обліку актів переведення прибутків при здійсненні внутрішньокорпоративних операцій.

Ілюстрацією зазначених переваг можуть бути дії останнього часу “ЛУКОЙЛу” або “Газпрому” на теренах Південно-Східної Європи, зокрема щодо співробітництва зі Словенією у нафтопереробленні та реалізації нафтопродуктів, із Сербією та Угорщиною щодо розбудови нових газопроводів тощо.

До “виштовхуючих” факторів, які проявляються на території країни розташування, відносять:

- ускладнення процесу доступу до нових активів усередині країни та поступове вичерпання найважливіших видобувних ресурсів (наприклад, навіть у найбільш цінному для РФ Ханті-Мансійському автономному окрузі понад 86 % запасів зосереджено на дрібних родовищах);
- посилення конкуренції з боку вітчизняних та іноземних компаній, що змушує шукати нові можливості для подальшого розвитку за кордоном;
- пошук мотивів для послаблення державного тиску на компанію;
- намагання втекти від можливих претензій з боку третіх осіб до колишньої бізнес-структури шляхом переформатування компанії.

Слід також зауважити, що міжнародна співпраця енергетичних компаній створює нові умови для адекватного реагування на вимоги глобалізаційних процесів, дає можливість відчувати себе учасником формування та реалізації нової парадигми відносин в енергетичній сфері, тобто так званої глобальної присутності. Саме тому уряди країн, які активно розвиваються, масштабно підтримують національні ТНК у їх прагненнях розширити присутність на закордонних, зокрема й монополізованих, енергетичних ринках, здійснювати тут своєрідну експансію, користуючись перевагами, які надає країні походження недостатня розвинутість зазначеного ринку. Яскравим прикладом є намагання експансії національних енергокомпаній Російської Федерації на китайському ринку нафти і природного газу. Зокрема, у нафтовому секторі вона ставить за мету²:

- отримати довгострокові гарантії закупівлі Китаєм за обґрунтованими (тобто фактично високими) цінами сировини Росії через міжурядові та корпоративні угоди;
- встановити контроль над інфраструктурою транспортування нафти з Центральної Азії до Китаю, зокрема нафтопроводом Західний Казахстан – Західний Китай, враховуючи можливу участь РФ у його заповненні через нафтопровід Омськ – Павлодар – Атасу – Алашанькоу;
- участь у контролі над інфраструктурою постачань нафти з Росії до Китаю можливим майбутнім нафтопроводом Сковородино – Дацин. Так, передбачається встановлення контролю над діяльністю нафтоналивного терміналу у порту Далянь;

¹ Шмаль Г. Союз нефтегазопромышленников: лоббирование стратегических интересов государства? / Г. Шмаль // НГВ. – 2008. – № 1. – С. 41.

² Коржубаев А. Россия – Китай: переговорная позиция / А. Коржубаев // НГВ. – 2008. – № 1. – С. 46.

- частковий контроль над наявними і новими (у тому числі через участь у будівництві) НПЗ у приморських і південних районах Китаю і повний контроль над заводами у Північно-Східному та Західному Китаї, якщо постачання нафти для них здійснюватиметься з РФ, Казахстану чи Туркменістану з використанням транзитних можливостей РФ;
- контроль над розподільними мережами, зокрема через купівлю діючих та будівництво нових АЗС;
- участь російських компаній у проектах розвідки та видобутку вуглеводневих ресурсів на території та континентальному шельфі Китаю;
- участь російських компаній в акціонерному капіталі суміжних галузей (нафтохімія, електроенергетика тощо).

Аналогічні домагання висувуються і щодо китайського газового сектору. Вони обґрунтовуються тим, що китайська сторона має право на придбання активів російських енергетичних компаній під час проведення відкритих міжнародних конкурсів. Через російську компанію “Роснефть” китайська “Sinorec” залучається до розробки блоку на “Сахаліні-3”. У 2006 р. “Sinorec” (51 %) разом з індійською компанією ONGC (49 %) створили СП “Схід Енерджі” з розвідки і видобування вуглеводнів у Росії, а також СП з нафтоперероблення і збуту нафтопродуктів у Китаї. У свою чергу, компанія CNPC володіє 20 % акцій “Сахалін-1”, які надані їй в обмін на допуск “Роснефті” до індійського сектору нафтоперероблення і збуту, а “Sinorec” уже володіє 50 % акцій ВАТ “Удмуртнефть” і намагатиметься розширити свою присутність на нафтогазовому ринку Росії не лише у Східному, а й у Західному Сибіру, інших регіонах. Китайські банки надали “Роснефті” кредит на 6 млрд дол. США на закупівлю “Юганськнафтогазу” за рахунок постачання нафти (48,8 млн т до 2010 р.).

На нашу думку, зазначений та інші факти обміну активами між російськими, китайськими та індійськими енергетичними компаніями чітко спрямовані на закріплення Росії на споживчому ринку цих країн та на відвернення їх від Середньо-азійського регіону або хоча б на загальмування процесу, коли вони створюють реальну конкуренцію щодо імпорту природного газу і нафти напряму без Російської Федерації. Як уже зазначалося, нині країни регіону дедалі більше орієнтуються на Схід – Індію, Китай, навіть на Пакистан. Вже сьогодні КНР, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан загалом реалізують 87 спільних транспортних проектів, серед яких головний – створення коридору від Каспію до Китаю (через Росію, Казахстан, Узбекистан та Киргизстан)¹. Більшість країн Середньої Азії перетворюються на сировинні джерела для Китаю, а тому втрачають інтерес до Росії. Саме це заважає створенню в рамках Шанхайської організації співробітництва так званого енергетичного клубу, про що мріє РФ.

Звичайно, заходи державної підтримки вітчизняних ТНК за кордоном обмежені нормами міжнародного законодавства, але вони можуть повністю використувати можливості, визначені правилами СОТ та економічної дипломатії, вносити пропозиції щодо їх розширення і вдосконалення. У рамках нової парадигми енергетичних відносин не виключається також доцільність розроблення та прийняття на міжнародному рівні нових спеціальних законів, якими можна регулювати і підтримувати зовнішню діяльність національних компаній на енергетичних

¹ От Рейна и Дуная – к Янцзы и Гангу // Нефть России. – 2008. – № 1. – С. 93.

ринках інших країн, страхувати їхні ризики, надавати фінансову допомогу на період становлення, сприяти залученню кредитів тощо. Однак не відкидається й можливість застосування енергетичного фактора з метою досягнення певних поступок або преференцій у відносинах між гравцями енергоринку. Так, Російська Федерація у проекті нової Концепції енергетичної стратегії (до 2030 р.) визначає як пріоритети енергетичної політики ефективне використання енергетичного потенціалу в міжнародних економічних та політичних відносинах, забезпечення геополітичних і гео економічних інтересів РФ в Європі та суміжних країнах, а також у Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Як ці настанови можуть реалізовуватись, видно на наведеному прикладі щодо Китаю.

На нашу думку, для України дуже важливо ретельно вивчати досвід закордонної експансії національних енергетичних компаній, щоб збільшити свою присутність на світовому енергетичному ринку не тільки як транзитної країни, а і як держави, що має багатий досвід розвідки та освоєння видобутку сировини на материковій частині суші. Це набуває особливої актуальності зі вступом до СОТ та поступовою реалізацією нової парадигми енергетичних відносин.

5.5. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В ЯДЕРНІЙ ГАЛУЗІ

Публікується за: *Власюк О. С. Проблеми міжнародного співробітництва України в галузі ядерної енергетики / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер // Стратегічна панорама. – 2008. – № 1. – С. 12–19.*

Виконання головних завдань Енергетичної стратегії України на період до 2030 року (ЕС) неможливе без ефективного міжнародного співробітництва у провідних галузях енергетики, енергетичного машинобудування, реалізації програм енергозбереження тощо. До найважливіших сфер міжнародного співробітництва України в енергетичній галузі належить формування надійних та взаємовигідних відносин у розвитку атомної енергетики України, розробляння уранових родовищ, розбудові ядерно-енергетичного приладо- та машинобудування, створенні (у перспективі) вітчизняного замкненого ядерно-паливного циклу, системи поводження з радіоактивними відходами (РАВ) та відпрацьованим ядерним паливом (ВЯП), зміцненні безпеки експлуатації ядерних блоків. Необхідність активного розвитку міжнародного співробітництва у зазначених напрямках обумовлена:

- сучасним станом атомної енергетики України, де на чотирьох діючих АЕС експлуатується 15 енергоблоків, які відпрацювали у середньому близько половини передбаченого вихідними проектами терміну (табл. 5.9);
- стратегічними завданнями забезпечувати виробництво електричної енергії за рахунок ядерного палива не менше 52 % загальної генерації до 2030 р. (за результатами 11 міс. 2007 р. частка виробництва електроенергії на АЕС України становила 48 %. Планове завдання на 2007 р. – 51,35 %);
- відсутністю в Україні достатніх можливостей для ліквідації практично монопольної залежності від Російської Федерації у частині постачання свіжого та вивезення відпрацьованого ядерного палива;
- необхідністю створення ефективної вітчизняної системи поводження з РАВ і ВЯП.

Таблиця 5.9

Тип реакторів та рік введення в експлуатацію блоків українських АЕС

Енергетичні блоки	Тип реактора	Рік введення в експлуатацію
<i>Запорізька АЕС (ЗАЕС)</i>		
№ 1	ВВЕР-1000	1985
№ 2	ВВЕР-1000	1986
№ 3	ВВЕР-1000	1987
№ 4	ВВЕР-1000	1988
№ 5	ВВЕР-1000	1989
№ 6	ВВЕР-1000	1996
<i>Південноукраїнська АЕС (ПУ АЕС)</i>		
№ 1	ВВЕР-1000	1983
№ 2	ВВЕР-1000	1985
№ 3	ВВЕР-1000	1989
<i>Рівненська АЕС (РАЕС)</i>		
№ 1	ВВЕР-440	1981
№ 2	ВВЕР-440	1982
№ 3	ВВЕР-1000	1987
№ 4	ВВЕР-1000	2004
<i>Хмельницька АЕС (ХАЕС)</i>		
№ 1	ВВЕР-1000	1988
№ 2	ВВЕР-1000	2004

Примітка: Проектний термін експлуатації реакторів ВВЕР-440 і ВВЕР-1000, що встановлені на діючих українських АЕС, дорівнює 30 років. Водночас, за даними Мінпромполітики, зношеність генеруючих потужностей вітчизняних АЕС становить 50 %.

Джерело: Дацюк А. Галузь, що гарантує нацбезпеку / А. Дацюк // Урядовий кур'єр. – 2007. – 5 груд.

До актуальних завдань міжнародного співробітництва в атомній енергетиці України належать також: введення в дію енергоблоків АЕС, де вже виконаний значний обсяг робіт (насамперед на третьому та четвертому блоках ХАЕС, будівництво яких було зупинено 1990 р., коли будівельна готовність блоку № 3 становила 27 %, № 4 – 10 %¹); подовження ресурсу експлуатації діючих енергоблоків у разі доведення раціональності цього напрямку ставлення до проблеми (практично роботи з продовження строку експлуатації енергоблоків АЕС України розпочаті 2004 р. і виконуються відповідно до схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України Комплексної програми робіт з продовження строку експлуатації діючих енергоблоків атомних електростанцій від 20.04.2004 № 263-р. З 2007 р. роботи здійснюються з урахуванням узгодженої з Держатомрегулювання Програми робіт з кваліфікації обладнання АЕС². У 2007 р. на здійснення робіт, що пов'язані з подовженням строків експлуатації найстаріших блоків – № 1 ПУ АЕС, № 1, 2 РАЕС,

¹ Друга молодість старих АЕС, або Чи варто робити перспективні ставки на розробки минулого століття: інтерв'ю з директором ХАЕС // Голос України. – 2007. – 18 груд.

² Пілотні енергоблоки АЕС готуються до продовження терміну експлуатації // Голос України. – 2007. – 14 верес.

НАЕК “Енергоатом” виділила 500 млн грн¹); підвищення рівня безпеки експлуатації ядерних блоків (насамперед створення експериментальних стендів); зняття з експлуатації енергоблоків ЧАЕС (реактори великої потужності каналні – РВПК); перетворення об’єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему; диверсифікація джерел надходження ядерного палива (на сьогодні свіже ядерне паливо для блоків ВВЕР-440 постачає АТ “Машзавод” (м. Електросталь); для блоків ВВЕР-1000 – Новосибірський завод хімконцентратів).

Ядерне паливо виготовляється на основі коопераційних постачань матеріалів і комплектуючих за участю України, Російської Федерації та Казахстану. З серпня 2005 р. на енергоблоці № 3 ПУАЕС у дослідному режимі експлуатуються перші 6 тепловидільних збірок компанії “Westinghouse” (США). Проводяться переговори з урядом США щодо можливого збільшення кількості збірок ще на 42 для завантаження одного з реакторів цієї АЕС; тривають пошук, вибір та розроблення реакторів нового покоління, що вводитимуться в дію після 2010 р. (до найважливіших типів ядерних паливних циклів і енергетичних установок, що сьогодні перебувають на стадіях інноваційного розвитку, належать: легководні, важководні, газоохолоджувані реактори, реактори з металевим охолодженням. Загалом у світі розробляється до 50 концепцій ядерної енергетики. Більшість з них орієнтована на використання принципу так званої природної безпеки. Україна братиме участь у створенні на території Франції першого у світовій практиці демонстраційного термоядерного реактора); створення системи державного резерву матеріально-технічних ресурсів; будівництво вставок постійного струму (ВПС); зміцнення системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для атомної енергетики; створення та розвиток спеціалізованого підприємства з атомної промисловості України (у травні 2007 р. уряд Російської Федерації прийняв постанову щодо створення ВАТ “Атоменергопром”, до складу якого передано державні активи відомих компаній “ТВЕЛ”, “Техснабекспорт”, “Атомредметзолото” (по 100 %), “Калузький турбінний завод” (25,1 %). Другий етап формування холдингу передбачає включення до його складу ще 55 державних компаній, у тому числі концерну “Росенергоатом”. Усі вони у 2008 р. підлягають акціонуванню²); подальше вдосконалення вітчизняного законодавства та адаптація його до світових стандартів (підготовлений і пройшов перше обговорення проект Стратегії розвитку ядерно-енергетичного комплексу України на період до 2030 року. Крім необхідності кодифікації ядерного законодавства, у розділі, присвяченому питанню вдосконалення державного регулювання у сфері використання ядерної енергії, зокрема, йдеться про законодавче забезпечення будівництва нових об’єктів ядерно-енергетичного комплексу (ЯЕК); врахування специфіки ЯЕК у податковому і фінансово-економічному законодавстві; посилення незалежності органів державного регулювання ЯЕК; потребу у вдосконаленні методології тарифоутворення та переході у перспективі на ринкове ціноутворення; забезпечення накопичення коштів на планове зняття об’єктів ЯЕК з експлуатації тощо³) і т. ін.

Зростаюча відкритість ядерних технологій, що використовуються з мирною метою, підвищення дієвості міжнародного контролю у цій царині, значна вартість ро-

¹ Реактори можуть прослужити довго // *Голос України*. – 2007. – 23 серп.

² *Янцова К.* Роль атомної енергетики дедалі зростатиме / *К. Янцова, К. Гриценко* // *Урядовий кур’єр*. – 2007. – 8 серп.

³ *Україні потрібен Ядерний кодекс* // *Урядовий кур’єр*. – 2007. – 12 лип.

біт ядерного циклу, необхідність дотримання єдиних стандартів та вимог до вирішення технічних та кадрових питань орієнтує національні атомні компанії на розширення міждержавного співробітництва з метою забезпечення безпеки на всіх етапах підготовки та діяльності кожного елемента, пов'язаного з функціонуванням атомної енергетики. Саме тому питання ядерної безпеки стали найважливішою складовою Угоди між Кабінетом Міністрів України та Євратомом співробітництво у галузі ядерної безпеки, а також Меморандуму між Україною та ЄС про порозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі, підписаного 1 грудня 2005 р.

Співробітництво в атомній енергетиці України з РФ у пострадянський період здійснюється на основі багатьох підписаних у дво- та багатосторонньому порядку документів. Одним з головних документів є Угода про основні принципи співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії в рамках СНД, що була підписана і набула чинності 26 червня 1992 р. До ефективних міжнародних договорів у межах СНД належить тристороння міжурядова угода щодо сприяння у розвитку та діяльності ЗАТ “УкрТВС”, що підписана 13 травня 2003 р. і набула чинності 2 квітня 2004 р. У рамках діяльності ЗАТ “УкрТВС” “Спільне українсько-казахстансько-російське підприємство з виробництва ядерного палива” російська сторона гарантувала до 31 грудня 2010 р. базисні ціни на півфабрикат урану (закисокис) 18 дол. США за 1 кг; 75 дол. за збагачення однієї одиниці роботи поділу; 6 дол. за конверсію 1 кг урану. Україна зобов'язалася до 31 грудня 2010 р. закуповувати ядерне паливо тільки виробництва ЗАТ “УкрТВС” або ВАТ “ТВЕЛ”. Ці зобов'язання залишаться чинними і після 31 грудня 2010 р. в разі узгодження Україною та Росією ціни збагаченої уранової сировини тільки для виробництва ядерного палива¹.

Договірні база у сфері співробітництва в ядерній галузі останнім часом поповнюється не тільки міжурядовими угодами, а й угодами між суб'єктами господарювання. Так, у березні 2007 р. Чорнобильський центр з проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології (Україна) і концерн “Росенергоатом” (Росія) підписали програму співробітництва на 2007 р. Вона передбачає співпрацю у створенні галузевих баз даних (напряму міжнародного співробітництва, що підтримується МАГАТЕ), спільну діяльність у сфері виведення атомних станцій Росії та України з експлуатації, проведення комплексного інженерно-радіаційного обстеження енергоблоків; обмін фаховим досвідом; проведення семінарів та курсів з питань ядерної та радіаційної безпеки атомних станцій, поводження з радіоактивними відходами, відпрацьованим ядерним паливом тощо. Ця програма є складовою Угоди про співробітництво, яку партнери підписали в лютому 2005 р. У заходах беруть участь працівники українських і російських АЕС, НАЕК “Енергоатом”, РНЦ “Курчатовський інститут” та інші підприємства й організації атомної галузі двох країн. Співпраця дає змогу ефективно використовувати досвід і науково-технічні досягнення українських та російських організацій атомної галузі, забезпечувати оптимальні результати за напрямами співробітництва².

¹ Украина, Россия и Казахстан намерены продлить соглашение по производству ядерного топлива // РБК-Украина. – 2007. – 5 лют. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/rus/newsline/show/ukraina_rossiya_i_kazakhstan_namereny_prodlit_soglashenie_po_proizvodstvu_yadernogo_topliva__1170687042.

² Атомні сусіді: співпраця розширюється // Урядовий кур'єр. – 2007. – 14 берез.

Розвиваючи співробітництво з РФ у ядерній галузі, слід враховувати, що Російська Федерація розробила у 2006 р. широкомасштабну стратегічну програму розвитку атомно-енергетичного комплексу, відповідно до якої має наміри починаючи з 2010 р. щороку споруджувати по два атомні енергоблоки, а до 2015 р. – додаткові потужності в 11 ГВт і довести свій потенціал до 34 ГВт. Крім того, здійснюватиметься будівництво атомних станцій на території інших країн. Загальний бюджет атомної програми РФ до 2015 р. становить близько 55 млрд. дол. За твердженнями спеціалістів Інституту технічної фізики НАН України¹, на сьогодні Російська Федерація у проекті реактора ВВЕР-1000 (проектний термін служби – 40 років) досягла рівня світових стандартів (наприклад, у реактора SWR-1000 (AREVA, Франція – Німеччина) термін експлуатації становить 60 років, вартість 1 КВт потужності – 1200 дол. США).

Якщо оцінку здійснювати за проектною вартістю одного кіловата встановленої потужності, то у стандартного блоку з ВВЕР-1000 вона дорівнює 930 дол. США (за іншими даними – 1300–1500 дол.). Разом з тим нині у м. Іжора (Росія) створюється новий реактор ВВЕР-1500 (його відносять до реакторів так званого третього покоління, хоча на сьогодні тривають роботи і над реакторами четвертого покоління²), у якого зазначений показник становить лише 750–770 дол., що робить реактори попередніх поколінь (насамперед типу ВВЕР-640) неконкурентоспроможними. Фахівці запевняють, що блоки ВВЕР-1500 за параметрами безпеки та економічності відповідають кращим світовим аналогам. У розгортанні співробітництва з Росією щодо ВВЕР-1500 Україну може привабити і те, що РФ орієнтується на харківську “тихохідну” (1500 обертів на хвилину) турбіну для цього реактора. Тому експерти вважають, що будівництво в Україні нових потужних АЕС з енергоблоками ВВЕР-1500 підвищить конкурентоспроможність вітчизняної атомної енергетики.

Як свідчить аналіз, сьогодні у 38 країнах світу функціонують 439 ядерних реакторів, 33 реактори будуються, з них російськими є, відповідно, 65 та 7 блоків. Рішення щодо будівництва у найближчій перспективі АЕС прийнято також країнами – сусідами України: Польщею, Туреччиною, Білоруссю. При цьому Польща додатково вивчає можливість участі у будівництві нової АЕС у Литві. Болгарія прийняла рішення про добудову АЕС “Белене”, спорудження якої зупинено 1987 р. (включатиме два реактори ВВЕР-1000). Уряд Казахстану готує постанову щодо будівництва АЕС у Мангістауській області. До 2010 р. Казахстан планує перетворитися на найбільшого світового виробника урану (на сьогодні видобуток урану здійснюють здебільшого 12 країн світу. У 2006 р. у світі видобуто 39 429 т, у тому числі в Канаді – 9862 т, Австралії – 7503, Казахстані – 5279, Росії – 3434 т. Видобуток урану в Україні дорівнював 800 т³. Є план збільшення видобутку урану до 1400 т у 2010 р.). У видобутку сировини на території Казахстану бере участь Китай. Японія теж планує брати участь у видобутку урану в Казахстані з наступним його

¹ Домашев Е. Д. Ядерная энергетика – безальтернативная основа базовой составляющей энергетики Украины в XXI веке / Е. Д. Домашев, В. Е. Домашев, И. В. Недин // Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса: проблемы и возможности. – К.: Знання України, 2004. – С. 27.

² Атомний потенціал України і його перспективи: інтерв'ю з академіком НАН України В. Ю. Сторіжко // Урядовий кур'єр. – 2007. – 17 лип.

³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geo.1september.php?ID=200602109>.

збагаченням на одному з місцевих заводів, попередньо виконавши роботи з його технічного переобладнання, яке коштуватиме 600–700 млн дол. США¹.

Повертаючись до проблем співробітництва України з Російською Федерацією в ядерній галузі, слід зазначити, що створивши стандартизовані (базові) проекти нових АЕС, РФ отримала готовий комерційний продукт, який дає їй можливість суттєво скоротити час і зменшити витрати при проходженні процесу ліцензування у разі спорудження нових станцій. Упродовж найближчих 12 років Росія має намір збудувати 26 нових атомних реакторів. Наявна на сьогодні база дає можливість за рік проектувати і налагоджувати випуск енергомашинобудівними заводами до чотирьох комплектів устаткування до серійних енергоблоків. Придбання Україною до 2010 р. двох таких комплектів дало б змогу країні власними силами виробляти протягом 2015–2020 рр. щороку по одному новому енергоблоку повної комплектації.

Дуже важливо при цьому дослідити доцільність і можливість опрацювати разом із Росією питання переведення уранових реакторів на торієве паливо та налагодження у перспективі виробництва мікро-ТВЕЛів на основі торію (як один з варіантів розглядається технологія “торій плюс уран-233”). Актуальність цієї проблеми пов'язана з намірами України у найближчій перспективі розгорнути роботи з розширення уранового виробництва, на яке, за твердженнями УНІАН, мають спрямувати 9,975 млрд грн (ідеться про реконструкцію “Східного ГЗК” та створення нового Новокостянтинівського гірничо-збагачувального комбінату для розробляння додаткових уранових родовищ. Загалом обсяг капітальних вкладень, необхідних для організації виробництва ядерного палива, оцінюється в 13,351 млрд грн²). Не виключено, що Росію теж зацікавить можливість співпраці з Україною у розробляння нових родовищ урану з подальшим його збагаченням та виготовленням ядерного палива на підприємствах України і Російської Федерації або в міжнародному центрі в Анггарську, ідею створення якого підтримали США (центр діє з 1955 р. У його роботі беруть участь США, Японія, Китай, Великобританія, Франція, Німеччина, Фінляндія, Південна Корея, Швейцарія, Чехія та ін. Експорт становить 50 % виробленої продукції. Чисельність персоналу – 6300 осіб. В Анггарську створюється спільне російсько-казахстанське підприємство “Центр зі збагачення урану”. Росія володіє майже 50 % світових потужностей зі збагачення урану). Наразі РФ висловила готовність здійснювати закупівлю урану в Австралії щороку до 4 тис. т, для чого буде витрачатися до 1 млрд дол. США на рік. Ще понад 5 тис. т Росія з 2007 р. мала отримати від Казахстану³.

Якщо говорити окремо про співробітництво України зі США в ядерній енергетиці, то Мінпаливенерго тут виокремлює три напрями: підвищення безпеки АЕС; кваліфікація ядерного палива, необхідного для з'ясування можливості використання альтернативного (від російського) виду в ректорах України; реалізація програми будівництва сховища відпрацьованого ядерного палива. Як зазначає російське інформаційне агентство, таке співробітництво з США не здійснюється на

¹ Японія збагачуватиме уран у Казахстані // Урядовий кур'єр. – 2007. – 27 груд.

² Кореспондент.net. – 2006. – 21 листоп.

³ Юрьєва О. Росія включилася в уранову гонку / О. Юрьєва // Експерт. – 2007. – № 37. – С. 30–36; Халатов А. А. Нові обрії атомної енергетики / А. А. Халатов // Вісник Національної академії наук України. – 2007. – № 8. – С. 37.

шкоду співробітництву з Росією в цій галузі¹. Вітчизняні джерела² повідомляють, що українсько-американське співробітництво в ядерній галузі триває з 1993 р., коли між державами було підписано договір у рамках Міжнародної програми з ядерної безпеки, що фінансується урядом США. Протягом 1993–2006 рр. у рамках цієї програми Україні було виділено 296 млн дол. США на фінансування 74 проєктів. На ці гроші здійснювалася підготовка персоналу, були впроваджені нові системи безпеки на АЕС, проведені випробування ядерного палива у реакторі ВВЕР-1000 на ПУ АЕС. Це джерело стверджує, що вже починаючи з 2009 р. Україна використовуватиме американське ядерне паливо.

Разом із тим Україні дуже важливо реалізовувати дії, спрямовані на зменшення паливної залежності від інших країн. Тому слід підтримувати роботи з нарощування видобутку уранової руди та її перероблення на вітчизняних підприємствах. Зокрема, 25 грудня 2005 р. наказом № 614 Міністерство палива та енергетики України створило спеціалізоване державне підприємство “Дирекція підприємства, що будуватиметься на базі Новокостянтинівського родовища уранових руд”, на фінансування якого на 2006 р. було виділено 99 млн грн з двох джерел: спеціального фонду державного бюджету (48,6 млн грн), решта – з фонду створення ядерно-паливного циклу в Україні. У 2008 р. заплановано ввести в дію пусковий мінімум, у 2011 р. – пусковий комплекс із виходом на проєктні обсяги у 2013 р. Зростання видобутку і перероблення руди забезпечуватиметься використанням нової техніки та новітніх технологій на базі свого гідрометалургійного заводу, облаштування сучасного блочного “хвостосховища”, щоб воно відповідало чинним санітарним нормам на базі німецьких стандартів захоронення шкідливих речовин. В Україні готується Програма розвитку уранового виробництва до 2030 року.

Слід зазначити, що початок розвитку вітчизняного ядерно-паливного циклу фахівці пов’язують з постановою Кабінету Міністрів України від 12.04.1995 № 269. Вона зобов’язувала підтримувати і розвивати ядерно-паливний цикл в Україні: діючі ГЗК, будівництво Новокостянтинівського родовища, створення підприємств з розробок і комплектації збірок, зокрема виробництво цирконієвих та нержавіючих комплектуючих виробів³. Експерти вважають, що активізації розбудови елементів вітчизняного ядерно-паливного циклу сприяли рішення РНБОУ “Про стан енергетичної безпеки України та основні засади державної політики в сфері її забезпечення” від 09.12.2005.

Якщо повернутися до співробітництва України з Російською Федерацією в галузі атомної енергетики, то воно повинно будуватися на принципах відстоювання національних інтересів та розвиватися за трьома комплексними напрямками: забезпечення України ядерним паливом, його утилізація, а також науково-технічне співробітництво. РФ може взяти участь у будівництві нових енергоблоків на ХАЕС, у вивченні питання продовження терміну експлуатації діючих енергоблоків українських АЕС тощо. Разом з тим дуже важливо досягти розмаїття географії постачання енергоносіїв для вітчизняних АЕС, що може суттєво підвищити енергетичну незалежність країни. У цьому контексті важливою подією може стати звернення Президента України до Прем’єр-міністра України з пропозицією ство-

¹ РІА “Новости”. – 2006. – 6 декабря.

² Кореспондент.net. – 2007. – 20 верес.

³ Скорик М. Уран не візьмеш “на ура” / М. Скорик // Голос України. – 2007. – 8 лют.

рити робочу групу (із залученням науковців НАН України, спеціалістів РНБОУ та Секретаріату Президента України) для всебічного вивчення світового і національного досвіду забезпечення енергетичної та екологічної безпеки, диверсифікації джерел постачання енергоносіїв і підготовки до квітня 2008 р. узгоджених пропозицій щодо доцільності та можливості впровадження в Україні канадського реактора типу CANDU¹. Ці реактори діють на важкій воді, а паливо виготовляється без застосування чутливих технологій.

Водночас слід нагадати, що в середині 2007 р. між Україною та Південною Кореєю підписано угоду про співробітництво в ядерній галузі. Відповідно до умов угоди Україна дозволить корейцям приєднатися до своїх проектів у галузі видобутку і перероблення урану, що сприятиме зменшенню залежності Республіки Корея від зовнішніх постачань сировини, в обмін на співпрацю у сфері будівництва атомних станцій в Україні (і керування ними)², а з 2005 р. діє угода, підписана між Державним комітетом ядерного регулювання України і адміністрацією ядерної безпеки Китаю, про обмін технічною інформацією та співробітництво у сфері державного регулювання безпеки використання ядерної енергетики з мирною метою, вдосконалення радіаційного захисту населення тощо³.

На таких засадах доцільно розвивати ефективне співробітництво в ядерній галузі з іншими державами, які мають можливість вкладати кошти у розвиток видобутку уранової та іншої сировини, брати участь у будівництві атомних станцій нового покоління, у створенні сховищ тимчасового зберігання відпрацьованого палива та радіоактивних відходів, розвитку вітчизняного енергетичного машинобудування, радіаційного захисту населення. В Україні вже здійснюються певні заходи, спрямовані на підвищення рівня безпеки радіоактивних джерел відповідно до принципів Кодексу поведінки щодо безпеки та збереження радіоактивних джерел. Зокрема, за фінансової підтримки США створено Державний реєстр джерел іонізуючого випромінювання (ДІВ), який забезпечить дієвий контроль за ними від моменту виготовлення до утилізації. Станом на 20 липня 2007 р. до реєстру внесено інформацію про 2080 підприємств, які виробляють ДІВ, зареєстровано 141 відкриті і 8741 закриті джерела іонізуючого випромінювання, а також 6054 радіаційні генератори. Відомо, що ДІВ використовуються в різних галузях, але можуть стати небезпечними, якщо будуть втрачені або потраплять до некомпетентних осіб чи людей зі злочинними намірами⁴. Варто лише проконтролювати, щоб відшукувані іноземні інвестори, які мають наміри вкладати кошти в українську ядерну галузь, обов'язково були зареєстровані на головних фондових біржах світу.

Ефективність перелічених та інших напрямів міжнародного співробітництва може підвищуватись також за умов передавання суб'єктам господарювання України повноцінних важелів розпорядження міжнародними коштами, призначеними для виконання відповідних робіт на території України. Справедливість цього висновку підтверджується негативною практикою робіт на ЧАЕС французького консорціуму FRAMATOME/AVERA зі спорудження сховища СВЯП-2, яке мало ще

¹ Кореспондент.net. – 2007. – 26 листоп.

² Побудуємо нові АЕС з Південною Кореєю // Голос України. – 2007. – 3 лип.

³ Гальченко Я. Розшириться співпраця з китайськими атомниками / Я. Гальченко // Голос України. – 2005. – 12 лип.

⁴ Від виготовлення до утилізації // Урядовий кур'єр. – 2007. – 25 лип.

2003 р. розпочати приймання ВЯП. Але Україна змушена була припинити будівництво, оскільки якість не відповідала встановленим вимогам. При цьому не тільки марно витрачено близько 100 млн дол. США міжнародної допомоги, а й значно відсунуто термін зняття ЧАЕС з експлуатації, який, за оцінкою вітчизняних фахівців, може тривати ще 8–10 років.

Справа в тому, що відповідно до вимог технологічного процесу на АЕС після закінчення експлуатації ядерного палива його вивантажують у приреакторні басейни витримки, де воно зберігається 4–5 років для зниження залишкового енерговиділення. Охолоджені в басейнах ТВЕЛІ мають завантажувати у спеціальні контейнери і відправляти в сховище відпрацьованого ядерного палива. Тут, відповідно до концепції “відкладеного рішення”, вони повинні тимчасово зберігатися 50, а можливо, й 100 років. Такого об’єкта на ЧАЕС немає. Хоча станцію зупинили ще у грудні 2000 р., вона вважається діючою ядерною установкою, яку потрібно відповідно обслуговувати. СВЯП-1, яке було введено в експлуатацію в грудні 1986 р., переповнене. Тому паливо, вивантажене з реакторів 1-го та 2-го блоків, досі зберігається у приреакторних басейнах, а з 3-го блоку – в самому реакторі. Отже, на станції вкрай необхідно побудувати нове сховище. До того ж проектний термін експлуатації СВЯП-1 закінчується у 2016 р.

На сьогодні роботи зі створення СВЯП-2 доручено американській компанії “Holtec International”. Вона обіцяє усунути воду з негерметичних ТВЕЛІВ, чого не зміг зробити FRAMATOME/AVERA. Компанія США збудує тільки першу чергу централізованого сховища (ТЕО спорудження ЦСВЯП виконано ВАТ “Київський науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут “Енергопроект”). Планується, що через 4–5 років буде збудовано сховище і розпочато роботи з перевантаження ВЯП. Цей процес триватиме довго, адже деякі ТВЕЛІ вже не забезпечують безпеку. Але немає жодної гарантії, що за цей термін станцію буде здано, оскільки ЧАЕС не є розпорядником коштів, які виділяються Асамблеєю донорів Рахунку ядерної безпеки. Про ці проблеми йшлося на засіданні РНБОУ 15 червня 2007 р. За виконанням прийнятого рішення встановлено контроль.

Дуже складним є процес створення нового укриття на території ЧАЕС. Тут уже понад 20 років зберігаються залишки зруйнованого 4-го блоку. Тендер на спорудження захисної оболонки виграв французький консорціум “Novarka”, але він має лише концептуальний проект, є проблеми з ліцензіями. Не будується у м. Славутич потрібний завод для виготовлення контейнерів, до яких планується завантажувати рештки зруйнованого реактора для вивезення до сховищ¹. Є також розбіжності в оцінці правомірності розташування СВЯП на території ЧАЕС. При цьому наводять дані, що жодна країна Європи не зберігає ВЯП близько до столиці: наприклад, Франція вивозить їх на острови в океані, Норвегія зберігає в геологічних гранітних сховищах, США – у пустелі Невада, Росія – у Красноярську.

Наразі відомо, що у серпні 2007 р. Україна підписала угоду з ЄБРР про будівництво нового саркофага “Укриття” на ЧАЕС. Україна отримала грант (на безповоротній основі) на загальну суму 368 млн євро. Крім саркофага, гроші підуть також на завершення будівництва заводу з перероблення радіоактивних відходів, а також будівництво сховища для відпрацьованого ядерного палива 1, 2 та 3-го реакторів ЧАЕС².

¹ Пропопчук С. Замкнуто коло / С. Пропопчук // Урядовий кур’єр. – 2007. – 14 груд.

² Овдієнко Н. Є за що будувати новий саркофаг на ЧАЕС / Н. Овдієнко // Голос України. – 2007. – 8 серп.

Таким чином, до актуальних проблем міжнародного співробітництва безпосередньо належать питання майбутнього поводження з відпрацьованим ядерним паливом. Окрім названих організаційних проблем, є проблема суто теоретичного плану. Наразі обговорюються два варіанти можливих подій, пов'язані насамперед із необхідністю вирішення питання щодо сутності ВЯП, – якщо це відходи, то їх доцільніше “заховати” на термін, який визначається технологічними можливостями вітчизняної енергетики, металургійної промисловості та машинобудування; якщо визнати його як майбутню сировину для АЕС, то можна зберігати значно менший час, орієнтуючись на досвід ЗАЕС, тобто діяти за принципом “відкладеного рішення”. Світова практика надає ще третій варіант – переробляти це відпрацьоване паливо з вилученням із нього корисних для ядерної енергетики компонент, але ці технології дуже дорогі і сьогодні застосовуються лише у Франції та Великобританії.

Важливим напрямом є співробітництво у галузі створення вітчизняного ядерного палива – організація виробництва цирконієвих сплавів і комплектуючих тепловидільних збірок реакторів з них. Маючи найбільші в Європі поклади цирконієвої сировини, а також відповідні потужності з її видобування і хімічного перероблення, Україні необхідно розвивати металургійне виробництво цирконію, а також поступово налагоджувати створення паливних збірок, що слід розглядати як важливий крок у зміцненні енергетичної незалежності держави. Тому, серед іншого, доцільно налагодити моніторинг виконання доручення Президента України щодо налагодження зазначеного виробництва у Сумах.

Постійної уваги потребує стан співробітництва з країнами ЄС та Російською Федерацією, спрямованого на будівництво вставок постійного струму, відсутність яких стримуватиме процес нарощування експорту електричної енергії, у тому числі тієї, що виробляється на АЕС, до країн Європи. Адже відомо, що ОЕС України з'єднана 75 лініями електропередач із 7 енергосистемами сусідніх держав. У 2006 р. експорт електроенергії до країн СНД (Білорусь, Молдова, Росія) та Східної Європи (Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина) становив 10,4 млрд кВт · год, тоді як технічні можливості обміну електроенергії з цими країнами оцінюють у 50 млрд кВт · год.

В Україні тривалий час розглядається питання щодо доцільності створення українсько-російського консорціуму зі спільного експорту електроенергії в країни Центральної та Західної Європи за допомогою застосування ВПС як технічного засобу, який розширює можливості збільшення експорту, а отже, й опанування нових європейських ринків. У Концепції функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України (схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 № 1789) ще п'ять років тому вказувалося, що “з метою підвищення експортного потенціалу розроблено техніко-економічне обґрунтування реабілітації Бурштинської ТЕС, разом з Російською Федерацією розглядаються варіанти будівництва вставок постійного струму на території України”. Зволікання з виконанням робіт, спрямованих на розширення пропускної спроможності ліній електропередач, насамперед від Рівненської та Хмельницької АЕС у західному напрямку, стримує процес підвищення коефіцієнта використання встановленої потужності (КВВП) цих станцій, де “у резерві” близько 1000 МВт невикористаної потужності¹.

¹ Кільницький О. Прорив до Європи / О. Кільницький // Урядовий кур'єр. – 2007. – 19 квіт.

В Енергетичній стратегії зазначається, що до 2010 р. збільшення експорту електричної енергії до європейських країн реально можливе тільки за рахунок реалізації комерційних проектів будівництва вставок постійного струму. При цьому “будуть задіяні існуючі ПЛ 750 кВ Західноукраїнська – Альбертірша (Угорщина), Хмельницька АЕС – Жешув (Польща) та Південноукраїнська АЕС – Ісакча (Румунія). Пропускна спроможність зазначених ПЛ 750 кВ дозволяє реалізовувати до трьох модулів ВПС по 600 МВт на кожній лінії”. За даними Центру досліджень корпоративних відносин, на 2007 р. розподіл 500 МВт експортної електроенергії України з Бурштинського острова був визначений таким чином: 350 МВт до Угорщини (компанія “System Consulting”); 105 МВт через Словаччину до Угорщини (компанія “Energy Capital”); 25 МВт до Словаччини та 20 МВт до Румунії (компанія “Korlea Invest”). При цьому у 2006 р. “System Consulting” купувала українську електроенергію по 4 центи за кВт · год, “Energy Capital” – по 3,3 цента, “Korlea Invest” – по 2,8 цента. Порівнявши ці ціни з внутрішніми цінами зазначених країн, аналітики стверджують, що націнка покупців української електроенергії становила 60–65 %¹. Разом з тим, на нашу думку, слід подбати передусім про досягнення європейських стандартів якості електроенергії, що експортується до країн Європи. Допуск відхилення частоти становить тут лише 0,05 Гц.

Здійснений у березні 2007 р. перший аукціон з поставок на європейський ринок вітчизняної електроенергії засвідчив його високу потенційну привабливість, адже європейська ціна 1 кВт · год енергії майже вдвічі вища, ніж в Україні. Відсутність ВПС призводить до так званого диспетчерського обмеження генерації тих вітчизняних АЕС, які не можуть реалізувати всю вироблену електричну енергію, з чим пов’язаний і низький коефіцієнт використання встановленої потужності (за оцінками експертів², за 2006 р. він зменшився на 6,4 % і становив лише 74,5 %. Недоотримано як мінімум 4 млрд кВт · год енергії. Підвищення його до середньосвітового показника рівнозначне введенню в експлуатацію двох нових ядерних енергоблоків-“мільйонників”).

У цьому контексті важливо зазначити, що уряд України підтримав пропозицію Мінекономіки щодо підготовки в рамках виконання Програми співробітництва між Урядом України та ЄБРР на 2007–2009 роки спільного з Європейським банком реконструкції та розвитку та Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) проекту будівництва лінії електропередач 750 кВ Рівненська АЕС – Київська³. Загальна вартість проекту – 364 млн євро, з яких 300 млн євро – кредит. Його реалізація дасть можливість краще використовувати встановлені потужності Рівненської та Хмельницької АЕС (до ПС “Київська” планується направити електроенергію Хмельницької АЕС лінією до ЧАЕС) та підвищити стабільність електропостачання для споживачів центральної частини України. Важливо, на нашу думку, встановити контроль над реалізацією проекту, що спрямований на підвищення ефектив-

¹ Проблема энергетической безопасности: новая энергетическая стратегия ЕС и Украина / Центр исследования корпоративных отношений; 2 апреля 2007 г. // УНИАН, Энергетика. – 2007. – № 13.

² Прокопчук С. Прямокутники ядра / С. Прокопчук // Урядовий кур’єр. – 2007. – 21 берез.

³ Про підготовку спільного з Європейським банком реконструкції та розвитку і Європейським інвестиційним банком проекту будівництва повітряної лінії 750 кВ Рівненська АЕС – Київська : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 № 785-р.

ності функціонування ядерної галузі України, а через 13 років, на які надається кредит, забезпечити його повне погашення.

Реалізація Росією та іншими державами, що перебувають у полі тяжіння України, означених вище програмних завдань потребує відповідного кадрового забезпечення. З огляду на практику залучення українських фахівців до роботи на ядерних об'єктах, що належать Росії або споруджуються нею (досвід Бушерської АЕС), доцільно розробити вітчизняну програму підготовки та закріплення кваліфікованих кадрів для атомної енергетики України. Насамперед документ має забезпечити високий та конкурентоспроможний рівень соціально-економічних умов для вітчизняних працівників атомної енергетики, зокрема вчених та конструкторів.

5.6. КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕНЕРГЕТИКИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Публікується за: Власюк О. С. Конкурентоспроможність енергетики: стан, проблеми, перспективи / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 26–35.

В умовах глобалізаційних процесів енергетиці належить ключова роль в економічному і соціальному розвитку держави, у формуванні вирішальних засад її національної безпеки, забезпеченні конкурентоспроможності продукції та послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках. Важливо при цьому, щоб Україна інтегрувалася до європейської спільноти як технологічно розвинута держава з конкурентоспроможним паливно-енергетичним комплексом, енергоефективною і екологічно прийнятною економікою. У цьому контексті вступ до СОТ можна розглядати як довготерміновий системний фактор зростання конкурентоспроможності національної економіки на засадах всебічного підвищення енергоефективності. Потрібна відповідна структурна перебудова економіки, витіснення тих галузей, які не здатні забезпечити конкурентоспроможність продукції і послуг, зокрема через надмірне споживання енергоресурсів. Водночас слід забезпечити конкурентоспроможне середовище всередині ПЕК, підвищити енергоефективність його галузей, вдосконалити та оптимізувати структуру енергогенерації.

Вже за новітньої історії України енергетична галузь була одним із найвпливовіших факторів, що стримував розвиток кризових явищ перших років незалежності, сприяв поступовому відродженню національної економіки та, за певних умов, забезпечував її поступальний розвиток. З другого боку, саме з інтеграційних процесів у галузі енергетики, її інфраструктури починається реальна економічна інтеграція України до європейської спільноти, яка, на засадах докорінної трансформації усіх складових енергетичної галузі, має вивести країну на транснаціональний енергетичний простір.

Як правило, енергетику ототожнюють з паливно-енергетичним комплексом (ПЕК), що об'єднує галузі економіки, які здійснюють розвідування, видобування (отримання), передавання (транспортування), зберігання, розподіл, збут (продаж), перетворення та споживання (використання) певних видів енергетичних ресурсів (палива, електричної та теплової енергії). Таким чином, енергетику представляють: паливна промисловість – вугільна, нафтова, газова, сланцева і торфова; електроенергетична галузь – теплова енергетика, гідроенергетика, ядерна енергетика, виробництво електроенергії з використанням нетрадиційних та від-

новлюваних енергоносіїв, теплопостачання; магістральні, міждержавні та розподільні мережі у складі об'єднаної електроенергетичної системи (ОЕС); нафтоперероблення. Слід виокремити нафтогазотранспортну систему, що включає також усі об'єкти, пов'язані з підготовкою вуглеводневої сировини і продуктів її перероблення до транспортування, обліком та зберіганням у підземних сховищах газу (ПСГ) та інших резервуарах. Кінцевою продукцією, що виходить на внутрішній і зовнішній ринки та визначається певною конкурентоспроможністю, є: електрична та теплова енергія; окремі види енергоносіїв (вугілля, нафта, газ, торфобрикети, уран, нафтопродукти); компоненти, необхідні для створення ядерного палива, насамперед цирконій; послуги нафтогазотранспортної системи тощо.

З позицій конкурентоспроможності енергетики важливо зазначити, що її галузі виступають як єдність двох начал: з одного боку, це промисловість, що виробляє свої види продукції та послуг і через них характеризується певною конкурентоспроможністю на внутрішньому і зовнішньому ринках, з другого боку, продукція та послуги енергетики є складовою матеріальних витрат інших виробництв і галузей економіки. Тому, на нашу думку, аналізувати енергоефективність всієї економіки і покладати провину за її низький рівень (табл. 5.10) лише на паливно-енергетичний комплекс країни не виправдано.

Таблиця 5.10

Порівняльна таблиця енергоефективності в Україні та деяких інших країнах світу

Країна	ВВП, млрд дол. США	Споживання енергії на одну людину, т н. е.	Питоме енергоспоживання, кг н. е. / дол. ВВП	Питоме енергоспоживання з урахуванням ПКС, кг н. е. / дол. ВВП
Україна	47,45	2,96	3,19	0,50
Росія	328,81	4,46	1,95	0,49
Німеччина	1 952,70	4,22	0,18	0,16
ОЕСР	27 697,00	4,73	0,20	0,19
США	10 703,90	7,91	0,22	0,22
Японія	4 932,50	4,18	0,11	0,16
Світ загалом	35 025,00	1,77	0,32	0,21

Джерело: Дані МЕА, 2006 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/img/st_img/2007/674/674-tab_toplivo_01_ukr.gif.

Відомо, що у загальній структурі споживання енергетичних матеріалів та продуктів перероблення нафти частка промисловості України (разом з енергетичним галузями) становить 78 %; сільського господарства – 1,5; діяльності транспорту і зв'язку – 3,8; будівництва – 0,7 % (дані 2006 р.).

Чим вища частка витрат на паливно-енергетичні ресурси у собівартості промислової та іншої продукції національної економіки (за деякими експертними оцінками, вона становить до 30 %, коливаючись від 10 до 80 % за галузями, що у кілька разів перевищує показники розвинутих країн), тим гостріше питання її конкурентоспроможності з огляду на енергетичний фактор. Наприклад, перманентне зростання цін на імпортований природний газ, що широко використовується в промисловості України, актуалізує проблему зниження його питомого і загального спожи-

вання. Однак дані 2007 р. (табл. 5.11) свідчать, що порівняно з 2006 р. промисловість України (без енергетики) збільшила витрати газу на 1475 млн м³, або на 6,1 %, а її частка у загальному споживанні зросла з 33,3 % до майже 37 %. Збільшуються також технологічні потреби і втрати – до 10,4 % (у 2006 р. вони становили 9,9 %).

Таблиця 5.11

Структурне споживання газу, млрд м³

Рік	Виробничо-технологічні потреби, втрати	Населення	Енергокомплекс	Житлово-комунальна енергетика	Бюджетні установи	Промислові споживачі	Усього
2006	7,222	18,832	8,657	12,841	1,066	24,321	73,939
2007	7,243	16,949	8,418	10,475	0,945	25,796	69,826

Джерело: Гудыма А. Энергоэкономная Украина как альтернатива диверсификации поставок газа / А. Гудыма // Зеркало недели. – 2008. – № 9.

Якщо споживання енергоресурсів неенергетичними галузями нераціональне (марнотратне), то будь-яких технічних та фінансових зусиль, спрямованих на підвищення потенціалу енергетики та якості її продукції і послуг, буде замало для подолання нестачі енергетичних ресурсів та забезпечення необхідних темпів зростання їх виробництва. Недостатня ефективність використання ПЕР галузями економіки є одним з головних чинників її низької конкурентоспроможності, призводить до виникнення потенційних загроз національній безпеці. Разом із тим економічні параметри функціонування енергетичних галузей безпосередньо впливають на конкурентоспроможність продукції та послуг інших галузей, тому доцільно детально проаналізувати стан саме в галузях енергетичного комплексу. Зважаючи на організаційно-технологічну складність паливно-енергетичного комплексу, його виробничо-галузеву різноманітність і територіальну розгалуженість, у статті аналізуються лише актуальні питання конкурентоспроможності енергетики України загалом; стан, проблеми і перспективи розвитку вугільної галузі, теплової енергетики та нафтоперероблення.

Конкурентоспроможність енергетики загалом визначається насамперед рівнем самозабезпечення первинними енергетичними ресурсами (нафтою, природним газом, ядерним паливом, вугіллям, гідроресурсами, вітровою та сонячною енергією, іншими відновлюваними видами енергоресурсів). Різниця між обсягами споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) та їх власним виробництвом щодо загального обсягу споживання визначає рівень енергетичної залежності країни. Зокрема, якщо 2006 р. в Україні спожито первинної енергії 220,38 млн т у. п., з яких власного виробництва 99,14 млн т у. п.¹, тобто 45 %, то рівень енергетичної незалежності країни, або самозабезпеченості енергоресурсами, становив 45 % (звідси рівень енергетичної залежності – 55 %. Відповідно до Енергетичної стратегії України на період до 2030 року цю залежність держава має зменшити до 11,7 %, а економічно доцільний потенціал використання власних енергоресурсів країни на той час оцінюється у 166,7 млн т у. п.).

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zn.ua/img/st_img/2008/704/704-11_vo_send_rus.gif.

Однак як енергетична, так і національна безпека загалом визначаються не стільки часткою імпорту енергоносіїв, скільки ефективністю їх використання та загальним станом економіки, насамперед промисловості, правильно сформованим енергетичним балансом, рівнем залучення національних виробничих сил до світового і регіонального поділу праці. Нестача енергоресурсів, зумовлена здебільшого нераціональним їх споживанням, нині поповнюється імпортованими природним газом, нафтою та нафтопродуктами, ядерним паливом, вугіллям тощо. При цьому світова практика дає підстави стверджувати: жодна країна не буде енергетичну стратегію на імпортному паливі, ігноруючи власні енергоносії.

Україна має значні потенційні можливості для ефективного, конкурентоспроможного розвитку енергетики у майбутньому. Крім вигідного географічного розташування та геополітичного положення держави, високорозвинутої науково-технічної бази та висококваліфікованого кадрового потенціалу, для цього є суто матеріальне підґрунтя:

- по-перше, достатні запаси вугілля (кам'яного і лігнітів) та найважливіших елементів ядерного палива (урану і цирконію), певні запаси вуглеводневих ресурсів, значні резерви нетрадиційних та відновлюваних ресурсів. За оцінками, прогнозні запаси вугілля становлять 117,5 млрд т, у тому числі 56,7 млрд т – розвідані запаси, з них енергетичних марок – 39,3 млрд т; залишкові видобувні запаси нафти – 117,1 млн т; газового конденсату – 71 млн т; природного газу – 1030 млрд м³. Тобто у запасах органічного палива частка вугілля становить 95,4 %, нафти – 2, природного газу – 2,6 % (у світових запасах – 67, 18 та 15 %);
- по-друге, вагомим потенційним джерелом енергії є метан вугільних родовищ, за обсягами якого (12 трлн м³) наша держава посідає четверте місце у світі після Китаю, РФ та Канади. Спеціалісти стверджують, що за умови залучення необхідних інвестицій та впровадження відповідних технологій з використанням міжнародного досвіду Україна має можливість вже до 2010 р. щороку отримувати від 2 до 4 млрд м³ метану, а до 2030 р. – від 6 до 9 млрд м³;
- по-третє, 36 млн т у. п. можна отримати при використанні місцевих енергетичних ресурсів (буре вугілля, торф, солома, відходи деревообробляння тощо);
- по-четверте, в Україні знаходиться один з найбільших у світі урановорудних регіонів, потенціал якого дає можливість забезпечити потреби діючих АЕС більш ніж на 100 років, а за переходу на використання реакторних установок на швидких нейтронах цей потенціал збільшується ще на 60–70 років;
- по-п'яте, розвинута інфраструктура енергетики, резерв потужностей для транспортування додаткових обсягів вуглеводневої сировини як для власного споживання, так і для транзитних перевезень, а також для передавання електричної енергії (становлять 30 % для ГТС, 50 % – для НТС і 84 % – для електромережі в експортних напрямках). Звичайно, ці резервні потужності потребують певних витрат на утримання, що безпосередньо позначається на собівартості їхніх послуг. Окрім того, незадовільний технічний стан більшості об'єктів паливно-енергетичного комплексу, вкрай низькі темпи його простого та розширеного відтворення негативно впливають на їх конкурентоспроможність. За оцінками спеціалістів НАН України (станом на 2005 р.), рівень зношеності магістральної трубопровідної системи становив 70 %; технічних засобів з видобутку вугілля – до 60; мережі електропередач – 65 %.

Аналогічний стан основних виробничих фондів на більшості енергогенеруючих підприємствах, особливо ТЕЦ і ТЕС. Понад 92 % енергоблоків ТЕС відпрацювали розрахунковий ресурс (100 тис. год), у розподільних електромережах напругою 0,4–150 кВ підлягають реконструкції та заміні близько 20 %¹.

Як наслідок, питомі витрати ресурсів на виробництво і транспортування енергії знижуються повільно, а подекуди і зростають (що негативно впливає на її конкурентоспроможність): якщо 1990 р. вони становили 346,1 г у. п./кВт · год., то у 2004 р. – 377,6; 2005 р. – 379,3; 2007 р. – 395 г у. п./кВт · год проти 270–300 г у. п./кВт · год у країнах ЄС. За даними Держкомстату України, у 2006 р. питомі витрати енергоресурсів на відпуск електроенергії, виробленої ТЕЦ загального користування, становили 309,3 г у. п./кВт · год (у 2005 р. – 304,7), ТЕЦ-блоками – 378,5 (367,6), тепловими електростанціями загального користування, крім ТЕЦ, – 397,6 г у. п./кВт · год (400,6). Одна з головних причин зростання питомих витрат – нераціональне використання палива, що позначається на ККД котлоагрегатів, який становить у середньому лише 30 %. Для його підвищення до європейських норм (40 %) потрібно впровадити сучасні технології, змінити, відповідно, основні технічні засоби, чинну нормативно-технічну документацію, підготувати кадри енергетиків. Особливої уваги ці питання потребують у контексті необхідного переходу на пріоритетне використання як первинного енергоносія вітчизняного вугілля.

Є, наприклад, такі вітчизняні розробки корпорації “ПромЕкономСервіс”: технологія інтенсифікації горіння (ТІГ), що дає можливість підвищувати ККД котлоагрегату на 1–3 % і на 10–40 % скорочувати викиди в атмосферу шкідливих речовин, та безреагентна антинакипна установка (БАУ), яка сприяє економії палива до 10 % і також дає змогу покращити екологічні умови функціонування об’єктів теплової енергетики. Вчені пропонують так званий комбінований шаровий газифікатор (КШГ), в якому поєднані ідеї класичного вірлячого і щільного шару, що дає можливість газифікувати вугілля під тиском до 45 атм. та отримувати синтезгаз, який потім використовують у парогазових технологіях на ТЕС. При цьому ККД може сягати 50 %².

Для отримання бажаного ефекту, зокрема зростання конкурентоспроможності енергії, виробленої із застосуванням власних енергоносіїв, необхідно забезпечити відповідну якість палива та встановити на нього економічно обґрунтовану ціну, впровадити нові організаційні (вертикально інтегровані) структури, де поєдналися б інтереси постачальників вугілля та виробників електричної і теплової енергії. Зокрема, планом заходів з реформування та розвитку енергетичного сектору (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.06.2007 № 408р) передбачено у 2009–2013 рр. реалізацію пілотних проектів зі створення вертикально інтегрованих компаній з виробництва електроенергії та металу за участю вуглевидобувних підприємств. При цьому експерти вважають за доцільне насамперед реорганізувати вугільні шахти, що видобувають енергетичне вугілля, у тому числі шляхом формування паливно-енергетичних концернів, шахти з видобутку коксівного вугілля виставити на продаж металургійним комбінатам, ті, що не будуть придбані, закрити або законсервувати. В Україні нині функціонують

¹ Мартиненко М. Законодавчі пріоритети енергетичної політики України / М. Мартиненко // Голос України. – 2008. – 5 лют.

² Асеева А. “Мост в будущее” существует, или Способна ли Украина на реальные шаги к энергетической независимости? / А. Асеева // Зеркало недели. – 2008. – № 24.

ВІНКи, куди входять “Краснодонвугілля”, “Павлоградвугілля” та енергокомпанії й металургійні заводи, що належать до групи СКМ¹. Позитивним прикладом є приватна енергокомпанія “Східенерго”, яка отримує якісне вугілля від своїх шахт та забезпечує загальну рентабельність виробництва енергії до 30 %.

У цьому контексті важливо дослідити зв'язок між цінами на енергетичне вугілля, що постачається електрогенеруючим підприємствам, та тарифами на цю енергію. Річ у тім, що Мінвуглепром зацікавлений у підвищенні ціни на вугілля (є свідчення того, що на біржі ціна коксівного вугілля сягає 1500 грн/т, або понад 300 дол. США/т, зростає міжнародна ціна і на енергетичне вугілля: за даними Лондонської біржі, за останні 10 років вона зросла з 38 до 173 дол. США/т), однак таке зростання призводить до подорожчання електроенергії, що виробляється при споживанні цього вугілля, а потім споживається самими шахтами. Зазначену суперечність можна усунути, якщо об'єднати інтереси видобувних підприємств з інтересами підприємств теплової енергетики. Одночасно з'явиться інтерес до зменшення використання неугільних енергоносіїв, які наразі переважають. Зокрема, підприємствами ПЕК України у 2006 р. було спожито 95,63 млн т у. п, або 43,4 % загального споживання в Україні. Структура спожитих первинних енергоресурсів мала такий вигляд: природний газ – 32,3 %; вугілля, торф – 26,5; нафта, рідинне паливо – 3,6; ядерне паливо – 37,3; нетрадиційні та відновлювані ресурси – 0,3 %. За попередніми даними, структура споживання первинних енергоресурсів у 2007 р. помітно не змінилася. Таким чином, пріоритет дотепер віддається купівельним ресурсам, насамперед природному газу, де частка імпортованого загалом по Україні становить понад 70 %.

Разом з тим технологічне вдосконалення та переобладнання енергоблоків ТЕС під переважне використання вугілля потребує значних коштів. Так, переобладнання одного енергоблоку на Старобешівській ТЕС так званім циркулюючим киплячим шаром (сучасна західна технологія) коштувало близько 100 млн євро, а термін окупності витрат становитиме 10–12 років.

Ця проблема актуалізує питання контролю за виконанням Енергетичної стратегії України на період до 2030 року, Основних напрямів державної політики у сфері забезпечення енергетичної безпеки України, інших рішень державних органів з розвитку паливно-енергетичного комплексу, включаючи рішення Ради національної безпеки і оборони України з питань енергетичної безпеки, введені у дію відповідними указами Президента України (зокрема, від 27.12.2005 № 1863 та від 02.08.2007 № 678). Так, План заходів щодо забезпечення енергетичної безпеки України, затверджений Указом Президента України від 27.12.2005 № 1863, передбачає вже до 2010 р. здійснити реконструкцію наявних і розпочати будівництво нових енергогенеруючих потужностей (13 енергоблоків ТЕС загальною потужністю 2700 МВт на Придністровській, Слов'янській, Добротвірській, Трипільській, Зміївській, Старобешівській, Курахівській, Криворізькій теплових електричних станціях) та реалізувати комплекс організаційно-технічних заходів щодо зниження до нормативних технологічних витрат електроенергії на її транспортування електричними мережами, а також зниження питомих витрат умовного палива на виробництво електроенергії на ТЕС. Водночас, як свідчить проведений аналіз, ці

¹ Ісаченко Л. Вугілля дороге. Життя дорожче / Л. Ісаченко // Урядовий кур'єр. – 2008. – 16 трав.

рішення залишаються невиконаними, органи виконавчої влади не контролюють виконання прийнятих рішень, немає персональної відповідальності за зрив державних програм, спрямованих на істотне підвищення конкурентоспроможності вітчизняного паливно-енергетичного комплексу.

Аналізуючи конкурентоспроможність теплової електроенергетики, слід зазначити, що із загального обсягу виробництва електроенергії в Україні у 2007 р. (понад 195,1 млрд кВт · год) 92,5 млрд кВт · год, тобто близько 47,4 %, отримано від теплових станцій та електроцентралей (в Україні діють 42 потужні теплові електростанції та електроцентралі; загальна кількість електростанцій та електрогенераторних установок сягає 10,5 тис. загальною потужністю 33,5 млн кВт, або понад 64 % встановленої енергетичної потужності країни – 52,2 млн кВт). Теплова енергетика є найбільшим потенційним споживачем вугільної продукції при виробленні електричної та теплової енергії. Однак для цього вона потребує докорінного технічного вдосконалення, оскільки в нинішньому стані коефіцієнт використання встановленої потужності залишається на вкрай низькому рівні (табл. 5.12). Водночас теплова енергетика споживає величезні обсяги (близько 30 млрд м³) природного газу (тільки підприємства житлово-комунальної енергетики щорічно використовують 10–12 млрд м³).

Таблиця 5.12

Рівень використання встановленої потужності електрогенерації у 2007 р.

Генеруючі станції	Встановлена потужність, тис. кВт	Вироблено електроенергії, млн кВт · год	Коефіцієнт використання, %
АЕС	13 835,0	92 542,4	76,4
ТЕС	30 114,1	84 253,9	31,9
ГЕС та ГАЕС	4 886,6	10 097,9	23,6
ТЕЦ та інші	3 365,5	8 232,0	27,9
<i>Разом</i>	<i>52 201,2</i>	<i>195 126,2</i>	<i>42,7</i>

Джерело: Ватагин Ю. М. Условная теплота ЯТ. Определение / Ю. М. Ватагин. – К. : ЭФЕН, 2008. – С. 56.

Імпорт природного газу останніми роками становить 50–55 млрд м³ (це близько 70 % загального споживання), за які українська економіка сплачує від 6,5 до 9 млрд дол. США і платитиме значно більше внаслідок невпинного зростання цін на газ. Має місце не тільки вкрай низький коефіцієнт використання встановленої потужності об'єктів теплової енергетики (фахівці вважають оптимальними 65 % для ТЕС і 45 % для ТЕЦ та інших електрогенеруючих установок), а й колосальні (30 % і більше: за даними "Ділової столиці"¹, у середньому за регіонами України 40–50 %, а інколи – до 70 %) втрати теплової енергії під час її транспортування від станцій до споживачів. Як стверджує І. Діак², ці втрати спричинені незадовільним станом системи теплопостачання: понад 28 % тепломережі експлуатується 25 і більше років, 43 % – понад 10 років і лише у 29 % термін експлуатації не перевищує гаран-

¹ Прищепя Е. Скупой рыцарь / Е. Прищепя // Деловая столица. – 2008. – № 30.

² Діак І. Энергосбережение: сегодняшние реалии / И. Діак // Зеркало недели. – 2008. – № 21.

тійний. Разом із тим активної боротьби з втратами тепла не ведеться, оскільки вони закладаються у тариф, що затверджується на місцях, та оплачуються споживачами, зокрема за допомогою державних субсидій. Не виконуються урядові рішення щодо налагодження достовірного обліку використання теплової енергії. Тим часом непродуктивні втрати лише природного газу при виробництві тепла у 2006 р. становили 7,9 млрд м³, із яких 2,3 млрд м³ зумовлені застарілим обладнанням у приватних будинках; 1,9 млрд – зношеним обладнанням котелень; 0,9 млрд – будинковими тепломережами; 2,8 млрд м³ – магістральними тепловими мережами. За тодішніми цінами вартість цих втрат дорівнювала майже 5,5 млрд грн¹.

Надмірними залишаються втрати електричної енергії під час її транспортування всередині України: у 2006 р. вони становили 23,9 млрд кВт · год, або 12,4 % виробленої (для порівняння: у США 2006 р. вироблено 4065 млрд кВт · год, а реалізовано 3817 млрд, або 93,5 %, тобто втрачено лише 6,5 %). На виробництво втраченої енергії в США знадобилося 0,78 міс. роботи електростанцій, тоді як в Україні – понад 1,5. Технічні втрати електромережі в Австрії становлять лише 4 %².

Таким чином, аналіз функціонування теплової енергетики засвідчує, що в системі бракує елементарного порядку, внаслідок чого відбуваються значні втрати енергоносіїв, теплової та електричної енергії. За даними Є. Сухіна³, тільки введення ладу дасть можливість зекономити у державному масштабі до 25 % споживаної енергії та значно скоротити власну енергетичну залежність. Її також можна істотно зменшити за умов наполегливої праці над підвищенням ефективності роботи вітчизняної вугільної галузі, нарощування частки вугілля в балансі споживання первинних енергоресурсів держави.

Вугільна галузь в Україні працює з 1795 р. За цей час видобуто близько 10 млрд т сировини. За роки незалежності галузь втратила більшість напрацьованих попередніх років, постійно перебуваючи на етапі нескінченних організаційно-технічних, технологічних та інших перетворень. За таких умов основні економічні показники діяльності невпинно знижуються, зростає кількість аварій та людських жертв на шахтах, держава перетворилася на імпортера вугільної продукції, в тому числі енергетичного вугілля (за споживання з енергетичною метою близько 30 млрд м³ переважно імпортованого природного газу). Певна частка видобутого та переробленого вугілля і торфу також експортується, але середня експортна ціна значно поступається середній ціні імпортованої продукції (табл. 5.13).

Можна припустити, що вивозиться низькоякісне енергетичне вугілля, а завозиться – високоякісне коксівне, але статистичні дані цього не підтверджують. У 2001 р. тодішній прем'єр-міністр В. Ющенко стверджував: "На мою думку, потребує великої роботи питання ринку ціноутворення у вугільній галузі, адже повним абсурдом є те, що на сьогодні високоякісне українське коксівне вугілля є найдешевшим. Імпортне вугілля аналогічної якості чомусь на 50 % дорожче. Адже розумне ціноутворення є однією з передумов нормального функціонування галузі"⁴.

¹ Не взимку думають про диверсифікацію : інтерв'ю з С. Поліщуком // Голос України. – 2006. – 29 серп.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.econtrol.at.

³ Сухін Є. Енергоефективність: від паперів до реальних зрушень / Є. Сухін // Урядовий кур'єр. – 2006. – 19 груд.

⁴ Ющенко В. Реформування вугільної галузі є одним з першочергових завдань / В. Ющенко // Поступ. – 2001. – 20 квіт.

Таблиця 5.13

Експорт та імпорт вугілля та вугільної продукції у 2006 р.

Продукція	Експорт			Імпорт		
	Обсяг, тис. т	Вартість, тис. дол. США	Середня ціна, дол. США	Обсяг, тис. т	Вартість, тис. дол. США	Середня ціна, дол. США
Вугілля кам'яне; брикети, котуни та аналогічні види твердого палива, виготовлені з кам'яного вугілля	3 520,1	206 947,1	58,79	9 835,5	760 550,2	77,33
Кокс та напівкокс з кам'яного вугілля, лігніту, вугілля ретортне	425,2	60 588,3	142,5	1 241,1	220 032,0	177,3
Торф агломерований або неагломерований	4,989	304,0	60,9	5,394	830,4	153,9

Складено за даними: Зовнішня торгівля України товарами у 2006 році : стат. зб. – Т. 3. – К. : Держкомстат України, 2007. – С. 21.

Отже, питання конкурентоспроможності вітчизняного вугілля значною мірою залежить від наявного механізму ціноутворення на вугілля, що експортується та імпортується, хоча проблема поліпшення роботи галузі залишається актуальною (табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Динаміка основних показників вугільної галузі України за 1991–2007 рр.

Показник	1991	1996	2000	2007
Видобуток вугілля, млн т	135,6	74,8	80,3	75,5
у тому числі:				
енергетичного	80,3	44,3	41,8	47,1
коксівного	55,3	30,5	38,5	28,5
Зольність видобутого вугілля, %	29,8	33,8	36,5	38,8
Виробничі потужності, млн т/рік	192,8	129,0	111,2	134,9
Рівень використання потужностей, %	70,3	58,0	72,2	56,0
Кількість працівників, тис. осіб	870,0	671,0	520,0	230,0
у тому числі робітників із видобутку	511,0	395,0	293,0	160,0
Продуктивність праці робітників із видобутку, т/міс.	22,1	15,8	22,8	29,4

Джерело: *Притика О.* Вугільна промисловість – чорна діра державного бюджету чи основа енергетичної безпеки України? / *О. Притика* // Дзеркало тижня. – 2008. – № 14.

З цією метою в державі було розроблено та розпочато реалізацію кількох програмних документів, серед яких:

- Програма розвитку вугільної промисловості та соціальної сфери шахтарських регіонів на період до 2005 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.1994 № 141 (визнана такою, що втратила чинність, постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження заходів з організації забезпечення виконання Програми “Українське вугілля” на 2002 рік” від 30.03.2002 № 438);

- Програма “Українське вугілля”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2001 № 1205 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.2002 № 438, та наступними змінами 2003–2005 рр. Програма розрахована на період до 2010 р. Однак на сьогодні Міністерство вугільної промисловості розробило нову редакцію програми “Українське вугілля” на 2008–2011 рр.);
- Розділ V “Стратегія розвитку вугільної промисловості” Енергетичної стратегії України на період до 2030 року та План заходів з її реалізації;
- Концепція реформування вугільної галузі, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 № 737р.

Жодну з перелічених програм (і завдань) повністю не реалізовано, при цьому не встановлено винуватців зриву, а ситуація в галузі дедалі більше погіршується. Слід зауважити, що у всіх обґрунтуваннях до програм відзначаються недостатня державна фінансова та організаційна підтримка галузі. За експертними даними¹, на потреби вугільної галузі тільки в останні шість років спрямовано понад 22 млрд грн, а у 2008 р. заплановано додатково виділити 11,2 млрд грн. За твердженнями деяких дослідників, ця сума перевищує вартість продукції, яку реалізує державний сектор галузі. Інакше кажучи, має йтися не про недостатню державну підтримку вугільної галузі з метою підвищення її конкурентоспроможності, а про належне (цільове) використання цих коштів. Як стверджують ЗМІ, “із дотаційних коштів, які щорічно виділяє держава на розвиток вугільної галузі, до вибоїв не доходить половина бюджетних грошей, осідаючи у кишенях так званих підприємливих державних менеджерів”². На нашу думку, це одна з вагомих підстав для активізації процесу реструктуризації та приватизації вугільної галузі. Крім того, загальні показники розвитку вугільної галузі вже істотно відстають від передбачених у Плані заходів на 2006–2010 роки щодо реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.07.2006 № 436р, де, зокрема, у 2007 р. передбачалося видобути 82,2 млн т вугілля (фактично – 75,4 млн т), завдання на 2008 р. – 85,7 млн т.

Разом з тим процес реструктуризації вугільної промисловості, розпочатий у 1996 р., також не завершено, оскільки немає логічної послідовності дій виконавчої влади: створювалися державні холдингові компанії; їх укрупнювали і створювали державні підприємства; ліквідовували та відроджували Мінвуглепром; розпочинали, зупиняли та знову продовжували приватизацію шахт і збагачувальних фабрик; знову розукрупнювали державні підприємства тощо. Тобто питання про те, що “необхідно визначити, як і коли змінювати систему управління, систему незавершеної корпоратизації, як і коли запускати питання комерційного управління шахтами та іншими підприємствами інфраструктури вугільної галузі, які саме об’єкти допускати до приватизації”, залишаються вельми актуальними.

Як доводить аналіз, для вугільної промисловості України в контексті зростання її конкурентоспроможності актуальними є також проблеми:

- підвищення якості вугільної продукції, що постачається теплоелектростанціям, створення прозорої системи розрахунків, яка враховувала б калорій-

¹ *Притика О.* Вугільна промисловість – чорна діра державного бюджету чи основа енергетичної безпеки України? / О. Притика // Дзеркало тижня. – 2008. – № 14.

² *Удачин А.* Сутичка на вугільній межі / А. Удачин // Голос України. – 2008. – 29 лип.

ність, енерготехнологічну цінність та екологічну прийнятність (постановою від 25.01.2007 № 60 уряд створив спеціальну Державну інспекцію з контролю якості вугільної продукції у складі Мінвуглепрому);

- продуктивності та безпечності праці шахтарів (за 1992–2007 рр. на вугільних копальнях сталося 145 вибухів метаноповітряної суміші та вугільного пилу, 947 підземних пожеж, 1548 так званих газодинамічних і 1710 гірничодинамічних випадків, травм зазнали 450 тис. осіб, 4544 людини загинуло. Щорічні збитки від аварій, травматизму та професійних захворювань становлять близько 1 млрд грн)¹;
- екологічності виробництва та використання вугільної продукції (проблема териконів);
- зростання видобутку та використання бурого вугілля для потреб теплоенергетики (в Україні розвідані запаси бурого вугілля становлять понад 8 млрд т, з яких понад 2 млрд т можна видобувати відкритим способом);
- формування дієвої системи моніторингу надання і використання державної підтримки вугільній промисловості, орієнтованої на принципи законодавства ЄС (насамперед потрібна прозора система розподілу цих коштів);
- пошуку ефективних інвесторів у процесі приватизації вугільних підприємств;
- вирішення соціальних, екологічних та технічних питань закриття шахт тощо.

Шахтний фонд України, що нині працює, фахівці умовно поділяють на три категорії: державні (їх, у свою чергу, поділяють на чотири групи: рентабельні підприємства; шахти, яким потрібна незначна державна підтримка для рентабельного виробництва; підприємства, що мають без державних капіталовкладень закінчити розробку задіяних запасів; шахти, що підпадають під закриття); стихійні (“копанки”) – їх лише у Донбасі понад 6 тис.; покинуті – раніше державні, але реанімовані приватним капіталом. За даними експертів, приватні підприємства у вугільній галузі ефективніші: у 2007 р. 22 приватні шахти видобули 31 млн т вугілля, тоді як 142 державні – 42,7 млн т². За участю приватного капіталу сьогодні видобувається 2/3 коксівного вугілля і майже половина – енергетичного.

Водночас законодавчо досі остаточно не визначено процес приватизації (не прийнято закон про особливості приватизації підприємств вугільної промисловості), що відлякує не тільки іноземних, а й вітчизняних інвесторів. Тому на особливу увагу заслуговує та потребує всебічного вивчення досвід комерційного підприємства асоціації “Надра Донбасу” (зокрема НВО “Механік”) з відродження раніше закритих шахт. У процесі приватизації важливо забезпечити пошук інвесторів, які передусім вирішували б питання безпеки праці (за даними експертів, вугільна галузь України втрачає більше чотирьох гірняків під час видобування одного мільйона тонн енергоносіїв, що, не враховуючи Китаю й Індії, на два порядки вище від світового рівня), забезпечення неухильного зростання оплати праці на підставі підвищення її продуктивності (сьогодні вона щонайменше втричі нижча, ніж у середньому у світі), повноти виробітку наявних корисних копалин та розв’язання проблеми відходів виробництва. Доцільно ретельно вивчити та оцінити можливості використання результатів експерименту з впровадження погодинної оплати праці на окремих державних шахтах.

¹ Пашковський П. Ступінь захищеності шахтарів / П. Пашковський // Урядовий кур’єр. – 2008. – 10 квіт.

² “Ефект замкненої моделі” // Голос України. – 2008. – 22 трав.

Конкурентоспроможність енергетики України певною мірою визначається також ефективністю функціонування такої її галузі, як нафтоперероблення. Відомо, що проектна потужність наявних нафтопереробних заводів на території України становить близько 51 млн т, з яких понад 80 % контролює російський капітал. Нині ця потужність використовується менше ніж на 30 %. За 2007 р. на НПЗ, включаючи Шебелінський газопереробний завод, надійшло лише 13,9 млн т нафти (у 2004 р. – 21,2 млн т), з них російської – 9,8 млн т. Як вважають експерти, нині переробляти нафту на українських НПЗ економічно не привабливо, оскільки технологічний рівень заводів низький: глибина перероблення становить у середньому тільки 70 %, тоді як у США та країнах ЄС – понад 90 %. Жодне з українських нафтопереробних підприємств не виробляє нафтопродуктів за стандартом Євро-5, тільки на Лисичанському – за стандартом Євро-4, на Одеському – Євро-3, решта не відповідають навіть вимогам Євро-2, а собівартість продукції є високою. Власники НПЗ дорікають уряду України за відсутність економічних стимулів щодо модернізації заводів: на законодавчому рівні не вирішується питання з надання податкових та митних пільг при ввезенні обладнання для заводів, якого немає в Україні (уряд зобов'язався ще у 2006 р. подати такий законопроект до Верховної Ради України, але він пройшов лише перше читання). Саме тому РФ вигідніше вивозити сиру нафту на європейські ринки. Водночас зменшення обсягів перероблення нафти на вітчизняних НПЗ, низька якість одержаних продуктів призвели до значного дефіциту нафтопродуктів, який заповнюється імпортом з РФ, Румунії, Білорусі, інших країн. Нині майже 50 % нафтопродуктів, які споживає країна, завозиться, тоді як у 2004 р. імпорт становив лише 10 %. На нашу думку, подальша доля нафтоперероблення в Україні та виведення її на світові стандарти потребує рішучих дій: заборони на законодавчому рівні діяльності НПЗ, не спроможних випускати сучасну продукцію, формування ефективного власника (шляхом повернення до державної власності наявних заводів, що не працюють, їх модернізації та продажу), або будівництва нового високотехнологічного НПЗ. Слід ретельно проаналізувати можливості та доцільність вироблення моторних палив з вітчизняного вугілля, інших доступних джерел відповідно до Закону України “Про альтернативні види рідкого і газового палива”. Це означатиме також створення нових робочих місць та розв'язання низки проблем щодо підвищення конкурентоспроможності економіки країни.

Отже, активізація зусиль на державному рівні стосовно нарощування конкурентоспроможності вітчизняної енергетики є однією з найважливіших умов для забезпечення національної безпеки України на засадах ефективної моделі розвитку.

5.7. СУЧАСНА ЗОВНІШНЯ ЕНЕРГЕТИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ВПЛИВ НА ЕНЕРГОБЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

Публікується за: *Власюк О. С.* Сучасна зовнішня енергетична політика Російської Федерації та її вплив на енергобезпеку України / *О. С. Власюк, Д. К. Прейгер* // Стратегічна панорама. – 2010. – № 1. – С. 17–26.

Глобальний характер енергетичних проблем, посилення останнім часом їх політизації, а також об'єктивна значущість паливно-енергетичного комплексу Російської Федерації у світовій енергетиці (енергетичний фактор посідає одне з пріоритетних місць у системі дво- та багатосторонніх відносин РФ з більш ніж 80 країнами світу, а експорт енергоресурсів становить 2/3 загального обсягу товар-

ного експорту) визначають важливу роль зовнішньої енергетичної політики цієї країни як у світі загалом, так і особливо щодо України у контексті її безпрецедентної залежності від надходження ресурсів із РФ для забезпечення своєї енергетичної безпеки та значної транзитної залежності РФ від України. Російській Федерації належить провідне місце у формуванні глобальних пріоритетів світової енергетичної політики та дипломатії, вона суттєво впливає на розвиток економіки багатьох енергозалежних країн, зокрема й України. Тому дуже важливим, на наш погляд, є дослідження зовнішньої енергетичної політики Російської Федерації, особливостей її перспективного розвитку, пошуку в ній місця України та розроблення обґрунтованих пропозицій для органів виконавчої влади, що можуть бути враховані ними при формуванні сучасної та перспективної національної енергетичної політики. Звичайно, обсяги журнальної статті не дають можливості належним чином розглянути всі аспекти зовнішньої енергетичної політики РФ та їх вплив на енергобезпеку України, тому ми зосередимось на аналізі відносин лише щодо вуглеводневих ресурсів, до яких традиційно відносять нафту та природний газ. Останній, як відомо, може реалізовуватись на зовнішніх ринках через мережеве постачання (трубопровідний) або у зрідженому стані, що дає змогу суттєво розширювати регіони його експорту, хоча потребує будівництва регазифікаційних терміналів (заводів) та забезпечення відповідною транспортною інфраструктурою.

Російська Федерація останнім часом значно активізує міжнародне співробітництво щодо освоєння та розробки паливно-енергетичних ресурсів, будівництва сучасних об'єктів цієї галузі для їх видобування, збагачення (очищення), транспортування та споживання. Ці процеси повинні набути нового змісту відповідно до вимог Енергетичної стратегії Російської Федерації на період до 2030 року, схваленої урядом РФ 27 серпня 2009 р. Стратегію розроблено у контексті вимог Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку Російської Федерації до 2020 року, затвердженої розпорядженням уряду РФ від 17.11.2008 № 1662-р, вона є природним продовженням відповідної Енергетичної стратегії до 2020 року та спрямована на досягнення передбачених завдань шляхом повноцінного забезпечення енергетичними ресурсами потреб національної економіки та зростання ефективності зовнішньої енергетичної політики. Стратегічна мета зазначеної політики полягає в забезпеченні максимально ефективного використання енергетичного потенціалу країни, можливостей міжнародної діяльності у сфері енергетики для повноцінної інтеграції у світові енергоринки, зміцненні позицій на них та отриманні найбільшої вигоди для національної економіки.

Стан і проблеми розвитку ресурсної бази вуглеводневих

Відомо, що Російська Федерація має потужні запаси енергетичних ресурсів: їй належить 26,6 % світових запасів природного газу, від 6,2 до 13 % (за різними оцінками) розвіданих запасів нафти, близько 20 % – запасів кам'яного вугілля. Ресурси нафти можуть забезпечити протягом 20–25 років її видобуток на нинішньому рівні, однак для цього слід активно освоювати нові родовища та збільшувати відсоток видобутку на діючих. Загалом по країні початкові запаси нафти відпрацьовані на 50 % (на потужних родовищах – майже на 60 %), в європейській частині – на 65 %, зокрема в Урало-Поволзькому регіоні, де добувається близько 85 % нафти, –

на 70 %. Найгострішою проблемою у нафтовій сфері РФ є те, що як загалом по країні, так і за головними нафтовими компаніями поточний видобуток на 77 % забезпечується за рахунок експлуатації потужних родовищ, залишкові запаси яких становлять лише 8–10 років. Це вимагає введення в обіг нових потужностей, частка котрих у головних видобувачів коливається від 30 до 65 %, причому більшість запасів зосереджені у середніх та малих родовищах, які є переважно важковидобувними та потребують великих витрат на освоєння (зміну обсягів та географії видобування нафти у період до 2030 р. наведено у табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Прогноз розвитку видобутку нафти до 2030 р. за етапами, млн т

Показник, регіон	2005 р. (факт.)	1-й етап	2-й етап	3-й етап
Видобуток нафти, всього	470,2	512–529	535–595	530–600
Зростання, % до 2005 р.	100	109–112	114–127	113–128
<i>За регіонами</i>				
Північ, Північний Захід	24,5	33–35	35–45	40–50
Поволжя	52,2	51–52	45–50	34–39
Урал	49,1	47–49	32–36	25–30
Кавказ, Прикаспій	5,3	9–13	20–22	22
Тюменська обл.	320,2	306–313	305–322	293–331
Томська обл.	14,1	16	15	14–15
Східний Сибір	0,2	16–31	52–70	75–80
Далекий Схід	4,4	31–32	32–36	27–33

Примітка: Перший етап закінчується орієнтовно у 2012–2014 рр., другий – у 2020–2022 рр., третій етап – у 2030 р.

Джерело: Власюк О. С. Сучасна зовнішня енергетична політика російської федерації та її вплив на енергобезпеку України / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер // Стратегічна панорама. – 2010. – Вип. 1 (38). – С. 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/StPan10_1_05_07.pdf.

Разом з тим аналіз свідчить, що держава та нафтові компанії, як і паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) країни загалом, не мають достатньо коштів для фінансування потрібних проектів з розвитку сировинної бази: за останні п'ять років завдання з Енергетичної стратегії до 2020 року за цим показником виконані лише на 60 %. На наше переконання, ці обставини унеможливають реалізацію в повному обсязі також завдань нової Енергетичної стратегії РФ, відповідно до якої у галузі ПЕК за 20 років слід інвестувати 1,8–2,2 трлн дол. США (у цінах 2007 р.), а з урахуванням інвестицій у сферу енергозабезпечення – 2,4–2,8 трлн дол. США. Враховуючи ситуацію, що складається у сфері нарощування ресурсів та їх видобутку, Міністерство природних ресурсів та екології РФ змушене було затвердити наказом від 16.07.2008 № 151 скориговану Довгострокову державну програму вивчення надр і відтворення мінерально-сировинної бази Росії на основі балансу споживання та відтворення мінеральної сировини, в якій прогнозні показники до 2020 р. приведено до реальних можливостей (це стосується насамперед найбільшого газового родовища на півострові Ямал, де лише наприкінці 2008 р. розпочалися ро-

боти з облаштування першої експлуатаційної свердловини на Бованенковському родовищі та прокладання системи газопроводів Бованенково – Ухта) та передбачено створення центрів економічного зростання у східних регіонах РФ і в зонах особливих геополітичних інтересів держави.

Як уже зазначалося, Російська Федерація має найбільші у світі запаси природного газу (ми не аналізуємо запаси метану у вугільних басейнах, оскільки вони офіційно не прийняті до державного балансу). За наявною інформацією, прогнозні ресурси природного газу РФ оцінюються у 165 трлн м³, у тому числі на шельфі – 63,8 трлн м³, а розвідані балансові запаси промислових категорій А + В + С₁ станом на 1 січня 2007 р. дорівнювали 47,8 трлн м³, з них на шельфі – 6,3 трлн м³. За розрахунками, достовірних запасів вистачить на 77 років, а з урахуванням прогнозних – більш як на 200 років. Близько 3/4 обсягів природного газу зосереджено у Західному Сибіру (головним чином, це Надим – Пуртаз), 16 % – у європейській частині Росії, решта – у Східному Сибіру та на Далекому Сході.

Проблеми у газовій сфері РФ пов'язані з тим, що ресурсні запаси головних родовищ, які розробляються, знаходяться у Західному Сибіру (найбільші – Медвеж'є, Уренгойське, Ямбурзьке), звідки ще за радянських часів прокладені ефективні газотранспортні артерії до європейської частини РФ загальною пропускною спроможністю до 600 млрд м³/рік, які далі, через Україну та Білорусь, спрямовані до східноєвропейських країн. Нині ці родовища відпрацьовані на 65–75 % та перейшли до так званої стадії активного падіння видобутку. Потрібне якнайшвидше оновлення ресурсної бази, що передбачає розвиток її у Східному Сибіру, на Далекому Сході, а також у суворих природних умовах Півночі та Арктики. Крім того, нові родовища, як правило, мають низьконапірний газ зі збільшеною часткою жирних покладів, конденсатних та гелійвмісних видів, що потребує створення газопереробної (для очищення) та транспортної інфраструктури. За даними російських експертів, собівартість видобутку газу збільшиться у три рази (без урахування витрат на транспортну інфраструктуру).

Для виконання завдань Енергетичної стратегії до 2030 року РФ має забезпечити розширене відтворення сировинно-ресурсної бази вуглеводнів з приростом запасів нафти обсягом 12–14 млрд т та газу – на 16–20 трлн м³. При цьому слід враховувати, що попередньо оцінені запаси та ресурси на діючих родовищах Західно-Сибірської, Лено-Тунгуської та Тимано-Печорської нафтогазоносних провінцій дають можливість наростити не більш як 50 % зазначених обсягів, а решту слід шукати на нових об'єктах. До них належать території континентального шельфу Баренцового, Печорського, Карського морів (розвідано близько 10 %), а також Каспійського моря (розвідано майже 15 %). Початкові сумарні запаси вуглеводнів континентального шельфу в цілому оцінені у 92 млрд т у. п. (16,5 млрд т нафти та близько 75 трлн м³ газу). Тільки глибоке буріння на нафту та газ у період до 2030 р. слід виконати в обсязі понад 40 млн п. м. Реалізація цих завдань сприятиме збереженню та навіть збільшенню видобутку й експорту вуглеводневої сировини і продуктів її перероблення. Прогнозні параметри газової галузі наведено у табл. 5.16.

У 2008 р. РФ видобула загалом понад 1 млрд т вуглеводнів (у нафтовому еквіваленті), у тому числі 488,5 млн т нафти (порівняно з 2007 р. видобуток дещо знизився) і 665 млрд м³ природного газу (101,7 % до рівня 2007 р.). Країна очолює світовий список експортерів трубопровідного природного газу, поділяє перше-друге місце із Саудівською Аравією за експортом нафти, є одним з найбільших її экс-

портером. В аналізованому році обсяги експорту нафти і нафтопродуктів перевищили 360 млн т, газу – 195 млрд м³, або близько 30 % видобутку, а вартість вивезених вуглеводневих ресурсів становила 310,1 млрд дол. США, або близько 66 % вартості всього товарного експорту (468,1 млрд дол.), у тому числі нафти експортовано на суму 161,1 млрд дол., нафтопродуктів (4,5 млн т бензину; 37,4 млн т дизпалива та 40,9 млн т мазуту) – на 79,9 млрд, газу – на 69,1 млрд дол. США¹.

Таблиця 5.16

Прогноз розвитку видобутку газу до 2030 р. за етапами, млрд м³

Показник, регіон	2005 р. (факт.)	1-й етап	2-й етап	3-й етап
Видобуток газу – всього	641	741–751	880–895	935–945
<i>За регіонами</i>				
Тюменська область	585	639–644	649–657	650–659
<i>у тому числі за районами:</i>				
Надим-Пургазовський	585	597–601	488–489	314–315
Обсько-Тазовська губа	0	2–3	28	68
Большехетська западина	3	10	25	32
Ямал	0	29–30	115–116	244–236
Томська область	3	6–7	5–6	5
Європейські райони,	46	65–67	119–128	137–158
<i>у тому числі:</i>				
Прикаспій	0	8	22	22
Штокманівське родовище	0	9–10	51–60	71–92
Східний Сибір	4	10	52–55	64–65
Далекий Схід,	3	21–24	47–57	68–69
<i>у тому числі о. Сахалін</i>	2	18–21	34–39	40–42

Джерело: Власюк О. С. Сучасна зовнішня енергетична політика Російської Федерації та її вплив на енергобезпеку України / О. С. Власюк, Д. К. Прейгер // Стратегічна панорама. – 2010. – Вип. 1 (38). – С. 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/StPan10_1_05_07.pdf.

Як бачимо, сировинна залежність Російської Федерації залишається міцною, і у найближчій перспективі альтернативи їй немає. Диверсифікуватимуться лише регіони видобутку вуглеводнів та шляхи вивезення сировини. Водночас рівень газифікації населених пунктів, особливо східних та північних районів, залишається низьким, що є однією з актуальних соціальних проблем держави. В експорті переважає продукція неглибокої переробки, з малим вмістом доданої вартості. Вирішити ці питання, навіть за умови повного виконання Енергетичної стратегії до 2030 року, не вдасться, як не вдасться і повноцінно залучити до паливного балансу метан вугільних шахт та більш ефективно – попутний газ нафтових родовищ тощо.

За даними Федеральної митної служби РФ, обсяг експорту нафти у 2008 р. оцінюється у 243,1 млн т (94,1 % до 2007 р.), у тому числі до країн далекого зарубіж-

¹ Коржубаев А. Россия – Китай: без равновеликих уступок / А. Коржубаев // НГВ. – 2009. – № 15–16. – С. 23.

жя – 204,9 млн т (92,6 %), до країн СНД – 38,2 млн т (103,1 % до рівня 2007 р., що зумовлено насамперед збільшенням постачань до Білорусі. Експорт нафти до України зменшився, зростає постачання нафтопродуктів). Регіональна структура експорту має такий вигляд (за даними 2007 р.): 92,5 % спрямовано до країн Європи (у тому числі до України); 4,1 % – до країн АТР; 0,8 % – до США і близько 0,75 % – до африканських країн та країн Близького Сходу. Природний газ експортується також переважно до країн Європи, причому туди постачається (реекспортується) також газ, що закуповується РФ у середньоазійських країнах СНД (навіть за певної збитковості цих бізнес-операцій). Таким чином, близько 90 % загального експорту вказаних енергоресурсів постачається до країн ЄС, чия енергетична залежність від зовнішніх постачань може досягти до 2030 р. 70 % (з нинішніх близько 50 %). За оцінками, власні енергоресурси країн ЄС становлять 3,5 % світових запасів природного газу та близько 2 % запасів нафти, зосереджених переважно у Норвегії та Великобританії, чого явно замало для інтенсивного розвитку економіки та вирішення нагальних соціальних та інших проблем співтовариства (зазначимо, що чисельність населення ЄС становить майже 0,5 млрд осіб, або близько 7,8 % світового). За зростаючого споживання вуглеводневих ресурсів (нині споживається у 5–6 разів більше, ніж видобувається, а до 2020 р. воно, за оцінками німецьких експертів¹, зросте на 70 % і становитиме 515 млрд м³) ЄС дедалі більше підпадає під енергетичну залежність від Російської Федерації, країн Північної Африки, Близького Сходу. Оскільки вуглеводневі з Росії до країн ЄС постачаються сьогодні здебільшого через територію України, є сенс докладно проаналізувати стан, проблеми та перспективи зазначених відносин та їхній можливий вплив на майбутнє України.

Енергодіалог Російська Федерація – Європейський Союз, роль у ньому України

Країни Європейського Союзу, як уже зауважувалося, перебувають у значній енергетичній залежності від зовнішніх постачань, і ця залежність зростатиме, тобто збільшуватиметься частка внутрішнього споживання вуглеводневих ресурсів, що надходять за імпортом. За даними російських дослідників², до 2020 р. власний видобуток природного газу країнами ЄС, що дорівнює нині 227 млрд м³ (при цьому газова залежність становить понад 60 %), зменшиться до 162 млрд м³, а залежність збільшиться як мінімум до 67–70 %. Щодо відносин з Російською Федерацією, то її частка у постачанні з третіх країн вуглеводневих ресурсів до ЄС вже становить 28,5 %, а газу – до 40 %.

Нафтова залежність країн ЄС визначається у понад 80 %, головна частина імпорту надходить з країн ОПЕК, Російської Федерації, Норвегії та від деяких інших постачальників. У довгостроковій перспективі зазначена залежність може зрости до 90 % внаслідок подальшого зменшення власного видобутку та збільшення споживання. Це означає, що Україна, територією якої проходять потужні нафтопроводи з Російської Федерації, може залишитись вагомим транзитером, беручи ак-

¹ Deutsche Welle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0...3948241.00.html>. Однак є оцінки, відповідно до яких потрібний обсяг газу у 2020 р. становитиме 700 млрд м³.

² Мировой рынок природного газа: сегодня и завтра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.refuz/download.php?id=2340.

тивну участь у формуванні та реалізації нафтової політики Євросоюзу. Діюча нафтопровідна система України, головні частини якої збудовані за радянських часів та 2001 р. доповнені нафтопроводом Одеса – Броди потужністю понад 14 млн т, спроможна достатньо надійно забезпечувати транспортування цього ресурсу до європейських країн обсягом близько 66 млн т/рік та до власних НПЗ. Реальні обсяги нафти, що надходять з РФ та Казахстану для транзитного переміщення до Європи, за останні шість років становили у сумі лише 202,6 млн т, тобто транзитні потужності нафтотранспортної системи були використані на 51,1 %. Досі не вироблена узгоджена позиція різних гілок влади в Україні щодо оптимального варіанта завантаження нафтопроводу Одеса – Броди та інших елементів інфраструктури Євразійського нафтотранспортного коридору (ЄАНТК), від чого держава не тільки втрачає потенційні прибутки, а й повагу та довіру з боку країн СНД та ЄС.

Російська Федерація тим часом реалізує як на півночі, так і на півдні країни нові нафтотранспортні проекти, що у перспективі можуть додатково зменшити завантаженість української системи. Початок покладено ще 2001 р. розбудовою нафтопроводу Суходільна – Родіонівська в обхід території України, внаслідок чого вже 2002 р. обсяги прокачування російської нафти системою “Придніпровські магістральні нафтопроводи” скоротилися майже втричі. Нині РФ активізує будівництво системи БТС-2, зокрема нафтопроводу Унеча – Усть-Луга потужністю до 50 млн т та відгалуження до НПЗ у Кірішах на 10 млн т нафтопереробки з одночасним розвитком експортних терміналів у Приморську та Мурманську; нової траси Бургас – Александруполіс (ще треба довести її конкурентоспроможність у разі збільшення надходжень до Чорного моря нафти з Каспію, зокрема через КТК та від Азербайджану); дала згоду на розширення потужностей КТК, уклала угоду щодо розбудови нафтопроводу Самсун – Джейхан; розглядається можливість приєднання до БТД; забезпечується надлишок транспортних можливостей від 37 до 94 млн т (до 2030 р.). Усі ці потоки оминають територію України і призведуть до подальшого скорочення обсягів транзиту нафти). У такій ситуації державі слід наполегливіше відстоювати національні інтереси в межах ГУАМ, у переговорному процесі з ЄС щодо зміцнення позицій в євразійському енергетичному просторі від Балтійського до Каспійського моря. Не виключено, що союзником, окрім Польщі та країн Балтії, може стати Білорусь, яка намагається збільшити свої транзитні потужності, перекачуючи каспійську нафту до країн Балтії з використанням можливостей українського нафтопроводу Одеса – Броди, навіть якщо це не буде схвалюватися з боку Російської Федерації.

Аналізуючи нові форми енергодіалогу між РФ та ЄС у нафтовій сфері, можна виявити зростаючу експансію російських національних енергетичних компаній на європейському ринку та втрату інтересу до об'єктів власності в Україні. Правда, ці події відбуваються на фоні подальшого загострення корпоративних відносин між українськими та російськими компаніями, один з яскравих прикладів яких продемонструвала ситуація навколо “Укртатнафти”. Невизначеними залишаються відносини щодо подальшої долі Одеського НПЗ, вибору та реалізації найбільш оптимальних шляхів транспортування до нього російської нафти. Водночас із позицій можливого зміцнення національної енергетичної безпеки Україні варто було б започаткувати свою експансію (на перших етапах – разом із російською компанією “ЛУКОЙЛ” або іншими суб'єктами господарювання РФ чи Казахстану, не виключено – й Азербайджану) у нафтопереробну промисловість та сферу реалізації на-

фтопродуктів країн Євросоюзу, насамперед Болгарії, Румунії, Словенії. “ЛУКОЙЛ”, що є лідером за обсягами закордонних активів серед російських нафтових компаній, окрім України володіє активами у нафтопереробленні Румунії, Болгарії, Італії, має власну мережу з 2,2 тис. АЗС, інші активи, зокрема, у спільному підприємстві з управління нафтопереробною компанією ISAB на Сицилії. На наше переконання, ці відносини можна було б використовувати при видобутку та подальшому переробленні українськими компаніями вуглеводневих ресурсів на територіях країн Північної Африки та Близького Сходу.

Слід зазначити, що енергетичний діалог між РФ та ЄС, започаткований у 2000 р., став невід’ємною частиною переговорів, які відбуваються на регулярній основі під час самітів “Росія – ЄС” та постійно діючого Ділового енергетичного форуму “Росія – ЄС”, до якого залучаються провідні енергокомпанії обох сторін.

Повертаючись до аналізу газових відносин енергодіалогу ЄС – РФ, слід зауважити, що нині третина спожитого країнами Євросоюзу газу є російським¹, про що свідчать розрахунки в табл. 5.17.

Понад 80 % російського експорту до країн Європи здійснюється територією України (наприклад, у 2008 р. він становив 116,9 млрд м³, план на 2009 р. – 120,1 млрд м³. Нагадаємо, що пропускна спроможність української ГТС на виході дорівнює 178,5 млрд м³, у тому числі до країн Європи – 142,5 млрд м³). На жаль, на сьогодні ніхто не може гарантувати збереження хоча б теперішньої транзитної ролі України в перспективі, а тим більше – її зростання.

Конфлікти, що періодично виникають між РФ та Україною щодо транзитних функцій у газовій сфері, зумовлюють виправдане занепокоєння європейських споживачів та намагання знайти більш контрольовані транзитні маршрути. Наочно цю тезу підтверджують дані за IV кв. 2008 р., коли загальне споживання природного газу країнами Європи скоротилося на 8,8 %, а імпорт російського газу зменшився на 21,5 % (до країн далекого зарубіжжя, до яких статистика РФ не відносить держави колишнього СРСР – Латвію, Литву, Естонію, Молдову, було експортовано 45,1 млрд м³, тоді як роком раніше – 56,2 млрд м³, або майже на 20 % менше).

Як наслідок, транзит газу через Україну у зазначеному кварталі зменшився приблизно на чверть від обсягів річної давнини. У Європі російський газ заміщувався постачанням з інших країн, включаючи дешевший на той час зріджений газ, та використанням запасів підземних сховищ газу (останні активно заповнюються нині, коли ціни на газ ще не повторюють тенденцію до підвищення, як це спостерігається щодо нафти). Можна припустити, що це реакція на події початку 2009 р. навколо газових питань, що виникли між РФ та Україною. Підписані 19 січня того року газові контракти не є рівноправними, тобто вони більш дискримінаційні для України, про що правдиво сказано у листі Президента України до президента Російської Федерації від 19.11.2009².

Разом з тим неупереджений аналіз ситуації під час газового діалогу між Україною та Російською Федерацією, між ними та ЄС як у 2006 р., так і, особливо,

¹ У звітах Російської Федерації наводиться цифра постачань газу в 2008 р. до країн так званого далекого зарубіжжя, більшість з яких є членами ЄС, обсягом 158,4 млрд м³.

² В. Ющенко звертає увагу Д. Медведева на низку проблем, які потребують невідкладного вирішення з метою налагодження взаємовигідної співпраці в газовій сфері : лист Президента України до Президента Російської Федерації від 19.11.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/15754.html>.

Таблиця 5.17

Енергетична залежність країн Європи від експорту газу з РФ у 2008 р.

Країна	Внутрішній видобуток, млрд м ³	Валове споживання, млрд м ³	Імпорт			Енергетична залежність*, %		Експорт, млрд м ³
			Загальний, млрд м ³	з РФ (Газпром), млрд м ³	Частка РФ, %	загальна	від РФ**	
Німеччина	15,6	102,5	95,3	38,0	39,9	84,1	43,7	13,6
Італія	10,0	92,5	83,9	22,4	26,7	90,4	27,2	0,3
Великобританія	83,6	115,6	41,6	20,9	50,2	25,2	65,3	12,5
Франція	1,1	53,0	53,3	10,9	20,5	97,7	21,0	1,4
Угорщина	2,8	14,4	13,4	8,9	66,4	86,7	76,7	1,0
Чехія	0,2	9,4	10,3	8,0	77,7	98,7	87,0	1,1
Польща	4,9	16,8	12,2	7,9	64,8	72,9	63,4	0
Нідерланди	81,8	48,1	23,6	6,7	28,4	Мають надлишок	59,0	57,4
Словаччина	0,1	6,2	6,2	6,2	100,0	96,2	100,0	0,2
Австрія	1,8	9,6	11,5	5,8	50,4	86,3	74,4	3,2
Фінляндія	0	5,3	5,3	4,8	90,6	100,0	90,6	0
Румунія	12,5	16,1	4,9	4,2	85,7	30,6	100,0	0
Болгарія	0,2	3,7	3,7	2,9	78,4	100,0	82,6	0
Греція	0	4,6	4,7	2,8	59,6	100,0	60,9	0
Словенія	0	1,1	1,1	0,6	54,5	100,0	54,5	0
Литва	0	3,5	3,4	0	0	96,6	0	0
Латвія	0	1,8	1,4	0	0	80,0	0	0
Естонія	0	1,0	1,0	0	0	100,0	0	0
ЄС-27***	227,0	588,1	457,6	151,0	33,0	61,0	41,8	97,2

* Визначено з урахуванням зміни залишків, імпорту та експорту.

** Розраховано як відсоток імпорту з РФ до внутрішнього споживання, за винятком власного видобутку.

*** У таблиці не відображені країни ЄС, що не отримували у 2008 р. мережевий газ з РФ (Данія, Кіпр, Мальта, Ірландія, Бельгія, Люксембург, Португалія, Іспанія, Швеція). Газ постачався до європейських країн – не членів ЄС: Україна – 66,2 млрд м³; Білорусь – 21,1; Молдова – 2,7; Сербія – 2,2; Хорватія – 1,2; Боснія та Герцеговина – 0,3; Швейцарія – 0,3; Македонія – 0,1 млрд м³.

Складено за даними: Диверсифікаційні проекти в енергетичній сфері України: стан, проблеми і шляхи реалізації // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 6. – С. 5; Газпром в вопросах и ответах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazpromquestions.ru/indef.php?34#top>.

у 2009 р., шляхи та процедури вирішення суперечностей яскраво довели безпорадність країн Європи, що могли або дійсно постраждали від недоотримання газу, чинної Енергетичної хартії до транзитного Договору до неї. Відповіддю на це є рішення уряду РФ відмовитись від подальшої співпраці на енергоринку відповідно до вимог цих документів (у серпні 2009 р. В. Путін видав відповідне розпорядження для російських іноземних представництв щодо повідомлення країн перебуван-

ня про відкликання підпису Російської Федерації, хоча РФ свого часу не ратифікувала їх). У квітні 2009 р. РФ запропонувала альтернативний варіант (“Концептуальний підхід до нової правової бази міжнародного співробітництва у сфері енергетики (цілі та принципи)”), який обговорювався, але не знайшов підтримки з боку країн ЄС. Остаточна оцінка документа може бути викладена наприкінці 2009 р. на конференції з проблем Енергетичної хартії, участь у якій візьме й Україна. У липні 2009 р. наша країна ратифікувала Поправки до торговельного положення Договору до Енергетичної хартії, яку незабаром буде введено в дію (Україна є 34-ю державою, а для введення в дію потрібно 35). Тому виконавчі органи України – Кабінет Міністрів України, Мінпаливенерго із залученням компанії “Нафтогаз України” могли б детально проаналізувати російські пропозиції та з урахуванням національних інтересів у сфері забезпечення енергетичної безпеки висловити ставлення до них, пам’ятаючи, що РФ у найближчі десятиріччя залишиться головним енергопостачальником для нашої економіки. Але повернемося до енергодіалогу між ЄС та РФ.

Аналіз доводить, що зовнішньоенергетичну діяльність у європейському напрямку Російська Федерація здійснює переважно через національні або транснаціональні енергокомпанії (ТНК). Головною сферою поки залишається експорт енергоносіїв. Так, тільки три найпотужніші компанії: “ЛУКОЙЛ”, “Газпром” та ТНК-ВР у 2007 р. експортували енергетичних ресурсів на 157 млрд дол. США, що становило 44 % загального вивезення товарів РФ (352,5 млрд дол.)¹. У 2008 р. ці показники підвищилися завдяки зростанню цін реалізації енергоносіїв: якщо 2007 р. “Газпром” експортував 191,9 млрд м³ газу на суму 44,8 млрд дол. США (середня ціна 1000 м³ – 233,66 дол.), то вже 2008 р. при експорті 195,4 млрд м³ отримано 69,1 млрд дол. за середньою ціною 353,69 дол. США, тобто в понад 1,5 раза більше. Дедалі активнішими стають інвестиційна діяльність за кордоном, придбання акцій розподільної мережі.

Зокрема, активи ТНК “Газпром” розміщені у 16 країнах ЄС. Вона вкладає кошти у сферу транспортування, зберігання та реалізації газу, має інтерес також до активів з нафтоперероблення та об’єктів електроенергетики. Пріоритетними проектами є “Північний потік”, де їй належить 51 % активів СП “Nord Stream AG” (німецьким компаніям “Wintershall Holding” і “E. On Ruhrgas” – по 20 % акцій, голландській “Gasunie” – 9 %), будівництво ПСГ на території Німеччини, газопровід “Південний потік”, що 2015 р. має з’єднати російську територію з Південною Європою (вартість проекту – від 19 до 24 млрд евро. Разом із “Північним потоком” утворюють замкнене газове кільце, за допомогою якого РФ зможе втручатися в баланс газопостачання до будь-якого європейського споживача), друга нитка газопроводу “Блакитний потік” тощо. Основою експортної стратегії “Газпрому” є єдиний експортний канал та система довгострокових контрактів на постачання газу, які, на думку російських експертів, у перспективі зростуть не менше ніж на 100 млрд м³, але вони підуть до Європи повз Україну (ми тут не зосереджуємо увагу на проблематичності для РФ процесу виконання всіх домовленостей щодо постачання газу його джерелами, адже відомо, що максимальний обсяг закупівлі середньоазійського газу становитиме на рік не більше 100–120 млрд м³, одночасно

¹ Российский бизнес за рубежом: динамика развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.skolkovo.ru/content/view/440/41/lang.ru>.

збільшиться внутрішнє споживання в країні, тому, за розрахунками російських аналітиків, дефіцит газу може становити 270 млрд м³).

Російській Федерації вдалося досягнути домовленостей з Туреччиною щодо використання її морської економічної зони для прокладання нового газопроводу “Південний потік” (потужністю до 63 млрд м³ на рік), газ із якого буде частково реекспортуватись Туреччиною, сприяючи тим самим зміцненню її транзитної ролі. Цей шанс мала Україна, але не скористалася ним. Натомість Туреччина стає все вагомійшим учасником у справі реалізації Російською Федерацією свого експортного потенціалу щодо вуглеводневих ресурсів.

Відомо, що більшість російського природного газу, який реалізується в Європі, надходить туди за довгостроковими (на 25 років) контрактами, що укладаються переважно на міжурядовому рівні. Періодично дія цих контрактів пролонговується, що є свідченням обопільної згоди на продовження енергетичного співробітництва. Лише у 2006–2007 рр. було продовжено угоди з “Gaz de France” (Франція) – до 2031 р.; “E. On Ruhrgas” (Німеччина) – до 2035 р.; OMV (Австрія) – до 2027 р.; ENI (Італія) – до 2035 р.; “RVE Transgaz” (Чехія) – до 2036 р. (тут, починаючи з 2010 р., планується збільшити постачання з 7,5 до 9 млрд м³ на рік). У листопаді 2006 р. “Газпром” і ENI підписали угоду про стратегічне партнерство, відповідно до якої російська ТНК отримала можливість, починаючи з 2007 р., здійснювати прямі постачання газу на італійський ринок із поетапним збільшенням обсягу до 3 млрд м³ до 2010 р. Аналогічні відносини має “Газпром” і з іншими потужними газозабезпечувальними компаніями ЄС (у Німеччині, Франції), але загалом перспективи російсько-європейського енергетичного співробітництва сьогодні чітко не проглядаються та залишаються напруженими. Певною мірою це позначається і на українсько-європейських газових відносинах, насамперед на темпах реалізації вже досягнутих домовленостей щодо модернізації української ГТС (застосування технічних, технологічних та організаційних заходів) за участю та фінансової підтримки Євросоюзу.

Зрозуміло, що для вкрай необхідного збільшення видобутку природного газу на нових родовищах, насамперед на півночі Російської Федерації, активізації проєктів щодо зрідженого природного газу¹ тощо, потрібні величезні кошти (за деякими оцінками, лише “Газпрому” для газових родовищ – 75 млрд дол. США), які вона зможе знайти тільки в країнах ЄС, що повинно налаштовувати державу на розширення співробітництва з якомога більшою кількістю країн з дотриманням при цьому європейського законодавства, яке стає дедалі жорсткішим. Мета заходів ЄС у сфері законодавства (з останніх новин – відомий так званий третій пакет) полягає у намаганні зменшити частку імпорту енергоносіїв з РФ шляхом диверсифікації джерел та шляхів їх надходження, зокрема з країн Центральної Азії, Африки, Близького Сходу, реалізації проєктів, що дають можливість підвищувати енергоефективність господарства, протидія створенню міжнародних газових угруповань на зразок нафтової ОПЕК. Для цього ЄС підтримує наміри будувати нові га-

¹ Генеральна схема розвитку газової промисловості РФ на період до 2030 року передбачає постачання російського ЗПГ до ринків США, Європи та АТР у діапазоні: 23–52 млрд м³ – у 2015 р., 49–89 млрд – у 2020 р. та 66–97 млрд м³ – починаючи з 2025 р. (див.: *Виноградова О.* Рынок СПГ: кто не успел, тот опоздал / *О. Виноградова* // НГВ. – 2009. – № 15–16. – С. 31).

зотранспортні артерії (Транскаспійський, Nabucco), розвиток регазифікаційних терміналів для поводження із ЗПГ тощо. У кінцевому підсумку, зазначені трубопроводи можуть зменшити обсяги транзиту російського газу через вітчизняну територію, а залучення до нових схем енергопостачання ЄС є сумнівним.

На нашу думку, для Російської Федерації шлях тут проглядається лише один – допустити європейські компанії до своїх родовищ на засадах обміну активами та прогресивними технологіями.

Зазначені дії очікуються між “Газпромом” та італійською компанією ENI, німецькими “E. On” та “Wintershal”, голландською “Nederlandse Gasunie”, іншими компаніями. Для України, яка, на жаль, досі активно не співпрацює ні з російськими, ні з європейськими компаніями, дуже важливо, щоб російсько-європейське енергетичне співробітництво не впливало негативно на українсько-російські економічні, насамперед енергетичні, та політичні відносини. Нині, як відомо, уряд України разом з представниками Російської Федерації опрацьовує параметри можливої участі РФ у модернізації ГТС у рамках підписаної 23 березня 2009 р. у Брюсселі спільної декларації України та Єврокомісії.

На жаль, Україна досі не викликає довіри щодо надійності нафто- та газопостачання ані з боку ЄС, ані російських компаній і уряду. Про це свідчить згода керівників компаній ENI, “Gaz de France Suez”, “E. ON Ruhrgas” створити за пропозицією В. Путіна від 15 січня 2009 р. консорціум, який би забезпечував доставлення російського газу територією України до Європи, та підписаний 16 листопада 2009 р. між ЄС та Російською Федерацією Меморандум про механізм раннього попередження в енергетиці, до якого Україну не залучили (хоч у ЄС давно відомі пропозиції України щодо створення “трикутника інтересів” постачальників – транзитерів – споживачів). “Газпром” реалізує заходи щодо будівництва на території ЄС нових потужних підземних сховищ газу на шляхах майбутніх газопотоків, насамперед в Угорщині, Сербії, Словенії.

Незважаючи на виняткову роль ГТС України (разом із замкненою системою ПСГ) та її нафтотранспортної системи у забезпеченні транзиту російських вуглеводневих ресурсів до країн Європи, державні структури України дотепер практично не входять до складу жодного енергетичного угруповання, що створені або створюються разом з російськими компаніями. Але саме через подібні угруповання український ПЕК міг би долучатися до прогресивних технологій в енерговиробництві, транспортуванні ресурсів, реалізації завдань енергозбереження, диференціації джерел та видів енергоносіїв, тобто до необхідних країні заходів і механізмів зміцнення своєї енергетичної безпеки. Вкрай необхідно покращити клімат для іноземних інвестицій в енергетичну сферу України, які доцільно спрямувати на збільшення власного видобутку ресурсів на суші та шельфі, удосконалення енерготехнологій, структурну перебудову економіки країни загалом.

Російська практика свідчить, що на європейські енергетичні ринки виходять не лише потужні ТНК, а й компанії з меншими активами, наприклад, такі як “Сургутнефтегаз”, що у 2009 р. придбала 21,2 % акцій угорської компанії MOL за 1,4 млрд євро. Намагаються придбати акції електрогенеруючих компаній країн ЄС РАТ “Єдині енергетичні системи”, “Газпром” та ін. На ринок виходять також середні фірми РФ, зокрема “Синтез”, “Ренова”, “Промышленные инвесторы”. Разом з тим, як уже зазначалося, в енергетичному діалозі між суб’єктами РФ та ЄС виникає багато складнощів, пов’язаних насамперед із дбайливим захистом Євросоюзом ці-

лісності енергетичного сектору, збереженням власного впливу на його діяльність, побоюванням збільшити енергетичну залежність від російського капіталу. Весь світ побачив це на прикладі історії з намаганням “Газпрому” придбати акції англійської компанії “Centrica”, що продає газ у країні. Дійшло навіть до внесення поправок до чинного законодавства, що надає право державі накладати вето на угоди, які можуть, на думку державних чиновників, загрожувати безпеці країні. Відомі також інші прецеденти (з приводу придбання “Газпромом” акцій “Lietuvos dujos”, “ЛУКОЙЛом” – іспанського концерну “Repsol” тощо). Видається, Україна могла б уже десятки разів застосувати аналогічне право в енергетичній сфері, насамперед при відчуженні більшості вітчизняних НПЗ та передаванні їх під контроль російським бізнесменам у 90-х роках ХХ ст. Нині деякі з них намагаються повернути під контроль українських компаній, але споживачі нафторесурсів від цього нічого не виграють. На нашу думку, зміцнити енергетичну незалежність Україна могла б через спільний з російськими компаніями та компаніями країн Євросоюзу розвиток вітчизняного нафтоперероблення для збільшення виходу чистих нафтопродуктів, зменшення навантаження на навколишнє середовище, модернізацію та розширення потужностей вітчизняної ГТС, більш повне задоволення потреб економіки у продуктах високої якості в енергетичних галузях.

5.8. ЕНЕРГООЩАДНІСТЬ У СВІТІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Публікується за: *Власюк О. С.* Енергозбереження в світі: досвід для України / *О. С. Власюк, Д. К. Прейгер* // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3. – С. 89–98.

Понад 80 років тому (1928 р.) В. І. Вернадський стверджував, що людство стає “геологічною силою”, тобто його вплив на процеси, що відбуваються на планеті, порівнюється з природними катаклізмами. Стан цивілізації залежить від багатьох проблем, вирішення кожної з яких пов’язане з проблемою енергетики. За сутністю вся історія людства є історією енергетики.

Цю тезу підтвердив у червні 2009 р. Генеральний секретар Організації Об’єднаних Націй на Генеральній Асамблеї ООН, де обговорювалися питання ефективного енергоспоживання, енергозбереження та розвитку відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Говорячи, що енергію можна більш ефективно використовувати в промисловості, на транспорті, у побуті, Пак Гі Мун проголосив, що ми живемо у світі можливостей, реалізуючи їх при виборі засобів та технологій споживання енергії. На його думку, оптимізація енергоспоживання доступна не тільки розвинутим країнам, нею повинні опікуватися всі держави, а процес застосування відновлюваних видів енергоносіїв слід розглядати як важливе соціальне завдання, оскільки він дасть можливість створити нові робочі місця, стане важливим механізмом у боротьбі з бідністю на планеті. Значні кошти, які для цього потрібні, згодом окупляться. При цьому людство має скористатися шляхами, що ведуть до сталого, процвітаючого та стабільного світу.

Справді, сьогодні, за твердженнями багатьох вчених, людство вперше впритул наблизилося до одного з найкритичніших обмежень свого розвитку – екологічної місткості сфери проживання. Детально ці проблеми обговорювалися на Копенгагенській кліматичній конференції у грудні 2009 р., де розглядалися основні напря-

ми людської діяльності з охорони навколишнього середовища після 2012 р. – періоду, коли вичерпується дія Кіотського протоколу 1997 р. Матеріали конференції дають змогу стверджувати, що нині спостерігається поступова переорієнтація світогляду людей на більш раціональне та ефективне використання енергетичних ресурсів, подальше зменшення їх питомих витрат на випуск продукції та надання послуг, а також на вплив процесу споживання енергоресурсів на стан навколишнього середовища. З'являється нова парадигма безпеки енергоспоживання, у якій екологічна та кліматична проблематика стає пріоритетною.

П'ятнадцяте засідання Конференції Сторін (СОР15) ООН у Копенгагені

Зауважимо, що на зустрічі в Копенгагені внаслідок нездоланих суперечностей між розвинутими країнами та країнами так званого третього світу щодо зобов'язань зі скорочення викидів та фінансових витрат на це остаточного рішення (нового договору) прийнято не було (перенесено на 2010 р.), однак підписана Копенгагенська угода закріплює бажання обмежити підвищення світової температури у найближчі десятиріччя двома градусами за Цельсієм та підтверджує наміри економічно розвинутих країн (їх частка у світових викидах парникових газів становить нині лише близько 50 %) фінансувати щороку у 2010–2012 рр. в обсязі до 30 млн дол. та у 2013–2020 рр. до 100 млн дол. США заходи зі збереження клімату, що реалізуватимуться країнами, які розвиваються. Україна, як і багато інших країн світу, оголосила про наміри скоротити шкідливі викиди у період після 2012 р. (табл. 5.18). Нагадаємо, що в Кіото Україна зобов'язалася зберегти обсяги викидів на період дії Протоколу на базовому рівні, що дало їй право реалізувати частку загальносвітових квот на емісію. Свого часу (1996 р.) Україна ратифікувала Рамкову конвенцію ООН зі зміни клімату (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC), що була прийнята 1992 р. на Всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро, а у 1997 р. стала її Стороною. Кіотський протокол Україна підписала 15 березня 1999 р., ратифікувала 4 лютого 2004 р. Він набув чинності 16 лютого 2005 р. після ратифікації 55 державами, частка викидів парникових газів в атмосферу яких у 1990 р. становила 55 %. Реалізується у два етапи: 2005–2008 та 2009–2012 рр.

Реалізувати висловлені державами світу наміри з кількісних обмежень шкідливих викидів можна різними шляхами, серед яких найважливішими вбачаються подальше вдосконалення структури національної економіки, впровадження нових технологічних енергоощадних процесів в енергоспоживаючих галузях, у житлово-комунальному господарстві та домогосподарствах, поступова заміна викопного палива (вугілля, нафта, природний газ, уран) відновлюваними видами енергетичних ресурсів, розбудова ефективних систем уловлювання (утилізація) та перероблення відходів виробництва і життєдіяльності населення. Саме через зазначені механізми можна реалізувати нову світову енергетичну політику, яка має на меті мінімізувати ризики стабільного розвитку через захист довкілля. У цьому контексті варто нагадати, що на саміті G8 2006 р. (Санкт-Петербург) було прийнято відомий документ “Глобальна енергетична безпека”, який містить так званий Санкт-Петербурзький план. У ньому збереження енергії дорівнюється за значенням до її виробництва, і, як правило, розглядається як більш рентабельний та екологічно відповідальний засіб задоволення енергетичних потреб, оскільки сприяє покращанню довкілля.

Таблиця 5.18

**Очікувані скорочення викидів шкідливих речовин після 2012 р.
відповідно до намірів країн**

Країна	Обсяг скорочень, які планує взяти на себе країна, %	Базовий рік
Австралія	5–15 чи 25	2000
Білорусь	5–10	1990
Канада	20	2006
Хорватія	5	1990
ЄС-27	20–30	1990
Ісландія	15	1990
Японія	25	1990
Казахстан	15	1992
Ліхтенштейн	20–30	1990
Монако	20	1990
Нова Зеландія	10–20	1990
Норвегія	3–40	1990
РФ	15–25	1990
Швейцарія	20–30	1990
Україна	20	1990
США	14–17	2005
<i>Країни, що не входять до Додатка 1 Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату*</i>		
Бразилія	Знизити до 2020 р. викиди на 36,1–38,9 % від базових викидів 1990 р.	
Китай	Знизити до 2020 р. інтенсивність викидів від рівня 2005 р. на 40–45 %	
Коста-Рика	Стати вуглецево-нейтральною країною до 2021 р.	
Індія	Знизити до 2020 р. інтенсивність викидів від рівня 2005 р. на 20–25 %	
Індонезія	Знизити викиди до 2020 р. на 26 % від базового рівня 1990 р.	
Мальдіви	Стати вуглецево-нейтральною країною до 2019 р.	
Мексика	Знизити викиди до 2050 р. на 50 % від рівня 2000 р.	
Філіппіни	Знизити викиди на 5 % від базового рівня 1990 р.	
Республіка Корея	Знизити викиди до 2020 р. на 4 % від рівня 2005 р. або на 30 % від базового рівня 1990 р.	
Сінгапур	Знизити викиди до 2020 р. на 16 % від базового рівня 1990 р.	
Південна Африка	Знизити викиди до 2020 р. на 34 % від базового рівня 1990 р. або на 42 % від рівня 2005 р.	

* Додаток формують промислово розвинуті країни, які були членами ОЕСР у 1992 р., країни з перехідною економікою, включаючи Російську Федерацію, Україну, країни Балтії, а також окремі країни Центральної та Східної Європи. Нині до Списку входить 41 країна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/2860.php>.

Джерело: Інформація Програми ООН з навколишнього середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unep.org/climatepledges/Default.aspx>.

План передбачає створення максимально жорстких стандартів енергетичної ефективності у галузях життєдіяльності, насамперед щодо промислових технологій, у будівництві та, зокрема, у будинках державних установ. Аналогічними проблемами переймаються й інші світові та регіональні організації, зокрема ЄС, Між-

народне енергетичне агентство (МЕА). Так, у 2007 р. у Берліні на саміті ЄС була прийнята “Європейська енергетична політика”, яка висвітлює три майбутні цілі: зміцнення конкуренції на внутрішньому енергетичному ринку; гарантування безпеки енергопостачання до своїх споживачів; зменшення викидів парникових газів в атмосферу¹. Окремі питання реалізації документа розглядаються нижче.

МЕА про енергоефективність у перспективі

У 2009 р. МЕА у щорічному енергетичному огляді розробила два варіанти поглядів на майбутній розвиток світової енергетики, від чого значною мірою залежить стан навколишнього природного середовища: базовий варіант (за ним домінуючими видами палива залишаються викопні, при цьому до 2030 р. попит на вугілля у світі щороку зростатиме на 2,3 %, на газ – на 1,8 % та на нафту – на 1 %; загалом частка викопних ресурсів становитиме 77 % загального приросту попиту) та так званий сценарій-450² (450 ppm – це гранична концентрація парникових газів в атмосфері, яка прийнята у документі. Якщо йдеться про вагові концентрації, то це означає 450 г парникових газів у еквіваленті CO₂ на кожну тонну атмосфери. Кіотський протокол 1997 р. включив до зобов'язань Сторін кількісне обмеження і скорочення викидів за шести парниковими газами: двоокисом вуглецю (CO₂), метаном (CH₄), закисом азоту (NO₂), гідрофторовуглецевими (ГФВ), перфторвуглецевими (ПФВ) та гексафторидом сірки (SF₆). При цьому, якщо CO₂ має коефіцієнт потенціалу глобального потепління (міра впливу парникового газу на клімат) на рівні одиниці, то CH₄ – 21; NO₂ – 310; SF₆ – 22 900, а для ГФВ і ПФВ він визначається залежно від хімічної формули речовини. Звідси видно, у якому напрямі вигідніше вести боротьбу з викидами парникових газів під час вирішення проблем енергоефективності).

Базовий сценарій МЕА ґрунтується на припущенні, що головні країни не внесуть суттєвих змін до усталеної енергетичної політики і основні параметри галузі визначатимуться на основі екстраполяції теперішніх процесів: до 2030 р. світовий попит на первинні енергоресурси збільшуватиметься темпами 1,5 % на рік, а у загальній масі – на 40 %, тобто з 12 млрд т н. е. у 2007 р. (найбільший показник останніми роками) до 16,8 млрд т (при цьому автори проекту виокремлюють два періоди – до 2015 р. і після. На першому етапі попит збільшуватиметься на 2,5 % щорічно). Прогнозується, що понад 90 % цього приросту забезпечуватимуть країни, які не входять до ОЕСР, тобто ті, що розвиваються або мають перехідну економіку (у тому числі Україна).

За сценарієм-450 первинний попит на енергоносії у 2007–2030 рр. зросте на 20 %, а темп зростання становитиме 0,8 %, частка не викопних енергоресурсів підвищиться з 19 % у 2007 р. до 32 % – у 2030 р., а викиди парникових газів скоротяться наполовину. У самій енергетиці викиди парникових газів (у перерахунку на CO₂) становитимуть 30,7 млрд т у 2020 р. та 26,4 млрд т – у 2030 р., або, відповідно, на 3,8 та 13,8 млрд т менше, ніж передбачено базовим прогнозом³. Звичайно, цей

¹ Януш-Палетти Б. Европейская политика энергетической безопасности: правовые аспекты / Б. Януш-Палетти // Европа. – 2009. – Т. 8. – № 3. – С. 29–56.

² МЭА: мировая энергетика '2030 (Аналитическая служба Нефтегазовой вертикали) // НГВ. – 2009. – № 27–28. – С. 10.

³ Никитина А. Сценарий-450 / А. Никитина // НГВ. – 2009. – № 27–28. – С. 16.

варіант розвитку енергетики вимагатиме на 10,5 трлн дол. США інвестицій більше, ніж базовий.

Реалізувати ці та інші перспективні наміри щодо енергоефективності та захисту довкілля МЕА пропонує за чотирма напрямками:

- 1) зв'язування та поглинання вуглецю (технології CCS – Carbon Capture & Storage). Дорожня карта за так званим BLUE-сценарієм розглядає 100 проєктів на глобальному рівні до 2020 р. та понад 3000 проєктів у період до 2050 р.);
- 2) удосконалення наявних та розроблення нових технологій виробництва цементу з мінімальними викидами парникових газів (частка галузі в загальних викидах нині становить 5 %. МЕА разом із Всесвітньою радою підприємців зі сталого розвитку (WBCSD) розробили єдину галузеву дорожню карту саме для цементної промисловості, реалізація якої дасть можливість скоротити викиди парникових газів на 18 % до 2050 р.);
- 3) електричні транспортні засоби та гібридні автомобілі (МЕА присвятила цій проблемі окрему доповідь “Транспорт, енергетика та CO₂”. Частка транспорту в загальних викидах парникових газів нині дорівнює чверті, а до 2050 р. кількість автомобілів може зрости у світі у три рази та становитиме близько 2 млрд од. Продаж гібридних авто збільшуватиметься після 2015 р. високими темпами і становитиме до 2020 р. 7 млн, а до 2050 р. – 100 млн, або понад половину всього обсягу реалізації);
- 4) сонячна енергетика та енергія вітру (передбачається, що до 2050 р. їх частка у світовому виробництві енергії досягне 12 %).

Щодо конкретних пропозицій для країн світу, то МЕА ще 2006 р. розробила спеціальну доповідь обсягом 586 сторінок (є переклад російською мовою) “Перспективи енергетичних технологій: сценарії та стратегії розвитку до 2050 року”, яку може використати будь-яка держава для практичного втілення потрібних заходів з енергозбереження на всіх рівнях ієрархії управління економікою та у домогосподарствах¹.

Енергетична політика Європейського Союзу на період до 2020 р.

Слід нагадати, що ще десять років тому (2000 р.) в ЄС було здійснено дослідження, яке показало: до 2030 р. країни спільноти залежатимуть від зовнішніх енергопостачань на 70 % (проти 50 % на той час, коли реалізовувалась програма 1993 р. SAVE). Це змусило Європарламент і Раду Європи прийняти “Європейську стратегію надійного забезпечення енергетичних постачань”, відому нині як Зелена декларація. У документі стверджувалось, що споживання енергії у побуті та сфері послуг у країнах ЄС становить 40,7 % сукупного енергоспоживання. З цієї кількості 84 % витрачається на опалення та забезпечення жилих будинків гарячою водою. При цьому понад 75 % житлового фонду вимагає модернізації з метою зменшення енергоспоживання. З 1 січня 2003 р. в дію було введено нову енергетичну Директиву 2002/91/ЄС (Energy Performance of Buildings Directive, EPBD), яка зобов'язує реалізувати потенціал енергозбереження, що оцінюється у 50 % споживання, та знизити викиди парникових газів у еквіваленті 45 млн т CO₂ на рік.

¹ Детально див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.proektstroy.ru/.../14791?..28.

EPBD суттєво підвищила роль сертифіката енергоефективності (енергетичного паспорта), насамперед щодо будівель площею понад 1000 м², де обов'язковим стало затвердження для них системи теплозабезпечення. У листопаді 2008 р. до цієї Директиви було внесено корективи: встановлені екологічні вимоги поширені також на будівлі площею менше ніж 1000 м², введено завдання з досягнення екстремально низького або нульового рівня енергоспоживання (скажімо, Данія, яка першою в ЄС запровадила 1977 р. жорсткі будівельно-екологічні стандарти Danish BR77 Standard та впродовж 7 років скоротила витрати енергії на опалення на 28 %, планує у нових будинках скоротити їх на 75 % порівняно зі старими будівлями; Нідерланди, Норвегія, Німеччина приступили до зведення так званих пасивних будинків – Passivhaus; Великобританія та Угорщина – будівель, що не викидають парникових газів; у ЄС будуються “розумні” будинки тощо).

На перспективу Європейський Союз пропонує два документи, в яких визначається його енергетична політика у найближчі 10–12 років: відомий “третій енергетичний пакет” та сценарій “20–20–20”. За твердженнями Ж. М. Баррозу, імпорт енергоресурсів в ЄС нині становить 54 % обсягів споживання, за них кожний мешканець щороку сплачує 700 євро, тому необхідно вжити термінові заходи для підвищення енергоефективності та зниження залежності від імпорту, держави “повинні інвестувати та диверсифікувати”. Реалізація цих намірів має підвищити в країнах ЄС енергоефективність до 2020 р. на 20 %, зменшити викиди вуглецю на 20 % (порівняно з 1990 р.), довести частку ВДЕ в загальній структурі енергоспоживання до 20 %. Зазначені наміри оформлені Євросоюзом у так званій Новій енергетичній політиці, складовою якої є новий базовий прогноз (табл. 5.19).

Таблиця 5.19

Варіанти прогнозу енергетичного балансу ЄС-27 до 2020 р., млн т н. е.

Показник	2005 р. (факт.)	Старий базовий прогноз		Новий базовий прогноз	
		за ціною 61 дол./бар.	за ціною 100 дол./бар.	за ціною 61 дол./бар.	за ціною 100 дол./бар.
Первинний попит на енергію	1811	1968	1903	1712	1672
Нафта	666	702	648	608	567
Газ	445	505	443	399	345
Вугілля	320	342	340	216	253
Відновлювані джерела	123	197	221	270	274
Атомна енергія	257	221	249	218	233
Виробництво первинної енергії в ЄС	896	725	774	733	763
Нафта	133	53	53	53	52
Газ	188	115	113	107	100
Вугілля	196	142	146	108	129
Відновлювані джерела	122	193	213	247	250
Атомна енергія	257	221	249	218	233
Імпорт (нетто)	975	1301	1184	1033	962
% до попиту	53,8	66,1	62,2	60,3	57,5
Нафта	590	707	651	610	569
Газ (у дужках – млрд м ³)	257 (298)	390 (452)	330 (383)	291 (337)	245 (284)
Вугілля	127	200	194	108	124

Складено за: Second Energy Review, European Commission.

Від старого базового прогнозу (теж до 2020 р.) він відрізняється суттєвим скороченням імпорту викопних паливних ресурсів (однак частка імпортованих енергоресурсів у загальному попиті збільшується), зростанням абсолютних показників споживання ВДЕ за збереження встановлених параметрів використання атомної енергії.

Розрахунки за наведеними даними (за умов однакового зростання ВВП темпами 1,6–2,2 % протягом 2006–2020 рр.) дають можливість відстежити значну активізацію політики енергозбереження в країнах ЄС (особливо за суттєвого зростання ціни на нафту), подальшу позитивну зміну структури енергетичного балансу ЄС за базовим та новим (що враховує зобов'язання за стратегією “20–20–20”) прогнозами, побачити, що в новому варіанті значно скорочується частка викопних видів енергетичних ресурсів та зростає роль відновлювальної енергетики (табл. 5.20).

Таблиця 5.20

Прогнозні зміни енергоспоживання країнами ЄС до 2020 р., %

Показник	2005 р. (факт.)	Старий базовий прогноз		Новий базовий прогноз	
		за ціною 61 дол./бар.	за ціною 100 дол./бар.	за ціною 61 дол./бар.	за ціною 100 дол./бар.
		Первинний попит на енергоносії (до 2005 р.)	100,0	108,7	105,1
<i>Структура енергетичного балансу</i>					
Нафта	36,8	35,7	34,1	35,5	33,9
Газ	24,6	25,7	23,3	23,3	20,6
Вугілля	17,7	17,4	17,9	12,6	15,1
Викопні, усього	79,1	78,8	75,3	71,4	69,6
Відновлювані джерела	6,7	10,0	11,6	15,8	16,4
Атомна енергія	14,2	11,2	13,1	12,8	14,0

Звичайно, досягти заявлених параметрів енергетичного розвитку можна лише за умов кардинальної зміни структури національних економік та впровадження нових енергоощадних технологій у виробництві продукції та наданні послуг, а також у житлово-комунальному господарстві, оскільки у домогосподарствах очікується подальше зростання обсягів споживання енергії (відповідно до експертних оцінок, забруднення навколишнього середовища супроводжується зменшенням ВВП у європейських країнах на 4–6 %, тому необхідно вжити серйозні заходи, спрямовані на боротьбу з ним). Разом із тим заявлене зростання абсолютної маси і питомої ваги відновлюваних джерел енергії (за 15 років у 2,3–2,4 раза за новим базовим прогнозом) викликають сумніви щодо можливостей реалізації, особливо з урахуванням держав – нових членів Євросоюзу. Тому зовсім не випадково на 40-му Давоському Всесвітньому економічному форумі (ВЕФ) у січні 2010 р., головним лозунгом якого визначено “Поліпшити стан планети: переосмислити, перепланувати, перебудувати світ”, серед головних розглядалася проблема реалізації угод, досягнутих на Копенгагенській зустрічі.

На Форумі лунала думка про те, що майбутнє нині вбачається невизначеним, але сьогодні відкриває шляхи до нових можливостей (певною мірою вони обговорюються у джерелі ВЕФ “Нова парадигма енергетичної безпеки”, що видається з 2006 р.). Ті, хто категорично не бажає розлучатися з минулим, опиняться серед відсталих. Якщо говорити про енергоефективність, то більшості країн Європи це

не стосується, вони чітко налаштовані на досягнення прогресу в цій сфері, мають багаторічний досвід поступового переходу до нової парадигми енергетичної безпеки та охорони навколишнього середовища (лише за лінією ЄБРР сума інвестицій у 166 енергоефективні проекти, що реалізуються у 24 країнах ЄС загальною вартістю 14 млрд євро, становила на кінець 2008 р. 2,7 млрд євро). Тут широко впроваджуються когенераційне обладнання (визначають об'єкти когенерації трьох категорій: промислового призначення, централізованого теплопостачання та сільськогосподарського призначення), розширюється використання вітрової, сонячної, геотермальної енергії. Зокрема, за 2008 р. у Європі вітрових генеруючих потужностей було встановлено більше, ніж інших видів генерації. Прогнозується, що їх загальна потужність вже 2010 р. може досягти 40 тис. МВт, а до 2020 р. – 100 тис. МВт. Зростає одинична потужність станцій – ідеться вже про 10 тис. кВт. Нині тривають випробування вітроустановки потужністю у 7 тис. кВт у Бельгії (в Україні ставиться завдання щодо впровадження двомегаватних двигунів). За даними Всесвітньої ради з вітроенергетики (Global Wind Energy Council, GWEC), станом на 2008 р. у світі у вітроенергетику інвестовано понад 36,5 млрд євро, тут працює більше ніж 400 тис. осіб, а у перспективі до 2020 р. ці показники становитимуть 149,4 млрд євро та 2,2 млн осіб¹. Дванадцять провідних європейських енергетичних компаній створили консорціум з капіталом 400 млрд євро для будівництва комплексу сонячних електростанцій у Південній Африці, що постачатиме електроенергію до Європи вже починаючи з 2015 р. До 2050 р. проект Desertec забезпечуватиме до 15 % потреби Європи в електроенергії². Можна припустити, що висока вартість електроенергії буде активним фактором її раціонального використання в Європі.

У більшості країн ЄС великі кошти інвестуються в енергоефективність житлового фонду (наприклад, у Німеччині найближчими 10–12 роками на це витратять 313 млрд євро), встановлення “розумних” електролічильників, які фіксують час споживання енергії протягом доби, коли розцінки різні для денного і нічного часу (поступово впроваджується й в Україні), монтаж сонячних батарей на дахах, активне використання вторинних енергетичних ресурсів та відновлюваних джерел енергії (у Фінляндії частка останніх зростає з нинішніх 4 до 38 % у 2020 р. – найвищий показник в ЄС. Тут уже є “екосело” площею 1132 га), перехід на енергоощадні засоби освітлення (з вересня 2009 р. в ЄС заборонено продаж лампочок розжарювання потужністю 100 Вт, у 2010 р. заборонять продаж лампочок 75 Вт, у 2011 р. – 60 Вт., у 2012 р. – 40 та 25 Вт. Тільки завдяки цьому країни Євросоюзу сподіваються економити щороку 5–10 млрд кВт · год електроенергії) тощо. При цьому уряди у вигляді прямих дотацій або здешевлених кредитів надають населенню фінансову допомогу під час реалізації ним енергоощадних заходів. До цього слід додати, що в країнах ЄС вирішено проблему утилізації відпрацьованих ламп, що містять ртуть, чого, на жаль, практично немає в Україні.

Набуття досвіду енергоефективності країнами Співдружності Незалежних Держав

Як свідчить аналіз, у країнах СНД увага до проблеми енергозбереження та охорони довкілля поступово теж виходить на порядок денний національної політики.

¹ Європа против Росії: от русофобии до метанофобии // НГВ. – 2009. – № 27–28. – С. 32.

² Сахарське сонце зігріє Європу // Урядовий кур'єр. – 2010. – 20 січ.

Гостро ці питання стоять насамперед перед Україною, Молдовою, Білоруссю, які не мають достатніх енергетичних ресурсів власного походження, та Російською Федерацією, що на засадах енергозбереження всередині країни може суттєво підвищити свій потенціал з експорту викопних енергоресурсів. Водночас, не вирішивши проблему енергоефективності, важко розраховувати на пришвидшений процес інтеграції до європейської та світової економіки.

З позицій інвестування проектів енергоефективності серед перелічених країн СНД найбільше вирізняється *Білорусь*, яка споживає щороку близько 40 млн т у. п. (Україна – 200 млн т) та забезпечена власними ресурсами лише на 15 %. Енергоемність ВВП оцінюється у 0,43 кг у. п./дол.¹ (у розвинутих країнах Європи – близько 0,2 кг, в Україні – 0,5 кг). У республіці останнім часом прийнятий пакет нормативно-правових документів щодо стимулювання залучення інвестицій як загалом в економіку, так і особливо для реалізації проектів у сфері енергетики, зокрема використання відновлюваних джерел, діє порядок, за яким тариф на енергію з ВДЕ у перші 5 (7) років, становить 1,3 до діючого тарифу для промисловості, потім 5 років – 0,8 та ще 5 років – 0,7. Нині розглядається можливість диференціації цих коефіцієнтів залежно від конкретного виду відновлюваних ресурсів. На заходи з енергозбереження впродовж 2007–2011 рр. країна має витратити 5,2 млрд євро, або близько 4 % ВВП щороку, а енергоемність внутрішнього валового продукту знизити до 2020 р. на 20 %, довести частку місцевих видів енергоресурсів в енергетичному балансі вже 2012 р. до 25 %.

Російська Федерація щороку споживає близько 1 млрд т у. п. та має потенціал енергозбереження, який оцінюється в 360–420 млн т². Реалізація потенціалу (тобто збереження такої кількості ресурсів у внутрішньому споживанні) дала б країні можливість збільшити експорт, що було б значно дешевше та екологічно прийнятніше. Останніми роками перебудовується структура економіки РФ з метою збільшення частки галузей кінцевого переділу та поступового зменшення ваги сировинної складової ВВП, розпочинається реалізація заходів щодо економнішого витрачання енергетичних ресурсів. РФ планує зменшити питому енергоемність ВВП до 2020 р. на 40 % від рівня 2007 р.³

У черговому (2009 р.) посланні президента РФ до Федеральних Зборів раціональну модель споживання ресурсів визначено як один з пріоритетів модернізації країни, на це спрямований також підписаний президентом держави 23 листопада 2009 р. Закон РФ “Про енергозбереження й про підвищення енергоефективності”. Він передбачає впровадження комплексу заходів щодо енергозбереження у житлово-комунальному секторі, побуті, бюджетній сфері, створення єдиної інформаційно-аналітичної системи щодо енергетичної ефективності. Йдеться про обмеження обороту ламп розжарювання, встановлення вимог до енергетичного маркування товарів, введення обов’язкового комерційного обліку енергетичних ресурсів, виконання вимог щодо енергетичної ефективності нових будівель, скорочення бюджетних витрат на придбання енергоресурсів, затвердження програм енергозбереження та підвищення енергоефективності. Зокрема, з 2011 р. припиняються виробництво і продаж електроламп розжарювання потужністю 100 Вт і

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sites/default/files/2009/200910/1_fmt.jpg.

² Савельєв К. Тушите свет! / К. Савельєв // Нефть России. – 2010. – № 1. – С. 41.

³ Кокорин А. Накануне Копенгагена / А. Кокорин // НГВ. – 2009. – № 27–28. – С. 35.

більше, з 2013 р. – понад 75 Вт, з 2014 р. – понад 25 Вт. Вартість тільки заміни ламп розжарювання на енергоощадні до 2014 р. становитиме близько 100 млрд руб. Разом із тим закон детально не визначає поняття “енергетична ефективність” дій, робіт, послуг, виробів (це не стосується енергогенеруючих підприємств), не вимагує ефективного механізму стимулювання населення до енергоощадності, впровадження ним тотального обліку енерговитрат.

Економічним стимулом для підприємств при реалізації енергоощадних проєктів стане впровадження можливості відтермінування платежів з податку на прибуток, бюджетним установам дозволять спрямовувати зекономлені на закупівлі тепла та електроенергії кошти на підвищення заробітної плати робітникам або придбання енергоощадного обладнання. В енергоємних галузях РФ впроваджуються обов’язкові енергетичні обстеження, здійснюватиметься перехід до довгострокового тарифного регулювання в енергетиці тощо. Уряд відпрацював і затвердив план конкретних заходів щодо реалізації зазначеного закону, де найбільше місце відведено енергозбереженню на транспорті та в металургійному комплексі, встановлено завдання з розвитку і споживання вторинних та відновлюваних енергетичних ресурсів, господарського використання супутнього газу (нині у повітря щороку викидається до 10 млрд м³), зокрема щодо його утилізації нафтовидобувними компаніями в обсягах до 95 % до 2011 р. тощо.

Україна на шляху до зростання енергоефективності

У світлі світових тенденцій до підвищення ефективності споживання енергетичних ресурсів та посилення охорони навколишнього середовища Україна останніми роками реалізує заходи, спрямовані на зменшення залежності від зовнішніх постачань ПЕР, зростання раціональності їх використання, поступового переходу до залучення відновлюваних джерел, впровадження державної підтримки власникам об’єктів, що реалізують завдання Кіотського протоколу, тощо. Важливість цих дій підкреслена також у Спільній заяві України і ЄС за результатами 13-го саміту, що відбувся у Києві у грудні 2009 р.

Питанням енергетичної безпеки та енергоефективності економіки належить провідне місце у Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента від 12.02.2007 № 105/2007. У ній серед стратегічних пріоритетів політики національної безпеки визначається забезпечення енергетичної безпеки шляхом докорінного підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів. Рада національної безпеки і оборони України постійно тримає під контролем і забезпечує аналіз дій органів виконавчої влади щодо підвищення рівня енергетичної незалежності та зростання ефективності енергоспоживання в країні. З-поміж найвпливовіших рішень з цієї проблеми в останній період слід назвати рішення РНБОУ “Про стан енергетичної безпеки України та основні засади державної політики у сфері її забезпечення” від 09.12.2005 (введено в дію Указом Президента України від 27.12.2005 № 1863) та “Про невідкладні заходи із забезпечення енергетичної безпеки України” від 10.01.2009 (введено в дію Указом Президента України від 11.02.2009 № 82). Слід також відзначити Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів” від 28.02.2008 № 174/2008.

Під час підготовки січневого (2009 р.) засідання РНБОУ було ретельно проаналізовано виконання органами виконавчої влади попередніх рішень і прийнятих програм з енергетичної безпеки, доведено, що виконано лише 39 зі 109 завдань з плану заходів, передбачених для виконання у 2006–2008 рр. Повністю або у більшій частині не виконано заходи щодо вдосконалення законодавчої та нормативної бази, впровадження ринкових перетворень у сфері енергетики, реалізації політики енергоефективності та розвитку відновлюваних і альтернативних джерел енергії, оптимізації структури споживання енергоносіїв, модернізації і реконструкції комунальної теплоенергетики та систем тепlopостачання тощо.

Рішеннями РНБОУ Кабінетові Міністрів України запропоновано впроваджувати політику енергоефективності, узгоджену з планом дій Європейського Союзу в цьому напрямі, ввести практику підготовки та оприлюднення щорічної доповіді з питань реалізації державної політики енергоефективності.

На виконання цих доручень розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.11.2008 № 1446-р схвалено Концепцію Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010–2015 роки, а розпорядженням від 17.12.2008 № 1567-р Кабінет Міністрів України зобов'язав міністерства та провідні державні комітети розробити і за погодженням з НАЕР затвердити галузеві програми підвищення енергоефективності на 2010–2014 рр., пріоритетом яких повинно стати зменшення енергоємності валового внутрішнього продукту, а також підготувати програми зменшення споживання енергоресурсів бюджетними установами. Національному агентству України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів доручено забезпечити розроблення проекту Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010–2015 рр. з урахуванням відповідних положень галузевих програм підвищення енергоефективності. Завданням встановлено, що енергоємність ВВП та споживання енергоресурсів бюджетними установами мають у 2014 р. зменшитись на 20 % і більше щодо рівня 2009 р.

Розпорядженням від 11.11.2009 № 1422-р Кабінет Міністрів України вніс певні зміни до зазначеного документа. Вони стосуються насамперед суттєвого розширення напрямів, за якими реалізовуватиметься державна політика у сфері енергоефективності, більш чіткого визначення очікуваних результатів реалізації Програми, затвердження заходів щодо оптимізації структури енергетичного балансу. Також новим розпорядженням Кабінет Міністрів України раніше встановлене завдання щодо доведення до 2015 р. енергоємності вітчизняного ВВП до рівня 0,31 кг н. е. на 1 дол. ВВП (за ПКС) скоригував до 0,4 кг н. е., тобто без зазначення переконливих причин наближення до середньосвітового рівня цього параметра відкладається ще далі.

Водночас загальний показник витрачання енергетичних ресурсів на одиницю валового внутрішнього продукту визначається насамперед структурою національної економіки, де багато років незмінно переважають галузі сировинної спрямованості (дві третини загального обсягу промислової продукції становлять сировина, матеріали та енергетичні ресурси), оскільки це пов'язано з експортно орієнтованими особливостями країни (за деякими спостереженнями¹, 62 % українського експорту становить енерговитратна продукція, зокрема експортується 70 % метало-

¹ Бізнес-середовище в Україні : проект розвитку підприємництва в Україні, 2007. – К. : Міжнар. фін. корпорація : Група Світ. банку, 2007. – С. 18–19.

прокату, що виробляється, а як стверджують науковці, за витрачання енергії обсягом в 1 кг нафтового еквівалента (1 кг н. е.) у виробництві товарів початкового періоду, до яких переважно належить експортна продукція України, отримується вартість ВВП в 1 дол., а якщо виробляти продукцію кінцевого споживання – у 12 дол.¹). Слід також звернути увагу на те, що з експортним сировинним виробництвом пов'язаний гіпертрофований розвиток енергетичних галузей в Україні, які “забезпечують” близько 60 % глобальних парникових викидів антропогенного походження², а у собівартості промислової продукції частка витраченої енергії коливається від 40 до 70 %, що безпосередньо впливає на її конкурентоспроможність.

Зазначене спонукає до детального аналізу потенціалу підвищення енергетичної ефективності господарства і зменшення викидів, що має стати свого роду обґрунтуванням заявлених цілей скорочення емісії (див. табл. 5.18). Слід визначити обсяги потрібних інвестицій, пріоритети у фінансуванні енергозберігаючих проєктів, механізми повернення цих інвестицій, зокрема за рахунок енергозаощадження, сформувавши прозорий механізм використання грошей, які отримуватиме держава від реалізації угод з продажу одиниць встановленої кількості (ОВК), забезпечити, зокрема за рахунок виручки, таку перебудову економіки, щоб згодом не виникло потреби купувати ці одиниці (1 ОVK дорівнює одній метричній тонні еквівалента двоокису вуглецю; вони можуть бути продані у 2008–2012 рр. за Кіотським протоколом при реалізації проєктів, спрямованих на скорочення або попередження викидів парникових газів).

Надійним варіантом, який може допомогти Україні у вирішенні енергетичних та екологічних питань, є активізація міжнародного співробітництва, спільна реалізація проєктів, насамперед у житлово-комунальному господарстві, де лише для виробництва теплової енергії споживається близько 20 % загальних витрат ПЕР України. Зазначимо, що міжнародні донори за головування Швеції в ЄС ще наприкінці 2009 р. створили фонд і виділили 90 млн євро на забезпечення енергоефективності в Україні та інших країнах Східної Європи. Фонд отримуватиме грантові кошти, які доповнюватимуть кредити на зростання енергоефективності та покращання екологічної ситуації в регіоні (Україна вже презентувала 50 проєктів з питань централізованого опалення, зростання енергоефективності тощо, які повинні пройти тендерний відбір, міжвідомча робоча група високого рівня напрацює Національну стратегію теплозабезпечення).

Важливим є також приєднання України (після подолання розбіжностей в енергетичному законодавстві України та ЄС і проведення необхідних процедур з ратифікації угоди) до Європейської енергетичної співдружності, в якій питання енергетичної ефективності та захисту довкілля знаходять пріоритетне, достатньо раціональне вирішення. До найважливіших спільних проєктів, що могли б виконуватись за міжнародною допомогою, слід віднести впровадження нових технологій з економного використання імпортного та власного природного газу. За твердженнями комісії УСПП з питань енергоефективності, потенціал вітчизняної промисловості, так само як і комунальної сфери, в цьому напрямі становить від 40 до 50 %.

¹ Пономарев-Степной Н. Н. Поиски формулы энергоэффективности / Н. Н. Пономарев-Степной, В. Ф. Цибульский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elprivod.ru/enews/2600.html>.

² Чупров В. Гринпис для России: альтернативный энергетический сценарий / В. Чупров // НГВ. – 2009. – № 25–26. – С. 15.

Однак найважливішою залишається реалізація потенціалу енергозбереження в національній економіці загалом (за Енергетичною стратегією України на період до 2030 року він визначений в обсязі 570,3 млн т у. п., з яких 342,2 млн т – за рахунок технічного та 228,1 млн т – структурного факторів), на кожному підприємстві, в усіх установах, домогосподарствах, у кожному регіоні власними зусиллями. На увагу заслуговує досвід Донецької області, де реалізація заходів, передбачених регіональною програмою енергозбереження на 2006–2010 рр., дала можливість зекономити 4,7 млн т у. п. на суму близько 3,9 млрд грн. Серед проєктів – впровадження процесу використання пиловугільної суміші замість газу у виробництві чавуну, перехід до електроплавильної технології, комплексна дегазація та утилізація шахтного метану, застосування енергоощадних технологій у водопостачанні та перехід до виробництва електроенергії за рахунок сонячних випромінювань, впровадження безконтактного управління зовнішнім світлом у містах, застосування електричних кабельних систем опалення у новобудовах, використання теплових насосів тощо.

У схваленій розпорядженням Кабінетом Міністрів України від 09.07.2008 № 947-р Концепції проєкту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року передбачається проведення цілеспрямованої політики енергозаощадження, завдяки якій очікується зниження енергоемності промислового виробництва проти нинішнього рівня до 2012 р. в 1,7 раза, до 2017 р. – у 2,4 раза, що значно наблизить ці показники до наявних у провідних країнах світу. Звичайно, для реалізації цих прогнозів необхідно докорінно вдосконалити вітчизняне нормативно-правове поле з використанням прогресивного світового досвіду, прийняти та впровадити блок нових законів (за даними Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів (НАЕР), він складається з 16 актів) та понад 120 інших регулюючих дій.

У впровадженні засад енергоефективності не останню роль може відіграти будь-який мешканець України, якщо ця проблема стане його внутрішнім життєвим кредо. Саме на це спрямований План заходів, спрямованих на формування в суспільстві свідомого ставлення до необхідності підвищення енергоефективності на 2010–2011 роки, затверджений Кабінетом Міністрів України. У плані, зокрема, передбачається введення у загальноосвітніх навчальних закладах дисципліни “Енергоефективність” уже до кінця 2011 р., у 2008 р. започатковано Всеукраїнський конкурс з енергоефективності.

На наше переконання, до найдієвіших економічних методів на сучасному етапі розвитку вітчизняного суспільства належить матеріальне стимулювання з використанням зекономлених коштів (як у процесі організації безпосередньо виробничого циклу, так й у формі зменшення виплат за екологічними параметрами) реально причетних до реалізації енергозберігаючих заходів працівників. Зазначена економічна процедура може застосовуватися не тільки на державних, а й на корпоративних та приватних підприємствах у разі налагодження чіткого спостереження та вимірювання (обліку) витрат енергетичних ресурсів, дотримання вимог технічних стандартів, зокрема в умовах впровадження новітніх технологій. Україна вже активізує роботу з підготовки і затвердження технічних регламентів енергетичного маркування вітчизняних виробів, що є однією з ознак прагнення до впровадження світових енергетичних стандартів.

6 АНТИКРИЗОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

6.1. УКРАЇНЬСЬКА ЕКОНОМІКА У 1995 РОЦІ: СПРОБА АНАЛІЗУ І ПРОГНОЗУ

Публікується за: Поповкін В. Українська економіка у 1995 році: спроба аналізу і прогнозу / В. Поповкін, О. Власюк, Б. Кваснюк, І. Шумило // Економіка України. – 1995. – № 8. – С. 4–14; № 9. – С. 4–13.

Тенденції, що визначилися. Вихідні передумови

Україна увійшла у 1995 р. в очікуванні назрілих змін у соціально-економічній та політичній ситуації, озброєна новим президентським курсом радикальних економічних реформ, проголошеним 11 жовтня 1994 р. на сесії парламенту і в цілому схваленим останнім. Але й в обстановці наростаючого протистояння між окремими гілками влади, конституційної невизначеності, мозаїчності політичної структури суспільства, відсутності такої необхідної згуртованості різних його прошарків навколо загальнонаціональної ідеї. Тим більше, що останню, зрештою, сформулював Президент у жовтні минулого року.

Є багато підстав констатувати, що загострення політичної ситуації в Україні – це наслідок негараздів в економічній системі, неспроможності урядів 1992–1995 рр. винайти і застосувати ефективні “ліки” для “лікування” її “хвороб”. Принаймні різні політичні сили намагаються скористатися економічною скрутою у власних інтересах. Які ж тенденції, що характеризують динаміку і стан української економіки, можна вважати такими, що визначилися?

Четвертий рік функціонування української економіки в умовах проголошеної незалежності, на жаль, не дав жодних ознак, щонайменших сподівань на подолання глибокої соціально-економічної кризи, яка явно затягнулася.

Натомість визначилася тенденція прискорення руйнівних процесів у вітчизняній економіці. У 1994 р. темпи скорочення виробництва і в цілому згортання економічної діяльності були в середньому в 1,5–2 рази вищими, ніж у 1991–1993 рр. (у середньорічному обчисленні). На відміну від трьох попередніх років, коли підтримувалися деякі острівці економічної активності (скажімо, у 1993 р. у машинобудуванні), у 1994 р. спад виробництва набув, по суті, тотального характеру, а за розмірами вирівнявся за всіма галузями. Приблизно на 30–40 % скоротився випуск продукції і в чорній металургії, і в хімічній та нафтохімічній промисловості, і в машинобудуванні, і в промисловості будівельних матеріалів, і у виробництві товарів народного споживання. Відчутних втрат зазнало сільське господарство: його продукція за останній рік зменшилася на 17 %.

Та найбільш показовим індикатором сучасної економічної кризи став “мертвий сезон” у будівництві, де обсяг капітальних вкладень 1994 р. становив лише одну третину їх суми за 1990 р. Інвестиційна діяльність в Україні тепер позбавлена будь-яких позитивних імпульсів. Це фіксує техніко-технологічну відсталість від розвинутих країн, гальмує, різко обмежує процес економічного відтворення.

Параліч охопив транспортно-комунікаційну систему. Відправлення вантажів різними видами транспорту впродовж 1991–1994 рр. скоротилося у 2,5–4 рази, що є прямим наслідком безприкладного згортання виробництва. Відправлення пасажирів цивільною авіацією зменшилося у 15 разів.

Ще одним з показників масштабів кризи, що охопила всі сфери життєдіяльності суспільства, є відчутне (приблизно учетверо в порівнянних цінах) скорочення обсягів роздрібного товарообороту. Це дає уявлення про ступінь обмеження платоспроможного попиту, споживання, падіння в цілому рівня життя народу.

Національний дохід України за роки кризи зменшився більш як удвічі, продукція галузей промисловості – у 2–3 рази. За найважливішими узагальнюючими показниками, виробництвом продукції у натуральному вираженні економіку України відкинуто на 20–25, а за функціонуванням транспортно-комунікаційної системи – на 30–35 років назад. Початок 1995 р. засвідчує закономірний характер виявлених негативних тенденцій. Спад триває, хоч і дещо меншими (передусім через звуження вихідної бази) темпами.

Викликає занепокоєння хаотичність, неструктурний характер спаду, коли не вдається змістити переважну частину спаду на низькорентабельні, ресурсопоглинаючі, енергозалежні виробництва, утримуючи критичний рівень випуску продукції в найважливіших галузях. Обвального характеру набуло скорочення виробництва, насамперед товарів народного споживання, передусім технічно складної побутової номенклатури. На 20–30 % у середньому на рік знижується виробництво найцінніших видів продовольства, що містять білки тваринного походження (молока, масла, м'яса, яєць). Скорочення їх споживання становить пряму загрозу генофонду українського народу.

Цінові удари останнього часу, що послідовно завдавалися протягом жовтня – січня, спричинили підвищення рівня роздрібних цін на товари і послуги, які утворюють ядро споживчого бюджету, у 5–10 і більше разів. Компенсація грошових доходів становила не більше половини зростання цін. Отже, порівняно з вереснем 1991 р. купівельна спроможність фіксованих доходів у бюджетній сфері знизилась в Україні у 8–15 разів.

Що саме зумовило тривалий характер української економічної кризи, стабілізацію деструктивних процесів, посилення темпів руйнації виробництва, які загрожують колапсом економічного і соціального життя українського суспільства, втратою, нехай і незначних поки що, демократичних набутків? Не будемо називати вже відомі всім фактори довготривалої дії, зокрема величезний інфляційний потенціал і структурно-технологічну незбалансованість української економіки, успадковані від колишнього союзного територіального поділу праці. Натомість зосередимося на помилках, хибах, яких припустилися вже в новітній історії.

На жаль, величезна кількість різноманітних економічних програм, автори яких проголошували начебто радикальні реформи ринкового типу, так і не перетворилися на нову якість. Усі програмні документи 1988–1994 рр., як згодом з'ясувалося, не були власне українським баченням реформаторських перетворень, не

враховували стан українського суспільства, умови сьогочасного конкретно-історичного середовища. Натомість це були епігонські спроби запозичення не найкращих західних моделей неолібералістського типу, що передбачають жорсткий монетаристський підхід до фінансової стабілізації. До того ж їх застосування не в останню чергу мало на меті догодити численним закордонним радникам з міжнародних фінансових і економічних організацій, які за першоумову надання Україні доволі обмежених кредитів ставили саме сприйняття їхніх порад.

Суперечність між неолібералістським курсом і реальними можливостями української економіки його сприймати залишилася нерозв'язаною дотепер. Упродовж 1992–1994 рр. стало очевидним, що вирішувати всі проблеми фінансової стабілізації, роблячи ставку насамперед на неконтрольовані підвищення цін, означає припускати принципової хиби. За збереження високого рівня монополізованості економіки “звільнення” цін не здатне заохотити виробника збільшувати випуск конкурентоспроможної продукції і забезпечити через податкову систему надходження до державного бюджету. До того ж і сама податкова система, побудована на примітивній фіскальній ідеології, придушувала підприємницьку ініціативу. Натомість відбувалося постійне розхитування економічних пропорцій і балансів. Ціноутворення вийшло з-під контролю держави ще до того, як з'явилися перші ознаки конкурентного ринкового середовища. Уряд дав уроки економічної еkleктики, намагаючись одночасно зупинити спад виробництва (вдаючись до погано контрольованих кредитних емісій і підтримки підприємств-банкрутів) і подолати інфляцію та бюджетний дефіцит. Останнє вимагало різкого скорочення соціальних програм та державних інвестицій, рестрикційної кредитної політики. Однак найбільших обмежень зазнала заробітна плата. По суті, доходи населення розглядалися як головне джерело вирішення бюджетних проблем. Частка фонду оплати праці зайнятих у матеріальному виробництві України в національному доході вже у 1993 р. впала до нечуваного рівня – 18 % (проти не менше 32–33 % у колишньому СРСР та 50–70 % у розвинутих країнах). Заробітна плата, по суті, зруйнувала і без того хиткий мотиваційний механізм до продуктивної праці. Робоча сила втратила нормальну ціну, що стало на перешкоді і науково-технічному прогресу. А вже відтепер не треба піклуватись про заміну дорогої робочої сили продуктивними машинами і механізмами. Навпаки, навіщо працювати над технічним рівнем і собівартістю останніх, якщо є безпрецедентно знецінена робоча сила?

Ця концептуальна помилка набула вирішального значення. З одного боку, безглуздо високі ціни, з другого – жорстка рестрикція грошових доходів населення і підприємств зумовили блокування платоспроможного попиту і, як наслідок, – зменшення обсягів реалізації продукції, а відтак – і згорання виробництва, грошово-платіжну кризу.

Європейський центр макроекономічного аналізу України ще в середині 1994 р. піддав факторному аналізу спад промислового виробництва. Було розглянуто такі фактори: відсутність матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів, брак коштів, невпорядкованість курсу купоно-карбованця до долара США. Висновки з цього аналізу полягають у тому, що фактором, який останнім часом (1993–1994 рр.) чинить вирішальний вплив на спад виробництва в Україні, є грошова політика. Скорочення реальної грошової маси (через обмеження кредитних вкладень і грошової емісії – остання на початку 1995 р. знову скоротилася порівняно з груднем 1994 р.) змусило нерентабельні підприємства зменшити витрати і, звичайно, об-

сяги виробництва. За умов негнучких цін і номінальних процентних ставок до цього додався значний спад платоспроможного попиту. Рентабельні підприємства також опинились у тяжкому стані і змушені були скоротити виробництво. Утім уряд поставив собі в заслугу скорочення реальної грошової маси, яке і справді сприяло зниженню темпів інфляції у I півріччі 1994 р. Однак навряд чи такий поверховий, формально-арифметичний підхід до подолання інфляції може компенсувати тотальну руйнацію виробництва, обмеження в споживанні, загальне поглиблення соціально-економічної кризи українського суспільства.

Теоретично спад виробництва, якщо він є керованим, зовсім не обов'язково має спричинити зниження рівня життя народу: закриття нерентабельних підприємств – більш позитивне явище, ніж їхня кредитна підтримка.

Щодо інших факторів згортання виробництва, то вони вирішального значення не мали. Однак на увагу заслуговує політика стосовно валютного курсу, наслідки якої обов'язково мають бути враховані при побудові сценаріїв соціально-економічного розвитку України на 1995 р. Євроцентр, зокрема, вважає, що централізований розподіл валютних ресурсів між декількома привілейованими підприємствами за заниженим курсом спричиняє декілька негативних моментів. Зокрема, підприємства, що не є привілейованими, змушені придбавати валюту за відносно завищеним курсом. Водночас немає гарантій того, що валютні ресурси, продані привілейованим підприємствам, використовуватимуться ефективно. Спроби фіксувати курс купоно-карбованця на низькому рівні означають його штучну ревальвацію, а це стимулює імпорт і обмежує експорт. Утім, очевидно, не можна будь-який тривалий період жити на кошти інших країн, а тому обсяги імпорту зрештою мають збалансуватися з обсягами експорту. За такої ситуації підкреслюються проблеми підприємств, які потребують, але більше не мають змоги імпортувати необхідні їм сировину, матеріали, комплектуючі вироби.

Наслідком політики попереднього уряду, який, обмежуючи грошову масу, сприяв ревальвації купоно-карбованця ще з листопада 1993 р., були стимулювання імпорту і обмеження експорту. Однак ціна долара на вільному ринку залишалась набагато вищою, ніж його міжнародна купівельна спроможність. Така сама ситуація складалась у 1994 р. і щодо курсу російського рубля. Ціни в Україні (у купоно-карбованцях) були в середньому в 13 разів вищими, ніж у Росії. На вільному ринку рубль Росії коштував понад 20 крб, іноді піднімаючись до 30 крб. Отже, ревальвація не зрівняла купівельну спроможність валют на українському ринку.

Нестабільність валютних курсів визначає і ситуацію наприкінці 1994 – на початку 1995 р. Деякі керівники уряду й радники Президента України намагались зарахувати до свого активу, вочевидь, тимчасову, стабілізацію курсу карбованця впродовж нетривалого періоду, пояснити її дією закономірних управлінських рішень. Лунали навіть заклики до населення скуповувати замість вільно конвертованої валюти купоно-карбованці, що мають начебто кращу перспективу. Заяви подібного роду інакше як безвідповідальними назвати важко. Адже в грудні 1994 р. підприємства, як зазвичай щороку в цей час, намагались позбутися карбованцевої грошової маси, здаючи її до банків. Водночас Національний банк вдався до стабілізації курсу купоно-карбованця з допомогою доларових інтервенцій з кредиту МВФ, наданого у розмірі 370 млн дол. США. Проте така ситуація не могла утримуватись тривалий час: адже з жовтня вже відбулися один за одним цінові удари і навіть надто занижена щомісячна інфляція споживчого ринку фіксувала її швидке

зростання. На початку 1995 р. курс купоно-карбованця як на Українській міжбанківській валютній біржі, так і на вільному ринку валюти істотно знизився. За цих обставин прогнозувати стабільність його курсу немає жодних підстав.

Для останніх років характерною була явно передчасна ставка тих, хто очолив реформи в Україні, на ринкові фінансові саморегулятори. За відсутності ринку вони просто не діяли, а без державних коригувань давали, як правило, протилежний ефект: поглиблювали фінансову кризу, обмежували попит, інвестиції, прискорювали згортання виробництва. Безплідними, заздалегідь приреченими на неуспіх були спроби забезпечити фінансову стабілізацію лише намаганнями вплинути на номінальні параметри фінансової системи, не торкаючись виробництва як справжнього надійного джерела утворення фінансових ресурсів.

Ті, хто назвав себе реформаторами, із самого початку відмовились від активної державної структурної політики, визначення інвестиційних пріоритетів, заохочення товаровиробника.

Водночас наукова експертиза, проведена Національним інститутом стратегічних досліджень у грудні 1994 р. за допомогою майже 30 фахівців високого професійного рівня з метою визначення пріоритетів комплексу заходів для подолання економічної і соціальної кризи, засвідчила, що саме внесок структурної перебудови (близько 15 %) є найбільшим, а разом з посиленням державного регулювання ця частка зростає до 28,5 %. Узагалі сукупна питома вага заходів зі стимулювання виробництва перевищує 60 %, тоді як частка заходів, спрямованих на стримування інфляції, – 26 %.

Отже, можна зробити принциповий узагальнюючий висновок, що поглиблення економічної кризи в Україні, тривалість цього процесу зумовлені передусім неадекватністю обраної реформаторами неолібералістської моделі, суперечливістю практичних дій з її реалізації. Збереження цього курсу (а він став основою президентської програми, проголошеної у жовтні 1994 р.) означатиме загострення кризових явищ, втрату будь-яких надій на їх подолання, колапс не тільки економічної системи, а й українського суспільства у цілому. Тим більше, що впровадження цього курсу в життя викрило всю його асоціальність, нехтування життєвим рівнем населення, гуманітарною проблематикою взагалі.

На тлі української кризи, занепаду її економіки, що триває вже не менше трьохчотирьох років без щонайменших ознак одужання, зовсім іншу картину дають перехідні суспільства країн Центральної і Східної Європи. Наприклад, уже в 1992 р. валовий внутрішній продукт Чехії і Польщі почав зростати (відповідно на 7,1 та 1,5 %). У Словаччині, Угорщині, Болгарії стало все помітнішим гальмування спаду виробництва. У 1994 р. позитивна динаміка охопила Польщу, Словенію, Чехію, Словаччину, Угорщину. В Румунії і Болгарії розпочалася стабілізація виробництва. Це помітно особливо на прикладі промисловості, де приріст продукції за 1994 р. становив від 1,5 до 12,4 %. І тільки Росія з Україною дають негативні приклади. Відносно меншим в Україні є рівень безробіття (близько 0,5 % проти 3–16 % у перелічених країнах, що завершують зміну соціально-економічних формацій), однак міжнародні експерти цілком слушно відносять цей “успіх” на недосконалість вітчизняної статистики, яка, по суті, не враховує приховане безробіття.

До того ж, за винятком Польщі у 1989–1990 рр. і певною мірою Румунії, періоди помітного зростання цін у країнах Центральної і Східної Європи були нетривалими (здебільшого рік-півтора), а масштаби підвищення цін (на 50–250 % за рік)

давали можливість регулювати цей процес і не йдуть у жодне порівняння з імпульсивними, вибуховими акціями з підвищення цін в Україні. Адаже роздрібні ціни в Україні з березня 1991 р. до березня 1995 р. підвищилися за основним колом життєво важливих товарів і послуг у 100–200 і більше тисяч разів.

М'який, еволюційний перехід Чехії, Угорщини, Словаччини та інших країн до ринкової економіки мав успіх, оскільки в цих країнах була сприятливою база для реформ: певною мірою розвинутий приватний сектор (у Польщі у 1989 р. він давав 44 % продукції), особливо малий бізнес, стабільні продовольчі ресурси, вищий вихідний рівень соціально-економічного розвитку, передусім рівень споживання населенням матеріальних благ і послуг та купівельна спроможність заробітної плати, що залишало певні резерви для маневрування в процесі трансформації економіки цінами, процентами за банківськими депозитами, ставками податків тощо. Зародки ринкового середовища, ознаки конкуренції на ринках збуту давали змогу в окремих елементах використовувати і засоби монетарної політики, хоча державі належала велика роль у регулюванні основних економічних пропорцій, інвестиційної діяльності. “Шокова терапія” найбільш повною мірою здійснювалась у 1989–1990 рр. у Польщі, однак через загострення соціальних протистоянь у суспільстві була піддана амортизації і перейшла у спокійне еволюційне русло. Можна нагадати, що ринкові реформи в Китаї взагалі відбувалися і відбуваються, по суті, безболісно для населення. Більше того, супроводжуються підвищенням рівня життя народу.

Ретельніший аналіз факторів сучасної економічної кризи в Україні дає можливість згрупувати їх у такий спосіб.

Макроекономічна нестабільність в Україні зумовлена відсутністю чіткої, послідовної і комплексної економічної політики. Як наслідок, у 1994–1995 рр. спостерігаються:

- 1) різкий спад економічної активності, насамперед виробництва в офіційному (особливо державному) секторі;
- 2) подальше падіння рівня життя населення за посилення його диференціації;
- 3) нагромадження інфляційного потенціалу (потенціалу інфляційного вибуху).

Фактори, що зумовили спад економічної діяльності, можна поділити на ті, що діють вже досить тривалий час, мають хронічний характер, і ті, чия дія особливо проявилася відносно недавно, з початку 1994 р.

До першої групи належать:

- 1) подальше падіння купівельної спроможності значної частини населення і товаровиробників унаслідок випереджального зростання цін на продукцію, що споживається, відносно зростання доходу, що отримується.
- 2) звуження ринків збуту продукції через:
 - порушення у системі розрахунків між країнами колишнього СРСР;
 - зниження конкурентоспроможності продукції національних товаровиробників внаслідок невиваженої валютної політики та високих витрат на виробництво в результаті різкого підвищення цін на енергоносії за останні два роки, що, однак, не супроводжувалося відповідним підвищенням якості продукції;
 - значне скорочення власного виробництва (а відповідно – і попиту) в країнах СНД при проведенні ними одночасно активної державної політики, спрямованої на витіснення зі своїх ринків продукції з України, заміщення її вітчизняним виробництвом та переорієнтацією на імпорт з інших країн;

- 3) зниження попиту держави як споживача продукції за рахунок відносного скорочення доходів, спричиненого загальним станом економіки України і недостатнім зовнішнім фінансуванням;
- 4) зменшення надходжень імпортової сировини, особливо нафти та газу, як унаслідок скорочення виробництва у країнах – експортерах відповідної продукції (без можливості для України переорієнтації на інші країни-експортери), так і в результаті дії нинішньої системи розрахунків, що призводить до зростання загальної заборгованості;
- 5) вплив за кордон власного капіталу;
- 6) недостатня ринкова орієнтація виробництва, передусім державних підприємств. Відсутність системи розмежування фінансів держави і підприємств, а також ефективних механізмів управління з боку держави діяльністю підприємств, що перебувають у повній чи частковій державній власності. Як результат – збереження у підприємств споживацьких очікувань щодо держави;
- 7) відсутність відповідних умов для виходу нових товаровиробників на ринок, діяльності на ньому (включаючи і зовнішній ринок);
- 8) загальна недосконалість структури управління економікою, зокрема невизначеність прав і відповідальності між центром і регіонами.

До другої групи факторів належать:

- 1) неузгодженість у проведенні в грудні 1993 р. та на початку 1994 р. економічної політики, насамперед грошово-кредитної і цінової, що зумовлено загальною причиною – відсутністю комплексної економічної програми, механізму її реалізації і, як наслідок, в умовах невизначеності цілей (у тому числі оперативних), втратою керованості економічними процесами;
- 2) надвисокі та нездійсненні наміри у бюджетній політиці, спроба збільшити у 1994 р. частку валового внутрішнього продукту (ВВП), що перерозподіляється через бюджет, посилення з цією метою податкового тиску і, як наслідок, – зменшення стимулів для виробництва: скорочення можливості для споживання товаровиробниками передусім інвестиційних ресурсів для відтворення виробництва; посилення переходу економіки в “тіньовий” сектор;
- 3) створення державного фіктивного попиту для товаровиробників з подальшим його нефінансуванням внаслідок невідповідності фактичних доходів бюджету і запланованих витрат, розрахованих від явно завищених планових оцінок надходжень до бюджету;
- 4) неадекватна економічній ситуації політика кредитних ставок і відсутність ринкових механізмів розподілу кредитних ресурсів НБУ, а отже, неможливість побудувати дійсно ринкові ланцюжки “кредит – виробництво – розподіл” та “кредит – інвестиції – технологічний процес”;
- 5) бартеризація зовнішньої торгівлі у відповідь на зовнішньоекономічну, валютну і податкову політику держави і, відтак, – звуження ринків і виведення прибутків від оподаткування;
- 6) різкість змін, особливо цінових пропорцій (грудень 1994 р.), що чинить негативний шоковий вплив на виробництво.

Крім загального падіння обсягів економічної діяльності (що відображається у показнику ВВП), на рівень життя населення загалом і кожної людини окремо впливають такі фактори:

- втрата мотивації до праці у більшості працівників державних підприємств та інших, що фінансуються за рахунок бюджету, в умовах невідповідності за-

трат праці і матеріального відшкодування, у тому числі в умовах штучно стримуваного безробіття, з усією моральною шкодою від нього для працівників і суспільства в цілому;

– неефективність і невідповідність економічному становищу в країні системи соціального захисту та її безадресність (відсутність механізму адресної допомоги малозабезпеченим).

Нарощування інфляційного потенціалу зумовлено:

- 1) наявною непропорційною структурою цін, що є результатом як ринкових, так і адміністративних дій у ціновій політиці в умовах загального обмеження попиту. Як наслідок, регульовані (а тим більше фіксовані) ціни практично не відповідають рівню виробничих витрат, посилюють навантаження на державний бюджет, сприяють неконтрольованому, неефективному використанню ресурсів на виробництві та в побутовій сфері;
- 2) значним дефіцитом бюджету, до якого потрібно відносити й наявну заборгованість, і державні витрати поза бюджетом, що фінансуються за рахунок емісійних кредитів НБУ. Теперішній механізм розподілу кредитних ресурсів НБУ не сприяє їх ефективному використанню, призводить до зловживань і не стимулює виробництво, що має кінцевий попит;
- 3) спробою держави за відсутності ринкових механізмів і структур розподілу продукції (особливо сільськогосподарської) виконувати ці функції, що, однак, одразу призводить до безумовної фінансової підтримки державою відповідних товаровиробників, сприяє їх розбещенню та зниженню ефективності виробництва;
- 4) неуніфікованістю обмінного курсу, наявним механізмом урахування витрат на імпортовану продукцію, збереженням невідповідності ціни на газ фактичним витратам за невирішеності питання сплати заборгованості (внутрішньої та зовнішньої) за енергоресурси. Крім того, діюча система валютного регулювання, наявність декількох валютних курсів, зокрема завищеного курсу НБУ, призводять до впливу валюти, стримування експорту і фактичного дотування імпорту.

Розглядаючи найближчу перспективу української економіки, можливі сценарії структурно-динамічних зрушень на 1995 р., треба дати неупереджену оцінку глибоким процесам, які, безумовно, мають пріоритет щодо стану фінансово-грошової системи і зовнішніх формально-арифметичних показників так званої фінансової стабілізації. Йдеться передусім про визначальні макроекономічні структури і пропорції – першооснову здорової економічної системи.

Суперечності відтворення суспільного продукту

Головним індикатором економічного і соціального розвитку є валовий внутрішній продукт. Його динаміка розкриває траєкторію кризи в народному господарстві України, яка почалася в 1990 р. і поступово збільшувала свій руйнівний вплив. У 1994 р. реальний обсяг ВВП відносно 1989 р. становив 49,6 %, або скоротився наполовину. Темпи падіння весь час зростали – з 4 % у 1990 р. до 8,7 – у 1991 р.; 9,9 – у 1992 р.; 17,1 – у 1993 р.; 23 % – у 1994 р.

Водночас у динаміці змін ВВП у 1994 р. з'явилися нові тенденції. Якщо у попередні роки падіння обсягів суспільного продукту відбувалося постійно, з наростаючим підсумком, то в поквартальному русі ВВП у 1994 р. була помітною певна стабілізація. Так, у I кв. до відповідного періоду 1993 р. ВВП становив 66 %, а в наступних кварталах – 74; 80,4 і 77 %. Скорочення темпів падіння суспільного продукту протягом року дозволяє сподіватися на те, що криза вичерпує свій потенціал, але це можливо лише за умови суттєвої корекції економічної політики.

Один з вирішальних факторів економічної політики – макроекономічне регулювання прибутку в народному господарстві, який є основою суспільного відтворення, розв'язання проблем виходу з кризи, здійснення ефективної промислової політики та структурної перебудови в цілому. Водночас в економіці відбуваються негативні процеси різкого підвищення частки проміжного продукту та відповідного зменшення питомої ваги галузей, що виробляють кінцевий продукт. У 1994 р. на базові галузі, зокрема електроенергетику, паливну промисловість та металургію, припадало 47,1 % промислової продукції в поточних цінах, а на машинобудування, легку і харчову промисловість – тільки 36,8 %.

Випереджальне зростання цін у 1994 р. на проміжну продукцію (у 38,1 раза у вугільній промисловості, у 13,8 раза в чорній металургії за загального зростання оптових цін у 6,56 раза) формує надзвичайно потужний потенціал інфляції витрат. За попередніми розрахунками, у 1995 р. тільки в чорній металургії питома вага витрат на енергоресурси в загальному обсягу матеріальних витрат може досягти 54,7 %, зокрема на природний газ – 23,1 %; кокс – 16,4; вугілля – 7,1 %. Це, у свою чергу, викликатиме подальше й досить інтенсивне зростання матеріальних витрат і відповідне зменшення прибутку.

Тим часом у деяких офіційних документах, зокрема у доповіді про роботу Кабінету Міністрів України в 1994 р., позитивно оцінюється збільшення обсягів прибутку, у тому числі в IV кв. до 200 трлн крб. Така оцінка, однак, побудована на нерозумінні, некритичному трактуванні наслідків інфляції витрат. У IV кв. 1994 р. був найвищий за рік індекс оптових цін у промисловості (у середньому 465,8 % до грудня попереднього року), що вплинуло на вартісні показники продукції, а відтак – і на обсяги прибутку.

Проте аналіз реальних темпів зростання промисловості свідчить про вкрай загрозливі пропорції змін промислового прибутку. Розрахунки в цінах I кв. 1993 р. та до його бази показують, що в IV кв. 1994 р. при зменшенні випуску продукції на 40 % прибуток скоротився на 79 %, або фактично в п'ять разів. У IV кв. 1994 р. промислове виробництво зросло порівняно з III кв. на 12,6 %, а прибуток скоротився на 28,1 %. Пролонгація цієї тенденції на 1995 р. свідчить про кардинальне зменшення джерел відтворюваних ресурсів, насамперед інвестицій, і різке звуження оподаткованої бази бюджету.

Є як мінімум чотири причини різнонаправлених змін промислового виробництва і прибутку:

- зростання матеріаломісткості промислового виробництва;
- бартеризація зовнішньоекономічних зв'язків;
- деформації структури кінцевого використання прибутку;
- переливання прибутку в тіньовий сектор економіки.

Зростання енергоемності та матеріаломісткості виробництва пояснюється передусім зростанням цін на енергоносії. У IV кв. 1994 р. середня ціна 1000 м³ при-

родного газу становила 3030 тис. крб, у тому числі в грудні 4460 тис. крб. У I кв. 1995 р. ціни підвищуються до 9600 тис. крб, або більш як у три рази проти рівня цін у IV кв. 1994 р. Тим часом прямий вплив цін на енергоносії є набагато меншим, ніж їх кумулятивний вплив на загальний індекс цін по всьому технологічному ланцюгу. Це означає, що більшість попередніх розрахунків щодо головних макроекономічних індикаторів, передусім ВВП, національного доходу, бюджету тощо, доведеться істотно коригувати й переглядати. Принаймні підвищення матеріаломісткості продукції буде, безумовно, вищим, ніж в останніх розрахунках, а отже, треба готуватися до інтенсивної інфляції втрат і вживати запобіжні заходи. Досить імовірно, що в 1995 р. в економіці стануться дві цінові хвилі. Одна пов'язана з підвищенням цін на енергоносії наприкінці минулого року і повинна завершитися в цінах обробної промисловості. Друга – розпочалася на базі цін I кв. 1995 р. Перехресщуючись одна з одною, цінові хвилі можуть внести хаос у народне господарство, породити стихійні деструктивні процеси, міжгалузеві протистояння. Тому найбільш відповідальним завданням органів державного управління є надання цим явищам керованого, впорядкованого характеру. Тут не можна обійтися без системи міжгалузевих угод щодо стримування цін, оперативної корекції цінових співвідношень, використання для цього економічних та адміністративних підойм.

Особливою проблемою є сам рівень цін на енергоносії. Україна поставлена в умови, коли купувати ресурси можна тільки за світовими цінами. Наприкінці 1994 р. ціна 1000 м³ природного газу становила 80–90 дол. США, зокрема на Роттердамській біржі – 80 дол.; на нафту – 117–128 дол./т; польське коксівне вугілля – 46–48; польське енергетичне вугілля – 52–34; енергетичне вугілля з країн СНД – 25–26 дол./т.

Водночас у країнах СНД ціни на ресурси є дещо нижчими. Окремі комерційні структури купували природний газ по 40 дол. за 1000 м³. Світові ціни надто обтяжливі для всіх суб'єктів колишнього Союзу, не відповідають реальній структурі їх економік. За цих умов, враховуючи спільні інтереси та тісну виробничу кооперацію, було б правильним домагатися угод про обмеження цін на ринках СНД, що сприяло б підвищенню конкурентоспроможності наших економік.

Вихід України з енергетичної залежності пов'язаний з розвитком власної паливно-енергетичної бази. За всіх фінансових труднощів не слід більше економити на пошукових роботах на нафту, газ та інші копалини. Нарешті, принципове розв'язання енергетичної проблеми, одержання необхідних коштів для оплати поставок вимагають акцентувати увагу на розвитку обробної промисловості, кардинальному зниженні її матеріаломісткості, на політиці експортної орієнтації національної економіки.

Є й інший бік справи, пов'язаний з регулюванням внутрішніх цін.

Лібералізовані ціни залежать, як відомо, від коливань валютного курсу. Приборкання внутрішніх цін залежатиме від стійкості національної валюти. Недопущення подальшого падіння курсу українських грошей, як кажуть, зв'язування валютного курсу, є однією з нагальних проблем держави з огляду на особливості господарської ситуації та характер відтворення суспільного продукту.

Зниження прибутковості народного господарства значною мірою пояснюється бартеризацією зовнішньоекономічних зв'язків і пов'язаним з цим зростанням дебіторської заборгованості. У 1994 р., за даними Державного митного комітету України, бартерний експорт досяг 4,8 млрд дол., а імпорт – 3 млрд дол. Товарний

кредит України зарубіжним партнерам дорівнював 1,8 млрд дол. За деякими експертними оцінками, він навіть більший, сягає 3 млрд дол. і перевищує річну суму зарубіжної допомоги та заборгованості за поставки газу. Фактично Україна є донором зарубіжних партнерів.

Тільки в промисловості у січні – жовтні 1994 р. дебіторська заборгованість зросла в 1,9 раза і перевищувала в бухгалтерському балансі підприємств частку оборотних коштів у запасах товарно-матеріальних цінностей. Тому треба негайно вжити заходів, щоб домогтися повернення простроченої дебіторської заборгованості за експортними операціями. Було б доцільно обмежити або припинити виділення державних капітальних вкладень, пільг та субсидій господарським суб'єктам, що не забезпечують повернення валютної виручки в Україну.

Важливим недоліком господарювання в умовах кризи є деформація в розподілі прибутку. У 1990–1994 рр. зменшилася частка прибутку, що сплачується до бюджету, – з 39,3 % загальної його маси до 32 %. З огляду на це було б логічним сподіватися на розширення масштабів інвестування виробництва. Однак фактично питома вага витрат на розвиток виробництва скоротилася з 33,6 до 26,7 %. При цьому слід зазначити, що в умовах 1990 р. 95 % інвестицій формувалося за рахунок централізованих джерел, а в 1994 р. їх частка зменшилася до 25 %. Поряд з падінням відносної величини амортизаційних відрахувань це свідчить про багаторазове зниження реальних інвестицій у виробництво, які взагалі є головною підмогою виходу з кризи й розвитку економіки.

Водночас різко зросли витрати на матеріальне заохочення працюючих та інші цілі – з 12,6 до 27,3 % прибутку. Вони перевищують обсяги виробничого інвестування. Тільки на додаткову оплату праці в 1994 р. було спрямовано 84 трлн крб, що становило 77 % дефіциту державного бюджету. У 1995 р. на основі Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28.12.1994 № 334/94-ВР розмір доходів, що залишаються суб'єктам господарювання, збільшиться приблизно на 15 %.

Крім того, в останні роки нагромадження спрямовуються не стільки на розвиток виробничого потенціалу, скільки на приріст матеріальних оборотних коштів та запасів. У 1994 р. норма нагромадження у національному доході досягла високих значень, а саме 33,2 % використаного національного доходу, зокрема матеріальних оборотних коштів і запасів – 24 %. У результаті досить великі джерела нагромадження попри кризовий перебіг подій спрямовуються на просте виживання господарських структур і населення. Треба відверто наголосити, що така лінія безперспективна й веде в нікуди.

Суперечності у використанні прибутку і ресурсів нагромадження свідчать про важливі прорахунки в системі макроекономічного регулювання. Це вимагає істотної корекції методів реформування української економіки.

Передумови розвитку економічної ситуації в Україні: альтернатива-1995

Різке загострення кризового стану української економіки у 1994 р. та критична межа, до якої впало виробництво у промисловості, багатьох галузях сільського господарства, будівництві, згорнулася робота сфери обігу суспільного продукту, безприкладне для мирного часу зубожіння народу вимагають хоча б побіжних

прогнозів подальшого перебігу подій, щоб активізувати вплив економічних та адміністративних регуляторів, зламати зрештою негативні тенденції, забезпечити економічну стабілізацію як платформу для подальшого динамічного розвитку економіки.

Жорстка детермінованість сьогочасної економічної ситуації в Україні певними внутрішніми і зовнішніми чинниками заздалегідь обмежує кількість можливих сценаріїв. Як реальні спробуємо розглянути принаймні дві гіпотези розвитку основних економічних тенденцій у 1995 р.

Перша гіпотеза випливає з передумов, що спираються насамперед на визначальні конструктивні пропозиції, викладені в програмному документі “Шляхом радикальних економічних реформ” Президентом України Л. Д. Кучмою на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Отже, можна припустити, що в 1995 р. розпочнеться прискорене формування приватного сектору, відродження в усіх секторах економіки всього розмаїття форм приватної власності. При цьому держава не тільки не перешкоджатиме, а й послідовно підтримуватиме підприємництво.

Відбуватимуться керована державою широкомасштабна корпоратизація та приватизація державних підприємств. Набудуть розвитку інститути ринку, передусім фондовий ринок, а також комерційні банки, трастові компанії, холдинги, інвестиційні фонди, страхові компанії тощо.

Найближчим часом буде здійснено грошову реформу, що сприятиме оздоровленню всієї фінансової та грошової системи. При цьому буде запроваджено фіксований курс національної валюти до однієї з іноземних валют і заборонено обіг на території України іноземної валюти та її використання як засобу платежу.

Цілковито можливими стануть радикальні зміни в системі оподаткування, пов'язані з її подальшою лібералізацією та децентралізацією, забезпеченням принципу рівності оподаткування будь-яких суб'єктів господарювання, спрямованості на стимулювання виробництва та підприємництва.

Цей курс отримає підтримку міжнародних фінансових та економічних організацій, а відтак і певні кредити, необхідні, зокрема, для утворення фонду стабілізації гривні та забезпечення її валютної конвертованості.

У рамках цієї гіпотези можна розраховувати на постачання газу в Україну з Туркменістану в повному обсязі, передбаченому відповідними домовленостями 1994 р. (близько 20 млрд м³, не рахуючи 9 млрд м³ комерційними каналами), та газу і нафти з Росії за стабільними з III кв. 1993 р. цінами (зокрема, нафта по 80 дол./т) і в обсягах, не менших, ніж газу в 1994 р. Зокрема, ресурси нафти в Україні становитимуть 32–35 млн т. Імпорт газу з Росії досягне майже 60 млрд м³.

Важливо також, щоб держава знайшла ресурси для збереження потенціалу вугільної промисловості від подальшого руйнування. За першим сценарієм передбачається, що кошти для дотування галузі, її соціальної стабілізації дадуть можливість зупинити скорочення видобутку вугілля у масштабах, властивих 1994 р. (майже на 20 млн т/рік), і його загальний видобуток у 1995 р. становитиме не менше 90–95 млн т.

Припускається, що, зрештою, буде хоч би частково відновлено імпорт бавовни з Узбекистану, і це дасть змогу зупинити катастрофічне згортання виробництва продукції легкої промисловості. За угодою з Узбекистаном, у 1995 р. в Україну надійде 48 тис. т бавовни-волокна (середньорічний імпорт до розпаду колишнього

СРСР становив утричі більше). Не буде зупинено атомні електростанції України, передусім Чорнобильську.

Друга гіпотеза виходить з припущень, що внаслідок певної протидії Верховної Ради України, помилкових рішень уряду в процесі реалізації нового курсу соціально-економічної політики, несприйняття деяких положень цього курсу події розгортатимуться за іншим сценарієм.

Зокрема, Верховна Рада України і надалі зволікатиме з розгортанням фундаментальних системних та інституційних перетворень, насамперед демонополізації і приватизації, всебічною підтримкою здорового підприємництва. Така позиція може затримати надходження кредитів “під економічні реформи” з країн “сімки” та міжнародних фінансових і економічних організацій, що, у свою чергу, створить певні труднощі для проведення грошової реформи.

Гальмуватимуться створення та функціонування повноцінного фондового ринку. Непрогнозованою може бути політика щодо валютного курсу. Ускладниться лібералізація експорту.

За перелічених умов протягом прогнозованого року може виникнути загроза скорочення постачання нафти і газу з Росії приблизно на одну третину порівняно з обсягами їх закупівлі у 1994 р. Триватиме гостра криза у вугільній промисловості України, і спад виробництва до рівня 1994 р. становитиме не менше 15–20 %.

Водночас обидві гіпотези жорстко детерміновані передумовами 1994 р., що може істотно зблизити прогнозовані траєкторії на найближчу перспективу.

По-перше, цінова політика уряду, новий тур якої розпочався у листопаді 1994 р., є у своїй основі інфляційною, що ставить під загрозу президентську програму економічних перетворень як таку. Насправді чергове багаторазове адміністративне підвищення цін з одночасними можливостями звільнення процесу ціноутворення у монополізованих секторах економіки від контролю, за відсутності ринкових регуляторів є надзвичайно небезпечним. Адже йдеться про блокування ділової, підприємницької активності в усіх секторах і сферах економіки, знецінення нагромаджень підприємств і населення. Через істотне штучне обмеження попиту цілком прогнозоване подальше згортання виробництва. Можлива деградація цілих секторів економіки, що прискорюватиме подальше поглиблення її кризи. Блокується інвестиційна діяльність. Відбуватиметься цінова деформація орієнтирів структурної перебудови. Новий ціновий поштовх, однак, не враховує того, що є тісна кореляційна залежність між структурою цін і технологічною структурою виробництва. Отже, структурно-технологічна нерівновага в нашій економіці, наявність великого сектору низькотехнологічних виробництв з високим рівнем енергетичних та інших ресурсних витрат накладають серйозні обмеження на маневрування цінами. Зберігається і посилюється загроза соціального вибуху в суспільстві.

По-друге, на масштабах перероблення сільськогосподарської сировини у 1995 р. не можуть не відбитися негаразди з врожайністю, формуванням державних ресурсів цієї сировини у 1994 р. Зокрема, слід врахувати, що впродовж 1994 р. до державних ресурсів надійшло лише 76 % зернових культур порівняно з 1993 р., 68 % цукрових буряків, 24 % насіння олійних культур, 44 % картоплі, 58 % овочів, 31 % плодів. Обсяги закупівель худоби і птиці скоротились на 20 %, молока – на 20, яєць – на 28 %. Погодні умови 1994 р. змусили провести пересівання 1,5 млн га

озимих. У цілому обсяги весняних польових робіт у 1995 р. збільшилися на 4,7 млн га, або на 30 %.

По-третє, обсяги виробництва у 1995 р. багато в чому будуть обмежені внаслідок тривалого спаду інвестиційної активності. Капітальні вкладення у 1994 р. за всіма джерелами фінансування зменшилися порівняно з 1990 р. у 2,5 раза. Відповідно згортаються обсяги підрядних робіт, введення в дію виробничих потужностей. Катастрофічними темпами скорочується соціальне будівництво, передусім житла, шкіл, дошкільних закладів, поліклінік.

Зрозуміло, брак мотивації до продуктивної праці, вкрай обмежене споживання, насування загрози безробіття мають бути взяті до уваги в обох гіпотезах. Це те негативне тло, яке безпосередньо пов'язане з прийнятим у жовтні 1994 р. неолібералістським курсом реформ.

Серед окреслених сценаріїв розвитку економічної ситуації в Україні у 1995 р. не знайшлося місця тому, що міг би бути реалізований за умов усвідомлення хибності взятої на озброєння політики традиційної фінансової стабілізації з її жорстким монетаристським підходом, повної зміни курсу і переорієнтації на соціально орієнтовані моделі ринкової економіки на зразок реалізованих у деяких західноєвропейських соціал-демократіях. Адекватною умовам України, на нашу думку, могла б стати неоструктуралістська модель, що спирається на концепцію активного структурного регулювання та регулювання цін на монопольних ринках. Вирішального значення набуває контроль за відносними цінами на первинні ресурси, ефективність якого залежить від укладення угод між виробниками і споживачами. При цьому одним з головних структурних пріоритетів економічної політики залишається доведення рівня відносних цін на первинні ресурси до світових, однак протягом тривалого часу, насамперед у міру розв'язання проблеми ресурсозбереження. Неоструктуралістська модель довела свою ефективність у деяких нових індустріальних країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону.

У Національному інституті стратегічних досліджень, спираючись саме на розглянуті два цілком реалістичні альтернативні сценарії 1995 р., з допомогою економіко-математичної моделі міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції в народному господарстві зроблено прогностичні розрахунки можливих обсягів виробництва (за умов незмінної структури споживання). В основі розрахунків – різні гіпотези обсягів імпорту енергоносіїв з Росії і Туркменістану, бавовни-волокна з Узбекистану, що безпосередньо позначиться на виробництві продукції в енергозалежних (і не тільки) галузях, на масштабах завантаження потужностей української нафтопереробної промисловості. Враховано можливість у першому варіанті подальшого скорочення будівельно-монтажних робіт (не менш як на 15–20 % їх обсягу у 1994 р.), зважаючи на закономірне згасання інвестиційного процесу – передусім через брак коштів у замовників, обвальне згортання виробництва будівельних матеріалів упродовж 1991–1994 рр. (у середньому на 60–65 %), скорочення будівельних заділів тощо.

На прогнозоване скорочення виробництва продукції харчової промисловості мають вплинути криза сільського господарства, обсяги спаду виробництва у 1994 р., багаторазове за останні роки зменшення постачання села технікою та матеріалами.

Загалом перший сценарій виходить зі збереження обсягу імпорту в Україну нафти, газу або відновлення його до рівня 1992–1993 рр. Аби пом'якшити жорсткість альтернативи, що розглядається, у рамках кожного зі сценаріїв було здійснено до-

даткові розрахунки, коли другий підваріант відрізняється від першого на 5–7 пунктів у бік ускладнення (погіршення) вихідних передумов. Як перший, так і другий сценарій методично побудовано в такий спосіб, щоб одночасно враховувались 4–6 вихідних обмежувачів (галузевих прогнозів), які вже в процесі балансових перерахунків дещо коригувались.

Що очікує на українську економіку у 1995 р., якщо розвиток подій буде відносно сприятливішим? З табл. 6.1, зокрема, бачимо, що валовий внутрішній продукт зменшиться порівняно з 1994 р. на 16–20 %, продукція промисловості – на 14,5–18,7 %. Незважаючи на можливу певну стабілізацію в нафтогазовому комплексі (падіння виробництва може становити 2–5 %), криза в паливно-енергетичному комплексі, насамперед у вугільній промисловості та електроенергетиці, триватиме (це довів і I кв. 1995 р.). Енергозалежність України, яку за рік-два навряд чи вдасться подолати через гальмування науково-технічного прогресу і збереження старих ресурсопоглинаючих технологій, а також “забальзамованість” виробничої структури, змусить активніше протидіяти структурно-технологічній незбалансованості народного господарства. Звуження енергетичної і в цілому ресурсної бази вплине на подальше помітне скорочення виробництва продукції чорної і кольорової металургії (відповідно на 18–23 і 11–13 %). Темп згортання виробництва у хімічній та нафтохімічній галузі загальмується приблизно удвічі порівняно з 1994 р., однак залишиться відчутним (на 15–20 % за рік). Отже, криза в матеріалозабезпечувальних галузях промисловості України триватиме. Про це свідчить і прогнозний розрахунок скорочення продукції лісової, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості (на 16–20 %) та промисловості будівельних матеріалів (на 20–24 %).

Критичний рівень забезпечення потреб сільського господарства насінням, паливом, технікою, необхідність пересівання значних площ сільськогосподарських культур, практична відмова держави від цілеспрямованого дотування цієї галузі, що піднімає ціни на її продукцію до рівня, вищого за світовий, позбавляючи тим самим конкурентоспроможності, не дають можливості з оптимізмом оцінювати перспективу 1995 р. До того ж небажаної стабільності набув процес скорочення поголів'я великої рогатої худоби і свиней у тваринництві у зв'язку з нерозв'язаністю кормової проблеми. Отже, ймовірно зменшення продукції сільського господарства приблизно на одну п'яту. Кращі результати можливі лише в разі сприятливих погодних умов.

Внаслідок скорочення масштабів виробництва продукції, передусім вантажомісткої, триватиме транспортна криза. Обсяг перевезення вантажів усіма видами транспорту зменшиться на 20–25 %. Через надвисокі транспортні тарифи попит на послуги транспорту, зокрема і з боку пасажирів, залишиться обмеженим.

Уже початок 1995 р. не дає жодних підстав для райдужних сподівань щодо поживлення інвестиційної діяльності. Обсяг будівельно-монтажних робіт має зменшитися не менш як на 20–25 %. Слід також зважати на тенденцію до скорочення іноземних інвестицій в українську економіку.

Другий варіант альтернативи-1995 передбачає нестабільність імпорту нафти і газу з Росії та Туркменістану, що, з огляду на історію економічних відносин України з цими країнами СНД, є цілком можливим. Адже Україна ще не здатна гарантувати своєчасну оплату за імпорт, що й було доведено впродовж 1993–1994 рр., а також на початку 1995 р. Замість звичних очікуваних 28 млрд м³ газу, які в Україну

Таблиця 6.1

**Зміна обсягів виробництва в народному господарстві України
при варіюванні обсягів виробництва та імпорту
за деякими галузями народного господарства, %**

Галузі народного господарства	Сценарії			
	1	2	3	4
Промисловість, усього,	-14,51	-18,72	-23,45	-27,28
<i>у тому числі:</i>				
електроенергетика	-19,16	-23,95	-26,12	-30,48
нафтогазова промисловість	-2,14	-4,55	-18,20	-20,39
вугільна промисловість	-18,43	-23,04	-25,13	-29,32
інша паливна промисловість	-18,79	-23,48	-25,61	-29,88
чорна металургія	-18,66	-23,33	-25,45	-29,69
кольорова металургія	-11,08	-13,84	-15,10	-17,62
хімічна і нафтохімічна промисловість	-15,55	-19,43	-21,20	-24,73
машинобудування і металообробка	-17,11	-21,39	-23,33	-27,22
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість	-15,76	-19,69	-21,48	-25,06
промисловість будівельних матеріалів, скляна і фарфоро- фаянсова промисловість	-19,17	-23,96	-26,14	-30,49
легка промисловість	-4,43	-0,11	-23,58	-27,51
харчова промисловість	-18,83	-23,53	-25,67	-29,94
інші галузі промисловості	-14,87	-18,59	-20,28	-23,66
Будівництво	-19,40	-24,25	-26,45	-30,86
Сільське і лісове господарство	-19,08	-23,86	-26,02	-30,36
Транспорт (вантажний) і зв'язок	-19,40	-24,25	-26,45	-30,86
Торгівля, харчування, заготівля, матеріально-технічне поста- чання і збут	-19,40	-24,25	-26,45	-30,86
Інші види діяльності сфери матеріального виробництва	-19,18	-23,97	-26,14	-30,50
<i>Народне господарство, усього</i>	-15,86	-20,24	-24,25	-28,24

надходили з Туркменістану, імпорту у 1994 р. становив лише 12 млрд м³. Сучасна політика Росії щодо України є непередбачуваною. Нестабільною залишається і внутрішньополітична ситуація в Росії. Тому важко прогнозувати стабільність обсягів нафти і газу, імпортованих звідти Україною. За певних обставин, не завжди пов'язаних зі світовою кон'юктурою, Росія може підвищити ціну на нафту, яка експортується в Україну, що, як зазначалося, з III кв. 1993 р. залишається на рівні 80 дол./т, тоді як ціна світового ринку останнім часом коливається близько 100 дол./т після її зниження протягом 1992–1993 рр. на 15–17 % щороку. Відповідно другий варіант прогнозу не може не враховувати можливого підвищення ціни на нафту або з першого, або з другого півріччя 1995 р. на 25 %, а за певних умов – і на 35–40 %. Загалом цей сценарій розрахований на скорочення імпорту нафти за міждержавними угодами на 10–20 %.

Можливі й тимчасові зупинення надходжень газу як з Росії, так і Туркменістану, що загострить енергетичну кризу в Україні. Ще не набули необхідної стабільності економічні зв'язки з іншими державами СНД, зокрема з Узбекистаном. Не

слід оцінювати як абсолютно гарантовані передбачені міждержавною угодою обсяги імпорту Україною найважливішої сировини для легкої промисловості – бавовни-волокна.

Отже, за другим варіантом, якщо додати гальмування Верховною Радою України прийняття необхідних законодавчих актів, насамперед щодо лібералізації податкової політики (у березні 1995 р. її концепція ще не була затверджена), земельної реформи, реформи оплати праці, зволікання уряду з проведенням повноцінної грошової реформи, умови функціонування української економіки будуть складнішими.

Слід розраховувати на скорочення обсягів нафтоперероблення на третину порівняно з 1994 р., виробництва товарів легкої промисловості – на 50 %, обсягів будівельно-монтажних робіт – на 27–32 %. Реалізація попередніх оцінок на моделі міжгалузевого балансу уточнила їх, принципово не змінивши.

Зокрема, валовий внутрішній продукт за дії всіх негативних чинників скоротиться на 24–28 %, продукція промисловості – на 23–27, зокрема машинобудування і металообробки – на 23–27; електроенергетики – на 26–30; вугільної промисловості – на 25–29; чорної металургії – на 25–30; хімічної і нафтохімічної промисловості – на 21–25; промисловості будівельних матеріалів – на 26–30; харчової промисловості – на 26–30 %. Дуже помітними є поваріантні відхилення обсягів продукції легкої індустрії. Якщо перший варіант прогнозу передбачає збереження сировинного забезпечення галузі, а тому обсяги її продукції стабілізуються, то другий варіант суворо оцінює такі можливості, що відіб'ється на подальшому, уже просто катастрофічному (при підсумовуванні обсягів скорочення продукції на 1993–1995 рр.) згортанні виробництва ще на 23–27 %.

Тотальне відчутне падіння виробництва, насамперед у споживчому комплексі, не може не вплинути на згортання роздрібного товарообороту на 26–31 %, що є показовим індикатором нездоров'я економічної системи загалом.

Таким чином, зруйновані кризою 1991–1994 рр. підвалини української економіки за відсутності рішучих, сміливих дій виконавчої влади, наявності “кволого” парламенту не дають можливості сподіватись на злам негативних тенденцій і швидке одужання хоч би життєво визначальних секторів економічної системи найближчим часом.

Зрозуміло, у такому разі об'єктивно неможливими є фінансова стабілізація, оздоровлення бюджетної системи, грошового обігу.

Руйнівна цінова політика уряду, наслідки якої всі вже вкотре після 1992 р. відчували з жовтня – листопада 1994 р., коли розпочалася нова хвиля перманентного підвищення цін, як оптових, так і роздрібних, не стала та й не могла стати фактором заохочення товаровиробника та збільшення надходжень до бюджетів. Натомість вона підбурює новий інфляційний цикл, відтворюючи ситуацію 1993 р., коли посилились і спад в економіці у зв'язку з нездатністю зосереджувати інвестиційні ресурси на вирішальних напрямках структурної політики, і темпи гіперінфляції, оскільки не проводилось внутрішньо цілісної антиінфляційної політики за одночасних намагань поєднати засоби жорсткого монетаристського курсу з погано контрольованою кредитною емісією, підтримкою державних підприємств-банкрутів.

Разом з тим викликає сумнів офіційна (Міністерства статистики України) оцінка інфляції споживчого ринку. Тоді як роздрібні ціни переважної частини товарів і послуг, що є основою споживчого бюджету, тільки впродовж листопада 1994 –

січня 1995 р. зросли у 5–10 і більше разів і цей факт приховати не можна, в офіційних статистичних зведеннях, а отже, і з високих трибун наводять приголомшливі за неадекватністю оцінки, згідно з якими місячний індекс інфляції у січні 1995 р. дорівнював лише 21,2 %; у жовтні 1994 р. – 22,6; у листопаді 1994 р. – понад 72; у грудні 1994 р. – 26 % (у лютому 1995 р. – 18 %). Ішлося навіть про те, що, зважаючи на індексацію грошових доходів у бюджетній сфері, реальна заробітна плата населення України в останні місяці 1994 р. залишилася стабільною (???). Насправді розгорнувся новий цикл гіперінфляції, і якщо грошова реформа найближчим часом не відбудеться (а все йде до того), то інфляція в цей період становитиме щонайменше 700–750 % (до грудня 1994 р.). Якщо реформу вдасться провести, то з другого півріччя, з урахуванням комплексу інших антиінфляційних заходів, інфляція дещо вгамується (до 15–20 % щомісяця) з наближенням до 8–10 % наприкінці року. За розрахунками Міністерства статистики України, індекс інфляції споживчого ринку за I півріччя 1995 р. становив 185,4 %. І це при тому, що ціни на платні послуги населенню підвищилися за цей самий період більш як у три рази. Комунальні платежі, вартість ліків, багатьох продовольчих і непродовольчих товарів зростають вищими темпами.

За другим сценарієм цей процес матиме більш тривожне забарвлення, і річна інфляція 1995 р. вийде за межі 5000–7000 %. Утім, якби вдалося скористатися таким рівнем інфляції і за рахунок пом'якшення кредитного процента стимулювати інвестиційну діяльність, цьому було б економічне виправдання. Вітчизняна практика, на жаль, свідчить, що ми не навчилися керувати інфляційними процесами.

Щодо прогнозу соціальних наслідків функціонування української економіки у 1995 р., то він не може бути втішним, насамперед через економічно безграмотні аргументи, якими керується уряд у політиці цін і заробітної плати. Один з найвагоміших, на думку урядовців, аргументів полягає в тому, що підвищення заробітної плати є потужним інфляційним чинником, а це аж ніяк не вписується в арсенал монетаристських заходів. Більше того, люди, що обіймають відповідальні посади, виступаючи на засіданнях Верховної Ради України та перед громадськістю, наводять розрахунки, які мають назавжди знеохотити навіть розпочинати розмову про оплату праці. Важко сказати, чого в такій аргументації менше: звичайної професійної чесності чи поваги до власного народу, який відверто ошукується.

По-перше, щоб заробітна плата впливала на інфляцію, вона має посідати чільне місце серед виробничих витрат. Коли йдеться про жалюгідні відсотки, до того ж за тенденції скорочення цієї частки внаслідок цілеспрямованої політики уряду щодо обмеження заробітної плати, то навіть багаторазове підвищення заробітної плати (а саме воно, на наш погляд, тільки і здатне розблокувати попит і дати “друге дихання” виробництву) не може стати катастрофічним для інфляційної динаміки та загальних економічних пропорцій і балансових співвідношень.

Принагідно доводиться нагадати, що питома вага заробітної плати зайнятих у матеріальному виробництві України у створеному національному доході у 1993 р. знизилась до 18 % (у валовому внутрішньому продукті – до 9 %), тоді як навіть у колишньому СРСР цей показник був не нижчим за 32–33 %, а зазвичай тримався у межах 35–38 %. У країнах, які ми називаємо розвинутими, згадана частка досягає 50–70 і навіть 80 %.

По-друге, чи може збільшення частки цілого, скажімо, удвічі, викликати збільшення цілого у п'ять разів? Але саме такий зв'язок винайшли деякі урядовці, по-

силаючись на так званий ефект мультиплікатора. Йдеться саме про заробітну плату з її мізерною часткою в собівартості продукції. Розрахунки, зроблені в грудні 1994 р. у Національному інституті стратегічних досліджень з допомогою моделі міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції у народному господарстві, переконують, що математичні та економічні закони і правила ще діють. У табл. 6.2, зокрема, підраховано, як вплине на загальний індекс цін цілком можливе підвищення цін на імпортовану у 1995 р. нафту, якщо Росії заманеться “підтягнути” їх до рівня світових, а також чи можуть бути катастрофічними наслідки збільшення рівня заробітної плати в 1,2 раза, як це планував зробити уряд України у грудні 1994 р. (потім, як відомо, приймалися рішення про підвищення її рівня в іншому діапазоні – приблизно в 1,15–1,3 раза). Отже, виявляється, що ні в першому, ні в другому випадку катастрофа та різке посилення інфляційних процесів, якими нас залякують урядовці, не відбудуться. Загальне підвищення індексу цін у народному господарстві за збільшення заробітної плати на 20 % становитиме 4 %. Принаймні пропорція 1 : 2,5 явно не діє.

Таблиця 6.2

Розрахунок рівноважних цін при зміні цін на нафту в 1,25 раза (а), у 1,375 раза (б) та при зростанні заробітної плати за галузями на 20 % (в), %

Галузі народного господарства	Сценарії		
	а	б	в
Промисловість, усього, <i>у тому числі:</i>	10,96	17,81	4,20
електроенергетика	16,97	27,58	3,69
нафтогазова промисловість	52,15	84,74	2,97
вугільна промисловість	4,17	6,77	7,67
інша паливна промисловість	6,84	11,08	5,70
чорна металургія	5,80	9,43	3,83
кольорова металургія	11,18	18,17	4,00
хімічна і нафтохімічна промисловість	8,23	13,37	3,19
машинобудування і металообробка	5,03	8,17	4,78
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість	6,61	10,74	4,30
промисловість будівельних матеріалів, скляна і фарфоро-фаянсова промисловість	9,00	14,62	4,14
легка промисловість	3,10	5,03	4,06
харчова промисловість	5,35	8,69	3,98
інші галузі промисловості	5,51	8,96	3,55
Будівництво	4,93	8,01	4,99
Сільське і лісове господарство	4,05	6,57	3,29
Транспорт (вантажний) і зв'язок	9,18	14,91	3,60
Торгівля, харчування, заготівля, матеріально-технічне постачання і збут	2,25	3,66	4,23
Інші види діяльності сфери матеріального виробництва	4,35	7,06	3,77
<i>Народне господарство, усього</i>	<i>9,24</i>	<i>15,02</i>	<i>4,11</i>

По-третє, в усьому світі висока заробітна плата вважається стимулом до споживання, отже, і до збільшення виробництва необхідної суспільству продукції. На

вирішальну роль фактора ефективного споживання вказував ще Дж. М. Кейнс. В Україні відбулося безпрецедентне обмеження попиту, що стало головним чинником катастрофічного спаду виробництва, а звідси – і доходів держави та підприємств, зменшення оборотних коштів, невщухаючої платіжної кризи. Лише відновлення мотиваційного механізму до продуктивної праці через її достойну оплату, аби реанімувати споживчий попит, здатне повернути заробітній платі її історичне місце в системі суспільних цінностей і факторів виробництва.

По-четверте, висока заробітна плата завжди вважалась одним з головних чинників науково-технічного прогресу. Саме вона змушувала і змушує підприємців шукати прогресивні техніку і технологію, аби замінити витрати на дорогу робочу силу високопродуктивним, відносно дешевим обладнанням. Ми, начебто не усвідомлюючи цього, продовжуємо економити на заробітній платі, гальмуючи інноваційний процес, зберігаючи “дідівські” технології, залишаючись на узбіччі світового науково-технічного і технологічного прогресу.

Отже, збереження саме такого ставлення держави до рівня життя народу поглибить загальносуспільну соціальну кризу, зробить існування людини нестерпним, остаточно похитне довіру до влади, позбавить економічні реформи будь-якої підтримки. Поглибиться соціальна поляризація суспільства, розшириться зона соціальних ризиків. І це тоді, коли досягнення соціального консенсусу мало б стати головним завданням перехідного періоду.

Чи є шанс врятувати ситуацію, надати економіці України іншої траєкторії, яка б справді вивела з кризи, а не прискореним темпом затягувала у “прірву”?

Наша група дослідників, що працювала під егідою Національного інституту стратегічних досліджень, вважає, що треба негайно вжити такі заходи:

1. Повністю змінити неолібералістський курс просування до ринку одним з позитивних – з арсеналу інституціоналістських моделей, що, до речі, цілком відповідало б і програмному гаслу, проголошеному у жовтні 1994 р. Одночасно повністю нейтралізувати в керівництві економікою України адептів неолібералістської моделі, теоретична обмеженість яких, явний брак практичного досвіду на макрорівні, неспроможність виробити конструктивний курс, забезпечити соціальний консенсус у суспільстві вже не потребують доказів і становлять загрозу національній безпеці України, що дедалі зростає.
2. Провести грошову реформу, безперечно, конфіскаційного типу, з виваженою регресивною шкалою обміну купоно-карбованців.
3. Провести реформу оплати праці, розпочавши її з нормування частки заробітної плати зайнятих у матеріальному виробництві у створеному національному доході (скажімо, на період подолання кризи – до 30–35 %, надалі – не нижче 50 %). У законодавчому порядку затвердити норму покриття мінімальною і середньою заробітною платою мінімального споживчого бюджету, розробивши його структуру за прикладом цивілізованих країн.
4. Лібералізувати податкову систему, надавши їй функції стимулювання товаровиробника.
5. Кардинально посилити роль держави у подоланні економічної кризи, усвідомивши при цьому світовий досвід, згідно з яким, по-перше, з кризи країну виводить саме держава, а не ринкові фінансові саморегулятори, які в неринковому, неадекватному середовищі просто не діють; по-друге, лібералізацією цін завершують, а не розпочинають процес виходу з економічної кризи.

6. Започаткувати активну державну структурно-інвестиційну політику.
7. Принципово змінити підхід до приватизації з урахуванням міри готовності українського суспільства до запропонованого йому так званими реформаторами швидкісного стилю. Головна мета приватизації – не стільки зміна власника, скільки здатність останнього забезпечити високу економічну ефективність виробництва. Темп і масштаби приватизації мають визначатися суто критеріями економічної доцільності, а не “олімпійської гонки”.
8. Знайти можливості для тривалого державного дотування цін на продукцію агропромислового комплексу, вугілля, послуги залізничного транспорту, за користування житлом і комунальними послугами.
9. Припинити всім набридлі псевдореформаторські просторікування. Зосередитись на розв’язанні актуальних економічних проблем з використанням професійних якостей спеціалістів, а не втілювати чиїсь амбіції.

6.2. СВІТОВА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА: ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ

Публікується за: Власюк О. С. Світова фінансово-економічна криза: виклики національній економіці та стратегія подолання / О. С. Власюк // Стратегічна панорама. – 2009. – № 1. – С. 24–30.

Сучасна світова фінансово-економічна криза, що за масштабом поширення та руйнівними наслідками вже характеризується як найбільша з часів Другої світової війни, зумовила контури фундаментальних змін у сучасній архітектурі міжнародної економіки, дослідження яких потребує ретельного переосмислення. Зокрема, міністр фінансів США Г. Полсон та колишній глава Федеральної резервної системи (ФРС) США А. Грінспен заявили, що такі кризи, як нинішня, відбуваються “раз або два на сто років”. Про глибину кризи можна судити за оцінками загальносвітових втрат від неї фінансових установ і банків, причому доволі оптимістичними, які, на думку голови Давоського форуму професора К. Шваба, становлять 5 трлн дол. США. Синхронність, з якою кризові явища проявилися в економіках різних регіонів світу, свідчить, що це не тимчасове згортання перегрітих ринків, а системна і всеосяжна світова фінансово-економічна криза, яка вплине на всі без винятку країни світу, і без належного реагування з боку урядів може призвести до тяжкої тривалої депресії.

Ситуація ускладнюється тим, що загальноприйнята логіка посилення державного управління в кризових умовах сьогодні не дає однозначно позитивних результатів. Державні антикризові механізми не завжди є прозорими, оперативними за часом та адекватними за засобами реагування викликам і масштабам кризи. Найгірше в цьому процесі те, що будь-яку неефективність сконцентрованих зусиль та витрачених бюджетних коштів завжди можна пояснити дією кризи, яка поглинула зароблені цілою нацією кошти. Уже нині можемо спостерігати, як уряди багатьох країн створюють у нормативно-правовому полі непрозорі механізми ургентного (“пожежного”) перерозподілу фінансових потоків на розвиток найбільш “постраждалих” ресурсозатратних секторів економіки, тоді як про необхідність фінансової підтримки технологічних галузей, які нададуть нації можливість у стратегічній перспективі посісти достойне місце у міжнародному поділі праці, забувають. Поки що констатується лише постійне нарощування ресурсів, орієнто-

ваних на подолання наслідків кризи, та погіршення прогнозів економічного розвитку переважної більшості держав.

За результатами оприлюдненого звіту Fitch¹, найбільшого падіння ВВП з часів Другої світової війни зазнають США, Великобританія, держави еврозони та Японія, агрегований показник ВВП яких у 2009 р. скоротиться порівняно з 2008 р. на 0,8 %. Для країн Європи падіння ВВП у III кв. 2008 р., за попередніми оцінками, становило 0,2 %, що сталося вперше за останні 15 років. Fitch також прогнозує у 2009 р. уповільнення зростання ВВП у Китаї до майже 7 %, що є найнижчими темпами останнього десятиліття.

У прогнозі ОЕСР² зазначається, що провідні країни зазнають найбільшого економічного спаду за останні 25 років. Очікується, що розвинуті економіки пройдуть через чотири послідовних квартали рецесії – з третього кварталу поточного року по другий наступного. Економічне зростання у США і еврозоні відновиться з III кв. 2009 р., а в Японії – з IV кв. За 2009 р. ВВП США скоротиться на 0,9 %; еврозони – на 0,6; Японії – на 0,1 %. У цілому економіки ОЕСР втратять 0,4 % ВВП. Кількість безробітних в ОЕСР зросте на 9 млн осіб, ціни на житло і далі знижуватимуться. Бюджетний дефіцит країн організації зросте з 2,5 % ВВП у 2008 р. до 3,8 у 2009 р. й 4,5 % у 2010 р. Найбільше занепокоєння експертного середовища викликає ситуація з державним боргом США: у наступному десятилітті країна перебуватиме серед держав з найважчим борговим тягарем – у 2009 р. дефіцит бюджету США досягне 1 трлн доларів.

Входження світової економіки у період рецесії формує широкий спектр загроз зовнішньо- та внутрішньоекономічному розвитку України: починаючи від згортання експортно орієнтованого виробництва і закінчуючи “імпортом” проблем, спричинених погіршенням економічної динаміки основних торговельних партнерів. У цих умовах для України актуалізується проблема невідкладного переосмислення стратегії зовнішнього та внутрішнього економічного курсу, оскільки світ, що змінився, уже ніколи не повернеться до попереднього стану.

Як наслідок, необхідним елементом сучасної державної стратегії України має стати реалізація антикризових превентивних заходів, спрямованих на те, щоб держава не тільки змогла вижити під час кризи, а й посилила вагу в міжнародних економічних відносинах, скориставшись перспективами відкриття нових ніш на ринках, які будуть звільнені внаслідок дії кризи. Стратегія реалізації таких заходів має враховувати обмежений період для прийняття антикризових рішень, непідготовленість державного апарату до діяльності в умовах кризи, неможливість обліку всіх кризових чинників, недостатність інформації про дію та наслідки кризи, інертність бюрократичної системи та неможливість оперативного коригування заходів у разі їх неефективності.

Оцінюючи перші наслідки впливу світової фінансової-економічної кризи на національну економіку, слід назвати такі особливості.

- Погіршення економічної динаміки виявилось найбільшим з листопада 2005 р. Так, реальний ВВП скоротився до рівня –2,1 % у жовтні 2008 р. (від-

¹ Global Economic Outlook. – 2008. – Nov. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fitchratings.com>.

² OECD Economic Outlook. – 2008. – № 84 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org>.

носно жовтня 2007 р.). Падіння промислового виробництва на від'ємному рівні нарощувалось із серпня 2008 р. (рис. 6.1). Є всі підстави вважати, що найгостріше кризу у 2009 р. відчують будівництво, металургія, коксохімія, електроенергетика, машинобудування.

Рис. 6.1. Динаміка ВВП та промислового виробництва України у 2008 р.

- Зростання дефіциту платіжного балансу. Проблеми експорту на світові ринки, які виникли внаслідок кризи, а також інерція підживлення внутрішнього попиту за рахунок кредитів на імпорتنі товари ще з початку року сигналізували про накопичення небезпечного дефіцитного потенціалу, який у першій половині року ще перекривався надходженням ПШ та іноземними депозитами. З посиленням кризи та прийняттям плану Полсона для рятування економіки США, а також після аналогічних дій урядів інших країн на світовому ринку виник дефіцит долара, що посилювало його вплив з України. Одночасний дефіцит товарного балансу та фінансового рахунку сформував від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу за січень – жовтень 2008 р. в обсязі 10,5 млрд дол. США.
- Ускладнення доступу до фінансових ресурсів на внутрішньому ринку призводить до погіршення платіжно-розрахункової дисципліни в економіці, що стимулює зростання дебіторської і кредиторської заборгованості. Це тривожний сигнал щодо можливостей розблокування наявної ситуації зростаючого дефіциту оборотного капіталу. Так, обсяги приросту дебіторської і кредиторської заборгованості підприємств України у 2008 р. у середньому в 1,7 раза вищі порівняно з 2007 р. (рис. 6.2).

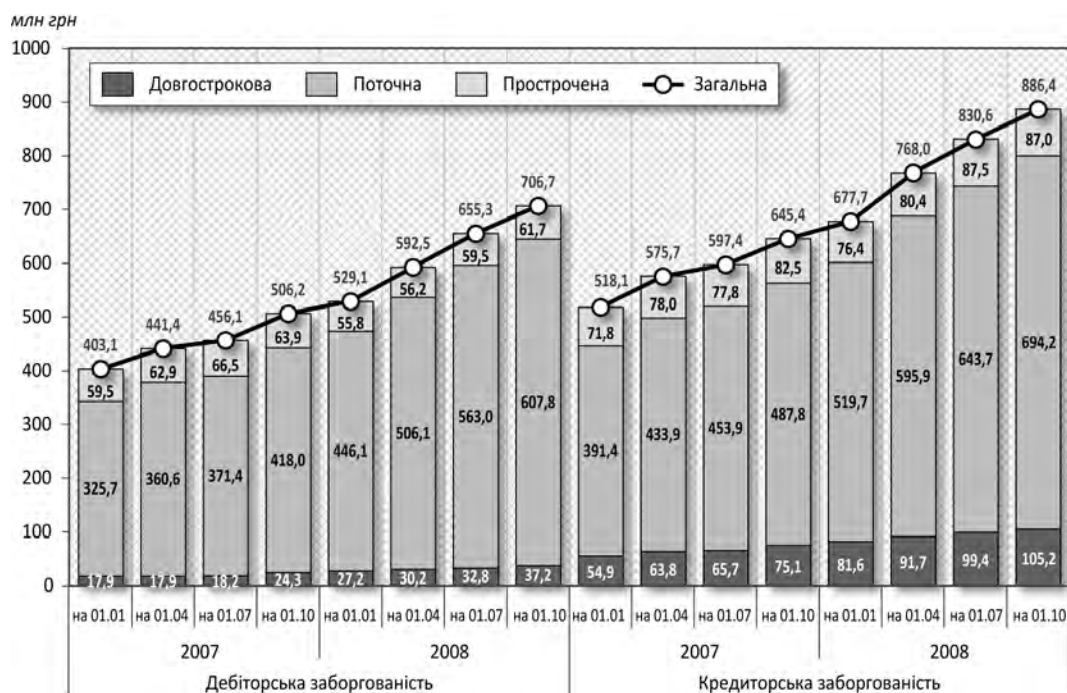

Рис. 6.2. Динаміка заборгованості підприємств України

Ще більш загрозливою тенденцією, яка охопила всі регіони України, є збільшення заборгованості з виплати заробітної плати. Зокрема, на початок січня 2008 р. сумарна заборгованість по всій Україні становила 687,7 млн грн, а на кінець першого півріччя вона зросла до 721,8 млн грн. Найвищі темпи зростання спостерігалися у вересні – жовтні 2008 р.: якщо на початку вересня сумарна заборгованість дорівнювала 695,2 млн грн, то вже на початок жовтня – 849,4 млн грн, а на початку листопада – 1,044 млрд грн;

- Втрата національними виробниками конкурентних переваг на внутрішньому ринку, яка відчутно проявилася з липня 2008 р. (рис. 6.3). Експортна активність національних виробників була єдиним механізмом компенсації втрат на національному ринку, що в умовах скорочення зовнішнього попиту та неволодіння стратегіями виходу на внутрішній ринок може призвести до структурного спаду в національній промисловості. Збереження високого рівня експортної активності промислових підприємств (частка експортної виручки національних виробників в обсягах загальної реалізації зростає, досягнувши у жовтні найвищого рівня – 45,4 %) на фоні скорочення їхньої присутності на внутрішньому ринку свідчить про посилення позицій імпортерів.

Водночас необхідно звернути увагу на прискорення зростання сільськогосподарського виробництва, яке за прогнозами НБУ у річному вимірі становитиме 38,3 %. Саме сільськогосподарський сектор, зокрема його зернова сфера, зробив найбільший позитивний внесок як у динаміку ВВП, так і у зростання експортної виручки від реалізації. Лише за 9 міс. 2008 р. від експорту зернових в Україну надійшло 2,6 млрд дол. США (за весь 2007 р. – 763,7 млн дол. США).

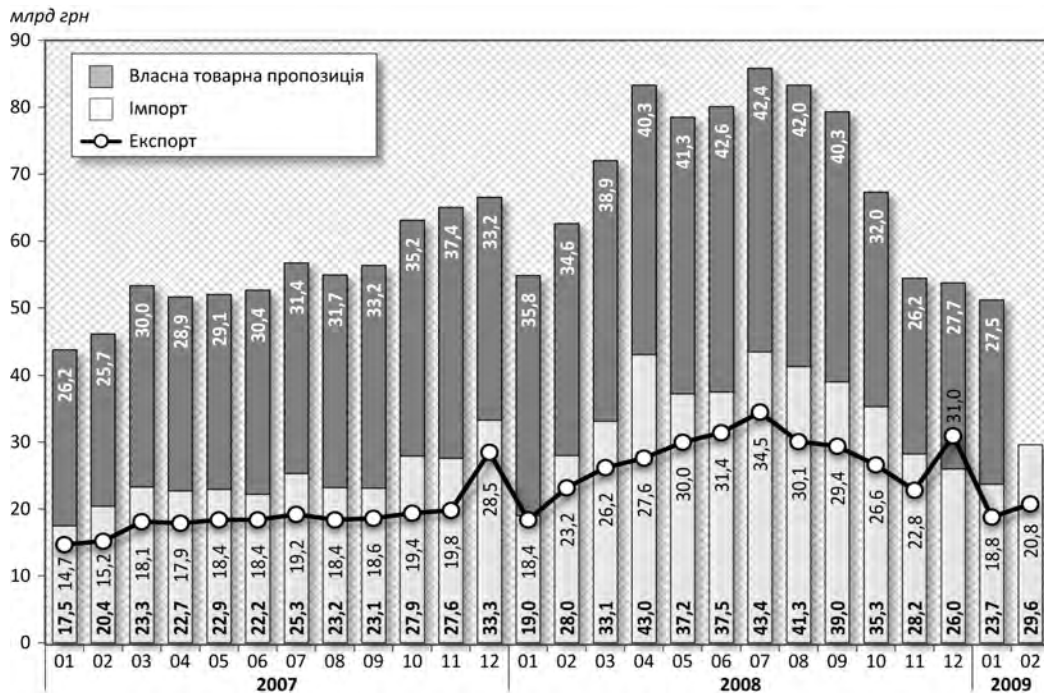

Рис. 6.3. Динаміка формування внутрішнього ринку та експорту промислової продукції

Як проміжні висновки слід назвати такі:

- національна економіка не була належним чином підготовлена до світової фінансово-економічної кризи, яка висвітлила проблеми, властиві їй, та поглибила наявні диспропорції;
- у держави немає комплексного плану реформування економіки та бачення її структурних і цільових пріоритетів на найближчі два роки, коли прогнозуються найбільш відчутні деформації у світовій економіці, а також негативні для України тенденції розвитку її ключових торговельних партнерів;
- плани рятування окремих українських галузей мають фрагментарний характер і не забезпечують ні довгострокові реформи в напрямі посилення конкурентоспроможності, ні контроль за витрачанням спрямованих у ці галузі національних ресурсів;
- відсутність єдиного координаційного центру в Україні (або відповідальної установи), який би взяв на себе функцію аналітичного моніторингу розвитку світової та внутрішньої кризи, оцінку ефективності витрачання ресурсів на подолання їхніх негативних наслідків, розроблення пропозицій стратегічного і тактичного характеру та оперативне коригування антикризових заходів не дає змоги оптимізувати позитивний ефект антикризового регулювання для економіки загалом;
- в умовах наростання світової рецесії та погіршення тенденцій розвитку основних торговельних партнерів України на державному рівні не вироблено належної стратегії захисту національного ринку та посилення присутності національних виробників на внутрішньому ринку;

- намітилася загрозна тенденція структурного безробіття та знецінення українських активів унаслідок девальвації гривні;
- некерована структуризація національної економіки та занепад розвитку важливих стратегічних секторів послаблюють позиції України у міжнародному поділі праці;
- високою є ймовірність настання дефолту корпоративного сектору національної економіки;
- в умовах дефіцитності легального оборотного капіталу слід очікувати посилення ринку “сірого”, або тіншового, капіталу, а також зростання масштабів тінізації економіки;
- в умовах знецінення національної грошової одиниці можливі стихійний перерозподіл власності та зловживання національними активами тощо.

Руйнівна сила світової фінансово-економічної кризи для національної економіки полягає насамперед у посиленні негативних деформацій, які накопичились у результаті постійного відкладання внутрішніх системних економічних реформ. По суті, національна економіка функціонує за умов, коли не визначено обґрунтованих пріоритетів розвитку і середньо- або довгострокової стратегії їх реалізації, що особливо небезпечно в умовах світової кризи. У цьому контексті практично безальтернативним шляхом виходу з кризи є створення і запровадження нової парадигми розподільних відносин у національній економіці, які навіть у кризових умовах можуть забезпечити її сталий розвиток і безпеку суб'єктів економічних відносин. Це передбачає не лише визначення межі, за якою уряд не повинен брати на себе зобов'язання з амортизації наслідків неефективної роботи комерційних структур, які, власне, сприяли розгортанню кризи, а й обґрунтування моделі централізації та розподілу фінансових потоків, орієнтованих на забезпечення балансу економічних інтересів усіх суб'єктів економіки.

Не змінені по суті відносини власності, які давали можливість протягом усього періоду незалежності України відкладати модернізацію промислового виробництва (в умовах кризи маємо яскравий приклад експортно орієнтованої металургійної галузі), довели, що формальна зміна власника з державного на приватного ще не означає запровадження ефективного конкурентоспроможного менеджменту, здатного формувати адекватні відповіді на кризові загрози. Водночас приклад США, коли потужні промислові приватні концерни звернулися за допомогою до уряду, свідчить про необхідність прийняття нестандартних рішень у формуванні нових відносин власності в Україні.

У модернізованій архітектурі сучасних міжнародних економічних відносин Україні вкрай важливо сформувати нову парадигму зовнішньоекономічного співробітництва та внутрішніх перетворень, яка міститиме адекватні зовнішнім викликам заходи протистояння та забезпечення позитивних імпульсів на внутрішньому ринку. Іншими словами, для України, яка в умовах кризи ще не досягла піку збитків унаслідок нестабільності світової кон'юнктури, актуалізується проблема формування оновленої стратегії забезпечення конкурентоспроможності, орієнтованої на нові цілі, адекватні викликам світового ринку.

Пріоритети цієї стратегії такі.

1. Переосмислення перспектив внутрішньої економіки на засадах системного структурного реформування, адекватного сучасним викликам. Відповіддю на погіршення зовнішньої ситуації має стати якісна переорієнтація на потенціал вну-

трішнього середовища, який слід мобілізувати на забезпечення стабільності процесу розширеного відтворення суб'єктами економічних відносин. Нація має сформувати чіткі та зрозумілі пріоритети відбудови економіки посткризового періоду. Ключовим аспектом повинен стати національний план дій щодо забезпечення конкурентоспроможності на основі консолідації економічних інтересів суб'єктів національної економіки, без залучення яких його реалізація матиме характер чергової піар-акції. Важливими елементами цього плану мають стати технологічне та галузеве структурування і концентрація національного бізнесу відповідно до визначених пріоритетів розвитку, що передбачає створення державою потужного мотиваційного середовища.

Серед оперативних заходів протидії кризі особливого значення набувають моніторинг та контроль за злиттям і поглинанням стратегічних національних компаній, чиї активи внаслідок кризи втратили вартість і стали потенційною мішенню для скуповування нерезидентами. Попередження зловживань з національними активами має перетворитися на пріоритетне завдання держави.

2. Прискорення розвитку національних галузей для задоволення потреб споживчого попиту внутрішнього ринку. Забезпечення потреб внутрішнього ринку потужностями національної промисловості, яке відкладалося роками, має стати ключовим орієнтиром виправлення структурних деформацій економіки. Відновлення інфраструктури, якісне задоволення потреб споживчого попиту, посилення наукомісткості та інноваційності національної продукції за рахунок використання національних можливостей і робочої сили є базовою платформою виходу з кризи.

3. Впровадження нової парадигми зовнішньоекономічної стратегії. Надмірну відкритість національного ринку, який функціонував на здебільшого непаритетних щодо основних торговельних партнерів засадах, слід суттєво переглянути та переосмислити, особливо в умовах світової фінансово-економічної кризи. Україні необхідна нова зовнішньоекономічна доктрина, адекватна логіці трансформації сучасних міжнародних економічних відносин. Широка участь у міжнародних економічних організаціях має забезпечувати симетричну присутність України на зовнішніх ринках. Зокрема, назріла гостра потреба у формуванні нової доктрини міжнародного економічного співробітництва України з державами Азії, яка б дала можливість оптимізувати їх експансію, спрямовану на захоплення національного ринку, та перевести взаємовідносини у русло розвитку науково-технічної кооперації.

4. Усебічний розвиток зернового потенціалу України та розширення експортної зернової торгівлі. Розвиток України як аграрної держави є надзвичайно перспективним чинником посилення ролі та ваги України у міжнародному поділі праці, що послідовно актуалізується за умов розгортання світової продовольчої кризи. Разом з тим скористатися потужним потенціалом зернового сектору Україна не може без невідкладної системної роботи у напрямі якісного посилення ролі держави в організаційно-економічному регулюванні відповідних процесів, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

5. Зміна парадигми національного фінансового ринку. В умовах кризи ключовим завданням фінансового сектору України є посилення фінансової дисципліни (особливо банківського сектору) з метою унеможливлення спекуляцій та інших зловживань, що перешкоджають розвитку галузей національної промисловості та централізують надприбутки, які вилучаються з реального сектору економіки. Таку схему розвитку фінансового сектору України слід жорстко забезпечити всіма від-

повідальними структурами. Переосмислення потребує й політика щодо процедури банкрутства неефективних господарських одиниць.

Водночас необхідно надати принципову оцінку наслідкам впливу ревальвації або девальвації курсу національної грошової одиниці на перебіг соціально-економічних перетворень в умовах розгортання світової фінансово-економічної кризи. Неоднозначність оцінок щодо впливу валютно-курсової політики на структурні параметри зовнішньої торгівлі, стан платіжного балансу, вартість фінансових активів суб'єктів національного ринку, вартісні параметри основних фондів, вартість робочої сили та інші чинники вимагає фахової дискусії щодо зазначених проблем у контексті забезпечення економічної безпеки держави та конкурентоспроможності національної економіки. Результатом такої дискусії має стати обґрунтування економічно доцільної та підзвітної суспільству стратегії валютно-курсової політики, яка б відповідала потребам забезпечення національних економічних інтересів на внутрішньому та зовнішньому ринках.

6. Переосмислення концепції розвитку міжнародного транзитного співробітництва. В Україні не повною мірою опрацьовано моделі включення у міжнародний транспортно-логістичний простір, внаслідок чого держава втрачає значні валютні надходження. Недостатнє впровадження сучасних технологій та незадовільна динаміка модернізації у зазначеній сфері зумовлюють відчутну втрату перспективних цільових ринків світових перевезень та логістики. Необхідність реалізації відповідного проекту на державному рівні актуалізується також тим, що міжнародні консорціумні проекти у сфері транспортних перевезень, де можна максимально задіяти національний ресурсний і промисловий потенціал, матимуть значний кумулятивний ефект для національної економіки.

7. Невідкладна зміна системи економічного та нормативно-правового забезпечення діяльності національного бізнесу (великого, малого та середнього), без чого неможливі прогрес у подоланні фінансово-економічної кризи та подальший розвиток конкурентоспроможності національної економіки. Для того щоб позбавити цей процес декларативності, потрібно підготувати чітко прописаний та підкріплений ініціативою суб'єктів підприємництва план забезпечення партнерства між владою та бізнесом, а також законодавчо закріпити інструменти його реалізації. Зокрема, цьому сприятиме системна практика залучення об'єднань підприємців та громадських об'єднань до роботи органів законодавчої і виконавчої влади у підготовці та виробленні рішень, які стосуються питань конкурентоспроможності в умовах фінансово-економічної кризи.

У такому самому контексті давно назріло питання створення нормативно-правової бази для механізму цивілізованого лобювання бізнесом власних інтересів. Особливо актуальний цей закон у контексті вирішення проблеми розмежування влади та бізнесу.

8. Зміна якості державного регулювання та відповідальності. Йдеться не лише про зміну підходів до організаційно-правового та фінансового забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів, проведення всеосяжної ревізії нормативно-правових актів міністерств, відомств, органів місцевої влади щодо їх відповідності Конституції та антикорупційному законодавству України, а насамперед про системну модернізацію інтелектуального, виконавчого та професійного забезпечення функцій державної влади на всіх рівнях управління.

9. Зміна пріоритетів політики праці та удосконалення трудових відносин. Найбільш вразливою категорією в умовах кризи є національний трудовий ресурс, який не повинен знецінюватися внаслідок дії кризи. Держава має забезпечити системний і повноцінний захист найманих працівників, гарантувати їм високі стандарти життя і праці та водночас зберегти робочі місця, створені в Україні. Формування нової ідеології визначення вартості національної робочої сили слід покласти в основу розроблення та запровадження програм подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи.

Лише послідовна та цілеспрямована реалізація комплексу перелічених заходів дасть можливість мінімізувати в Україні наслідки фінансово-економічної кризи та створить передумови для відновлення ефективної участі держави у міжнародному поділі праці.

6.3. УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Публікується за: Власюк О. С. Українські реалії світової фінансової кризи та проблеми економічної безпеки держави / О. С. Власюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. Сер. Економічна / гол. ред. Р. І. Тринько. – 2009. – Вип. 2. – С. 3–14.

За всіма ознаками найбільша світова фінансово-економічна криза сучасності є результатом критичного накопичення глибоких суперечностей, що призвело до синхронно-стихійної форми їх прояву. Водночас ніхто не береться назвати ті конкретні суперечливі чинники, урівноваження яких забезпечить світовій економіці безпечне майбутнє. Масштабність фінансових результатів кризи засвідчують оцінки Азійського банку розвитку, за якими внаслідок кризи капіталовкладення в усьому світі зменшились приблизно на 50 трлн дол. США у 2008 р., а Світовий банк прогнозує рекордне падіння світової економіки у 2009 р.

Багатоваріантність причин виникнення фінансової кризи, названа фаховим середовищем та засвідчена суспільним загалом, на фоні відносної недовіри запропонованих урядами провідних держав світу антикризових заходів переконує, що під боротьбою з кризою маскується відтермінування більш складних наслідків, а неефективність витрачених безпрецедентно масштабних ресурсів перекладається на плечі наступних поколінь значним борговим навантаженням. Відтак залишається спостерігати, як фахівці прогнозують настання чергового дна кризи, нове обґрунтування необхідності додаткових вливань, яке нібито вирішить проблему, що не залишає часу або бажання на звіт про ефективність та оцінку наслідків попередньо витрачених коштів. У цьому контексті варто пригадати вислів видатного англійського політичного діяча Б. Дізраелі, який зазначав, що більшість людей вважають, що наші нащадки – це в'ючні тварини, готові взяти на себе будь-який вантаж.

Не може не привернути увагу в цьому контексті підписаний 17 лютого 2009 р. Б. Обамою антикризовий план вартістю 787 млрд дол. США, з яких 26,9 % спрямовано на податкові субсидії для бізнесу та фізичних осіб, 33,9 % – на прямі бюджетні вливання та 39,1 % – на бюджетні асигнування на модернізацію інфраструктури та наукові розробки. Також активно розпочато програму підтримки ринку споживчого кредитування (Term Asset-Backed Securities Loan Facility (TALF)), яка діятиме до грудня 2009 р. та яку буде реалізовано через викуп похідних паперів від

різноманітних видів споживчих кредитів, які включають автокредитування та борги за кредитними картками. У межах цієї програми, зокрема, передбачено забезпечити коштами компанії, що утримують похідні папери, забезпечені споживчими кредитами. Загальний обсяг її може збільшитись до 1 трлн дол. США.

Логіка американських антикризових заходів певною мірою зрозуміла, оскільки підтримка ліквідності та платоспроможного попиту в умовах пригнічення розвитку локомотивів економіки є важливим елементом подолання негативних явищ. Водночас виникають суттєві зауваження стосовно механізмів підтримки відповідної ліквідності: по-перше, підтримується ліквідність фінансових інституцій-посередників, а не безпосередньо споживачів, які залишаються з більшими, хоча й реструктуризованими та відтермінованими, боргами; по-друге, внаслідок посилення боргового навантаження нації проблема ліквідності, особливо для майбутнього покоління, лише загострюється. Як впливає з офіційної статистики (рис. 6.4), економіка США, по суті, боргова, оскільки джерелом розвитку є кредит та нарощування боргових зобов'язань, що спрямовуються на забезпечення економічних перетворень.

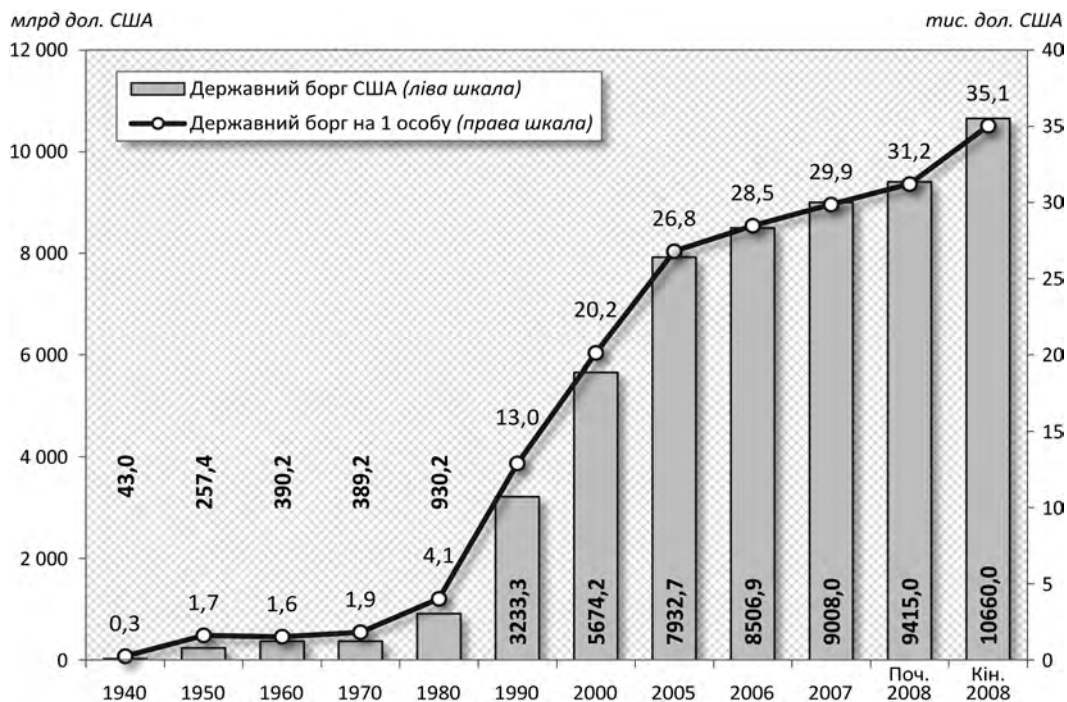

Рис. 6.4. Державний борг США

“Американське диво” частково пояснюється феноменом “боргової економіки”, яка продукує борги і поки що має достатньо можливостей, у зв’язку з довірою світової спільноти до долара США, перекривати черговий дефіцит коштів, який виникає на кожному новому витку відтворення. Відповідна практика не містить природних коректорів підзвітності суб’єктів американської економіки та держави за витрачені кошти. Водночас можливості вирішувати проблеми власної держави за рахунок світової економіки також не можуть бути безлімітними, оскільки дисба-

ланси, що супроводжують відповідні процеси, зумовляють нові суперечності, які згодом оформляться в чергову світову кризу.

Утім, слід зауважити, що проблема боргу населення актуальна не тільки для США. Так, за даними Банку Англії, сукупний борг англійців за споживчими кредитами (заставні, позики, платежі за кредитними картками) оцінюється майже в 1,5 трлн ф. ст., що більше порівняно з 1997 р. на 165 %. У середньому на одну англійську родину припадає 60 тис. ф. ст. заборгованості.

Розгляд плану порятунку в інших провідних державах світу свідчить про аналогічні з американськими плани дій, які в підсумку орієнтовані на посилення влади фінансових інституцій в економіці і до того ж посилюють вплив держави (через націоналізацію або часткове володіння акціями).

Оскільки внаслідок реалізації планів порятунку економік буде значно посилено роль держави у їх регулюванні, змінено акценти у торговельній практиці країн, а також збільшиться вплив держави на фінансові інституції, Україна повинна володіти дієвим інструментарієм зміцнення економічної безпеки, адаптованим до нових зовнішніх та внутрішніх викликів.

Осмислення причин виникнення кризи в економіці України

Перші ознаки розгортання економічної кризи в Україні було зафіксовано в середині III кв. 2008 р., коли серпневе промислове виробництво поступилося у динаміці показникам 2007 р. (рис. 6.5).

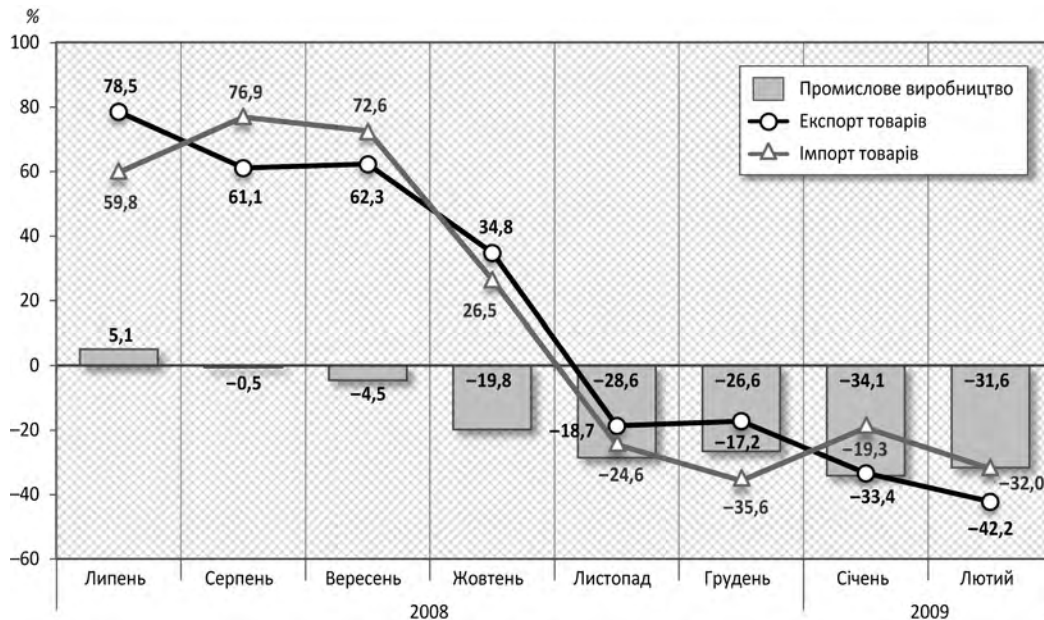

Рис. 6.5. Динаміка промислового виробництва, товарного експорту та імпорту України, приріст до відповідного місяця попереднього року

Уже в жовтні спад обсягів промислового виробництва сягнув майже 20 % (до жовтня 2007 р.). Упродовж IV кв. 2008 р. негативна динаміка вітчизняної промис-

ловості лише прискорювалася, водночас завдяки позитивному запасу першого півріччя падіння промисловості в річному вимірі обмежилось 3,1 %.

Руйнівного впливу від поширення фінансово-економічної кризи зазнав вітчизняний експорт, обсяги якого порівняно з 2007 р. у IV кв. постійно скорочувались, і тільки висока динаміка перших 9 міс. зберегла річне зростання на рівні 35,9 %. При цьому від'ємне сальдо у 2008 р. сягнуло рекордних 14,7 млрд дол. США, що стало одним з ключових чинників критичного погіршення платіжного балансу країни, однак фактичне зупинення імпортової динаміки позитивно вплинуло на його загальну динаміку. За результатами перших місяців 2009 р. вітчизняна промисловість продовжує згортатися, що підсилюється збереженням негативної кон'юнктури для вітчизняних експортерів.

Разом з тим проблеми розвитку внутрішньої економіки слід вважати тією домінуючою руйнівною силою, яка посилила негативний вплив зовнішнього оточення. Серед них доцільно вирізнити такі:

- *Наростаюча залежність розвитку національної економіки від зовнішніх джерел розвитку.* Йдеться про низку взаємопов'язаних процесів, які послідовно зміцнювали зовнішню залежність, зокрема посилення експортної орієнтації низькотехнологічних галузей (внаслідок чого скорочувались перспективи збільшення доданої вартості і, відтак, розширення платіжного попиту); диспропорції у розподілі фінансування окремих секторів економіки (зокрема, це стосується будівельного сектору, розвитку торговельних мереж тощо); зростання у попередніх періодах споживчого кредитування (штучне розширення споживчого попиту під товари іноземного виробництва) та дефіцит внутрішньої пропозиції товарів споживчого попиту (внаслідок чого зміцнилася залежність внутрішнього ринку від товарів іноземного виробництва).

Водночас іноземний капітал не зорієнтований на капіталовкладення (порівняно з 2005 р. частка кредитів іноземних банків у фінансуванні інвестицій в основний капітал у 2008 р. знизилась майже втричі – з 4,6 до 1,6 %, а частка небанківських іноземних кредиторів майже в 1,7 раза – з 5 до 3,1 % відповідно), що підтверджує певною мірою тимчасовий характер його участі у розбудові реального сектору країни та збереження високоризикового характеру розвитку (рис. 6.6). Відповідні процеси сприяли настанню кредитної кризи в економіці України, яка виникла на фоні впливу капіталу з України, зростання процентних ставок за кредитами, нестачі ліквідності, а також звуження внутрішніх фінансових джерел розвитку.

- *Консервація неперспективної структури економіки* (рис. 6.7). Найголовнішою проблемою для розвитку національної економіки є невизначеність мети, відповідно до якої відбувається структурна спеціалізація як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках. Відсутність стратегічного плану розвитку національної економіки, який би чітко визначав гео економічну ідентифікацію національної економіки, призводить до пасивного підпорядкування України цілям експансійного капіталу (переважно спекулятивного характеру), здебільшого не орієнтованого на забезпечення довгострокових національних економічних інтересів.
- *Непрозорість і недосконалість амортизаційної політики як держави, так і підприємств*, що зумовлює слабку роль амортизаційних відрахувань у фінансуванні капіталовкладень (близько десятої частини) (рис. 6.8). Це свід-

чить про слабку орієнтацію та низькі можливості модернізації виробництва, оновлення технологій та впровадження інновацій в економіку як основи забезпечення стратегічної конкурентоспроможності. Так, частка амортизаційних відрахувань у структурі собівартості реалізованої продукції для промисловості становить 3,3 % (за останні чотири роки ця частка не перевищувала 4 %).

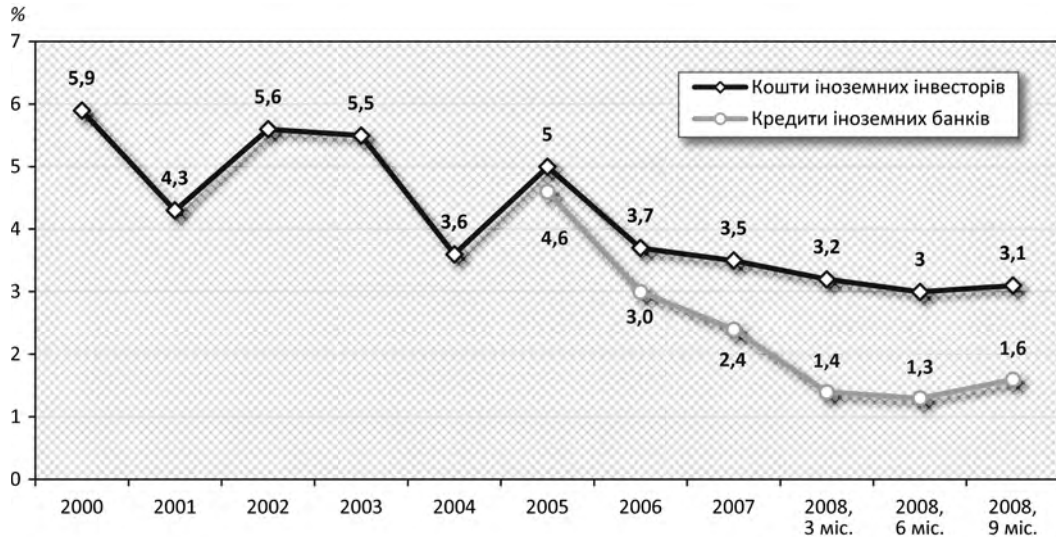

Рис. 6.6. Частка іноземного капіталу у фінансуванні капіталовкладень в Україні

Рис. 6.7. Структура ВВП України за видами економічної діяльності, %

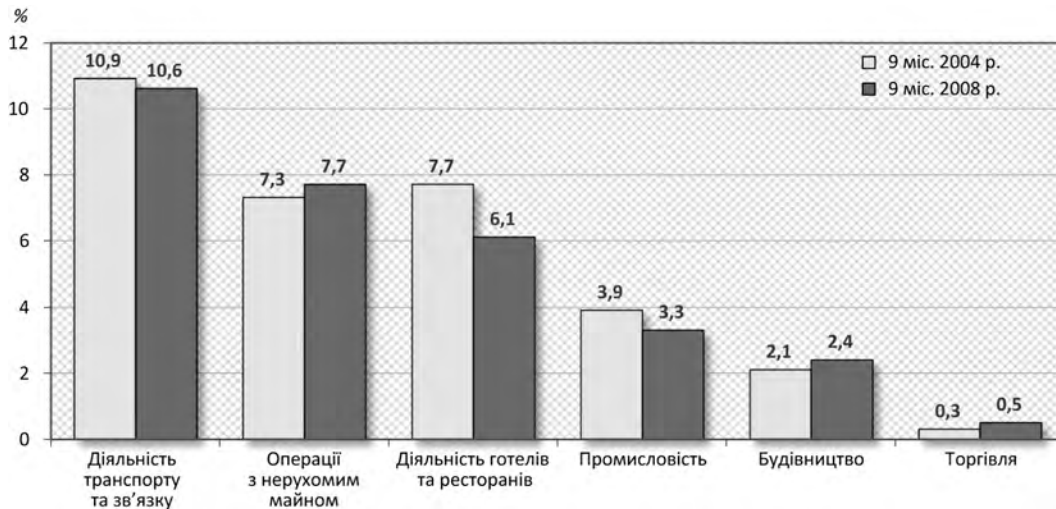

Рис. 6.8. Частка амортизаційних відрахувань у структурі собівартості реалізованої продукції та послуг в Україні за видами економічної діяльності

- *Скорочення конкурентних переваг національних виробників на внутрішньому ринку.* У 2008 р. лише посилились тенденції, започатковані в попередні роки. Йдеться про:
 - задоволення платоспроможного попиту внутрішнього ринку за рахунок потужностей імпортного виробництва. Якщо у III кв. 2008 р. вагомість імпорту у формуванні товарної пропозиції на внутрішньому ринку зрівнялася з обсягами власної товарної пропозиції, то в IV кв. імпортери домінували на ринку (рис. 6.9);
 - посилення експортної діяльності як компенсації національним виробникам втрат внутрішнього ринку. Збереження відносно високого рівня експортної активності промислових підприємств (у цілому за місяцями частка експортної виручки національних виробників в обсягах загальної реалізації зростає, досягнувши у грудні найвищого рівня – 52,8 %), що, на фоні скорочення їхньої присутності на внутрішньому ринку, свідчить про посилення позицій імпортерів.
- *Ризикова діяльність комерційних банків і відносна неефективність наглядово-регуляторної функції НБУ.* За даними ДПА України, протягом 2008 р. банки придбали майже 17,5 млрд дол. США з метою незаконного вивезення за кордон і проведення спекулятивних операцій на валютному ринку. Так, за схемою розрахунків за імпорт продукції (послуг), яка фактично не була ввезена з-за кордону, з України перераховано 2,7 млрд дол. США, за схемою повернення портфельних інвестицій і прямих інвестицій – 4,6 млрд дол. США, за схемою купівлі валюти для формування валютної позиції банків придбано 9,8 млрд дол. США (з яких 7,5 млрд дол. США у IV кв. 2008 р.).

Підсумовуючи, слід зазначити, що економіку України слід рятувати через подолання накопичених суперечностей її розвитку, зокрема на основі впровадження структурно-цілевих пріоритетів гармонізації розподільних відносин у суспільстві, орієнтованих на розклад сил у посткризовий період світової економіки.

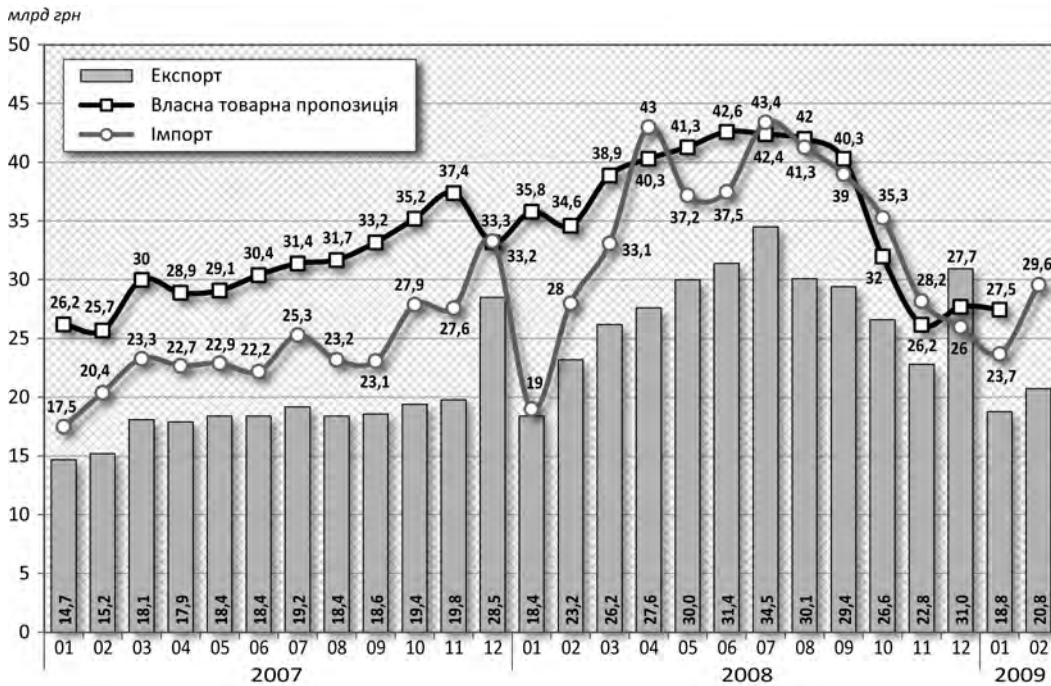

Рис. 6.9. Динаміка формування внутрішнього ринку та експорту промислової продукції

Зважаючи на те, що значна кількість розвинутих держав світу зазнає рецесивних процесів, пов'язаних з перевиробництвом промислових товарів, конкурентними перевагами України є:

- відносно місткий внутрішній ринок зі значними сегментами ненасиченого попиту;
- потужний промисловий потенціал, який потребує модернізації на основі нової технологічної компоненти;
- вагомий сільськогосподарський потенціал, зокрема зерновий сектор.

У цьому контексті виходом з кризи є створення нової парадигми розподільних відносин у національній економіці, які навіть в умовах її дії можуть забезпечити сталий розвиток економіки і забезпечити безпеку суб'єктів економічних відносин. Це передбачає не тільки визначення межі, понад яку уряд не повинен брати на себе зобов'язання з компенсації недалекогоглядної діяльності комерційних структур, які, власне, й стимулювали розгортання кризи, а й обґрунтування моделі централізації та розподілу фінансових потоків, орієнтованих на забезпечення балансу економічних інтересів усіх суб'єктів економіки, а також цільовий розвиток промислового і сільськогосподарського секторів.

Очевидно, що бездіяльне очікування виходу з кризи світового господарства неминуче обернеться для національних виробників тяжкими втратами як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Лише наполеглива та цілеспрямована діяльність із впровадження науково обґрунтованих заходів подолання кризи дасть можливість мінімізувати втрати національної економіки і не допустити в державі катастрофічного зниження соціальних стандартів.

6.4. ОСОБЛИВОСТІ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТА СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ АНТИКРИЗОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Публікується за: *Власюк О. С. Особливості світової фінансової кризи та стратегічні напрями антикризового регулювання в Україні / О. С. Власюк // Стратегічна панорама. – 2009. – № 3 – С. 3–14.*

Сьогодні світову фінансову кризу ми сприймаємо з певною мірою втоми та байдужості. Проте глибина трансформацій, які були нею відкриті, неминуче проявиться у найближчій перспективі. Особливість перебігу цієї кризи полягає в тому, що її вплив на різні країни специфічний, її тиск на національні економіки чиниться за різноманітними векторами і, як наслідок, немає універсальних рецептів та досвіду її подолання. Нині всі нації вчать стабілізувати економіки у режимі реального часу. За цих умов для України найбільш доцільним стає варіант не стільки “пожежного” гасіння всього спектра негативних наслідків кризи та копіювання заходів інших країн, скільки формування стратегічних цільових пріоритетів розвитку національної економіки, на реалізацію яких системно витратимуться національні ресурси.

Особливості світової фінансової кризи

Очевидно, що в умовах кризи принципово змінюється природа сучасних економічних процесів. Сьогодні рельєфно позначилися кілька ключових трансформацій чи особливостей, які визначають логіку розвитку міжнародних економічних відносин. І, звичайно, вони мають бути ретельно враховані Україною при формуванні нової антикризової та посткризової економічної політики. Розглянемо ці особливості:

1. У світі поширилася нова хвиля протекціонізму, причому він ґрунтується не на класичному підвищенні тарифів і квот у міжнародній торгівлі. Прихований пласт протекціоністських заходів маскується планами порятунку економіки і має в основі величезні державні фінансові вливання та гарантії (табл. 6.3) переважно банківському, страховому й автомобілебудівному секторам. Наслідки цих заходів матимуть системний довгостроковий характер, зокрема:
 - через зниження мотивації для ефективної роботи фірм, які отримують субсидії, викривляються конкурентні відносини на національних ринках;
 - ускладнюється ринкова ситуація для фірм, які не отримують субсидії і змушені покидати ринок. Вони страждають від демпінгу або недружніх поглинань з боку субсидованих фірм;
 - поширюється структурне безробіття, спричинене тим, що субсидії витрачаються на потреби виробництва або на субсидування вартості кредиту, а не на збереження інтересів найманих працівників;
 - через непропорційне субсидування у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, викривляється конкуренція на багатьох галузевих світових ринках. Накопичуються значний негативний потенціал зустрічних відповідних заходів, а також суперечності у переговорах у рамках СОТ та G20 щодо подальших перспектив світової торгівлі.

Таблиця 6.3

**Заходи щодо підтримки фінансового сектору та покриття
негайної потреби в ліквідності, % ВВП**

Країни	Вкладення капіталу	Купівля активів та позики казначейств	Підтримка центральних банків за допомогою казначейств	Забезпечення ліквідності центральними банками та інша підтримка	Державні гарантії	Усього
Канада	0	8,8	0	1,6	11,7	22,1
США	4,0	6,0	1,1	31,3	31,3	73,7
Австрія	5,3	0	0	0	30,0	35,3
Бельгія	4,7	0	0	0	26,2	30,9
Франція	1,2	1,3	0	0	16,4	18,9
Німеччина	3,7	0,4	0	0	17,6	21,7
Греція	2,1	3,3	0	0	6,2	11,6
Ірландія	5,3	0	0	0	257,0	262,3
Італія	1,3	0	0	2,5	0	3,8
Нідерланди	3,4	2,8	0	0	33,7	39,9
Норвегія	0	13,8	0	0	0	13,8
Португалія	2,4	0	0	0	12	14,4
Іспанія	0	4,6	0	0	18,3	22,9
Швеція	2,1	5,3	0	15,3	47,3	70,0
Швейцарія	1,1	0	0	10,9	0	12,0
Великобританія	3,5	13,8	12,9	0	17,4	47,6
Австралія	0	0,7	0	0	0,7	1,4
Японія	2,4	6,7	0	0	12,9	22,0
Корея	2,5	1,2	0	0	14,3	18,0
<i>Країни, що розвиваються</i>						
Аргентина	0	0,9	0	0	0	0,9
Бразилія	0	0	0	1,5	0	1,5
Китай	0,5	0	0	0	0	0,5
Індія	0	0	0	5,6	0	5,6
Індонезія	0	0	0	0	0,1	0,1
Угорщина	1,1	0	0	4,0	1,1	6,2
Польща	0,4	0	0	0	3,2	3,6
Росія	0,1	0,4	2,9	3,2	0,5	7,1
Саудівська Аравія	0,6	0,6	0	8,2	н. д.	9,4
Туреччина	0	0	0	0,2	0	0,2
<i>У середньому за групами країн:</i>						
Країни G20	1,9	3,3	1	9,3	12,4	27,9
Розвинуті країни	2,9	5,2	1,3	13,9	19,7	43,0
Країни, що розвиваються	0,2	0,1	0,3	1,6	0,1	2,3

Джерело: Outlook and Medium-Term Policies after the 2008 Crisis, IMF.

2. Стрімко переформатовується світовий фінансовий ринок. Уряди провідних країн вирішують проблеми “поганих” або “токсичних” активів банків, що з’явилися після їх переоцінки у процесі здешевлення в умовах кризи. Це зумовлює безпрецедентне посилення державної участі у фінансових інституціях і, відповідно, державного впливу на фінансові процеси. Як наслідок, простежуються принаймні дві тенденції. Перша – рятування ресурсів вузького кола приватних інвесторів за рахунок платників податків. Друга – поява широкого кола фінансових інституцій на світовому ринку, які є безпосередніми носіями урядових інтересів і, отже, мають протекціоністські переваги щодо фінансових конкурентів.
3. Загострюються проблеми, зумовлені відсутністю міжнародного регулювання діяльності транснаціональних фінансових інституцій. Гостро назріла потреба регулювання діяльності хедж-фондів, пайових фондів та інших фінансових інститутів, діяльність яких не регулювалася взагалі. Очевидно, що їх спекуляції на локальних ринках шкодять окремим національним економікам і мають бути обмежені. Проблема полягає в тому, що дотепер регулювання відбувалося на національному рівні, тоді як основна діяльність цих інституцій концентрувалася на міжнародних ринках. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити міжнародний орган або своєрідну колегію регулюючих органів провідних країн світу, чого наразі немає.
4. Посилюється тенденція нарощування бюджетного та приватного боргу. У зв’язку з необхідністю стабілізаційних заходів значна частина бюджетних коштів спрямовується на підтримку фінансового сектору. У результаті відчутно скорочуються доходи бюджету. У поєднанні з загальним зниженням світових цін на сировину це спричиняє відчутні диспропорції у платіжних балансах країн, які розвиваються, а отже, підвищується негативний потенціал можливого дефолту окремих держав.

Певні проблеми в цій сфері мають і розвинуті країни. Зокрема, різке падіння цін на активи для них є серйозною проблемою, оскільки в умовах старіння населення обмежуються можливості фінансування пенсійних виплат. Прогнозується, що у 2008–2009 рр. бюджети розвинутих країн G20 зменшаться в середньому на 6 % ВВП, тоді як державний борг збільшиться на 14,5 % ВВП.

Можна вирізнити типові ефекти, які ускладняють виконання бюджетів для багатьох країн світу, зокрема такі:

- коливання цін на житлову нерухомість. МВФ прогнозує, що падіння реальної ціни на житлову нерухомість на 10 % призводить до падіння доходів бюджету в річному вимірі на 0,27 % ВВП (за винятком сезонності). Внесок падіння цін на житло у зменшення доходів країн G20 у 2009 р. оцінюється в 0,1 % їхнього ВВП;
- зменшення доходів фінансового сектору. У багатьох країнах вони є важливим джерелом податку на прибуток підприємств (наприклад, більше чверті доходів від податку на прибуток підприємств у США та Великобританії впродовж 2000–2007 рр. надходило від фінансового сектору). Таким чином, падіння доходів фінансового сектору вже призвело до додаткового падіння доходів на 0,2 % ВВП (у 2008–2009 рр.);

– зниження цін на сировину. Ефект зниження податкових доходів унаслідок зменшення цін на сировинну продукцію в 2009 р. може бути значним для країн, що розвиваються (табл. 6.4). Для країн G20 цифри не такі великі, але все одно суттєві (0,7 % ВВП у 2009 р. за рахунок Росії, Саудівської Аравії і Бразилії).

Таблиця 6.4

**Зменшення податкових надходжень через падіння цін
на сировинну продукцію, % ВВП**

Країна	2008	2009
Аргентина	0	-0,3
Австралія	0	-0,4
Бразилія	1,0	-2,8
Канада	-0,1	-0,3
Індонезія	0,2	0
Мексика	0,3	-0,1
Росія	1,3	-6,4
Саудівська Аравія	15,0	-26,8
ПАР	0,2	-0,1

Джерело: розрахунки Департаменту з фіскальної політики МВФ.

5. Принципово змінюється інформаційна компонента світового ринку, причому ці зміни полягають у масштабному викривленні інформації про реальні ціни, попит, пропозицію та запаси. Це спричинює низку негативних наслідків, зокрема: зростає спекулятивна складова у формуванні цін на товарних ринках; посилюється невизначеність у потребах та запасах продуктів; посередницька ланка перерозподіляє прибутки на свою користь; виробникам продукції важко визначити коректну виробничу та збутову стратегії. У результаті програють споживачі, тому проблему слід вирішувати.

Антикризові заходи окремих країн світу

Аналіз МВФ засвідчує, що найпотужнішого впливу світової фінансової кризи зазнали європейські країни, які у докризовий період найбільш активно залучали іноземні позики¹. У 2009 р. очікується, що сумарний відплив приватного капіталу з країн, що розвиваються, становитиме 180 млрд дол. США (ще у 2007 р. чистий приплив приватного капіталу у ці країни дорівнював 600 млрд дол. США).

Сумарна фінансова підтримка держав G20, орієнтована на подолання кризи, за версією МВФ сягне у 2009–2010 рр. 5,5 % ВВП² (у 2007 р. дефіцит у країнах G20 становив 1,1 % ВВП, у 2010 р. – дорівнюватиме 6,6 % ВВП³). Антикризові програми, орієнтовані на підтримку економіки, оцінюються у 2009 р. у 820 млрд дол. США

¹ Боротьба з кризою: сценарії політики для країн, що розвиваються : спеціальна доповідь МВФ.

² Тут і далі – сумарний ВВП країн “великої двадцятки” (G20).

³ Тут дефіцит бюджету МВФ розрахований з урахуванням ПКС валют відповідних країн.

(2 % ВВП) і як мінімум 660 млрд дол. США у 2010 р. Решта антикризових програм закладена в бюджетну систему як “автоматичні стабілізатори”, наприклад, збільшення витрат на допомогу з безробіття, часткова пряма підтримка фінансової системи тощо. Обсяг потенційної підтримки фінансового сектору країнами G20 (разом с державними гарантіями) МВФ оцінює у 32 % їх сукупного ВВП (прогноз підвищено на 3,25 %), у розвинутих країнах – 50 % ВВП (прогноз підвищено на 5,25 % ВВП).

Прямі вливання у фінансовий сектор, що передбачають безпосередні витрати бюджету, у розвинутих економіках становитимуть 6,3 % їх сумарного ВВП, а в цілому в країнах G20 – 3,4 % ВВП.

Для держав СНД МВФ погіршив прогноз розвитку (табл. 6.5) унаслідок скорочення доступу до зовнішнього фінансування, зниження з боку розвинутих економік попиту на експорт з країн, що розвиваються, та падіння цін на сировинну продукцію. Скорочення ВВП на 5 % по СНД буде найгіршим показником серед регіонів світу, що розвиваються. У 2010 р. економіка СНД зросте лише на 1 %.

Таблиця 6.5

Динаміка ВВП у країнах СНД, % до попереднього року

Країни	2009	2010
СНД	-5,1	1,2
Російська Федерація	-6,0	0,5
Україна	-8,0	1,0
Казахстан	-2,0	1,5
Туркменістан	6,9	7,0
Азербайджан	2,5	12,3
Вірменія	-5,0	0
Грузія*	1,0	3,0
Киргизія	0,9	2,9
Молдова	-3,4	0
Таджикистан	2,0	3,0
Узбекистан	7,0	7,0

* Тут Грузія розглядається як частина СНД.

Джерело: дані МВФ.

Найбільш поширеними серед країн G20 інструментами подолання кризи є податково-бюджетні заходи, які складаються з витратного (підвищення видатків бюджету на пріоритетні програми розвитку) та дохідного (зменшення доходів бюджету через заходи фіскального стимулювання) стимулювання. У середньому за країнами G20 прийняті або оголошені плани щодо фіскального стимулювання становлять близько 0,5 % ВВП у 2008 р., 1,5 % ВВП у 2009 р. та 1 % ВВП у 2010 р.

Більшість запроваджених заходів (близько двох третин) по суті були витратними, орієнтованими на розвиток інфраструктури, а дохідні ініціативи спрямовані передусім на домогосподарства: зменшення податків на доходи та непрямих податків. Ключові заходи наведені в табл. 6.6.

Таблиця 6.6

Заходи податково-бюджетного стимулювання в окремих країнах G20

Заходи	Аргентина	Австралія	Бразилія	Канада	Китай	Франція	Німеччина	Індія	Індонезія	Італія	Японія	Корея	Мексика	Росія	Саудівська Аравія	Іспанія	Великобританія	США
<i>Витратні заходи</i>																		
Інфраструктурні інвестиції	T	T		T	T	T	T	T	T		T	T	T		T	T	T	T
Підтримка малого та середнього бізнесу, а також фермерів							T				T	T		T				
Програми допомоги малозабезпеченим	T	T	T	T	T	T	T		T	T	T	T	T	T		T	T	T
Підтримка будівництва		T	T	T	T	T	T				T			T		T	T	
Підтримка стратегічних секторів				T	T	T	T	T						T		T		
Інші		T		T	T	T	T	T			T	T	T			T	T	T
<i>Дохідні заходи</i>																		
Податки на доходи підприємств (зниження)		П	П	П		П	П		П		П	П	П	П				П
Податки на доходи фізичних осіб (зниження, вилучення)			П	П		T	П		П		П					П	П	П
Непрямі податки (вилучення)			T		П	П	T	П	П		П					T	T	
Інші											П						П	

Примітка. T – тимчасові заходи, П – постійні заходи.

Очевидно, що Україна не володіє фінансовими можливостями для подолання негативних наслідків кризи, порівнянними з тими, які використовують наші найближчі сусіди. Та й дедалі очевиднішою стає неефективність так званої мобілізаційної моделі боротьби з кризою, оскільки реальний сектор просто фізично не має навіть десятої частини коштів, необхідних для стабілізації фінансового сектору з його багатотрильйонним обігом грошових сурогатів. Тому “мобілізаційна” модель антикризового регулювання дасть можливість компенсувати фінансові втрати лише селективно, тим суб’єктам фінансового ринку, які впливають на прийняття рішень щодо адресності державної фінансової підтримки. Таким чином, є ймовірність, що під благородним лозунгом порятунку системоутворювальних банків за рахунок платників податків фактично будуть відшкодовані кризові фінансові втрати окремих фізичних осіб.

Сучасний стан економіки України

Фінансова криза рельєфно висвітлила ключові “больові точки” національної економіки. Звернемося до даних, які дають можливість зорієнтуватися у нинішньому її стані. Їх аналіз дає змогу зробити висновок, що не лише не подолано негативний вплив світової фінансової кризи на реальний сектор економіки, зафіксований ще в середині 2008 р., а й глибина падіння дотепер не зрозуміла (рис. 6.10).

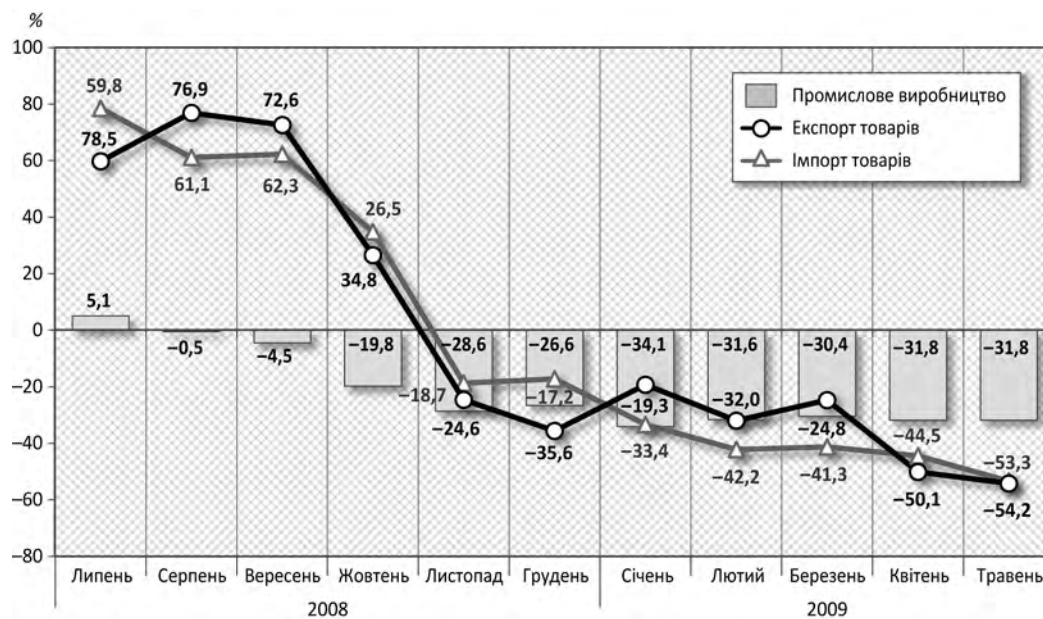

Рис. 6.10. Динаміка темпів приросту промислового виробництва, товарного експорту та імпорту України відносно відповідного місяця попереднього року

У червні 2009 р. ситуація у промисловості відносно попередніх місяців поточного року начебто дещо покращилася. Проте порівняно з червнем 2008 р. зберігається помітне падіння, що змушує говорити про відчутну сезонну складову як основу цього зростання. Платіжний баланс України станом на липень коливається навколо нуля, що свідчить про його стабілізацію. Зросли вклади населення в банки в обсязі приблизно 2–3 млрд грн. Проте на фоні 90 млрд грн, вилучених з банківського сектору протягом кризи, цього занадто мало, щоб стверджувати про відновлення довіри населення до банків. Усього за підсумками I півріччя 2009 р. індекс промислового виробництва дорівнював 69,1 % до відповідного періоду 2008 р. (рис. 6.11).

Відчутно скорочуються обсяги реалізації промислової продукції. За підсумками I півріччя 2009 р., обсяг реалізованої промислової продукції порівняно з аналогічним періодом 2008 р., знизився на 24,1 %, а в розрізі переробної промисловості – на 30 % (рис. 6.12).

Найбільших втрат зазнає машинобудівний комплекс (насамперед виробництво легкових автомобілів), який по суті зупинився внаслідок масштабного падіння обсягів реалізації. Критичних втрат зазнають локомотиви вітчизняної економічної системи – металургія та хімічна промисловість.

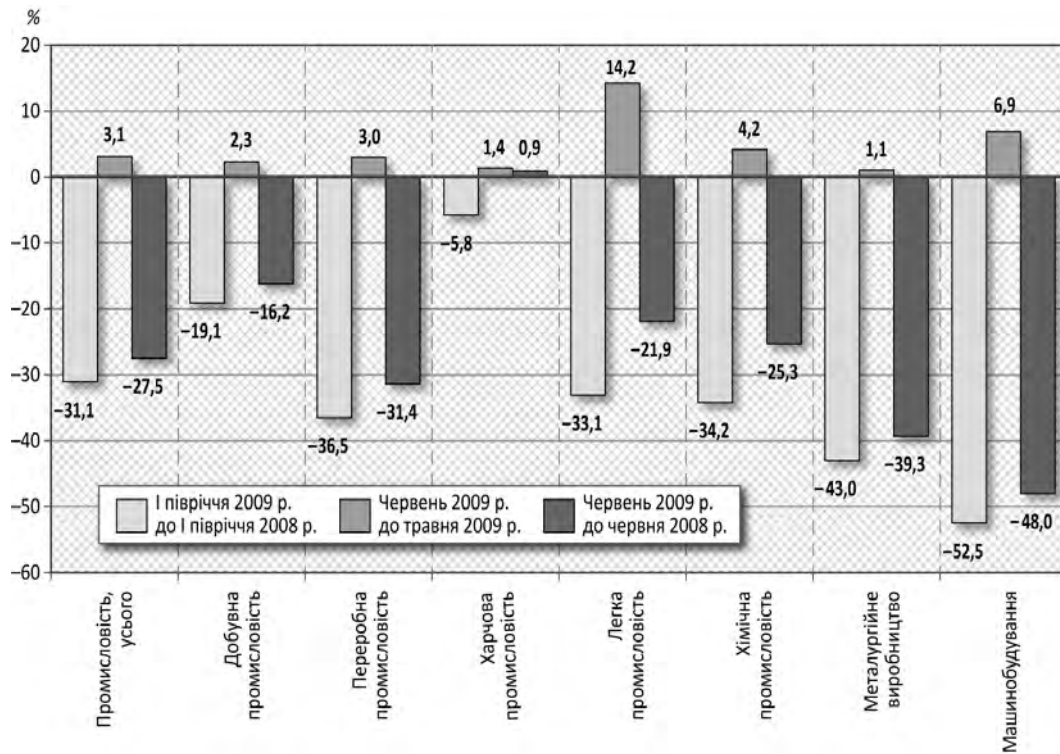

Рис. 6.11. Рівень приросту індексу промислової продукції України у I півріччі 2009 р.

Триває скорочення капітальних інвестицій. На протипагу багаторічному зростанню цього показника у 2008 р. відзначено зменшення на 2,6 % (за підсумками I кв. 2009 р. спад капітальних інвестицій становив 22 % порівняно з I кв. 2008 р.) відповідних інвестицій, тоді як у 2007 р. спостерігалось зростання у 29,8 %. Важливість цих інвестицій принципова з огляду на потреби економічного розвитку. На жаль, прямі іноземні інвестиції за роки їхнього динамічного надходження в економіку України так і не стали альтернативним джерелом накопичення, оскільки майже повністю спрямовувалися на перерозподіл корпоративних прав, а не надходили в реальний сектор економіки.

Практично єдиний плюс у I півріччі 2009 р. – позитивна динаміка виробництва сільськогосподарської продукції. Сільське господарство хоч і постраждало від поширення кризи, проте спромоглося продемонструвати позитивну динаміку зростання (102,6 % – у I півріччі 2009 р.), що важливо, оскільки ця сфера дуже чутлива до світових коливань цін, які істотною мірою визначаються спекулятивними змовами.

Зробимо кілька зауважень щодо зовнішньоторговельної динаміки. Суттєво падає експорт, що для України, яка протягом усього періоду незалежності співдувала експортну стратегію розвитку і не розвивала внутрішній ринок, дуже болюче. Негативна динаміка товарного експорту України, яка особливо гостро проявилась у IV кв. 2008 р., зберігається також у I півріччі 2009 р. (рис. 6.13).

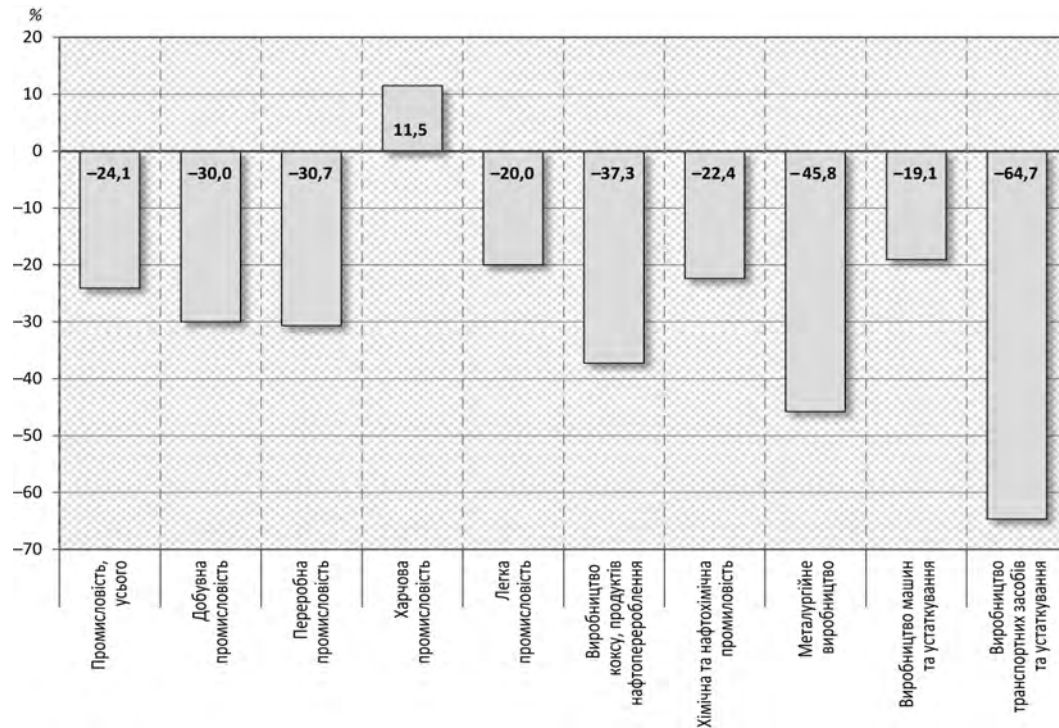

Рис. 6.12. Темпи приросту обсягів реалізованої промислової продукції за основними видами промисловості у I півріччі 2009 р., до I півріччя 2008 р.

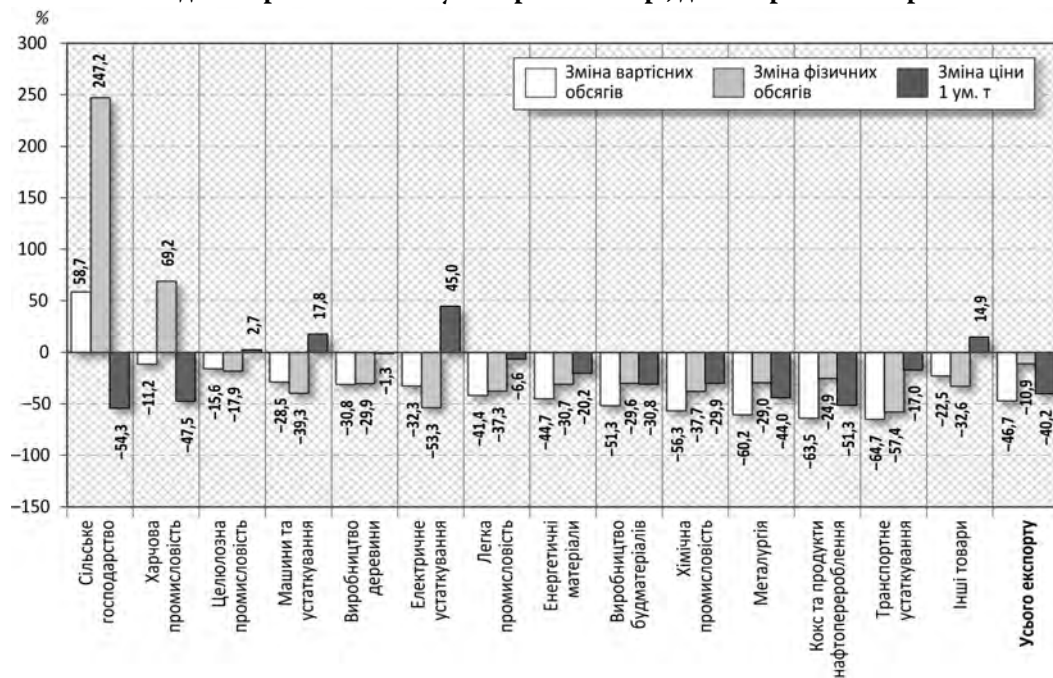

Рис. 6.13. Динаміка товарного експорту України за основними товарними групами за підсумками I півріччя 2009 р.

Як видно з рисунку, за винятком продукції харчової промисловості та сільськогосподарства, за всіма товарними позиціями спостерігається суттєве падіння обсягів експорту порівняно з I півріччям 2008 р. Важливо, що скорочення вартісних обсягів експортної виручки супроводжується згортанням фізичних обсягів експорту. Це свідчить про низький позитивний ефект девальвації гривні, який не зміг компенсувати загального зниження світових цін на товарну продукцію.

Відбуваються зміни у товарній структурі експорту України. Коливання світової кон'юнктури та зміна характеру споживчого попиту на зовнішніх ринках вносять корективи у товарну структуру вітчизняного експорту (рис. 6.14). Ключові зміни – зниження ролі металургії – незмінного багаторічного експортного лідера України (з 45 до 34 %), подальше скорочення частки хімічної промисловості у структурі експорту (з 10 до 8 %) та суттєве зростання частки товарів харчової промисловості та сільськогосподарських товарів (з 12 до 24 %).

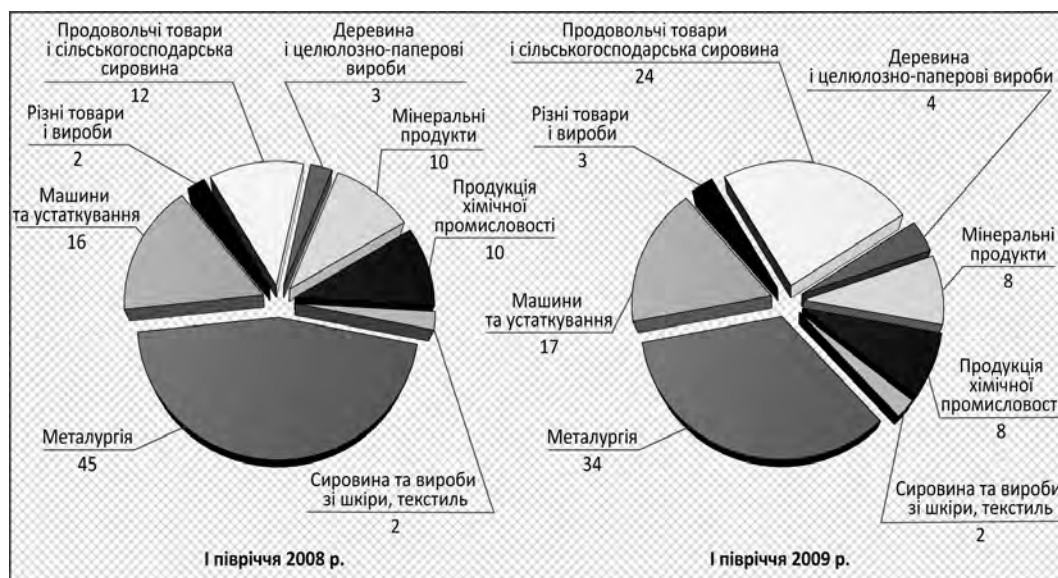

Рис. 6.14. Товарна структура експорту України, %

За таких умов утримувати стабільний платіжний баланс Україні вдається через значне скорочення імпортованих товарних поставок (рис. 6.15).

У I півріччі 2009 р. суттєво впали і вартісні та фізичні обсяги товарного імпорту. Як наслідок, істотно змінюється товарна структура імпорту України (рис. 6.16). Продукція машинобудування – лідер імпортованих поставок 2008 р. – у 2009 р. скоротилася на 71,2 %. Падіння платоспроможного попиту (зокрема внаслідок девальвації гривні та припинення автокредитування) наклалося на запровадження 13-відсоткової надбавки при розмитненні.

У підсумку, за даними Державної митної служби України, у торгівлі товарами збереглося значне від'ємне зовнішньоторговельне сальдо, яке у I півріччі 2009 р. уже досягло 6 млрд дол. США (за аналогічний період 2008 р. – 7,6 млрд дол.). Сформоване воно в основному торгівлею мінеральними продуктами, тоді як у минулому році – продукцією машинобудування.

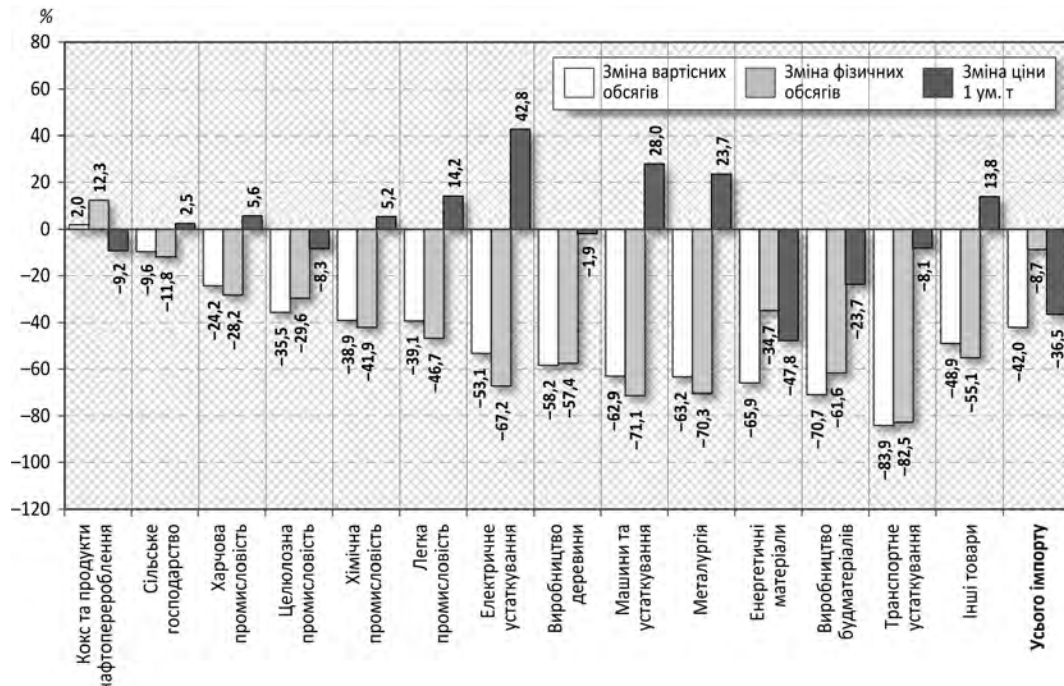

Рис. 6.15. Темпи приросту вартісних та фізичних обсягів імпорту України за основними товарними позиціями за підсумками I півріччя 2009 р.

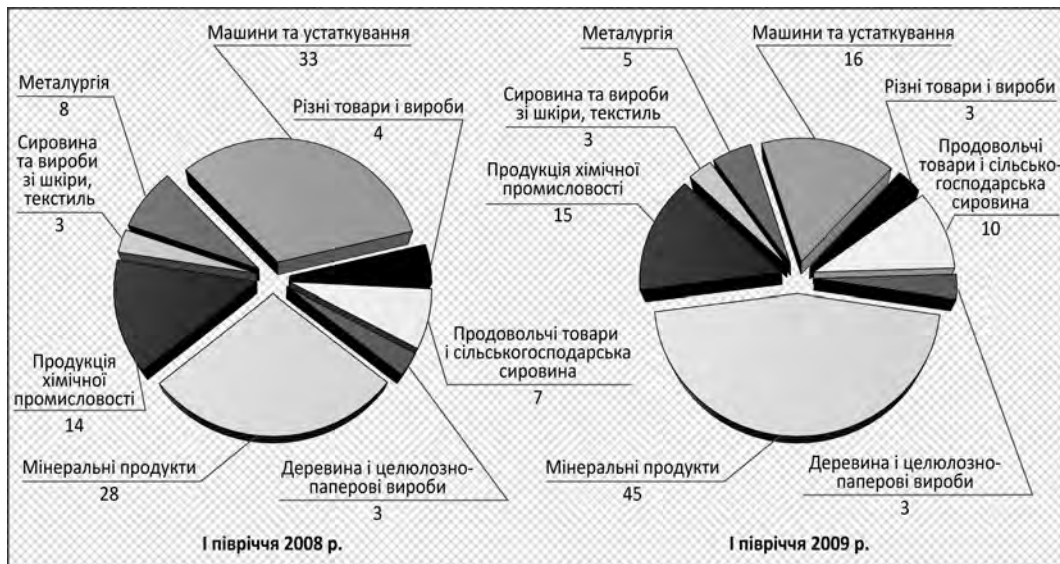

Рис. 6.16. Товарна структура імпорту України, %

Отже, динаміка реального сектору в Україні залишається невтішною. У цій ситуації критичними загрозами для реального сектору економіки є:

- висока залежність від зовнішніх джерел розвитку, що зростає;

- низькі темпи модернізації реального сектору, недостатнє впровадження сучасних технологій, низькі темпи підвищення продуктивності праці, нестача джерел капіталовкладень;
- консервація неперспективної структури економіки.

Структурна спеціалізація України як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках формується стихійно. В країні не створено стратегічний план розвитку національної економіки, який би чітко визначав її гео економічну спеціалізацію. Як наслідок, відбувається пасивне підпорядкування національної економіки цілям спекулятивного капіталу. Про довгострокові національні економічні інтереси при цьому, звичайно, не йдеться.

Водночас Україна ще має деякі конкурентні переваги, які необхідно використати:

- відносно місткий внутрішній ринок зі значними сегментами ненасиченого попиту;
- потужний промисловий потенціал, який потребує модернізації на основі нової технологічної компоненти;
- вагомий сільськогосподарський потенціал, зокрема зерновий сектор.

Але в умовах пасивного спостерігання за кризовими процесами вони просто марнуються.

Запропонуємо основні шляхи подолання такої ситуації.

1. Передусім необхідно сформулювати чіткі та зрозумілі пріоритети відбудови економіки посткризового періоду. Слід переорієнтуватися на потенціал внутрішнього ринку. Ми знаємо, що забезпечення потреб внутрішнього ринку національною промисловістю відкладалося десятиліттями. Сьогодні це – ключовий орієнтир для виправлення структурних деформацій у промисловості. Головне – вибір пріоритетів при формуванні бюджетів наступних років. За умов скорочення бюджетних надходжень маємо поєднати виконання соціальних зобов'язань з фіскальним стимулюванням національних виробників і бюджетною підтримкою стратегічних підприємств. При цьому співпраця з міжнародними фінансовими інституціями лише відтермінує вирішення цих питань. Державний борг зростає, а проблеми перекладаються на бюджети наступних років.
2. Потрібна нова парадигма зовнішньоекономічної стратегії. Маємо чітко усвідомити – національний ринок надмірно відкритий, та ще й на непаритетних засадах. Треба переосмислити таку ситуацію. Наша участь у міжнародних економічних організаціях має забезпечувати симетричну присутність на зовнішніх ринках. Сьогодні особливо актуальна нова доктрина економічного співробітництва з державами Азії. Слід поставити бар'єр їхній товарній експансії на національному ринку та перевести взаємовідносини у русло розвитку науково-технічної кооперації.
3. Локомотивом виходу з кризи можуть стати розвиток зернового потенціалу України та розширення експорту зерна. Цей напрям потужно актуалізується в умовах розгортання світової продовольчої кризи. Разом з тим скористатися потенціалом зернового сектору Україна не зможе без якісного посилення ролі та участі держави. Йдеться і про стимулювання зернового виробництва, і про організаційно-економічне забезпечення, зокрема розбудову відповідної інфраструктури.

4. Має бути посилене регулювання національного фінансового ринку. Фінансовий сектор найбільш вразливий від зовнішнього впливу, що орієнтує національні фінанси на посилення фінансової дисципліни (особливо банківського сектору). Мета регулювання – протидія спекуляціям, спекулятивному вивезенню капіталу та централізації надприбутків, які вилучаються з реального сектору економіки.

Слід нагадати, що, за даними ДПА України, протягом 2008 р. банки придбали майже 17,5 млрд дол. США, які були незаконно вивезені за кордон чи використані для проведення спекулятивних операцій на валютному ринку. Так, за схемою розрахунків за імпорт продукції (послуг), яка фактично не була ввезена з-за кордону, з України перераховано 2,7 млрд дол. США, за схемою повернення портфельних інвестицій і прямих інвестицій – 4,6 млрд дол. США, за схемою купівлі валюти для формування валютної позиції банків придбано 9,8 млрд дол. США (з яких 7,5 млрд дол. США – у IV кв. 2008 р.).

Україна має приєднатися до обговорення проблеми міжнародного регулювання фінансових організацій (хедж-фондів, страхових організацій), особливо тих, які здійснюють операції на території нашої держави.

5. Потрібна модерна концепція розвитку міжнародного транзитного співробітництва України. Україною недостатньо опрацьовані моделі транспортно-логістичного включення у світовий простір, внаслідок чого недоотримуються значні прибутки. Через відставання у цій сфері та низький рівень впровадження сучасних технологій ми послідовно втрачаємо перспективні цільові ринки світових перевезень та логістики. Слід виходити з того, що є реальні міжнародні консорціумні проекти, де може бути використаний національний ресурсний і промисловий потенціал.
6. Необхідна дієва підтримка національного бізнесу (великого, малого та середнього). Щоб позбавити цей процес від чергової декларативності, під нього слід створити відповідну нормативно-правову базу. Це – насамперед план здійснення партнерства між владою та бізнесом, а також законодавчо закріплені інструменти його реалізації.

На практиці доцільно розпочати зі спільного вирішення проблеми надвисоких боргів вітчизняних компаній та подолання ситуації можливих корпоративних дефолтів. Оскільки в Україні низькі кредитні рейтинги і туманні перспективи відновлення експортних надходжень, доступ національних компаній до міжнародного ринку капіталу обмежений. Отже, самостійна реструктуризація боргів провідних українських компаній стає практично неможливою. Уряд повинен залучитися до переговорів з метою врегулювання проблеми міжнародних боргів для уникнення корпоративних дефолтів, іноді навіть шляхом надання державних гарантій за умови реструктуризації боргу.

7. І, нарешті, слід пам'ятати, що найбільш вразливими в умовах кризи є національні трудові ресурси, які послідовно знецінюються внаслідок дії кризи. Держава повинна зберегти та гарантувати високі стандарти життя і праці, захистивши водночас робочі місця, створені в Україні. Без цього в Україні не сформується повноцінний внутрішній ринок, а сподівання на подолання кризи будуть примарними.

6.5. ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Публікується за: Власюк О. С. Пріоритети зовнішньоекономічної політики України у посткризовий період / О. С. Власюк // Вісник Академії митної служби України. – ????. – № ????

Посткризове відновлення світової фінансово-економічної архітектури відбувається у складних умовах, зумовлених зростанням у переважній більшості країн боргового та бюджетно-дефіцитного тягаря. Лише тепер, коли після перших проявів світової кризи через бюджетні механізми основний тягар від небалості фінансових інституцій було перекладено на суспільство, торкнувшись таким чином особистих інтересів більшості пересічних громадян, світ почав посправжньому відчувати глибину цієї події.

Особливість механізму вирішення проблеми нестачі ліквідності у світовій фінансовій системі, а згодом і безпрецедентні масштаби урядового рятування фінансових установ визначили у такий спосіб адресата, який розраховуватиметься за необережне поводження з фінансовими ризиками. Стрімке зростання протестних настроїв у Греції, Іспанії, Італії, Румунії, країнах Балтії – лише початок висловлювання незгоди державних службовців та звичайних громадян – платників податків у зв'язку зі скороченням соціальних програм, зменшенням рівня заробітних плат, підвищенням податків та іншими заходами, які запроваджуються урядами з метою збалансування бюджетів.

Знаковим є коментар Б. Обами, присвячений опублікованому 15 березня 2010 р. законопроекту демократів щодо посилення регулювання фінансового ринку: “Система, яка спровокувала фінансову кризу, все ще залишається у силі, хоча з часів колапсу минуло більше року. Потрібно розбудувати безпечну фінансову систему, яка не дозволить американським платникам податків розраховуватися за безвідповідальність великих банків та фінансових компаній”.

Питання “Чи можливо приборкати систему, яка спровокувала кризу?” є риторичним, адже торкається більше філософського змісту економічних категорій “справедливої ціни”, “паритетного зовнішньоторговельного обміну”, “еквівалентного розподілу суспільних благ”. Водночас, і це розуміють усі, система, яка відтворила кризу, найменше зацікавлена у зміні правил гри або принаймні віднайде нові механізми реалізації властивих їй схем перерозподілу суспільного продукту на свою користь. За цих умов для України актуалізується більш прагматичне питання визначення перспективної моделі реалізації зовнішньоекономічного співробітництва, здатного адекватно враховувати виклики наявних реалій зовнішнього оточення і, перефразовуючи Б. Обаму, розбудувати безпечну систему зовнішніх торговельних відносин, яка не дозволить українцям розраховуватись за стратегічні прорахунки у реалізації зовнішньоторговельного обміну.

Для зовнішньоторговельної сфери України першорядним викликом є послідовно утворюваний з 2005 р. торговельний дисбаланс, який сформувався під тиском системних та кон'юнктурних чинників (рис. 6.17). Так, від'ємне сальдо товарної торгівлі – (–)1,352 млрд дол. США у 2005 р. збільшилось у 6,9 раза у 2009 р. і становило –9,308 млрд дол. США. Піковими періодами нарощення від'ємного сальдо були 2007 р. з показником –11 594,4 млн дол. США та 2008 р. з рівнем –14 734,6 млн дол. США.

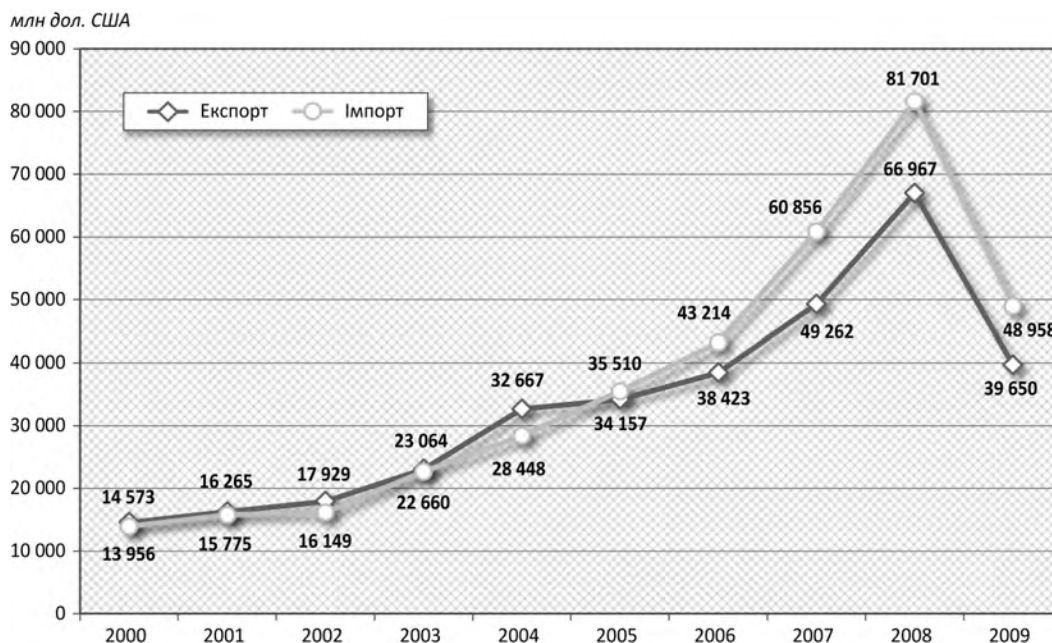

Рис. 6.17. Динаміка експорту та імпорту товарів України

На наше глибоке переконання, саме дефіцит торговельного сальдо, не компенсований товарними поставками українського виробництва (у періоді з 2005 по 2007 р. зростаюче від'ємне зовнішньоторговельне сальдо "маскувалось" у платіжному балансі України за рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій, а вже у 2008 р. знадобилось 4289 млн дол. США кредиту від МВФ для закриття платіжного балансу), є системоутворювальним викликом для розвитку української економіки. По суті, ще не віднайдено іншого рецепта врівноваження зовнішньоторговельного обміну, ніж перегляд підходів до структури та кількості придбаних Україною товарів і забезпечення системної роботи національного реального сектору в нарощуванні товарної пропозиції на експорт. При цьому виникає ще два важливих уточнення: якість зовнішньоторговельного обміну багато в чому залежить від перерозподілу кінцевої вартості, отриманої від споживача на зовнішньому ринку (у цьому контексті недостатніми є заходи тільки з виготовлення конкурентоспроможного товару, принциповим є збільшення ефекту від обміну товару на міжнародному ринку), а також фактор внутрішнього ринку, який стає дедалі важливішим чинником у забезпеченні споживання товарів національного виробництва та реструктуризації попиту на іноземну продукцію.

Важливо зазначити, що утворення від'ємного сальдо торговельного балансу України збігається з історичним підвищенням на світовому ринку цін на сировинні матеріали, зокрема метали (рис. 6.18). Теоретично Україна мала б виграти від такої кон'юнктури, проте фактичні дані засвідчують іншу ситуацію. Пояснення цього становища слід насамперед шукати у несистемному розвитку національних продуктивних сил, використанні потенціалу сировинних галузей національної промисловості, ціновий попит на продукцію яких різко зріс на світових ринках і

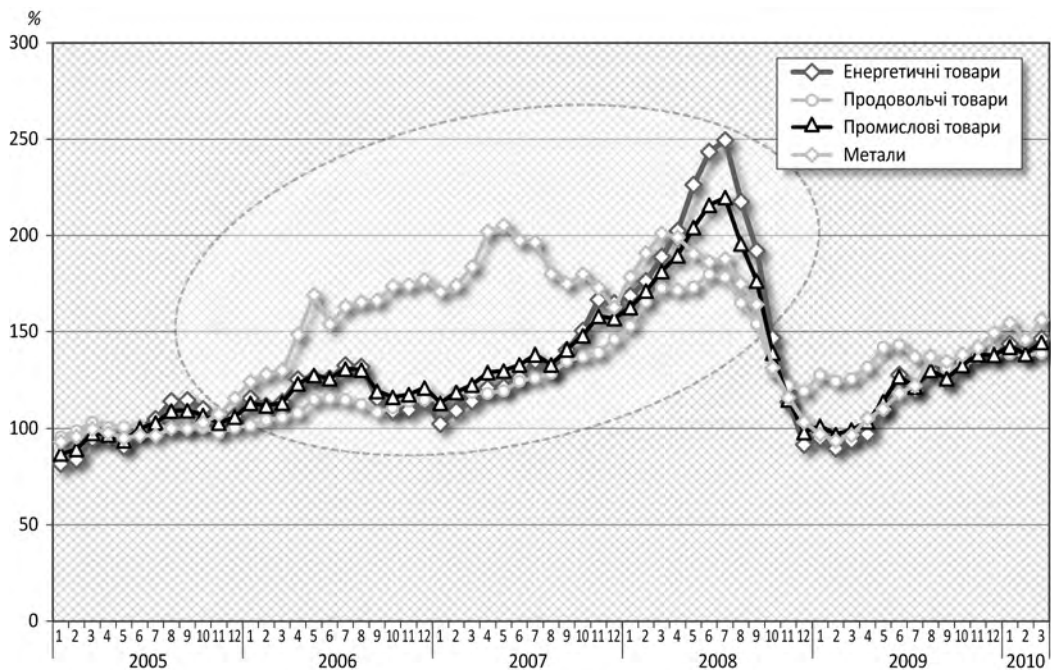

Рис. 6.18. Індекси цін на окремі товарні категорії у світі

Примітки. 1. Індекси цін 2005 р. дорівнюють 100 %. 2. Індекс цін товарів містить цінові індекси на енергетичні та неенергетичні товари; індекс цін на енергетичні товари містить індекси цін на сиру нафту, природний газ, вугілля; індекс цін на продовольчі товари містить індекси цін на зернові, олії, м'ясо, морські продукти, цукор, банани та цитрусові; індекс цін на метали містить індекси цін на мідь, алюміній, залізорудну сировину, нікель, цинк, олово, свинець, уранову руду.

таким чином забезпечив оманливе відчуття непотрібності створення робочих місць для якісного задоволення попиту внутрішнього ринку. Натомість приплив валютної виручки в Україну та випереджальні темпи кредитування споживчих потреб розширили місткість внутрішнього ринку під завезення імпоротної продукції, яка до того ж позбавила національних виробників шансів на витримування відповідної конкуренції на внутрішньому ринку.

По суті, до початку активної фази світової фінансової кризи у 2008 р. Україна мала всі шанси забезпечити структурну якість зовнішньоторговельного обміну. Водночас збільшення доступності кредитних ресурсів для нефінансового корпоративного та домогосподарського секторів, динамічне нарощування яких збігається з процесами зростання від'ємного торговельного сальдо (рис. 6.19–6.20), в умовах відносної неконкурентоспроможності національного виробництва було зорієнтовано переважно на імпортні закупівлі. Взяті на оперативні цілі кредити спрямовувалися домогосподарствами на споживчі кредити, а нефінансовим сектором – на кредити для поточної діяльності, тоді як інвестування в основні фонди залишалося на критично низькому рівні.

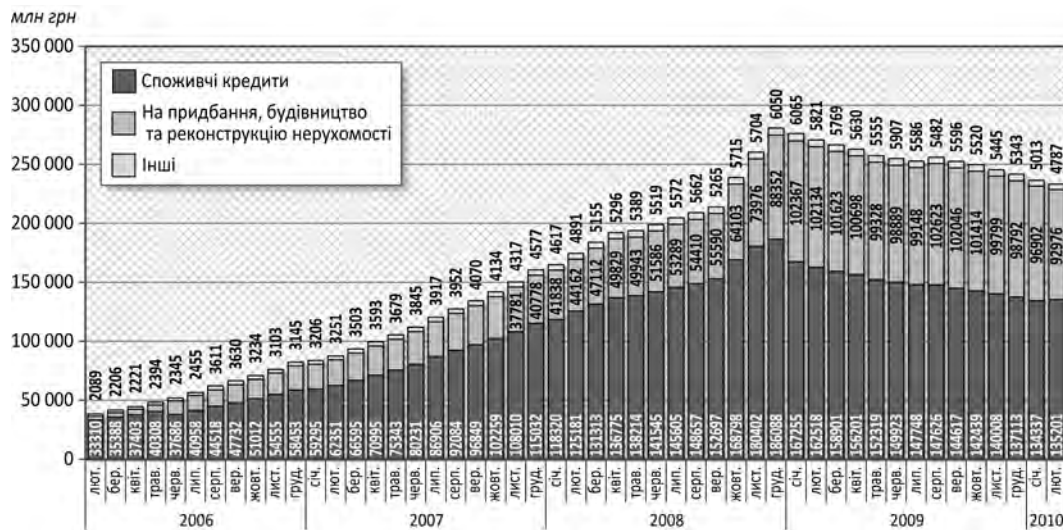

Рис. 6.19. Динаміка кредитування домогосподарчого сектору України (на кінець періоду)

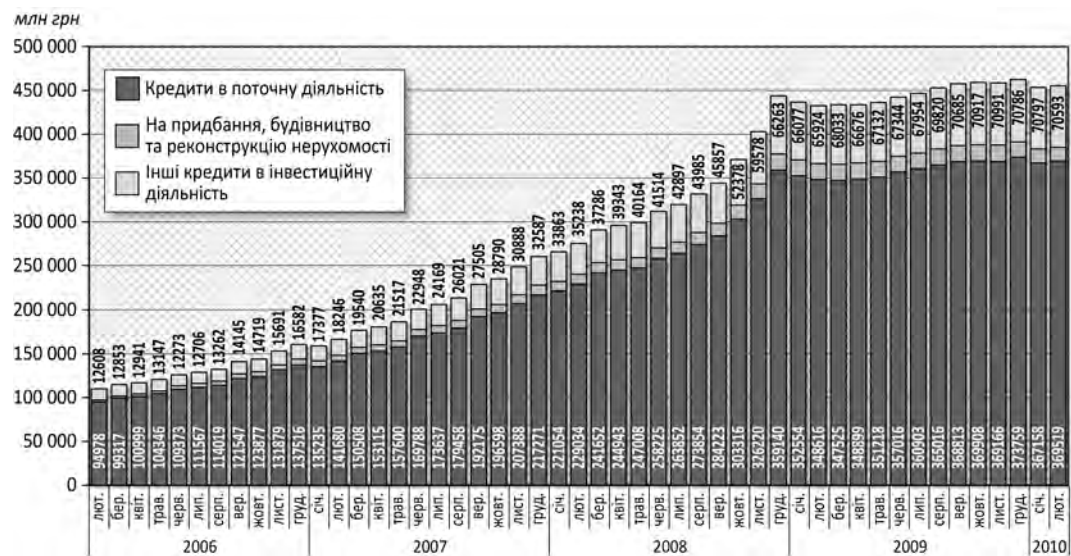

Рис. 6.20. Динаміка кредитування нефінансового корпоративного сектору України (на кінець періоду)

У передкризовий період значно вплинули на збільшення від'ємного сальдо також високі ціни на енергоносії, які поглибили диспропорції торговельного балансу. При цьому з 2005 р. (рис. 6.21) чітко фіксується тенденція найбільшого накопичення від'ємного зовнішньоторговельного сальдо України в категоріях мінеральних продуктів (з -6520 млн дол. США у 2005 р. до $-15\,495,6$ млн дол. США у 2009 р.) та продукції хімічної промисловості (з $-1464,8$ млн до $-4928,7$ млн дол. США).

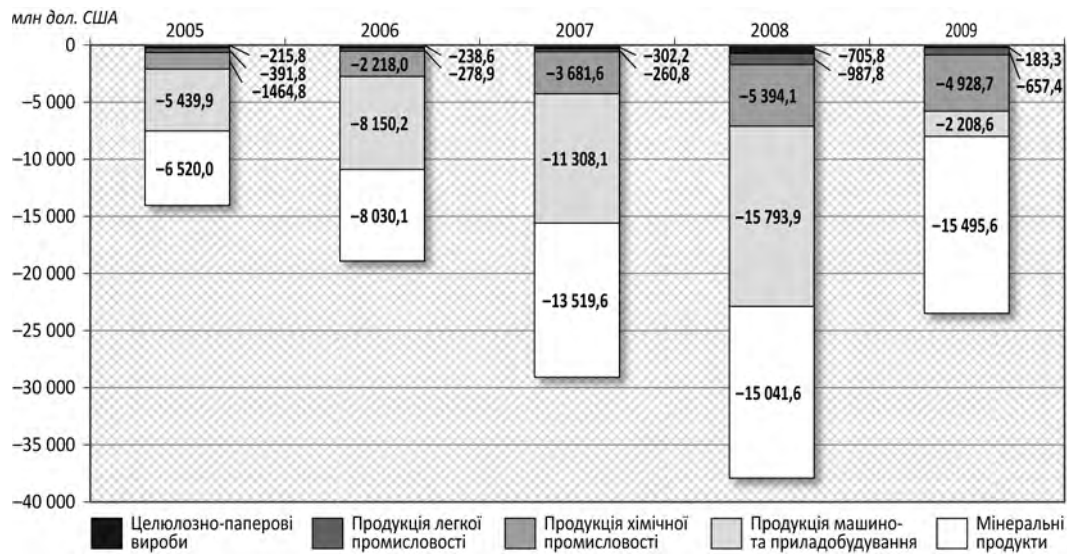

Рис. 6.21. Динаміка формування від'ємного зовнішньоторговельного сальдо України за товарними позиціями

Як наслідок, оптимізація цінової та фізичної енергозалежності є одним з найбільших пріоритетів для української економіки. Виходом із ситуації можуть бути системне розширення програм енергозбереження та розбудова виробництва альтернативних видів палива, без чого важко сподіватися на покращання ситуації.

Попри скорочення від'ємного сальдо торгівлі продукцією машино- та приладобудування до -2208,5 млн дол. США у 2009 р., ця категорія товарів лідирувала у накопиченні від'ємного потенціалу у 2005–2008 рр. Так, щорічні темпи приросту від'ємного сальдо тут становили у 2006 р. – 49,8 %; 2007 р. – 38,7; 2008 р. – 39,7 %. Важливо зазначити, що від'ємне сальдо торгівлі продукцією машино- та приладобудування у 2008 р. (-15 793,9 млн дол. США) перевищило від'ємні показники сальдо за мінеральними продуктами (-15 041,6 млн дол. США). Попри все, тут є і позитивний момент, оскільки проявляється високий потенціал незадоволеного попиту в Україні на товари машино- та автомобілебудування, що держава може використати для розміщення на території України відповідних виробництв.

Компенсація від'ємного сальдо товарної торгівлі України відбувалася за рахунок збільшення постачання переважно трьох ключових товарних категорій (рис. 6.22):

- недорогоцінних металів та виробів з них (додатне сальдо відповідної категорії збільшилося з 11,5 млрд дол. США у 2005 р. до 21,2 млрд дол. США у 2008 р. У 2009 р. сальдо недорогоцінних металів та виробів з них залишалось додатним – на рівні 10,1 млрд дол. США, водночас цей рівень скоротився майже у два рази відносно 2008 р. та був навіть меншим, аніж у 2005 р.);
- продукції рослинництва, основу якої становили переважно зернові (додатне сальдо з 1,2 млрд дол. США у 2005 р. збільшилось майже у три рази в 2009 р. і дорівнювало 3,8 млрд дол. США);

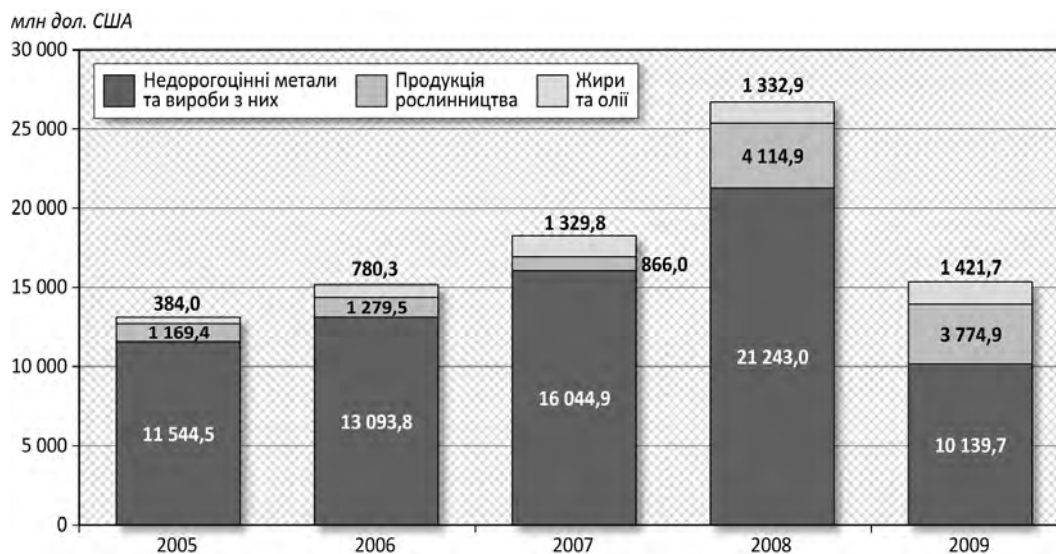

Рис. 6.22. Динаміка формування позитивного зовнішньоторговельного сальдо України за товарними позиціями

– жирів та олій (сальдо у цій категорії у 2009 р. перевищило аналогічний показник 2005 р. у 3,7 раза і становило 1,4 млрд дол. США).

Очевидно, що аграрний сектор України має стратегічний потенціал для забезпечення ефективного зовнішньоторговельного обміну, проте потрібно активізувати державну економічну дипломатію, розбудувати сучасне елеваторне та логістичне господарство, сформувати сприятливий клімат для розвитку національних великих та середніх сільськогосподарських підприємств, стимулювати виробництво продукції сільськогосподарського машинобудування та відповідно скоротити її імпорт.

Варто зазначити, що сільськогосподарська та харчова продукція впевнено забезпечують альтернативне джерело надходження валюти в Україну. У сукупності ці дві категорії сформували у 2008 р. додатне сальдо обсягом 5,4 млрд дол. США, а у 2009 р. – 5,2 млрд дол. США. В умовах зниження світових цін на продовольство додатне сальдо цих категорій товарів майже не змінилось, тоді як щодо недорогоцінних металів та виробів з них відбулося дворазове зменшення додатного сальдо.

Про невисоку спроможність внутрішнього ринку компенсувати втрати на зовнішніх ринках свідчить зростання частки експорту у формуванні виручки від реалізації, яка зросла з 35,9 % у 2004 р. (в умовах підвищення цін на експортні товари) до 37,7 % у 2009 р. (коли зниження цін найбільше відобразилось на українському експорті). Водночас частка експорту у формуванні ВВП скоротилася з 50,3 % у 2004 р. до 33,9 % у 2009 р. (рис 6.23). Зважаючи на це, відновлення ролі внутрішнього ринку у подоланні зовнішніх диспропорцій, які виникли внаслідок падіння цін на вітчизняну продукцію, є важливим пріоритетом стабілізації розвитку національних продуктивних сил та оптимізації імпортозалежності.

Забезпечення вигід від міжнародної торгівлі – це насамперед питання системної координації та узгодження на державному рівні багатьох чинників, найбільш

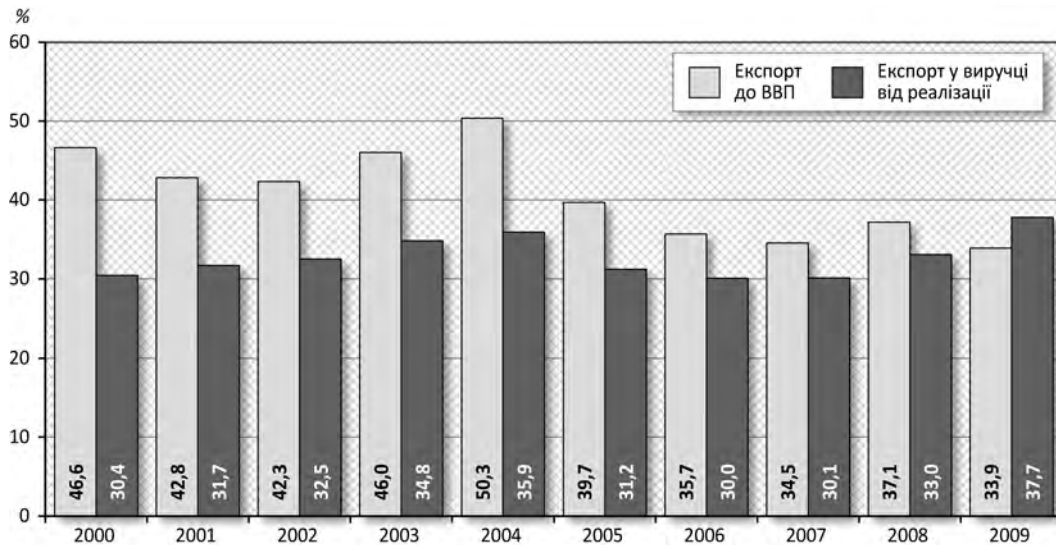

Рис. 6.23. Товарний експорт України у ВВП та виручці від реалізації

важливими з яких сьогодні є розвиток внутрішнього ринку та довгострокова політика оптимізації імпортозалежності. Україна зустріла світову кризу без системної політики розвитку національних продуктивних сил і внутрішнього ринку, за умов відсутності реальних кроків, спрямованих на зниження енергозалежності, на фоні підвищення світових цін на сировину. Колосальні втрати в обсягах виробництва стали свого роду платою за безтурботність і бажання жити за рахунок зовнішніх кредитних ресурсів.

Виправлення ситуації потребує від України формування нової стратегії національного економічного розвитку на найближчу перспективу, яка має врахувати особливості посткризової фази світової економіки: протекціонізм, агресивну боротьбу держав за нові території збуту продукції, пошук наступних “мішеней” кредитної експансії зі спекулятивною метою та ін. Послабити дію негативних зовнішніх чинників на економіку України можна на шляху чіткого дотримання пріоритетності розвитку національних продуктивних сил і оптимізації залучення кредитних ресурсів. Відповідно мають бути переосмислені пріоритети національного економічного розвитку.

Пріоритети зовнішньоторговельної політики України доцільно нормативно закріпити у комплексі стратегічних документів, які міститимуть відповідні заходи щодо їх забезпечення. До переліку таких документів належать:

- Першочергові завдання з відновлення збалансованого розвитку внутрішньої економіки. Слід врахувати, що ймовірність загрози суверенного, внутрішнього та корпоративних дефолтів залишається високою, а розвантаження тягаря “токсичних” активів і забезпечення джерел неінфляційного розвитку економіки є першорядними завданнями;
- Стратегія розвитку конкурентних переваг України на світовому ринку, яка має передбачати оновлену концепцію формування конкурентних переваг для національних виробників. Слід відійти від усталених стереотипів забезпечення місця України в міжнародному поділі праці на основі металургійної

галузі. Найбільшим викликом для світової спільноти сьогодні вважається продовольча проблема, яка полягає у зниженні фізичної та економічної доступності продовольства. Україна, з її високим аграрним потенціалом, має вагомі перспективи на світовому ринку зерна, що може стати стратегічним чинником у розбудові кластерної схеми агропромислового комплексу;

- Стратегія розбудови внутрішнього ринку. Потенціал внутрішнього ринку має стати ключовим механізмом згладжування диференціації регіонального розвитку та стратегією подолання соціально-економічних деформацій. Країни G20 активно відпрацьовують практику захисту внутрішнього ринку, яка в сучасних умовах є стратегічним плацдармом забезпечення конкурентних позицій у посткризовому відновленні світової економіки. Зважаючи на це, Україна має:
 - переосмислити пріоритети політики оптимізації імпортозалежності національної промисловості;
 - передбачити нові перспективні механізми неінфляційного розширення місткості внутрішнього ринку;
 - забезпечити модернізацію системи стандартизації та контролю якості на внутрішньому ринку;
 - сформуванню адекватні викликам механізми захисту внутрішнього ринку від субсидованої продукції імпортного походження;
- Доктрина зовнішньоекономічного співробітництва з ключовими торговельними партнерами України, спрямована на реалізацію дво- та багатосторонніх міждержавних угод у сфері забезпечення економічних інтересів суб'єктів національної економіки. Механізм міждержавних угод є перспективним елементом просування інтересів України у продовольчій сфері, авіаційній, космічній, металургійній та інших галузях і вимагає активізації зусиль держави у виробленні відповідної практики;
- Концепція технічної та технологічної модернізації промисловості, яка має містити заходи, спрямовані на забезпечення випереджальних темпів інноваційного оновлення вітчизняної промисловості. Доцільно передбачити:
 - систему стимулів для підприємств, які реалізують кластерні та міжрегіональні схеми інноваційного співробітництва на території України;
 - посилення ролі держави у підтримці високотехнологічних сфер розвитку економіки;
 - формування єдиного технологічного простору України на основі забезпечення єдиної інституційної та інформаційної інфраструктури, орієнтованої на стимулювання інноваційного розвитку промисловості та забезпечення технологічної безпеки держави.

Підсумовуючи, слід зазначити, що оманливе відчуття стабільного розвитку, яке може створити сприятлива кон'юнктура зовнішнього ринку, є надто хиткою основою для економічного розвитку України. Світовий досвід переконує, що далеко не всі країни виграють у міжнародній торгівлі. Потрібна системна копітка робота, спрямована на досягнення національних пріоритетів економічного розвитку на фундаменті власних ресурсів та зваженого балансу виробництва і споживання суспільних благ.

7 БЕЗПЕКОВИЙ КОНТЕКСТ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ

7.1. ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Публікується за: Власюк О. С. Зовнішньоторговельний аспект / О. С. Власюк, В. Г. Андрійчук, В. П. Тітаренко // Національна безпека України 1994–1996 рр. : наук. доповідь НІСД / редкол.: О. Ф. Белов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997. – С. 140–148.

На економічну безпеку держави впливає використання переваг міжнародного поділу праці та національної економіки, які реалізуються у сфері зовнішньоторговельних відносин. Розвиток зовнішньої торгівлі України за роки її незалежності характеризується даними, наведеними в табл. 7.1.

Таблиця 7.1

Динаміка показників розвитку зовнішньої торгівлі України, млн дол. США

Показник	1992	1993	1994	1995	I півріччя 1996
Зовнішньоторговельний оборот, усього, <i>у тому числі:</i>	23 238	23 510	20 059	22 946	12 194
з країнами колишнього СРСР	11 738	16 821	13 154	13 542	6 026
з іншими країнами світу	11 500	6 689	6 902	9 404	6 168
Експорт, усього, <i>у тому числі:</i>	11 308	10 841	9 933	11 567	5 857
з країнами колишнього СРСР	5 308	7 076	5 697	6 208	2 789
з іншими країнами світу	6 000	3 765	4 236	5 359	3 068
Імпорт, усього, <i>у тому числі:</i>	11 930	12 669	10 126	11 379	6 338
з країнами колишнього СРСР	6 430	9 745	7 460	7 334	3 238
з іншими країнами світу	5 500	2 924	2 666	4 045	3 100
Сальдо торговельного балансу, усього, <i>у тому числі:</i>	-622	-1 828	-193	188	-481
з країнами колишнього СРСР	-1 122	-2 670	-1 763	-1 126	-449
з іншими країнами світу	+500	+842	+1570	+1 314	-32

Джерело: 1992–1994 рр. – Тенденції української економіки : міс. бюл. Європейського Центру макроекон. аналізу України. – 1995. – Жовт. – С. 46; 1995 р. – Зовнішня торгівля товарами України в 1995 році : експрес-інформ. / Міністерство статистики України. – 1996. – 12 лют.; I півріччя 1996 р. – Зовнішня торгівля товарами / Міністерство статистики України.

Динаміка показників розвитку зовнішньоторговельних відносин свідчить про те, що відносна стабільність товарообороту, властива 1992 і 1993 рр., надалі змінилась відхиленнями від раніше досягнутих

обсягів. Після спаду товарообміну в 1994 р. на 14,7 % відбулося його зростання в 1995 р. до 22,9 млрд дол. США, або на 14,4 %.

Цей процес триває і нині. Однак за збільшенням обсягів товарообороту (включно з послугами) протягом I півріччя 1996 р., порівняно з аналогічним періодом минулого року, на 28,8 % (зокрема експорту – на 29,7 % та імпорту – на 27,9 %) криється нижчий темп зростання обміну товарами у матеріальній формі (24,7 %).

За майже незмінного від'ємного сальдо балансу від торгівлі товарами та послугами в I половині 1995 і 1996 рр. (близько 460 млн дол. США) навантаження його на товарооборот унаслідок зростання останнього зменшилось в 1,5 раза. Однак цього досягнуто за рахунок розширення обсягів послуг майже удвічі (з 1090,3 до 2000,2 млн дол. США у відповідному періоді поточного року). Їх зростання дало можливість значною мірою нейтралізувати різке збільшення за цей період (з 1,5 до 2,5 млрд дол. США) від'ємного сальдо в торгівлі товарами.

Як і в минулі роки, на розвитку зовнішньоторговельних зв'язків відбивається комплексний вплив двох різноспрямованих процесів – поступової інтеграції вітчизняної економіки в систему міжнародного поділу праці та одночасного втягування України, внаслідок її ресурсної залежності, у систему регіонального товарообміну (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Частка товарообміну України з республіками колишнього СРСР та іншими країнами світу, %

Показник	1992	1993	I півр. 1994	1994	I півр. 1995	1995	I півр. 1996
Зовнішньоторговельний оборот:							
з країнами колишнього СРСР	50,5	71,5	64,2	63,4	58,9	60,3	49,2
з іншими країнами світу	49,5	28,5	35,8	36,6	41,4	39,7	50,8
Експорт:							
у країни колишнього СРСР	46,5	64,8	66,4	57,6	50,0	50,6	48,4
в інші країни світу	53,1	35,2	43,6	42,4	50,0	46,6	52,5
Імпорт:							
з країн колишнього СРСР	53,2	77,2	70,4	74,3	66,2	64,6	50,8
з інших країн світу	46,2	23,8	29,6	26,7	33,8	35,4	49,2

Динаміка змін частки товарообміну з різними групами країн визначається насамперед зовнішньоекономічною політикою держав – постачальниць енергоносіїв та іншої продукції критичного імпорту.

Прискорене приведення цін на імпорт до рівня світових, зменшення обсягів постачання, прояви економічного і політичного тиску, що зростають, за нав'язування нерівноправних умов товарообміну стали головними причинами незбалансованості зовнішньої торгівлі, посилення ресурсної і фінансової залежності від постачальників продукції критичного імпорту внаслідок заборгованості за енергоносіями.

Лише протягом 1992–1995 рр. частка імпорту з Російської Федерації та Туркменістану в загальному обсязі ввезення з країн СНД та Балтії зросла з 82 до 90,9 % (табл. 7.3). Водночас питома вага українського експорту в ці держави за вказаний період збільшилася з 73,1 до 84,5 % усіх поставок у республіки колишнього СРСР.

Таблиця 7.3

**Частка товарообміну України з основними постачальниками енергоносіїв
(питома вага в загальному обсязі торгівлі з республіками колишнього СРСР), %**

Рік	Російська Федерація		Туркменістан		Усього за постачальниками енергоносіїв	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
1992	72,5	77,5	0,6	4,5	73,1	82,0
1993	75,4	70,4	4,1	18,9	79,5	89,3
1994	69,2	78,1	4,0	9,3	73,2	87,4
1995	81,0	79,5	3,5	11,4	84,5	90,9
1995 відносно 1992	+8,5	+2,0	+2,9	+6,9	+11,4	+8,9

Різниця між приростом експорту (11,4 %) та імпорту (8,9 %) свідчить про незбалансованість товарообміну внаслідок відставання динаміки цін на експорт від випереджального зростання їх на імпорт.

Однак можливості забезпечення більш вигідних для постачальників умов товарообміну за рахунок цінового фактора були використані ще в 1993–1994 рр. Підтвердженням є деяке зниження частки країн – постачальниць енергоносіїв у загальному обсязі товарообміну (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Частка Росії та Туркменістану в зовнішньоторговельних операціях України, %

Рік	Російська Федерація		Туркменістан	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
1994	39,4	59,1	2,3	7,1
I півріччя 1995	38,6	55,5	1,6	6,6
1995	44,5	46,8	1,9	7,4
I півріччя 1996	37,7	44,1	0,8	1,7

Ослаблення силового поля, яке втягувало Україну в систему регіональних торговельних зв'язків на невідповідних для її економічних інтересів умовах, активізувало пошук нових інструментів створення перекосу в товарообміні на користь постачальників критичного імпорту. Саме з цим пов'язані рішення Росії щодо введення ПДВ на експорт енергоносіїв, а також кількісні обмеження на вагомій статті українського експорту.

Позитивні зрушення, пов'язані з поліпшенням у I половині 1996 р. регіональної структури товарообміну, не дали того позитивного ефекту, який міг би бути досягнутий раніше за активного сальдо торговельного балансу з іншими країнами світу. Це зумовлено погіршенням кінцевих результатів зовнішньоторговельних операцій. Воно проявилось у пасивному сальдо торговельного балансу не тільки у відносинах з республіками колишнього СРСР, а й у товарообміні з країнами Європи та Америки.

Погіршення наслідків обміну товарами спричинене як подальшим розвитком деструктивних процесів (скорочення фізичних обсягів експорту багатьох видів продукції, відплив капіталу, переважно сировинний характер вивезення за наступ-

ного проникнення некритичного імпорту, вплив антидемпінгових санкцій, поширення не вигідних для держави товарообмінних операцій), так і зниженням конкурентоспроможності вітчизняних товарів.

Динамізм зростання від'ємного сальдо від торгівлі товарами з країнами СНД, Європи, Америки зумовлений звуженням можливостей цінової конкуренції, на відміну від періоду 1994–1995 рр., коли зростання експортних цін на українські товари до рівня світових (а саме це було основною причиною зростання вартості постачання за тенденції, що переважала, до скорочення їх фізичних обсягів) сприяло збереженню і нарощуванню експорту.

Не слід відкидати і вплив інших чинників:

- стабілізації національної грошової одиниці, яка зменшила стимули до нарощування експорту і призвела до подорожчання імпорту;
- подальшого спаду виробництва, загострення кризи неплатежів і зростання на цьому фоні експорту продукції з давальницької сировини;
- несприятливої загальногосподарської кон'юнктури в багатьох країнах та кон'юнктури світових товарних ринків, що стала причиною загострення конкуренції;
- зниження конкурентоспроможності українських товарів внаслідок деградації науково-технічного потенціалу і погіршення умов постачання енергоносіїв та іншої продукції критичного імпорту в 1995 р.

Незмінними залишаються й інші негативні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі України:

- ослаблення фінансових можливостей забезпечення необхідних обсягів ввезення внаслідок скорочення виробництва і погіршення структури та ефективності товарообміну, яке посилює ресурсну і фінансову залежність від постачальників імпорту (насамперед критичного);
- зростання деструктивного впливу на процеси макроекономічної стабілізації односторонньої, перекошеної структури експорту сировини та напівфабрикатів, який втягує в структурну кризу високотехнологічні галузі і формує не вигідну для економічних інтересів держави структуру товарообміну;
- прогресуюче проникнення на внутрішній ринок в умовах переважання експорту сировини і напівфабрикатів продукції некритичного імпорту, що прискорює деградацію переробних галузей і сприяє перетворенню України на постачальника дешевої сировини.

За приростом експорту в 1995 р. на 18,6 % та наступним його зростанням у I півріччі 1996 р. порівняно з аналогічним періодом минулого на 29,7 % криються не тільки позитивні наслідки зростання обсягів виробництва за рахунок нарощування постачань вітчизняної продукції на зовнішній ринок, а й несприятлива для економічних інтересів держави структура вивезення, у котрій переважають сировина, напівфабрикати та продукція АПК (до 66 %), щодо яких певні ринки мають відносно обмежений потенціал зростання за наявності численних кількісних та якісних обмежень. Якщо врахувати низьку питому вагу в експорті продукції машинобудування і металообробки (до 15 %), то не можна не помітити, що наслідком прояву зазначених негативних тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі є її “колоніальне” забарвлення, що посилюється.

Несприятлива структура зовнішньоторговельного обміну погіршує економічне становище держави, ускладнює вихід з кризового стану, сприяє збереженню

розриву між експорто- та імпортомісткістю економіки. Це обмежує можливості структурної перебудови народногосподарського комплексу, становлення його ефективної зовнішньоекономічної спеціалізації та загрожує економічній безпеці України.

Подальший прояв несприятливих тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі загрожує деградацією вітчизняного виробничого та інтелектуального потенціалу і руйнуванням не тільки окремих підприємств, які спеціалізуються на виробництві наукомісткої та високотехнологічної продукції, а й цілих галузей обробної промисловості. Результатом цього може стати консервація гіпертрофованого розвитку важкої промисловості, посилення структурного перекосу економіки та закріплення за нашою державою ролі постачальника сировини і напівфабрикатів та споживача готової продукції розвинутих країн.

Як нові явища в зовнішній торгівлі України, так і тенденції її розвитку свідчать, що зміцнення безпеки в зовнішньоекономічній сфері можливе лише за умови зменшення деструктивного впливу зовнішніх чинників. До основних з них належать:

- високий рівень ресурсної залежності від постачання продукції критичного імпорту з Російської Федерації, зумовлений її фактично монопольним становищем постачальника енергоносіїв та збереженням загрозовою для економічних інтересів України питомої ваги цієї держави в загальному обсязі вітчизняного товарообміну (понад 41 %);
- зниження ефективності зовнішньої торгівлі товарами внаслідок її несприятливої структури, переважно сировинного характеру експорту та низької конкурентоспроможності української продукції.

Вирівнювання торговельного балансу з постачальниками критичного імпорту і зменшення ресурсної залежності від них можливе за умов обмеження потреб в енергоносіях та іншій життєво необхідній для економіки продукції, нарощування її власного виробництва та диверсифікації зовнішніх джерел постачання. Для цього необхідна реалізація на загальнодержавному рівні як структурної політики, спрямованої на ресурсозбереження та імпортозаміщення, так і ефективної зовнішньоекономічної політики, орієнтованої на зменшення ресурсної і фінансової залежності від імпорту та поліпшення структури й ефективності товарообміну на основі:

- забезпечення економії енергоносіїв та іншої імпортованої продукції виробничо-технічного призначення;
- розширення обсягів виробництва на власній ресурсній базі експортоспроможної та імпортозамінної продукції;
- підвищення рівня якості та конкурентоспроможності вітчизняних товарів і зменшення потреб в імпортних поставках їх аналогів;
- збільшення частки продукції переробних галузей та диверсифікації виробництва з урахуванням кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків з метою нарощування експортного потенціалу та зменшення імпортової залежності.

Для економії енергоносіїв та іншої продукції критичного імпорту засобами структурної, інвестиційної, промислової, зовнішньоекономічної, митної та податкової політики пропонується:

- сприяти зменшенню питомої ваги ресурсомістких виробництв за рахунок скорочення їх застарілих потужностей, технічного переозброєння та запровадження сучасних ресурсозберігаючих технологій;

- оптимізувати обсяги виробництва та експорту енергоємних видів продукції (алюміній, титан, магній тощо), зменшивши імпорتنу залежність від постачання енергоносіїв та інших видів імпортованих ресурсів;
- стимулювати зростання частки ресурсозберігаючих виробництв обробних галузей, орієнтованих на випуск кінцевої продукції;
- стимулювати розвиток виробництв, орієнтованих на розширення власної міжгалузевої кооперації;
- розробити та запровадити систему економічних стимулів, спрямованих на підвищення науково-технічного рівня виробництва за рахунок упровадження ефективних ресурсозберігаючих технологій;
- сприяти залученню інвестицій для структурної перебудови економіки та нарощування експортного потенціалу;
- забезпечити системне узгодження структурної, інвестиційної, фінансово-бюджетної, митної, промислової, зовнішньоекономічної та податкової політики, підпорядкувавши її завданням ресурсозбереження, імпортозаміщення, диверсифікації джерел постачання та ефективною структурною перебудовою економіки, як основну умову поліпшення структури та ефективності зовнішньої торгівлі.

В узагальненому вигляді комплекс державних заходів, спрямований на зменшення імпоротної залежності національної економіки, наведений у табл. 7.5.

Держава значно більшою мірою, ніж раніше, повинна опікуватися розвитком науки і технологій, а також управляти інвестиційними процесами з метою переходу на цілісну виробничо-інвестиційну модель розвитку. Її запровадження є основною умовою структурної перебудови господарства, подолання структурного перекосу виробництва та зовнішньоторговельного обміну і переходу від нинішньої торговельної до відтворювальної (геоекономічної) стратегії зовнішньоекономічних зв'язків.

Створення відповідних виробничо-господарських та організаційно-функціональних структур на рівні підприємства, галузі, регіону та держави, а також упровадження виробничо-інвестиційної моделі з метою структурної перебудови економіки є головною умовою не “проштовхування” на світовий ринок окремих товарів, а оперування на ньому такими складними товарними формами, як “товар-група”, “товар-програма”, “товар-об’єкт” тощо. Для вирішення цих проблем необхідно сформувати розгалужену систему суб’єктів господарювання та органів управління, здатних забезпечити на сучасному етапі широкомасштабну інтеграцію народного господарства у систему світових господарських зв'язків.

Незмінною залишається і потреба у вдосконаленні механізмів регулювання зовнішньої торгівлі, створенні системи стимулів, спрямованих на ліквідацію розриву між експорто- та імпортомісткістю економіки, підвищення ефективності зовнішньоторговельних контактів, зменшення залежності від імпорту, поліпшення платіжного балансу і зміцнення економічної безпеки держави. З метою розвитку зовнішньої торгівлі та захисту інтересів товаровиробників на світовому ринку станом на 1993 р. у 117 країнах – учасницях ГАТТ/СОТ застосовувалися правила і норми, наведені в табл. 7.6.

- До основних завдань формування механізму регулювання експорту належать:
- розширення вивезення товарів, виробництво яких перевищує внутрішні потреби і які можуть мати збут на зовнішньому ринку на прийнятних для економічних інтересів держави умовах;

Таблиця 7.5

Комплексна система дій державних органів щодо зменшення ресурсної залежності від імпортованих товарів та впливу на обсяги і структуру ввезення

Комплекс завдань, які підлягають вирішенню на сучасному рівні захисту економічних інтересів держави	Можливі шляхи вирішення проблем захисту від впливу зовнішніх чинників
I. Макроекономічний (загальнодержавний) рівень (Політика ресурсозбереження та імпортозаміщення)	
1.1. Забезпечення економії енергоносіїв та іншої імпортованої продукції виробничо-технічного призначення	Заходи, пов'язані з реалізацією в конкретних зовнішньо- та внутрішньо-економічних умовах державної структурної, інвестиційної, промислової, аграрної, податкової, бюджетно-фінансової політики, спрямованої на поліпшення структури національного виробництва, розвиток експортного потенціалу та вирішення інших завдань, перелічених у п. 1.1–1.4
1.2. Розширення обсягів виробництва на власній ресурсній базі імпортозамінної продукції виробничо-технічного призначення	Створення передумов для зменшення імпортозалежності економіки
1.3. Підвищення рівня якості та конкурентоспроможності вітчизняних товарів і зменшення потреб в імпортованих аналогах	Створення виробничо-технічних передумов для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і зменшення імпорту
1.4. Збільшення частки продукції переробних галузей та диверсифікація виробництва з урахуванням кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків з метою нарощування експортного потенціалу та зменшення імпортозалежності	Підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів, рівня насиченості внутрішнього ринку товарами народного споживання і створення передумов для зменшення імпорту та диверсифікації експорту
II. Зовнішньоекономічний рівень захисту (Зовнішньоекономічна політика держави)	
2.1. Політика регулювання експорту. Нарощування експорту та поліпшення його структури й ефективності як умови зменшення ресурсної залежності та забезпечення потреб у поставлених життєво необхідній імпортованій продукції	Засоби податкової, митно-тарифної, валютно-фінансової політики та методи нетарифного регулювання (митні тарифи та збори, зрівняльні прикордонні податки, акцизи збори і внутрішні податки). За необхідності – кількісні обмеження експорту, стандарти і технічні норми, екологічні вимоги, системи сертифікації товарів, валютно-фінансові заходи тощо
2.1.1. Розширення експорту товарів, обсяги виробництва яких перевищують потреби внутрішнього ринку	Засоби податкової, митно-тарифної та валютно-фінансової політики
2.1.2. Географічна диверсифікація ринків збуту для поліпшення умов експорту	Те саме
2.1.3. Захист внутрішнього ринку від надмірного ввезення продукції, дефіцит якої стає причиною імпорту на невигідних для економічних інтересів держави умовах	—»—

Продовження табл. 7.5

Комплекс завдань, які підлягають вирішенню на сучасному рівні захисту економічних інтересів держави	Можливі шляхи вирішення проблем захисту від впливу зовнішніх чинників
2.1.4. Захист внутрішнього ринку від експорту та реекспорту імпортованої продукції на умовах демпінгу	Засоби податкової, митно-тарифної та валютно-фінансової політики
2.1.5. Захист внутрішнього ринку від експорту та реекспорту на невідгядних для економічних інтересів держави умовах продукції, обсяги виробництва якої недостатні для забезпечення потреб внутрішнього ринку або не мають надійної ресурсної бази	Те саме
2.1.6. Захист економічних інтересів держави від експорту продукції на умовах демпінгу	—»—
2.1.7. Забезпечення вищого рівня повернення валютної виручки від експорту	Засоби податкової та валютно-фінансової політики
2.1.8. Збільшення в загальному обсязі експорту частки послуг у сфері патентно-ліцензійної торгівлі, інжинірингу, ноу-хау, НДДКР тощо	Створення організаційних, управлінських та фінансових умов для більш широкого залучення інтелектуального потенціалу у сферу зовнішньоекономічних відносин
2.2. Політика регулювання імпорту	
2.2.1. Диверсифікація джерел постачання життєво необхідних для розвитку економіки і виходу її з кризового стану видів імпортованої продукції з метою зменшення залежності від монополістичних постачальників та зміцнення економічної безпеки держави	Зменшення ресурсної залежності від постачальників продукції критичного імпорту і поліпшення умов ввезення імпорту
2.2.2. Ослаблення наслідків зовнішньоекономічного шоку, захист інтересів вітчизняних товаровиробників і споживачів та створення умов для оптимізації структури імпорту і приведення її у відповідність до потреб виходу з кризи та структурної перебудови економіки за рахунок диверсифікації умов ввезення за такими критеріями: — доцільність імпорту конкретного товару за наявних можливостей насичення внутрішнього ринку вітчизняною продукцією; — держави походження імпортованого товару; — якісні характеристики імпортованих товарів	Засоби податкової, митно-тарифної та валютно-фінансової політики

Таблиця 7.6
Основні характеристики системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності у межах ГАТТ/СОГ

Аспекти, базові та перехідні періоди	Укрупнені напрями реформ	Заходи, що забезпечують реалізацію реформ	Найбільш імовірне значення норм
1. Відкритість ринку <i>Базовий період</i> 1986–1988 рр. <i>Перехідний період</i> 6 років, починаючи з 1995 р.	Здійснюється з метою покращання доступу на захищені ринки. Переоб'єднується конвертація нетарифних перешкод у звичайні тарифи, зниження а також гарантії визначення мінімального доступу на ринки і збереження наявного рівня постачання	<p><i>Зобов'язання щодо зниження</i></p> Зниження в однакових частках щорічно, починаючи з 1995 р. Знижуються визначені в результаті тарифікації і звичайні тарифи Знижуються кожний тариф Заморожуються всі тарифи	– У середньому на 36 % Не менше ніж на 15 % –
		<p><i>Тарифікація</i></p> Конвертуються нетарифні прикордонні заходи в тарифні еквіваленти Тарифні еквіваленти повинні дорівнювати різниці між середньою ціною внутрішнього ринку і відповідною ціною до ввезення Тарифні еквіваленти, що можуть застосовуватися як до загальних, так і до спеціальних нетарифних еквівалентів Тарифні еквіваленти для перероблених продуктів визначаються на підставі питомої ваги складових компонентів <i>Мінімальний доступ</i> Може бути застосований лише до продуктів, підданих тарифікації з рівнем доступу протягом базового періоду Визначається мінімальний рівень доступу на ринок Обкладення мінімальним тарифом товарів у межах мінімального доступу <i>Наявний доступ (збереження)</i> Застосовується лише стосовно продуктів, що пройшли тарифікацію. Зберігається рівень доступу, що був у базовому періоді <i>Спеціальні заходи запобігання</i> Починають діяти, якщо імпорту перевищує середній за попередні три роки на певний рівень, котрий базується на відношенні частки споживання імпортованого продукту до частки споживання вітчизняного продукту. Застосовуються, коли ціна на продукт знижується	– – – – –
		<i>Пільги і диференційовані підходи</i> Країни, що розвиваються, зобов'язуються знизити тарифи Країни, що розвиваються, можуть застосовувати обмеження на заморозження максимальних тарифів	Менше 5 % вітчизняного рівня споживання У 3 % за перший рік дії угоди До 5 % в останній рік дії угоди
			Імпорт яких перевищує 5 % від споживання
			Більше ніж 10 % відносно середньої світової ціни
			На 24 % у середньому і не менше ніж на 10 % для кожного продукту –

Продовження табл. 7.6

Аспекти, базові та перехідні періоди	Укрупнені напрями реформ	Заходи, що забезпечують реалізацію реформ	Найбільш імовірне значення норм
2. Субсидування експорту Базовий період 1986–1988 рр. Перехідний період 6 років, починаючи з 1995 р.	Здійснюється з метою скорочення бюджетних асигнувань як на експортні субсидії, так і на кількість продуктів, що експортуються за субсидованими цінами	<i>Експортні субсидії, що підлягають обмеженню</i> Прямі субсидії за умови, що товар буде експортований Продаж державою акцій за цінами, нижчими від цін внутрішнього ринку Експортні субсидії, що фінансуються товаровиробником: – маркетингові субсидії; – сухопутні або морські субсидії	– – – –
		<i>Зобов'язання щодо зниження</i> Зменшити кількість продуктів, експорт яких субсидується Скоротити бюджетні асигнування на експортні субсидії Запровадити обмеження для кожного продукту Знизити відносно рівня 1986–1990 рр. або рівня 1991–1992 рр.	На 21 % протягом 1986–1990 рр. На 21 % протягом 1986–1990 рр. – –
3. Внутрішньополітична підтримка	Для вимірювання і зниження торговельних перешкод, що виникають у результаті внутрішніх заходів країн; визначається показник агрегатної підтримки	<i>Не долучати нових продуктів</i> Обмежити експортні субсидії тими продуктами, які отримували їх протягом базового періоду	–
		<i>Перероблені продукти</i> Знижувати лише бюджетні асигнування на перероблені продукти	–
		<i>Пільги і диференційований підхід для країн, що розвиваються</i> Зменшити кількість продуктів, субсидованих для експорту протягом 1986–1990 рр. Знизити бюджетні асигнування на експортні субсидії протягом 1986–1990 рр. Допускається субсидування внутрішніх перевезень і маркетингу	На 14 % На 24 % –
		<i>Заходи "Жовтого світла", що підлягають обмеженню</i> Підтримка цін, позики на маркетинг, субсидії на насіння, добрива і т. ін. <i>Заходи "зеленого світла", що не підлягають обмеженню</i> Загальні послуги, продовольча допомога, страхування врожаю, допомога на випадок стихійного лиха	– – –
		<i>Зобов'язання щодо обмеження</i> Показник агрегатної підтримки заморожується на рівні 1986–1990 рр. і поступово скорочується	На 20 %

Продовження табл. 7.6

Аспекти, базові та перехідні періоди	Укрупнені напрями реформ	Заходи, що забезпечують реалізацію реформ	Найбільш імовірне значення норм
4. Санітарні та агросанітарні заходи	Запобігають використанню санітарного привою як замаскованих торговельних перешкод. Вимагається застосування науково обґрунтованих стандартів	Визначаються власні стандарти збереження тварин та рослин, з огляду на певний ризик Стимулюється відкритість у розробленні санітарних норм	- -
5. Механізм розв'язання суперечливих питань	Передбачається більш швидке, надійне, ефективне і справедливе розв'язання суперечливих питань, що робить IAGT/SOT більш дієвим	Інтегрована підсистема, що базується на взаєморозумінні партнерів Автоматизм – право на одержання компенсації потерпілою стороною, якщо відповідач не виконав рішення спеціальної ради протягом терміну, що визначений арбітражем Обмеження – максимальні строки кожного етапу вирішення суперечливого питання	- -
		Процедура апеляції здійснюється через механізм, що передбачає створення тимчасового органу	Не більше 14 місяців Не більше 90 днів
		Взаємні компенсації	-
		Санкціонування каральних тарифів – підвищення тарифів як протипага заходу, що завдає шкоди одній стороні	-

- географічна диверсифікація ринків збуту з метою підвищення ефективності експорту та зменшення частки бартерних операцій;
- захист економічних інтересів держави від експорту традиційної продукції на демпінгових умовах, які є причиною нееквівалентності товарообміну і втрати ринків збуту внаслідок антидемпінгових заходів країн-імпортерів;
- захист внутрішнього ринку від надмірного вивезення продукції, дефіцит якої призводить до імпорту аналогічних товарів на не вигідних для економічних інтересів держави умовах;
- захист внутрішнього ринку від реекспорту імпортованої продукції на умовах демпінгу та експорту вітчизняної продукції, обсяги виробництва якої недостатні для потреб внутрішнього ринку або не мають надійної ресурсної бази;
- забезпечення вищого рівня повернення валютної виручки від експорту на основі запровадження системи штрафних санкцій з урахуванням строків затримки в репатріації валютних коштів і середньої облікової ставки банківського процента;
- збільшення в загальному обсязі експорту частки послуг у сфері патентно-ліцензійної торгівлі, інжинірингу, ноу-хау, геологорозвідувальних, науково-дослідних, дослідно-конструкторських, проектних, транспортно-експедиторських, маркетингових, інформаційних та інших робіт і послуг.

Для поліпшення механізму регулювання імпорту необхідні заходи, спрямовані на забезпечення:

- диверсифікації джерел постачання продукції виробничо-технічного призначення (насамперед товарів критичного імпорту) з метою зменшення ресурсної залежності від монопольних постачальників;
- посилення захисту інтересів національних товаровиробників та споживачів і приведення структури ввезення у відповідність до потреб виходу економіки з кризового стану та її структурної перебудови.

7.2. ГОЛОВНІ ЗАСАДИ НАРОЩУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Матеріали до аналітичної записки Президенту України, підготовлені О. С. Власюком, В. Г. Андрійчуком; вересень 1998 р. Публікується вперше.

Очевидно, що стабілізація та нарощування експортного потенціалу є одними з центральних і водночас найскладніших завдань реформування української економіки. В умовах різкого зниження внутрішнього платоспроможного попиту просування вітчизняної продукції на світовий ринок має частково компенсувати падіння виробництва, а в стратегічному плані – забезпечити долучення національної економіки до світового науково-технічного прогресу.

Чинники формування експортної політики

Експортна політика України повинна бути ретельно вписаною у загальну програму економічного розвитку країни на найближчу перспективу. Розроблення комплексу коротко- та довгострокових заходів щодо розвитку українського экс-

порту має базуватися на аналізі реальної ситуації вивезення продукції з України та враховувати таке:

1. На нинішньому етапі розвитку національної економіки доцільно вивчати експортні можливості галузей, потенціал яких за випуском готової продукції перевищує попит на внутрішньому ринку. Така ситуація склалася, наприклад, у металургійному комплексі, де виробничі потужності з видобування марганцевої та залізної руд, виробництва чавуну й прокату чорних металів перевищують внутрішні потреби економіки. Значну частку в українському експорті має продукція хімічної промисловості, серед якої переважають сировина та товари низького ступеня перероблення. На експортних позиціях країни щодо цих видів продукції негативно відбився масовий несанкціонований вихід на зовнішній ринок великої кількості некваліфікованих вітчизняних фірм-постачальниць, які здебільшого збувають її за демпінговими цінами. Для раціоналізації структури експорту необхідно поглибити перероблення й випуск готової продукції у вказаних галузях і одночасно запровадити жорсткий контроль за вивезення некваліфікованими експортерами виробів з низьким ступенем обробки.
2. Попередження вивезення товарів, що підривають ціни на світовому ринку, потребує запровадження ефективного валютного контролю та контролю бартерних операцій. Низький рівень кваліфікації експортерів, що призводить до демпінгу, обертається втратою експортних ринків. Негативно впливає на ефективність зовнішньої торгівлі й неконтрольований реекспорт продукції. Досить часто українські товари, що експортувалися в межах СНД за міждержавними угодами, потрапляють на ринки третіх країн за низькими цінами. Таким чином створюється ситуація, коли, з одного боку, виникає загроза антидемпінгового розслідування, а з другого – руйнується ринок для прямого експорту з України, оскільки українські товари конкурують один з одним.
3. Швидкий прорив на світовий ринок торгівлі високотехнологічною продукцією для України неможливий, оскільки сучасна продукція національного машинобудівного комплексу не відповідає його вимогам. Проте більше половини машинотехнічного експорту Радянського Союзу (станки, компресори, насосне, гірничошахтне обладнання, обладнання для харчової промисловості, сільського господарства) припадало на Україну. Багато українських машин дотепер працюють за кордоном. Тому й нині вітчизняні підприємства не повинні втрачати можливості запропонувати на зовнішній ринок техніку, орієнтовану хоча й на старі, але ще наявні потреби. Ринки збуту такої продукції слід шукати в країнах, що розвиваються, та СНД.
4. В Україні є галузі, зокрема авіаційна промисловість та суднобудування, продукція яких цілком конкурентоспроможна. За умов кваліфікованого маркетингу вона здатна забезпечити так зване точкове проникнення на світовий ринок і закріпитись на ньому. Крім галузей авіаційної промисловості та суднобудування в Україні виробляється більше 200 найменувань конкурентоспроможної продукції. За відповідної державної підтримки нарощування виробництва такої продукції та реалізація концепції “експортного прориву” України за обмеженою групою товарів на світовий ринок є цілком імовірною.

5. За певних умов військово-промисловий комплекс України за обсягом і виробничо-технічними даними продукції, яка виробляється, може значно підвищити експорт техніки й зброї, що є одним із джерел фінансування конверсії виробництва. Основними стримувальними факторами є низька замкнутість циклів з виробництва озброєнь та військової техніки в Україні, неможливість забезпечення післяпродажним обслуговуванням навіть надлишкових її запасів, цілковитий контроль над ринками озброєнь з боку високорозвинутих капіталістичних країн. Проте вітчизняний ВПК володіє перспективними “подвійними” технологіями, що можуть бути використані як для виготовлення конкурентоспроможної невійськової продукції, так і профільного виробництва. Перешкодою є брак необхідних фінансових ресурсів, які слід шукати у рівноправній кооперації із зацікавленими зарубіжними партнерами шляхом вжиття серйозних маркетингових заходів та укладання відповідних міждержавних угод.
6. Україна може істотно наростити обсяги експорту сільськогосподарської продукції. Агропромисловий комплекс країни має значний експортний потенціал. Україна залишається одним з головних експортерів продуктів харчування для всіх північних і східних сусідів з їх несприятливими для сільськогосподарського виробництва природними умовами. Зважаючи на потужні резерви агропромислового комплексу (а більше третини виробленої продукції втрачається на шляху “виробник – покупець”), підвищення конкурентоспроможності його продукції шляхом створення індустрії її збирання, перероблення й збереження, поліпшення її якості й зовнішнього вигляду, переоснащення переробних і харчових галузей відповідно до сучасного технологічного рівня дасть швидку віддачу і є одним з пріоритетних напрямів нарощування експортного потенціалу.
7. Перспективним фактором зростання експортного потенціалу України може стати наукомістка і наукова продукція у вигляді ліцензій, технологій, нових матеріалів тощо. З огляду на рівень розвитку науково-технічного і виробничого потенціалу, можна стверджувати, що Україна в змозі успішно конкурувати на світовому ринку, постачаючи техніку, вироби, матеріали, продовольчі товари й предмети народного споживання, виробництво яких базується на нетрадиційних технологіях та результатах фундаментальних наукових досліджень. Базою для виготовлення висококонкурентної продукції може стати виробництво нових сплавів, стійких до високих і низьких температур, спрацювання, корозії; синтетичних матеріалів, що мають заздалегідь задані властивості; композиційних і порошкових матеріалів; створення широкого спектра інформаційних систем, біотехнологій тощо.
8. Вирішуючи питання нарощування експортного потенціалу України, слід брати до уваги доцільність використання зарубіжних технологій: окремо або в поєднанні з вітчизняними. Цей підхід сприятиме модернізації діючих виробництв та розвитку нових вітчизняних технологій і галузей промисловості. Ще одним напрямом сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків має стати створення вільних економічних зон у прикордонних районах.
9. Досягнення стабілізації доходів від експорту потребує ефективного діагностування конкурентоспроможності української продукції на світових ринках. Велику роль у цьому має відіграти створення сучасної електронної комер-

ційно-технічної служби інформації, а також фірм у сфері консалтингових послуг. Така інформаційна система повинна бути підключена до відповідних світових інформаційних центрів.

Важливою умовою активізації зовнішньоекономічних зв'язків є рекламно-інформаційна діяльність, зокрема участь України в міжнародних виставках та ярмарках, про що свідчить демонстрація зразків військової, авіаційної та інших видів техніки за кордоном. Результатом таких показів стають укладення контрактів на постачання нової техніки, а також співпраця в її створенні.

Регіональні орієнтири зовнішньоекономічної політики

При проведенні економічної політики щодо країн СНД Україна має враховувати такі чинники:

1. Пріоритетність інвестування в економіці України повинна визначатися дефіцитом товарів у межах СНД. Для ринку країн СНД характерна дефіцитність, як і за радянського періоду. Для закордонних інвесторів з'являється можливість налагоджувати виробництво дефіцитних товарів в Україні.
2. На відміну від колишніх механізмів об'єднання економічна інтеграція країн СНД повинна будуватися "від" підприємств за критеріями взаємної зацікавленості та доцільності.
3. Нинішні господарські зв'язки з країнами СНД розглядаються як засіб вирішення поточних економічних та соціальних проблем України. Але в майбутньому вони визначатимуться насамперед розширенням спектра науково-технічних та економічних контактів, зміною товарного та географічного розрізів зовнішніх відносин, підвищенням самостійності та ефективності господарства, інтересами та можливостями не тільки на ринках СНД, а й на світовому ринку загалом.

Україна повинна брати участь у міжнародному економічному співробітництві в сучасних формах та бути рівноправним учасником міжнародних економічних відносин. Значною мірою ці завдання належить вирішувати у відносинах з європейськими країнами.

Протягом перших років державної незалежності Україна багато зробила для налагодження торговельно-економічного співробітництва з країнами Західної Європи. У найближчій перспективі є можливості для його подальшого розширення. За умов підвищення стабільності національної економіки може істотно збільшитися експорт західноєвропейського приватного капіталу в нашу країну.

Проте є і несприятливі обставини для зовнішньої торгівлі України з державами Західної Європи. Слід виходити з того, що у Європі формується новий великий інтеграційний простір за участю 24, а можливо, й більшої кількості країн. Разом із забезпеченням прискореного прогресу для країн-учасниць його формування може призвести до дискримінації держав, що не належать до цього простору. Для України зміна торговельно-політичного режиму загрожує погіршенням умов збуту промислових товарів, оскільки сировина й тепер допускається до всіх країн Західної Європи, як правило, без мита і кількісних обмежень. Інакше кажучи, ускладнюється зростання українського експорту в найбільш необхідному для країни секторі ринку – експорті напівфабрикатів та готових виробів.

Зіставлення позитивних і негативних чинників дає можливість запропонувати такі заходи, спрямовані на активізацію зовнішньоторговельних відносин з країнами Західної Європи:

- продовжувати створення атмосфери партнерських відносин. Намагатися зміцнювати міждержавну основу політичних та економічних зв'язків, насамперед з країнами, що виявляють готовність до взаємного їх розширення;
- до стабілізації функціонування ринкового механізму та покращання показників експорту виходити з доцільності отримання від країн Західної Європи та ЄС різноманітних кредитів, економічної та технічної допомоги для подолання труднощів перехідного періоду, пом'якшення соціальної напруженості, прискорення ринкових реформ;
- стимулювати залучення приватного капіталу з західноєвропейських країн;
- послідовно зміцнювати зв'язки з ЄС як організацією, позиції якої в регіоні посилюватимуться.

Ринкові реформи у східноєвропейських країнах поклали край розколу Європи на країни з різними системами господарства. Відбулася також різка переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків цієї групи країн: їх головними партнерами замість колишнього СРСР стали держави Заходу, насамперед Західної Європи. За роки переходу до ринкової економіки держави Східної Європи зуміли значною мірою переорієнтувати зовнішньоекономічні зв'язки на західні країни, на які тепер припадає більше 70 % їх зовнішньоторгового обороту.

Економічна орієнтація країн Східної Європи на Захід у перспективі зростатиме. Але найближчими роками в країнах Східної Європи діятимуть і фактори, що підштовхуватимуть їх до відновлення економічних зв'язків з Україною, Росією та іншими країнами СНД. Один із них – ускладнення відносин з ЄС у питаннях доступу на його ринок. Угоди, укладені між ЄС і країнами Східної Європи, є досить обмежувальними. Вони не відкривають достатньою мірою ринок ЄС для таких товарів, як текстиль, чорні метали, сільськогосподарська продукція. Крім того, Співтовариство почало запроваджувати обмеження (хоч і тимчасові) на імпорт деяких видів виробів чорної металургії та молочних продуктів зі східноєвропейських країн.

Тому орієнтація експортної продукції України на ринки східноєвропейських країн є перспективною, а стимулювання торговельних відносин з ними має передбачати:

- відновлення та раціональне розширення економічних зв'язків;
- подальшу розбудову торговельно-договірної бази;
- державну підтримку прискореного формування в Україні ринкових структур, що спеціалізуються на торгівлі з країнами Східної Європи;
- активізацію створення спільних підприємств як в Україні, так і в східноєвропейських державах.

Активізацію зовнішньоекономічної діяльності треба розглядати разом з вирішенням загальних проблем підвищення технічного рівня виробництва. Спроби України у напрямі прискореної переорієнтації зовнішньої торгівлі з країн колишнього СРСР на “далеке зарубіжжя” практично не дали позитивних результатів, оскільки не було здійснено якісних змін в експортній продукції. Вихід України у світовий експортний простір потребує розроблення комплексу заходів щодо ви-

вчення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, визначення пріоритетності експортних товарів за умовами їх попиту і строками підвищення якості до світових стандартів з урахуванням економічних можливостей технічного переозброєння виробництва.

Державну експортну політику слід орієнтувати на недопущення значних втрат у збуті продукції на традиційних ринках та географічну диверсифікацію експорту за рахунок освоєння нових регіональних ринків (Китай і нові індустріальні країни Азії, країни Близького Сходу, Південно-Східної Азії, Латинської Америки, Африки).

Заходи щодо нарощування експортного потенціалу

1. Визначити як науково-технічні і виробничо-структурні пріоритети розвитку економіки та нарощування експортного потенціалу:
 - підвищення соціальної орієнтації виробництва за рахунок збільшення частки споживчих товарів;
 - формування ефективної товарної та регіональної структури виробництва й експорту, спрямованої на обмеження гіпертрофованого розвитку потужностей з виробництва сировини та напівфабрикатів, які не знаходять подальшого промислового використання і збуту на внутрішньому та зовнішньому ринках;
 - прискорення розвитку на власній ресурсній базі паливно-енергетичних галузей (нафтогазова, вуглевидобувна промисловість) з метою зменшення залежності від імпортних поставок;
 - прискорення розвитку виробництв, які мають закінчений технологічний цикл і забезпечують високий рівень використання ресурсів при зменшенні техногенного впливу на довкілля;
 - підвищення науково-технічного рівня виробництва на основі ефективних ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій;
 - підвищення якості та конкурентоспроможності продукції, освоєння нових її видів з метою диверсифікації товарних і регіональних ринків збуту;
 - розвиток виробництв, орієнтованих на розширення внутрішньої міжгалузевої кооперації, підвищення збалансованості економіки та зменшення її залежності від імпортних поставок.
2. Забезпечити нарощування експортного потенціалу за рахунок макроекономічного перерозподілу інвестицій на:
 - розвиток та експортну спеціалізацію високотехнологічних, наукомістких галузей машинобудування (верстати, прилади, судна, літаки, автомобілі, техніка для освоєння космосу, телекомунікаційні системи, складна побутова техніка тощо), порошкової металургії, виробництва надтвердих матеріалів, електрозварювального устаткування, засобів інформатики та зв'язку, науково-технічний рівень розвитку яких в Україні поки що відповідає світовому або є близьким до нього;
 - поглиблення науково-технічних розробок, розширення патентно-ліцензійної торгівлі, ноу-хау, інжинірингу, послуг з підготовки та забезпечення процесів виробництва і реалізації продукції, з обслуговування

- продукції, що експортується, зокрема військово-технічної, надання послуг з підготовки спеціалістів, розвитку міжнародного туризму тощо;
 - збільшення випуску виробів легкої і харчової промисловості, сільського господарства на основі сучасних технологій перероблення, зберігання, пакування, транспортування та реалізації продукції;
 - розвиток видобувних і металургійних галузей з їх переорієнтацією на виробництво висококондиційної продукції за сучасними енерго- та екологічно зберігаючими технологіями;
 - надання міжнародних транспортно-експедиторських послуг при транзитних перевезеннях автомобільним, водним, залізничним, повітряним та трубопровідним транспортом з урахуванням геополітичних факторів;
 - конверсію оборонної промисловості, а також експорт (під державним контролем) військової техніки і майна з дотриманням відповідних міжнародних угод і норм міжнародного права.
3. Посилити вплив держави на формування експортних потоків через:
- створення системи переважно економічних та законодавчих стимулів, спрямованих на поліпшення структури й ефективності виробництва та збуту завдяки диференційованому підходу до оподаткування, регулювання умов експорту й імпорту з урахуванням стану внутрішнього ринку, різниці в цінах, пріоритетності збуту та ввезення конкретних видів продукції;
 - запровадження методів митно-тарифного регулювання вивезення дефіцитних видів продукції та сировини, що призводить до зростання інфляції та полегшує проникнення на внутрішній ринок товарів некритичного імпорту на невигідних для інтересів держави умовах;
 - обмеження вивезення товарів, обсяги виробництва яких недостатні для забезпечення потреб внутрішнього ринку або не мають надійної ресурсної бази;
 - захист внутрішнього ринку від експорту та реекспорту імпортованої продукції на умовах демпінгу.
4. Орієнтувати Міністерство закордонних справ України на вирішення в єдиному пакеті зовнішньополітичних проблем та питань просування вітчизняної продукції на зовнішні ринки.
5. Вжити заходів щодо збереження традиційного ринку та нарощування експорту продукції харчової промисловості й сільського господарства у Російську Федерацію. Зважаючи на місткість, перспективність і важливість ринку Росії як споживача продукції агропромислового комплексу України, для підприємств переробної промисловості різних форм власності, що працюють для російського ринку, було б доцільним встановити пільговий режим оподаткування.
6. Підвищити ефективність зовнішньоторговельного обміну через організацію і розвиток досліджень кон'юнктури світових ринків товарів та кваліфікованої цінової експертизи зовнішньоторговельних контрактів при міністерствах з наданням відповідних рекомендацій і аналітичних матеріалів управлінським структурам. Забезпечити недопущення монополізму в питаннях кон'юнктурно-цінової діяльності та можливість проведення незалежних експертиз зовнішньоторговельних контрактів.

7. Створити науково-дослідну базу для системного вивчення світових ринків товарів (продукції, послуг) та маркетингового супроводу діяльності українських експортерів.

7.3. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Виступ О. С. Власюка на науковій раді МЗС України, березень 2002 р. Публікується вперше.

В умовах, коли Україна набула ознак фінансової, індустріальної, інвестиційної, наукової периферії світу, різко зростає роль держави як ініціатора національного прогресу. Відтак успішний розвиток українського суспільства залежить насамперед від внутрішньої політики. Головна стратегічна проблема, що стоїть перед українським суспільством, – модернізація економічної системи, удосконалення її структури та утвердження механізмів ефективного саморегулювання економічних процесів. На нашу думку, вирішити цю проблему не вдасться без посилення інтеграції України в систему світогосподарських зв'язків, яка не можлива без приєднання до ефективних політичних регіональних та глобальних об'єднань. Такими об'єднаннями є насамперед Європейський Союз та Світова організація торгівлі.

Проте, вважаємо, що зовнішньополітичну стратегію в Україні слід реалізувати у два етапи. Перший етап (середньостроковий) має стати підготовчим. Протягом цього етапу необхідно реалізувати стратегію економічного протекціонізму, спрямовану на стабілізацію економічної системи, надання їй певної сталості. І лише на другому етапі варто реалізувати комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію в систему міжнародних економічних зв'язків. Таким чином, підготовчий етап набуває надзвичайного значення, оскільки він обмежений у часі та потребує значної мобілізації ресурсів суспільства.

Отже, зовнішня політика України має бути підпорядкована вирішенню низки основоположних стратегічних проблем:

- розвиток продуктивних сил в Україні на основі розширення внутрішнього попиту та формування конкурентоспроможної економіки;
- сприяння збільшенню та стабілізації попиту на українські товари на зовнішніх ринках;
- формування національного капіталу та збільшення його інвестиційної активності.

Вирішувати ці проблеми необхідно за допомогою реалізації таких стратегічних заходів:

1. Поглиблення політичної співпраці з Росією та подальша інституціалізація українсько-російських відносин, оскільки розвиток економічних та політичних процесів у Росії відбивається на структурному розвитку економіки України, потоках товарів та капіталу. Варто очікувати постійне посилення припливу потужного російського капіталу шляхом приватизації та створення спільних підприємств. Політика Росії вмотивована її прагматичними прагненнями. Серед них найголовніші – контроль над трубопровідною системою, можливість експорту електроенергії, контроль над стратегічними підприємствами, які перебувають у відносинах кооперації з російськими.

- Політична ситуація в Російській Федерації, як і раніше, відбиватиметься на економічних та інших процесах в Україні, оскільки, як відомо, експорт України значною мірою залежить від попиту на українські товари в Росії. Так само стабільність українського ринку нафти, нафтопродуктів та природного газу цілком залежить від російської політики в цій сфері. Якщо Україна ще здатна впливати на власний ринок газу, оскільки володіє монопольним правом транзиту російського газу, тобто необмеженим доступом до нього, то ринок нафти та нафтопродуктів цілком залежить від ситуації в Росії.
2. Протистояння тиску з боку міжнародних економічних організацій (МВФ, Світовий банк, СОТ) щодо поглиблення лібералізації зовнішньої та внутрішньої економічної політики України. Цей тиск виражатиметься у вимогах зменшення субсидування галузей економіки, зокрема сільського господарства, збільшення гарантій іноземному капіталові, зокрема у фінансово-кредитній сфері та на ринку землі. Міжнародні фінансові організації всіляко підтримуватимуть курсову політику Національного банку України, спрямовану на недопущення девальвації гривні. Тому вкрай важливо прийняти рішення про ступінь опору такому тискові та його методи. Необхідність опору зумовлена реалізацією політики економічного протекціонізму.
 3. Підпорядкування співпраці в межах СНД національним інтересам. Досвід інтеграції в Європейському Союзі та сама сутність інтеграційних процесів доводять, що зближення країн, їх спільні дії зумовлені лише спільністю політики. На сьогодні в межах СНД головним спільним інтересом є продаж та транспортування вуглеводневої сировини. Цей експорт можна забезпечити тільки шляхом використання трубопровідної системи колишнього Радянського Союзу. Те саме стосується й нафти. Одна частина країн СНД – власники енергоресурсів, а друга – власники транспортних шляхів, якими ці ресурси можуть бути транспортовані на Захід. Тому питання єдиних транспортних тарифів, безпеки шляхів транзиту, узгодженого будівництва нових транспортних магістралей набувають неабиякого значення.

Крім того, на теренах СНД з часів СРСР збереглися конкурентоспроможні на світових та внутрішніх ринках виробничі комплекси, елементи яких часто розміщені в різних країнах Співдружності. Зрозуміло, що, бажаючи зберегти ці підприємства під контролем, їхні реальні власники застосовують політичні важелі впливу через найвище керівництво своїх країн – це ще одна причина актуальності співпраці в межах СНД. Отже, інтеграція в СНД ґрунтується на експортних чинниках – її завдання полягає в підвищенні експортного потенціалу енергоносіїв, сировини та напівфабрикатів.
 4. Активізація співробітництва в межах альянсу ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова). У межах ГУУАМ дотепер немає економічних чинників посилення інтеграції – можливості збільшення товарообігу, поглиблення поділу праці шляхом кооперації. Водночас ГУУАМ зберігатиме значення як геостратегічний пояс, як транспортний коридор для потоків вуглеводневої сировини та військових повітряних перевезень. Саме створення енерготранспортного коридору каспійської та середньоазійської вуглеводневої сировини та залучення до цього процесу нафтотранспортної системи “Одеса – Броди” зумовлює орієнтацію політики України на посилення співробітництва в межах альянсу.

5. Протистояння посиленню мілітаризації країн та зміщенню акцентів співробітництва лише на потужних геополітичних гравців, коли роль країн економічно та політично слабших значно зменшиться, – відбуватиметься їх втягнення в політичну орбіту сильних країн із застосуванням прямого політичного тиску. Очікується, що Україна відчує зростання впливу Росії та зменшення інтересу ЄС і Сполучених Штатів Америки.
6. У контексті інтеграції в міжнародну економіку перебуває продовження співпраці між Україною та НАТО, яка має втілюватися не лише в спільних навчаннях та реалізації програм з обміну досвідом і в технічній допомозі з боку НАТО. На нашу думку, країни – члени НАТО не виявлятимуть попиту на продукцію українського ОПК, а лише використовуватимуть транспортну авіацію України в перевезеннях майна країн НАТО до зон бойових та миротворчих операцій. НАТО прагнучиме тримати відносини з Україною на партнерському рівні з огляду на необхідність використання повітряного коридору для військової авіації. Таким чином, Україна мусить розвивати оборонно-промисловий комплекс, спираючись на власні сили, залучаючи до співробітництва партнерів поза блоком НАТО.
7. Нівелювання наслідків запровадження жорсткішого режиму перетину кордонів із західними сусідами України внаслідок розширення ЄС на схід. На початок 2002 р. лише дві країни – кандидати на вступ до ЄС – не запровадили візового режиму з Україною: Угорщина та Польща. Як показав досвід, запровадження візового режиму з країнами Центральної Європи негативно впливає на кількість бізнес- та туристичних контактів між країнами. Це невигідно для обох сторін. На нашу думку, для пом'якшення негативного економічного впливу візового режиму у відносинах з країнами Центральної Європи доцільно, з одного боку, вплинути на зменшення вартості оформлення візи (включно зі зменшенням затрат часу українськими громадянами та транспортом через відкриття додаткових регіональних пунктів оформлення віз), а з другого – не запроваджувати візовий режим у відповідь, що зменшить витрати української сторони в умовах низької загрози безпеці з боку західних сусідів України, яка водночас покаже цим приклад добросусідських відносин.

На нашу думку, на політичному рівні слід також вжити заходів, які мають вплинути на вдосконалення окремих напрямів зовнішньоекономічної діяльності України:

1. Забезпечити перехід на грошові розрахунки за транзит газу територією України, що зробить ефективнішою роботу трубопровідної системи України та оптимізує внутрішній ринок газу. Нині плата за транзит російського газу здійснюється, по суті, у вигляді бартерних розрахунків та за завищеними цінами за газ, хоча вітчизняною статистикою вони так не обліковуються. Тобто за послуги з транзиту, які надає українська сторона, російська розраховується тим-таки газом, який реалізується українською стороною споживачам усередині країни. Отже, вартість газу в країні зростає, оскільки трансакційні витрати з реалізації газу перекладаються на українську сторону. Водночас створюється підґрунтя для зловживань у сфері розподілу газу.
2. Забезпечити політико-правову підтримку українських підприємств на зовнішніх ринках. Український експорт у багатьох країнах наштовхується на політичні бар'єри у вигляді антидемпінгових розслідувань та нетарифних

- заходів унаслідок лобювання з боку місцевих виробників. Антидемпінгові заходи в основному спрямовані проти металургійної промисловості України і застосовуються найчастіше розвинутими країнами. Чорна металургія в Україні є на сьогодні головною галуззю спеціалізації, що забезпечує близько половини валютних надходжень. Слід зауважити, що Україна володіє значними конкурентними перевагами з виробництва чорних металів. Таким чином, потенційно поріг рентабельності галузі в Україні значно нижчий, ніж у країнах ЄС та США, що дає можливість нарощувати обсяги експорту за низькими цінами. В умовах несприятливої кон'юнктури для виробників чорних металів загострилися політичні чинники функціонування ринку. Для України важливі як пом'якшення політики ЄС щодо квот для українських експортерів, так і антидемпінгова і тарифна політика США й Росії щодо згаданого ринку.
3. Розробити та реалізувати низку інформаційних програм у світі, з метою усунення інформаційних викривлень, пов'язаних з поширенням неправдивих відомостей про Україну. Україна має непривабливий вигляд у світі, незважаючи на численні поступки, які вона здійснила у зовнішньополітичній стратегії протягом останнього десятиліття. Такий стан знижує привабливість марки "зроблено в Україні", що негативно впливає на попит на експорт з України та подорожі в Україну, на інвестиційну активність нашої держави. Вважаємо, економічний, політичний, культурний прогрес усередині країни та поширення інформації про нього у світі здатні суттєво поліпшити імідж України на світовій арені. Отже, одним з найважливіших напрямів зовнішньоекономічної стратегії має стати забезпечення прозорості економічних, політичних та інших суспільних процесів, що відбуваються в Україні.
 4. Торговельно-економічні місії України за кордоном слід зобов'язати пропагувати та формувати позитивний імідж українських виробників та української економіки, сприяти просуванню українського експорту, пошуку партнерів, збирати та надавати відповідну інформацію для українських економічних суб'єктів. Треба передбачити обов'язкове відвідування представниками місій, де це можливо, заходів політичного, наукового, презентаційного характеру з метою отримання інформації з перших джерел та наступного доведення її до зацікавлених осіб в Україні, реагування через засоби масової інформації країни базування на випадки ущемлення інтересів українських компаній, інші недружні заходи з боку таких країн.
 5. На виконання Указу Президента України "Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі" від 05.09.2001 № 797/2001 слід детально опрацювати потенційні вигоди та загрози і виробити, відповідно до цього, послідовну узгоджену стратегію прийняття Україною угод ГАТТ/СОТ. Вступ до СОТ є неминучим та необхідним кроком зовнішньоекономічної політики України. Це дасть можливість посилити позиції України в антидемпінгових розслідуваннях, прискорити реструктуризацію економіки України, зробити відносини з торговельними партнерами України більш рівноправними. Водночас умови вступу до СОТ мають принципове значення, оскільки надто різкий перехід на принципи зовнішньоекономічної політики СОТ може вкрай негативно вплинути на економічну та структурну динаміку.

6. Слід розробити систему заходів щодо підтримки прямого інвестування українськими підприємствами за кордоном. Україна бере участь у сегменті міжнародного ринку титулів власності, за допомогою якого встановлюється контроль над продуктивними силами, лише як продавець, оскільки пряме інвестування за кордон українські резиденти майже не здійснюють. Отже, у сфері контролю над продуктивними силами зароджується суттєва диспропорція, яка полягає у зростанні залежності економіки України від нерезидентів; фактично не відбуваються вкладення резидентів у зарубіжні цінні папери, тобто інтеграція України в цей сектор світового фінансового ринку також є слабкою та односторонньою. З 1997 р. визначилася чітка тенденція до того, що в найближчому майбутньому активи резидентів перевищать їхні пасиви, що свідчить про постійний відплив фінансових ресурсів за кордон. Переважна більшість активів за кордоном була куплена на грошовому ринку, тобто не надає їхнім власникам значного прибутку. Саме пряме інвестування за кордоном потребує державної підтримки за допомогою політичних важелів, якими володіє державна влада, оскільки за прямого інвестування зростають ризики несправедливого ставлення до інвестора, конфіскації в країнах, де можливі політичні зміни. Таким чином, доцільним є пряме інвестування в тих країнах, інвестори з яких мають активи на території України. Ці активи є певною “заставою”, що гарантує дотримання прав українського інвестора за кордоном.
7. Необхідно відмовитися від залучення іноземних капіталів шляхом емісії державних єврооблігацій. З огляду на визнаний міжнародними експертами низький кредитний рейтинг України, дохід за українськими єврооблігаціями доводиться зберігати на досить високому рівні. Це породжує значне навантаження витрат державного бюджету на обслуговування зовнішнього боргу, оскільки у зв'язку з високим рівнем недовіри іноземних інвесторів до українських цінних паперів такі облігації можуть бути реалізовані тільки за умови їхньої гарантованої високої доходності. Це додатково обтяжує державний бюджет.
8. Слід надавати спеціальну підтримку інвестиційному імпорту. Необхідно розробити та втілити комплекс митних знижок на імпорт інвестиційних товарів, що зменшить витрати на інвестиційні процеси. Для цього треба створити систему критеріїв, які визначають товар як інвестиційний. Стягнення з операції купівлі інвестиційного товару за кордоном мають бути не більші, ніж усередині країни. Доцільно розробити систему заохочення прямого іноземного інвестування в нові торговельні марки, що сприйматимуться як марки українські. Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми може бути запровадження податку на використання для товарів, що продукуються в Україні, торговельної марки, що вже застосовується в іншій країні. Такий крок підвищує імідж національної економіки, вирівнює можливості всіх продуцентів на території України, збалансовуючи витрати на рекламу, водночас змушуючи ТНК, що прагнуть утвердитися на українському ринку, відмовитися від експорту в Україну на користь прямого інвестування.
9. Необхідно вдосконалити систему використання кредитів Міжнародного та Європейського банків реконструкції та розвитку з метою підвищення її ефективності. Головним завданням має стати посилення відповідальності

- сторін за дотримання умов кредитного договору, причому лише через пряму майнову відповідальність перед державою. Проекти, що фінансувалися МБРР, виявилися у переважній більшості погано підготовленими та збитковими. Брак у кредитодавця мотивації вибирати прибуткові проекти та проводити всебічний інвестиційний аналіз у зв'язку з гарантованістю повернення державою коштів призводить до заспокоєності та впевненості у поверненні грошей, тобто до їх неефективного використання. З цього випливає, що залучати кредити МБРР та ЄБРР слід дозволити лише недержавним підприємствам.
10. Бажано відмовитися від залучення коштів МВФ для фінансування структурних перетворень у галузях економіки і сферах управління в обмін на втрату урядом суверенітету в політиці.
 11. Необхідно реформувати систему стандартів товарів та послуг на ринку харчових товарів з метою захисту ринку від менш якісного імпорту. Сутність такого рішення полягає в тому, що слід чітко розмежувати харчові товари, які виробляються природним шляхом без застосування хімічної обробки, змін у генній структурі, без хімічних домішок, які подовжують строк зберігання та покращують смакові якості, зовнішній вигляд тощо, тобто екологічно чистих, від інших товарів харчування. Наслідком реалізації такої концепції буде зростання конкурентоспроможності вітчизняних товарів харчування на внутрішньому ринку та (що ще важливіше) спонукатиме суспільство до споживання товарів вищої якості. Так суспільство отримає можливість вибору вищого стандарту споживання, а отже, вищого рівня життя. Цей принцип варто використовувати й на інших ринках, де інформацію про товар може приховати виробник чи не може перевірити споживач. Україна, застосовуючи такий підхід до стандартів, повинна впроваджувати його й на міжнародних ринках.
 12. У стратегії стосовно СНД Україні слід продовжувати дії в напрямі формування спільної зони вільної торгівлі з мінімальною кількістю вилучень, які не стосуються базових товарів. У відносинах з країнами СНД варто орієнтуватися на:
 - зближення ринків товарів, послуг, робочої сили; створення умов для взаємного інвестування та утворення транснаціональних фінансово-промислових комплексів у пріоритетних галузях, сферах і видах науково-технічної діяльності, виробництва та експорту;
 - поживлення прикордонних економічних відносин (щодо Білорусі, Росії та Молдови);
 - створення надійної системи страхування взаємних торговельних, кредитних та інвестиційних ризиків;
 - забезпечення умов для здійснення контактів недержавних економічних організацій, ділових союзів та окремих підприємств;
 - формування та розвиток нових економічних зв'язків, побудованих на спільному використанні прогресивних технологій та технічних рішень;
 - збільшення потенціалу банківської системи та інших фінансових установ, утворення спільних фінансових, страхових та інших інституцій для концентрації зусиль на розв'язанні завдань, що становлять спільний інтерес;

- проведення спільних наукових, науково-технічних, економічних, маркетингових та інших досліджень у сферах, які становлять спільний інтерес.
13. У межах СНД необхідно створити консультаційний орган, завдання якого полягатимуть у:
- гармонізації зовнішньоекономічної політики країн – учасниць Співдружності;
 - організації постійного обміну інформацією про стан індикаторів соціально-економічного розвитку країн СНД;
 - створенні дієвої спільної системи забезпечення безпеки економічних взаємовідносин, захисту прав власності і господарсько-правової дисципліни, безперешкодному поширенні інформації, необхідної для взаємовигідних економічних відносин;
 - сприянні налагодженню інформаційного, консультативного і маркетингового забезпечення експортерів та інших національних виробників у країнах Співдружності;
 - проведенні спільних наукових, науково-технічних, економічних, маркетингових та інших досліджень у сферах, що становлять спільний інтерес.

Доцільно глибше вивчити питання щодо створення в рамках СНД спільного розрахункового центру з перспективою переведення взаємної торгівлі на єдину валюту – умовного характеру (на зразок євро) чи однієї з країн Співдружності.

7.4. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

Публікується за: Власюк О. С. Напрямки вдосконалення зовнішньоекономічної стратегії України / О. С. Власюк // Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. – Донецк : ДонГУ, 2007. – С. 1591–1597.

Сьогодні Україна послідовно реалізовує зовнішньоторговельну модель розвитку економіки. Як наслідок, зовнішньоторговельний оборот держави становить понад 95 % ВВП, що перевищує аналогічний показник у Німеччині, Російській Федерації, Польщі та багатьох інших країнах. На практиці це означає зростання відкритості економіки та поглиблення регіонального економічного співробітництва. Відповідно посилюються виклики конкурентоспроможності національної економіки та актуалізуються чинники її забезпечення. У таких умовах вибір та реалізація ефективної стратегії і тактики зовнішньоекономічного співробітництва стають ключовим чинником зміцнення позицій України на регіональному міжнародному ринку. Водночас, з урахуванням реалій розвитку національного виробництва, поглиблення економічного співробітництва на основі лібералізації наявних взаємовідносин містить загрози стратегічного характеру.

За рейтингом конкурентоспроможності національної економіки (Всесвітній економічний форум) у 2006 р. Україна посіла 78-ме місце серед 125 країн світу. Це не відповідає можливостям держави, яка володіє космічними технологіями. Проте Україна не сформувала достатнього потенціалу, аби забезпечити у конкуренції з потужнішими країнами розміщення на своїй території стратегічних інноваційних галузей. Головна причина цього – недостатні мотиваційні можливості внутрішнього середовища. Конкурентні переваги для інноваційних галу-

зей української економіки продовжують скорочуватися, а гострими проблемами залишаються:

- незбалансована структура зовнішньої торгівлі (низька частка експорту товарів з високою доданою вартістю, значна імпортна залежність від енергоносіїв з РФ, вагомий імпорт готової, високотехнологічної продукції з країн ЄС);
- відносна неконкурентоспроможність за параметрами “ціна – якість” широкого кола споживчих (побутових) вітчизняних товарів і, як наслідок, нездатність змагатися за відповідні сегменти на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- втрата потенціалу підтримання конкурентоспроможності через вплив висококваліфікованої робочої сили за кордон, переорієнтації вже сформованого висококваліфікованого персоналу з вітчизняної економіки на економіку інших країн;
- звуження конкурентних переваг до екстенсивних факторів – дешевої робочої сили та природних ресурсів, розміщення еколого- та ресурсомістких виробництв;
- неефективність роботи державних та громадських інституцій, зобов’язаних сприяти поширенню та захисту підприємницької діяльності вітчизняних економічних агентів на зовнішніх ринках;
- низька продуктивність праці в більшості галузей економіки, що обмежує мобільність і гнучкість економічних агентів та швидкість їх реагування на внутрішні й зовнішні виклики;
- недостатня прибутковість національного легального бізнесу та високий ризик його здійснення;
- незбалансована структура промисловості (висока частка енергоємних, матеріаломістких галузей та низька – високотехнологічних);
- вузькість внутрішнього ринку, незважаючи на значний потенціал, який може стати конкурентною перевагою;
- відсталість в інноваційному розвитку та впровадженні новітніх технологій, низькі темпи модернізації виробництва, розроблення сучасних технологій, реалізації інноваційної моделі економічних відносин на підприємствах;
- невідповідність стану вітчизняних інвестиційної, транспортної, комунікаційної інфраструктур сучасним потребам та викликам;
- низькі критерії якості та рівня життя, у тому числі працюючих, незбалансованість економічного зростання з удосконаленням соціальної сфери, що не стимулює трудової активності, відволікає ресурси на підтримання умов існування.

Зазначені проблеми особливо чітко окреслилися у 2005–2006 рр. Так, у 2005 р. економіка України втратила зовнішньоторговельну динаміку. Зокрема:

- майже на порядок знизилася темпи приросту експорту (до 4,6 % проти 41,6 % у 2004 р.), тоді як темпи приросту імпорту збереглися на рівні минулого року;
- сальдо товарної торгівлі змінилося з додатного (4,2 млрд дол. США у 2004 р.) на від’ємне (–1,4 млрд дол. США);
- частка готової продукції (машинобудівної, легкої та харчової промисловості) у структурі товарного експорту знизилася на 3,3 % – до 30,1 %;
- понад 60 % валютної виручки формували експортери сировинних товарів та продукції проміжної переробки (металургія, хімічна промисловість), що на 2 % більше, ніж у 2004 р.;

- вітчизняні експортери витіснялися з перспективних європейських ринків (частка ЄС в експорті України знизилась на 3,2 % – до 26,8 %). Удвічі скоротився експорт з України до ЄС продукції машино- та приладобудування та на 20 % – продукції хімічної промисловості, пластмас та каучуку;
- зовнішньоторговельні потоки переорієнтовувалися на ринки СНД (темпи приросту експорту в РФ дорівнювали 27,2 %), експорт та імпорт щодо яких зростає переважно за рахунок нарощування цінових параметрів;
- не відбулось відчутних зрушень у структурі та обсягах експорту послуг. В умовах підвищення цін на транзит частка транспортних послуг у загальному їх експорті знизилась до 73 % (76 % у 2004 р.).

Ці та інші тенденції 2005 р. у сфері зовнішньої торгівлі України були зумовлені низкою системних чинників, головні з яких:

- різкі зрушення у митній, ціновій та курсовій політиці, що змінили конкурентне середовище для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Зокрема: скасовано пільгові режими щодо імпорту товарів, які використовуються для виробництва автомобілів, мотоциклів, авіаційної та космічної техніки тощо; підвищено ставки мита на імпорт продукції машинобудування; у декілька разів збільшилися ставки експортного мита на газ; запроваджено жорсткий контроль за дотриманням відповідності індикативним цінам; різко знижено валютний курс із 5,3 до 5,05 грн за долар США;
- посилення конкуренції на внутрішньому ринку внаслідок активізації імпортерів, що послабило позиції національних виробників готової продукції. У 2005 р. на готову продукцію припадало 45,4 % ввезених товарів проти 41,6 % у 2004 р.;
- забезпечення більшого прагматизму в економічних відносинах України з країнами СНД, і насамперед з РФ, ключовим чинником нарощування торгівлі з якою стало підвищення цін на експорт та імпорт промислової продукції;
- підвищення залежності зовнішньоторговельної динаміки від коливань вітчизняних експортних поставок недорогоцінних металів. Вітчизняний промисловий експорт на 50 % формується за рахунок недорогоцінних металів, що посилює залежність експортної динаміки від тенденцій перерозподілу світового ринку металів, який останнім часом відбувається не на користь України. Йдеться про активізацію Китаю у продовженні товарної експансії на нові ринки (за більшістю сегментів ринку металопродукції ця країна є прямим конкурентом України). При цьому Китай володіє ширшими конкурентними перевагами над вітчизняними металургами (ціновий діапазон, мобільність реагування на зміни попиту тощо);
- тінізація зовнішньоторговельних відносин. Суттєвий вплив на динаміку основних показників зовнішньої торгівлі України справляли експортні операції, оплата за які здійснювалася через офшорні зони. Це, у свою чергу, призводило до заниження експортної ціни і, як наслідок, до вимивання капіталу з країни та зменшення бази оподаткування податку на прибуток. Водночас збільшувалися обсяги фіктивних експортних операцій, орієнтованих на відшкодування ПДВ.

На противагу 2005 р., у 2006 р. вітчизняні експортно орієнтовані підприємства, які досить чутливо реагують на лібералізацію доступу на окремі ринки, помітно

активізувались, що позитивно вплинуло на зовнішньоторговельну динаміку України. Зокрема:

- відновилася зростаюча динаміка зовнішньоторговельного обороту України. Прирости експорту та імпорту перевищують торішні темпи, поступово вирівнюються і становлять (за даними Митної служби України) відповідно 11,4 та 17,9 % за підсумками 10 міс. 2006 р.;
- вирівнюється географічна структура експорту України. Частка ЄС в експорті (28,3 %) майже дорівнює частці США (31,8 %), а помітне перевищення темпів приросту експортного постачання на європейські ринки дає підстави стверджувати про можливість збереження балансу між цими векторами зовнішньої торгівлі. Водночас частка експорту, що реалізується на азійських ринках, на жаль, скорочується і дорівнює 21,5 %. Зняття низки обмежень щодо доступу вітчизняних експортерів на американські ринки зумовило активне зростання його частки до 7 % (проти 5,5 % у 2005 р.);
- посилюється роль стратегічно важливих галузей машинобудування у формуванні експортних потоків України. Приріст експорту машинобудування вдвічі перевищив приріст металургійної продукції, що дало можливість збільшити частку машинобудування до 22,6 %;
- основні експортно орієнтовані галузі вітчизняної промисловості значною мірою адаптувались до негативного впливу підвищення цін на енергоносії, що свідчить про накопичення ними певного запасу конкурентоспроможності. Підприємства з високим рівнем споживання енергоресурсів (металургія, машинобудування, хімічна промисловість) продовжують здійснювати активний експорт на зовнішні ринки.

Проте такі зрушення відбулися переважно за рахунок екстенсивних, а не інтенсивних, якісних чинників. Триває закріплення структури товарного експорту України, яка не відповідає національним стратегічним пріоритетам і не сприяє реалізації інноваційної моделі розвитку країни та ефективній інтеграції у світовий економічний простір. Менше третини (30,9 % за 9 міс. 2006 р.) товарного експорту формується продукцією повного виробничого циклу, майже десята частина – сільськогосподарською продукцією, решта (понад 60 %) – товари неповного виробничого циклу (зокрема, недорогоцінні метали і вироби, мінеральні продукти, продукція хімічної промисловості, пластмаси та каучук). Найбільш технологічна частина вітчизняної промисловості – машино- та приладобудування – становить менше 13 % сукупного експорту, понад двох третин її реалізується на традиційних ринках країн США і вона не має помітних перспектив виходу на глобальні та регіональні світові ринки Азії та ЄС.

Не менш критична ситуація спостерігається у процесах надходження ПІІ в Україну. Йдеться про наявність таких ключових проблем:

- відсутність дійових, інституційно визначених механізмів регулювання діяльності ТНК в Україні, які б регламентували дії потужних іноземних інвесторів, запобігали недобросовісним акціям та заохочували інвестування стратегічних для України напрямів економічної діяльності;
- непов'язаність залучення ПІІ в Україну з потребами модернізації економіки, імпортозаміщення, розвитку експорту наукомісткої продукції з високим вмістом доданої вартості тощо. Натомість є велика ймовірність освоєння України іноземними ТНК, які “вбудовуватимуть” національну промисловість

- у промислово-технологічні ланцюги на низьких циклах виробництва проміжної та середньотехнологічної продукції;
- несформованість транснаціонального капіталу українського походження, подальший розвиток якого стримуватиметься внаслідок неконкурентоспроможності відносно нових потужних учасників українського ринку;
- відсутність механізмів запобігання виведенню з-під оподаткування грошових потоків з боку потужних іноземних компаній через використання можливостей трансфертного ціноутворення в межах ТНК;
- ймовірність використання ПШ нерезидентами як механізму подолання українських імпорتنих бар'єрів та завоювання внутрішнього ринку України з подальшим економічним витісненням реальних або потенційних конкурентів.

Окрім зазначеного, у сучасній зовнішньоекономічній стратегії України слід забезпечити вирішення таких ключових проблем:

1. Узгодження та збалансування векторів інтеграції до ЄС та ЄЕП з метою усунення суперечностей між інструментами підтримки взаємовигідного економічного співробітництва. Національні економічні інтереси України полягають у:
 - мінімізації втрат від розроблення, дублювання та постійного коригування умов поглиблення економічного співробітництва в зазначених напрямках;
 - конкретизації та інституціалізації відносин з країнами ЄС та ЄЕП;
 - збалансуванні присутності на внутрішньому ринку російських та світових транснаціональних компаній;
 - стимулюванні розвитку науково-технологічних анклавів, розвитку технічної кооперації з країнами ЄС та ЄЕП, розширенні проектів у сфері інфраструктури;
 - посиленні дієздатності організаційних структур, відповідальних за зовнішньоекономічне співробітництво.
2. Стимулювання динамічного зростання економіки як бази для посилення здатності національних виробників протистояти зовнішньому конкурентному тиску. Пріоритетами формування конкурентоспроможності у цьому аспекті є:
 - забезпечення вищого, ніж у країнах ЄС та ЄЕП, рівня реального зростання ВВП;
 - послідовне підвищення продуктивності праці в усіх галузях економіки та видах економічної діяльності;
 - стимулювання ефективного використання внутрішніх сировинних, трудових та фінансових ресурсів для економічного зростання;
 - зниження рівня збитковості вітчизняних підприємств;
 - мінімізація тіньової економіки шляхом стимулювання до легалізації господарської діяльності;
 - забезпечення стабільності, прозорості та ефективності державних фінансів, особливо у сферах оподаткування та бюджету;
 - підвищення платоспроможності як суб'єктів господарювання, так і населення з метою активізації внутрішнього ринку;
 - стимулювання розвитку внутрішнього ринку, реалізація цілеспрямованої політики цінового збалансування, запровадження уніфікованих загальноприйнятих інструментів та методів регулювання попиту і пропозиції для формування сприятливої кон'юнктури, запровадження моніторингу недобросовісної конкуренції між іноземними і національними виробниками;

- збалансована підтримка інноваційних виробництв, стимулювання поглиблення взаємозв'язку наукових досліджень та виробництва;
 - реструктуризація національного ринку праці в напрямі збільшення частки конкурентоспроможної та мобільної робочої сили і зосередження високопродуктивних робочих місць в Україні;
 - підвищення ділової активності малого та середнього бізнесу.
3. Встановлення критеріїв паритетного співробітництва відповідно до європейських та світових стандартів виробництва, рівня та якості життя. Головними економічними інтересами в цьому аспекті є:
- обґрунтування та приведення технічних, технологічних, фінансових, соціальних параметрів України у відповідність до світових аналогів, які забезпечують стратегічні позиції на внутрішніх і зовнішніх ринках;
 - визначення більш ефективної та стратегічно орієнтованої галузевої структури економіки;
 - розроблення спеціалізованих регіональних програм розвитку з урахуванням інтенсивності співпраці з відповідними регіональними економічними союзами;
 - систематизація та моніторинг можливих ризиків та загроз для національних виробників;
 - удосконалення внутрішнього середовища з метою підвищення мотивації спрямування до України ресурсних потоків, розміщення високопродуктивних робочих місць та стратегічного входження у промислово-технологічні ланцюги євразійського поділу праці;
 - запобігання впливу українських ресурсів за кордон та скороченню прибутків національних виробників унаслідок випереджального зростання імпорту продукції з високим вмістом доданої вартості.
4. Ревізія наявної практики залучення ПІІ в Україну. Переосмислення потребують концепція та механізми залучення ПІІ в Україну, зокрема:
- формування на національному рівні економічних і нормативно-правових умов активного залучення ефективних ПІІ для здійснення структурної перебудови і підвищення конкурентоспроможності національного виробництва на базі нових ресурсо- та екологізберігаючих, наукомістких технологій;
 - розроблення та запровадження Кодексу поведінки підприємств з іноземними інвестиціями, згідно з яким нерезидентам надавався б статус добросовісного іноземного інвестора у разі відповідності чітким прозорим критеріям. Такими критеріями мають стати: довгостроковість інвестування; високий рівень реінвестування прибутку; створення нових робочих місць; рівень використання сировини і комплектуючих виробів вітчизняного походження; імпортозаміщення; сприяння технологічному та інноваційному розвитку країни, впровадженню сучасних ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій; розвиток експорту наукомісткої продукції; пом'якшення міжгалузевих та регіональних диспропорцій внутрішніх ринків України тощо. Добросовісними інвесторами не можуть вважатися інвестори з офшорних зон;
 - розроблення комплексу стимулюючих заходів щодо добросовісних стратегічних інвесторів у ключових напрямках (літакобудування, космічні дослідження, інформатика та програмне забезпечення, експорт високотехно-

гічної продукції, виробництво енергозберігаючого обладнання, новітніх товарів тощо), які, зокрема, мають передбачати: надання на певний термін податкових інвестиційних знижок у розмірі частки капіталовкладень на розширення виробництва та проведення НДККР;

- запровадження засобів регулювання стандартів поведінки ТНК з іноземними інвестиціями, які посідають вагоме місце в галузі промисловості України і можуть впливати на конкурентну ситуацію, з відповідним формуванням механізмів адміністративного контролю за їхнім виконанням, зокрема застосування санкцій за недотримання інвестиційних зобов'язань, недодержання вимог антимонопольного моніторингу тощо;
 - розроблення та впровадження моніторингу трансфертного ціноутворення, за яким слід передбачити обов'язковий аналіз сумарної звітності ТНК та подання останніми відповідної документації до Державної податкової адміністрації України, з метою недопущення необґрунтованого вивезення прибутків і капіталу та протидії іншим зловживанням;
 - посилення антимонопольного моніторингу поглинань національних фірм зарубіжними інвесторами з метою попередження викривлення конкурентної ситуації на внутрішньому ринку та недопущення монополізації сегментів внутрішнього ринку України.
5. Стимулювання внутрішньої консолідації суб'єктів підприємництва та їх орієнтації на підвищення конкурентоспроможності. Стратегічно важливо долучити до цього процесу якомога ширше коло суб'єктів економічних відносин України. Вирішувати зазначену проблему доцільно поетапно на державному, виробничому та громадському рівнях.

Отже, у сучасній системі розвитку міжнародних економічних відносин пріоритетними національними інтересами для України є формування таких умов функціонування національної економіки та її суб'єктів, які б дали можливість забезпечити гідне місце країни в регіональному поділі праці. З цією метою необхідно вже найближчим часом реалізувати завдання, орієнтовані на таке:

1. Опанування європейських стандартів виробництва, рівня та якості життя на основі високоефективної національної економіки, конкурентоспроможної відносно решти країн.
2. Освоєння високого рівня ефективності суспільного виробництва, підвищення продуктивності праці та зміцнення економічного потенціалу України спочатку до рівня найближчих сусідів по економічному співробітництву, а зрештою й високорозвинутих країн ЄС. Необхідно досягнути Копенгагенські критерії та привести інституційну основу розвитку національної економіки у відповідність до держав – членів ЄС.
3. Забезпечення стабільного та динамічного розвитку економіки, прискорення детінізації економічних відносин на засадах узгодження економічних інтересів між суб'єктами економіки та орієнтація їх на підвищення можливостей протистояння зростанню конкурентного тиску внаслідок приєднання України до СОТ.
4. Упорядкування угоди про ЄЕП, узгодження євроінтеграційного спрямування України та нових форм реалізації економічного співробітництва у межах ЄЕП та з країнами ЄС у напрямі підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

5. Забезпечення суб'єктам української економіки високоефективних, транспарентних умов функціонування на внутрішньому ринку, недопущення дискримінації їхніх інтересів стосовно нерезидентів та забезпечення їхніх можливостей щодо конкурентного змагання на зовнішніх ринках країн ЄП та Євросоюзу.
6. Переорієнтація національних виробників на внутрішні ресурсні джерела з метою оптимізації взаємозалежності щодо країн – партнерів по ЄП і/або міжнародних організацій.
7. Удосконалення нормативно-правової бази для впровадження стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки України через забезпечення інноваційного типу розвитку.

Україна стратегічно зацікавлена в надходженні ефективних та добросовісних іноземних інвестицій, які мають відвернути загрозу консервації низького технологічного рівня промисловості України, пов'язаного з її нинішньою спеціалізацією у міжнародному поділі праці. Зважаючи на це, необхідно досягти якісних змін в оздоровленні інвестиційного клімату, а також терміново розпочати формування національного правового середовища з внесенням відповідних уточнень до нормативних актів, які регулюватимуть поведінку ТНК на національному ринку.

У реалізації цих пріоритетів ключова роль повинна відводитись цілеспрямованій орієнтації суб'єктів української економіки на підвищення їхньої прибутковості та ефективності фінансово-господарської діяльності, переважно за рахунок розбудови внутрішніх джерел розвитку, розширення можливостей внутрішнього середовища щодо підвищення конкурентоспроможності національної продукції і досягнення на цій основі структурної перебудови, політичної та соціально-економічної стабільності в суспільстві.

Загальна тенденція демократизації українського суспільства внесе суттєві корективи у перебіг європейської інтеграції України та значно посилить позиції України у переговорному процесі з країнами ЄС. Водночас у короткостроковому періоді можна очікувати на деяке погіршення зовнішньоторговельних відносин України з РФ. Відтак назріла необхідність зміцнення економічного потенціалу країни заради підвищення економічної та політичної ефективності просування національних інтересів України, а також досягнення стабільно високих темпів економічного зростання, опанування високого рівня конкурентоспроможності національної економіки, підвищення доходів населення.

7.5. ЕКСПОРТНА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ НА СВІТОВОМУ РИНКУ

Публікується за: *Власюк О. С.* Експортна стратегія України як чинник конкурентної боротьби на світовому ринку / *О. С. Власюк* // *Зовнішня торгівля: право та економіка.* – 2008. – № 4 (39). – С. 20–27.

Поглиблення диспропорцій зовнішньої товарної торгівлі України протягом двох останніх років, що неодноразово прогнозувалося експертним середовищем як неминучий результат відсутності системних дій та структурних реформ розвитку національної промислової бази, досягло загрозливої величини. Попри додатне сальдо платіжного балансу, яке наразі забезпечується компенсаторними надходженнями іноземного капіталу, тенденція поглиблення від'ємного

сальдо товарної торгівлі має вигляд переконливого індикатора неспроможності України утримувати стратегічну перспективу у світовому поділі праці, а також свідчить про скорочення її експортного потенціалу та відсторонення від “активної гри” за важливі стадії проектування, виробництва і продажу продукції на світових ринках.

Актуальність формування Експортної стратегії України як базового орієнтира розвитку національного виробничого комплексу та суб’єктів національної економіки, здатних розширювати географічні межі торгівлі, зумовлюється сучасною динамікою та логікою розвитку міжнародних економічних відносин. У зв’язку із загостренням світової фінансової та продовольчої кризи для багатьох розвинутих країн гостро постала проблема переосмислення наслідків глобалізації світових ринків та механізмів їх подолання шляхом підвищення ефективності залучення до світового поділу праці. Слід зауважити, що роль міжнародної торгівлі у зв’язку із зазначеними кризовими потрясіннями також буде переосмислена багатьма урядами, які й надалі мотивуватимуть національних суб’єктів економіки реалізовувати амбіції на зовнішніх ринках. У цьому контексті підтримка дій національних експортерів, посилена потужними фінансово-кредитними інституціями, має більш ніж переконливий вигляд і дає можливість отримувати синергетичний ефект для країни.

Для України, яка за структурою експорту є вкрай не диференційованою та не схильною до внутрішньої кооперації з метою виготовлення конкурентоспроможної кінцевої продукції, цілеспрямовані дії на державному рівні могли б стати важливим чинником мотивації економічних ініціатив національних експортерів на зовнішньому ринку, а отже, й відіграти важливу консолідуючу роль.

У рамках наукової дискусії щодо практичної значущості відповідного державного орієнтира необхідно визначитися у кількох принципових питаннях. По-перше, що Україна втратить, якщо не матиме структурованого і перспективного плану дій оперативного та стратегічного характеру щодо своїх амбіцій на світовому ринку. По-друге, в умовах, коли час працює проти України, чи може запропонована ініціатива стати консолідуючою платформою виходу з кризи та досягнення світових стандартів конкурентоспроможності виробництва і комерціалізації для національних суб’єктів економіки.

З досвіду багатьох країн відомо, що саме спільна мета дала можливість подолати внутрішню економічну відособленість суб’єктів господарювання і досягти кумулятивного ефекту заради забезпечення майбутнього добробуту. Тому пасивне ставлення державного керівництва до нагальних проблем консолідації національного промислового потенціалу, за умов сучасної відкритості економіки в регламенті СОТ, є на сьогодні небезпечним і може зумовити втрату довгострокової перспективи.

Попри загрози, які формуються внаслідок розгортання кризових явищ у світовій економічній системі, за відповідних внутрішніх умов розвитку для України відкриваються широкі можливості зайняти перспективні ніші на аграрних, а також традиційних напрямках діяльності. Для цього слід розробити дієву експортну стратегію держави, забезпечену необхідними фінансовими ресурсами. Зокрема, відомо, що тільки на державну фінансову підтримку експорту країни Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) витрачають у середньому 0,35 %

ВВП, у Росії – 0,15 % ВВП. Аналогічний показник для України не перевищує 0,1 % ВВП.

Відсутність ефективної програми розвитку експорту в Україні та науково і практично обґрунтованих механізмів подолання впливу негативних явищ світового ринку знижує національний експортний потенціал, що засвідчують такі тенденції:

- На фоні поглиблення інтеграції України у світовий економічний простір критично зростає від'ємне сальдо товарної торгівлі. Так, темпи зростання товарообороту у I півріччі 2008 р. дорівнювали 43,2 % (I півріччя 2007 р. – 40,7 %). Зокрема, експорт збільшився на 40,6 %, а імпорт – на 45,4 % порівняно з аналогічним періодом 2007 р. Разом із тим від'ємне сальдо товарної торгівлі вже становило 7,64 млрд дол. США (у I півріччі 2007 р. – 4,5 млрд дол. США, I півріччі 2008 р. – 1,2 млрд дол. США) (рис. 7.1).

Слід зазначити, що компенсаторний потенціал експорту покривати імпортні потоки втрачається на всіх географічних напрямках торгівлі, навіть тих, що традиційно були ринком збуту української продукції.

- Експорт зростає переважно у ціновому вимірі, а не за рахунок нарощування фізичних обсягів поставок. Це засвідчує слабкі можливості національних експортерів нарощувати такі обсяги (табл. 7.7).
- Для експортних поставок України зростає вага азійського напрямку (табл. 7.8).

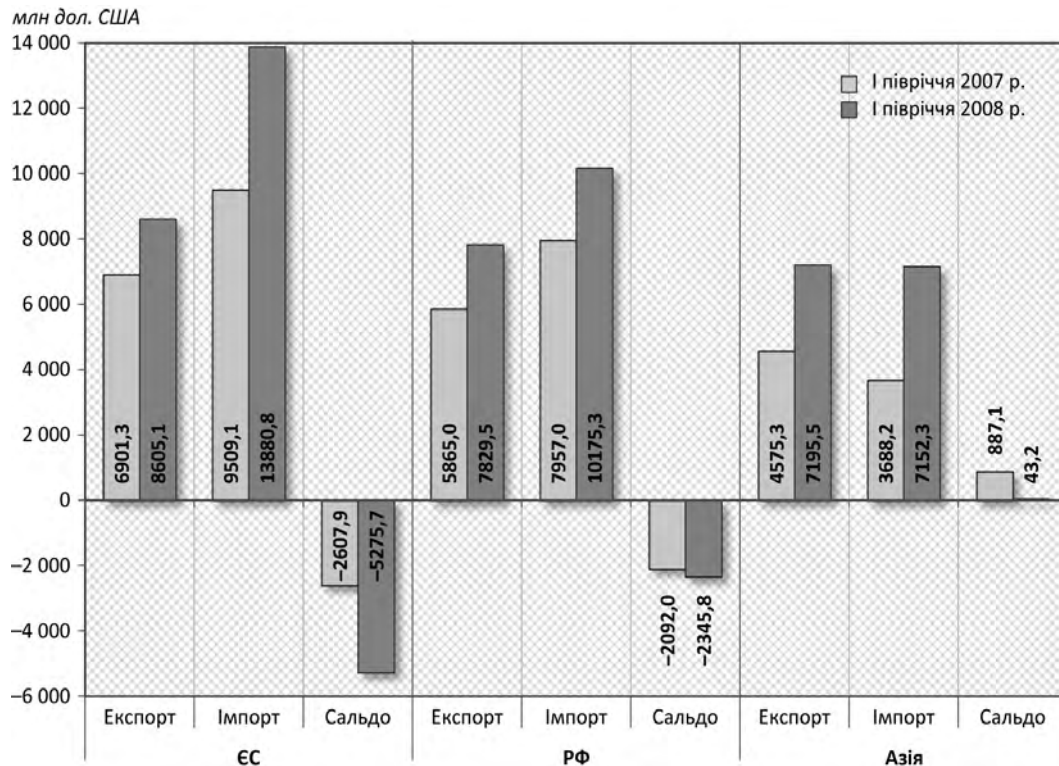

Рис. 7.1. Динаміка експорту, імпорту та сальдо зовнішньоторговельного обороту України з ЄС, РФ та Азією у I півріччі 2007 р. та I півріччі 2008 р.

Таблиця 7.7

**Динаміка товарного експорту України у вартісних та фізичних обсягах
за результатами I півріччя 2008 р., % до I півріччя 2007 р.**

Показник	ЄС			РФ			Азія			Усього експорт		
	Вартісні обсяги	Фізичні обсяги	Питома вага, %	Вартісні обсяги	Фізичні обсяги	Питома вага, %	Вартісні обсяги	Фізичні обсяги	Питома вага, %	Вартісні обсяги	Фізичні обсяги	Питома вага, %
Живі тварини	-50,4	-62,1	0,1	94,3	31,7	3,2	-10,2	3,0	0,7	53,1	25,4	1,3
Рослинні продукти, жири та олії	46,9	29,7	8,7	151,5	81,4	4,3	-0,9	-46,5	9,6	27,9	-23,5	7,0
Готові харчові продукти	32,2	-26,9	1,7	15,7	-2,9	4,9	27,5	-21,1	1,0	28,3	-8,8	3,3
Мінеральні продукти	18,7	-9,7	17,4	172,2	40,7	7,0	46,5	77,5	5,6	56,8	14,8	10,2
Хімічна промисловість	8,4	-6,1	8,6	20,4	-5,1	7,8	-4,2	-33,6	7,5	28,4	-36,2	9,7
Металургія	26,1	-10,4	37,2	5,6	-22,9	26,5	97,1	37,4	71,4	47,0	6,5	45,1
Машинобудування	45,1	19,6	12,3	45,9	10,8	38,6	-6,2	-29,2	2,7	44,1	9,3	16,1
Легка промисловість	13,6	-17,8	7,7	26,0	9,7	1,1	-11,4	-54,9	0,2	13,3	-14,6	2,5
Різні товари і вироби	15,0	-7,3	6,4	12,2	36,2	6,6	-6,6	-6,7	1,2	17,2	-0,4	4,7
Усього за регіоном	24,7	-7,7	100,0	33,5	21,1	100,0	57,3	12,5	100,0	40,6	0,7	100,0

Джерело: Митна статистика зовнішньої торгівлі України; бюлетені Державної митної служби України за січень – червень 2007 р. та січень – червень 2008 р.

Таблиця 7.8

Значущість ЄС, РФ та Азії для товарної торгівлі України, % до підсумку

Регіон, країна	Експорт		Імпорт		Товарооборот	
	I півріччя 2007 р.	I півріччя 2008 р.	I півріччя 2007 р.	I півріччя 2008 р.	I півріччя 2007 р.	I півріччя 2008 р.
ЄС	29,9	26,5	34,4	34,6	32,3	30,9
РФ	25,4	24,1	28,8	25,3	27,2	24,8
Азія	19,8	22,1	13,4	17,8	16,3	19,7

Джерело: Митна статистика зовнішньої торгівлі України; бюлетені Державної митної служби України за січень – червень 2007 р. та січень – червень 2008 р.

На світових ринках закріплюється спеціалізація України як постачальника низько- та середньотехнологічної продукції, а також продукції невисокого ступеня технологічної обробки, натомість імпортується готова та високотехнологічна продукція (рис. 7.2–7.4).

- Внаслідок подорожчання на світовому ринку сировинних ресурсів (зокрема енергетичних), за відсутності ефективних механізмів реагування, національні експортери, які виготовляють готову продукцію, втрачають конкурентні переваги.

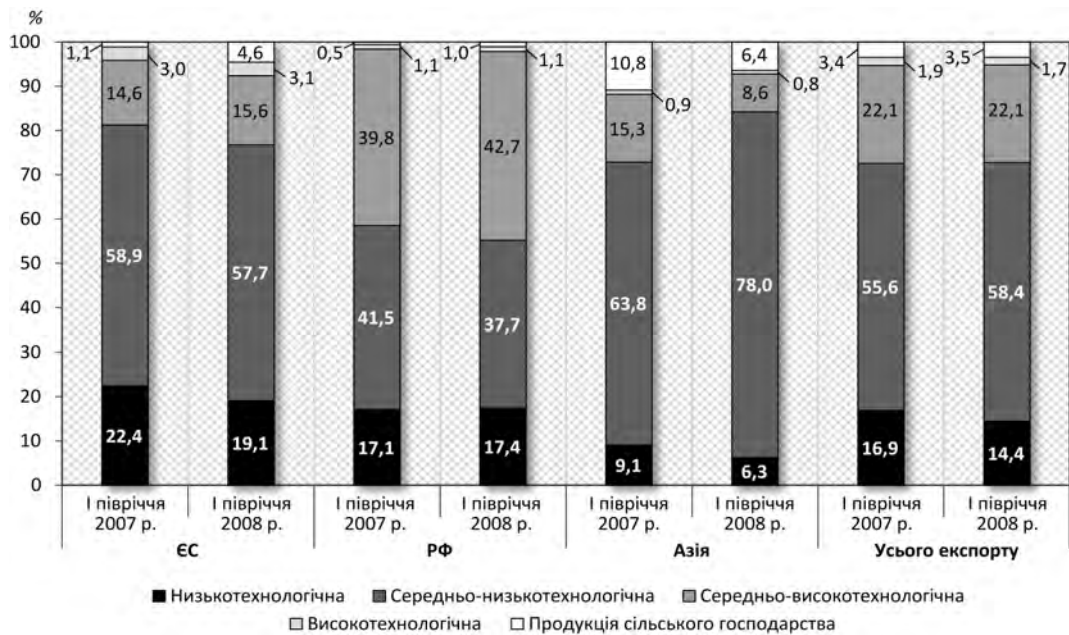

Рис. 7.2. Товарна структура експорту України за рівнем технологічності за підсумками I півріччя 2007 та I півріччя 2008 р.

Джерело: Митна статистика зовнішньої торгівлі України; бюлетені Державної митної служби України за січень – червень 2007 р. та січень – червень 2008 р.

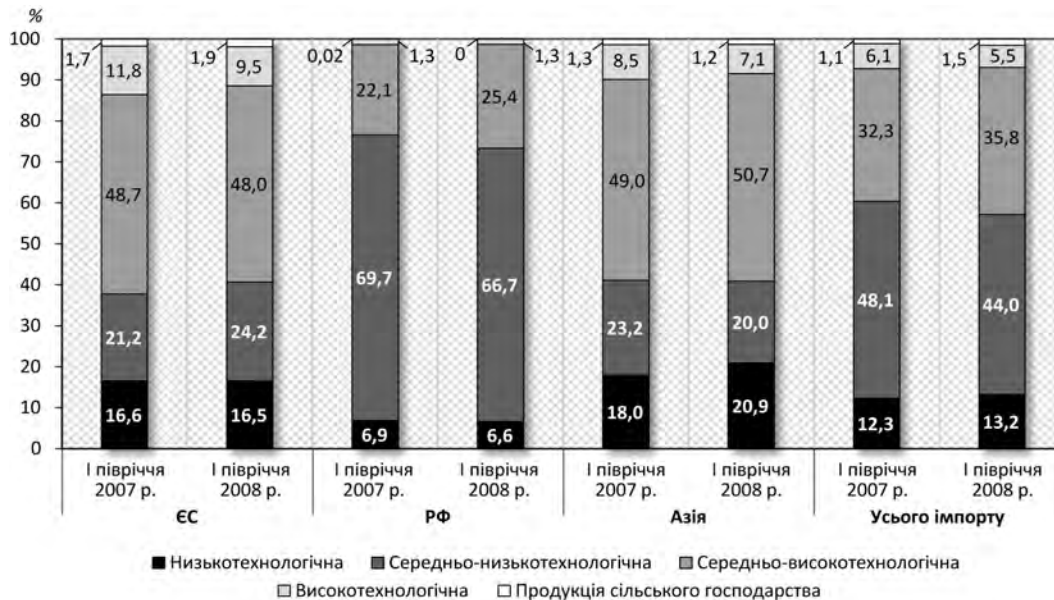

Рис. 7.3. Товарна структура імпорту України за рівнем технологічності за підсумками I півріччя 2007 та I півріччя 2008 р.

Джерело: Митна статистика зовнішньої торгівлі України; бюлетені Державної митної служби України за січень – червень 2007 р. та січень – червень 2008 р.

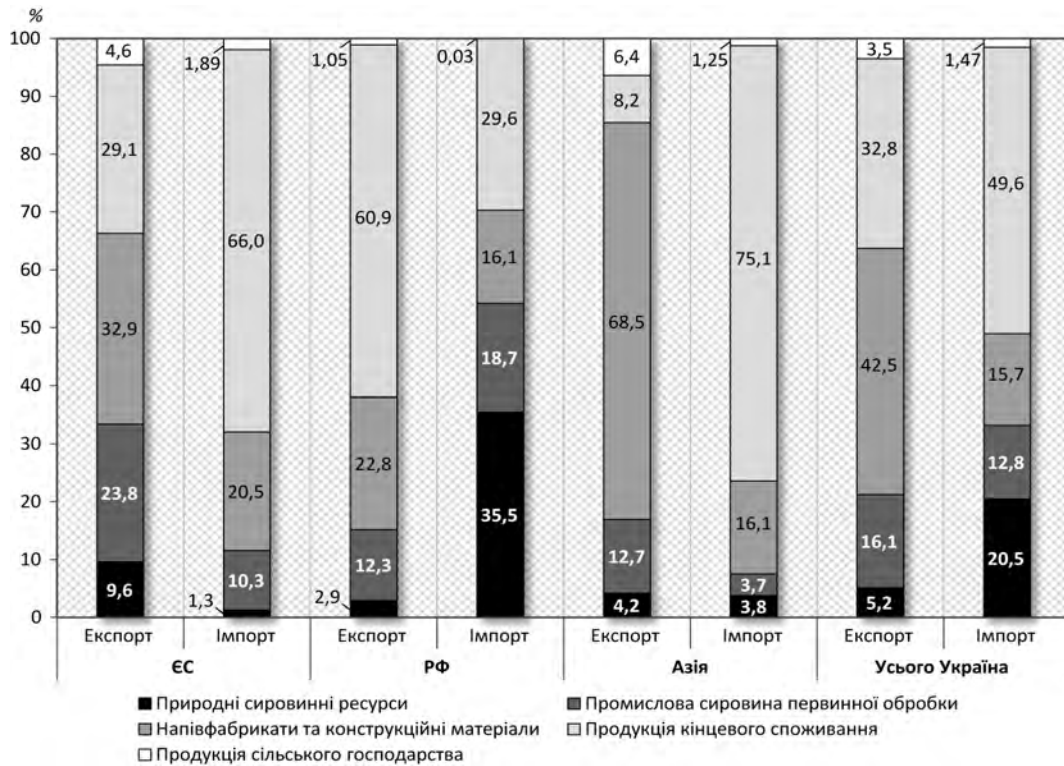

Рис. 7.4. Структура товарного експорту та імпорту України за ступенем промислової переробки товарів за підсумками I півріччя 2008 р.

Джерело: Митна статистика зовнішньої торгівлі України; бюлетені Державної митної служби України за січень – червень 2007 р. та січень – червень 2008 р.

- У переважній більшості національних виробників бракує мотивації до здійснення експортної діяльності, спостерігається низька активність середнього бізнесу в цій сфері.

Як наслідок, актуалізуються проблеми розвитку внутрішнього ринку України, що поступово втрачається національними виробниками. За останні роки внутрішній ринок України став більш залежним від зовнішньої кон'юнктури та змушений долати внутрішні перешкоди, які заважають експортній діяльності.

Так, в умовах звуження експортного потенціалу зберігаються слабкі позиції українських підприємств на внутрішньому ринку, що засвідчує зниження їх конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Водночас роль імпортерів у забезпеченні товарної пропозиції на внутрішніх галузевих ринках посилюється. Зокрема, при зниженні частки експортної виручки підприємств переробної промисловості у 2007 р. на 0,5 % (з 47,7 до 47,2 %) частка національних виробників у формуванні товарної пропозиції продукції промисловості також знизилась на 0,7 % (з 57 до 56,3 %).

Слід зазначити, що в задоволенні потреб внутрішнього ринку на продукцію легкої, хімічної і нафтохімічної промисловості, машин та устаткування, гумових і

пластмасових виробів частка імпорту дорівнює понад 50 %. Для України стратегічно важливим є посилення ролі на внутрішньому ринку національних підприємств хімічної та нафтохімічної промисловості (частка яких становить лише 27,2 % у товарній пропозиції внутрішнього галузевого ринку у 2007 р.), виробництва машин та устаткування (23,6 % відповідного ринку у 2007 р.), машинобудування (33,3 % у 2007 р.), видобування енергетичних матеріалів (27,4 % у 2007 р.).

Негативною ознакою посилення залежності внутрішнього ринку від зовнішніх кон'юнктурних змін є поступова концентрація контролю над експортно-імпортними потоками підприємств з ПШ. Такі підприємства дедалі більше визначають структуру попиту внутрішніх галузевих ринків. Так, у 2007 р. підприємства з ПШ формували понад 42 % товарного експорту та імпорту. Саме за рахунок імпоротної активності підприємств з ПШ у 2007 р. сальдо зовнішньої торгівлі, яке сформували ці підприємства, змінилося з традиційно додатного у попередні роки на від'ємне (-4,9 млрд дол. США у 2007 р.). Варто зазначити, що основне нарощування імпорту підприємствами з ПШ припадає на ЄС та РФ.

Ще однією загрозливою тенденцією для України є розширення місткості більшості внутрішніх ринків унаслідок зростання імпортних поставок. Так, у 2007 р. розширення промислового ринку України на 46 % забезпечувалося нарощуванням постачання імпоротної продукції (у 2005 р. – 37,2 %, у 2006 р. – 42,6 %). Ключова роль у прирості імпорту належала ринкам машин та устаткування (у 2007 р. 80,3 % приросту місткості відповідного ринку), видобування енергетичних матеріалів (у 2007 р. 83,4 %), хімічної та нафтохімічної промисловості (у 2007 р. 73,9 %), транспортного устаткування (у 2007 р. 61,3 %). Очевидно, що збільшення платоспроможного попиту орієнтується на закупівлі імпоротної готової продукції.

Окремої уваги потребує продовольчий ринок України, оскільки в умовах розгортання світової продовольчої кризи він може стати одним з ключових в експортній стратегії держави. Водночас у зв'язку з високою зацікавленістю (зокрема й спекулятивною) іноземних інвесторів у харчовій промисловості та агропромисловому комплексі України значною є ймовірність перенесення на внутрішній ринок продовольства негативних тенденцій світового ринку.

Україна як конкурентоспроможна аграрна держава є високопривабливою для іноземних інвесторів, особливо з огляду на набуття членства у СОТ. Так, у I кв. 2008 р. приріст ПШ у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів дорівнював 33,8 % (або 137 млн дол. США) усього приросту ПШ, залучених підприємствами переробної промисловості. З початку року обсяги ПШ у підприємства сільського господарства, мисливства, та лісового господарства збільшились на 18,3 % (або 74,2 млн дол. США). Критичним у цьому аспекті є те, що ринок аграрної продукції України практично не захищений від спекулятивних атак іноземних інвесторів.

За висновками експертів Світового банку, сучасні ціни на продовольство перебувають на рівні історичних максимумів і в найближчій перспективі залишатимуться такими. Сьогодні світовий попит на продовольство значно перевищує пропозицію, що робить Україну надзвичайно привабливим об'єктом для іноземних інвесторів, а тому необхідно переоцінити вартість вітчизняних ресурсів з урахуванням світових цін. Ідеться, зокрема, про найнижчу орендну плату за високоякісну родючу чорноземну землю (в Україні ціна оренди становить 30–40 дол. США за 1 га, тоді як в Європі цей показник визначений у 80–100 дол. США за 1 га при нижчій родючості

землі); низьку заробітну плату в сільськогосподарському секторі; ціновий диктат посередників щодо виробників сільськогосподарської продукції.

Зважаючи на викладене, Україні необхідна національна Експортна стратегія, яка б урахувала сучасні зміни світової економіки (зокрема, у контексті розгортання фінансової та продовольчої криз) та була дороговказом для позиціонування суб'єктів вітчизняної економіки на світових ринках. Важливість цього документа полягає також у тому, що вітчизняному бізнесу, здатному виготовляти та експортувати продукцію з високим вмістом доданої вартості, влада має запропонувати чіткі плани та дії щодо дозволеної СОТ підтримки за сприяння виходу на зовнішні ринки.

Експортна стратегія повинна містити системний перелік заходів та дій держави на внутрішньому та зовнішніх ринках, спрямованих на оптимізацію розвитку економічних відносин, які визначатимуть структуру та конкурентоспроможність національного експорту товарів та послуг. Метою створення такого документа мають стати посилення стратегічної ролі та місця України у світовому поділі праці в умовах загострення світових криз, забезпечення економічної, зокрема енергетичної і продовольчої, безпеки, захист експортерів від дискримінаційних дій інших суб'єктів міжнародних економічних відносин, нарощування конкурентоспроможності національного експорту на світових ринках, розбудова конкурентних відносин усередині держави та захист національного ринку від недоброчинних дій іноземних конкурентів.

У національній Експортній стратегії України необхідно відобразити:

- пріоритети та стратегічні цілі експортної політики держави, концепцію формування національного експорту;
- оцінку експортного потенціалу України, його стану, чинників та перспектив розвитку;
- місце України у світовому поділі праці, характер тактичних та оперативних дій у забезпеченні експорту, інструменти та механізми їхньої реалізації;
- етапи та умови реалізації експортної стратегії України;
- державне регулювання експорту на довго- та середньострокову перспективу;
- заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності національного експорту (із внесенням щорічних змін).

Важливим тематичним розділом цього документа має стати пакет заходів щодо:

- середньо- та довгострокових механізмів диверсифікації експорту;
- закріплення спеціалізації України на основних світових товарних ринках;
- запровадження інструментів зниження енергоємності продукції;
- зниження негативного впливу подорожчання енергоносіїв та основних сировинних ресурсів на конкурентоспроможність національних експортерів;
- прогнозування розвитку основних товарних ринків;
- забезпечення державою інтересів національних виробників зернової продукції;
- валютно-кредитних механізмів підтримки діяльності експортерів.

Успішна реалізація Експортної стратегії України вирішальною мірою залежатиме від забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного експорту та спроможності національної економіки і національних експортерів протистояти конкурентному тиску та розширювати якісну присутність на зовнішніх ринках. Це вимагає:

- закріплення на державному рівні заходів щодо забезпечення пріоритетного розвитку експортно орієнтованих підприємств, спрямованих на оптимізацію

- структури торгівлі товарами та послугами. Очікуваний результат – диверсифікація експорту (як за номенклатурою, так і за ринками збуту) на основі модернізації промислово-технологічних потужностей експортно орієнтованих підприємств, концентрації високотехнологічних виробництв в Україні;
- розроблення та впровадження Національного плану дій з підвищення рівня конкурентоспроможності українських експортерів за ціновими і неціновими параметрами. У цьому контексті невідкладного вирішення потребують проблеми системного підвищення продуктивності праці в усіх галузях економіки та видах економічної діяльності, а також стимулювання ефективного використання внутрішніх сировинних, трудових та фінансових ресурсів за рахунок створення прозорих правил функціонування в нормативно-правовому полі держави;
 - реалізації стратегії співробітництва з міжнародними організаціями, економічними союзами, окремими країнами, потужними ТНК та фондами суверенного багатства, яка має на меті зміцнити взаємовигідну економічну співпрацю з торговельними партнерами та міжнародними організаціями на основі ринкових принципів, вільної торгівлі та дотримання демократичних цінностей. Розвиваючи добросусідські економічні відносини, Україна, проте, потребує чіткої регламентації діяльності на власній території ТНК та фондів суверенного багатства з метою попередження можливостей дестабілізації функціонування внутрішніх ринків, недобросовісної конкуренції чи заподіяння шкоди національним економічним інтересам;
 - організаційно-технічного сприяння національним експортерам. Поглиблення лібералізації зовнішньоекономічної діяльності у форматі вимог СОТ не відкидає, однак, завдання надання аерокосмічній, машинобудівній, приладобудівній, суднобудівній та сільськогосподарській галузям економіки гарантій зниження ризику лібералізації ринків;
 - впровадження програми енергозощадження, насамперед на експортно орієнтованих підприємствах. Це – ключовий елемент досягнення енергетичної безпеки України та посилення конкурентоспроможності всієї економіки;
 - розширення системи національної інфраструктури з метою створення потужної логістичної, транспортної та інформаційної ланок, які з'єднують Європу та Азію. Україна має найближчим часом сформувати та забезпечити відповідні інфраструктурні можливості для інтенсифікації ділових обмінів та реалізації торговельних угод.
- Серед заходів забезпечення Експортної стратегії України слід передбачити:
- ефективне регулювання курсу національної валюти, цільові програми та національні проекти розвитку експортно орієнтованих галузей;
 - систему експортного кредитування та страхування експорту. Доцільно створити експортно-кредитну агенцію (як варіант – на основі “Укрексімбанку”) з метою вдосконалення системи експортного страхування та кредитування;
 - систему податкових та митних пільг з одночасним унеможливленням застосування тіньових схем у зовнішньоекономічній діяльності (зокрема, стосовно відшкодування ПДВ фірмами-“одноденками”);
 - налагодження широкого представництва національних експортерів на міжнародних ярмарках, виставках. З цією метою слід активізувати діяльність торговельно-економічних місій України за кордоном; сприяти створенню мережі комерційних агенцій, виставкових центрів за кордоном; забезпечити

функціонування єдиної інформаційної бази таких ярмарків та тендерів, що проводяться у зарубіжних країнах;

- активізацію діяльності галузевих спілок експортерів, основними завданнями яких мають стати оцінювання потреб розвитку галузей економіки, лобіювання змін у податковому, торговельному та інвестиційному законодавствах;
- скорочення до виправданого мінімуму переліку продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації при експорті;
- опрацювання практики і впровадження досвіду країн СOT щодо стимулювання і підтримки високотехнологічних галузей через державні закупівлі, державне фінансування НДДКР, пряме державне фінансування програм виробництва технічно складної продукції військового і “подвійного” призначення, створення привабливих умов для іноземного інвестування у виробництво технічно складної продукції, науково-технічну, інноваційну та інформаційну інфраструктури.

Принциповим елементом формування Експортної стратегії є залучення до цієї роботи органів державної влади, експертного середовища, представників великого бізнесу, асоціацій експортерів та інших суб'єктів, які безпосередньо займаються експортною діяльністю. Слід виходити з того, що економічне зростання України, яке ґрунтується на вигодах від розширення експорту за умов високої національної конкурентоспроможності, є найперспективнішим шляхом створення нових високопродуктивних робочих місць усередині держави, збільшення доходів населення і, у підсумку, зростання суспільного добробуту.

7.6. ТЕНДЕНЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ У I ПІВРІЧЧІ 2009 РОКУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Публікується за: Власюк О. С. Тенденції зовнішньої торгівлі України у I півріччі 2009 року: проблеми та шляхи їх подолання / О. С. Власюк // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва между странами Юго-Восточной Европы в рамках Организации Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. тр. – Севастополь ; Донецк : ДонНУ; РФ НИСИ в г. Донецке, 2009. – Т. 1. – С. 4–8.

Зовнішньоторговельна сфера стала механізмом поширення негативного впливу світової фінансово-економічної кризи на економіку країни. Різке падіння світової економічної активності значно скоротило обсяги міжнародної торгівлі. Водночас Україна опинилася серед країн, промисловість яких зазнала найбільших втрат від скорочення зовнішнього споживання. Надмірна експортна зорієнтованість в умовах падіння світових цін на сировину та згортання світового попиту призвели до різкого скорочення обсягів вітчизняної промисловості, яка лише в останні місяці демонструє неістотне зростання. Так, у червні 2009 р. падіння індексу виробництва промислової продукції становило 27,5 % відносно аналогічного періоду 2008 р. (рис. 7.5).

Домінуючими тенденціями зовнішньої торгівлі України за підсумками I півріччя 2009 р. є такі:

- Значне падіння обсягів зовнішньоторговельного обороту. Обсяги експорту та імпорту товарів у I півріччі 2009 р. впали на 46,7 та 42 % до відповідного періоду 2008 р. (рис. 7.6).

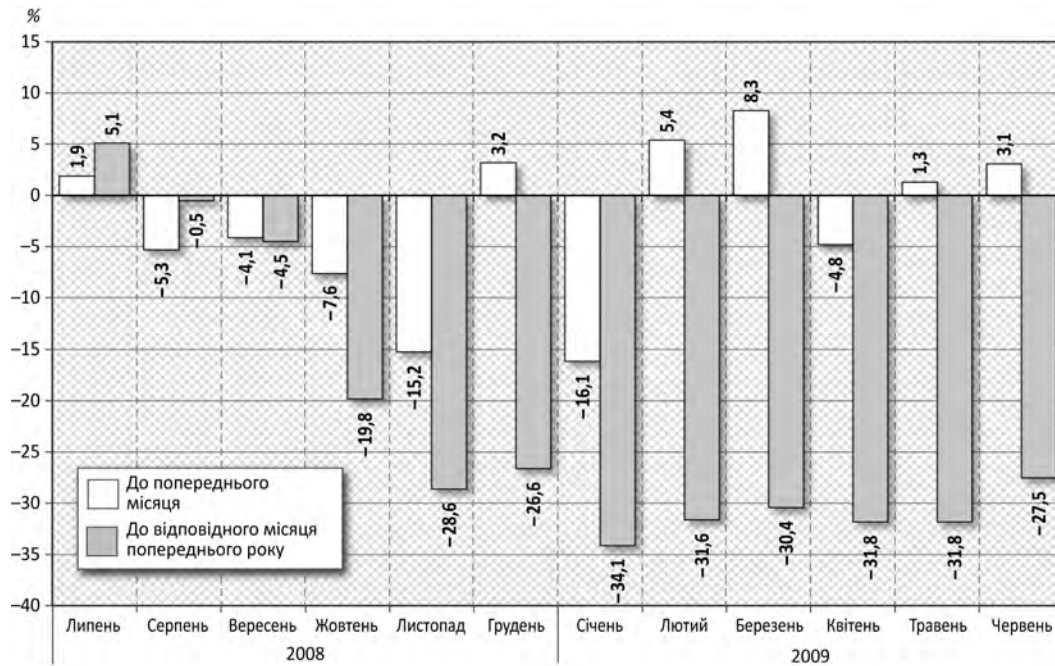

Рис. 7.5. Динаміка індексу виробництва промислової продукції України

Розраховано за даними Держкомстату України.

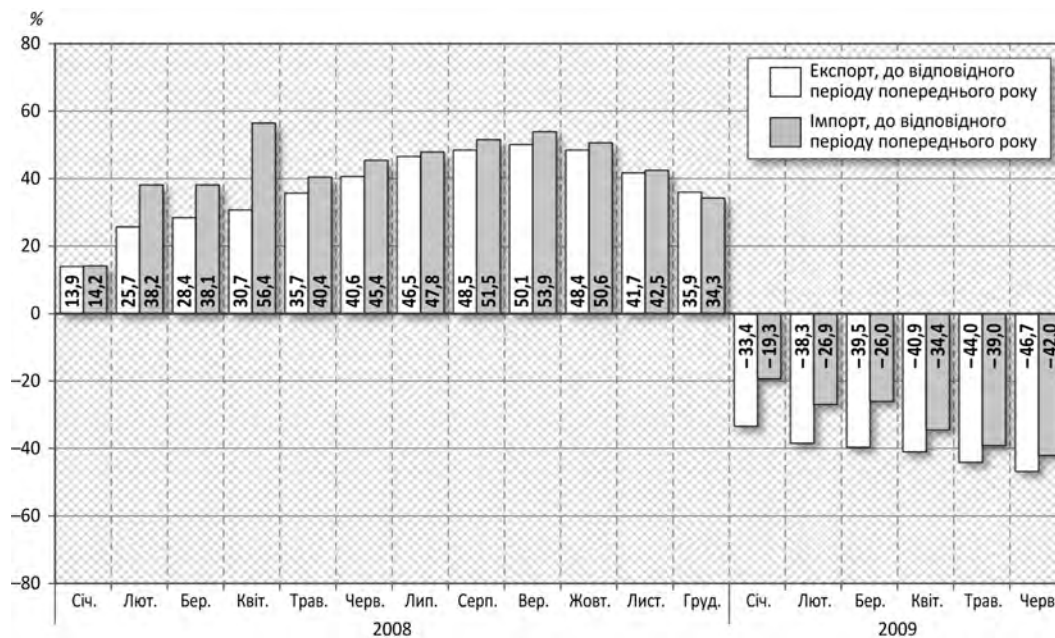

Рис. 7.6. Динаміка товарного експорту та імпорту України

Розраховано за статистичними даними зовнішньої торгівлі Державної митної служби України.

Позитивні показники торгівлі у 2008 р. загалом пояснюються сприятливою ціновою кон'юнктурою на світовому ринку у I півріччі, а також ритмічним кредитуванням торгівлі. Втім, уже з липня 2008 р. у зовнішній торгівлі почали накопичуватися негативні процеси, зокрема спостерігалось переважання темпів падіння експорту щодо імпорту. Цей процес закріплює домінування імпортерів на внутрішньому ринку та призводить до погіршення товарного сальдо платіжного балансу.

- Скорочення обсягів зовнішньої торгівлі з усіма торговельними партнерами України. Обвал зовнішньоторговельної динаміки відбувається за всіма напрямками (табл. 7.9). Це поступово змінює географічну структуру української торгівлі. Вітчизняний експорт до ЄС та СНД (зокрема РФ) скоротився на половину, до Азії – на третину. Схожа ситуація у географічній структурі імпортних поставок, зокрема найбільше скоротилися поставки з Азії, ЄС та РФ, найменше, на 20 %, – із СНД.

Таблиця 7.9

Географічна структура зовнішнього товарообороту України, %

Показник	Експорт				Імпорт			
	ЄС	СНД	РФ	Азія	ЄС	СНД	РФ	Азія
Структура експорту у I півріччі 2008 р.	26,5	35,5	24,1	22,1	34,6	38,8	25,3	17,8
Структура експорту у I півріччі 2009 р.	22,9	34,7	20,0	30,3	27,2	52,6	20,8	11,4
Збільшення/зменшення поставок за I півріччя 2009 р.	-54,0	-47,8	-55,8	-27,0	-54,3	-21,3	-52,3	-62,8

У формуванні експорту України суттєво зменшилась частка ЄС та РФ, водночас майже без змін залишилась частка СНД (переважно за рахунок приросту імпорту природного газу). Істотно зросла роль Азії (на цей ринок вдалося зберегти постачання металургійної продукції та продукції сільського господарства). У структурі імпорту найбільше скоротилась частка ЄС (значно впало споживання продукції машинобудування, яка формувала основу імпорту з ЄС), значно зменшилися частки РФ (імпорт енергоносіїв виведено на прямі постачання) та Азії.

- Критичне збільшення від'ємного сальдо зовнішньоторговельного обороту. Динаміка нарощування від'ємного сальдо товарообороту за підсумками I півріччя 2009 р. дещо уповільнилась (рис. 7.7), проте говорити про злам руйнівної тенденції передчасно¹.

Спроба уряду обмежити неконтрольоване збільшення від'ємного сальдо шляхом дозволеного СОТ запровадження тимчасового мита не дала відчутних результатів. Неefективність вжитих заходів була зумовлена суперечливістю щодо визначення чинника “дешевого” імпорту як ключового в нарощуванні від'ємного сальдо, короткостроковістю запровадження додаткового мита та незастосування комплексних заходів щодо імпортозаміщення на внутрішньому ринку.

¹ 4 лютого 2009 р. було запроваджено тимчасову цільову надбавку в розмірі 13 % митної вартості товарів до ставок ввізного мита. Відповідні зміни набрали чинності 6 березня 2009 р.

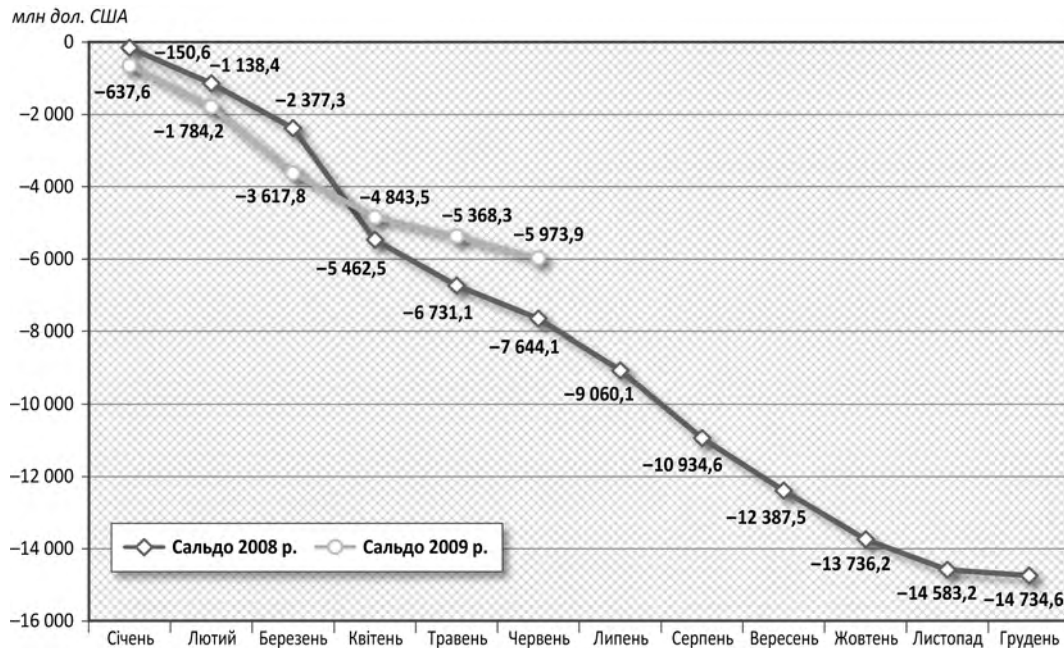

Рис. 7.7. Динаміка сальдо зовнішньоторговельного обороту України у 2008–2009 рр.

- Скорочення експорту за всіма видами промисловості. Спад експортної активності за підсумками I півріччя 2009 р. стосувався практично всіх галузей національної промисловості, крім харчової, в якій, попри окремі труднощі, позитивні показники не зменшилися (рис. 7.8).

Негативний ефект від'ємної динаміки 2009 р. посилюється тим, що одночасно відбуваються спад у вартісному вимірі (у I півріччі 2008 р. при спаді фактичних експортних поставок зберігався вартісний приріст експорту), падіння у фізичних обсягах та суттєве зниження цін.

Фактичне постачання сільськогосподарських товарів зросло в 3,5 раза, а вартісні обсяги експорту – майже на 60 %, розрив у прирості був зумовлений значним зниженням ціни (1 ум. т подешевшала на 54,3 %).

- Істотна зміна товарної структури зовнішньоторговельного обороту України. Загальний спад експортних поставок за підсумками I півріччя 2009 р. супроводжувався змінами в товарній структурі експорту (рис. 7.9).

Посилення ролі експорту харчової промисловості та сільськогосподарської продукції пов'язано з тим, що в умовах скорочення світового попиту країни – торговельні партнери України орієнтуються на купівлю критичних ресурсів, до яких належить продукція харчування, а тому значно посилюється важливість аграрного потенціалу України в умовах світової продовольчої кризи.

- Різке скорочення експорту продукції металургії. Порівняно з 2008 р. у сукупному експорті найбільше скоротилася частка металургії (з 45,1 до 33,7 % за підсумками I півріччя 2009 р.), що пояснюється зменшенням експортних поставок цієї продукції на 60,2 %.

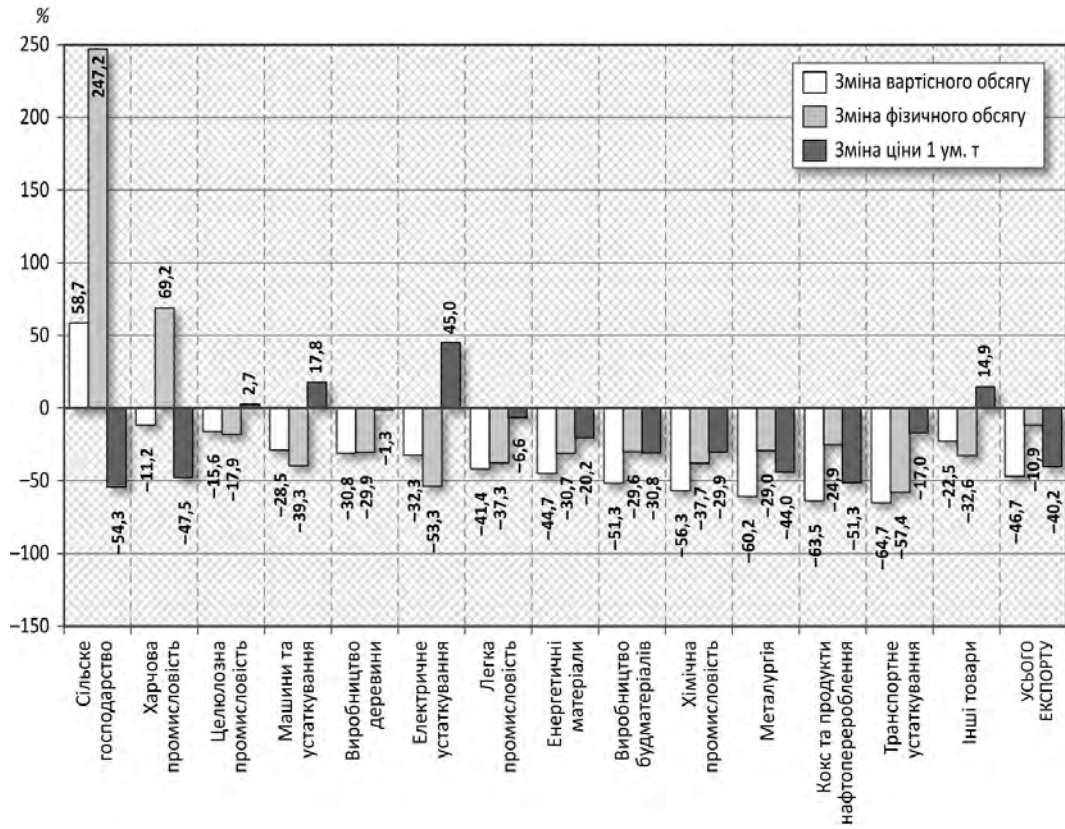

Рис. 7.8. Динаміка експорту товарів за видами промисловості України за підсумками I півріччя 2009 р. відносно аналогічного періоду 2008 р.

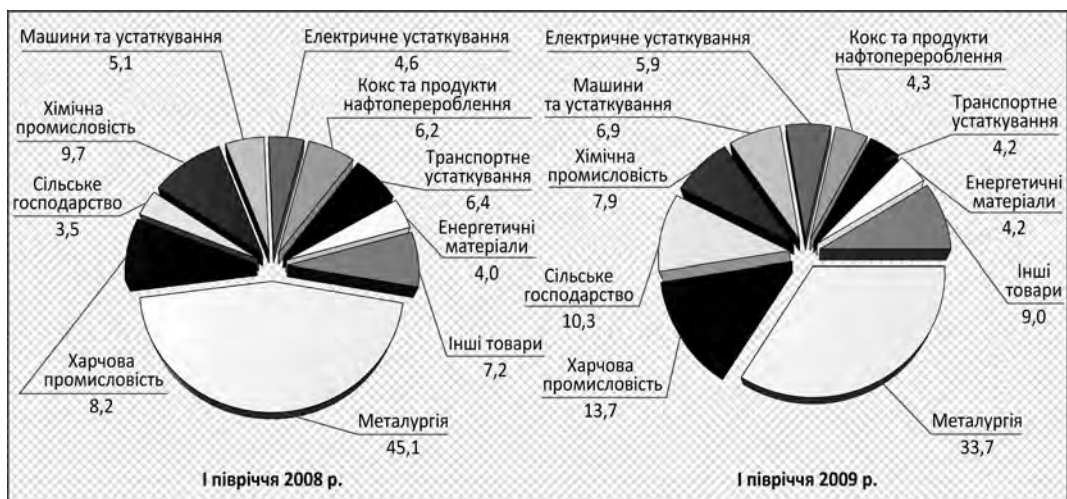

Рис. 7.9. Товарна структура експорту за видами промисловості України, %

Падіння світового попиту на металургійну продукцію завдало найсерйознішого удару по вітчизняних експортних позиціях, оскільки метали традиційно становили основу експорту України (табл. 7.10). Поточні прогнози провідних світових економічних організацій щодо перспектив металургії вкрай стримані, завантаження виробничих потужностей на рівні торішніх показників відтермінується на кілька років.

Таблиця 7.10

Географічна структура експорту металургії України, %

Показник	ЄС		СНД		РФ		Азія	
	І півріччя 2008 р.	І півріччя 2009 р.	І півріччя 2008 р.	І півріччя 2009 р.	І півріччя 2008 р.	І півріччя 2009 р.	І півріччя 2008 р.	І півріччя 2009 р.
Частка металургії у структурі експорту до регіону	37,2	24,3	29,4	24,4	26,5	20,4	71,4	50,5
Частка регіону в структурі експорту металургійної промисловості	21,8	16,5	23,1	25,1	14,1	12,1	35,0	45,4
Збільшення/зменшення поставок	-70,0		-56,7		-65,9		-48,4	

- Згортання експортної діяльності хімічної промисловості. Якщо за результатами І півріччя 2008 р. експорт сягав 3,2 млрд дол., то за аналогічний період 2009 р. – лише 1,38 млрд дол. США. У 2009 р. відбувається значне падіння фактичних поставок цієї продукції (на 37,7 %), при цьому знизилася ціна її 1 ум. т (-29,9 %), що в сукупності призвело до серйозних втрат в експорті цього виду продукції.

На перспективи вітчизняної хімічної промисловості негативно впливає енергозатратність виробництва, що в середньостроковій перспективі може взагалі зробити галузь неконкурентною на світовому ринку.

- Зростання ролі харчової промисловості та сільськогосподарських виробників у структурі формування експорту. Водночас із падінням частки переробної промисловості у формуванні експорту суттєво посилили позиції харчова промисловість (частка зросла з 8,2 до 13,7 %) та виробники сільськогосподарської продукції (частка зросла майже втричі). Сумарно ці дві галузі формують 24 % сукупного товарного експорту України, що дещо компенсує втрати надходжень валютної виручки в Україну від згортання експорту продукції металургії.

Найбільшу зацікавленість у вітчизняній сільськогосподарській та харчовій продукції виявляють азійські країни. Так, постачання до цього регіону сільськогосподарської продукції зросло у 2,2 раза, товарів харчування – у 1,7 раза.

- Значне зменшення імпорتنних поставок. Поряд із різким спадом експортної динаміки, товарні поставки імпорту за підсумками І півріччя 2009 р. зменшились на 42 % (рис. 7.10).

Якщо ключовим чинником скорочення експорту стало погіршення світової кон'юнктури на ринках сировини, промислової сировини первинної обробки,

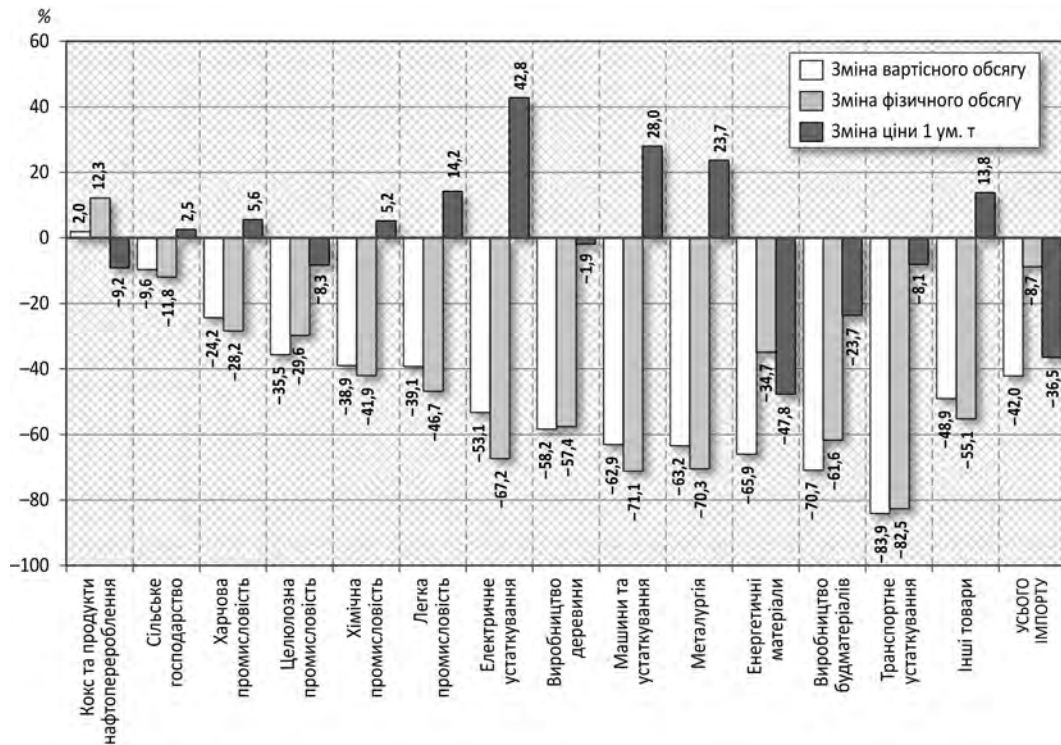

Рис. 7.10. Динаміка імпорту товарів за видами промисловості України за підсумками I півріччя 2009 р. відносно відповідного періоду 2008 р.

напівфабрикатів та конструкційних матеріалів (63,8 % експорту у I півріччі 2008 р. та 50,7 % у I півріччі 2009 р.), то на зменшення товарного імпорту в Україну вплинуло передусім значне скорочення платоспроможного попиту, орієнтованого на споживання готової продукції (49,6 % у I півріччі 2008 р. та 33 % у I півріччі 2009 р.).

- Стрімке скорочення імпорту машинобудування. Стимульований різким стрибком кредитування платоспроможного попиту імпорт продукції машинобудування, разом із мінеральними продуктами робив найбільший внесок у формування від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі України (сальдо за цією продукцією дорівнювало -8 млрд дол. США у I півріччі 2008 р.). Натомість зупинення кредитування та значна девальвація гривні відразу скоротили попит на цю продукцію (постачання знизались на 71,2 %, а внесок у від'ємне сальдо за товарами машинобудування скоротився до -0,88 млрд дол. США).
- Значне збільшення імпорту природного газу. На поточну імпорту динаміку, з огляду на формування від'ємного торговельного сальдо, негативно вплинуло значне та нерівномірне збільшення імпортного постачання природного газу (у фізичних обсягах – у 1,6 раза, у вартісних обсягах – у 2,4 раза, при збільшенні в 1,5 раза вартості 1 ум. т). За підсумками I півріччя 2009 р. на імпорт природного газу було витрачено понад 7,8 млрд дол. США.

На фоні фактичної зупинки вітчизняної промисловості стрімка динаміка приросту імпорту природного газу має суперечливий вигляд. Імпорт сирови

нафти впав на 57 % (хоча фактичні поставки залишились на рівні I півріччя 2008 р.), постачання нафтопродуктів скоротилось на 67 % (у фізичних обсягах – на 35,1 %) тощо.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в умовах світової кризи для України гостро окреслились накопичені за попередні роки проблеми імпортозаміщення, товарної диверсифікації та структурні диспропорції у вітчизняній промисловості. Відтак, вибір нових точок зростання є складним завданням. З огляду на об'єктивні зміни та непевні перспективи відновлення динаміки торгівлі, необхідно уточнити пріоритети антикризової економічної політики держави на середньострокову перспективу, зокрема:

- зниження експортної орієнтації вітчизняної економіки шляхом нарощування потенціалу внутрішнього ринку. Зростання потенціалу внутрішнього ринку має стати надійним компенсатором втрат від скорочення експортної діяльності, що сприятиме збільшенню завантаженості виробничих фондів промисловості;
- розбудова аграрно-індустріальної моделі української економіки. Висока ймовірність втрати експортного потенціалу частиною промисловості невідворотно зумовить болюче рішення про згортання певних напрямів “надлишкових” фондів. Компенсація можлива за рахунок розвитку національного аграрного потенціалу, значущість якого посилюється в умовах світової продовольчої кризи;
- реалізація повномасштабної стратегії імпортозаміщення. Реструктуризація переробної промисловості є необхідним напрямом забезпечення конкурентоспроможності у посткризовому світі, що вимагає невідкладного запровадження ефективних заходів у сфері імпортозаміщення.

З метою посилення протидії кризовим процесам необхідно:

- розробити та впровадити довгострокову програму імпортозаміщення, де передбачити організаційно-технічну і кредитну підтримку пріоритетного розвитку галузей, орієнтованих на виробництво продукції кінцевого споживання для потреб внутрішнього ринку, яка має стабільно високий попит (побутова хімія, побутова техніка, легка промисловість, спеціалізоване машинобудування тощо);
- цілеспрямовано розширювати платоспроможність внутрішнього ринку, зокрема шляхом оптимізації розміщення державного замовлення, захисту працюючого населення в частині своєчасності та повноти виплат заробітної плати, стимулювання збуту продукції національних виробників на внутрішньому ринку через оптимізацію інформаційних і торговельно-збутових мереж, демонополізацію доступу внутрішнього виробника до кінцевого споживача тощо;
- зменшити податкове навантаження від прямого оподаткування доходів фізичних (знизити ставку нарахування в Пенсійний фонд) та юридичних осіб (запровадити диференційовані ставки податку на прибуток, зокрема передбачити зниження відповідних ставок для пріоритетних і стратегічно важливих галузей – антикризових локомотивів розвитку економіки);
- запровадити системну інформаційно-правову та організаційно-технічну допомогу сільськогосподарським виробникам у питаннях розширення присутності та захисту інтересів на зовнішніх ринках. Розробити державно-приватні ініціативи стосовно розвитку аграрного сектору України, де передбачити ме-

ханізми забезпечення домовленостей між державою та сільськогосподарськими виробниками у принципових питаннях регулювання зовнішньоторговельної діяльності, динаміки цін на паливно-мастильні матеріали, ціни на добрива, тарифи на перевезення тощо.

7.7. ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Виступ О. С. Власюка на III Міжнародному науково-практичному семінарі “Стратегії протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам економічній безпеці: регіональний вимір”; м. Запоріжжя, 28–29 трав. 2010 р. Публікується вперше.

Складнощі та суперечності, якими супроводжується посткризове відновлення світової економіки, свідчать про наявність низки “прихованих” та “заморожених” чинників дестабілізації економічної безпеки, які можуть виявитися у будь-який “сприятливий” для них момент. Сам факт наявності невиявлених загроз не ставиться під сумнів. Утім ускладнюється оцінка масштабності та ступеня їх небезпеки. Ситуація сприймається неоднозначно, адже гостра фаза кризи залишилася в минулому і економіки демонструють хоч і нестійкі, але певні ознаки оздоровлення. Суспільство підводять до думки про те, що державні фінансові регулятори (центральні банки, комісії з цінних паперів та ін.) упорались із активною фазою кризи засобами та інструментами, які були їм доступні на той момент, а отже, нові інструменти не потрібні і слід залишити докризовий статус-кво.

Проте окремі фінансові та економічні проблеми є настільки глобальними, а шляхи вирішення настільки непевними, що про них воліють дискутувати у вузькому експертному колі, аби не спричинити панічних настроїв. Створення регіональних стабілізаційних механізмів, на кшталт європейського, лише висвітлює верхівку накопичених проблем у світовій фінансово-економічній системі.

У зазначеному контексті доцільно зупинитись на окремих зовнішніх ризиках, які формують платформу нестабільності для світового фінансово-економічного розвитку, а відтак містять загрози економічній безпеці України.

По-перше, слід звернути увагу на процес накопичення суверенних боргів, що посилюється, і негативного потенціалу бюджетних проблем у переважній більшості країн світу (а особливо загрозливий вигляд ця ситуація має у розвинутих державах, зокрема у США, Великобританії, Японії, де відношення державного боргу до ВВП перевищило критичні межі і збільшується далі). Статистика засвідчує, що практично всі країни після кризи суттєво наростили суверенну заборгованість, і за прогнозами провідних експертних установ до 2020 р. відношення державного боргу до ВВП лише підвищуватиметься (рис. 7.11).

За розрахунками МВФ, валовий державний борг відносно ВВП для розвинутих економік має зрости з 91 % наприкінці 2009 р. до 110 % у 2015 р., що більше докризових значень на 37 відсоткових пунктів. Коефіцієнт державного боргу щодо ВВП серед країн G7 перевищує свій рівень після Другої світової війни, а найбільше зростання спостерігається у двох країнах, де фінансова криза спричинила максимальне збільшення державних боргів, – США та Великобританії.

Збільшенню державних боргів сприяє великомасштабна трансформація корпоративних боргів у суверенні, що здійснювалася розвинутими економіками в пе-

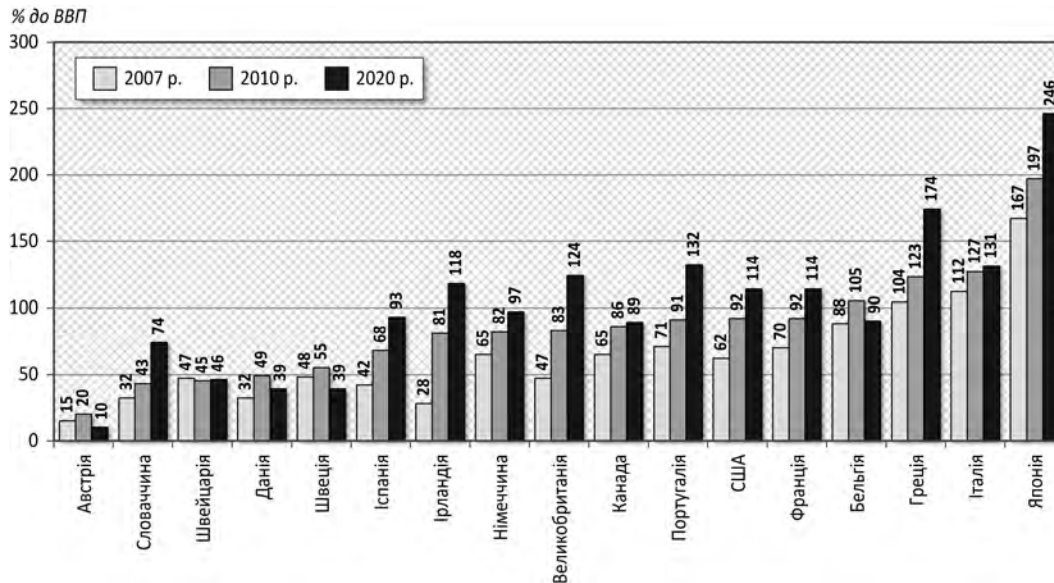

Рис. 7.11. Динаміка державного боргу окремих країн світу

Джерело: Public Debt in 2020: A Sustainability Analysis for DM and EM / Deutsche Bank Research.

ріод розгортання світової кризи. Спосіб, у який державний сектор надав безпрецедентну підтримку фінансовій сфері та окремим системоутворювальним корпораціям, призвів до практичного зникнення відмінностей між суверенними і приватними зобов'язаннями та суттєвого підвищення вразливості державних фінансів від приватних ризиків. Окрім ризиків для державних фінансів, регіональна і глобальна фінансова стабільність знову опиниться під загрозою, якщо суверенні ризики перейдуть у банківську систему та поширяться за національні межі.

Водночас централізація державних коштів, спрямованих на підтримку окремих секторів, спричиняє структурні деформації в економіці та призводить до скорочення фіскальних доходів бюджету. Об'єктивним компенсатором у такому разі стає нарощування суверенного боргу задля вирішення завдань бюджетної політики. За цих умов значно зростає ризик втрати контролю над процесом накопичення та обслуговування державного боргу. Переважно країни не зосереджені на проведенні структурних реформ для підвищення зовнішньої конкурентоспроможності і не надто опікуються фіскальною дисципліною з метою зниження суверенних боргів. За пропозиціями МВФ, розвинутим країнам слід забезпечити скорочення витрат на 8,7 % ВВП, а також збільшити податкові збори, що не сприятиме підвищенню ділової активності.

Окрім того, найгострішим питанням залишається те, чи зможуть країни (насамперед єврозони), які мають скорочувати дефіцити власних бюджетів, передусім за рахунок зниження державних витрат, утримати економічне зростання і внутрішній попит? Для системоутворювальних підприємств настає "момент істини", коли припинення державної фінансової підтримки може призвести до нежиттєздатності в економічному середовищі, яке змінилося під впливом кризи.

Хоча картина співвідношення державного боргу відносно ВВП в Україні має оптимістичніший вигляд, ніж у розвинутих країнах, однак ризик суверенної боргової кризи розвинутих країн створює систему загроз для України. За даними Міністерства фінансів України, наприкінці 2009 р. зведений державний борг країни дорівнював 301,5 млрд грн, або 34 % ВВП (914,72 млрд грн), зокрема державний борг – 23,2 % ВВП, гарантований державний борг – 9,8 % відповідно¹.

До потенційних загроз можна віднести і можливі втрати від скорочення вітчизняного експорту внаслідок зменшення темпів споживання продукції на відповідних ринках, і загострення світової конкуренції за відносно стабільні та довгострокові фінансові ресурси. У ситуації, коли міжнародні фінансові інституції, насамперед МВФ, активно залучаються до глобальних стабілізаційних механізмів (наприклад, рятування Греції, країн еврозони), Україна може опинитись без доступу до дешевих і довгострокових ресурсів, а відтак залучати у разі потреби кошти на відносно не вигідних умовах.

Іншою небезпекою, яка походить із зовнішнього оточення, для України є загроза трансферту ризиків між ринками. Останній приклад “переливання” кризи іпотечного ринку США у фінансово-економічні ускладнення для світової економіки є найпереконливішим свідченням високої безпеки трансферту фінансових ризиків з одних ринків на інші, що стало можливим унаслідок появи нових фінансових продуктів. За іронією долі, саме намагання знизити ризики на іпотечному ринку через хеджування і створення складних фінансових продуктів призвели до втрати керованості процесами та поширення кризи ліквідності на інші сектори, де застосовувались відповідні цінні папери. У такому разі постраждав банківський сектор, який не зорієнтувався чітко у рівні ризику. Важко спрогнозувати, який наступний світовий ринок стане “мішенню” для руйнівного фінансового цунамі, яке провокується деривативами.

Продуктування та розповсюдження нині нових похідних фінансових інструментів є надзвичайно складним і непрозорим процесом, з невідомими наслідками і ризиками навіть для тих суб'єктів, які їх запроваджують. Наразі інфраструктура регулювання міжнародних фінансових ринків є недосконалою та суттєво обмеженою в диверсифікації ризиків серед учасників угод, тому дедалі частіше лідери високорозвинутих країн висловлюють думки про потребу в застосуванні нових регламентів на фінансових ринках. Проблема ускладнюється також тим, що регулювання здійснюється на національних рівнях, а процеси мають глобальний характер, і в разі посилення регулювання в окремих країнах відповідні процеси набувають розвитку на ринках інших країн, що не регулюються належним чином. Для України, яка досить гостро відчуває нестачу нормативно-правової ідентифікації фінансових ризиків і загроз, потенційно небезпечним є ризик розбалансування окремих сфер фінансової системи.

Ризиком, на якому також варто наголосити, є посилення державної ролі провідних країн світу в ліквідації приватних боргів корпоративного сектору через застосування державної підтримки (субсидування, прямі витрати з бюджету), реалізацію протекціоністської політики та закріплення базових галузей як об'єкта дер-

¹ Інформаційна довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України (за станом на 31 грудня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/file/link/246045/file/BD42259B.pdf>.

жавної підтримки. Попри декларації про пріоритетність екологічно чистої промисловості, інноваційних підприємств та нових точок зростання, найбільшу підтримку у світі отримали базові галузі промисловості, а також сільське господарство, оскільки саме вони забезпечують стабільність розвитку і економічну безпеку. За оцінками міжнародних експертів, світова металургія та хімічна промисловість можуть випередити фінансовий сектор за ступенем підтримки (що означає безпосередню дискримінацію виробників з інших країн). Для України, яка не володіє відповідними обсягами фінансових ресурсів для підтримки аналогічних галузей, така ситуація загрожує втратою конкурентоспроможності на зовнішніх ринках головними експортними компаніями.

Отже, реалізація міжнародного економічного співробітництва України має ґрунтуватись на системній адаптації національної економіки до змін світового економічного середовища, забезпечуючи якісну диверсифікацію зовнішніх ризиків. Доцільно виокремити кілька напрямів, на яких варто зосередити орієнтири перспективного розвитку, зокрема такі.

1. *Фінансове оздоровлення економіки, як державних, так і корпоративних фінансів.* У сфері державних фінансів потрібно забезпечити довгострокове збалансування державного бюджету. Насамперед ідеться про ризики втрати контролю за збільшенням бюджетного дефіциту. Важливо також оптимізувати державний борг України та спрямувати зусилля на оздоровлення фінансів державних компаній, таких як “Нафтогаз”, “Укрзалізниця”, “Укравтодор”. У сфері корпоративних фінансів слід відстежувати накопичення “токсичних активів” та розробляти механізми оздоровлення. Принциповим є відновлення кредитування економіки, а тому розширення довгострокових і недорогих фінансових джерел розвитку – важливий пріоритет державної політики.

2. *Програма розвитку внутрішнього ринку та оптимізації імпортозалежності економіки України.* Нестратегічна тенденція посилення імпортозалежності внутрішнього ринку, яка тривала протягом останніх років, на фоні загального зниження експортних поставок галузей вітчизняної промисловості є однією з найбільших загроз посткризовому відновленню економіки України. Внутрішній ринок України розвивається під впливом низки деструктивних процесів, а умови його регулювання не відповідають сучасним викликам світового економічного середовища, зокрема йдеться про: слабкість вітчизняного виробника в конкуренції з імпортерами на внутрішньому ринку України; збереження високого рівня експортної орієнтації деяких галузей промисловості і низьку спроможність задовольняти попит на внутрішньому ринку, що частково зумовлено вузькістю та непривабливістю цінової кон’юнктури внутрішнього ринку, а також спеціалізацією національних експортерів, яка не відповідає потребам внутрішнього ринку; відсутність загальнонаціональної довгострокової перспективної стратегії імпортозаміщення; майже необмежену імпорتنу експансію (йдеться про такі її елементи, як концентрація збутових мереж на окремих товарних ринках України, що призводить до фізичного витіснення українських (менших за потенціалом) поставальників, а також зростання ролі підприємств з іноземним капіталом у формуванні імпоротної складової товарної пропозиції та накопичення потенціалу для монопольного диктату).

Пріоритетами розвитку внутрішнього ринку України на 2010 р. залишатимуться: – забезпечення платоспроможного попиту з боку населення та бізнесу, насамперед на товари вітчизняного виробництва;

- забезпечення стабільності та прогнозованості цін більшості видів продукції;
- збалансоване насичення ринків товарами національного виробництва;
- зниження рівня тінізації споживання на внутрішньому ринку;
- “очищення” ринків від товарів зі шкідливими та низькими споживчими характеристиками;
- гармонізація правової та регуляторної системи внутрішньої оптової та роздрібної торгівлі.

У країні не розроблено механізми як обмеження імпортозалежності в умовах надмірного лібералізованого доступу на внутрішній ринок, так і розвитку імпортозаміщення через прискорену розбудову власної технологічної та виробничої бази.

На сьогодні важливо поряд з антикризовими заходами, спрямованими на підтримку споживчого попиту, розробляти нову модель внутрішнього споживання, яка б поєднувала інтереси кінцевих споживачів та національні економічні інтереси.

3. *Експортна стратегія.* Попри певні можливості рівноваження платіжного балансу України компенсаторними надходженнями іноземного капіталу, тенденція до поглиблення від’ємного сальдо товарної торгівлі має вигляд переконливого індикатора слабкої здатності України утримувати стратегічну перспективу в міжнародному поділі праці та відсторонення від активної боротьби за важливі стадії проектування, виробництва і продажу продукції на світових ринках. Необхідно усунути диспропорції зовнішньої товарної торгівлі України за допомогою системних дій та структурних реформ розвитку національних продуктивних сил.

За таких умов для України актуалізуються розроблення та впровадження Національної експортної стратегії як базового орієнтира розвитку вітчизняного виробничого комплексу та суб’єктів національної економіки, здатних розширювати географічні межі торгівлі. У зв’язку зі складнощами в ліквідації наслідків світової фінансово-економічної кризи для багатьох розвинутих країн гостро постала проблема переосмислення наслідків глобалізації світових ринків та механізмів їх подолання шляхом підвищення ефективності залучення до міжнародного поділу праці. Слід зазначити, що роль міжнародної торгівлі у зв’язку з вказаними кризовими потрясіннями також переглядають багато урядів, які й надалі мотивуватимуть національних суб’єктів економіки реалізовувати економічні амбіції на зовнішніх ринках. У цьому контексті підтримка національних експортерів, посилена державними організаційно-економічними ініціативами сприяння експорту, є життєво необхідною і забезпечить отримання для країни синергетичного ефекту.

Для України, з її неохильністю до внутрішньої кооперації для кінцевого виготовлення конкурентоспроможної на світовому ринку продукції, цілеспрямовані дії на державному рівні можуть і мають стати важливим чинником мотивації економічних ініціатив національних експортерів на зовнішньому ринку, а отже, й відігравати важливу консолідуючу роль усередині держави.

У рамках наукової дискусії щодо практичної значущості відповідних державних орієнтирів необхідно визначитися у кількох принципових позиціях. По-перше, що Україна втратить, якщо не матиме структурованого і перспективного плану дій оперативного та стратегічного характеру щодо своїх амбіцій на світовому ринку. По-друге, в умовах, коли час працює не на користь Україні, Національна експортна стратегія може стати консолідуючою платформою для виходу з кризи та досягнення світових стандартів конкурентоспроможності виробництва і розширення горизонтів міжнародного економічного співробітництва.

Важливим тематичним розділом цього документа має стати пакет заходів щодо:

- розроблення середньо- та довгострокових механізмів диверсифікації українського експорту та визначення конкретних цільових орієнтирів збільшення обсягів експорту;
- обґрунтування стратегічної спеціалізації України на головних світових товарних ринках;
- запровадження інструментів зниження енергоємності продукції вітчизняних експортерів;
- зниження негативного впливу подорожчання енергоносіїв та основних сировинних ресурсів на конкурентоспроможність національних експортерів;
- прогнозування розвитку головних товарних ринків;
- забезпечення державою інтересів національних виробників зернової продукції;
- валютно-кредитних механізмів підтримки діяльності експортерів.

Задля ефективного розвитку зовнішньоторговельної діяльності України у 2010–2011 рр. важливо зосередити увагу держави навколо вирішення таких принципових завдань:

- розширення експортної діяльності української харчової промисловості та зернового сектору через підготовку та впровадження комплексного організаційно-економічного механізму сприяння відповідним експортерам;
- вирішення питання відшкодування ПДВ, що дасть можливість усунути технічні та адміністративні перешкоди для функціонування експортерів;
- зниження тиску імпорту енергетичних ресурсів на економіку України, зокрема зовнішньоторговельний баланс, для чого потрібно розробити пакет стимулюючих заходів, зокрема фіскальних преференцій, спрямованих на зниження енергозатратності промисловості, впровадження енергозощаджуючих технологій та прискорений перехід на використання внутрішніх енергетичних ресурсів, передусім електроенергії.

8 БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

8.1. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Публікується за: *Власюк О. С.* Економічне співробітництво України з Росією в умовах фінансової кризи / *О. С. Власюк // Урядовий кур'єр.* – 1998. – 17 жовт. – С. 7.

Більшість аналітиків, оцінюючи можливі темпи поетапного руху країн СНД від переважно двосторонніх господарських зв'язків до реінтеграції економічних систем, наголошують на об'єктивності причин, які зумовили послаблення традиційних зв'язків і залишаються перешкодою на шляху їх відновлення.

Аналіз свідчить про об'єктивний характер таких причин. Налагодження господарських зв'язків на новій основі пов'язане з тривалими спільними зусиллями пострадянських країн, інтереси яких не завжди збігаються. Тому сподівання на прискорений розвиток реінтеграційних процесів позбавлені сенсу.

При визначенні ставлення до реінтеграційних процесів необхідно враховувати досвід інших країн з перехідною економікою, у діях яких простежуються три моделі геоекономічної поведінки.

1. Намагання зберегти в незмінному вигляді традиційні господарські зв'язки. Для Казахстану, республік Середньої Азії і частково Закавказзя така політика пов'язана з короткостроковим пристосуванням до нових економічних умов. Вона дедалі частіше нашоухується на "любов без взаємності" з боку Росії. Недоліком такої поведінки є неузгодженість короткострокових та стратегічних цілей. У довгостроковому плані це загрожує втратою економічної та політичної незалежності і поглинанням іноземним капіталом. Така перспектива стимулює пошук можливостей як збереження традиційних зв'язків, так і їх поетапної диверсифікації.
2. Нейтральна геоекономічна орієнтація. Вона забезпечує узгодження поточних та стратегічних цілей і пов'язана з одночасним розвитком зв'язків як з близьким, так і з далеким зарубіжжям. Це розширює економічну базу політичної незалежності, дає змогу зробити сферу зовнішньоекономічних відносин стійкішою до кон'юнктурних коливань і забезпечує можливість маневру при виборі партнерів. Скептичні оцінки деяких дослідників щодо переростання такої орієнтації в політику ізоляціонізму та автаркії позбавлені переконливої аргументації. Елементи подібної політики простежуються в діях України, Молдови, Вірменії, Грузії, Азербайджану та деяких інших пострадянських держав.

3. Повна геоекономічна переорієнтація. Вона пов'язана з прискореним реформуванням економіки, її структурною перебудовою та переорієнтацією на нові ринки. Перевагами такої політики, яку проводять деякі колишні країни Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), є розширення можливостей структурного маневру при ринковій перебудові, впровадженні сучасних технологій, підвищенні конкурентоспроможності та налагодженні нових інтеграційних зв'язків. Однак це потребує значних витрат часу та коштів. Як переконує досвід держав Центральної та Східної Європи, масштаби виходу на ринки розвинутих країн насамперед залежать від ефективності ринкового реформування економіки. У кризових умовах можливості реалізації моделі повної геоекономічної переорієнтації обмежені для країн СНД їх макроекономічною нестабільністю, браком часу, коштів та інших економічних передумов.

З трьох основних моделей геоекономічної поведінки реальним можливостям і стратегічним інтересам України, зміцненню її економічної безпеки та утвердженню незалежності найбільше відповідає нейтральна геоекономічна політика.

Ресурсна залежність нашої держави не може не викликати зацікавленості її в розвитку справді взаємовигідних зв'язків з Росією. Однак слід враховувати і реальні перешкоди на шляху їх становлення. Підтвердженням є те, що більшість спільно прийнятих рішень не реалізується на практиці.

Небажання зважати на об'єктивний характер глибоких причин дезінтеграції, нерозуміння того, що розвиток взаємовигідних господарських зв'язків лежить у площині переважно економічних, а не політичних рішень, прагнення до створення наднаціональних структур з метою нав'язування обов'язкових для всіх правил поведінки – усе це не прискорює, а навпаки, стримує реінтеграційні процеси.

Присутність Росії на фінансовому ринку України та її участь в інвестиційних процесах у нашій державі мінімальна.

Побоювання, а для деякого і сподівання щодо фінансової експансії з боку Росії не виправдалися. Незначний приплив грошових коштів відбувався в останній рік існування українського карбованця і перший рік після запровадження гривні, тобто на момент внутрішньої фінансової стабілізації. Він мав "точковий" характер (купівля окремої нерухомості, дрібних банків, незначна участь у приватизації тощо) і в основному був пов'язаний з переховуванням надлишкового капіталу від російської Державної податкової інспекції (ДПІ). Очевидно, це зумовлювалося не стільки потребою у "завоюванні" українського ринку, скільки можливістю, що виникла в Україні, отримувати додатковий надприбуток (оптова експортна торгівля українськими продуктами та виробами в Росії). Це закономірно, оскільки етап нагромадження капіталу в самій Росії ще не минув і тому бізнес у цій країні не має глибокого коріння, необхідного для реального і легального експорту капіталу.

За сім років відбулося безліч ділових зустрічей і переговорів щодо виробничої інтеграції, спільної чи зустрічної участі в приватизації, створення міждержавних ФПГ, але щоразу питання не вирішувалося з однієї простої причини – відсутності реальних "живих" грошей у російській стороні. Усі прагнення Росії "спільно, по-братерськи" співпрацювати (як варіант – виробляти, освоювати, приватизувати, будувати тощо) зводилися до одного – передання в управління (розпорядження, власність) будівель, споруд, акцій, прав, землі, родовищ, винаходів, ноу-хау на безоплатній основі чи в рахунок можливих наступних платежів та надходжень.

Розглянемо кілька “доленосних”, але нереалізованих проектів:

1. Випуск нових літаків “Ан” – Росія тривалий час прагнула ексклюзивно виробляти і продавати ці літаки, при цьому “щось” виплачувати Україні, але коштів так і не знайшла. Як наслідок, Україна дотепер не вийшла на міжнародний ринок військової і цивільної транспортної та спеціальної авіатехніки і зазнала істотних валютних втрат.
2. Приватизація (чи спільне управління) транзитними нафто- і газопроводами – за років глибокої фінансової кризи в Україні така “спільна” приватизація могла відбутися, якби російська сторона не запропонувала мізерну ціну – 1 млрд дол. США “за все” (що становить менше половини від річної оплати транзиту російського газу на Захід). Бажання було і лишається, але грошей немає навіть у такої потужної структури, як РАТ “Газпром”.
3. Приватизація “Укртелекому” – запропонована ціна у 250 млн дол. США, яка мала надходити частинами і не відразу, приблизно дорівнює річній виручці від реалізації послуг цієї компанії. Росія оцінила “Укртелеком” значно дешевше менших російських телефонних компаній.
4. Спільний випуск модернізованих танків Т-80 і Т-82 – Україна мала розробляти і частково випускати, а Росія продавати. Грошей не знайшли, але в Україні самостійно освоїли випуск танків і вийшли на міжнародний ринок цього виду озброєнь, таким чином істотно підірвавши російську експортну позицію з продажу важкої техніки, її подальшої модернізації та обслуговування.
5. Розвідка та освоєння родовищ нафти і газу на Чорноморсько-Азовському шельфі – усе закінчилося тим, що українська сторона в особі ДАК “Чорноморнафтогаз” самостійно провела буріння розвідувальних свердловин з газу, а коли знайшла його промислові запаси, РАТ “Газпром” укотре заявив про готовність створити спільну компанію з видобутку та реалізації палива. Постає питання, навіщо тепер це потрібно і що Україна з цього матиме, крім зменшення надходжень до бюджету від структури, що працює.

Російська фінансова криза насамперед завдала істотного удару по фінансово-валютній системі України не від’ємним торговельним сальдо, а напівлегальними валютними проплатами за кордон з українського валютного ринку, які проводили українські банки за заявками російських клієнтів. За оцінками валютних дилерів, до 60 % усіх куплених доларів США на Українській міжбанківській валютній біржі (УМВБ) і міжбанківському валютному ринку в серпні – вересні 1998 р. були російськими проплатами. Результат для України всім відомий.

Фінансові інвестиції на українському ринку цінних паперів (корпоративний і державний) і в приватизацію з боку російських інвесторів зводилися до трьох головних позицій:

- короткі спекуляції власними досить обмеженими фінансовими ресурсами;
- великі спекулятивні вливання (особливо в облігації внутрішньої державної позики (ОВДП)) за рахунок і за дорученням західних клієнтів, що характерно для великих російських інвестиційних банків і компаній, однак нині не актуально;
- спроби російських фінансово-промислових олігархів стратегічно, проте з мінімальними витратами, закріпитися в Україні.

Наприклад, багаторічні спроби російського пиво-безалкогольного концерну “Sun group” скупити на вторинному ринку і за сприяння директорату контрольні пакети акцій найбільших пивних комбінатів України (харківська “Рогань”, запорізь-

кий “Славутич”, чернігівська “Десна”) закінчилися повним провалом через нестачу грошей і примітивний рівень бізнес-культури та мислення менеджменту “Sun group” (їхня позиція: “Так, ми хочемо придбати контрольний пакет подешевше, але ж ми з вами братні народи!”). Натомість комбінати купили західноєвропейські компанії, від чого виграли як вітчизняні підприємства, так і Україна загалом.

Найуспішнішим прикладом російської інвестиції в Україні є створення оператора стільникового мобільного зв'язку “Київстар” (група “Онексімбанку”). Але внаслідок усіх внутрішніх російських фінансових потрясінь, що тривають уже майже рік, материнська структура безжально “видаєє” з “Київстар” усі вільні кошти, перешкоджаючи повноцінному розвитку в умовах жорсткої конкуренції на цьому ринку зв'язку. Інший позитивний приклад – відкриття українського дочірнього банку московським “Інкомбанком”.

Проте наведені приклади не свідчать про глибоку спільну економічну інтеграцію двох країн. Імовірно, встановлення Росією бар'єрів на шляху українських товарів на свій ринок, з одного боку, зумовить зупинку деяких підприємств, а з другого – примусить українського виробника технічно й технологічно переозброїти виробництво.

Якщо виходити з примату національних інтересів над стратегічним партнерством, подальший розвиток взаємовідносин з Росією повинен ґрунтуватися на таких концептуальних положеннях:

- підвищення стабільності та завершеності технологічних циклів на території України у критичних для національної економіки сферах діяльності, насамперед у ресурсо-, енергозабезпеченні та створенні конкурентоспроможної експортно орієнтованої продукції (літакобудування, ракетна техніка, високотехнологічні види машинобудування тощо);
 - відновлення лише таких колишніх чи створення таких нових інтеграційних економічних зв'язків з Росією (передусім на двосторонніх засадах), які позбавляють взаємовідносини позаекономічних ознак і спрямовані на економічну реконструкцію та європейську інтеграцію;
 - узгодження та зближення зі стандартами ЄС національних стандартів України і Росії на продукцію як виробничого, так і невиробничого призначення, зокрема продукцію ВПК. Це дасть можливість створити передумови для її реалізації не тільки на внутрішніх ринках обох країн, а й на європейському та світовому ринках;
 - сприяння послідовному нарощуванню обсягів реалізації на внутрішньому ринку Росії продукції АПК України через стимулювання залучення російського капіталу у виробничі та переробні галузі національного АПК;
 - стимулювання використання Росією транспортної інфраструктури України, зокрема морських портів, автомобільних, залізничних і трубопровідних шляхів;
 - стимулювання взаємопроникнення підприємств і ділових структур недержавних форм власності;
 - збереження виробництва, технологій і кадрового потенціалу ВПК та оборонної промисловості України.
- Водночас реалізація конкретних заходів:
- не повинна зачіпати інтереси третіх країн чи інтереси України щодо участі в міждержавних угодах з третіми країнами;

- не повинна допускати жорсткої прив'язки національної економіки до ринку Росії та консервації застарілих технологій;
- мусить передбачати випуск продукції, що матиме збут на світовому ринку.

Слід намагатися встановити режим найбільшого сприяння (двосторонні угоди, умови яких застосовуються до третіх сторін) щодо заходів економічного співробітництва, вигідних Росії, та преференційний режим (двосторонні угоди, які передбачають певні пільги та особливі відносини між учасниками) щодо заходів, вигідних Україні.

За подальшого розвитку економічної співпраці з Росією слід враховувати такий факт. Іноземні інвестори внаслідок фінансової кризи в Росії втратили від 12 до 16 млрд дол. США, що вкрай негативно відбилася на міжнародному авторитеті Росії як партнера і позичальника. Необхідно близько п'яти років ротації менеджменту в західних банках, фондах і компаніях, для того щоб у них остаточно минув шок після такого провалу. Якщо Україну в економічному та фінансовому плані будуть ототожнювати з Росією, то на нас також позначиться цей вкрай негативний імідж. Отже, національні засоби масової інформації повинні постійно підкреслювати самостійність економічного курсу України та її орієнтацію на інтеграцію в ЄС.

Висловлені міркування не слід сприймати як спробу дистанціюватися від Росії. Це об'єктивно неможливо, оскільки близько 40 % зовнішньоторговельного обороту та майже 700 млн дол. США боргу за спожиті Україною енергоносії припадають на нашого східного сусіда. Тому активна участь України у формуванні економічного простору на теренах СНД не має альтернативи, що не перешкоджає стратегічному спрямуванню до економічної інтеграції в європейській структурі. Слід нагадати, що є ретельно опрацьована програма економічного співробітництва України і Російської Федерації на найближчі десять років, реалізація якої дасть можливість на взаємовигідній основі значно поглибити економічне співробітництво між двома державами. Тому зусилля владних структур в Україні доцільно орієнтувати на забезпечення виконання вже наявних домовленостей, а не на розроблення нових.

8.2. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Публікується за: Власюк О. С. Проблеми та перспективи економічного співробітництва України з Російською Федерацією / О. С. Власюк, Я. А. Жаліло, Я. Б. Базиліук // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. – К. : НІСД, 2003. – С. 205–224.

Російська Федерація об'єктивно є та залишатиметься провідним економічним партнером України. З огляду на це національні інтереси України в економічних відносинах з РФ полягають у формуванні дієвого механізму їх регулювання, який би враховував позитивні аспекти минулих відносин, теперішній стан економіки та потреби в заходах, спрямованих на забезпечення стійкого економічного зростання, підвищення національної конкурентоспроможності економіки, поліпшення умов життя громадян.

Це визначає пріоритети розвитку українсько-російських економічних відносин, якими мають стати створення умов для взаємовигідної торгівлі, взаємного інвестування, утворення транснаціональних фінансово-промислових комплексів,

контактів недержавних економічних організацій, ділових союзів та підприємств малого і середнього бізнесу. Між Україною та РФ мають бути сформовані системи безпеки економічних відносин, їхнього інформаційного забезпечення, страхування торговельних, кредитних та інвестиційних ризиків.

Реалізація зазначених пріоритетів забезпечить стабільні, прозорі, прогнозовані та ефективні міждержавні відносини в економічній сфері, що дасть змогу позбутися політичних нашарувань у них і сприятиме зміцненню національних економік.

Оцінки економічної взаємодії

Динаміка українсько-російської торгівлі. Незважаючи на тенденції скорочення обсягів взаємної торгівлі, РФ є найважливішим торговельним партнером України. Питома вага українського експорту товарів у РФ у 1998 р. становила 23 %, а у 2002 р. – 17,8, за січень – травень 2003 р. – 17,5 %. З 1998 р. невпинно скорочувалися обсяги українських поставок на ринок РФ. Утім, за рахунок зменшення експортних поставок України до інших країн СНД важливість РФ для експорту українських товарів на теренах СНД посилилася: питома вага експорту товарів України в РФ серед країн СНД зростає з 69,1 % у 1998 р. до 72,9 % у 2002 р., за січень – травень 2003 р. ця частка дорівнювала 73,6 %.

Протягом останніх років Україні не вдалося суттєво оптимізувати структуру торгівлі з РФ. Негативною тенденцією, що зберігається, є перманентне від'ємне сальдо торгівлі товарами з РФ. Хронічна залежність України від постачання мінерального палива, нафти та продуктів її перероблення формує чинник тиску на українську економіку, оскільки створює широке коло можливостей впливу на конкурентоспроможність українських товарів з боку РФ (за рахунок цінової політики стосовно енергоносіїв, маніпулювання із завантаженістю українських НПЗ, впливом на ефективність використання транзитних потужностей України).

У 1998 р. частка імпорту з РФ до України становила 48,1 % загального імпорту, у 2002 р. – 37,2, у січні – квітні 2003 р. ця частка зростає до 40,3 %. Переважна частка імпорту з РФ (дві третини) складається з енергоносіїв, а отже, експорт товарів з України до РФ є більш технологічним, ніж імпорт. Слід зауважити, що без урахування торгівлі сировиною та енергоносіями (групи 25, 26, 27) український експорт до РФ значно перевищував би імпорт з неї. Основу українського експорту до Росії становлять продукція машинобудування, хімічної промисловості, чорної металургії та харчові товари. Помітний внесок й інших галузей – український експорт до РФ більш диверсифікований, ніж імпорт звідти. Причому частка машинобудування в експорті до РФ перевищує 40 % за цією товарною категорією.

Ринок РФ залишається стратегічно важливим для України. Продукція обробної промисловості України, зокрема з високим ступенем переробки, має порівняно високий попит на території РФ та країн СНД. В інтересах України зберегти цей попит, чому сприятимуть, безперечно, подальша лібералізація торгівлі в межах СНД і створення зони вільної торгівлі як форми цієї лібералізації.

Взаємна торгівля продукцією машинобудування та транспортними засобами між РФ та Україною у 1998–2002 рр. має тенденцію до збільшення за рахунок зростання українського експорту машин, механізмів, транспортних засобів. Водночас

скоротилися обсяги українського експорту літальних та космічних апаратів, а обсяги продажу суден, човнів та інших плавальних засобів упали більш як на 50 %.

Зокрема, експорт до РФ живих тварин та продуктів тваринного походження становить 77,5 % експорту України за цією товарною групою; 67,9 % усього експорту – продукти переробки деревини (папір, целюлоза тощо); понад 40 % усього експорту за такими товарними групами, як продукція харчової промисловості (46 %); вироби з каменю, цементу, скла (47,3 %); машини, устаткування та механізми (43 %); засоби наземного, повітряного та водного транспорту (46,3 %). Серед країн СНД частка експорту торгівлі товарами з РФ є домінуючою, сягаючи 72,9 %, а за більш як 15 з 22 товарних груп частка експорту до РФ перевищує 70–90 %.

Значної шкоди торгівлі України з РФ завдають вилучення з двосторонніх угод про режим вільної торгівлі. Одним з ключових є питання, пов'язане з вилученням РФ нафти і газу з принципу обкладання ПДВ за ознакою країни призначення, а також застосування вивізного мита на ці енергоносії. Це істотно підвищує вартість останніх для української економіки і, відповідно, ставить українських і російських виробників у заздалегідь нерівні конкурентні умови. Вкрай важливо усунути принаймні частину таких вилучень.

Транспортування енергоносіїв через територію України. Важливість України для РФ нині зумовлена тим, що територією України проходять трубопроводи, якими експортуються переважна більшість природного газу та значна частина нафти. Транзит енергетичних матеріалів, особливо газу і нафти, становить у загальній структурі вантажопотоків України понад 80 %. Майже весь вантажопотік забезпечує РФ. Експортні надходження від цих енергоносіїв становлять вагомую частку економічної потужності РФ. Лише за допомогою України РФ здатна вийти на європейські ринки з пропозицією електроенергії. Отже, РФ зацікавлена в збереженні стабільних умов транзиту територією України, а також у налагодженні надійної схеми транзиту електроенергії та зменшенні тарифів.

Завдяки транзиту Україна зберігає додатний баланс торгівлі послугами. Транзитні можливості України – стратегічно важливий чинник у переговорах щодо створення газотранспортного консорціуму як з РФ, так і з ЄС, і та ланка, яка може забезпечити паритетне співробітництво з обома блоками. Водночас ЄС мотивує зацікавленість у консорціумі міркуваннями безпеки і необхідністю широкомасштабного інвестування з метою відновлення газопроводу. Не ставлячи під сумнів необхідність таких інвестицій, зауважимо, що головний інтерес ЄС полягає не тільки в безпеці, а й у ціні на російський газ на ринку Європи. Таким чином, обидві сторони лобіюють створення газотранспортного консорціуму з метою недопущення збільшення витрат на транспортування шляхом контролю тарифів.

Крім іншого, участь у перерозподілі прибутків від експлуатації газопроводів дасть можливість обома країнам зменшити витрати на транспортування газу. В інтересах України зберегти контроль над трубопроводами. У такому разі єдиним прийнятним методом вирішення проблеми транзиту одночасно для всіх сторін є підписання довгострокових договорів на взаємовигідних умовах, але не передання в безоплатне користування права власності на частину трубопровідної системи України. Отже, предметом спільного інтересу в рамках регіональної інтеграції стали б інституційне встановлення довгострокових гарантій використання транзитного статусу України й справедливий розподіл доходів від цієї діяльності, механізмів відкритого правового регулювання можливих економіко-правових су-

перечок. Не слід залишати поза увагою те, що участь України в інтеграційних процесах у межах СНД інші учасники цих процесів розглядають як чинник їхньої “європеїзації” шляхом прискорення модернізації національних економік відповідно до європейських вимог та норм, які обстоюватиме Україна, спираючись на стратегічний вибір європейської інтеграції.

Українська економіка на шляху побудови економічних передумов євроінтеграції також потребує всебічної модернізації на базі значного вдосконалення регуляторних інструментів, перебудови технологічної структури, розвитку науково-технологічної та соціальної сфер. У цьому контексті інтереси України, РФ та країн СНД збігаються.

Виробниче, науково-технічне співробітництво та кооперація. Певні підприємства в Україні стратегічно важливі для РФ, оскільки тісно пов'язані коопераційними зв'язками з російськими підприємствами. Для української економіки такі підприємства також є системоутворювальними. Саме вони передусім викликають зацікавленість російського капіталу. Це – газотранспортна система України, підприємства ОПК та авіакосмічної галузі, нафтопереробні заводи та підприємства алюмінієвого комплексу тощо. На деякі з них уже прийшли російські інвестори. Серед іноземних інвесторів – донорів української економіки – РФ за обсягами прямого вкладання капіталу станом на 1 січня 2003 р. посіла шосте місце. В Україну надійшли прямі іноземні інвестиції (ПІІ) зі США (16,8 % їхнього загального обсягу), Республіки Кіпр (11,3 %), Великобританії (9,6 %), Нідерландів (7,5 %) і Британських Віргінських островів (6,3 %). Частка РФ у загальному обсязі ПІІ дорівнювала 6 % (322,6 млн дол. США).

Найбільшу зацікавленість російські інвестори виявляють до таких сфер української економіки, як виробництво нафтопродуктів (38,4 % загального обсягу накопичених російських інвестицій), охорона здоров'я (24 %), фінансова діяльність (9 %), металургія і металообробка (6,2 %), транспорт і зв'язок (5,6 %), будівництво (4,3 %).

Зважаючи на значний вплив капіталів з РФ і наступний приплив капіталів в Україну через офшорні зони, важко оцінити реальний вплив капіталу російського походження. “Повзучу” експансію російського капіталу, яка відбувається останніми роками, слід перетворити на відкриту форму прямих іноземних інвестицій. Дедалі ширші кола російського капіталу зацікавлені в наявності єдиного економіко-правового поля між Україною та РФ, інституціалізації свого впливу на передбачуваність економічної політики в Україні. Мета російських компаній, що інвестують в Україну, полягає, по-перше, в освоєнні внутрішнього ринку, по-друге, у здобутті контролю над підприємствами, які інтегровані або можуть бути включені до їхніх відтворювальних циклів. Інституціалізація діяльності російського капіталу на території України дасть можливість уникнути підживлення ним частини “тіньової” економіки, попередити політизацію його діяльності.

Поглиблювати співпрацю між Україною та РФ необхідно з огляду на важливість вирішення проблем, пов'язаних з “тіньовою” сферою економіки. Висока частка “тіньової” економіки суттєво погіршує міжнародний імідж України, а крім того, великою мірою спотворює структуру національної економіки. Слід зазначити, що в українсько-російських відносинах слабо координується співпраця з відвернення спекулятивних та нелегальних економічних операцій, що знижує ефективність співпраці в легальному полі взаємовідносин. Це ускладнює просування на світові ринки, прихід неспекулятивних іноземних інвесторів та відтер-

мінує прийняття України до впливових міжнародних організацій. Вирішити ці проблеми неможливо без поглиблення координації щодо “детінізації” українсько-російських взаємовідносин.

Важливим пріоритетом поглиблення економічного співробітництва України з РФ є сприяння виробничій кооперації. Зважаючи на значні втрати саме в цій сфері, необхідно активізувати всі форми та методи розширення бази виробничої кооперації з РФ. Це – стратегічне завдання відновлення виробничого потенціалу України. Так, постачання кооперованої продукції з України до РФ у галузі машинобудування становило 30 % усього обсягу її виробництва, у кольоровій металургії – 42, у нафтохімічній промисловості – 81 %. У результаті здійснення такої промислової політики за часів СРСР в Україні за замкненим технологічним циклом вироблялося лише близько 30 % загального обсягу промислової продукції, а 70 % її обсягу залежали від кооперативних поставок з Росії та інших республік Союзу. Тому з розпадом СРСР і розривом коопераційних зв'язків між підприємствами обох країн виробництво багатьох видів продукції, зокрема й оборонного призначення, у багатьох випадках стало неможливим.

З метою відновлення виробничої кооперації доцільно забезпечити організаційно-технічне сприяння її поглибленню. Реалізація українсько-російських високо-технологічних програм додає оптимізму щодо цього. Втім, недостатньою є кооперація на рівні малого та середнього бізнесу, і українсько-російський потенціал у цій сфері майже не використовується. Частково це пов'язано зі складнощами у внутрішньому економічному становищі кожної з країн, але значну частину бар'єрів, бюрократичних перепон можна зняти вже сьогодні.

Пріоритетного вирішення потребують проблеми розширення участі взаємного фінансування НДДКР, міжфірмове кооперування компаній України та РФ, співробітництво національних університетів. Розширення такого співробітництва та кооперування в науково-технічній сфері у майбутньому можуть стати потужним засобом реалізації великих наукових проектів.

Проблеми в науково-технічній сфері України та РФ пов'язані, в основному, з хронічним недофінансуванням. Стримувальним фактором розвитку науково-технічної сфери України та РФ є також негативні процеси, що відбуваються в інноваційній діяльності промислових підприємств обох держав. Очевидно, що зменшення попиту на наукові та науково-технічні роботи з боку національних товаровиробників скорочує обсяг замовлень на науково-технічну продукцію і, як наслідок, знижує рівень зайнятості в науково-технічній сфері, посилює процес відпливу з неї наукових кадрів.

З України до РФ здійснювалося постачання систем управління для ракет-носіїв “Протон”, “Союз” (ВО “Комунар”, м. Харків), “Космос” (ВО “Київський радіозавод”), для станції “Мир” і створюваної Міжнародної космічної станції (АТ “Хартрон”, ВО “Київський радіозавод”, ВО “Київприлад” та ін.); для космічних апаратів різного класу (ВО “Моноліт”, АТ “Хартрон” м. Харків, ВО “Київприлад”, АТ “Чернігівський радіоприладний завод”).

Найбільша кількість двосторонніх міжнародних проектів з виробничого кооперування між українськими та російськими підприємствами реалізується у галузі авіабудування. (проекти Ан-70, Ан-70Т (ТК), Ан-140, Ту-334, Ан-124-100, Ан-38, Ан-3 та ін.). Широке кооперування з російськими авіапідприємствами здійснюють українські моторобудівники з ВАТ “Мотор-Січ”.

З метою якнайшвидшого переходу економік України та РФ на інноваційний шлях розвитку назріла необхідність вжиття кожною з країн рішучих заходів для прискорення розвитку науково-технічного співробітництва.

Проблеми формування єдиного економічного простору

З огляду на експортний потенціал України поглиблення співробітництва з РФ є стратегічним завданням. У цьому аспекті для України конструктивнішим вбачається саме формування транснаціональних альянсів з РФ та країнами СНД і розширення в них збуту готової наукомісткої продукції, ніж намагання одразу конкурувати з виробниками світового рівня з огляду на їхній вагоміший економічний та технологічний рівень. Принаймні у середньостроковому періоді це відіграватиме роль підготовчого етапу перед долученням до конкурентної боротьби на світових ринках. Важливо те, що спільність у рівнях розвитку України та РФ дає можливість використовувати регіональне інтеграційне об'єднання як інструмент компенсації негативних впливів економічної глобалізації та поглиблення євроінтеграційного курсу України.

Загалом є підстави вважати, що для України, за умови раціонального підходу, участь у формуванні спільного економічного простору стане позитивним чинником розвитку, оскільки сприятиме підвищенню темпів та оптимізації структури вітчизняної промисловості.

Проте наявність суттєвих розбіжностей у підходах до умов формування єдиного економічного простору між українською та російською сторонами дає підстави для подальшого вивчення впливу інтеграційних процесів у межах СНД на економіку України та розроблення заходів щодо відвернення їхніх можливих негативних виявів.

Проголошений євроінтеграційний вибір та захист національних економічних інтересів змушує Україну із застереженням ставитися до беззаперечного взяття інтеграційних обов'язків з огляду на низку чинників, а саме:

- створення єдиного економічного простору може сприяти посиленню конкурентного тиску на українського виробника, особливо з боку тих країн, які приділяють більшу увагу захисту власного виробництва (насамперед РФ, де, як відомо, відбувається активний захист національних виробників);
- є висока вірогідність політизації економічного об'єднання в межах СНД, застосування власне політичних функцій тиску на певні країни або групи країн в обмін на поступки щодо режиму експорту енергоносіїв;
- уніфікація регулювання торгівлі з РФ з частковим узгодженням промислової політики може спричинити підпорядкованість національної промислової політики та її спеціалізацію на “сервісному обслуговуванні” РФ, у чому Україна не зацікавлена (так само і стосовно ЄС); це вимагає зваженого підходу до сфер діяльності, що потребують координації.

На РФ припадає близько 70 % сукупного валового продукту країн СНД. Вона є основним джерелом енергетичних ресурсів у регіоні, володіє непропорційною політичною, військовою та науковою міццю.

Таким чином, для країн СНД, зокрема України, постає проблема посилення власної економічної незалежності, що спонукає до обережності у здійсненні інтеграційних процесів. Часто експансіоністська політика РФ, як в економічній, так і в політич-

ній сферах, зумовлює в деяких країнах значний спротив інтеграційним процесам з боку впливових громадських і політичних сил. Отже, з метою мінімізації потенційних загроз економіці України від інтеграційних процесів на теренах СНД необхідно:

- розглядати таку інтеграцію лише як один із кроків щодо реалізації економічних реформ, забезпечення євроінтеграційного вибору, одночасно роблячи головний акцент на послідовних комплексних заходах зі стимулювання розвитку вітчизняного виробництва та підвищення його конкурентоспроможності;
- у процесі інституціалізації взаємовідносин з РФ передбачити, за зразком пакета угод ГАТТ/СОТ, право держав – учасниць угоди тимчасово припиняти виконання взятих на себе зобов'язань, якщо воно загрожує національній безпеці;
- рішення щодо змісту та напрямів економічної інтеграції ухвалювати в тісній співпраці з вітчизняними підприємницькими структурами, із залученням найбільших громадських об'єднань підприємців;
- на початковому етапі формування єдиного економічного простору головну увагу приділяти активізації інформаційного обміну щодо стану індикаторів соціально-економічного розвитку країн СНД, товарних та інвестиційних пропозицій на ринках країн – учасниць угоди, умов торговельної та підприємницької діяльності на цих ринках, стану та перспектив модифікації регуляторної політики, супроводу інвестиційних та коопераційних проектів, виявлення фактів недобросовісної конкуренції та економічних злочинів тощо, а також створенню дієвої спільної системи забезпечення безпеки економічних взаємовідносин, захисту прав власності та господарсько-правової дисципліни, безперешкодного поширення інформації, необхідної для взаємовигідних економічних відносин.

З метою забезпечення однакових умов для економічних суб'єктів України і РФ у їхньому економічному співробітництві та процесі конкуренції, запобігання диспропорціям на ринках товарів, послуг, капіталів і робочої сили, що можуть вплинути на подолання трансформаційної кризи і досягнення стійких темпів економічного зростання, варто передбачити узгодження основних напрямів у проведенні економічних реформ. У процесі узгодження сторонам слід взяти до уваги наявні структурні розбіжності економік двох країн і специфічні пріоритети їхніх економічних стратегій. Серед напрямів узгодження слід передбачити такі.

У податковій політиці:

- розроблення та реалізацію системи послідовних заходів, спрямованих на поступове зближення систем оподаткування суб'єктів економічної діяльності в РФ й Україні, з метою вирівнювання рівнів їхнього податкового навантаження;
- розроблення та впровадження системи спрощеного оподаткування, податкових пільг і заліків для підприємств двох країн, залучених до виробничої кооперації;
- підготовку правової бази і здійснення спільних заходів щодо запобігання ухилянню від сплати податків і підвищення рівня збирання податків.

У грошово-кредитній, фінансовій, валютній і ціновій політиці:

- розроблення правової бази і конкретних технологій об'єднання зусиль банків та інших фінансових інститутів для спільного фінансування проектів, що становлять обопільний інтерес для України і РФ;
- створення системи взаємного стимулювання та захисту інвестицій, що включає правову базу, умови надання урядових гарантій, фінансові інститути і

відповідні механізми, формування системи спеціалізованих інститутів для страхування експортних ризиків, кредитів та інвестицій, здійснюваних між економічними суб'єктами РФ й України;

- вжиття заходів для максимального спрощення процесу розрахунків між економічними суб'єктами обох країн, включно з вексельним обігом, зняття бар'єрів на шляху руху легальних капіталів;
- створення механізму та здійснення спільних заходів у напрямі антимонопольної політики, запобігання недобросовісній конкуренції, налагодження системи обміну інформацією про дії економічних суб'єктів обох країн, які підпадають під антимонопольне законодавство.

В інституційній політиці:

- забезпечення правових й інституційних умов для відкритої та гласної участі в приватизаційних процесах і операціях на вторинних ринках зацікавлених економічних суб'єктів України і РФ;
- розроблення узгоджених заходів податкового, фінансово-кредитного, митного регулювання, спрямованих на створення спільних українсько-російських підприємств у пріоритетних галузях, формування на підставі взаємного володіння акціями транснаціональних фінансово-промислових структур, підрядних і субпідрядних схем;
- створення системи запобігання “відмиванню” грошей на фінансових ринках обох країн, зокрема й третіми країнами;
- розвиток спільних інститутів, що проводять наукові дослідження в галузі технологій, економічної кон'юнктури, маркетингу, інших економічних досліджень; каналів безперешкодного обміну такою інформацією між двома країнами.

Безперечно, у цьому контексті не йдеться про повернення до старої системи економічних взаємозв'язків. Це – цілеспрямована політика створення системи взаємовідносин, яка має враховувати нові реалії розширення ЄС. Потрібно детально проаналізувати колишню систему міжреспубліканських зв'язків, дослідити механізми їхнього впливу на макроекономічні показники кожної республіки, врахувати нові фактори, зокрема розширення ЄС та взяття зобов'язань ГАТТ/СОТ. Першим кроком до реалізації такого завдання може бути спільний комплексний прогноз економічного розвитку країн СНД, і насамперед РФ, на основі якого визначалася б оптимальна система міждержавних поставок продукції та відповідна їй система цін на продукцію міждержавного обміну. Такий прогноз може стати інформаційною базою для укладання конкретних двосторонніх угод між Україною і РФ.

Проблеми економічного співробітництва України і Російської Федерації після розширення Європейського Союзу

З розширенням ЄС Україна набуває безпосереднього сусідства з двома потужними економічними силами – ЄС та РФ. Відтак ключовими завданнями для України є узгодження курсу на повноправне членство в ЄС та стабілізація й інституціалізація відносин з РФ. Обидва завдання можна і необхідно успішно вирішити, оскільки вони не суперечать одне одному. Така зовнішньоекономічна стратегія України зумовлена національними інтересами та об'єктивними тенденціями участі держави у системі поділу праці в Європейському регіоні.

Поглиблення економічного співробітництва з РФ залишається одним із пріоритетних завдань розвитку України. Його важливість посилюється вимогами сьогодення, коли зміни в геоекономічному балансі сил в Європейському регіоні, пов'язані з розширенням ЄС, змушують обидві країни застосовувати нові підходи до реалізації торговельно-економічних взаємозв'язків. Ці підходи мають забезпечити підвищення конкурентоспроможності національних економік обох країн, сформувати позитивну економічну динаміку зростання, гідні параметри соціально-економічного розвитку, високі стандарти життя, наближення до Копенгагенських критеріїв ЄС.

Україна залишається важливим чинником забезпечення конкурентоспроможності економіки РФ, так само для України співробітництво з РФ може сприяти забезпеченню стратегічних пріоритетів створення високотехнологічної, інноваційної продукції. Просування в цьому напрямі відкриє обом країнам перспективу отримати вигоди від проектування, виробництва на спільному просторі високотехнологічної продукції та розширення її збуту в країни ЄС за рахунок поновлення втрачених переваг на їхніх ринках, а також створення нових можливостей розвитку перспективних у глобальному просторі продуктів. Важливою конкурентною перевагою для обох країн є можливість на значно вигідніших умовах, аніж з іншими країнами, наповнити власні місткі внутрішні ринки, що становить запоруку поліпшення засад економічного зростання та розширення економічного потенціалу.

Актуальність налагодження тісніших економічних зв'язків з РФ обумовлюється й тим, що з розширенням ЄС реальною є перспектива суттєвого погіршення кон'юнктури на світових ринках традиційної експортної продукції України. Є підстави також очікувати погіршення становища на зовнішніх ринках високотехнологічних експортних товарів, які тривалий час позбавлені належних інвестицій та стимулювального впливу внутрішнього попиту, а також унаслідок обмежень, які накладаються у сфері експорту зброї.

Утім поза увагою залишається значна кількість "чутливих" для України сфер, проблеми яких поки що не вирішено і які блокують взаємовигідне співробітництво. Йдеться про високі бар'єри входження на російський ринок; вибірковою ціновою політикою з боку РФ щодо традиційних поставок українського експорту; суттєву частку неформальних відносин та угод, інституційно та законодавчо не оформлених, що у підсумку може стати чинником нестабільності й непрогнозованості в економічних взаємовідносинах, блокувати розвиток паритетного співробітництва на взаємовигідній основі та унеможливити застосування загальноприйнятих у світовій практиці методів урегулювання суперечок.

Наявна практика реалізації взаємовідносин свідчить про те, що не використовується потенціал науково-технічної кооперації, торговельних можливостей обох країн. Це пов'язано насамперед як зі зміною векторів зовнішньоекономічного співробітництва кожної з країн, так і з внутрішніми економічними проблемами.

Незважаючи на беззаперечний прогрес, досягнутий 2002 р. в економічних відносинах України й РФ, дотепер, на жаль, не вирішено низку проблем. Зосередимо увагу на головних з них.

1. Так і не вдалося запровадити реальний режим вільної торгівлі, попри те, що формально він затверджений відповідною міжнародною угодою. Численні вилучення з режиму вільної торгівлі – так звані антидемпінгові розслідування, квотування, заборонні мита, дискримінаційні експортні мита суттєво скорочують можливості ефективної торгівлі та взаємовигідного поділу пра-

- ці. Водночас відсутність злагодженого контролю на сухопутних та морських кордонах призводить до руху в обидві сторони контрабандного та неякісного товару, провокує нераціональне використання природних ресурсів моря та забруднення його акваторії.
2. Остаточно не вирішено питання транзиту енергоносіїв територією України. Найбільшою проблемою залишаються суперечності щодо транзитних тарифів, непрозорість схем здійснення співробітництва для широкого загалу породжує напруження у двосторонніх відносинах.
 3. У торгівлі нафтою територія України, по суті, прирівняна до внутрішнього економічного простору РФ, оскільки ПДВ з нафти, що експортується в Україну, стягується в РФ і не відшкодовується російським експортерам.
 4. Суттєвою перешкодою подальшому розвитку економічного співробітництва між Україною та РФ є домінуючий вплив неформальних угод, на основі яких ухвалюються рішення щодо змін в економічних відносинах. Закритість цього процесу для широкого загалу провокує недовіру до економічного співробітництва між нашими країнами у значній частині суспільства, надаючи йому негативного забарвлення. Крім того, це істотно підриває імідж України у світі.
- Перспективи економічного співробітництва між Україною та РФ полягають у:
- координації заходів стосовно підвищення конкурентоспроможності кожної з економік, підготовки до впровадження Копенгагенських критеріїв, застосування у взаємовідносинах правил та вимог ГАТТ/СОТ;
 - поширенні режиму вільної торгівлі (наше завдання – досягти реального поліпшення економічного співробітництва і створення взаємовигідних умов співпраці між країнами);
 - налагодженні системи економічного контролю та співпраці на кордоні між країнами;
 - виробленні та реалізації довгострокової взаємовигідної стратегії експорту російських енергоносіїв та електроенергії на міжнародні ринки;
 - спільній участі у створенні енерготранспортного коридору з Центральної Азії та зони Каспію до країн Центральної та Західної Європи;
 - подальшому переході на грошові розрахунки за транзит газу територією України, що зробить функціонування трубопровідної системи України ефективнішим та оптимізує внутрішній ринок газу.

Стратегічні орієнтири розвитку українсько-російського економічного співробітництва

Перед Україною та РФ постало важке завдання, що полягає у визнанні важливості розв'язання наявних суперечностей економічного співробітництва та створенні механізмів їхнього подолання. Йдеться про необхідність трансформації усталених взаємовідносин, що, зокрема, передбачає побудову цивілізованих, інституційно оформлених ефективних торговельно-економічних зв'язків, перехід до правил та вимог ГАТТ/СОТ, наближення до Копенгагенських критеріїв ЄС. При цьому мають бути максимально використані можливості виробничої, науково-технологічної, інноваційної кооперації. За цих умов найбільш продуктивним рішенням вбачаються розроблення та дотримання Україною власної стратегії

підвищення конкурентоспроможності національної економіки з урахуванням конкурентних переваг від територіальної близькості з РФ.

Трансформація українсько-російських економічних відносин у контексті євроінтеграційного вибору України вимагає переходу до нового базису їхньої реалізації. Система взаємовідносин з РФ повинна сприяти посиленню економічного потенціалу обох сторін, підвищувати конкурентоспроможність кожної з держав на підставі визнаних на міжнародному рівні критеріїв та вимог. Це означає, що за збереження міркувань економічної доцільності та кооперації економічні взаємовідносини повинні набути ознак транспарентності, передбачуваності та ґрунтуватися на нормах світового права. Це – модель взаємного підвищення конкурентоспроможності кожної зі сторін на основі міжнародного права.

У цьому контексті важливо впровадити в реалізацію міждержавних економічних відносин між Україною та РФ нову ідеологію, спрямовану на поліпшення внутрішнього становища обох країн через підвищення ефективності суспільного виробництва, покращання параметрів соціально-економічного розвитку завдяки створенню конкурентного середовища. Необхідно обмежити на внутрішніх ринках обох країн дію спекулятивних операцій на основі різниці у вартості ресурсів і чинників виробництва, мінімізувати “тіньові” схеми реалізації співробітництва і підвищити дієвість та ефективність легальної співпраці. Новим підходом у цьому аспекті є не перекладання внутрішніх проблем на партнера, а відповідальність за подолання суперечностей внутрішнього розвитку.

Основою узгоджених дій мають стати заходи, спрямовані на підвищення ефективності виробництва та продуктивності праці в обох країнах. Як в Україні, так і в РФ спостерігаються негативні тенденції, що посилюються недостатньою ефективністю ринку, недобросовісною конкуренцією та нерівноцінними умовами змагання між іноземними й національними виробниками, що в результаті пригнічує виробничу діяльність. Зрештою, це стимулює відплив ресурсів за кордон та скорочення прибутків національних виробників, що звужує їхні можливості конкурентної боротьби. Виходом із ситуації може бути координація дій в антимонопольній політиці, протидія монопольній поведінці та сприяння інтеграції виробничих об'єднань.

Отже, модель взаємовідносин України й РФ має будуватися на критерії підвищення конкурентоспроможності національних економік. Таке стратегічне партнерство повинно прискорити інтеграцію України в ЄС, покращити її імідж у світі, забезпечити національні інтереси як на пострадянському просторі, так і у відносинах з Європейським Союзом.

8.3. МОДЕЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНА – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – РОСІЯ: РОЗШИРЕННЯ ПРИСУТНОСТІ УКРАЇНИ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РИНКУ

Матеріали до виступу О. С. Власюка на Міжнародній конференції “Україна, Європейський Союз, Росія: виклики й можливості для нових відносин” / Інститут Схід – Захід, м. Київ, 10–11 лют. 2005 р. Публікується вперше.

Очевидно, бажана для України модель економічної моделі співпраці з Європейським Союзом та Росією має визначатися метою, яку ми прагнемо досягти за допомогою такого співробітництва. Формула цієї мети досить проста – роз-

ширення присутності України на ринку Євросоюзу, насамперед за рахунок технологічної продукції. Цьому мають підпорядковуватися всі можливі механізми розв'язання зазначеної проблеми, зокрема й можливості, які має Україна у співробітництві з РФ. Це – стратегічне питання, від вирішення якого залежатиме не стільки успішність проголошеного нами курсу євроінтеграції, скільки можливість зміцнення конкурентоспроможності національної економіки й закріплення за Україною стратегічного місця в регіональному поділі праці.

На сучасному етапі відбувається глобальне перегрупування сил на євразійському просторі, що особливо простежується в європейській його частині. З погляду економічної доцільності Україні варто врахувати два основні чинники:

- 1) для стратегічного входження в регіональний поділ праці Україна має найближчим часом опанувати європейські критерії та стандарти конкурентоспроможності;
- 2) без ефективної співпраці з РФ забезпечення стратегічних місць у конкурентній боротьбі є складним завданням.

Відомо, що в економічному співробітництві України з РФ виникла низка проблем, зокрема:

- Україна, по суті, була витіснена з традиційно стабільних ринків на просторі РФ, а в чутливих до конкуренції сферах приймалися дискримінаційні стосовно України рішення, що відбувалося на фоні відсутності механізму захисту українських інтересів на російському ринку. Йдеться насамперед про ринок цукру, окремі види машино-, авіабудування, український експорт труб тощо;
- у двосторонніх відносинах бракувало інституційної основи їхньої реалізації та прозорості;
- розбіжності економічних і політичних інтересів України та РФ не давали їм можливості відстоювати спільну позицію щодо третіх країн, а відтак очевидно, що конкурентні позиції на світових ринках втрачались для обох країн.

Водночас РФ є потужним стратегічним партнером у стратегічних проектах України на високотехнологічних ринках, а доступ до внутрішнього ринку РФ дає Україні можливість розвивати галузі з виробництва товарів із високим вмістом доданої вартості, тобто технологічної продукції, насамперед машинобудування. Слід виходити з того, що забезпечення вигідних позицій у сучасному конкурентному середовищі вимагає від України не відмовлятися від ідеї формування потужних кластерів у рамках українсько-російського співробітництва, а навпаки, сприяти їхньому розвитку.

Разом із тим маємо враховувати, що і ЄС, і РФ об'єктивно не зацікавлені у розміщенні на території України виробництв із високим циклом технологічної переробки. Це може призвести до перетворення України на “перевальний” пункт постачання до Європи сировини або товарів з низькою доданою вартістю. Треба передбачати жорстку конкуренцію з боку РФ та ЄС за розміщення інноваційних та високотехнологічних центрів саме на їхній території.

З відходом РФ від усталених за часів СРСР традиційних коопераційних поставок, Україна фактично втратила вагому частку російського ринку, а програми імпортозаміщення РФ за останні роки зумовили виникнення потужної конкуренції між українськими та російськими виробниками, які нещодавно були партнерами. Крім того, ЄС також відстоює колективну протекцію інтересів держав-членів щодо третіх країн, і, для того щоб долати цей тиск, необхідно зміцнювати

внутрішній потенціал як економіки, так і кожного окремого національного підприємця.

Як приклад можна навести зворотний бік євроінтеграції для Чехії, яка сьогодні у межах ЄС практично усунута від конкурентної боротьби за системоутворювальні сфери з високою доданою вартістю і “вбудувалась” у технологічні ланцюги потужніших країн. Спочатку інтенсивний приплив прямих іноземних інвестицій з 1998 р. зміцнював сподівання на те, що країна посяде гідне місце на просторі ЄС. Проте з року в рік на чеських підприємствах збільшувалися обсяги виробництва напівфабрикатів, і сьогодні для компаній з іноземними інвестиціями частка напівфабрикатів в експорті становить майже 60 %. Відповідно скорочується виробництво готової наукомісткої продукції. Певною мірою країна перетворюється на периферійну та сервісну економіку, яка вбудовується у виробничо-промислові ланцюги Європи. Експерти відзначають послаблення позицій чеських підприємств у інформаційній, організаційній та капіталомісткій сферах.

Отже, Україна має враховувати і такий досвід. Передусім необхідно вирішити питання набуття статусу країни з ринковою економікою та вступу до СОТ. Це дасть можливість уже найближчим часом отримати додаткові інституційні підстави для ефективного відстоювання національних інтересів у відносинах як з ЄС, так і з РФ.

Модель співпраці Україна – ЄС – РФ доцільно розглянути за трьома складовими: внутрішні перетворення, співпраця з ЄС та співпраця з Росією.

Внутрішні перетворення. Головне – посилення здатності національної економіки протистояти конкурентному тиску з боку країн ЄС. Необхідно розробити та впровадити Національний план забезпечення конкурентоспроможності української економіки, що має передбачати:

- насамперед послідовне підвищення продуктивності праці, стимулювання ефективного використання внутрішніх сировинних, трудових та фінансових ресурсів, створення прозорих правил функціонування в легальному нормативно-правовому полі держави. При цьому потрібно орієнтуватися на аналогічні показники держав – нових членів ЄС;
- стимулювання активності малого та середнього бізнесу на ринках держав – членів ЄС. Ефективними видаються створення системи інформування національного бізнесу про потенціал ринків країн ЄС, активізація діяльності торговельних місій України в державах ЄС, створення асоціацій за участю українських підприємців тощо.

Водночас варто підвищити мотивацію спрямування до України ресурсних потоків (капіталу, технологій). Цього можна досягти шляхом поліпшення умов внутрішнього економічного середовища для інвесторів. Слід також мати на увазі, що так ми стимулюватимемо долучення національних виробників до промислово-технологічної кооперації на теренах ЄС.

Національний план забезпечення конкурентоспроможності обов’язково повинен містити комплекс заходів протидії негативним наслідкам євроінтеграції.

Має здійснюватися моніторинг можливих ризиків та загроз для національних виробників у процесі реалізації євроінтеграційної стратегії. Необхідно попередити можливість одностороннього відкриття Україною власних кордонів для товарів з держав ЄС, розробити систему заходів із запобігання дискримінаційному ставленню до України з боку ЄС, забезпечити протидію відпливу ресурсів з Украї-

ни за кордон та скороченню прибутків національних виробників унаслідок випереджального зростання імпорту технологічної продукції з держав ЄС.

Економічна співпраця з Європейським Союзом. Слід посилити співпрацю в реалізації економічного співробітництва саме на рівні суб'єктів економіки. Основні напрями – інформаційні та освітні програми, захист прав інвесторів, запобігання недобросовісній конкуренції.

У рамках програми організаційно-технічного сприяння українським експортерам доцільно активізувати зустрічі та інформаційний обмін між представниками українського бізнесу з їхніми європейськими партнерами. Посилити інформованість суб'єктів економіки в країнах ЄС можна також шляхом створення національної бази інвестиційних проектів у пріоритетних сферах виробництва готової та високотехнологічної продукції. За підтримки ЄС потрібно створити відповідні освітні програми для українських підприємців і довести до їхнього відома вимоги щодо якості та стандартів ЄС у наданні послуг та виробництві товарів.

На паритетних засадах мають бути забезпечені взаємний захист національних та європейських інвестицій, а також дотримання прав інвесторів. Доцільно також запровадити моніторинг недобросовісної конкуренції між українськими виробниками та виробниками з ЄС як на внутрішньому ринку, так і на ринках країн ЄС, що дасть змогу запобігати дискримінації суб'єктів підприємництва.

Співпраця з Російською Федерацією. Насамперед варто провести ревізію програм торговельно-економічного співробітництва та запровадити їхній моніторинг з урахуванням забезпечення необхідних темпів економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності національних економік.

Далі варто розробити та впровадити спільну стратегію розвитку співробітництва на євразійському просторі. Вона має бути максимально прозорою і передбачати конкретні механізми відповідальності кожної зі сторін за дотримання зобов'язань у двосторонньому економічному співробітництві, а також запобігання недобросовісній конкуренції та застосування неекономічних обмежень на спільних ринках, які стримуватимуть повноцінне функціонування зони вільної торгівлі. Нас особливо цікавлять ракетно-космічна, паливно-енергетична, авіаційна, машинобудівна, легка та харчова галузі промисловості.

Необхідно активізувати створення спільних російсько-українських транснаціональних компаній, що стимулюватимуть інвестиційно-інноваційну діяльність як на внутрішніх ринках, так і на ринках третіх країн, зокрема і ЄС. Пріоритетними напрямами є відновлення та нарощування спільних проектів з реалізації сучасних інноваційних технологій у сфері освоєння космосу, у літако-, судно- та автомобілебудуванні, радіоелектроніці, біотехнологіях.

Не варто відкидати можливість гармонізації та уніфікації митних правил і процедур, проте лише за умови, що вони відповідатимуть стандартам ЄС і забезпечуватимуть надійний захист внутрішніх ринків. Значний економічний ефект може дати узгодження умов конкуренції на ринках третіх країн, особливо у галузях, в яких виробники України та РФ є конкурентами.

Лише послідовна і копітка робота з реалізації зазначених механізмів дасть можливість Україні без катастрофічних втрат адаптуватися до реалій сучасного європейського ринку і зберегти ті технологічні здобутки, які сьогодні є на озброєнні національних виробників.

8.4. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТИ

Публікується за: Власюк О. С. Міжнародні економічні відносини України: проблеми та пріоритети / О. С. Власюк // Стратегічна панорама. – 2007. – № 2. – С. 9–13.

З часу набуття незалежності постійно тривають розмови про вигідне геоекономічне розміщення України як один із вагомих позитивних чинників інтеграції у світовий ринок товарів та послуг, хоча воно значною мірою обумовлює і пріоритети, і вразливі сторони зовнішньоекономічного співробітництва. Очевидно, що для формування структури й динаміки зовнішньої торгівлі України вирішальне значення має зовнішньоекономічне співробітництво з ЄС та Росією. Торгівля з країнами ЄС останніми роками стабільно формує третину українського імпорту й експорту. Порівнянним за значущістю є російський напрям, на який припадає четверта частина українського експорту та 30 % імпорту, головну частину якого становлять енергоносії.

Певний час третьою точкою опори української зовнішньої торгівлі товарами, яка відчутно забезпечувала її стійкість, були азійські ринки металу та продукції машинобудування, зокрема ринок КНР. Проте китайська економіка, демонструючи стабільно високі темпи розвитку, переходить на самозабезпечення металопродукцією та послідовно перебирає на себе азійський металургійний ринок. Як наслідок, втрати України на цьому векторі зовнішньоекономічного співробітництва сьогодні є відчутними, що відразу відбилося на стабільності зовнішньоекономічної динаміки. Маємо докласти значних зусиль, щоб утриматися на цих ринках в умовах економічної експансії Китаю та інших держав Азії.

Отже, проблеми і пріоритети зовнішньої торгівлі України формуються на ринках ЄС, Росії та Азії. Спробуємо їх узагальнити та обґрунтувати.

Зовнішньоекономічна динаміка 2005–2006 рр. як ілюстрація залежності від кон'юнктури світових ринків

У сфері зовнішньої торгівлі Україна мала два абсолютно не схожі роки. У 2005 р. національна економіка втратила зовнішньоторговельну динаміку. Зокрема:

- майже на порядок знизилася темпи приросту експорту (до 4,6 % проти 41,6 % у 2004 р.), тоді як темпи приросту імпорту збереглися на рівні минулого року;
- сальдо товарної торгівлі змінилося з додатного (4,2 млрд дол. у 2004 р.) на від'ємне (–1,4 млрд дол.);
- частка готової продукції (машинобудівної, легкої та харчової промисловості) у структурі товарного експорту знизилася на 3,3 % – до 30,1 %;
- понад 60 % валютної виручки формували експортери сировинних товарів та продукції проміжної переробки (металургія, хімічна промисловість), що на 2 % більше, ніж у 2004 р.;
- вітчизняні експортери витіснялися з перспективних європейських ринків (частка ЄС в експорті України знизилась на 3,2 % – до 26,8 %). Удвічі скоротився експорт з України до ЄС продукції машино- та приладобудування і на 20 % – продукції хімічної промисловості, пластмас та каучуку.

Ці та інші тенденції 2005 р. у сфері зовнішньої торгівлі України були зумовлені низкою системних чинників, головні серед яких:

- різкі зрушення у митній, ціновій та курсовій політиці, що змінили конкурентне середовище для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Нагадаємо, що було скасовано пільгові режими стосовно імпорту товарів, які використовуються для виробництва автомобілів, мотоциклів, авіаційної та космічної техніки тощо; збільшено ставки мита на імпорт продукції машинобудування; у декілька разів підвищено ставки експортного мита на газ; різко знижено валютний курс – з 5,3 до 5,05 грн за 1 дол. США;
- посилення конкуренції на внутрішньому ринку внаслідок активізації імпортерів, що послабило позиції національних виробників готової продукції. У 2005 р. на готову продукцію припадало 45,4 % ввезених товарів проти 41,6 % у 2004 р.;
- посилення прагматизму економічних відносин України з країнами СНД, і насамперед з РФ, ключовим чинником нарощування торгівлі з якою стало підвищення цін на експорт та імпорт промислової продукції;
- підвищення залежності зовнішньоторговельної динаміки від коливань вітчизняних експортних поставок недорогоцінних металів. Вітчизняний промисловий експорт на 50 % формується за рахунок недорогоцінних металів, що посилює залежність експортної динаміки від тенденцій перерозподілу світового ринку металів, який у 2005 р. був не на користь України. Йдеться передусім про активізацію Китаю у продовженні товарної експансії на цьому ринку (за більшістю сегментів ринку металопродукції ця країна є прямим конкурентом України). Китай володіє більш широкими конкурентними перевагами над вітчизняними металургами (ціновий діапазон, мобільність реагування на зміни попиту тощо).

У 2006 р. вітчизняні експортно орієнтовані підприємства, які досить чутливо реагують на лібералізацію доступу на окремі ринки, помітно активізувались, що позитивно вплинуло на зовнішньоторговельну динаміку України. Зокрема:

- відновилася зростаюча динаміка зовнішньоторговельного обороту України. Прирости експорту та імпорту перевищили торішні темпи, поступово вирівнялися і становили (за даними Митної служби України) відповідно 12,5 та 21,7 % за підсумками 2006 р.;
- вирівнялася географічна структура експорту України. Частка ЄС в експорті (28,3 %) наблизилася до рівня СНД (32,9 %), а помітне перевищення темпів приросту експортних поставок на європейські ринки дало підстави стверджувати про можливості збереження балансу між цими векторами зовнішньої торгівлі. Частка експорту, що реалізується на азійських ринках, на жаль, скоротилася і дорівнювала 20,5 %. Водночас зняття низки обмежень щодо доступу вітчизняних експортерів на американські ринки зумовило зростання цього сегмента експортних поставок до 6,6 % (проти 5,5 % у 2005 р.);
- посилилася роль стратегічно важливих галузей машинобудування у формуванні експортних потоків України. Приріст експорту машинобудування (20,3 %) перевищив приріст металургійної продукції (17,2 %), завдяки чому частка машинобудування збільшилася до 14,5 % (13,5 % у 2005 р.);
- основні експортно орієнтовані галузі вітчизняної промисловості значною мірою адаптувались до негативного впливу підвищення цін на енергоносії,

що засвідчило накопичення ними певного запасу конкурентоспроможності. Тривав активний експорт на зовнішні ринки підприємств з високим рівнем споживання енергоресурсів (металургія, машинобудування, хімічна промисловість).

Проте зазначені зрушення відбулися переважно за рахунок екстенсивних, а не інтенсивних, якісних чинників. Далі закріплювалася структура товарного експорту України, яка не відповідає національним стратегічним пріоритетам і не сприяє реалізації інноваційної моделі розвитку країни та ефективній інтеграції у світовий економічний простір. Менше третини (32,1 % за 2006 р.) товарного експорту було сформовано продукцією повного виробничого циклу, майже десята частина (8,6 %) – сільськогосподарською продукцією, решта (майже 60 %) – товарами неповного виробничого циклу (зокрема недорогоцінними металами і виробами, мінеральними продуктами, продукцією хімічної промисловості, пластмасами та каучуком). Майже дві третини найбільш технологічної продукції вітчизняної промисловості – машино- та приладобудування реалізовано на традиційних ринках країн СНД, і помітних перспектив виходу на глобальні та регіональні світові ринки Азії та ЄС немає.

Україна – Європейський Союз

Економічні відносини з ЄС для України є стратегічними, оскільки саме європейські стандарти визначають конкурентоспроможність національної економіки, є орієнтирами для оцінки якості життя в країні та ефективності внутрішніх перетворень. Якщо ми досягнемо конкурентоспроможності на рівні держав – членів ЄС, то це дасть Україні можливість успішно конкурувати на світових ринках з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Сьогодні є низка тенденцій, які знижують потенціал економічного співробітництва з ЄС та не відповідають національним інтересам України, зокрема такі:

1. Закріплення неперспективної структури товарного експорту. Це найбільший виклик зовнішньоекономічного співробітництва з ЄС. За останні чотири роки частка в експорті до ЄС технологічної продукції вітчизняної промисловості машино- та приладобудування скоротилась майже вдвічі – з 16,2 % у 2003 р. (в основному поставки до країн ЄС-10) – до 8,9 % за підсумками 2006 р.
2. Посилення залежності від поставок високотехнологічної продукції. Товарний імпорт України з ЄС стабільно зростає, а його основою є продукція машино- та приладобудування. У 2006 р. така продукція становила 44,9 % товарного імпорту з ЄС (у 2005 р. – 43,1 %). Зазначимо, що імпорт машинобудування України наполовину формується за рахунок ЄС.
3. Зростання залежності від ринків ЄС. Насамперед це стосується галузей легкої, коксохімічної, нафтохімічної, хімічної промисловості, які орієнтують на ринки ЄС понад 50 % продукції. Йдеться також про поставки продукції з низьким вмістом доданої вартості, натомість Україна зацікавлена у залученні її до промислово-виробничого ланцюга співробітництва з ЄС на вищих етапах її створення.
4. Критичне відставання в конкуренції за європейські інвестиційні ресурси. ЄС є найбільшим інвестором України. Разом з тим за показником прямих

іноземних інвестицій (ПІІ) на одну особу Україна значно поступається навіть постсоціалістичним країнам: Чехії – у 18,8 раза; Угорщині – у 17,4; Словенії – в 11,7; Польщі – у 7; Болгарії – у 4,5; Румунії – 3,5 раза. Інвестиції, що надходять в Україну, не стимулюють високотехнологічне виробництво. Близько 70 % ПІІ з ЄС спрямовуються у високоприбуткові та швидкоокупні сегменти національної економіки (зокрема в оптову та роздрібну торгівлю, металургію та обробляння металу, харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів, фінансову діяльність, операції з нерухомістю, транспорт і зв'язок тощо).

5. Збереження деформованої структури експорту послуг. Експорт послуг з України до ЄС не диверсифікований і сконцентрований у сфері забезпечення стабільності постачання енергоносіїв. Це – пріоритетний напрям економічного співробітництва України з ЄС. Проте на низькому рівні залишається експорт до ЄС фінансових, комп'ютерних, ділових, професійних та технічних послуг, що не відповідає потенціалу України. Зокрема, за підсумками 2006 р., в експорті послуг України до ЄС на ділові, професійні та технічні послуги припадало лише 16,4 % (363,8 млн дол. США). Суттєво скорочується додатне сальдо торгівлі послугами з ЄС, обсяги якого за два роки зменшилися майже вдвічі – з 636,2 млн дол. США у 2004 р. до 351,1 млн дол. у 2006 р. Це стримує побудову в Україні сучасної моделі економіки, орієнтованої на збільшення частки послуг у ВВП.

Ринок країн ЄС залишається пріоритетним для України. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, очікуваний вступ України до СОТ відкривають нові можливості для розширення співпраці. Першорядним завданням є формування зони вільної торгівлі. Водночас слід зважати на те, що ЄС не хоче приймати політичного рішення щодо перспектив членства України в Союзі. Своєрідною компенсацією моральних і матеріальних втрат України внаслідок такого підходу є згода ЄС на зону вільної торгівлі. Тому створення такої зони слід вважати цілком реальним проектом, під час здійснення якого треба вирішити питання щодо посилення виробничої кооперації з країнами ЄС. При цьому необхідно послідовно позбуватися ролі постачальника сировини і напівфабрикатів та створювати умови для розміщення в Україні виробництва кінцевої продукції.

Економічні взаємовідносини України з Російською Федерацією

Економічні відносини України та РФ сьогодні трансформуються у бік прагматизму, що, однак, не позбавляє двостороннє співробітництво суперечностей та конфліктів. Між економіками країн зберігається взаємозалежність, тому їхня економічна динаміка відчутно реагує на застосування торговельних чи інвестиційних обмежень.

Ринок РФ здебільшого споживає українські товари повного виробничого циклу (60 % товарного експорту в РФ). Водночас основу імпортних поставок України з РФ становить промислова сировина (50,7 %), а продукція повного та часткового виробничого циклів – відповідно 18,8 та 29,5 %.

Україна зацікавлена у збереженні та розвитку експорту високотехнологічної й наукомісткої продукції на ринок РФ. Російська Федерація є ключовим ринком збуту української машино- та приладобудівної промисловості, на який припадає 53 % їх експорту у 2006 р. У структурі поставок до РФ продукція машинобудування становить 34,2 % (2006 р.), що є найбільшим показником серед провідних торговельних партнерів України. Цьому сприяють коопераційні зв'язки машинобудівного комплексу обох країн та відсутність проблем взаємного визнання технічних норм і стандартів.

Водночас потенціал взаємовигідних відносин знижують окремі дії РФ щодо запровадження заходів, які обмежують торгівлю. Йдеться, в основному, про економічно невмотивовані торговельні війни на окремих ринках. Зрозуміло, що такі війни більше пов'язані з російською геополітикою, а не з економічними інтересами.

Джерелом загострення конкурентної боротьби України з РФ на зовнішніх ринках є схожість промислових комплексів обох держав. Найбільш відчутно така конкуренція спостерігається у сферах ОПК, авіабудування та космічних технологій. Зростання конкуренції не дозволяє спільно використовувати наявні можливості у завоюванні світових ринків збуту.

Вразливим чинником взаємовідносин України та РФ залишається співробітництво в енергетичній галузі, що пов'язано з реалізацією РФ нової політики у ціноутворенні та постачанні енергоносіїв на євразійський ринок. Як наслідок, у перспективі ризик цінового диктату РФ у цій сфері посилюватиметься. Тому Україні стратегічно необхідно забезпечити довгострокові прагматичні відносини з РФ шляхом запровадження узгодженого плану зміни тарифів на енергоносії для промисловості на середньо- та довгострокову перспективу.

Ключову роль мають відігравати довгострокові міждержавні угоди щодо забезпечення вітчизняного енергетичного балансу з чіткими орієнтирами цінових змін. Такі угоди повинні виходити з міркувань економічної безпеки України та передбачати:

- прозорість ціноутворювальних механізмів на енергоносії;
- пряму співпрацю між державними енергетичними компаніями, що унеможливить посередницькі зловживання;
- взаємоузгодженість і паритетність між цінами на енергоносії та вартістю їх транзиту і зберігання;
- наявність прозорих механізмів урегулювання суперечок.

Перешкоди у двосторонніх економічних відносинах значною мірою спричинені недотриманням сторонами положень Договору між Україною і Російською Федерацією про економічне співробітництво на 1998–2007 роки. Очевидно, що слід укласти новий договір на засадах рівноправного партнерства і взаємовигідного співробітництва, який би передбачав забезпечення режиму вільної торгівлі між Україною і Росією на основі правил СОТ, ефективне взаємне використання транзитних можливостей обох країн, нарощування обсягів інвестиційно-інноваційного співробітництва за допомогою прямих зв'язків та міждержавних програм, належний захист національної інтелектуальної власності, удосконалення правової бази двосторонніх відносин. У підсумку необхідно скоротити від'ємне сальдо в товарній торгівлі України з Росією. У цьому контексті отримання відчутного результату забезпечать реалізація спільних проектів та стимулювання науково-технічного і виробничого кооперування.

Економічна взаємодія України з державами Азії

Останніми роками торговельне співробітництво України з країнами Азії значно поглибилося, зокрема протягом 2001–2006 рр. товарообіг (незважаючи на скорочення у 2006 р.) зріс у 2,6 раза, а частка регіону в сукупній зовнішній торгівлі України підвищилася з 15,4 % у 2001 р. до 17 % у 2006 р.

Водночас на ринках країн Азії закріплюється сировинно орієнтована спеціалізація України. Основою вітчизняного експорту є недорогі метали та вироби з них, а також продукція хімічної промисловості, пластмаси та каучук, на які сукупно припадає майже 70 % товарного експорту до Азії. Подоланню цієї тенденції слід приділити пильну увагу в експортній стратегії України.

Майже дві третини (70,9 %) імпорту з країн Азії становить готова продукція повного виробничого циклу. На відміну від сировинної орієнтації українського експорту в Азію, близько половини (46,9 %) товарного імпорту з цього регіону становить продукція машинобудування, а з окремих видів промислової продукції Азія стала головним постачальником на український ринок. Разом з тим не вирішується проблема контрабанди неякісних товарів з Азії, чому сприяє їхня відносна дешевизна на азійських внутрішніх ринках.

Зростаюча роль Китаю як суб'єкта міжнародних економічних відносин та його експортна експансія на традиційні для України азійські ринки металургійної й машинобудівної продукції, що триває, відчутно звузила можливості збуту в регіоні цієї продукції українськими національними виробниками. Зростання конкурентного тиску з боку азійських країн Україна відчула і на ринках інших регіонів, передусім унаслідок скорочення попиту на українську продукцію машинобудування на ринках ЄС. Це актуалізує проблему конкурентоспроможності українських товарів.

Стратегічним напрямом співробітництва України з державами Азії є енергетична сфера. Йдеться про визначальну для України потребу обмеження монополії постачання енергоносіїв з РФ за рахунок часткової переорієнтації на держави Азії, зокрема з використанням азійських інвестиційних коштів. Вимагає поглиблення співпраці України з державами Азії, зокрема Туркменістаном, Казахстаном, Азербайджаном, а також Іраном та Іраком, у напрямі забезпечення спільних проектів з постачання газу в Україну.

Національні пріоритети в міжнародних економічних відносинах

Проведений аналіз дає змогу окреслити пріоритети зовнішньоекономічної стратегії України. Можна стверджувати, що до них належать такі:

1. Посилення ролі України у забезпеченні енергетичної безпеки Європейського регіону. Україна має послідовно нарощувати транзитний та інфраструктурний потенціал, гарантувати безперешкодне постачання енергоресурсів з РФ до європейських споживачів. На довгострокову перспективу Україна має долучитися до стратегії забезпечення енергетичної безпеки ЄС та взяти участь у заходах ЄС щодо диверсифікації джерел енергопостачання до країн Європи.

2. Захист і розвиток конкурентних переваг України на світових ринках. Ідеться про розроблення та впровадження зрозумілої концепції захисту національних економічних інтересів України, узгодженої з нормами світового права. Актуальність відповідних заходів посилюється нагальною потребою української економіки в механізмах компенсації втрати цінової конкурентоспроможності національних виробників внаслідок лібералізації ринку енергоносіїв. Пріоритетним кроком у цьому напрямі є набуття членства у СОТ.
3. Підвищення ефективності міжнародного науково-технічного співробітництва України та використання його результатів на внутрішньому ринку. Пріоритетами є нарощування наукомісткості та технологічності вітчизняного виробництва і експорту шляхом поглиблення науково-технічної кооперації. Необхідно цілеспрямовано формувати відповідну науково-технічну інфраструктуру, зокрема за допомогою реалізації спільних програм з РФ, ЄС та державами Азії. Це дасть змогу зберегти і зміцнити кадровий, науковий та винахідницький національний потенціал.

Здобутки міжнародного економічного співробітництва мають ефективно використовуватися національною економікою. Йдеться про прискорення споживання внутрішнім ринком результатів міжнародного науково-технічного співробітництва та кооперації, що сприятиме модернізації реального сектору національної економіки і підвищенню його конкурентоспроможності.

4. залучення ефективних прямих іноземних інвестицій (ПІІ), орієнтованих на модернізацію економіки та розбудову економіки знань. Створення сприятливого інвестиційного клімату та підвищення конкурентоспроможності національної економіки забезпечать перспективи України в конкурентній боротьбі за відповідні фінансові потоки. Водночас це не повинно спотворювати національне конкурентне середовище, яке має регулюватися суто правовими засобами. Під час залучення ПІІ пріоритети мають надаватися високотехнологічним секторам економіки, оскільки наука та інновації визначають можливості становлення сучасного типу економіки – економіки знань. Досвід розвинутих країн свідчить, що модернізація виробництва найефективніша за умов його високої концентрації. Україна має врахувати цей досвід, що дасть можливість активізувати інноваційний розвиток.

8.5. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, С. В. Давиденко; липень 2008 р. Публікується вперше.

Зовнішньоекономічному співробітництву України з РФ притаманні висока динаміка, конкуренція та водночас зростаюча залежність від світової економічної кон'юнктури. Двостороннє торговельне та інвестиційне співробітництво останніми роками, і зокрема у 2008 р., характеризується такими тенденціями.

- Збереження високих темпів нарощування двостороннього товарообороту. За підсумками 2007 р., двосторонній товарооборот зріс на 34,4 % відносно 2006 р. (сягнувши 30 млрд дол. США, що у 2,5 раза більше, ніж у 2003 р.), а у січні – травні 2008 р. – 26,9 % (у 2005 р. – лише на 9,4 %).

- Відновлення тенденції збільшення від'ємного сальдо товарної торгівлі. Якщо у 2007 р. від'ємне сальдо в товарній торгівлі між Україною та РФ скоротилось до 4,4 млрд дол. США (з 5,2 млрд дол. США у 2005 р. та 4,8 млрд дол. США у 2006 р.), то у I півріччі 2008 р. воно зросло на 11 % (до 2,3 млрд дол. США проти 2,1 млрд дол. США аналогічного періоду). Водночас від'ємне сальдо з РФ накопичувалось значно меншими темпами, ніж у торгівлі з іншими країнами. Так, за I півріччя 2008 р. загальне від'ємне сальдо товарної торгівлі (без РФ) зросло порівняно з аналогічним періодом у 2,2 раза (з -2,4 млрд дол. США до -5,3 млрд дол. США відповідно). Зростання від'ємного сальдо припадає на торгівлю нафтою, нафтопродуктами, газом, хімічними товарами та деревиною (рис. 8.1). Прогнозоване зростання та збереження на середньострокову перспективу високих цін на нафту і газ зумовлюватимуть подальше нарощування від'ємного сальдо у торгівлі з РФ.

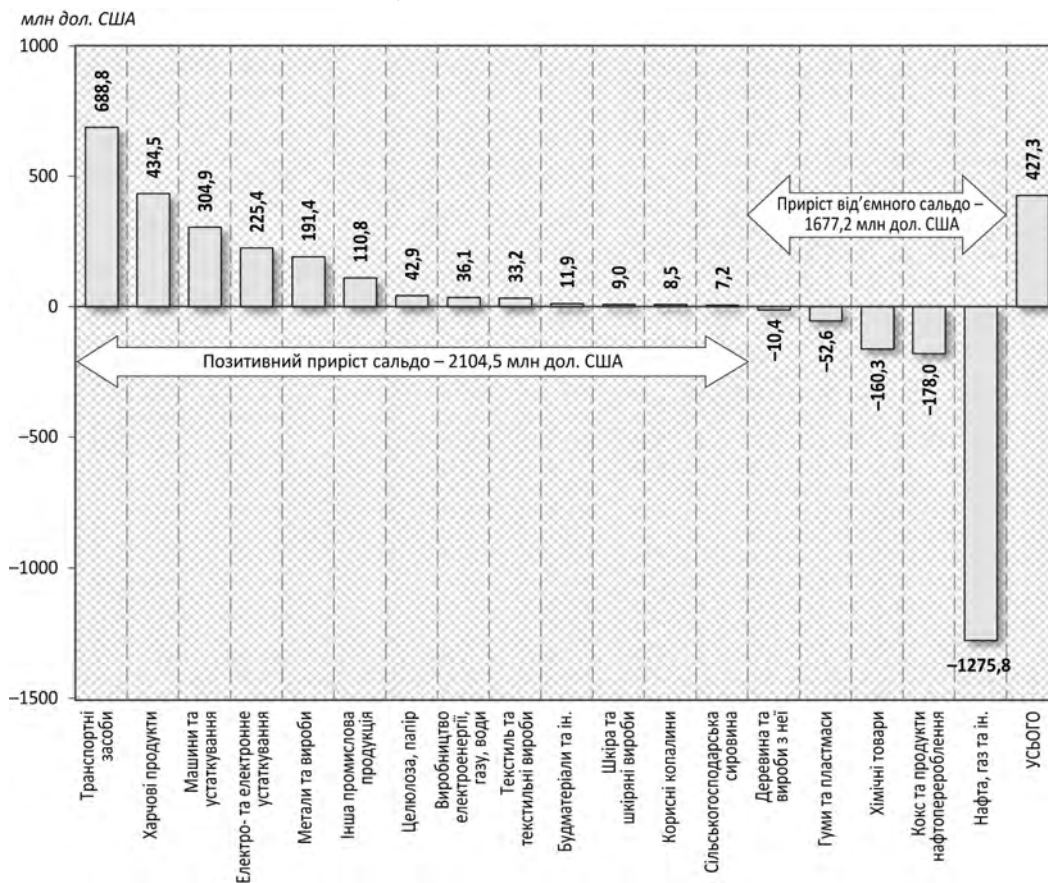

Рис. 8.1. Обсяги приросту сальдо товарної торгівлі України з Російською Федерацією за галузями у 2007 р.

- Вирівнювання частки РФ у товарному експорті та імпорті України. За підсумками 5 міс. 2008 р., частка РФ у вітчизняному експорті (24,3 %) лише на 1,5 % нижча частки РФ в імпорті (25,9 %), тоді як у 2004 р. ці показники становили відповідно 37,8 та 18 % (рис. 8.2).

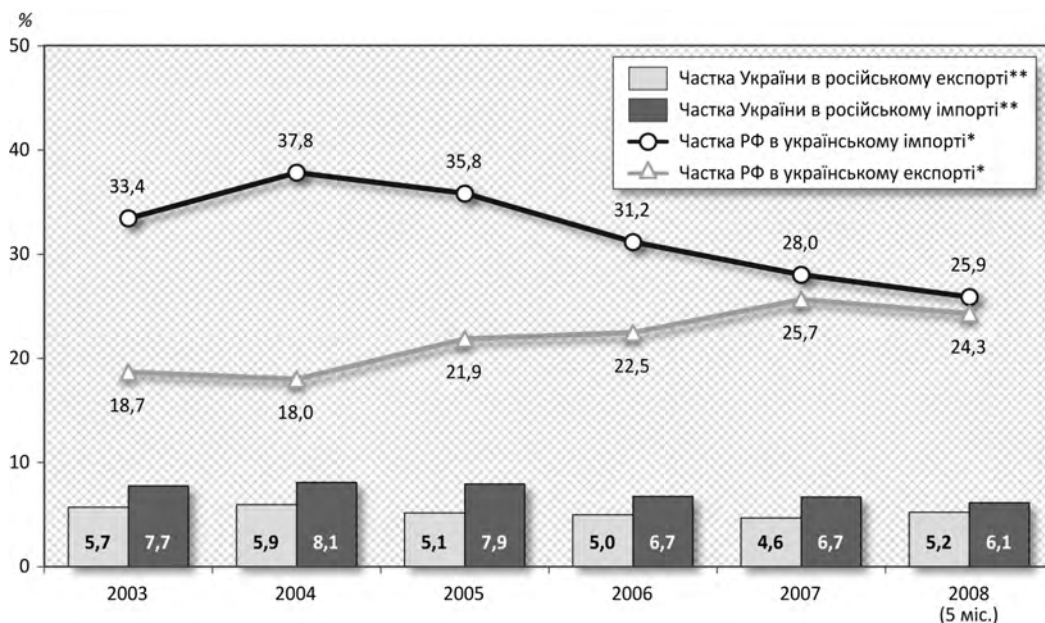

Рис. 8.2. Частка України та Російської Федерації у взаємній торгівлі

Примітки. * – розраховано за даними Державної митної служби України. ** – розраховано за даними Федеральної митної служби Російської Федерації; 2008 р. – дані за 4 міс.

- Утримання високого рівня двосторонньої внутрішньогалузевої торгівлі, що зберігає передумови для розвитку коопераційного співробітництва. У 2007 р. понад 27 % взаємного товарообороту між Україною та РФ припадало на внутрішньогалузеву торгівлю (у 2006 р. – 26,3 %; у 2005 р. – 23,4; у 2004 р. – 19,5; у 2003 р. – 18,3 %), що майже удвічі вище середнього рівня у торгівлі з країнами ЄС.
- Зростання частки товарів кінцевого споживання у структурі експорту України в РФ. У 2007 р. продукція кінцевого споживання формувала 62,3 % експорту України до РФ (у 2005 р. – 58,3 %). За підсумками 2007 р., до 8,8 % знизилася також частка промислової сировини первинної обробки, тоді як у 2003 р. ці товари становили 16 % поставок до РФ. Збільшення поставок продукції кінцевого споживання збереглося і у 2008 р., зокрема за 5 міс. експорт готової продукції до РФ зріс на 31,7 % (до аналогічного періоду попереднього року), що утримало частку такої продукції у структурі поставок до РФ на рівні 61,3 %.
- Активне нарощування руху капіталу між країнами, причому офіційні інвестиційні потоки з України в РФ не поступаються в обсягах зворотним. Це пов'язано як з діяльністю на ринках реальних інвесторів, так і високим рівнем інтеграції країн у міжнародну фінансову систему, учасники якої широко використовують привабливість ринків України та РФ.
- Зростання ролі підприємств з іноземним капіталом у формуванні двосторонніх товаропотоків. Так, за підсумками I кв. 2008 р. підприємства з прямими іноземними інвестиціями забезпечили 35,4 % товарного експорту в РФ,

27,9 % товарного імпорту з РФ (у 2007 р. на такі підприємства припадало відповідно 33,7 та 21,5 %). Це свідчить про прискорення інтеграції виробничих потужностей України у виробничі та торговельні ланцюги транснаціональних компаній. На перспективу частка експорту та імпорту України з РФ, яка забезпечуватиметься підприємствами з іноземним капіталом, зростатиме до рівня, що формують такі підприємства у товаропотоках України з ЄС, і перевищуватиме 50 %.

- Випереджальний приріст товарного експорту над приростом імпорту, що у подальшому посилюватиме залежність експортної динаміки від умов співробітництва та конкуренції з РФ на її внутрішньому ринку. У 2005 р. приріст експорту в РФ перевищував відповідний приріст імпорту в 1,5 раза, у 2006 р. розрив у темпах приросту сягнув 2,6 раза, а у 2007 р. – 1,75 раза (46,5 % проти 26,6 % відповідно) (рис. 8.3). У поточному 2008 р. експорт до РФ збільшився на 30,7 %, а імпорт – на 24,2 % (за 5 міс. 2008 р. до відповідного періоду попереднього року).

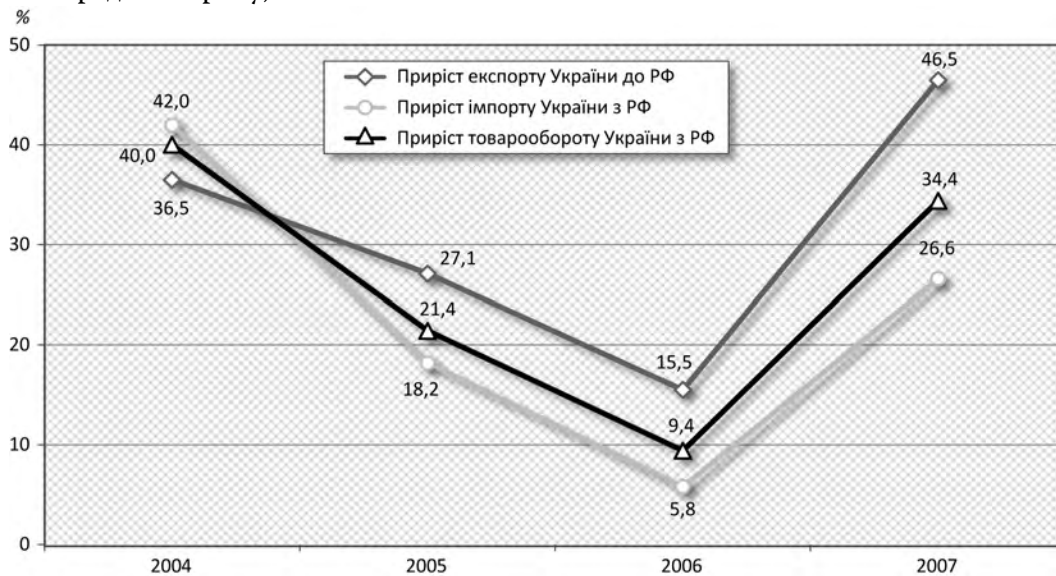

Рис. 8.3. Динаміка приросту товарної торгівлі України з Російською Федерацією

- Зростання частки російського ринку в структурі експорту продукції для переважної більшості підгалузей промисловості та сільського господарства. Лише в експортних поставках будівельних матеріалів, гуми та пластмас частка російського ринку у 2007 р. знизилася. В інших галузях, особливо в експорті транспортних засобів, вагомість ринку РФ зросла (рис. 8.4).
- Зниження технологічного рівня торгівлі металургійною продукцією. Темпи приросту вартості напівфабрикатів як в експорті, так і в імпорті більш як у 2,5 раза перевищують аналогічні показники щодо металовиробів. У результаті додатне сальдо торгівлі України з РФ металами та напівфабрикатами у 2007 р. (1,75 млрд дол. США) майже удвічі вище додатного сальдо торгівлі металовиробами (0,9 млрд дол. США).

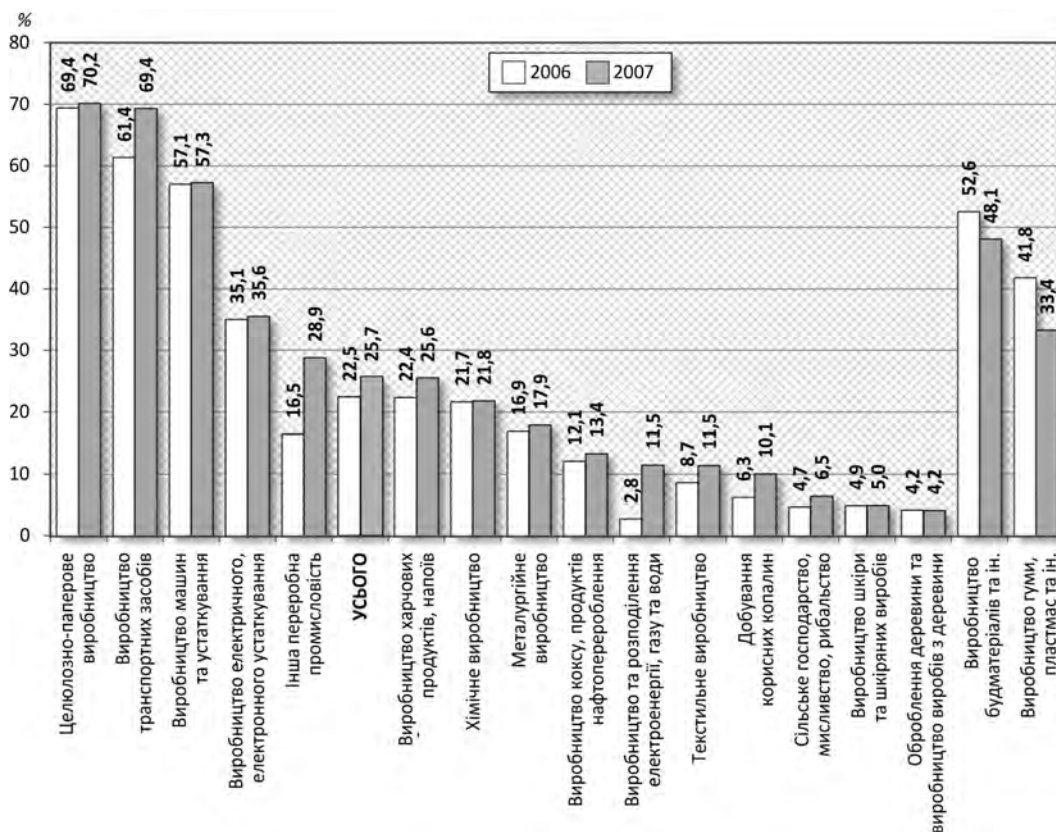

Рис. 8.4. Динаміка зміни рівня концентрації товарного експорту України в Російську Федерацію

- Посилення залежності автомобільної галузі від торгівлі з РФ. За підсумками 2007 р., майже 85 % експортної виручки від продажу готових автомобілів та майже 60 % запчастин до них отримано на російському ринку (у 2006 р. – відповідно 83,6 та 58 %). В умовах активного нарощування імпортозаміщення та конкуренції з боку третіх країн така висока залежність від РФ потребує активнішого коопераційного співробітництва для формування та закріплення власних ніш на російському ринку.
- Консервація неконкурентної структури експорту хімічних товарів у РФ. Майже половина експорту хімічних товарів до РФ припадає на хімічні продукти на неорганічній основі (карбонати, силікати, вуглець, хлориди тощо). У 2007 р. лише за цими товарними позиціями сформовано додатне сальдо, а за іншими – від'ємне. Хімічна галузь найбільше втратить від підвищення цін на газ, що обмежуватиме на перспективу потенціал співробітництва у цій сфері. Зокрема, це стосуватиметься виробництва мінеральних добрив, які в імпорті хімічних товарів з РФ займають дедалі більшу вагу (майже 16 %, що становить близько 70 % обсягів імпорту мінеральних добрив в Україну у 2007 р.).
- Домінування впливу цінового чинника на формування взаємного товарообороту. Останніми роками збільшується розрив між вартісними та фізич-

ними обсягами торгівлі (рис. 8.5). Особливо гостро ця ситуація проявляється у динаміці імпорту України з РФ. За підсумками 5 міс. 2008 р., тенденція зберігається: за вартісного зростання експорту на 30,7 % фізичні обсяги зросли на 21,2 %, а за вартісного приросту імпорту на 24,2 % – скоротились на 12,4 %. Отже, інфляційний чинник стає ключовим у нарощуванні обсягів товаропотоків, особливо імпортних, з РФ.

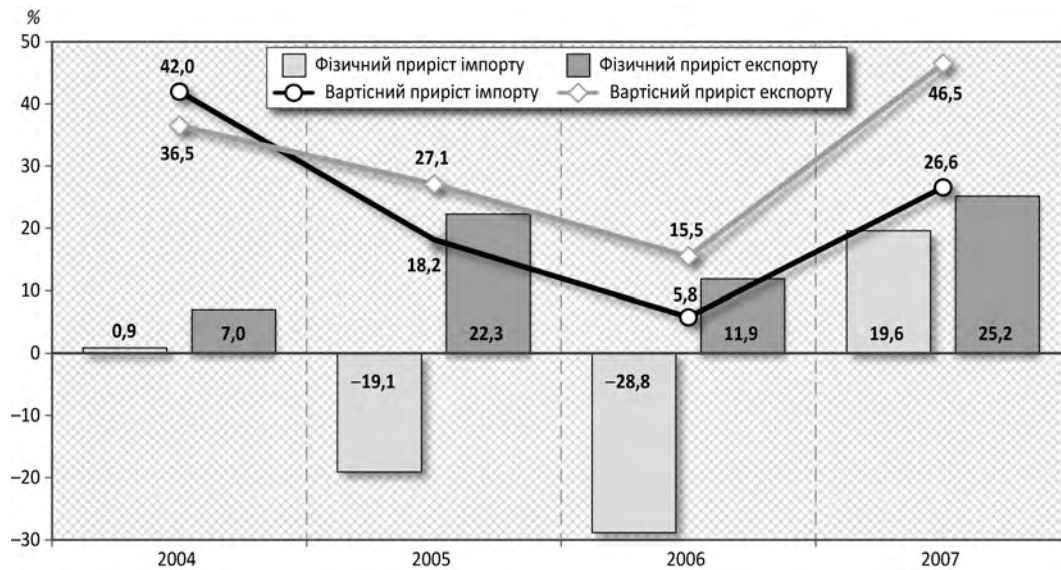

Рис. 8.5. Динаміка вартісного та фізичного приросту товарної торгівлі України з Російською Федерацією

- Збереження критично високого рівня концентрації енергоресурсів у імпорті з РФ. Звідти імпортується 100 % сирої нафти, понад 55 % нафти та нафтопродуктів з бітумінозних мінералів, майже 80 % кам'яного вугілля.
- Неадекватність рівня інвестиційного співробітництва потенціалу інвесторів та його несистемність. За орієнтації інвесторів з України на ринки РФ, що зростає (за два роки обсяги щорічних інвестицій в РФ збільшилися у понад шість разів – з 232,9 млн дол. США у 2005 р. до 1469 млн дол. США – у 2007 р.), російські інвестиції в Україну різко коливаються за обсягами (майже 15-кратне зростання у 2006 р. порівняно з 2005 р. змінюється шестикратним спадом у 2007 р.) (рис. 8.6). При цьому, якщо у 2006 р. російські інвестиції в Україну майже в 4,5 раза перевищували українські до РФ (3001,3 млн проти 705 млн дол. США), то у 2007 р. склалося протилежне співвідношення: інвестиції з України до РФ майже втричі перевищили інвестиції з РФ до України (1469 млн проти 513,6 млн дол. США відповідно).
- Зміцнення інвестиційної позиції російських інвесторів в Україні переважно у сферах фінансової діяльності, нерухомості, оптової та роздрібної торгівлі, що зумовлює збереження короткострокового спекулятивного формату інвестиційного співробітництва. Станом на початок квітня 2008 р. на РФ припадає 1,84 млрд дол. США накопичених ПІІ в Україні, що на 0,8 % більше, ніж рік тому (5,6 % проти 4,8 % станом на квітень 2007 р.). Майже 90 % приросту

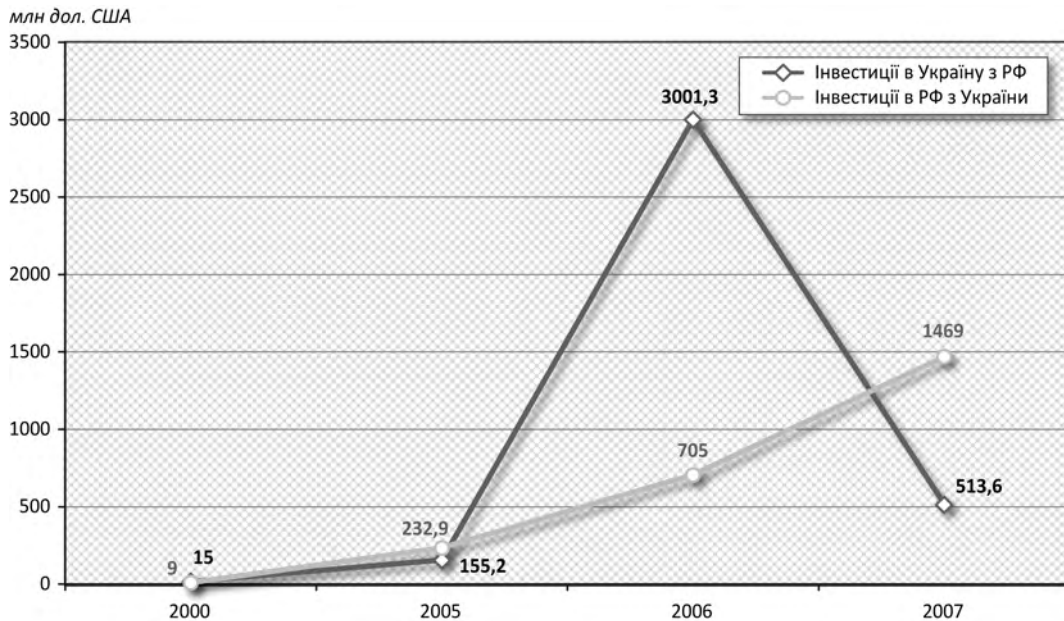

Рис. 8.6. Динаміка інвестицій* між Україною та Російською Федерацією

* Обсяги спрямованих інвестицій за рік, що включають прямі, портфельні та інші види інвестицій.

Джерело: дані Федеральної служби статистики Російської Федерації.

ПІІ за останній рік (з квітня 2007 р. до березня 2008 р.) спрямовано у фінансову діяльність; на торгівлю припадає 5,2 % приросту, а на промисловість – лише 2,4 %. На початок квітня 2008 р. частка промисловості у структурі ПІІ з РФ знизилася з 15,4 до 12,7 %. Такий характер інвестицій стимулює споживчий попит в Україні і є одним з чинників перегріву споживання товарів. Активну роль у цьому відіграють галузеві та універсальні торговельні мережі, що дедалі більше концентрують обсяги оптової та роздрібною торгівлі як у РФ, так і в Україні. Тому важливим напрямом стимулювання торговельного співробітництва між країнами має стати підвищення прозорості та врегульованості функціонування системи оптової та роздрібною торгівлі.

Розглянувши в сукупності зазначені тенденції, можна зробити такі узагальнення:

- потенціал двостороннього економічного співробітництва країн, з огляду на сучасні тенденції світового ринку та внутрішніх перетворень як в Україні, так і в РФ, реалізується на достатньо високому рівні;
- низка тенденцій, зокрема, посилення залежності експортного потенціалу деяких галузей промисловості від російського ринку збуту, критична залежність від імпортих поставок значної номенклатури промислової сировини та комплектуючих виробів, неадекватні інвестиційні потоки тощо певною мірою засвідчують “реінтеграційні процеси” у зовнішньоекономічному співробітництві України з РФ. Це містить як стимули для економічного розвитку

- та збереження конкурентного потенціалу, так і ризику обмеження економічної безпеки країни;
- загалом позитивна тенденція збалансування вагомості РФ як торговельного партнера нівелюється недиверсифікованою структурою товарного імпорту з РФ;
- інвестиційне співробітництво між країнами (особливо російські інвестиції в економіку України) здебільшого спрямоване на розширення торговельного співробітництва, а не на виробничу кооперацію та науково-технічну співпрацю;
- в умовах завершення терміну дії базових двосторонніх міждержавних договорів і програм, що визначали напрями та цілі економічного співробітництва, відбувається певне “заморожування” співпраці між країнами в межах міжрегіональних інтеграційних ініціатив.

Глобальні тенденції прискорення змін на товарних, і особливо сировинних, ринках, а також внутрішні процеси модернізації економічних систем як України, так і РФ, формують низку викликів розвитку двостороннього економічного співробітництва, зокрема:

- відчутна експортна переорієнтація промисловості України на ринки РФ створює підґрунтя для реінтеграції вітчизняної економіки в євразійський простір, що ускладнюватиме євроінтеграцію країни;
- посилення фінансового тиску на українську економіку через динамічне нарощування ціни на мінеральні енергоресурси (газ, нафта) на середньострокову перспективу підкріплюватиметься товарним тиском у зв'язку з об'єктивними обмеженнями у видобутку мінеральних енергоресурсів у РФ. Зокрема, за даними російської статистики та експертів, останніми роками нафтовидобування фактично входить у фазу стагнації, зменшуються фізичні обсяги видобутку, знижується глибина перероблення нафти, немає резерву додаткових виробничих потужностей для нарощування видобутку;
- поглиблення розриву коопераційних зв'язків у стратегічних сферах співробітництва (авіаційна, космічна галузі, виробництво озброєння, військової техніки тощо) закріплюватиме споживчий характер товарної торгівлі, що посилюватиме спекулятивні чинники впливу на динаміку співробітництва між країнами;
- зміцнення адміністративних бар'єрів виходу та присутності на ринках стане додатковим чинником витіснення вітчизняних експортерів з ринку РФ як російськими конкурентами, так і виробниками з третіх країн;
- подальше нарощування темпів та обсягів упровадження імпортозамінних виробничих потужностей у РФ звужуватиме ринкові ніші вітчизняних експортерів на ринку РФ.

За цих умов пріоритетами розбудови зовнішньоторговельного співробітництва України з РФ на сьогодні мають стати:

- забезпечення торговельного співробітництва між країнами у форматі, адаптованому до умов СОТ і стратегічних тенденцій регіональної торгівлі. Це передбачає максимальне сприяння з боку України прискореному вступу РФ до СОТ;
- визначення нового формату коопераційного співробітництва, зорієнтованого на поглиблення стратегічного партнерства у сучасних технологічних та

наукових сферах і галузях економіки. Зусилля держави мають спрямовуватися на посилення багатостороннього механізму стимулювання такого співробітництва, зокрема у форматі СНД. Важливим підґрунтям реалізації зазначених пріоритетів повинна стати нова договірно-правова база, яка міститиме пакет дво- і багатосторонніх договорів та програм соціально-економічного співробітництва, що відповідатимуть національним інтересам обох країн.

З метою нарощування зовнішньоторговельного співробітництва між країнами необхідно:

- забезпечити інформаційно-правову допомогу національним виробникам у питаннях захисту інтересів на російському ринку згідно з міжнародною практикою та умовами СОТ. Слід посилити державну інформаційну та фінансову підтримку торговельно-економічних місій у РФ, активізувати дії галузевих асоціацій;
- ініціювати вирішення на міждержавному рівні питання формування узгодженого графіка погодження технічних, санітарних та інших споживчих стандартів;
- розробити програми розвитку транскордонного співробітництва. Зокрема, з урахуванням запропонованої Конвенції про прикордонне співробітництво країн – учасниць Співдружності Незалежних Держав, розробленої в РФ у 2008 р., ініціювати взаємне спрощення митних процедур, бюджетну підтримку регіональних програм прикордонного співробітництва між Україною та РФ тощо;
- розробити Державну програму підтримки малого бізнесу в системі прикордонного співробітництва, забезпечити державну інформаційно-правову та фінансову підтримку дво- та багатосторонніх проектів, що реалізовуватимуться в прикордонних зонах. Пріоритетна фінансова підтримка має надаватися інноваційним проектам;
- розробити заходи, спрямовані на підвищення прозорості розвитку та функціонування торговельних мереж, системи ціноутворення та постачання через них продукції.

8.6. ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНА – ЄС: ВНУТРІШНІ ВИКЛИКИ ТА ЗОВНІШНІ МОЖЛИВОСТІ

Публікується за: Власюк О. С. Перспективи розвитку економічного співробітництва Україна – ЄС: внутрішні виклики та зовнішні можливості / О. С. Власюк // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 85–89.

Стрімкі зміни глобальних політичних та економічних процесів актуалізують стратегічне планування та прогнозування перспектив міжнародних економічних відносин, ефективність чого є важливою передумовою успіху держави на світовому ринку. Відповідно, координація міжнародних зусиль в економічній, політичній, оборонній та інших сферах набуває нових змісту та якості у реалізації дво- та багатосторонніх взаємовідносин. Для України питання координації інтеграційних ініціатив безпосередньо пов'язане з можливостями ефективного залучення до міжнародного поділу праці, реалізації пріоритетів європейської інтеграції та протидії новітнім загрозам міжнародній безпеці.

Успішний приклад Європейського Союзу демонструє можливість інтеграційної моделі, в якій утверджуються прагматичні прозорі принципи міждержавних відносин, де національний суверенітет кожної з держав органічно пов'язаний з колективними зобов'язаннями та спільними діями. Україна прагне будувати інтеграційні взаємовідносини за європейськими принципами. Розуміючи неминучість втрат від нереалізованих можливостей, які можуть спіткати Україну внаслідок недостатнього поглиблення економічних відносин з ЄС, важливо завбачливо сформувати фундамент нового формату взаємовідносин між Україною та ЄС. Для цього слід сконцентрувати спільні зусилля на ключових напрямках співробітництва, до яких належать такі.

1. Ревізія та модернізація наявних форм і методів реалізації економічного співробітництва. Відкриваючи для себе Україну як незалежного від СРСР торговельного партнера, ЄС із пересторогою будував економічні зв'язки. На практиці це втілювалося у певному гальмуванні розвитку двосторонніх відносин. Таке ставлення було зрозумілим у 1990-х роках, коли обсяги торговельних оборотів були порівняно невисокими, бракувало досвіду двосторонньої співпраці й існувала невизначеність зі стратегією зовнішнього курсу України. Водночас, коли частка товарообороту України, що припадає на ЄС, становить майже третину (32,6 % у 2007 р., рис. 8.7), а європейський вибір є визначальним для процесу наших зовнішніх і внутрішніх перетворень, потреба у ревізії наявних форм та методів співробітництва є надзвичайно актуальною.

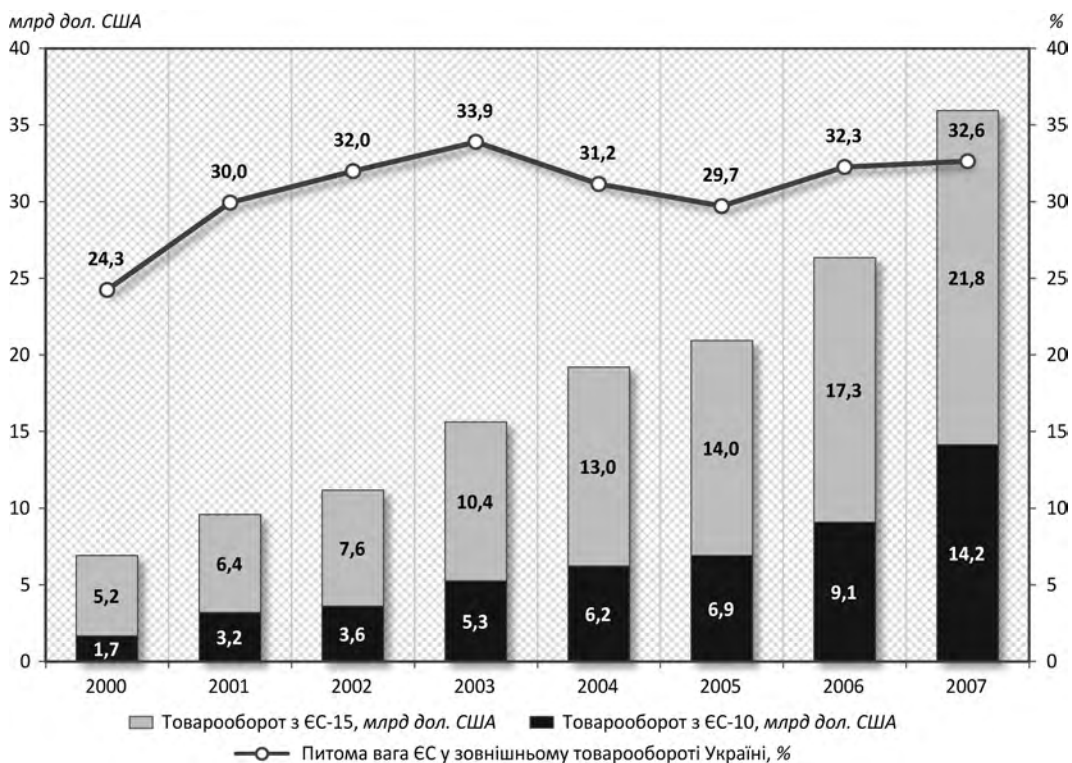

Рис. 8.7. Динаміка товарообороту України з ЄС

Не є таємницею, що Україну розглядають в ЄС не тільки як партнера, а й як джерело “м’яких загроз”. Зокрема, це питання нелегальної міграції, кордонів, енергопостачання, соціально-економічної нестабільності тощо. Разом із тим такі загрози відкривають широке поле для поглиблення двосторонньої координації у їх подоланні. Маємо дійти порозуміння, що координація спільних зусиль для ліквідації точок нестабільності є ефективнішим методом порівняно зі зміцненням кордонів та ігноруванням у вирішенні наявних проблем.

Небажання ЄС поглиблювати координацію співробітництва з метою поліпшення умов ведення бізнесу в обох напрямках, різні бюрократичні перепони, а головне – брак ініціатив на міждержавному рівні призводять до неконструктивного витрачання часу, за який конкуренти, зокрема з держав Азії, перехоплюють значні товарні потоки. Характерною особливістю цього процесу є те, що розв’язання ситуації залежить від політичних рішень, оскільки необхідні економічні передумови є, а матеріальні вигоди від посилення зовнішньоторговельного співробітництва не викликають сумнівів. Наше майбутнє полягає в можливості зміцнити секторальну та галузеву співпрацю шляхом створення відповідних “правил гри” у міждержавних відносинах.

2. Забезпечення паритетності співробітництва. Проблемною сферою співробітництва України з ЄС є значний рівень пересторог на шляху українських ділових ініціатив та небажання відкривати ринок ЄС для українських товарів. Попри відновлення позитивної динаміки українського експорту до ЄС (зокрема, у 2007 р. приріст експорту товарів з України до ЄС дорівнював 28 %), відчутною залишається закритість європейського ринку для національних товаровиробників.

ЄС має більше можливостей і краще захищає європейських виробників, ніж Україна – національних виробників, у зв’язку з чим умови конкуренції українських товарів та послуг з європейськими є асиметричними на користь останніх. Така практика ЄС стримує розвиток прагматичних економічних зв’язків з Україною, які безпосередньо пов’язані з вирівнюванням умов конкуренції для європейських та українських виробників. Наслідком, зокрема, є посилення експансії азійських товарів на внутрішній ринок ЄС.

3. Поглиблення двостороннього економічного діалогу, орієнтованого на покращання параметрів торговельного обміну. З розширенням ЄС Україна поклала великі сподівання на “прорив” в економічному співробітництві через значну присутність на ринках держав – нових членів ЄС. Водночас потенціал співпраці України з ЄС, за підсумками останніх років, великою мірою не реалізовано. Ринок ЄС, в основному, залишився споживачем української низькотехнологічної продукції проміжної обробки, тоді як вітчизняна продукція кінцевого споживання так і не стала конкурентоспроможною на ньому. У торгівлі з ЄС статистика засвідчує низьку диверсифікацію товарної структури українського експорту (близько 60 % його формується за рахунок недорогоцінних металів, мінеральних продуктів та продукції хімічної промисловості), нарощування експорту товарів неповного виробничого циклу (майже 60 % поставок України до ЄС становлять товари неповного виробничого циклу). Крім того, випереджальними темпами нарощується імпорт з ЄС (за підсумками 2007 р., він зріс на 42 %), у його структурі домінує готова продукція (її частка сягає 70 %), а також посилюється технологічна залежність України від ЄС (46 % імпорту з ЄС становить продукція машино- та приладобудування, а сукупний імпорт продукції машинобудування України наполовину формується за рахунок ЄС).

Нові держави – члени ЄС, які мають порівняно однорідну з Україною структуру торгівлі, користуються преференційним режимом на регіональних ринках ЄС. Територіальна пов'язаність та близькість за потенціалом економічного розвитку України з новими державами – членами ЄС є вагомими передумовами для оновлення політики ЄС щодо співробітництва України з цими країнами, яка дасть можливість вирішити проблеми якісного поліпшення структурних показників торгівлі як для України, так і для ЄС.

4. Формування зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС є стратегічно важливим напрямом, націленим на виконання таких завдань:

- підвищення обсягів товарообороту, зокрема через розширення присутності української продукції на європейських ринках;
- поліпшення якості вітчизняної продукції шляхом адаптації українських продуцентів до стандартів і регуляторних процедур ЄС;
- скорочення тіньового сектору в результаті реформування діяльності митних органів та системи державних закупівель;
- інтенсифікація залучення іноземних інвестицій до економіки України через системні перетворення і законодавчі зміни в інвестиційній сфері, зокрема щодо поліпшення корпоративного управління, захисту прав власності;
- удосконалення транспортної системи за рахунок включення України до Спільної зони цивільної авіації ЄС та розвитку основних наземних транспортних коридорів.

Затримка з формуванням ЗВТ між Україною та ЄС призводить до стримування потенціалу розвитку торговельно-економічного співробітництва, зокрема експортного потенціалу України.

5. Поліпшення інвестиційного співробітництва. В умовах європейської інтеграції для України загострюється проблема незадовільної якості інвестиційного співробітництва. ЄС як найбільший інвестор України забезпечує майже 80 % усіх прямих іноземних інвестицій (23 млрд дол. США накопичено на 1 січня 2008 р.). Разом з тим європейські фінансові ресурси не сприяють модернізації економіки України. Європейські інвестори зосереджені, як правило, лише на високоприбуткових та швидкоокупних сегментах української економіки. Таким чином, проблемним питанням залишається спрямування інвестицій у сфери виробництва товарів з високим вмістом доданої вартості, в інноваційні та перспективні, довгострокові проекти. Так само проблемною сферою є залучення ефективних іноземних інвесторів, оскільки вагому частку “європейських” ПІІ фактично становлять раніше вивезені з України капітали. Сьогодні доцільно розглянути можливість напрацювання спільної стратегії розширення інвестиційного промислово-технологічного співробітництва України з країнами ЄС, а для реалізації цієї стратегії – сформуванню відповідної системи фінансування спільних інвестиційних проектів. У результаті розширяться ринки збуту та зміцниться конкурентоспроможність кожної зі сторін.

Важливим для України є забезпечення регіональної диверсифікації європейських ПІІ, зокрема за рахунок розширення відповідних надходжень у прикордонні з ЄС території. Як відомо, на сім регіонів – найбільших реципієнтів ПІІ (м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Київська, Одеська, Львівська області) припадає 56,6 % їх загального надходження, на початок 2008 р. цей показник уже дорівнював 60,8 % (рис. 8.8). Водночас “найбідніші” на ПІІ області майже не отримують вигід від їх надходження, особливо це стосується прикордонних територій.

Ширша координація дій України з ЄС у цьому контексті дала б можливість започаткувати ефективні зміни.

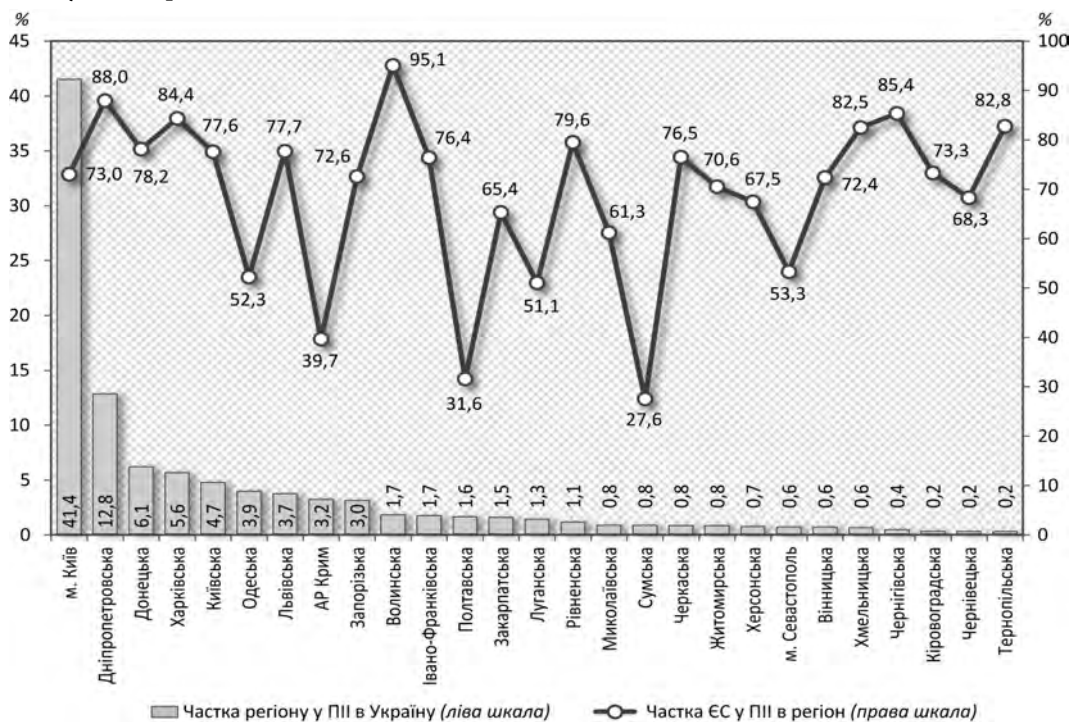

Рис. 8.8. Інвестиції з ЄС у регіони України у 2007 р.

Примітка. Без урахування нерозподілених за видами КВЕД і регіонами ПІІ.

6. Розширення стратегічної присутності України у науково-технічному співробітництві. Україна має амбіції в системі науково-технічної та науково-виробничої кооперації з державами – членами ЄС. Європа вже оцінила високопрофесійних українських фахівців у різних галузях науки і техніки, які активно працюють в ЄС. Сьогодні посилення науково-технічної кооперації є цілком реальною перспективою. У результаті такої кооперації створюватиметься високотехнологічна продукція для потреб світового, європейського та національного ринків, що динамізує двосторонні відносини й матиме значний економічний ефект.

7. Повноцінне використання потенціалу сусідства. Насамперед, активне прикордонне співробітництво дасть можливість напрацювати досвід координації економічних проектів, спільного вирішення екологічних проблем та подолання бюрократичних перепон. Ще одним результатом стане створення надійної інфраструктури комунікації ЄС як з Україною, так і з її східними сусідами. Завдяки цьому буде наближено етап практичного впровадження задекларованих нами принципів та можливостей економічного співробітництва на міждержавному рівні.

8. Поглиблення співробітництва в енергетичній безпеці Європейського регіону. Україна як надійний транзитний партнер ЄС володіє значним потенціалом експортера електроенергії. Відсутність єдиної енергетичної політики України з ЄС,

декларативність багатьох документів, зокрема Європейської енергетичної хартії, значно ускладнюють координацію дій між Україною та ЄС за умов напружених відносин з РФ. Початком роботи для посилення координації зусиль між ЄС та Україною в енергетичній сфері може стати залучення інвестицій за відповідного контролю з боку держави.

Водночас важливо усвідомити, що належне забезпечення нової посиленої угоди між ЄС та Україною, яка буде сформована найближчим часом, та її перспективи європейської інтеграції загалом залежать від того, як Україна подолає внутрішні виклики на шляху євроінтеграційним прагненням. Ідеться про те, що дотепер немає консолідованого державного документа, який би пропонував пакет системних реформ, спрямованих на досягнення європейських критеріїв у внутрішніх перетвореннях. Відтак ці перетворення, які мають стати визначальним капіталом у формуванні паритетного співробітництва з торговельними партнерами, є несистемними та ситуативними.

У контексті реального підкріплення євроінтеграційного проекту Україна вже сьогодні має визначити стратегічну перспективу системного реформування національної економіки відповідно до інтеграційних амбіцій. Першорядними кроками для України мають стати:

- приведення у відповідність до європейських тенденцій рівня конкурентоспроможності національної економіки, зокрема чітке середньо- та довгострокове планування, орієнтоване на підвищення технологічної складності продукції, встановлення етапів запровадження європейських стандартів, забезпечення цінової та якісної конкурентоспроможності національних товарів;
- розроблення національного плану випереджального підвищення продуктивності праці в усіх сферах економіки, з визначенням заходів, орієнтованих на збільшення можливостей національних продуцентів успішно складати конкуренцію європейським виробникам;
- моніторинг і систематизація можливих ризиків та загроз для національних виробників у процесі створення ЗВТ з ЄС, зокрема, розроблення системи заходів, спрямованих на запобігання перенесенню високопродуктивних робочих місць з України за кордон та скороченню прибутків національних експортерів унаслідок зростання імпорту з країн ЄС;
- формування національної мережі консультаційно-навчальних центрів з питань європейської інтеграції, які б, у рамках державної програми організаційно-технічного сприяння експортерам, надавали консультаційні послуги з питань європейського законодавства, його норм, правил, вимог та забезпечували підвищення кваліфікаційного рівня підприємців.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що успішність економічних взаємовідносин ґрунтується на можливості дотримання ключової концептуальної мети інтеграційного співробітництва між Україною та ЄС – модернізації двосторонніх економічних відносин для забезпечення високого рівня конкурентоспроможності економіки України, що має відповідати новому витку економічного поживлення в ЄС. У цьому контексті підвищення ефективності євроінтеграції та недопущення втрати європейських ринків залежать від конструктивного співробітництва з ЄС, де Україна повинна:

- обстоювати доцільність асиметричного здійснення торговельно-економічної політики в європейсько-українському співробітництві, зокрема обґрунтува-

ти терміни перехідного періоду на час імплементації вимог та стандартів ЄС у сферах, де національні виробники не здатні витримати конкуренції;

- розгорнути на двосторонньому державному рівні ініціативи щодо організації зустрічей, освітніх семінарів, інформаційного обміну, а також обміну досвідом між представниками українського та європейського бізнесу. Забезпечити інформаційну базу та відповідні заходи своєчасного й оперативного інформування суб'єктів національної економіки стосовно можливостей і ризиків у рамках створення ЗВТ з ЄС. Започаткувати низку семінарів, конференцій і круглих столів та інформаційно-роз'яснювальну кампанію в ЗМІ з цих питань;
- забезпечити з української сторони та порушити перед європейською стороною питання розширення фінансування та організаційно-технічного сприяння нормативно-правовій підтримці співробітництва з адаптації національної системи стандартизації до європейських і світових стандартів;
- створити координаційну раду з питань конкурентної політики “Україна – ЄС”, зокрема посилити співробітництво із запобігання антиконкурентним діям національних та іноземних інвесторів на українському та європейському ринках, запропонувати методики та критерії виявлення проявів недобросовісної конкуренції з урахуванням реалій сучасної української та європейської економіки. Провести консультації щодо вдосконалення процедур антидемпінгових розслідувань у межах ЄС щодо українських виробників, зважаючи на вступ України до СОТ;
- виробити та винести на обговорення спільну стратегію розширення промислово-технологічного співробітництва та науково-технічної кооперації України з країнами ЄС, а для реалізації цієї стратегії сформуванню відповідну систему фінансування спільних інвестиційних проектів;
- з метою вироблення консолідованої позиції між урядом, суспільством та підприємницьким сектором щодо створення ЗВТ з ЄС залучити до обговорення умов інтеграції до ЄС широке коло представників національних асоціацій товаровиробників, великих підприємств, галузевих міністерств, науковців і незалежних експертів. Їх пропозиції мають бути враховані під час формування договірної бази щодо створення ЗВТ з ЄС.

Наявні перешкоди координації економічного співробітництва України з ЄС мають налаштувати обидві сторони на прагматичне їх подолання. Зміцнення ринкових свобод і конкурентоспроможності обох сторін є тією політикою, яку сповідує і сповідуватиме Україна у співпраці з ЄС.

8.7. ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З АЗІЄЮ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, Д. Ю. Венцовським; липень 2008 р. Публікується вперше.

Останніми роками постійно збільшується економічна могутність країн Азійського регіону, внаслідок чого зазнає змін формат світового економічного лідерства. Це зумовлено високими темпами розвитку регіональної економіки, зокрема зростання обсягів ВВП та зовнішньоторговельного обороту (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Основні показники економічного розвитку країн Азії у 2007 р., %

Region	Частка світового ВВП	Частка світового експорту	Частка світового імпорту	Співвідношення експорту та ВВП
Азія, всього*	25,30	28,0	25,30	27,7
Японія**	8,07	6,9	4,40	21,7
Китай	6,00	8,8	6,80	37,5
Республіка Корея	1,76	3,6	2,53	51,7
Індія	2,02	1,0	1,53	13,2
Туреччина	1,22	1,0	1,20	21,7

*World Trade Report 2008.

** IMF data 2008.

Лідерами регіону є Японія та Китай, причому, поступаючись за обсягами ВВП, Китай в останні два роки випередив Японію за обсягами зовнішньої торгівлі. Країни азійського простору здебільшого займають активну торговельну позицію (рівень відкритості економіки – понад 20 %). Вони провадять агресивну експансійну торговельну політику щодо зовнішніх ринків і на сьогодні чинять найбільший конкурентний тиск на всіх світових ринках, витісняючи з них традиційних світових лідерів (США, країни ЄС). Посиленню позицій цих азійських країн сприяють такі чинники:

- глобалізаційні процеси стимулюють накопичення в регіоні значних фінансових ресурсів та прискорюють постійну модернізацію економіки;
- багаторічна практика перенесення виробництв з інших країн світу на територію країн Азії, зокрема Китаю, забезпечила зосередження потужного виробничо-промислового потенціалу;
- регіон щороку отримує одні з найбільших обсягів інвестицій у світі, які забезпечують перманентне оновлення технологічних виробництв;
- регіону притаманна висока адаптивність до змін у конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках;
- державна зовнішньоторговельна політика країн регіону спрямована на всебічне сприяння розвитку та нарощуванню експорту готової продукції на фоні стимулювання імпорту ресурсів та технологій, а також обмеження імпорту готової продукції;
- зовнішньоекономічна стратегія Азійського регіону ґрунтується на широкій товарній експансії та агресивній поведінці на нових ринках.

На противагу зазначеним особливостям Азійського регіону, зовнішньоекономічна стратегія України на сьогодні є пасивною та стримує розвиток зовнішньоторговельного потенціалу. Для неї, зокрема, характерні:

- невисока спроможність вітчизняних виробників адаптувати ціни за рахунок дешевих ресурсів та якості до азійських ринків;
- складність розміщення нових виробництв, особливо в частині стандартизації та сертифікації нової продукції;
- слабкість експортно орієнтованих галузей економіки, що зумовлено відсутністю ресурсів для розвитку, зокрема в частині модернізації виробничого комплексу та підвищення конкурентоспроможності;
- значне відставання у запровадженні новітніх технологій;

- недостатня управлінська практика роботи на світових ринках;
- неготовність вітчизняних компаній до реалізації сучасних стратегій діяльності на зовнішніх ринках;
- тривале збереження суттєвої енергоємності та матеріаломісткості української товарної продукції;
- відставання за номенклатурним рядом та якістю від продукції азійського походження;
- гальмування розвитку високих технологій;
- недостатня здатність задовольнити сучасний попит на зовнішніх ринках у межах наявного номенклатурного ряду.

У розрізі основних торговельних партнерів Азійський регіон формує 19,7 % зовнішньоторговельного обороту України (за підсумками I півріччя 2008 р.), поки що поступаючись країнам США та ЄС. Розвиток зовнішньоторговельного співробітництва на основі паритетних економічних зв'язків із країнами Азійського регіону є важливим пріоритетом зовнішньоекономічної стратегії України. Економічна вага регіону у світі та його істотна роль у формуванні вітчизняного зовнішньоторговельного обороту вимагатимуть невідкладного формування стратегії двостороннього співробітництва, завчасного виявлення та нейтралізації потенційних викликів і загроз національному економічному розвитку.

Географічна структура зовнішньоторговельного обороту України з країнами Азії концентрована, що засвідчує наявність значного нереалізованого потенціалу двостороннього товарообміну (рис. 8.9). Найбільшими експортерами української продукції в регіоні є Туреччина (третина експорту України в Азію), Сирія, Індія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран та Китай та ін. Серед провідних партнерів у формуванні імпортних поставок лідером є Китай (майже 40 % імпорту України із Азії), Корея, Туреччина та Індія. Крім суто партнерських зв'язків, зазначені країни є найбільш небезпечними конкурентами на традиційних для України ринках. Ідеться насамперед про ринки США, зокрема РФ (металургія, машинобудування, хімічна і харчова промисловість), окремі сегменти ринку ЄС (металургія, машинобудування, хімічна та харчова, легка промисловість тощо) та окремі товарні позиції на ринках Америки (металопродукція та хімічна промисловість).

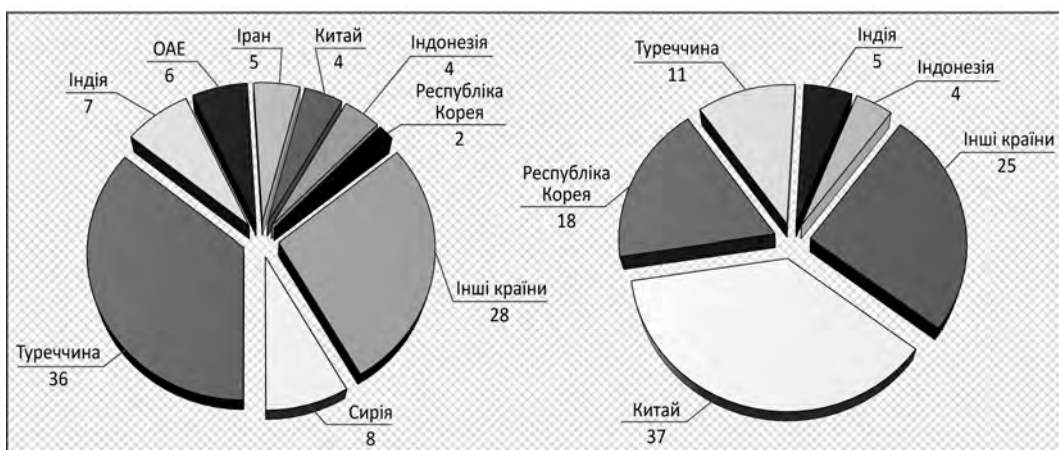

Рис. 8.9. Географічна структура зовнішньоторговельного обороту України з країнами Азії у I півріччі 2008 р., %

Останнім часом з боку країн Азії для України формуються нові економічні виклики та загрози. Передусім ідеться про товарну експансію на внутрішній ринок України, витіснення з національних ринків та товарних ринків інших регіонів української продукції. Динаміка відносин у двосторонньому торговельному співробітництві складається не на користь України, що загрожує економічній безпеці держави.

Серед основних негативних тенденцій зовнішньоторговельного співробітництва України з Азією слід назвати такі.

1. Зниження частки Азійського регіону в географічній структурі товарного експорту України. Країни регіону є одним з найбільших ринків збуту вітчизняної продукції, на який у різні роки постачалось від п'ятої до четвертої частини вітчизняного експорту, що певним чином збалансовувало високі частки ринків ЄС та СНД (рис. 8.10).

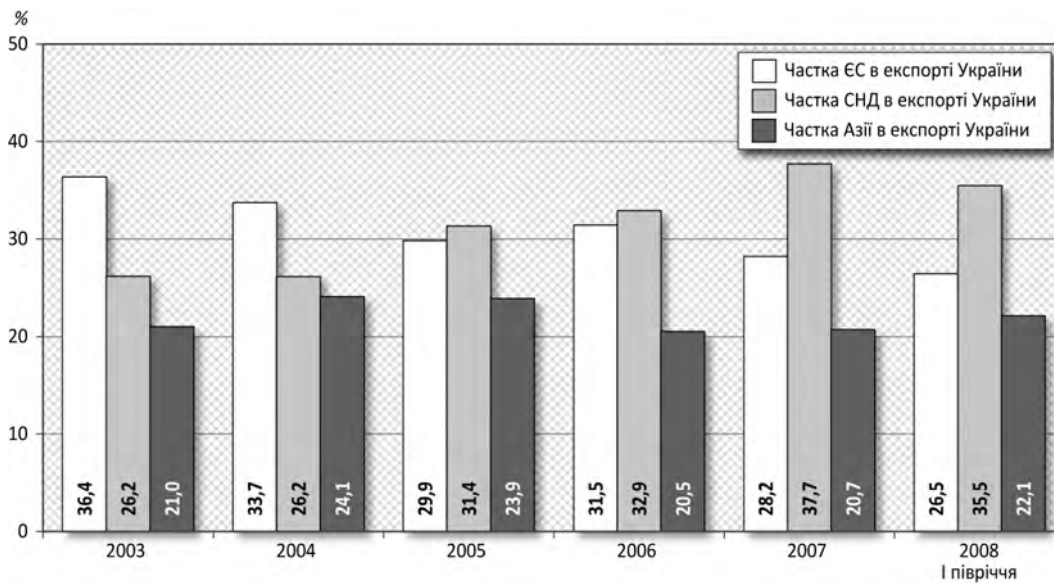

Рис. 8.10. Географічна структура експорту України за основними регіональними партнерами

За результатами 2003–2004 рр. очікувалось динамічне нарощування торговельної присутності українських експортерів на азійських ринках, що сприяло би збільшенню частки регіону до третини сукупного вітчизняного експорту. Відповідна географічна структура експортних поставок України забезпечила б збалансований рівень географічної концентрації товарного експорту України.

Натомість останнім часом частка цього регіону в структурі експорту України скорочується, що посилює концентрацію збуту української продукції в інших регіонах, зокрема на ринках СНД. З огляду на це такий індикатор зовнішньоекономічної безпеки, як рівень регіональної географічної концентрації експорту, дорівнював 37,7 % за порогового значення 35 % у 2007 р. За підсумками I півріччя 2008 р., значення відповідного індикатора становило 35,5 % (по СНД), тоді як частка Азії була 22,1 % (на 2,3 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року).

2. Посилення стагнаційних ознак експортної динаміки українського експорту в Азію. На зміну високій активності вітчизняних експортерів до 2004 р. (зокрема,

у 2002 р. експортні поставки України в Азію зросли на 25,7 %, а вже у 2004 р. – на 53,4 %), починаючи з 2005 р. в експортній динаміці настав різкий спад: темпи зростання експорту знизились до 3,8 %, а за підсумками 2006 р. зафіксовано падіння на 3,4 % (рис. 8.11). Водночас у 2007 р. приріст удалося відновити (29,2 %), проте частка експорту в зовнішньоторговельному обороті, як індикатор зовнішньоекономічної безпеки, невпинно скорочувалася (у 2000 р. – 80,5 %, а у 2007 р. – уже 53,4 %). У I півріччі 2008 р. значення відповідного індикатора зовнішньоекономічної безпеки дорівнювало 50,2 %.

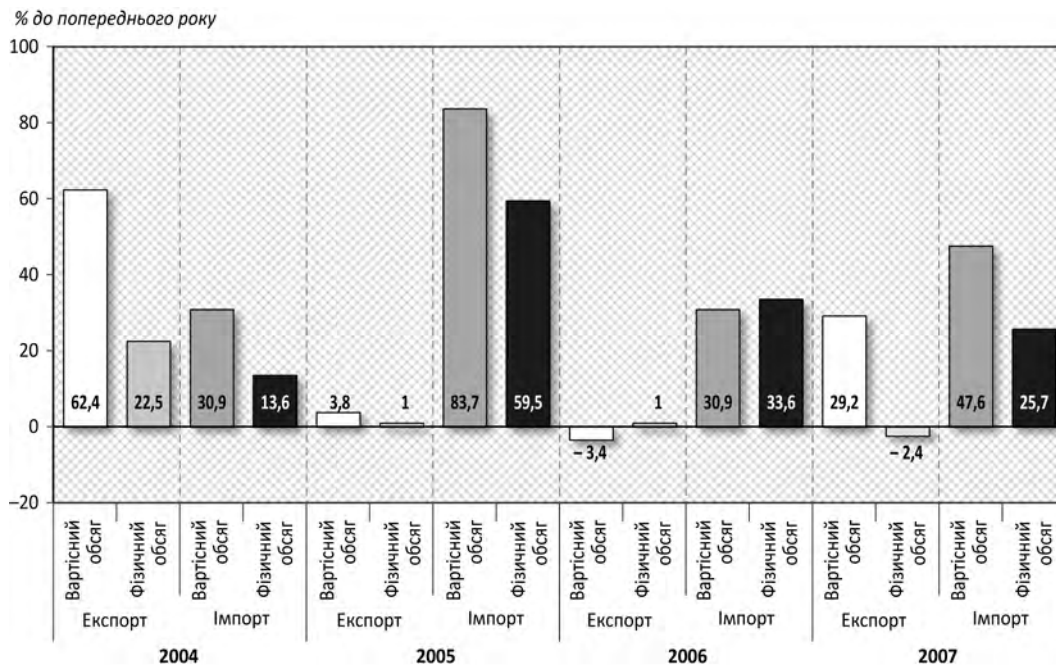

Рис. 8.11. Динаміка торговельного співробітництва України з Азією у вартісних та фізичних обсягах

Ознаки стагнації експортної динаміки України до цього регіону найбільш помітні в динаміці фізичних обсягів торгівлі. За роками слід відзначити від'ємний сплеск регіональної кон'юнктури, що проявилася спочатку в різкому скороченні поставок (2005 р.), потім у їхньому знеціненні (у 2006 р. фізичні обсяги дещо зросли, а вартісні – впали) та зрештою у відновленні у 2007 р. загальної експортної динаміки суто через ціновий сплеск за одночасного спаду фактичних поставок.

Разом із тим проміжні дані обсягів товарної торгівлі дещо різняться від річних даних. Так, у I півріччі 2008 р. експорт України до Азії зріс на 57,3 %, тоді як у 2007 р. – лише на 18,4 %, тому поки немає серйозних підстав заперечувати стагнаційні ознаки загалом.

Структура та обсяги вітчизняного експорту до Азійського регіону незначні у загальному обсязі регіонального товарного імпорту. Так, за підсумками 2007 р. українські товари (20,7 % вітчизняного експорту) забезпечили лише 0,3 % сукупного імпорту Азії, а це вкотре підкреслює значно більшу торговельну залежність України від цього регіону.

3. Звуження товарної структури експорту України до країн Азії, пов'язане з частковим виходом українських експортерів з регіональних ринків.

Останніми роками Україна поступово втрачає ринки Азії, що загалом зумовлено відсутністю потенціалу до розширення торговельної присутності українських виробників на відповідних ринках (рис. 8.12).

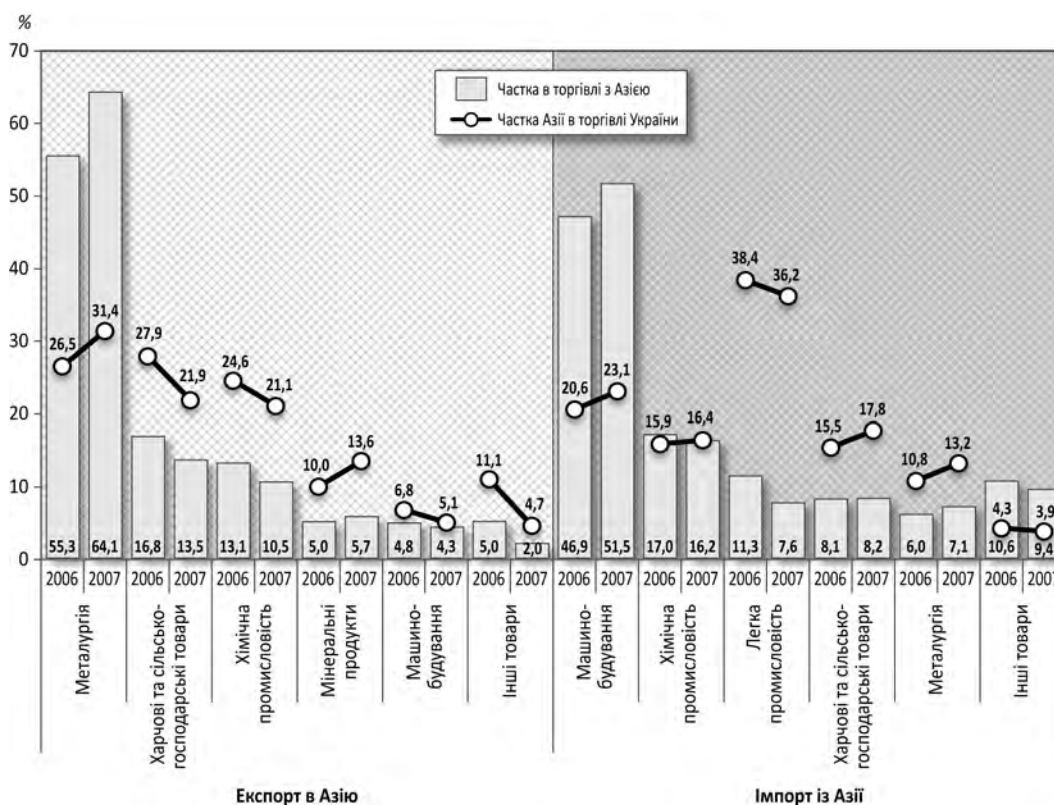

Рис. 8.12. Структура товарообміну України з країнами Азії та рівень залежності від поставок товарної продукції

Нарощування частки металургійної продукції у вітчизняному експорті до Азії за загальної стагнаційної динаміки зумовило зниження частки решти української продукції в товарній структурі експорту. Як наслідок, понад 80 % товарного експорту України в Азію формують сировинні галузі вітчизняної економіки.

Окрім змін у товарній структурі українських поставок в Азію, зменшується важливість цього ринку для українських виробників. За винятком металургів, які традиційно є лідерами, що формують основу товарного експорту України, а також постачальників мінеральних продуктів, решта українських виробників скорочують торговельні поставки в Азію. Йдеться передусім про виробників продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, частка експорту яких до країн Азії скоротилася з 27,9 до 21,9 % (у 2007 р.). До 5,1 % зменшилася також частка експорту на ринки Азії продукції вітчизняного машинобудування.

При цьому слід нагадати, що у I півріччі 2008 р. експортні поставки України в Азію зросли (57,3 %) (рис. 8.13). Це нарощування було забезпечене майже дворазо-

вим збільшенням поставок металургійної продукції (приріст у 97,1 % до I півріччя 2007 р., хоча темп приросту фізичних обсягів у 2,6 раза менший), зросли також поставки мінеральних продуктів. Однак за рештою товарних позицій поставки скоротились як у вартісних показниках, так і у фізичному вимірі.

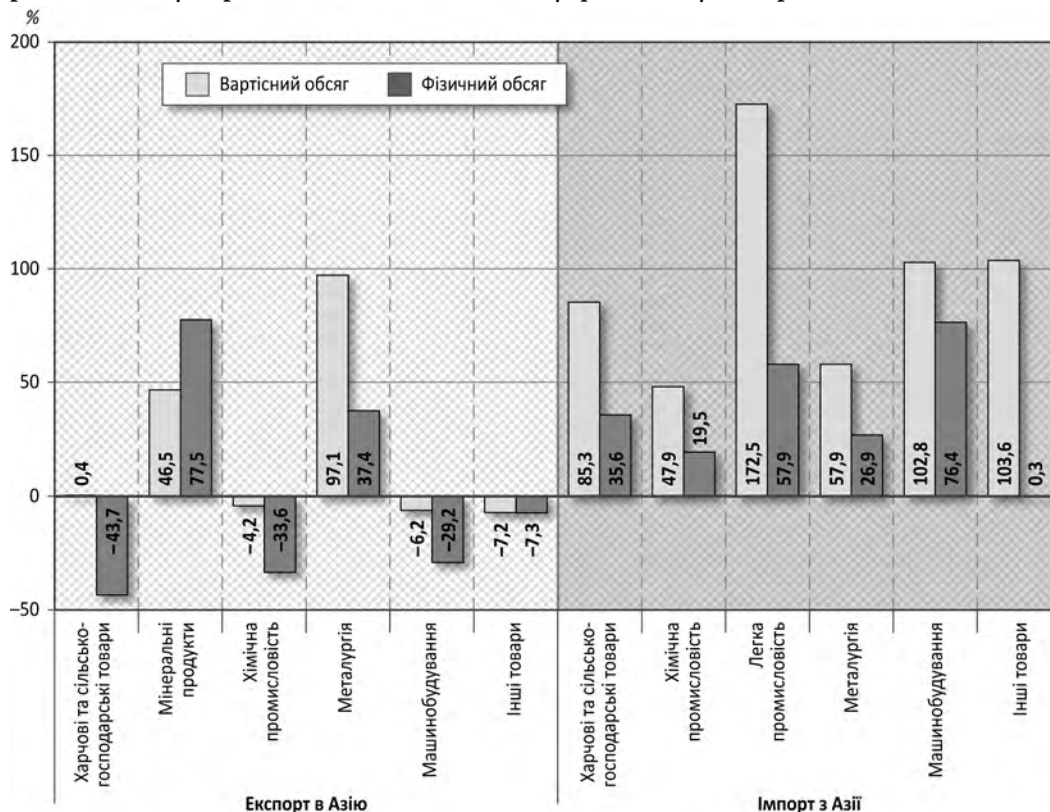

Рис. 8.13. Динаміка зовнішньоторговельного обороту України з Азією, у вартісному та фізичному вимірах, I півріччя 2008 р. до I півріччя 2007 р.

4. Різне збільшення темпів нарощування імпорту, яке має ознаки товарної експансії. На противагу українським експортерам, імпорт товарів з Азійського регіону характеризується високими темпами приросту. Слід наголосити на тому, що підвищення вартості в основному підтверджується обсягами поставок у фізичному вимірі (див. рис. 8.12).

За підсумками 2007 р. сукупний приріст експорту країн Азії до інших країн світу становив 16 %, тоді як Україна (0,23 % експорту Азії) наростила поставки з Азії втричі. За даними I півріччя 2008 р., приріст товарного імпорту України з Азії дорівнював 94 % (або 3,5 млрд дол.), сягнувши 7,2 млрд дол. США.

Міжнародний досвід доводить, що відповідні темпи нарощування товарного імпорту з Азії слід визначати як надмірну регіональну товарну експансію, що формує критичну загрозу зовнішньоекономічній безпеці України.

У розрізі товарних груп за підсумками I півріччя 2008 р. спостерігаються рекордні темпи нарощування імпортованих поставок (див. рис. 8.12) продукції машино-

будування, яка подвоїла обсяги імпорту, та товарів легкої промисловості (збільшення у 2,7 раза). Зважаючи на незначний розрив між приростами у вартісних та фізичних обсягах, слід зробити висновок про мінімальний вплив цінового чинника на збільшення товарного імпорту України з Азії.

5. Нарощування імпортової залежності України від поставок з Азії. Слід зазначити, що в імпортних поставках України з Азії відбулися структурні зміни. На відміну від сировинно орієнтованих галузей, частка яких у вітчизняному експорті до Азії зросла, у товарній структурі імпорту посилилися позиції технологічні галузі, зокрема машинобудування (51,5 % у 2007 р.). Водночас істотно збільшилася залежність України від поставок технологічної продукції саме з цього регіону. Ще у 2003 р. Азійський регіон забезпечував 15,2 % потреб України в імпорті цієї продукції, а за підсумками 2007 р. така залежність зросла до 23,1 %. За даними I півріччя 2008 р. імпорт з Азії наполовину сформований середньо- та високотехнологічними товарами, а високотехнологічна продукція становить 7,1 % (поступаючись за структурою лише ЄС). Азія забезпечує четверту частину вітчизняної потреби в імпорті відповідної продукції.

6. Подальше зменшення частки технологічної продукції в експорті України до Азії. Протягом останніх років українська промисловість поступово втратила ринки Азії для поставок власної середньо- та високотехнологічної продукції. На сьогодні динамічно зростає попит на вітчизняну нетехнологічну продукцію. За підсумками I півріччя 2008 р. частка нетехнологічної, зокрема низькотехнологічної, продукції у вітчизняному експорті в Азію сягнула майже 85 %. При цьому частка високотехнологічної продукції дорівнює менше 1 %.

7. Скорочення товарів повного промислового циклу переробки у структурі експорту України в Азію. Поряд зі скороченням постачання технологічної продукції, у структурі вітчизняних експортних поставок до азійських країн зменшується частка товарів повної переробки, натомість зростає частка промислової сировини первинної переробки, напівфабрикатів та конструкційних матеріалів у структурі товарних поставок України до Азії. Експортуючи товари неповного виробничого циклу, Україна, по суті, передає значну частку доданої вартості іншим країнам. За результатами I півріччя 2008 р. експорт України до Азії формували напівфабрикати та конструкційні матеріали на 68,5 %, промислова сировина первинної обробки – на 12,7 %, а товари кінцевого споживання – лише на 8,2 %. Для порівняння: у 2004 р. товари повного виробничого циклу становили 15,1 %. Негативний ефект посилюється тим, що у структурі товарного імпорту України продукція кінцевого споживання становить 75,1 % поставок.

За підсумками аналізу ключових тенденцій торговельного співробітництва України з країнами Азійського регіону можна зробити такі висновки:

1. Внаслідок обмеженості потенціалу розвитку товарного експорту Україна поступово програє стратегічну конкурентну боротьбу на ключових товарних ринках Азії. Це насамперед зумовлено відсутністю ефективних структурних зрушень у вітчизняній промисловості. Слабкість переробної промисловості України та надмірний вплив торговельно-посередницької ланки стимулюють експорт товарів неповного виробничого циклу.
2. Високий рівень відкритості економіки сприятиме тому, що охолодження експортної динаміки України щодо ринків Азії та витіснення вітчизняних експортерів з інших ринків найближчими роками дедалі відчутніше впливатимуть на економічний розвиток України.

3. Відсутність конструктивної протидії тотальній експансії на внутрішній ринок з боку країн Азії посилюватиме стагнацію вітчизняної промисловості. Потерпатиме також споживчий ринок України, який значною мірою формуватиметься неякісною продукцією.
4. Збільшується негативний вплив відстроченої структурної перебудови національної промисловості. Низькі темпи модернізації вітчизняної переробної промисловості (капітальні інвестиції в переробну промисловість у 2007 р. дорівнювали лише 20 % сумарних капітальних інвестицій України) призвели до того, що протягом останніх років товарна структура вітчизняного експорту так і не отримала імпульсу до якісних структурних змін. По суті, українські виробники не в змозі запропонувати ринку нову конкурентоспроможну продукцію.
5. Недостатня диверсифікованість номенклатури українського товарного експорту є ключовою загрозою зовнішньоекономічній безпеці держави, яка відчутно впливає на національну економіку навіть за незначних кон'юнктурних коливань на зовнішніх ринках. Прикладом став 2005 р., коли криза на світовому ринку металів болісно відбилася на динаміці вітчизняного ВВП.

Сучасний стан зовнішньоторговельного співробітництва з країнами Азії вимагає від України чіткого усвідомлення невідворотності подальшого послаблення вітчизняних стратегічних позицій на ринках регіону за умов пасивної державної зовнішньоторговельної політики в цьому напрямі.

Ключовим пріоритетом державної політики в контексті зовнішньоторговельного співробітництва України та Азії є створення нового формату системи державного орієнтування експортерів. Експортні поставки України на ринки Азії концентруються в межах сировинно-переробної галузі, яка є предметом великого бізнесу в Україні. Середній бізнес на сьогодні не спроможний просувати власну продукцію на ринки регіону.

Як наслідок, державна зовнішньоторговельна політика має орієнтуватися на такі пріоритети:

1. Конструктивний захист внутрішнього ринку від товарної експансії з боку країн Азії та ефективне запобігання неякісному імпорту. Україна на сьогодні володіє можливостями щодо обмеження товарного імпорту, а це повністю відповідає правилам та вимогам СОТ. Ідеться про те, що більшість товарів, які надходять з Азії, не мають сертифікатів якості та інших документів, які б засвідчували їхню якість, що є законною підставою для запровадження спеціального режиму їхнього імпорту, а саме обмеження чи заборони такого імпорту. Для цього необхідно:
 - розробити спеціальну нормативну базу, яка б регламентувала питання допуску на внутрішній споживчий ринок України товарів імпортного походження в частині обов'язкової наявності сертифікатів та інших документів щодо підтвердження якості;
 - обмежити поставки, аж до заборони імпорту, товарів, які не відповідають чинним технологічним стандартам та регламентам України (гармонізованим з ISO), для чого посилити контроль на внутрішньому ринку.
2. Оновлення ролі та функцій торговельно-економічних місій як ключового елемента формування інформаційно-посередницької ланки між національ-

ним бізнесом та азійськими партнерами. Для опанування цього пріоритету слід невідкладно:

- створити державний інформаційний ресурс із питань інформування про наявний промислово-виробничий потенціал України. До цього інформаційного ресурсу має входити систематизована база даних про діючих та потенційних експортерів, особливо представників середнього бізнесу;
- проводити регіональні семінари серед представників місцевих виробничо-промислових підприємств та об'єднань щодо формування комерційних пропозицій потенційних експортних напрямів з державами Азії;
- планувати та організовувати зустрічі в рамках торговельно-економічних місій національних експортерів з азійськими представниками промислового активу;
- розробити модернізовану концепцію розвитку економічної дипломатії та забезпечувати економічною інформацією на азійському напрямку, за участю представників регіонального бізнесу.

8.8. ЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ КИТАЮ ТА УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКЕ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, Я. Б. Базилюк, Д. Ю. Венцовським; грудень 2009 р. Публікується вперше

Зростаючі роль і потенціал економіки Китаю зумовлюють посилення залежності кон'юнктури на окремих світових ринках від економічної політики цієї країни. Тактика, за рахунок якої Китай забезпечує економічне домінування, містить для багатьох країн, зокрема й для України, низку викликів і загроз, які мають бути враховані у реалізації зовнішньоекономічної політики та відстоюванні національних інтересів на внутрішньому та зовнішніх ринках.

Ключова особливість сучасної економічної стратегії Китаю полягає у зміні парадигми зовнішньоекономічної політики – трансформації товарної експансії у глобальне розміщення “точок присутності” по всьому світу. Цей процес передбачає встановлення та забезпечення контролю над закордонними, зокрема сировинними та виробничими, потужностями. Основну ставку Китай робить на закупівлю іноземних сировинних активів (компаній та ресурсів), яка має явний та відкритий характер в умовах здешевлення активів відповідних компаній унаслідок світової фінансово-економічної кризи.

Така політика до певної міри сформувалася під тиском необхідності подолання критичних викликів та проблем розвитку мегаекономіки. Зростаюча економіка КНР, ВВП якої за паритетом купівельної спроможності у 2008 р. дорівнював майже 8 трлн дол. США (у США – 14,2 трлн дол. США¹), потребує відповідного сировинного забезпечення, оскільки Китай за багатьма видами сировини (залізорудна, рідкісні метали, нафта, хімічна сировина та ін.) є імпортозалежним. Це зумовлює агресивну політику Китаю щодо сировинного забезпечення власної економіки. У 2008 р. вартісне вираження китайського сукупного товарного експорту сягнуло 1,43 трлн дол. США, поступаючись лише Німеччині (1,45 трлн дол. США, або 9,1 % світового експорту).

¹ За даними Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GDP_PPP.pdf.

Як зазначалося, у зовнішній інвестиційній стратегії та політиці Китаю чітко простежується пріоритетність встановлення контролю над закордонними, зокрема сировинними, виробничими потужностями. Одним з ключових завдань інвестицій у закордонні сировинні активи, крім безперервного постачання сировини національним виробникам, є забезпечення нижчих цін на імпортовану сировину.

Станом на початок грудня 2009 р. китайські компанії (з переважною участю держави) здійснили 166 угод щодо злиття та поглинання іноземних компаній (здебільшого підприємств з видобутку корисних копалин) на суму 33,5 млрд дол. США (за даними "PricewaterhouseCoopers LLP"), що є рекордним річним рівнем інвестицій на відповідному сегменті ринку. Найбільші поглинання здійснено "China Petroleum & Chemical Corp." (Sinopec), яка за 7,2 млрд дол. США готівкою придбала швейцарську "Addax Petroleum Corp", та купівля "PetroChina Co" 45,5 % акцій "Singapore Petroleum" приблизно за 1 млрд дол. США. З них понад 40 % було спрямовано на придбання активів у гірничодобувну та інші галузі промисловості¹.

Китай методично поглиблює економічну присутність в окремих регіонах, зокрема в Африці. Інтенсивне освоєння цього регіону, що розпочалося в 2000 р., орієнтується також на налагодження надійного постачання енергетичних і мінеральних ресурсів до Китаю, який вклав мільярди доларів в африканські нафтові виробництва, гірничодобувну промисловість, транспортну систему, систему виробництва та передачі електроенергії, телекомунікації та іншу інфраструктуру.

Товарна торгівля країн Африки з Китаєм є високодинамічною та відображає взаємозалежність їх відносин, що посилюється. З 2001 р. частка африканського ринку для китайського експорту зросла удвічі – з 1,8 до 3,3 % у 2008 р., а частка африканської продукції в імпорті Китаю втричі – з 1,6 до 4,5 % відповідно (рис. 8.14).

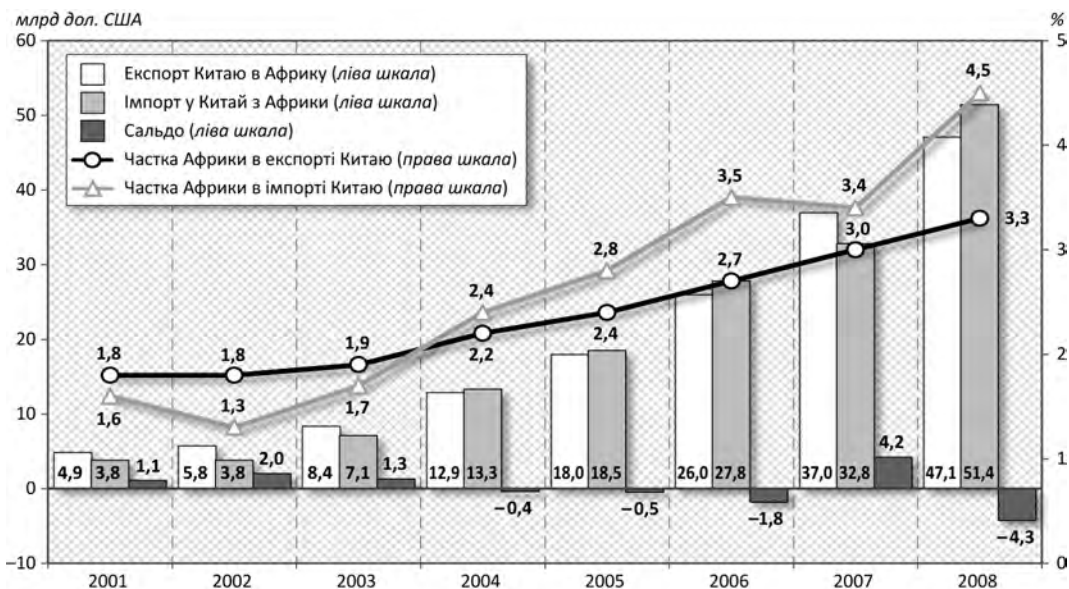

Рис. 8.14. Динаміка товарної торгівлі Китаю з країнами Африки

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.vietchinabusiness.vn/economic/drugie/3156-obem-pryamix-investisy-v-inostrannie-aktivi-viros.html>.

Водночас масштаби такої торгівлі залишаються відносно незначними. Останніми роками Китай має від'ємне сальдо товарної торгівлі з країнами Африки, що пов'язано істотною мірою з тенденціями високих цін на енергоносії і є наслідком практичної реалізації стратегії здобуття контролю над сировинними ресурсами в Африці з їх подальшим вивезенням до китайських виробників.

Майже 90 % товарного імпорту з Африки в Китай становлять нафта та різні руди (рис. 8.15), при цьому рівень концентрації сировинного африканського експорту в Китай зростає.

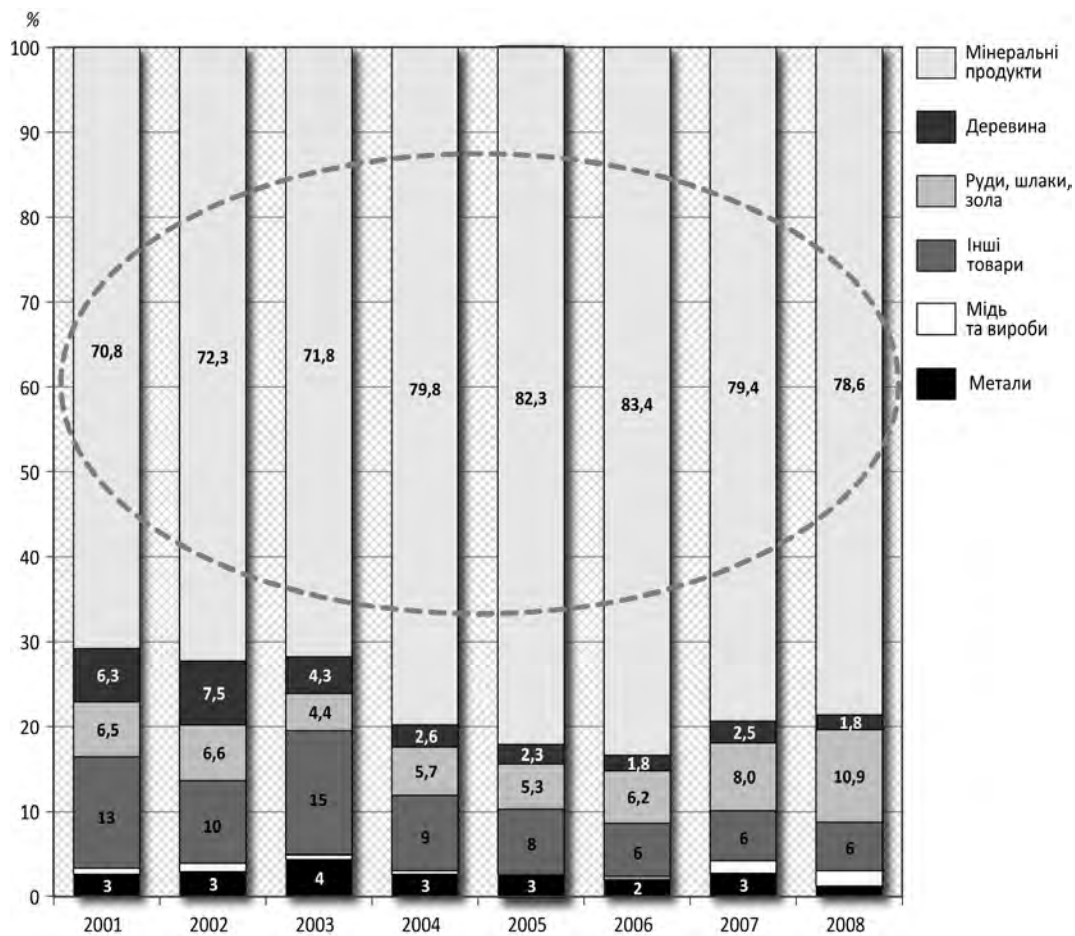

Рис. 8.15. Динаміка структури товарного експорту країн Африки в Китай

Майже половина (43 %) товарного експорту Китаю на Африканський континент є високотехнологічною продукцією (електричне та електронне обладнання, реактори, наземні транспортні засоби). Частка високотехнологічної китайської продукції, що експортується в Африку, за останні вісім років зросла майже вдвічі (рис. 8.16).

Масштабність інвестиційної експансії Китаю забезпечується загалом через високий, а за окремими сферами домінуючий рівень державної підтримки іноземного

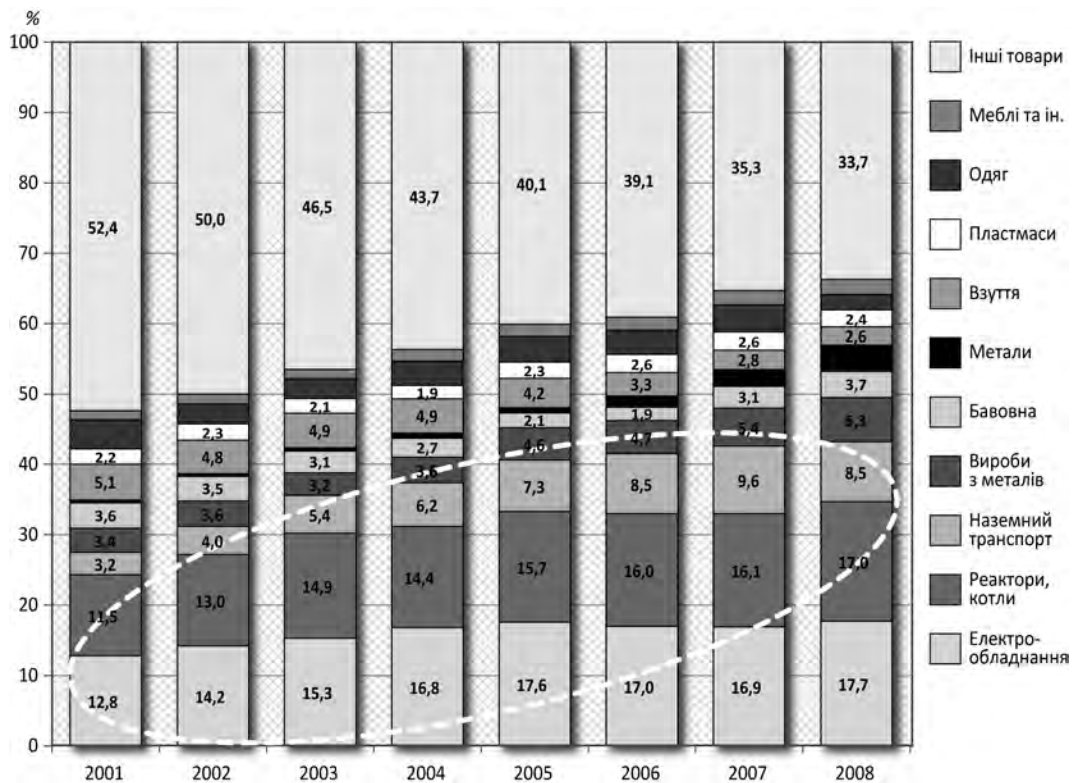

Рис. 8.16. Динаміка структури товарного експорту Китаю в Африку

інвестування. При цьому Китай змінює політику щодо стимулювання іноземних інвестицій у власну економіку. Зокрема, з 2008 р. було скасовано податкові преференції для іноземних інвесторів, тобто запроваджено однакові умови незалежно від національного походження капіталу. ПІІ в нерухомість забороняються¹.

Китай також займає лідируючі позиції у сфері захисту внутрішнього ринку та державної підтримки національних виробників. При цьому китайський внутрішній ринок є надмірно непрозорим та диференційованим за рівнем загальнодержавного та місцевого адміністрування.

В енергетичній сфері Китай здійснює амбітні проекти. Так, на початку 2009 р. було витрачено близько 50 млрд дол. США на налагодження програм із довгострокового постачання нафти в Китай з такими країнами, як Бразилія, Венесуела, Російська Федерація, Ангола, Казахстан.

У грудні 2009 р. КНР реалізувала масштабний проект відкриття газопроводу Туркменістан – Китай, який у 2013 р. транспортуватиме 40 млрд м³ центрально-азійського газу на рік (основний інвестор проекту – Китай – вклав близько 20 млрд дол. США, роботи з будівництва тривали з 2007 р.). Цей проект припиняє монополію “Газпрому” на азійському ринку газу. Водночас перелік досягнутих до-

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chinalawblog.com/2009/01/the_latest_on_foreign_direct_i.html.

мовленостей навколо економічних схем розрахунків за поставлений газ лишається непрозорим та не відомим широкому загалу. Очікується, що Китай має високі шанси розширити ринки збуту власних промислових товарів та посилити економічне лідерство через постачання відповідної продукції як часткової оплати за газ. Крім того, через побудову наземного газопроводу реалізується курс КНР на зниження залежності та вразливості безперебійного постачання ресурсів на випадок воєнного конфлікту.

Державна зернова політика КНР орієнтована на підтримку постійно високих запасів зерна у сховищах. Протягом 1990-х років КНР робила ставку на акумуляцію значних обсягів пшениці та зернових, накопичивши близько 50 % світових перехідних запасів зернових (табл. 8.2). Щоправда, останніми роками цю частку було дещо знижено.

Таблиця 8.2

Перехідні запаси пшениці та інших зернових

Показник	1998/ 1999	1999/ 2000	2000/ 2001	2001/ 2002	2002/ 2003	2003/ 2004	2004/ 2005	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010
Світові запаси, усього, <i>млн т</i>	445,4	441,9	418,5	401,6	337,4	273,6	328,9	312,6	266,5	280,1	352,6	367,4
<i>Китай</i>												
Запаси, <i>млн т</i>	221,3	227,1	194,7	162,1	126,8	89,2	76,4	71,1	76,5	79,4	102,9	110,2
Частка Китаю у світових запасах, %	49,7	51,4	46,5	40,4	37,6	32,6	23,2	22,7	28,7	28,3	29,2	30,0
Виробництво Китаю, <i>млн т</i>	253,2	251,1	213,6	216,1	221,0	210,4	230,2	245,1	267,6	268,4	285,7	276,5
Експорт, <i>млн т</i>	3,9	10,5	7,9	10,1	17,1	10,5	8,8	5,2	8,2	3,7	0,9	1,6
Імпорт, <i>млн т</i>	3,4	3,4	2,6	3,1	2,2	5,3	8,8	3,3	1,5	1,2	2,1	2,0

Протягом останніх років КНР, динамічно збільшуючи посівні площі (особливо з 2005 р.), нарощуючи внутрішнє виробництво та проводячи виважену зовнішню торгівлю зерновими, стала нетто-експортером. В умовах теперішньої світової фінансово-економічної кризи китайська влада надала широкий спектр державної підтримки власним експортерам, а для імпорту зернових у КНР встановлюються квоти.

Особливість економічної, зокрема продовольчої, політики Китаю – реалізація інвестицій в аграрний сектор у всьому світі. Особливою сферою уваги для Китаю є концентрація родючих земель, зокрема в Африці (Алжирі, Судані, Танзанії, Кенії та Уганді). При цьому Китай активно співпрацює з політичними режимами, які не підтримує світова спільнота, та залучає китайську робочу силу до відповідних проектів.

Китай безпрецедентними темпами модернізує власну фінансову інфраструктуру, яка дедалі більше орієнтується на позбавлення залежності від американських фінансових послуг. У цьому контексті слід розглядати кроки щодо створення ліквідного інструменту залучення інвестицій до власного високотехнологічного сектору, створення ринку державного боргу (коли Китай вийшов із відкритою пропозицією державних облігацій, номінованих в юанях, попит утричі перевищив пропозицію) тощо.

У співробітництві України з Китаєм слід ураховувати, що українська економіка суттєво поступається масштабами та конкурентоспроможністю, а тому для збалансованої економічної співпраці має діяти система противаг, яка б забезпечувала паритетність взаємовідносин.

За підсумками 2008 р., частка України у світовому товарному експорті майже вдвічі перевищила рівень 2000 р., а у вартісному вираженні за відповідний період зросла в 4,6 раза, хоч і залишається на незадовільно низькому рівні (0,42 % у 2008 р.) (рис. 8.17).

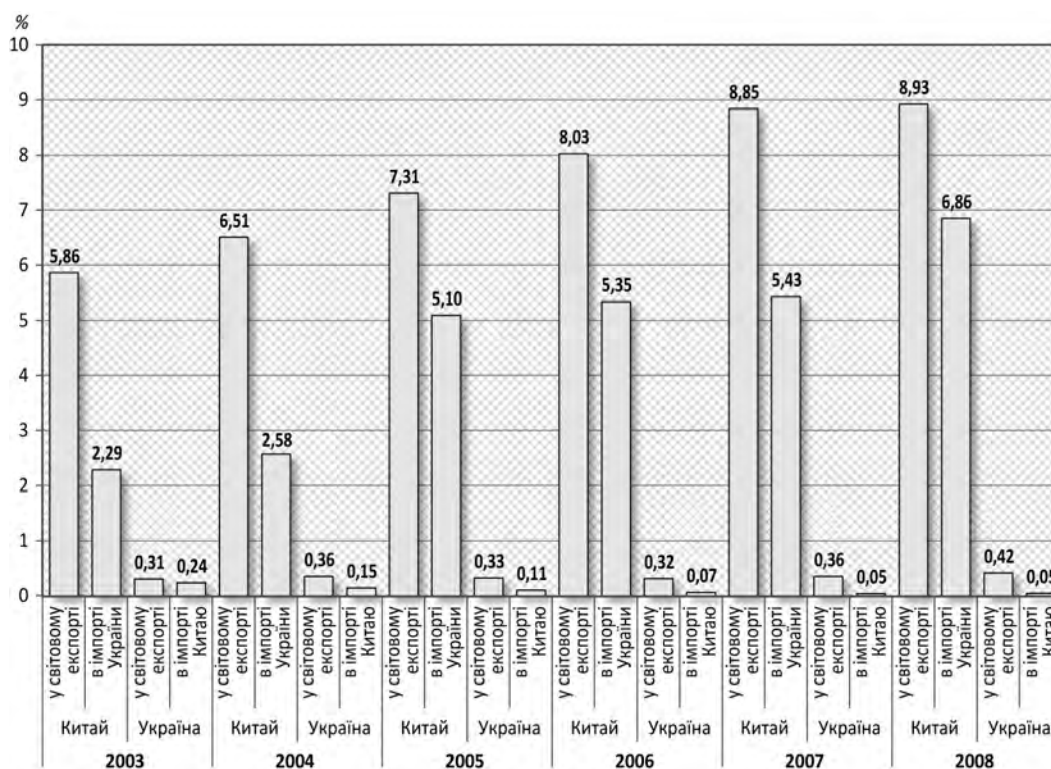

Рис. 8.17. Динаміка частки України та Китаю у світовому товарному експорті та ролі країн у двосторонній торгівлі

Джерело: дані МВФ та Державної митної служби України.

Разом із тим зберігається істотний дисбаланс товарообмінного паритету між Україною та Китаєм у двосторонній торгівлі, якому властива стійка тенденція до зростання (частка Китаю у вітчизняному імпорті у 2003 р. в 9,4 раза перевищувала частку України в імпорті Китаю, а вже у 2008 р. розрив сягнув 141,7 раза). Таким чином, частка китайських товарів в імпорті України постійно зростає (за даними 10 міс. 2009 р., відповідні товари становили 5,49 % сукупного імпорту України), натомість частка України в імпорті Китаю знижується значними темпами.

Поряд зі зменшенням ролі України для китайського імпорту у 2004–2009 рр. скорочувалася частка Китаю у структурі вітчизняного експорту (рис. 8.18).

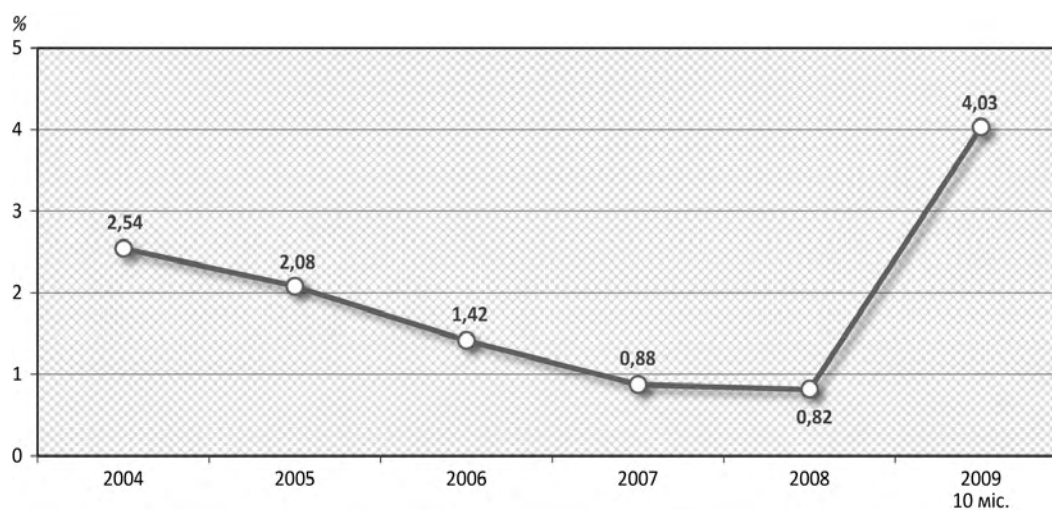

Рис. 8.18. Динаміка частки Китаю в експорті України

Різкий злам тенденцій відбувся у 2009 р., коли частка КНР у вітчизняному експорті зростає майже в п'ять разів (за результатами 10 міс. 2009 р., вартісний експорт до Китаю збільшився відносно аналогічного періоду 2008 р. у 2,6 раза). При цьому сукупний експорт України скоротився на 46,7 %.

Різкий приріст експортних поставок до Китаю у 2009 р. став можливим у результаті відновлення поставок недорогоцінних металів та виробів з них, що пов'язано з дефіцитом такої продукції на внутрішньому ринку Китаю. Відповідні товарні позиції забезпечили понад половину вітчизняного експорту до КНР (рис. 8.19).

Водночас слід відзначити нестійкість таких змін товарної структури, оскільки "лідером" товарних поставок до Китаю, як і раніше, залишаються залізні руди та концентрати (код 2601 УКТЗЕД – 33,6 % експорту до Китаю, що становить основу поставок мінеральних продуктів), а продукція металургії на тривалий час узагалі була витіснена з експорту (якщо у 2003 р. експорт металургії дорівнював 860 млн дол. США, то в 2008 р. – тільки 4 млн дол. США).

Разом з рудами та окремими видами металургійної продукції на китайський ринок Україна постачає продукцію машинобудування, зокрема певні види механічного обладнання, машин та механізмів (за підсумками 10 міс. 2009 р. – 8 %, а у 2008 р. – 12,1 %) і товари хімічної промисловості (3,1 %, проти 14,6 % у 2008 р.).

На відміну від динаміки товарного експорту України до Китаю, яка у 2009 р. характеризувалася значними позитивними коливаннями та структурними змінами, динаміка товарного імпорту зазнала суттєвого спаду (–54,3 % порівняно з 10 міс. 2008 р.) (рис. 8.20).

У розрізі товарних позицій зменшилися поставки всіх товарних груп, водночас товарна структура загалом істотно не змінилася. Структура вітчизняного попиту на китайську продукцію є значно ширшою та більш диверсифікованою (рис. 8.21).

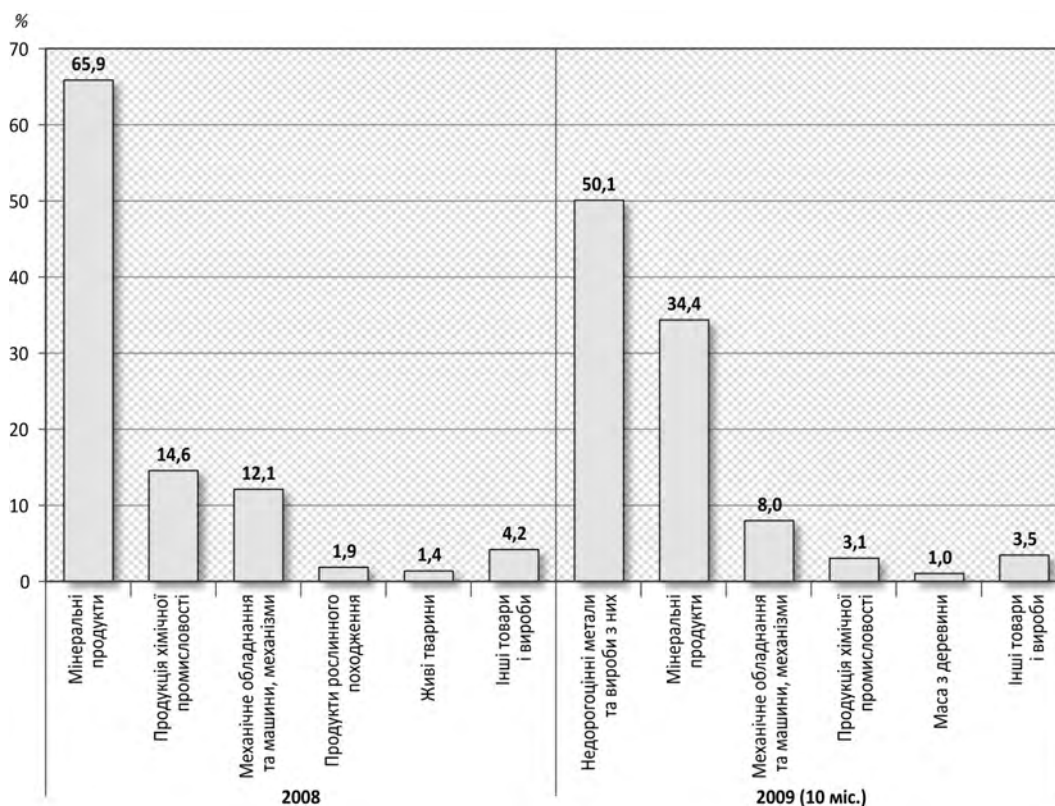

Рис. 8.19. Товарна структура експорту України в Китай

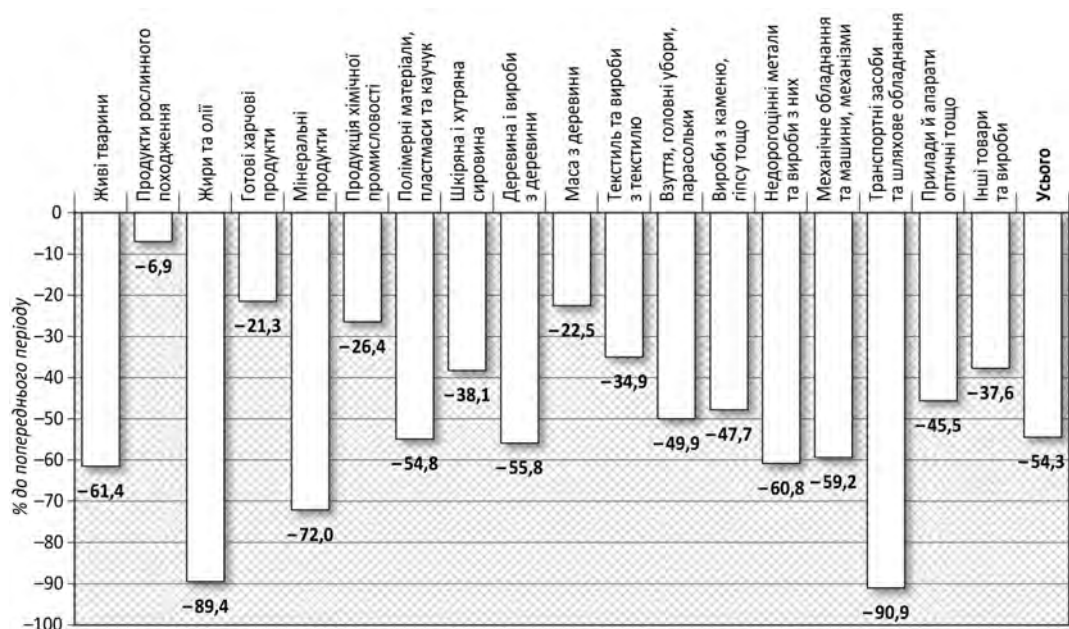

Рис. 8.20. Динаміка імпорту України з Китаю за 10 міс. 2009 р.

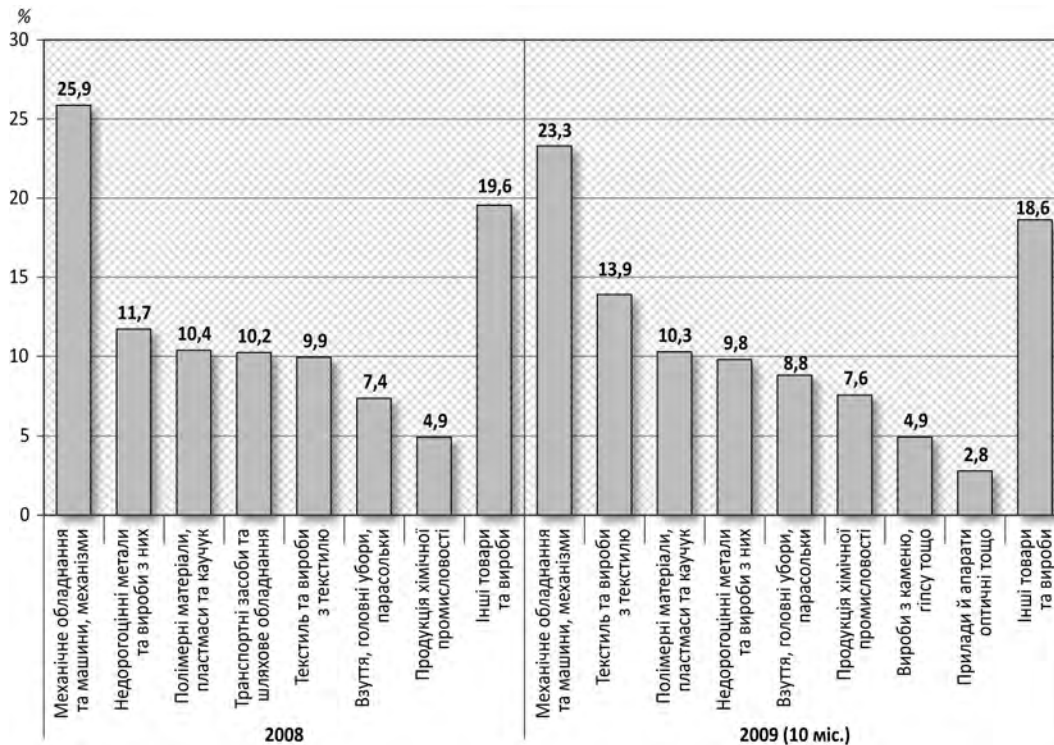

Рис. 8.21. Товарна структура імпорту України з Китаю

Основу товарного імпорту з Китаю становить продукція машинобудування (сукупно ці товарні позиції формують 28,3 % вітчизняного імпорту за підсумками 10 міс. 2009 р., у 2008 р. – 38,6 %). Слід зазначити, що на Китай припадає 8,6 % сукупного імпорту машинобудування України. У результаті скорочення вітчизняного кредитного забезпечення платоспроможного попиту суттєво зменшився імпорт транспортних засобів (з 10,2 % в імпорті у 2008 р. до 2,2 % – у 2009 р.).

Міцні позиції в імпорті з Китаю утримують текстиль та вироби з нього (у 2009 р. частка зросла до 13,9 %) та недорогоцінні метали (хоча частка скоротилася, це є тимчасовим явищем).

Торговельне співробітництво України з Китаєм на сьогодні не відповідає стратегічним національним економічним інтересам, зокрема щодо рівня технологічності товарообміну (рис. 8.22).

Ключові товарні позиції вітчизняного експорту до Китаю сформовані середньонизькотехнологічними товарами (майже 85 %), до яких належить продукція металургії (суттєво наростила поставки у поточному році). Структура імпорту не характеризується надмірною концентрацією на певному виді продукції і є доволі збалансованою, а високотехнологічні товари формують майже десяту частину китайського імпорту.

Аналогічна ситуація зі структурою товарообміну за ступенем промислової переробки товарів (рис. 8.23).

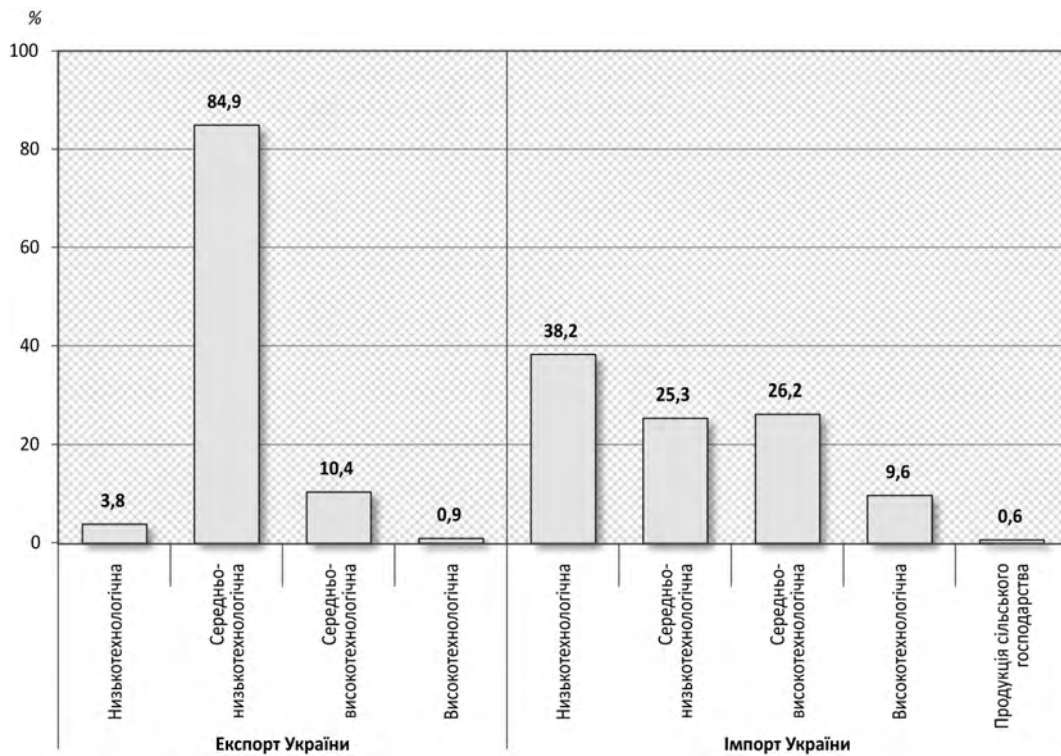

Рис. 8.22. Товарна структура експорту та імпорту в торівлі України з Китаєм за рівнем технологічності за 10 міс. 2009 р.

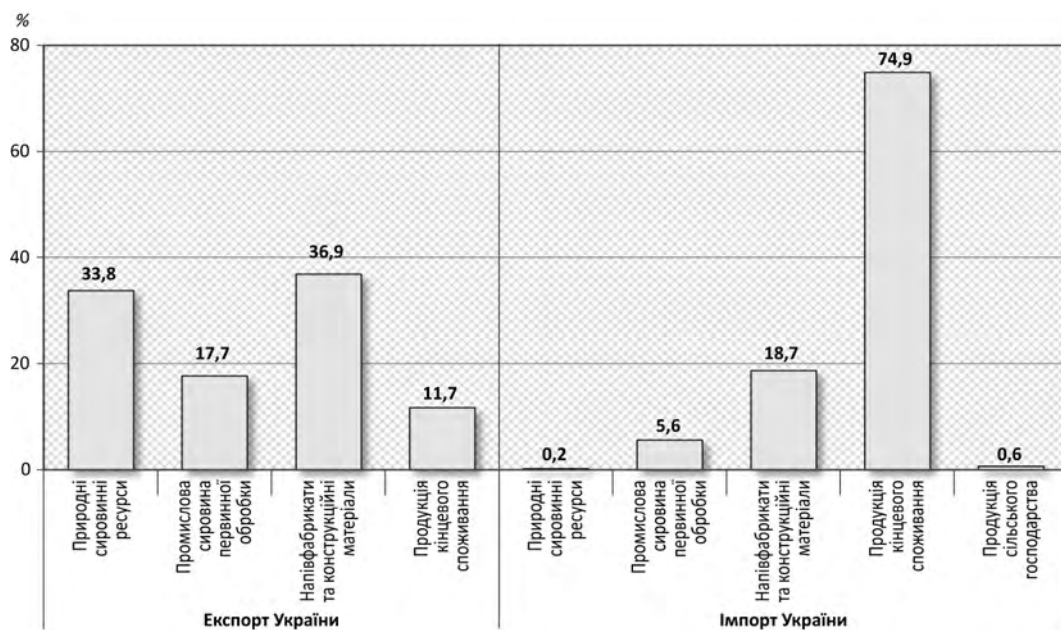

Рис. 8.23. Товарна структура експорту та імпорту в торівлі України з Китаєм за ступенем промислової переробки за 10 міс. 2009 р.

Україна активно задовольняє китайські потреби у природних сировинних ресурсах та промисловій сировині первинної переробки (за підсумками 10 міс. 2009 р., ці товари становили 51,5 % експорту України до Китаю), а решта – товари неповного виробничого циклу (тільки 11,7 % становить продукція кінцевого використання).

Водночас Україна у двосторонніх відносинах є нетто-імпортером кінцевої продукції Китаю, частка якої в імпортних поставках дорівнює майже 75 %.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що на сучасному етапі економічна експансія Китаю є ретельно спланованою державною стратегією встановлення глобального домінування, що тактично реалізується шляхом послідовного захоплення вузлових регіональних економік світу та основоутворювальних інфраструктурних ланок світових ринків. Особливість економічної експансії Китаю полягає в тому, що світова спільнота, як правило, із запізненням реагує на його дії, внаслідок чого практично неможливо обмежувати неконкурентну поведінку китайських виробників.

Отже, торговельні відносини України з Китаєм не забезпечують якісного розвитку вітчизняного експортного потенціалу, а системні проблеми з протидією китайській імпортній експансії посилюють виклики та загрози економічній безпеці України, наслідком яких є:

- втрата частини внутрішнього ринку для національних виробників;
- закріплення за національною економікою орієнтації на постачання сировини для економіки Китаю;
- втрата конкурентоспроможності національної робочої сили порівняно зі знеціненою вартістю китайської робочої сили;
- недоотримання частини комерційної вартості експортованих Україною товарів унаслідок стратегії китайських експортерів на світових ринках.

Пріоритетними напрямками збалансування економічного співробітництва з Китаєм для України мають стати:

- 1) розбудова системи стратегічного протекціонізму внутрішнього ринку;
- 2) вироблення стратегії технічного та технологічного захисту національної економіки;
- 3) превентивні заходи щодо приєднання стратегічних українських об'єктів до транснаціональних ланцюгів. Зокрема, невідкладної реалізації потребують:
 - обґрунтування посткризових механізмів розвитку конкурентоспроможності національної економіки України на 2010–2015 рр.;
 - формування та затвердження Концепції державної експортної стратегії України, спрямованої на вдосконалення законодавства у сфері державного організаційно-технічного сприяння та фінансового стимулювання підтримки національного експорту з урахуванням вимог СОТ;
 - обґрунтування модернізованої концепції розвитку внутрішнього ринку України, в якій мають передбачатися заходи щодо збалансування присутності на внутрішньому ринку вітчизняних та іноземних транснаціональних компаній;
 - розроблення та запровадження національної програми оптимізації імпортозалежності промисловості України на 2010–2015 рр. на основі технологічної модернізації.

8.9. ВИКЛИКИ СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИТАЮ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, Д. Ю. Венцовським; лютий 2010 р. Публікується вперше.

Світове експертне середовище дедалі активніше сигналізує про поглиблення диспропорцій в економіці Китаю, які створюють загрози дестабілізації світової економіки та поширення чергової хвилі світової фінансово-економічної кризи.

Протягом останніх десяти років Китай суттєво зміцнив власну роль у формуванні світового номінального ВВП. Посідаючи у 2006 р. четверте місце у світі за обсягами номінального ВВП, Китай, за оцінками МВФ, уже у 2010 р. стане другою економікою світу (рис. 8.24).

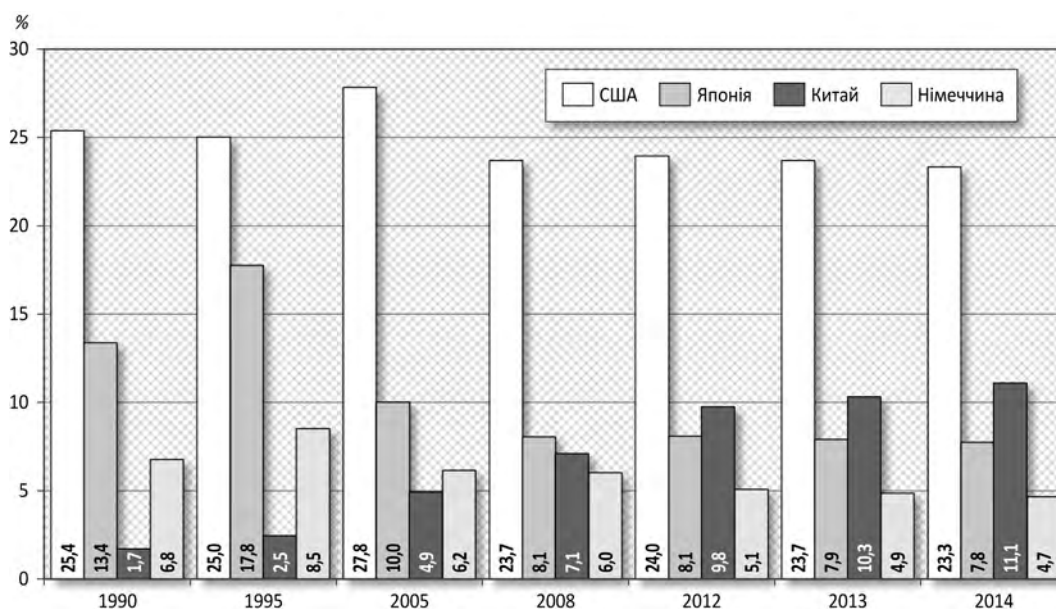

Рис. 8.24. Динаміка частки окремих країн у світовому номінальному ВВП

Джерело: 1990–2008 рр. – фактичні, 2009–2014 рр. – прогнольні дані МВФ.

Значні обсяги іноземних інвестицій в Китай з боку найрозвинутіших країн світу здебільшого спрямовувались в експортно орієнтовані галузі економіки, що загалом зумовило ключову роль товарного експорту в економічному зростанні Китаю. За останні 20 років частка експорту у ВВП Китаю зросла більш як удвічі (рис. 8.25).

Динамічний розвиток китайського експорту дав країні можливість посісти у 2007 р. друге місце у світі за обсягами товарного експорту та накопичити на сьогодні, за різними оцінками, 2,27–2,4 трлн дол. США валютних резервів. З огляду на мінімальний розрив між КНР і Німеччиною у 2008 р., уже найближчим часом Китай стане найбільшим світовим експортером (рис. 8.26).

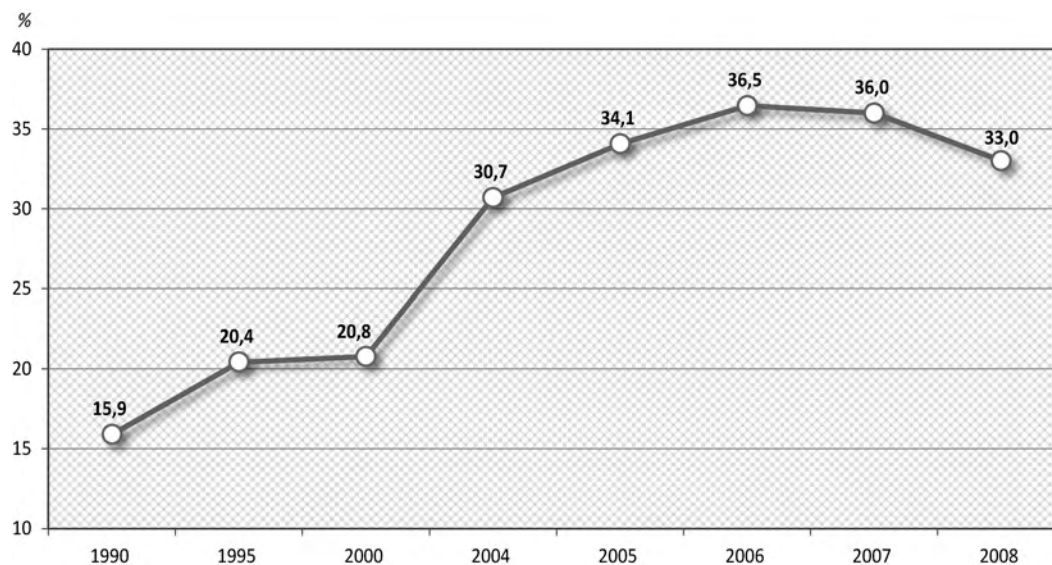

Рис. 8.25. Динаміка частки товарного експорту в номінальному ВВП Китаю

Джерело: дані МВФ.

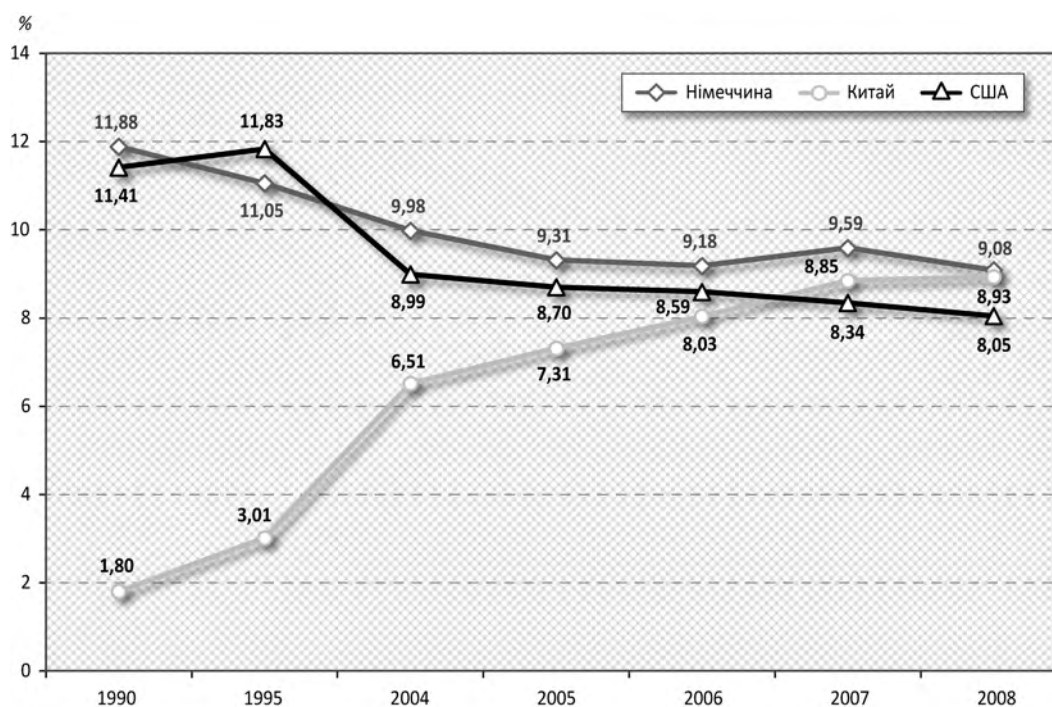

Рис. 8.26. Динаміка частки товарного експорту окремих країн у світовому експорті

Протягом останніх років Китай динамічно розширює можливості прийняття іноземних інвестицій. Так, за даними Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), у 2005–2006 рр. Китай посідав четверте місце у світі за обсягами залучених іноземних інвестицій, у 2008 р. – третє, а у 2009 р. – друге місце, залучивши протягом року понад 90 млрд дол. США.

Водночас головна загроза для світової економіки полягає в тому, що іноземних інвесторів на сьогодні цікавить лише внутрішній ринок Китаю, який останнім часом бурхливо розвивається. Зокрема, Торгова палата Німеччини зазначає, що 80 % німецьких компаній, які працюють у Китаї, готові нарощувати інвестиції через привабливість саме внутрішнього попиту. Торгова палата США в Шанхаї зазначила, що 64 % американських компаній готові збільшити інвестиції в Китай під перспективи зростання внутрішнього попиту.

Досить неоднозначним є якісний бік іноземних інвестицій у Китаї. Якщо транснаціональні компанії динамічно переносять у Китай науково-дослідницькі підрозділи (зокрема “Майкрософт”) та формують на основі його внутрішнього ринку глобальний збутовий ринок (наприклад “Проктер енд Гембл”), то решта капіталу, переважно спекулятивного, традиційно орієнтується на сферу послуг. Найпривабливішими є фінансові послуги (банківський сектор та інші фінансові установи), посередницькі послуги (в операціях з нерухомістю та біржова діяльність), а незабаром слід очікувати на стрімке піднесення сфери будівництва.

Таким чином, з одного боку, Китай стає одним з домінуючих світових наукових центрів, але з другого – у ньому накопичується критичний обсяг комерційного капіталу, що неодмінно призведе до формування значних “перегрівів” та формування “бульбашок” в окремих сферах національної економіки.

Незважаючи на досить очевидні загрози, окремі представники керівництва Китаю дотримуються думки, що сучасні тенденції розвитку економіки Китаю свідчать про поступовий відхід від трудо- та матеріаломістких сфер суспільного виробництва до високотехнологічного позиціонування у міжнародному поділі праці. Утім, невизначеною залишається перспектива цих “містких” виробництв, що свідчить про надмірні амбіції КНР.

Як одне з найпривабливіших місць для розміщення іноземних інвестицій Китай останнім часом стає ключовим експортером капіталу в інші країни. Експансія китайського інвестиційного капіталу передусім спрямована на концентрацію у власності активів, пов’язаних із сировинно-ресурсним забезпеченням (видобуток енергетичних матеріалів, кам’яного вугілля, сільське господарство тощо), серед найбільших слід виокремити інвестиційні проекти в Африці, Австралії та Середній Азії. Водночас Китай, скуповуючи відомі світові бренди, активно інвестує в розбудову збутових каналів для готової продукції, особливо слід відзначити такий напрям у США та ЄС. У найближчій перспективі Китай планує суттєво збільшити інвестиції за кордон, що зумовлюється бажанням підвищити прибутковість власних значних валютних резервів.

Необхідно констатувати, що економічна глобалізація спричинила посилення залежності загальної світової економічної динаміки, як і економік окремих країн, від ситуації в Китаї. На сьогодні міжнародні економічні організації дедалі більше сходяться на думці про вирішальну роль КНР у відновленні динаміки головних економічних центрів, які зазнали серйозних негативних наслідків фінансово-економічної кризи. Так, визначаючи характер ключових загроз світового розвитку

у 2010 р., учасники Світового економічного форуму¹ особливе місце відводять Китаю. Поряд із такими ризиками, як подальше зниження вартості активів, фіскальні кризи, провали державного регулювання та недостатні інвестиції в інфраструктуру, п'ятий рік поспіль значним ризиком для світового розвитку залишається уповільнення темпів зростання китайської економіки до рівня нижче 6 %. У контексті цього глобального ризику найбільше занепокоєння у міжнародній спільноті викликає реальна можливість стикнутися з низкою викликів, сформованих в економіці КНР, зокрема:

- сповільненням економічної динаміки, що поступово актуалізує проблему перевищення заощаджень над рівнем інвестування в Китаї;
- поступовим зниженням можливостей внутрішнього споживання компенсувати зростання експорту, що обмежує чинники підтримки економічного зростання;
- невизначеністю перспектив валютного курсу юаня в умовах нагромадження значних валютних резервів, що стримує розширення інвестування в Китай;
- значним зниженням темпів економічного зростання в КНР, що може спровокувати прояви політичної нестабільності.

У відповідь на зазначені виклики влада КНР заявила про наміри забезпечити у 2010 р. зростання економіки не менше 8 %, а промислового виробництва – на рівні 11 %. У 2010 р. очікування щодо зростання китайської економіки можуть бути більшими, зокрема МВФ прогнозує зростання на рівні 9 %, а Народний банк Китаю – 9,3 %. За оцінкою Китайського національного інституту проблем СОТ, у 2010 р. відновиться бурхливе зростання зовнішньоторговельного обороту Китаю – на 15 %, експорт зросте на 13, а імпорт – на 15 %. Обсяги роздрібного продажу збільшаться на 31 %, а інфляція становитиме 2,5 %. З метою стимулювання експорту 15 грудня 2009 р. Міністерство комерції КНР оголосило про намір з 2010 р. суттєво знизити експортне мито на близько 600 видів товарних позицій, важливих для експортно орієнтованих галузей економіки та зовнішньої торгівлі. Зокрема, під стимулююче оподаткування підпадуть такі товари, як граніт, вугілля, оптична продукція, медичні препарати.

Отже, найбільш небезпечною та, з огляду на поточні тенденції, реалістичною є загроза швидкого перегріву китайської економіки. Зокрема, про високу ймовірність перегріву попереджають представники Народного банку Китаю, оскільки стає дедалі важче стримувати динамічне зростання грошової маси (емісія за 10 міс. 2009 р. дорівнювала 31,2 млрд дол. США, що на 72,5 % більше, ніж торік). Цьому сприяє зростання обсягів роздрібного продажу, які, за повідомленням Національного статистичного бюро Китаю, у листопаді 2009 р. збільшилися на 15,8 % і вперше з початку року було зафіксовано зростання споживчих цін.

Частково визнаючи ризики перегріву економіки, голова Комісії з регулювання банківської діяльності Китаю (СВРС) Лю Мінкан заявив про запровадження обмежень щодо обсягів кредитування для деяких китайських банків у зв'язку із загрозою перегріву, особливо у сфері нерухомості. Тільки у першій половині січня 2010 р. банки активно кредитували і видали понад 1 трлн юанів (160 млрд дол.

¹ Global Risks 2010: A Global Risk Network Report // World Economic Forum. – 2010. – Jan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://members.weforum.org/pdf/globalrisk/globalrisks2010.pdf>.

США) кредитів. Загалом у 2009 р. обсяг кредитів, наданих китайськими банками, збільшився на 32 % відносно 2008 р. Комісія прогнозує зростання обсягів проблемних кредитів на 16–18 % до кінця 2010 р.

Міжнародні організації вважають, що масштабні обсяги кредитування є “пасткою” для китайської економіки. Китай поступово перебирає на себе ключові загрози розвитку та стабільності світової економіки. Кредитне стимулювання під час світової кризи, яке дало можливість зберегти авангардні позиції китайської економіки, може стати однією з головних причин наступних спадів внутрішнього виробництва та експорту.

Відповідно до запланованих обмежувальних заходів передбачається знизити обсяги наданих банківських кредитів до рівня 7,5 трлн юанів (1,1 трлн дол. США) на 2010 р., що майже на 22 % менше обсягів 2009 р. (9,6 трлн юанів, або 1,4 трлн дол. США). Запровадження обмежень стосуватиметься переважно банків, які не дотримуються нормативів резервування. Динаміка фінансового ринку Китаю на початку 2010 р., а також нарощування інфляційного потенціалу протягом останніх місяців (у листопаді 2009 р. показник інфляції становив +0,6 % до листопада 2008 р., у грудні 2009 р. – +1,9 %) змушують владу підвищувати вимоги до фінансових інституцій. Так, з 18 січня 2010 р. набирає чинності рішення про підвищення нормативів обов’язкових резервів за депозитами на 0,5 відсоткового пункту (ставки не переглядалися із середини 2008 р.). Крім того, Народний банк Китаю починає розміщувати середньострокові (строк обігу – більше одного року) векселі за підвищеними ставками. На думку експертів, такі дії підтверджують намір влади підвищити ставку рефінансування для комерційних банків (на сьогодні – 5,31 %). Окремі міжнародні експерти пов’язують заходи китайської влади саме з намаганнями вгамувати інфляцію, яка починає становити загрозу для розвитку китайської економіки. У цьому контексті можна розглядати й прогнози щодо зміцнення юаня відносно долара США на 3–5 % (з липня 2008 р. курс утримувався на рівні 6,83 юаня/дол. США). Можливі зміцнення китайського юаня та стерилізація коштів Народним банком Китаю в контексті боротьби з інфляційними процесами стимулюватимуть подорожчання експортної продукції, а також погіршення умов торгівлі з Китаєм.

На сьогодні світова економіка значно обмежена у виборі важелів та механізмів відновлення позитивної динаміки. Як показує практика, наявні антикризові програми провідних світових економічних гравців здатні лише пом’якшити наслідки кризи, але не пропонують дієвої моделі посткризового світу. Саме тому активізується орієнтація на відновлення світової економіки за рахунок розширення внутрішнього попиту в Китаї. За таких обставин роль КНР у середньостроковій перспективі лише посилюватиметься.

Разом з тим наміри уряду Китаю зберегти курс на стимулювання економіки, передусім за рахунок внутрішнього попиту, та зберегти власну політику щодо імпортерів на внутрішньому ринку, викликають занепокоєння світової спільноти. Очевидно, що така ситуація в найближчій перспективі загострюватиме торговельні суперечки. Як приклад можна навести нещодавне рішення СОТ підтримати скаргу США проти КНР з приводу примушування американських експортерів реалізовувати окремі товари на внутрішньому ринку Китаю лише через державні компанії.

Отже, усі наявні та потенційні виклики і загрози національній економіці Китаю деструктивно впливатимуть на світову економіку. Зокрема, йдеться про таке:

- орієнтація транснаціональних корпорацій на внутрішній попит Китаю посилюватиме залежність світової економічної динаміки від коливань внутрішньої китайської кон'юнктури;
- розростання внутрішнього ринку Китаю до масштабів глобального сприятиме посиленню його впливу на світову економічну систему, зокрема в частині інфляції;
- зміцнення Китаю як глобального виробника зумовить подальше згортання виробничих потужностей (відплив інвестицій) в інших країнах світу;
- динамічне збільшення надходжень до Китаю іноземних фінансових ресурсів здешевлюватиме кредитні ресурси та збільшуватиме їх доступність, що в сукупності провокуватиме значне подорожчання активів;
- загострення конкуренції у сфері розміщення вільних кредитних ресурсів сприятиме зниженню оцінки кредитних ризиків, що погіршуватиме якість сукупного кредитного портфеля;
- стрімкий розвиток кредитування у сфері нерухомості, а отже, її суттєве подорожчання, сприятиме поширенню іпотечно-будівельних "пірамід", здатних спровокувати соціально-економічну нестабільність;
- спекулятивне міжгалузеве переливання капіталу може спричинювати періодичний дефіцит ліквідності в окремих секторах економіки;
- посилюються ризики відпливу капіталу за межі країни, що негативно позначиться на стабільності економічного розвитку;
- динамічний розвиток наукового прогресу в Китаї провокуватиме витіснення інших гравців з ринків високих технологій;
- наслідком посилення торговельної експансії Китаю для багатьох країн є зростання безробіття.

У контексті зазначеного для України також актуалізуються загрози посилення китайської експансії. Зокрема, слід очікувати:

- зростання експансії капіталу з КНР до України. В умовах зниження вартості українських активів китайський капітал може суттєво поширити присутність у сферах видобутку сировини, машинобудуванні, харчовій промисловості та у сфері сільського господарства;
- посилення товарної експансії на внутрішній ринок України. Україна на сьогодні має досить обмежені ресурси для протидії китайській експансії, що зумовлено низьким рівнем захисту внутрішнього ринку та слабкими позиціями в СОТ щодо захисту власних інтересів;
- експансії робочої сили з КНР. Ліберальне ставлення України до трудової міграції сприятиме поступовому заміщенню національної робочої сили на внутрішньому ринку праці мігрантами.

З метою протидії викликам, які формуються в контексті неоднозначних наслідків інтенсивного розвитку Китаю, Україні невідкладно слід вирішити низку завдань:

- встановити граничні межі концентрації іноземного капіталу, включно з китайським, у провідних сферах національної економіки, зокрема у сфері користування земельними та природними ресурсами;

- визначити допустимі межі та критерії щодо залучення державою іноземних (зокрема експортних) кредитів, а також інших форм фінансування, від інших країн. Обмежити можливість здійснення державою іноземних запозичень лише міжнародними організаціями;
- розглянути перспективу створення постійної групи українсько-китайського економічного співробітництва. Доцільною є організація моніторингу економічної ситуації в КНР, а також її зовнішньої фінансової та товарної експансії;
- забезпечити ретельний контроль за дотриманням китайськими імпортерами передбачених процедур сертифікації та стандартизації при доступі товарів на внутрішній ринок України;
- посилити контроль за ціновою політикою китайських імпортерів на внутрішньому ринку для вчасного виявлення проявів недобросовісної конкуренції;
- розробити та запровадити державну стратегію регулювання трудової міграції в Україну.

9 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

9.1. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Матеріали до аналітичної записки Президенту України, підготовлені О. С. Власюком, В. Г. Андрійчуком, жовтень 1998 р. Публікується вперше.

Входження України до світової економіки та участь у міжнародному поділі праці є необхідною умовою перетворення її на демократичну країну з ринковим господарством. За останні кілька років відбулися зміни у складі учасників, механізмах, динаміці обсягів, географічній та товарній структурах зовнішньої торгівлі України. Визначальною мірою ці зміни зумовлені економічною кризою в Україні, здійсненням соціально-економічних перетворень у країнах з централізованим плануванням економіки, які були найбільшими торговельними партнерами колишнього СРСР, значним погіршенням умов зовнішньої торгівлі, яке сталося, не в останню чергу, внаслідок процесів у національній економіці України.

Проблеми зовнішньоекономічної інтеграції постійно залишаються в полі зору законодавчої та виконавчої влади. Верховна Рада України ухвалила закони про зовнішньоекономічну діяльність, єдиний митний тариф, іноземні інвестиції, а також низку постанов, зокрема щодо формування валютних фондів, порядку проведення бартерних операцій тощо. Ратифіковано укладені міждержавні торгово-економічні угоди з країнами СНД та багатьма високорозвинутими державами з ринковою економікою. Україна вступила до Міжнародного банку реконструкції та розвитку, а також до Міжнародного валютного фонду. Президент України підписав низку указів про регулювання бартерних операцій, запобігання експорту товарів за демпінговими цінами, формування єдиної державної політики регулювання імпорту та механізму захисту інтересів українських товаровиробників на зовнішніх ринках. На черзі – практичні кроки щодо приєднання України до ГАТТ/СОТ, умовою якого є приведення національного законодавства і механізмів регулювання товарообміну у відповідність до чинних міжнародних угод.

Хоча не все у прийнятих законах і постановах з часом виявляється життєздатним та раціональним, проте вони стали вагомим внеском у створення необхідної нормативної бази розвитку інтеграційних процесів, удосконалення державної структури управління зовнішньоекономічною діяльністю. Як наслідок проведених реформ найбільш істотними виявилися зрушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності: послідовне зниження субсидювання централізованого імпорту та відмова від нього взагалі, встановлення нового тарифного режиму

та його неодноразове вдосконалення, скасування державної монополії зовнішньої торгівлі, зміна порядку реєстрації учасників зовнішньоекономічної діяльності, лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків та валютообмінних операцій, формування розвинутого валютного ринку. Серед головних здобутків економічних реформ слід назвати руйнування "залізної завіси" у зовнішньоекономічних зв'язках України, покладення краю штучній ізольованості української економіки.

У найближчі роки мають розширитися можливості для співробітництва України з іншими країнами. Однак у практичній реалізації цих можливостей Україна зазнає істотних труднощів. Частина з них має внутрішній характер і впливає насамперед з необхідності відновлення традиційної і створення сучасної експортної бази в країні. Інші мають зовнішній характер і є (або будуть) результатом особливостей сучасного й майбутнього господарського розвитку та торговельної політики країн світу.

У контексті процесів економічної інтеграції на особливу увагу заслуговують такі аспекти економічної безпеки України:

- 1) потенціал конкурентоспроможності основної частини експорту та перспективи його зміни;
- 2) модель інтеграції у світову економіку, яка береться за основу під час формування зовнішньоекономічної політики;
- 3) кон'юнктура світових товарних ринків та здатність національних виробників і посередників адаптуватися до її зміни.

1. Проблема конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світових товарних ринках вимагає розгляду товарної структури експорту та його географічної орієнтації з позицій фактора часу (у тактичному і стратегічному аспектах). Проведений аналіз товарної структури експорту свідчить, що нарощування обсягів експорту має нетривкий характер і в довгостроковому періоді є загроза зниження конкурентоспроможності експортних галузей. Якщо у світовій торгівлі питома вага палива, мінералів, металів та інших первинних товарів знизилася до 20–30 %, то в українському експорті їхня частка, навпаки, останніми роками перевищує 70 %.

Водночас детальніший аналіз окремих груп товарів експортної номенклатури виявляє структурні зрушення у бік збільшення питомої ваги в експорті складної технічної продукції, продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини, палива мінерального та мінеральних добрив, а також неблагородних металів і виробів з них.

Оцінка потенціалу конкурентоспроможності українських товаровиробників показує мінімальні можливості закріплення експортерів сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів на ринках промислово розвинутих країн (ПРК). Це зумовлено як усуненням України від правонаступництва щодо використання закордонної інфраструктури зовнішньоторговельних фірм колишнього СРСР, так і неконкурентоспроможністю перероблених готових продуктів, зокрема з погляду нецінових факторів (якості, упакування, рекламування і стимулювання продажу тощо). Звужуються також можливості використання цінового фактора внаслідок необхідності значних інвестицій у перспективні галузі агропромислового комплексу за надвисокої ціни капіталу, а також неможливості державної підтримки українських товаровиробників у обсягах, характерних для провідних держав – виробників сільськогосподарської продукції.

Стосовно продукції хімії та нафтохімії, металургії, виробництва будівельних матеріалів тощо, то їх конкурентоспроможність навіть у середньостроковій перспективі також зазнає несприятливого впливу названих чинників, до того ж підсиленого гостротою проблеми модернізації виробничого апарату металургійної, машино- і приладобудівної, хімічної та нафтохімічної галузей, ступінь зношеності основних фондів яких перевищує 80 %.

З огляду на значну частку витрат на паливно-енергетичні, сировинні та трудові ресурси в її загальній структурі, яка становить 80–84 %, та різке зростання витрат на усунення наслідків і причин екологічної кризи (більшість з експортоспроможних виробників одночасно є екологонебезпечними), ймовірність стрімкого прискорення динаміки вирівнювання внутрішніх і зовнішньоторговельних цін є досить високою.

Тим часом у світовій торгівлі за останні 10 років значення цінового фактора конкурентоспроможності для продовольчих, сировинних товарів, мінерального палива і сирової нафти стабільно знижується відносно товарів з високим вмістом доданої вартості.

Висловлені міркування щодо вирівнювання цін стосуються і продукції з високим вмістом доданої вартості, конкурентоспроможність якої сьогодні визначається переважно ціновим фактором і орієнтацією на технологічно пов'язані ринки країн США.

Отже, необхідна переорієнтація українського експорту на користь особливих груп товарів (робіт, послуг), ресурси конкурентоспроможності яких органічно властиві економічній, соціальній та природно-географічній системам України і зумовлені об'єктивними перевагами цих систем, менше залежать від цінового фактора і саме тому є потенційно конкурентоспроможними в стратегічній перспективі.

Слід зауважити, що використання потенціалу експорту в цьому напрямі стримується невизначеністю моделі інтеграції економіки України у світове господарство та нечіткістю зовнішньоекономічної політики держави загалом.

2. Вибір моделі “глобальної” інтеграції з трьох апробованих світовою практикою (глобальної або тотальної, територіальної або регіональної, секторальної або галузевої), зроблений у формі так званої лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків 1992–1993 рр., призвів до значних втрат для економіки, оцінка яких ще підлягає вивченню. Для України така модель є неприйнятною у зв'язку з нестабільністю соціально-економічної системи в умовах перехідної економіки та політичного й економічного тиску з боку інших держав.

Найперспективнішим в умовах перехідної економіки в нашій державі є застосування секторально-регіональної (галузево-територіальної) моделі. Її реалізація повинна базуватися на глибоких дослідженнях потенційної і фактичної конкурентоспроможності галузей виробництва на світових ринках товарів (послуг, робіт), а також регіоналізації зовнішньоекономічної політики з максимальною і всебічною підтримкою держави.

Необхідною умовою ефективною розбудови такої моделі є забезпечення системної узгодженості під час розроблення та реалізації фінансової, податкової, інвестиційної, структурної, промислової, аграрної, науково-технічної та інших складових економічної політики держави, спрямованих на вирішення стратегічних завдань зовнішньоекономічного розвитку. Важливого значення при цьому набувають впровадження наукових і технологічних розробок, залучення іноземного

капіталу, а також розвиток міжнародної кооперації в галузі науки, техніки і виробництва. Комплексна реалізація цих заходів має закласти основи формування експортної спеціалізації України, орієнтованої на збільшення обсягів і диверсифікацію збуту готової продукції та послуг, включно з інформаційними, будівельно-монтажними, проектно-конструкторськими, науково-дослідними роботами, педагогічними, медичними та іншими послугами. “Ланцюгова реакція” експортної експансії повинна починатися з розбудови інфраструктури зовнішньої торгівлі.

3. Визначальною особливістю сучасного етапу розвитку світової торгівлі є, попри декларації про “лібералізацію” умов торгівлі, монополізація та концентрація – явна чи прихована. Формами явної концентрації і монополізації виробничо-торговельної діяльності є багатонаціональні корпорації та зосередження торговельного обороту в національних торговельних компаніях. Прихованими формами монополізації міжнародної торгівлі є пов’язані з нею вивезення капіталів, передання технологій і особливо міжнародний маркетинг як засіб забезпечення конкурентних переваг ще на етапі мобілізації фінансових ресурсів для проектування нових видів продукції.

Уже сьогодні можна зробити висновок про встановлення контролю над українським зовнішньоторговельним оборотом з боку іноземних торговельних компаній і корпорацій, створених переважно в середині 80-х на початку 90-х років ХХ ст. Не аналізуючи кримінальні аспекти діяльності цих іноземних посередників, зауважимо, що інтенсифікація ними українського експорту за сучасної його структури містить реальну загрозу зниження технологічного рівня національної економіки, примітивізації її галузевої структури.

Вибір структури експорту повинен базуватися на додержанні рівня мінімально допустимої ефективності вивезення та на оцінці рівня насиченості внутрішнього і зарубіжних ринків конкретними видами товарів з метою забезпечення вигідних умов товарообміну. Державну експортну політику слід орієнтувати на недопущення значних втрат у збуті продукції на традиційних ринках та географічну диверсифікацію експорту за рахунок освоєння нових регіональних ринків.

У прагненні до підвищення ефективності зовнішньої торгівлі та входження у світову систему поділу праці, умовою якого є приєднання до ГАТТ/СОТ, Україна не може обмежуватися зовнішньоекономічними контактами з вузьким колом торговельних партнерів. Інтереси національної економічної безпеки, розвитку експортного потенціалу та підвищення ефективності зовнішньої торгівлі вимагають співробітництва з країнами, які можуть входити до складу різних регіональних економічних угруповань.

За економічних труднощів вибір пріоритетів розвитку експорту пов’язаний із прагматичним підходом до оцінки можливостей та умов збуту вітчизняних товарів та послуг, насамперед продукції традиційного українського експорту, з урахуванням прогнозованих змін у кон’юктурі конкретних регіональних товарних ринків.

На етапах кризи та стабілізації необхідно створити економічні та матеріально-технічні передумови для вирішення перспективних завдань, пов’язаних не тільки з географічною, а й з товарною диверсифікацією експорту на основі відповідних змін у структурі та матеріально-технічній базі виробництва.

Розвиток експортних поставок до країн Європейського Союзу найближчими роками пов’язаний з реалізацією Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом, а також Тимчасової угоди між Європейським

Союзом та Україною про торгівлю і питання, пов'язані з торгівлею. Вони відкривають можливості розширення торгівлі з країнами ЄС текстилем і сільськогосподарською продукцією, збільшення експорту української сталі.

Для реалізації експортних можливостей, які випливають з укладених угод, набуття в перспективі статусу асоційованого члена ЄС та вільного доступу на цей регіональний ринок слід підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції та рівень її сертифікації відповідно до вимог ЄС.

Заслуговує на увагу використання на взаємовигідних умовах можливостей розвитку збутової кооперації, а також входження до міжнародних корпорацій (за умови виходу на ринки третіх країн) для освоєння виробництва технічно складних і капіталомістких виробів у пріоритетних напрямках структурної перебудови.

Насамперед у відносинах з найбільш розвинутими країнами треба докласти зусилля, спрямовані на участь у міжнаціональних та транснаціональних спільних науково-технічних дослідженнях з проблем, пов'язаних з пріоритетними напрямками структурної перебудови економіки.

У період економічних труднощів на особливу увагу заслуговують заходи щодо встановлення в нових економічних умовах взаємовигідних торговельних і виробничих зв'язків з країнами Центральної Європи, особливо у напрямі міжнародної спеціалізації та кооперування в залізорудній і марганцеворудній промисловості, транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, металургії, хімічній і легкій промисловості, приладобудуванні.

Вирішенню цих проблем сприятиме розрахований на перспективу курс на взаємовигідне відновлення науково-технічного співробітництва з питань одержання нових матеріалів та технологій їх оброблення, запровадження досягнень фізики низьких температур, біотехнологій, ядерної фізики тощо. Розвиток та поглиблення цих контактів, орієнтованих на впровадження у виробництво спільних науково-технічних досягнень, полегшить вихід на ринки ЄС на основі збутової кооперації та створення міжнародних корпорацій.

Взаємовигідними за певних умов можуть стати пожвавлення прикордонної торгівлі, участь у спільних конверсійних програмах, створення та скоординований розвиток вільних економічних зон різного типу та призначення.

В умовах економічного пожвавлення пріоритетного значення набуде співробітництво у розвитку транс'європейської транспортної системи.

Розширення співробітництва з причорноморськими державами, регіональне об'єднання яких проходить стадію становлення, дасть вагомий економічний ефект у більш віддаленій перспективі. Цьому сприятиме взаємовигідне зниження митних бар'єрів у результаті укладення та реалізації угоди про режим прибережної торгівлі, створення прибережних економічних зон та ефективної системи взаєморозрахунків.

Заслуговує на увагу також використання можливостей розвитку придунайської торгівлі.

Експортну політику щодо Греції як члена ЄС, на нашу думку, бажано орієнтувати на нарощування експортних можливостей вітчизняного суднобудування.

Слід активізувати зовнішньоекономічні зв'язки з Туреччиною за рахунок реалізації спільних проектів щодо розвитку транспортної інфраструктури для використання альтернативних джерел надходження нафтопродуктів та інших сировинних ресурсів.

9.2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗРОБЛЕННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ДОВГОСТРОКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Пропозиції робочій групі з підготовки проектів міждержавних договорів і програм довгострокового економічного співробітництва України з країнами СНД, яка утворена розпорядженням Президента України від 27.10.1999 № 275/99-рп; лютий 2000 р. Публікується вперше.

Головною метою діяльності Співдружності Незалежних Держав протягом усього періоду існування було намагання забезпечити інституційне оформлення економічних відносин, які існували між республіками колишнього СРСР та були об'єктивно зумовлені особливостями розвитку їхніх економічних систем. У зв'язку з цим діяльність СНД, безперечно, пом'якшує вплив розпаду СРСР як чинника загострення трансформаційної кризи.

Водночас, через наявність значної кількості нерозв'язаних суперечностей, потенціал СНД може бути використаний не повною мірою. Намагання використати Співдружність як засіб політичного тиску викликали обережне ставлення до СНД з боку деяких держав, зокрема й України. На нашу думку, СНД має значні перспективи розвитку, але реалізовані вони можуть бути лише в разі здійснення певних ідеологічних змін.

У зв'язку з цим розвиток програм довгострокової економічної співпраці з окремими країнами колишнього СРСР видається ефективним способом уникнення суперечностей, що виникають у межах СНД як більш широкого інтеграційного об'єднання, при використанні позитивного потенціалу такої інтеграції. В основу укладення довгострокових програм має бути покладена модель економічного співробітництва, що ґрунтується на подальшій економічній інтеграції за збереження політичної незалежності країн.

Разом з тим необхідно усвідомлювати, що не може бути й мови про повне повернення до старої системи економічних взаємозв'язків. Цілеспрямована політика створення нової їх системи, безумовно, повинна враховувати реалії, що склалися, та орієнтуватись на формування сучасних ефективних і динамічних економічних структур. Конкретні кроки в цьому напрямі повинні здійснюватись з мікрорівня – підприємствами різних секторів економіки, які мають ініціативно вирішувати, наскільки запровадження певних інтеграційних форм є економічно вигідним та обґрунтованим. Межі економічної інтеграції визначаються тим, наскільки така інтеграція сприяє зниженню транзакційних витрат у відносинах економічних суб'єктів.

Для створення довгострокових програм насамперед потрібно детально проаналізувати колишню систему міжреспубліканських зв'язків, дослідити механізми їхнього впливу на макроекономічні показники кожної з республік, врахувати фактори, що виникали в пострадянські часи. Першим кроком до реалізації цього завдання є комплексний прогноз економічного розвитку країн СНД, який дав би змогу визначити оптимальну систему розвитку міждержавних відносин. Такий прогноз може стати інформаційною базою для складання програм економічного співробітництва.

Завданнями таких програм мають стати:

- створення умов для взаємовигідних торговельних та інших економічних відносин України з державами СНД;

- зближення їхніх ринків товарів, послуг, робочої сили; забезпечення умов для взаємного інвестування та утворення транснаціональних фінансово-промислових комплексів;
- поживлення прикордонних економічних відносин (щодо Білорусі, Росії та Молдови);
- формування надійної системи страхування взаємних торговельних, кредитних та інвестиційних ризиків;
- створення умов для здійснення контактів недержавних економічних організацій, ділових союзів та окремих підприємств;
- запровадження дієвої системи забезпечення безпеки економічних відносин, системи продукування та поширення інформації, необхідної для розвитку взаємовигідних економічних відносин.

Зближення основних напрямів економічних реформ та розвиток економічного співробітництва, з огляду на схожість трансформаційних проблем, що характерні для всіх країн колишнього СРСР, дають можливість підвищити потенціал вирішення цих проблем, здійснювати маневри ресурсами та узгоджувати в часі заходи економічної політики, які зазнають істотного впливу з боку каналів “відкритості” національних економік. Завданнями такого співробітництва мають стати:

- формування та розвиток нових економічних зв’язків, побудованих на спільному використанні прогресивних технологій і технічних рішень;
- розвиток кооперації у виробництві технічно складних і капіталомістких виробів, орієнтованої на реалізацію продукції як на ринках країн – членів Угоди, так і на зовнішніх ринках;
- створення на взаємовигідних умовах транснаціональних і міжнаціональних корпорацій у пріоритетних галузях, сферах і видах науково-технічної діяльності, виробництва та експорту;
- сприяння експорту українського капіталу на вигідних для держави умовах;
- спрощення процесу переміщення капіталів та певне зниження його дефіциту;
- збільшення потенціалу банківської системи та інших фінансових установ, утворення спільних фінансових, страхових інституцій тощо для концентрації зусиль на розв’язанні завдань, які становлять спільний інтерес;
- сприяння налагодженню інформаційного, консультативного та маркетингового забезпечення експортерів та інших національних товаровиробників;
- проведення спільних наукових, науково-технічних, економічних, маркетингових та інших досліджень у сферах, які становлять спільний інтерес;
- створення системи правового супроводу міждержавних економічних відносин, правового захисту членів угоди з третіми країнами.

Слід, однак, звернути увагу на те, що економічне співробітництво може стати чинником вимивання національних капіталів з країни, переходу фінансового контролю до іноземного капіталу, обмеження самостійності економічної політики держави тощо. Важливо усвідомлювати, що складові економічної тактики держави – процентна, валютна, митна політика тощо є водночас елементами структурної стратегії держави. Отже, у разі різних пріоритетів структурної перебудови країн-партнерів тенденція до уніфікації цих складових може стати на заваді вирішенню стратегічних завдань української держави.

У сфері торговельних відносин програми повинні спрямовуватися на перетворення зовнішньоторговельної сфери з дестабілізуючого фактора економічного

розвитку на інструмент макроекономічної стабілізації. Для забезпечення такого перетворення необхідний перехід від “здобування” вільно конвертованої валюти будь-якою ціною, включно з надмірним експортом, який стимулює зростання ввезення на не вигідних для економічних інтересів держави умовах, до суттєвого поліпшення структури та ефективності товарообміну.

Для цього зовнішня торгівля має орієнтуватися на реалізацію таких пріоритетних завдань:

- якнайскоріший вихід економіки з кризового стану та макроекономічна стабілізація;
- зниження витрат в українській економіці за рахунок зменшення транзакційних витрат під час проведення зовнішньоекономічних операцій;
- приведення структури імпорту у відповідність до потреб збереження та розвитку виробничого, науково-технічного і технологічного потенціалів, вихід економіки з кризового стану та структурна перебудова народногосподарського комплексу в умовах нестачі інвестицій;
- стимулювання експортного виробництва, підвищення конкурентоспроможності національних виробництв, об'єднання зусиль для конкуренції на зовнішніх ринках;
- збереження виробничого, науково-технічного, інтелектуального і культурного потенціалу як основних умов виходу з кризи і забезпечення подальшого економічного розвитку;
- зміцнення економічної безпеки держави на основі зменшення її ресурсної, фінансової і технологічної залежності, диверсифікації експорту та імпорту і підвищення ефективності зовнішньоторговельних зв'язків;
- сприяння структурній перебудові народного господарства в умовах гострої нестачі інвестицій та обмежених можливостей для економічного маневрування.

Заслужує на увагу використання потенціалу надання сусіднім державам транспортних та експедиційних послуг при здійсненні вантажоперевезень через територію України.

Водночас є низка загроз, які можуть виникнути внаслідок лібералізації торговельних відносин України з партнером по довгостроковій програмі. Серед них – збільшення зовнішнього боргу країни, зростання імпорту для забезпечення експортних виробництв або деформації структури зовнішньої торгівлі та пов'язане з цим загальне погіршення платіжного балансу, зменшення географічної та товарної диверсифікації зовнішньої торгівлі, а отже, підвищення економічної залежності країни, відсутність стимулів для приведення виробництв у відповідність до світових стандартів і консервування старих технологій тощо.

9.3. ПРОБЛЕМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВСТУПОМ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

Виступ О. С. Власюка на науково-практичній конференції “Перспективи та проблеми участі України в Світовій організації торгівлі у контексті економічної безпеки”; Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки при РНБО України; м. Київ, 15 лют. 2002 р. Публікується вперше.

Важливою запорукою розвитку зовнішньої торгівлі є те, що Україна нині активно здійснює кроки в напрямі поступової реалізації вимог Світової організації торгівлі. Це означає, що кодекси і конвенції, розроблені в межах СОТ, со-

годні повинні визначати національні правила і норми регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Безумовно, СОТ – це рух у прогресивному напрямі, але не варто сподіватися, що кодекси і конвенції СОТ бездоганні, однаково придатні і для тих країн, що мають розвинуту економіку, і для тих, що лише стали на шлях перехідної економіки або подолання кризи. З допомогою СОТ, з одного боку, вирішується велике коло питань, а з другого – у взаємовідносинах між країнами нарастають нові проблеми і суперечності. СОТ – не лише переваги, а й певні проблеми для країн світу. Це стосується і економіки України.

Щоб уникнути негативного впливу СОТ на розвиток експортно-імпортних відносин, необхідно насамперед систематизувати структуру і зміст самих генеральних угод, а також класифікувати їхні положення, що здебільшого не побудовані за єдиною хронологічною і методичною схемою і містять багато чинників, які можуть завдати шкоди.

СОТ негативно ставиться до таких державних заходів, як стимулювання виробництва шляхом податкових пільг, програм регіонального розвитку і допомоги. Ці заходи не дозволяється використовувати, коли це призводить до дискримінації країн – учасниць угоди.

Захист інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності вимагає дотримання таких принципів: товарам іноземного виробництва у частині внутрішнього оподаткування, технічних та інших норм, що визначають їх застосування, має бути забезпечений національний режим торгівлі; технічні та інші норми і стандарти не повинні розроблятися і прийматися з метою створення перешкод на шляху світової торгівлі; особливості оформлення товарів за контрактами не повинні стримувати проведення експортно-імпортних операцій і перешкоджати їм.

Для ефективного функціонування в межах СОТ необхідно, щоб національне законодавство України та його нормативна база точно відповідали вимогам і положенням, а також Конвенції та додаткам, розробленим і прийнятим СОТ. Водночас варто зауважити, що реально захистити інтереси товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності можна лише за умови досконалого опрацювання необхідної нормативної бази законодавчих актів.

У СОТ важелі регулювання зовнішньої торгівлі текстуально викладені у формі, що дуже нагадує реляцію, тобто складений без чіткої послідовності опис у варіанті “від – до” або “більше – менше”. Це дещо “девальвує” позитивні надбання СОТ, оскільки значно ускладнює уявлення про процеси і техніку визначення цифрових значень стосовно кількісного виміру тих чи інших явищ. Бажано, щоб у СОТ простежувалася цілісність методики щодо заходів, спрямованих на захист інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності. Доцільно, щоб виявлялися тенденції поступового розширення принципу рівності всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності, як вітчизняних, так і закордонних.

Нині світова торгівля стала на шлях лібералізації за умов великої різноманітності вишуканих протекціоністських перешкод. Світові органи, що мають контролювати дотримання умов реалізації СОТ, у багатьох випадках не підготовлені до протидії недобросовісній конкуренції і застосуванню непрямих тарифів, що завдає шкоди національним товаровиробникам. Так само шкодить національним товаровиробникам пряме кредитування експорту, а також використання з боку іноземних партнерів менш помітних, а часто і повністю замаскованих форм субсидій.

Захист внутрішнього ринку ускладнюється і тим, що зовнішньоекономічна діяльність недостатньо прозора. Сьогодні не всі країни світу застосовують єдину методологію щодо міжнародної статистики, гармонізації системи опису і кодування товарів, митної номенклатури. Тому іноземні партнери мають можливість використовувати замасковані заходи підтримки окремих груп товарів і так завдавати втрат вітчизняним товаровиробникам. Є підстави стверджувати, що загальний курс на лібералізацію світової торгівлі у багатьох випадках уміло узгоджується з оновленими заходами протекціонізму.

При переході до режиму вільної торгівлі, що вимагається умовами СОТ, необхідно, щоб власні товаровиробники були здатні витримувати іноземну конкуренцію і долати протекціоністські митні перешкоди в країнах – партнерах по торгівлі.

Для захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності з методичного погляду слід визначити техніку обрахування низки специфічних показників. Серед них – рівень захисту внутрішнього ринку або відношення компенсаційних платежів до ціни світового ринку. Важливим для захисту інтересів товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності є також визначення рівня субсидування (підтримки) експорту товарів як відношення субсидій до цін світового ринку.

З метою ефективнішого захисту інтересів товаровиробників на внутрішньому та зовнішньому ринках за умови застосування режиму СОТ необхідно реалізувати механізм, що передбачає як протекціонізм, так і лібералізацію. І перше, і друге має перспективу для підвищення рівня захисту інтересів власних товаровиробників, якщо заходи узгоджуватимуться зі світовою практикою.

Зниження рівня субсидування відкриває можливості для поступового руху в напрямі “режиму вільної торгівлі”, а збільшення абсолютних значень компенсаційних платежів достатньо захищає інтереси товаровиробників. При цьому запровадження механізму збільшення компенсаційних платежів на початковому етапі застосування вимог СОТ не відкидає їх обмеження в перспективі. Спершу доцільно вирівняти в економічному розумінні умови зовнішньої торгівлі і так створити для неї своєрідні міжнародні стандарти. Зовнішня торгівля повинна максимально орієнтуватися на оптимізацію лібералізації і протекціоністських заходів.

Застосування компенсаційних платежів та субсидій на внутрішньому і зовнішньому ринках сприятиме зміцненню гарантій у своєчасних розрахунках із поставання товарів з України для іноземних партнерів. Із використанням механізму субсидування товарів підвищується конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світовому ринку. Компенсаційні платежі забезпечують стабільність внутрішнього ринку. При цьому важливо те, що функціонування компенсаційних платежів та субсидій у рамках єдиного механізму цілком відповідає вимогам СОТ щодо конвертації нетарифних обмежень у тарифні еквіваленти.

Без участі в СОТ у сучасних умовах неможливо повною мірою використати переваги світової торгівлі та гарантувати власним товаровиробникам ті умови доступу на світові ринки, які мають іноземні партнери. Особливо складно досягти цього, коли Україна за показниками конкурентоспроможності поступається іншим країнам.

З огляду на переваги, які надає членство в Угоді, не варто забувати, що вона накладає і широкий перелік зобов'язань. Щоб уникнути шкоди і здобути вигоди від застосування режиму СОТ, потрібно мати досконалу систему захисту інтересів

товаровиробників у зовнішньоекономічній діяльності. При цьому за кожним конкретним видом продукції, важливим для національного виробника, система захисту повинна бути індивідуальною.

9.4. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЧЛЕНСТВА УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

Виступ О. С. Власюка на парламентських слуханнях про стан підготовки до вступу України до Світової організації торгівлі; м. Київ, 19 берез. 2003 р. Публікується вперше.

Членство України у Світовій організації торгівлі насамперед слід розглядати як інструмент реалізації довгострокових завдань економічного розвитку. Це не панацея, яка одразу вирішить проблеми деформації розвитку української зовнішньої торгівлі, проте вступ до СОТ створює *потенційну* можливість для нарощування присутності українських виробників на світових ринках, реалізації їх активних експортних стратегій. Слід усвідомлювати, що сьогодні розвиткові українського експорту заважає низка структурних проблем, які перешкоджають здобуттю очікуваних переваг від вступу до СОТ:

- нерозвинутість експортного потенціалу. На сьогодні можливості зниження цін практично вичерпали себе, а підвищення якості продукції неможливе без розгортання активних інвестиційних та інноваційних процесів. Не варто забувати також про нерозвинутість інфраструктури організаційно-правової, інформаційної, фінансової підтримки і супроводу діяльності експортерів;
- несприятливий інвестиційний клімат, недостатні обсяги інвестицій у технологічне та організаційне оновлення українських підприємств, що ускладнює підвищення їхньої конкурентоспроможності та освоєння нових ринків;
- несумісність більшості українських національних і міжнародних стандартів, що суттєво обмежує можливості виходу української продукції на зовнішні ринки. На кінець 2002 р., за даними Державного комітету України з питань технічного регулювання і споживчої політики, з 1560 стандартів ISO, IEC, EN, які діють у галузі машинобудування, в Україні було прийнято лише 9,4 %;
- неналежний досвід в обстоюванні позицій українських виробників у антидемпінгових процесах, брак коштів, необхідних для їх успішного ведення;
- непривабливий імідж України, сформований численними негативними, часто необ'єктивними, публікаціями в зарубіжних засобах масової інформації.

Отже, позитивний ефект від вступу України до СОТ у вигляді розширення експортних ринків та поліпшення доступу до сучасних технологій, сировини, матеріалів, комплектуючих виробів на перших етапах членства України в СОТ буде суттєво нівельований зазначеними проблемами.

Неодмінною передумовою використання переваг від такого членства є формування конкурентоспроможної національної економіки шляхом активної структурної перебудови та підтримка діяльності експортерів. Баланс вигід і втрат України від вступу до СОТ залежить не лише від сьогоднішніх порівняльних переваг окремих секторів української економіки, а й від того, як Україна реалізує переваги і нівелює загрози членства у СОТ. З огляду на це необхідно терміново здійснити низку цілеспрямованих кроків, а саме:

- детально опрацювати потенційні вигоди та загрози членства в СОТ і виробити багаторівневу систему адаптації національної економіки, яка передбачати-

- ме не лише захисні засоби, а й заходи державного управління щодо підтримки вітчизняного виробника, зменшення ресурсної залежності національної економіки, стимулювання імпортозаміщення та експортного виробництва;
- провести інвентаризацію можливостей використання в умовах України захисних засобів, дозволених системою ГАТТ/СОТ, визначити напрями інституційних та економіко-правових змін, необхідних для їх застосування у повному обсязі;
 - сформувати та впровадити дієздатну в умовах СОТ систему підтримки діяльності експортерів, насамперед продукції з високим ступенем перероблення, зокрема систему державного експортного кредитування, маркетингової підтримки тощо;
 - розробити систему інформаційного забезпечення процесу вступу країни до СОТ, яка має передбачати постійний професійний діалог з підприємницькими та науковими колами, відкрите публічне обговорення проблемних питань вступу до СОТ, інформаційно-просвітницьку та експертну роботу в регіонах;
 - створити спеціалізовану загальноукраїнську структуру підготовки фахівців, професійно обізнаних у питаннях співпраці України з СОТ, та підвищення кваліфікації відповідних фахівців у міністерствах та відомствах;
 - терміново встановити основні принципи узгодженої політики країн “четвірки”, які задекларували створення Єдиного економічного простору, щодо вступу до СОТ;
 - акцентувати позицію України як майбутнього члена СОТ. Оскільки система ГАТТ/СОТ після раунду переговорів 2003 р. може видозмінитися, що зумовить необхідність перегляду низки сьогоденних стратегічних програм і планів, слід домагатися участі України в цих переговорах як спостерігача з правом дорадчого голосу.

У вирішенні цих завдань мають поєднати зусилля наукові установи, органи державної виконавчої влади, громадські об'єднання, інститути соціального партнерства. Роль Верховної Ради України вбачається у координації їхніх дій та забезпеченні підпорядкування процесу вступу України до СОТ стратегічним національним інтересам. Зокрема, зазначені положення слід відобразити в програмі уряду, яку буде винесено на розгляд Верховної Ради України. З позицій перспектив членства у СОТ необхідно аналізувати й законопроекти економічного спрямування, які розглядаються у парламенті.

9.5. ПЕРЕДУМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Матеріали до виступу О. С. Власюка на круглому столі “Україна: стратегія євроінтеграції та співробітництво на пострадянському просторі”; НІСД, м. Київ, 18 берез. 2003 р. *Публікується вперше.*

Регіональна інтеграція в сучасному світі допомогла багатьом країнам підвищити економічну ефективність національного господарства. Україна визначила як довгострокову інтеграційну стратегію рух у Європейський Союз. Разом із тим спостерігається тенденція трансформації об'єднань на пострадянському просторі й актуалізується проблема, в якій ролі Україна братиме в них участь.

На нашу думку, немає підстав твердити, що сучасний “низький” рівень інтеграційних процесів на пострадянському просторі заважає розвитку кооперації підприємств. Тому ми впевнені, що з підписанням угод про нові етапи інтеграції в межах чи то СНД, чи Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), чи Єдиного економічного простору значний економічний ефект автоматично виникнути не може. Разом з тим утвердження реального режиму вільної торгівлі між країнами СНД може дати значно більший ефект.

Схожість економічних процесів у країнах Співдружності свідчить про їхнє єдине підґрунтя. Це дає змогу говорити про теоретичну можливість спільного вирішення проблем економічного розвитку в країнах СНД на основі лібералізації міждержавних економічних відносин, формування нової системи поділу праці, реструктуризації економіки в межах СНД. Проте досвід показує, а логіка економічних процесів підтверджує, що головною умовою інтеграції є не формальна, а реальна спільність інтересів. Такої спільності в межах Співдружності наразі немає.

Об’єктивна реальність полягає в тому, що країни СНД дедалі менше прагнуть торгувати одна з одною і дедалі більше переорієнтовуються на країни інших регіонів – залежно від динаміки попиту на товари на міжнародних і внутрішніх ринках. Є підстави припускати, що якби ринки країн СНД були відкритішими стосовно продукції третіх країн, товарообіг між країнами СНД ще більше зменшився б.

Головний інтерес України у співробітництві на пострадянському просторі полягає у формуванні дієвого механізму регулювання економічних відносин, що враховує реальний стан економіки і потреби в заходах, спрямованих на забезпечення стійкого економічного зростання та міжнародної конкурентоспроможності економіки.

Пріоритетами економічного співробітництва на пострадянському просторі для України є:

- підвищення стабільності та замкненості технологічних циклів на території України в критичних для національної економіки сферах діяльності, насамперед у забезпеченні дефіцитними ресурсами і створенні конкурентоспроможної, орієнтованої на експорт продукції;
- відновлення та створення таких інтеграційних економічних зв’язків, які не містять позаекономічних ознак і спрямовані на економічну реконструкцію та європейську інтеграцію, випуск продукції, що матиме збут поза межами національного ринку і ринку СНД;
- узгодження та зближення зі стандартами ЄС національних стандартів на продукцію як виробничого, так і невиробничого призначення, зокрема продукцію ВПК. Це дасть можливість створити передумови для її реалізації не тільки на внутрішніх ринках СНД, а й на європейському і світовому;
- створення передумов для послідовного нарощування обсягів реалізації на внутрішньому ринку країн СНД продукції АПК України через стимулювання залучення капіталу з пострадянських країн у виробничі та переробні галузі національного АПК;
- стимулювання використання країнами СНД транспортної інфраструктури України, а також взаємопроникнення підприємств і ділових структур недержавних форм власності;
- збереження виробництва, технологій та кадрового потенціалу ВПК і оборонної промисловості.

Природно, що на реалізацію названих пріоритетів і повинна орієнтуватися наша зовнішньоекономічна стратегія, а динаміка інтеграційних процесів на пост-радянському просторі за участю України визначатиметься тим, наскільки ми зможемо реалізувати ці пріоритети.

9.6. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ У МЕЖАХ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Виступ О. С. Власюка на засіданні круглого столу "Перспективи функціонування зони вільної торгівлі СНД"; м. Київ, Ін-т екон. прогнозування, червень 2003 р. Публікується вперше.

В умовах глобалізації, що набуває прискореного розвитку, особливо актуальним для України стає проведення виваженої інтеграційної політики з урахуванням інтересів національної безпеки. Оскільки поглиблення торговельної інтеграції відповідає національним інтересам України, то слід домагатися ефективного функціонування зони вільної торгівлі на просторах СНД.

Створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) у межах СНД є прогресивним кроком. Спрощений рух товарів сприятиме пошвавленню виробництва, прозорості системи розрахунків, дасть можливість усунути певні "тромби" у фінансовій системі України, знизити рівень трансакційних витрат, що підвищить конкурентоспроможність вітчизняної продукції. У результаті такого процесу ці товари зможуть витіснити товари виробництва інших країн, що сприятиме економічному зростанню в межах ЗВТ.

Завдяки поліпшенню інформаційного обміну, співпраці науково-аналітичних установ, ділових союзів можна буде усунути непорозуміння та налагодити прямі взаємозв'язки партнерів по відтворювальному ланцюгу. На базі відновлення економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності виробництва стане можливим здійснення диверсифікації зовнішньої торгівлі, імпортозаміщення та інших заходів, спрямованих на зменшення економічної залежності України.

Приєднання до ЗВТ дає змогу пом'якшити негативний ефект порушення господарських зв'язків з республіками колишнього СРСР та забезпечити поступовість у переорієнтації економіки України на ринки "далекого зарубіжжя", зважаючи також на те, що співробітництво з країнами СНД об'єктивно залишиться домінантою української зовнішньоекономічної політики.

Сучасний етап трансформаційних процесів в Україні свідчить про необхідність позбутися політичного забарвлення відносин у межах СНД. Потрібно керуватися насамперед прагматичними цілями економічного зростання і підвищення рівня життя населення. Спроби використати Співдружність як засіб політичного тиску вже викликали обережне ставлення до СНД з боку деяких держав, зокрема й України. Слід виходити з того, що у разі спільного розв'язання економічних проблем політичні відійдуть на другий план.

Реалізуючи завдання економічного співробітництва з країнами СНД, варто пам'ятати про домінування Російської Федерації у двосторонніх економічних відносинах з більшістю країн регіону, де Україна – не виняток. Отже, відносини з Росією є і залишатимуться для України визначальними щодо діалогу з іншими країнами Співдружності.

Аналіз ситуації, що склалася, дає можливість зробити такі висновки:

1. За умов глобалізації економічних відносин практично неможливо забезпечити стабільне економічне зростання, не входячи до складу певних інтеграційних союзів, угод і блоків, які суттєво підвищують урегульованість об'єктивних зв'язків міжнародної виробничої кооперації, міжнародних потоків капіталів та інших ресурсів, забезпечують поетапне збільшення відкритості економіки країни.
2. Головними чинниками, які стимулюють Україну до інтеграційних процесів, є необхідність радикального підвищення конкурентоспроможності національної економіки, поліпшення енергетичної безпеки, зростання реальної зайнятості населення. У зв'язку з тим, що такі завдання розглядаються в контексті забезпечення економічного зростання, головним критерієм ефективності участі України в інтеграційних процесах є зростання виробництва.
3. Згідно з висновками експертів, зокрема провідних міжнародних організацій, немає підстав очікувати на швидке набуття Україною повноправного членства в ЄС. Тому потрібно долучитися до регіональних економічних об'єднань, одним з яких є зона вільної торгівлі СНД, що повинна розглядатись як засіб підвищення національної економіки на рівень, необхідний для європейської інтеграції.
4. Утворення зони вільної торгівлі в межах СНД вагомо збільшує місткість ринків ресурсів та збуту, а відтак – сприяє поліпшенню інвестиційного клімату в країнах-учасницях та створенню власних інвестиційних ресурсів.
5. Позитивні результати зони вільної торгівлі повинна дати завдяки посиленню конкурентоспроможності товарів виробництва країн-учасниць, витрати обігу яких істотно зменшаться, а отже, знизяться відпускні ціни. Як наслідок, ці товари зможуть витіснити товари іноземного виробництва, що сприятиме економічному зростанню в межах ЗВТ.
6. Економічне зростання від запровадження ЗВТ буде нерівномірним у всіх країнах, тобто позитивний ефект матимуть територіальні диспропорції. З огляду на експортний потенціал України, з високою ймовірністю можна стверджувати, що вона суттєво виграє від функціонування зони вільної торгівлі. Водночас варто наголосити на тому, що утворення ЗВТ на теренах СНД без участі в ній України спричинить суттєве погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури для українських виробників.
7. Визначаючи глибину узгодження економічної політики, слід усвідомлювати, що підходи до неї у різних країн суттєво відрізняються і відрізнятимуться. Має йтися насамперед про створення взаємоприйнятних і стабільних умов міжнародного співробітництва, торгівлі та кооперації, з урахуванням національних пріоритетів соціально-економічної стратегії. Зокрема, за зразком пакета угод ГАТТ/СОТ потрібно передбачити право держави-учасниці тимчасово припинити виконання взятих на себе зобов'язань, якщо це загрожує її національній безпеці.
8. Важливою складовою співпраці України у межах зони вільної торгівлі є постійне дослідження становища ринкової кон'юнктури на ринках країн-учасниць та забезпечення максимальної прозорості результатів дослідження за напрямками:
 - оцінка потенціалу ринків країн СНД;

- можливості просування української продукції на ринки країн СНД з урахуванням специфіки традицій та звичаїв, нормативного регулювання, економічної стратегії держави, інших процесів та тенденцій, що відбуваються в країні;
- виявлення методів проникнення на ринки країн СНД і розширення на них освоєних сегментів;
- дослідження стратегії конкурентів та виявлення можливостей успішної конкурентної боротьби.

Цілеспрямована політика створення ЗВТ повинна враховувати реалії, що склалися. Одним із кроків щодо забезпечення її ефективного функціонування ЗВТ може бути розроблення сумісного комплексного прогнозу економічного розвитку країн СНД, на основі якого визначалися б оптимальна система міждержавних поставок продукції та відповідна їй система цін на продукцію міждержавного обміну. Такий прогноз може стати інформаційною базою для укладання дво- та багатосторонніх міждержавних угод про створення нової раціональної системи економічних взаємозв'язків України та країн СНД.

При проведенні економічної політики в межах ЗВТ країн СНД Україна має виходити з таких положень:

- один з пріоритетів інвестування в економіці України має визначатися дефіцитом товарів у межах СНД. Для ринку країн СНД характерна дефіцитність, що була й за радянського періоду. Для закордонних інвесторів з'являється можливість налагоджувати виробництво дефіцитних товарів в Україні;
- економічна інтеграція країн СНД має розпочинатись на рівні підприємств за критеріями взаємної зацікавленості та доцільності;
- господарські зв'язки з країнами СНД повинні визначатися насамперед розширенням спектра науково-технічних та економічних контактів, зміною товарного та географічного вимірів зовнішніх відносин, підвищенням самостійності та ефективності господарства, інтересами та можливостями на ринках не тільки СНД, а й на світових;
- в основу розвитку економічних взаємовідносин з країнами СНД має бути покладена модель економічного співробітництва, що ґрунтується на подальшій економічній інтеграції за збереження політичної незалежності країн і неутрачання політики в економіку.

9.7. ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Виступ О. С. Власюка на науково-практичній конференції "Перспективи розвитку взаємодії держав – учасниць СНД в економічній сфері"; м. Москва, 27 лют. 2003 р. Публікується вперше.

Регіональна інтеграція в сучасному світі допомогла багатьом країнам підвищити економічну ефективність національного господарства. Україна визначила як довгострокову інтеграційну стратегію рух до Європейського Союзу. Разом з тим Співдружність Незалежних Держав трансформується і актуалізується питання, в якій ролі Україна братиме участь у цьому об'єднанні. Ефективність участі України в СНД, особливо в контексті того, що багато інтеграційних починань у його межах так і не були втілені, вимагає серйозного додаткового аналізу.

**Головні макроекономічні тенденції
в Співдружності Незалежних Держав
і перспективи розвитку економічної інтеграції**

Дослідження українських економістів свідчать, що не можна пояснювати катастрофічне падіння виробництва порівняно з його радянськими обсягами в кожній з держав СНД лише дезінтеграцією СРСР. Головними причинами падіння виробництва в межах СНД стали внутрішні – неконкурентоспроможність вітчизняних товарів на внутрішніх ринках і прорахунки в державному регулюванні макроекономічних процесів. Ці причини, закладені за радянських часів, гостро проявилися в умовах лібералізації зовнішньоекономічних відносин, політичної нестабільності, правової невизначеності. Проте економічні проблеми могли б бути менш гострими і призвести до значно меншого падіння рівня добробуту, якби процес реформування в кожній з країн і в СНД загалом був підпорядкований певній стратегії, містив більше інституційних змін і здійснювався послідовно та контрольовано.

Вчені зазначають, що зростання частки зовнішньої торгівлі у ВВП та збільшення у зв'язку з цим внеску добувної промисловості та виробництва уніфікованих сировинних товарів у структуру промисловості – негативне явище для стратегічного розвитку економік країн СНД. З поглибленням лібералізації зовнішньоекономічних відносин згортається обробна промисловість, оскільки її товари неконкурентоспроможні як на зовнішніх, так і на відкритих внутрішніх ринках, що, у свою чергу, змушує країни інтенсивніше використовувати можливості експорту сировинних товарів і збільшує їхню частку в промисловому виробництві. Це консервує безперспективну спеціалізацію країн у міжнародному поділі праці.

На нашу думку, немає підстав припускати, що сучасний “низький” рівень інтеграційних процесів у межах СНД заважає розвитку кооперації підприємств. Тому очевидно, що з підписанням угод про нові етапи інтеграції в межах чи то СНД, чи ЄврАзЕС, чи Єдиної економічної зони, значний економічний ефект автоматично виникнути не може. Разом з тим утвердження реального режиму вільної торгівлі між країнами СНД може дати набагато більший ефект. Україна ще не використала можливості цього етапу інтеграції.

Об'єктивна реальність полягає в тому, що країни СНД дедалі менше прагнуть торгувати одна з одною і дедалі більше переорієнтовуються на країни інших регіонів – залежно від динаміки попиту на товари на міжнародних і внутрішніх ринках. Є підстави вважати, що якби ринки країн СНД були ще відкритішими щодо продукції третіх країн, товарообіг між країнами СНД, ще більше зменшився б.

Тим часом нинішнє економічне зростання в країнах – членах СНД зумовлене насамперед збільшенням зовнішнього попиту, низькою базою порівняння, розвитком імпортозаміщення. Цей вид зростання нестійкий. Разом з тим для населення країн СНД характерний невисокий рівень життя, який не сприяє розвитку споживчого сегмента внутрішнього ринку. Певне зростання платоспроможності населення в окремих країнах СНД останніми роками показало, що приріст доходів впливає в основному на збільшення споживчого імпорту з так званого далекого зарубіжжя. Отже, практично для всіх країн СНД загальною проблемою залишається уповільнення внутрішнього виробництва через низький внутрішній попит. За таких умов головним об'єктивним завданням влади в країнах СНД є створення мотивації для інновацій та ефективного інвестування.

Подібність економічних процесів у країнах Співдружності свідчить про їхню єдину основу, а отже можна говорити про теоретичну можливість спільного вирішення проблем економічного розвитку в країнах СНД на підґрунті лібералізації міждержавних економічних відносин, формування нової системи поділу праці, реструктуризації економіки в межах СНД. Реалізація такої можливості потребує узгодження дій і політичних рішень, тобто вироблення спільної стратегії розвитку економік країн СНД і поставлення загальних цілей, що і було формально засвідчено численними угодами Співдружності. Водночас досвід показує, а логіка економічних процесів підтверджує, що головною умовою інтеграції є не формальна, а реальна спільність політики. На жаль, такої спільності в межах Співдружності немає. Тому члени Співдружності віддають перевагу розвитку двосторонніх відносин і створенню в межах СНД окремих угруповань.

Зовнішньоекономічна стратегія України щодо Співдружності Незалежних Держав

Структура і динаміка зовнішньої торгівлі України дають підстави стверджувати, що країна зацікавлена в лібералізації торгівлі у межах СНД. Ініціативи України щодо впровадження режиму вільної торгівлі в СНД на багатосторонній основі поки не мали успіху. Однак нині торговельні відносини з країнами СНД Україна здійснює на основі двосторонніх угод про вільну торгівлю, які вона уклала з усіма членами Співдружності, крім Таджикистану. Таким чином, режим вільної торгівлі юридично закріплений у відносинах практично з усіма партнерами по СНД, що може розглядатися Україною як наявність зони вільної торгівлі.

Вважаємо, що торговельне співробітництво в СНД має спрямовуватися на перетворення зовнішньоторговельної сфери з дестабілізуючого чинника економічного розвитку на інструмент макроекономічної стабілізації. Для цього зовнішню торгівлю необхідно орієнтувати на реалізацію таких пріоритетних завдань:

- забезпечення макроекономічної стабілізації з подальшим закріпленням позитивних тенденцій розвитку економіки;
- зниження витрат за рахунок зменшення трансакцій під час проведення зовнішньоекономічних операцій;
- збереження національного виробничого, науково-технічного, інтелектуального та культурного потенціалу;
- стимулювання експортного виробництва, підвищення конкурентоспроможності національних виробництв, об'єднання зусиль для конкуренції на зовнішніх ринках;
- зміцнення економічної безпеки через зменшення ресурсної, фінансової та технологічної залежності, диверсифікації експорту та імпорту і підвищення ефективності зовнішньоторговельних зв'язків;
- сприяння структурній перебудові в умовах гострої нестачі інвестицій і обмежених можливостей для економічного маневрування.

Слід зазначити, що є серйозні вилючення з двостороннього режиму вільної торгівлі, особливо у відносинах з Російською Федерацією. Визначилася важлива тенденція: протягом 1997–1999 рр. частка Росії в імпорті з країн СНД в Україну становила 80–90 %, а у 2000–2002 рр. різко зменшилася до 65–70 %. Незважаючи на це, для України питання торговельно-економічних відносин з СНД – це насамперед питання відносин з Росією.

Головний інтерес України у відносинах як з Росією, так і з СНД загалом полягає у формуванні дієвого механізму регулювання економічних відносин, що враховує історичний досвід, сучасний стан економіки і потреби у здійсненні заходів, спрямованих на подолання спільними зусиллями наслідків трансформаційної кризи, забезпечення сталого економічного зростання та міжнародної конкурентоспроможності економіки, покращання стану соціальної сфери.

Пріоритетами економічної співпраці на пострадянському просторі для України є:

- підвищення стабільності та завершеності технологічних циклів на території України у критичних для національної економіки сферах діяльності, насамперед у забезпеченні дефіцитними ресурсами, та створення конкурентоспроможної, орієнтованої на експорт продукції (літакобудування, ракетна техніка, високотехнологічні види машинобудування тощо);
- відновлення та створення таких інтеграційних економічних зв'язків, які не містять позаекономічних ознак і спрямовані на економічну реконструкцію та європейську інтеграцію, випуск продукції, яка матиме збут поза межами національного ринку і ринку СНД;
- узгодження та зближення зі стандартами ЄС національних стандартів на продукцію як виробничого, так і невиробничого призначення, зокрема продукцію ВПК. Це дасть можливість створити передумови для її реалізації не тільки на внутрішніх ринках СНД, а й на європейському та світовому;
- створення передумов для послідовного нарощування обсягів реалізації на внутрішньому ринку країн СНД продукції АПК України через стимулювання залучення капіталу з пострадянських країн у виробничі та переробні галузі національного АПК;
- стимулювання використання країнами СНД транспортної інфраструктури України, зокрема морських портів, автомобільних, залізничних і трубопровідних шляхів;
- стимулювання взаємопроникнення підприємств і ділових структур недержавних форм власності;
- збереження виробництва, технологій і кадрового потенціалу ВПК та оборонної промисловості.

Природно, що на реалізацію визначених пріоритетів і повинна орієнтуватися зовнішньоекономічна стратегія України. Сьогодні СНД є важливим торговельно-економічним партнером України, незважаючи на те, що ці відносини мають тенденцію до згорання. Якщо в 1998 р. експорт до країн СНД становив третину загального експорту товарів, у 2001 р. – 28 %, то у 2002 р. – менше чверті (24,4 %). Протягом 1997–2001 рр. частка СНД в українському товарному імпорті коливалася в межах 54–58 %. У 2002 р. вона зменшилася до 50,4 %, хоч у вартісному вимірі імпорт перевищив рівень 1998–2000 р.

СНД є головним споживачем продукції української харчової промисловості і залишиться таким у майбутньому. Узгоджене реформування системи стандартів товарів і послуг на ринку харчових товарів СНД з метою захисту від менш якісного імпорту могло б стати одним з основних завдань організації. Сутність такого рішення полягає в тому, що слід чітко розмежувати харчові товари, які виробляються природним шляхом без застосування хімічного оброблення, змін у генній структурі, хімічних домішок, які подовжують термін зберігання, поліпшують сма-

кові якості, зовнішній вигляд і т. ін., від екологічно нечистих харчових товарів, для виробництва яких усе це застосовують.

Слід також зазначити, що попит на українські товари в США більш нестабільний, ніж у ЄС. Так, якщо протягом 1997–2002 р. темпи зростання експорту в ЄС жодного разу не були від'ємними і лише в 1999 р. дорівнювали нулю, то експорт до країн США протягом 1997–1999 рр. знижувався темпами понад 20 % на рік, у 2000 р. темпи зростання вже були близькі до 40 %, а у 2001 р. впали майже до нуля. У 2002 р. темпи зростання знову були від'ємними. Як наслідок, частка ЄС в імпорті України зростає, а США – зменшується. Це свідчить про наявність значних недовикористаних потенційних можливостей, які б могли бути задіяні на взаємовигідній основі для зміцнення економічного співробітництва в межах США.

9.8. СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Публікується за: Власюк О. С. Стан і перспективи розвитку ОЧЕС: український вимір / О. С. Власюк // Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества в ГУУАМ : сб. науч. тр. – Свищов ; Донецк : СА "Д. А. Ценов" : ДонНУ, 2004. – С. 39–41.

Формування регіону причорноморського економічного співробітництва обумовлюється сучасними тенденціями світових господарських зв'язків. Відомо, що потенціал співпраці в Організації Чорноморського економічного співробітництва величезний. Населення країн, які входять до неї, становить понад 330 млн осіб. Регіон багатий на ресурси, має потужну виробничу базу, кваліфіковану робочу силу. Примітно, що, крім країн – членів ОЧЕС (Азербайджан, Албанія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина й Україна), статус спостерігачів в ОЧЕС вважають за потрібне мати Франція, Німеччина, Австрія, Єгипет, Ізраїль, Італія, Польща, Словаччина, Туніс, міжнародні організації – Конференція енергетичної хартії, Чорноморський клуб. ОЧЕС співпрацює з Євросоюзом, організаціями Балтійського регіону.

Проте сьогодні спостерігається певна незадоволеність учасників організації нинішнім станом співробітництва, що зумовлює необхідність інтенсифікації ділових контактів. Дослідження показують, що причини означеної незадоволеності криються передусім у неадекватному сучасній ситуації комунікативному та інформаційному забезпеченні економічної діяльності, певній культурній відчуженості. Крім того, психологія й атмосфера бізнесу в пострадянських країнах не ті, які б хотіли відчувати партнери з інших країн, котрі, щоправда, майбутнє співробітництва бачать доволі оптимістичним. Скажімо, у Польщі набула успішного розвитку сфера малого й середнього бізнесу, чого не сталося ні в Україні, ні в Росії. Повільніше, ніж хотілося б, розвивається ринкова інфраструктура в Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Болгарії, Румунії. Тут не дозріло ще саме "живильне середовище бізнесу", тому в більш розвинутих країнах ставляться на них із побоюванням, що, зрештою, теж гальмує динаміку розвитку ОЧЕС.

Для України ОЧЕС – це насамперед взаємодія урядових та підприємницьких структур, яка має забезпечити розвиток економічного співробітництва країн-членів у рамках курсу на повноцінне входження до загальноєвропейського еконо-

мічного простору. У цьому контексті роль організації полягає в сприянні процесам інтеграції країн регіону до європейських структур та механізмів співробітництва, про що доволі часто говорять лідери країн ОЧЕС.

Вбачається, що, можливо, саме ці орієнтації породжують партнерську відчуженість усередині ОЧЕС, створюють деяку організаційну розрізненість, шкодять поглибленню політичної та економічної комунікації, зокрема розвитку ділової кооперації.

Тому доцільно звернути увагу країн ОЧЕС на необхідність збалансованого чи гармонічного поєднання стратегічної мети – залучення до процесу загальноєвропейської політико-економічної інтеграції – та пожвавлення розвитку власне ОЧЕС. Тим більше, що головний європейський гравець – ЄС – доволі скептично ставиться до створення в близькій перспективі єдиного європейського геополітичного, гео-економічного і геокультурного простору. Ситуація, що склалася з цього питання у відносинах між Туреччиною та ЄС, є предметним свідченням цього.

Видається також, що сильніші позиції в “інтеграційному діалозі” з ЄС країни ОЧЕС зможуть отримати не на ґрунті розвитку власних двосторонніх відносин, а в сукупності, використовуючи сумарні політико-економічну вагу та культурний потенціал.

Для ОЧЕС, передусім для України, політично і психологічно важливим є те, що країни ОЧЕС не вважають конкурентом іншу, певною мірою відмінну, міжнародну організацію – ГУУАМ. Більше того, риторика представників країн ОЧЕС дає можливість говорити про певну політичну симпатію й сприйняття ГУУАМ як орієнтира для власного розвитку. Насамперед це стосується запровадження в межах ГУУАМ зони вільної торгівлі.

З огляду на викладене, можна зробити такі висновки:

- зважаючи на стратегічну значущість для сучасного ЄС розвитку євразійських комунікацій і співробітництва, Україна має зосередитися на розвитку відносин в ОЧЕС та ГУУАМ, успішність чого стане запорукою здійснення її “європейського вибору”;
- в ОЧЕС Україні й надалі варто приділяти особливу увагу політичним й економічним відносинам із Грузією, Азербайджаном, Туреччиною, Молдовою та Грецією;
- використовуючи взаємне дружнє ставлення і навіть тяжіння, Україні слід прагнути до посилення спочатку політичної, а згодом й економічної взаємодії між ОЧЕС і ГУУАМ, що обопільно позитивно позначиться на пожвавленні співробітництва і розвитку Чорноморсько-Кавказько-Каспійського регіону і схвально сприйматиметься в ЄС, передусім Німеччиною і Польщею.

9.9. ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Матеріали до аналітичної довідки, підготовлені О. С. Власюком, С. В. Давиденком, Я. Б. Базиліюк, Д. Ю. Венцовським; березень 2008 р. Публікується вперше.

Поглиблення зовнішньоекономічного співробітництва з Російською Федерацією та державами СНД є стратегічним напрямом міжнародних економічних відносин України. Попри відсторонення всіх держав – потенційних учасниць

проекту Єдиного економічного простору (ЄЕП) від активної фази його реалізації, ні проект, ні сама ідея формування спільного інтеграційного утворення окремих країн СНД не відкинуті остаточно. Періодична реанімація концепції Єдиного економічного простору вимагає від України формування чіткого плану розвитку інтеграційних ініціатив у межах СНД, а тому моніторинг розвитку торговельно-економічних взаємовідносин України з країнами – членами ЄЕП є вельми актуальним.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з країнами ЄЕП визначається низкою об'єктивних передумов і чинників, серед яких: домінуюча роль РФ у товарообороті, схожість торговельної спеціалізації на зовнішніх ринках, високий рівень непрозорості спільних митних кордонів, збереження взаємодоповнювальних виробничих ланок, посилення концентрації енергетичної залежності від політики РФ та ін. Їхня дія, з одного боку, забезпечує достатньо стабільну позитивну динаміку взаємної торгівлі, а з другого – загострює конкуренцію та посилює тиск з боку РФ як партнера з потужнішим економічним та політичним потенціалом. Така ситуація формує низку системних ризиків співробітництва – як двостороннього з РФ, так і багатостороннього, зокрема в межах ЄЕП, – з високою ймовірністю їх прояву в короткостроковій перспективі.

Аналізуючи Угоду про створення ЄЕП, слід зазначити, що в теперішньому вигляді вона не відображає й не враховує національні інтереси України. Зокрема, йдеться про таке:

- Угода про ЄЕП застаріла та не відповідає сучасним геополітичним і геоекономічним змінам;
- сторони Угоди, зокрема Білорусь та Казахстан, не демонструють високої зацікавленості та політичної волі щодо її імплементації;
- в Угоді чітко не ідентифіковано форми міжнародної інтеграції, що створює широкі можливості передання прерогатив національних урядів до наднаціональної компетенції.

Аналіз стану економічного співробітництва України з державами – учасницями ЄЕП у 2003–2007 рр. засвідчує такі тенденції розвитку.

- Зростає частка зовнішнього товарообороту України, що формується торгівлею з країнами ЄЕП. З 2003 р. він постійно зростає (з 28,9 % у 2003 р. до 32,5 % у 2007 р.) і дорівнював у 2007 р. майже 36 млрд дол. США (рис. 9.1).
- Посилюється залежність вітчизняного експорту від поставок на ринки країн ЄЕП. Частка РФ, Білорусі та Казахстану в експорті України зростає більш як на 10 % – з 21,5 % у 2003 р. до 31,7 % у 2007 р. При цьому високий (понад 40 % загального обсягу експорту окремої товарної групи) рівень залежності вітчизняного товарного експорту від постачання на ринки країн ЄЕП стосується більшості товарних позицій. Зокрема, у 2007 р. на ринках ЄЕП реалізовано майже 80 % деревини та транспортних засобів, а також більше половини вітчизняного експорту живих тварин, продукції машинобудування, продуктів харчування, полімерів, пластмас та каучуку (рис. 9.2).
- Знижується імпортна залежність України від товаропотоків з ринків країн ЄЕП. У 2006–2007 рр. частка імпорту в Україну з країн ЄЕП скорочувалася щороку на 3 % і дорівнювала у 2007 р. 33,1 %, що лише на 1,4 % перевищує частку країн ЄЕП у товарному експорті України у 2007 р. Це зумовило зниження частки імпорту з країн ЄЕП навіть в умовах інтенсивного зростання цін на імпортовану продукцію (рис. 9.3).

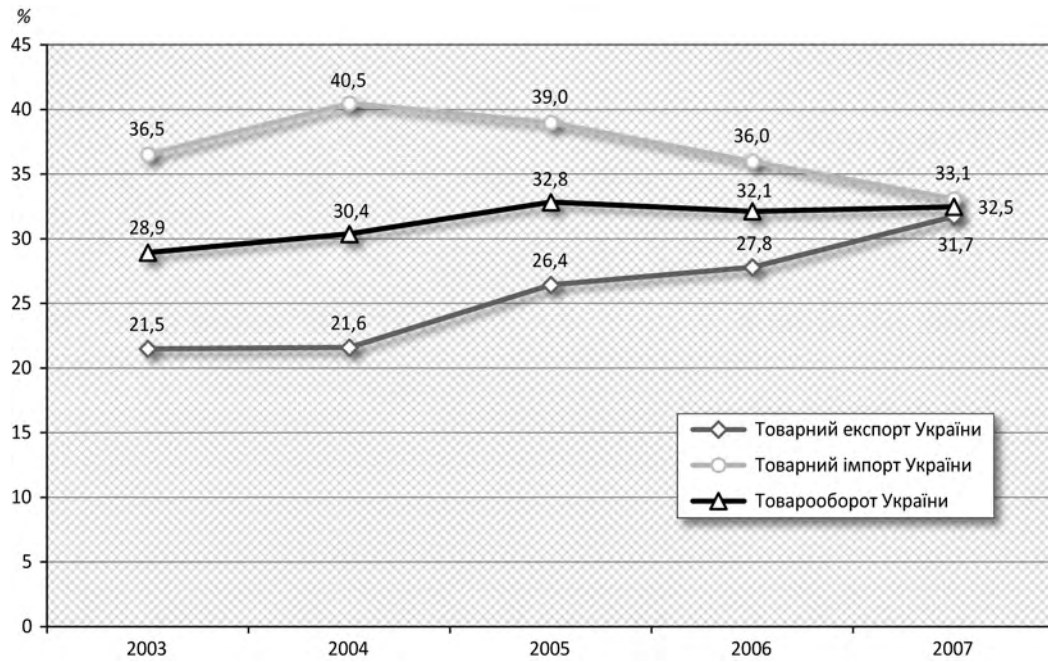

Рис. 9.1. Частка країн ЄС у товарообороті України

Джерело: дані Державної митної служби України.

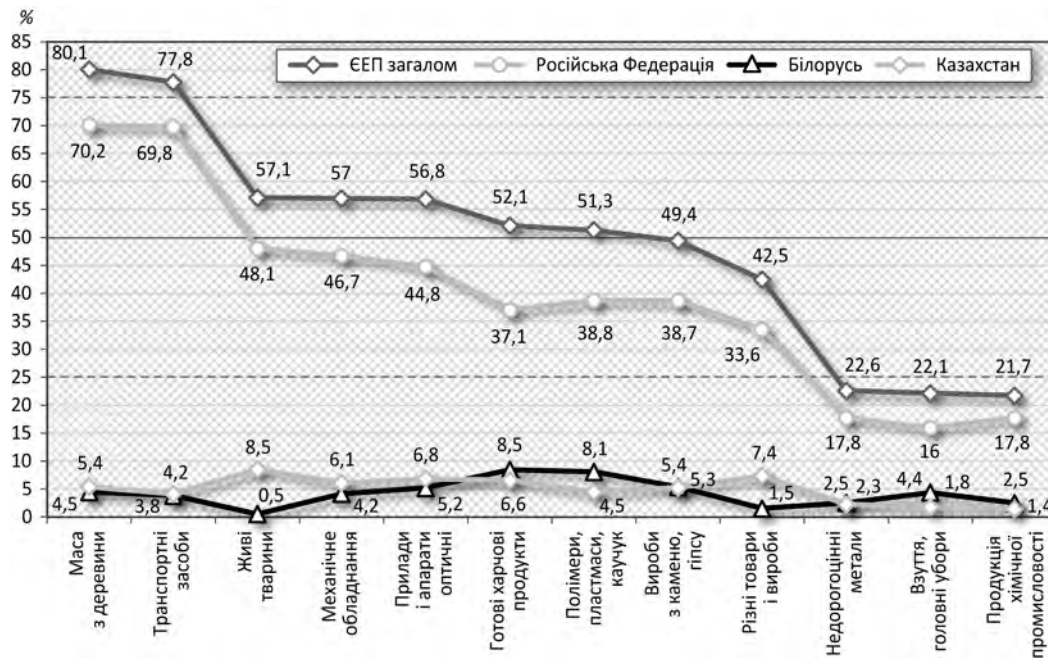

Рис. 9.2. Рівень концентрації товарного експорту України до країн ЄС у 2007 р.

Джерело: дані Державної митної служби України.

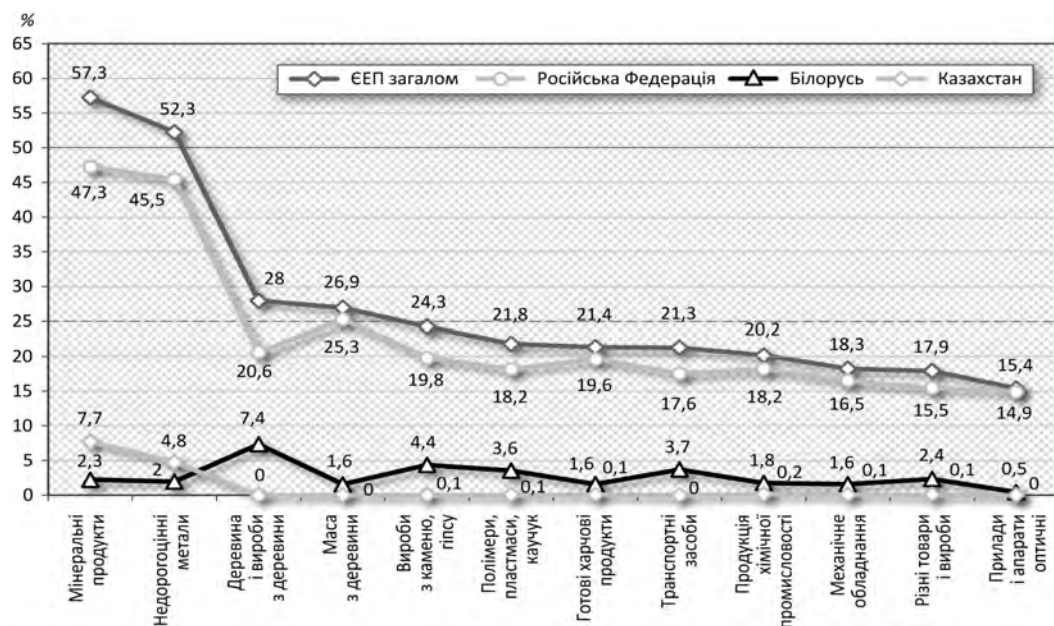

Рис. 9.3. Рівень концентрації товарного імпорту України з країн ЄСР у 2007 р.

- Залежність за окремими товарними позиціями імпорту є критичною для України. Насамперед це стосується імпорту мінерального палива, сировини та продукції металургії, які перевищують критичні 50 % ваги ЄСР у формуванні таких постачань на внутрішній ринок України (див. рис. 9.3).
- Поступово знижується від'ємне сальдо товарної торгівлі України з державами ЄСР. При цьому в торгівлі України з РФ від'ємне сальдо за товарами знижувалося (у 2007 р. – 4,4 млрд дол. США; у 2006 – 4,8 млрд; 2005 р. – 5,2 млрд дол. США), у торгівлі з Казахстаном зросло (у 2007 р. – понад 200 млн дол. США, що є рекордним від'ємним сальдо України з Казахстаном), у торгівлі з Білоруссю у 2007 р. експорт перевищив імпорт на майже 120 млн дол. США (у 2005–2006 рр. сальдо було від'ємним і становило відповідно 48–31 млн дол. США) (рис. 9.4).
- Зберігається домінуюча роль РФ у формуванні товарообороту України з ЄСР як за експортом, так і за імпортом. Частка РФ у експорті України до ЄСР становить понад 80 %, хоч і має повільну тенденцію до зниження (з 86,9 % у 2003 р. до 83,4 у 2004 р.; 82,7 % у 2005 р. та 80,8 % у 2006–2007 рр.). Частка РФ в імпорті до України з країн ЄСР також повільно знижується, але домінує і дорівнювала у 2007 р. майже 85 % (2003 р. – 91,6 %; 2004 р. – 93,4; 2005 р. – 91,9; 2006 р. – 86,6 %).
- Товарна структура експорту України на ринки країн ЄСР є типовою, що свідчить про нечітко виражену спеціалізацію щодо конкретної країни. За підсумками 2007 р., понад три чверті експорту України в РФ, Білорусь та Казахстан припадало на продукцію металургії (29–34 %), механічне обладнання (13–21 %), транспортні засоби (8–18 %), готові продукти харчування (6–11 %) та продукцію хімічної промисловості (4–7 %) (рис. 9.5).

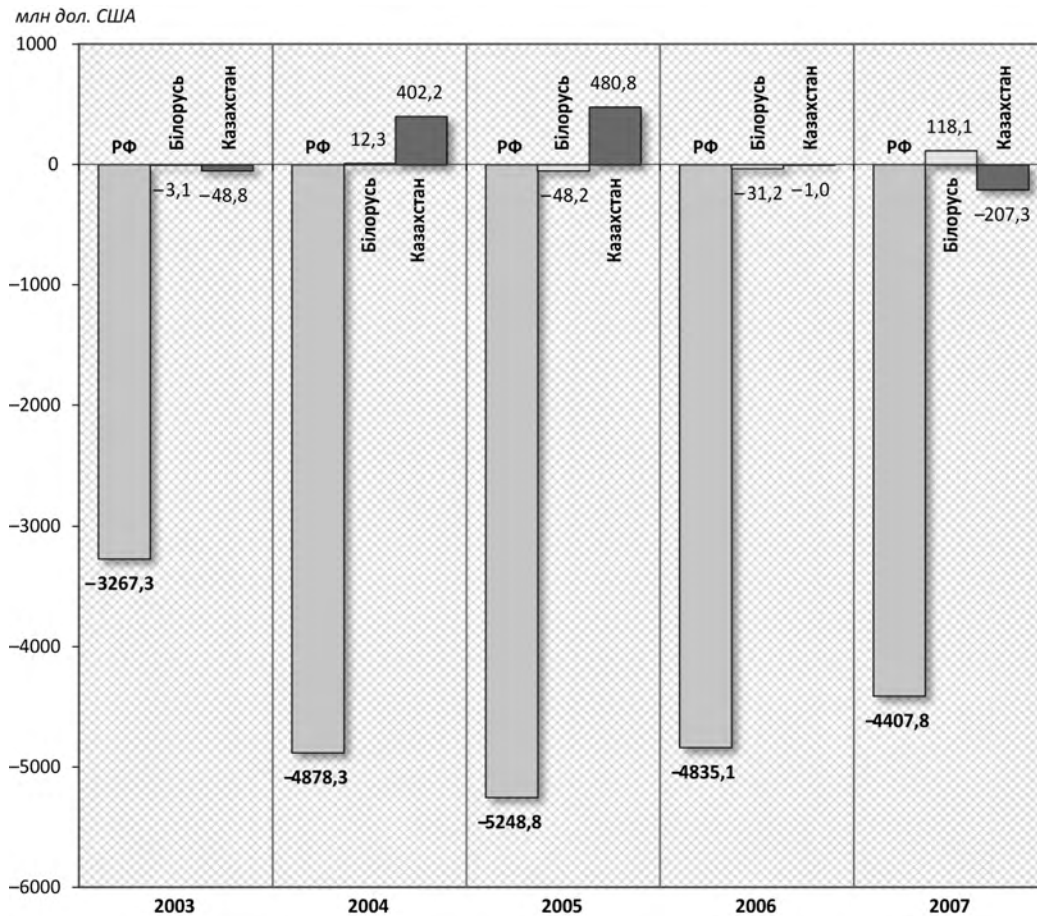

Рис. 9.4. Динаміка товарного сальдо торгівлі України з країнами ЄСП

Джерело: дані Державної митної служби України.

- У товарній структурі імпорту України з країн ЄСП, особливо з Казахстану та РФ, домінують енергоносії та сировина. Зокрема, майже 98 % імпорту з Казахстану припадає на мінеральне паливо (84 %) та продукцію металургії (майже 14 %). Половину імпорту з РФ становить мінеральне паливо (понад 49 %), майже п'яту частину (18,3 %) – продукція машинобудування, сьому частину (майже 13 %) – недорогочінні метали та вироби з них. В імпорті з Білорусі третина припадає на продукцію машинобудування, понад чверть (27,9 %) – на мінеральне паливо, по 6,5 % – на продукцію металургії та хімічної промисловості (рис. 9.6).
- Практично для всіх держав ЄСП Україна втрачає роль постачальника і підвищує роль ринку збуту. Частка України в російському товарообороті має стійку тенденцію до скорочення (з 6,6 % у 2004 р. до 5,4 % у 2007 р., зокрема в експорті – з 8,07 % у 2004 р. до 6,67 % у 2007 р., в імпорті – відповідно з 5,93 до 4,63 %) (рис. 9.7). Україна є п'ятим за вагомістю торговельним партнером для РФ (у 2004 р. Україна посідала 3-тє місце). Серед країн ЄСП лише для Білорусі

вагомість України як торговельного партнера має тенденцію до зростання (з 3,45 % у 2003 р. до 5,9–5,7 % у 2006–2007 рр.). Проте після помітного підвищення ваги України у білоруському експорті та імпорті у 2005 р. у 2006–2007 рр. темпи такого зростання стабілізувалися, що свідчить про обмежений потенціал двостороннього співробітництва (у Білорусі достатньо системно впроваджуються національні програми імпортозаміщення та стимулювання експорту). Водночас частка України у білоруському експорті вища, ніж в імпорті, що пов'язано з кращим рівнем обробляння та вищою технологічністю білоруських товарів.

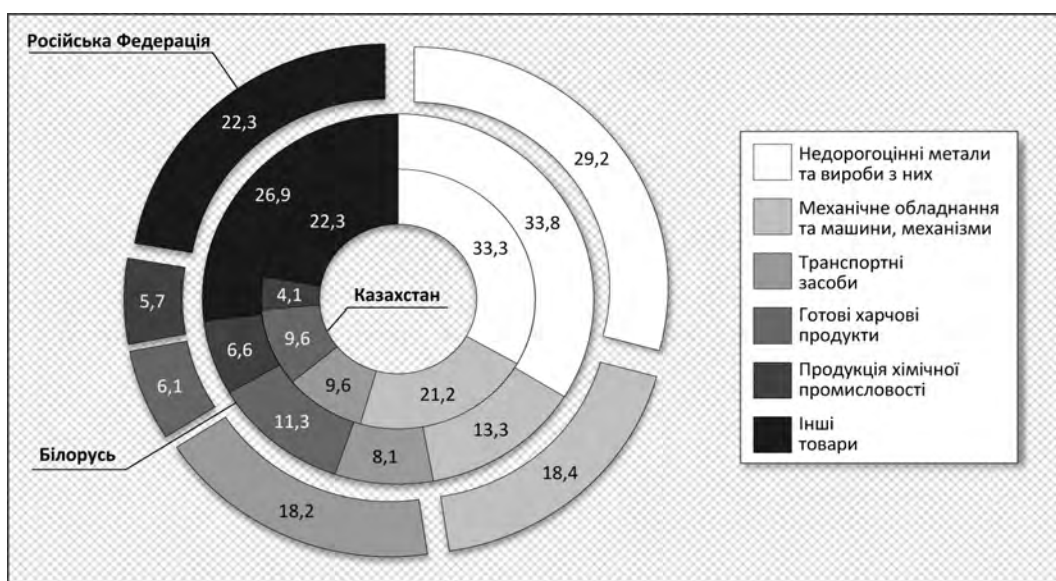

Рис. 9.5. Структура товарного експорту України до країн ЄСР у 2007 р., %

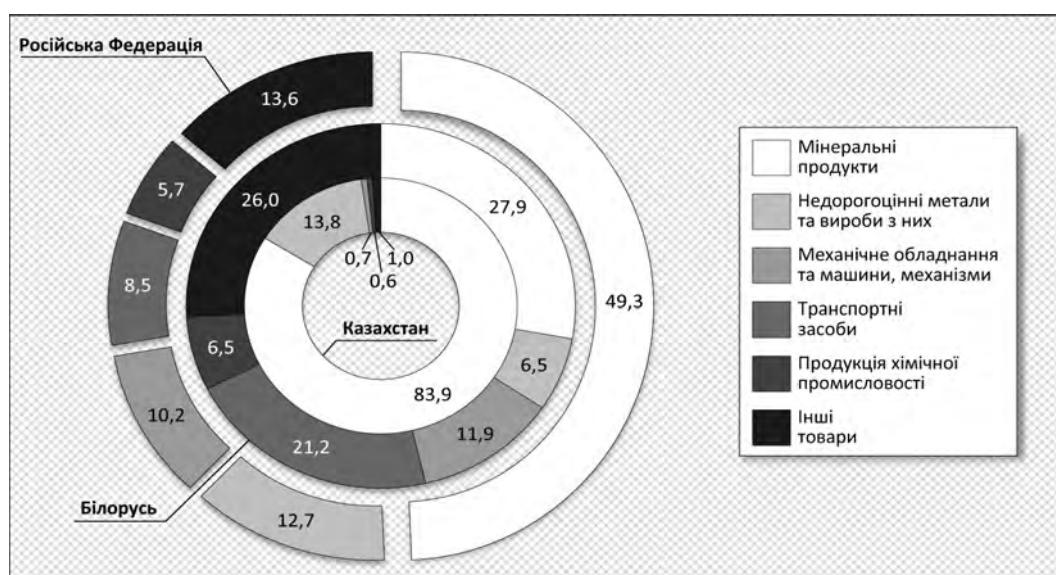

Рис. 9.6. Структура товарного імпорту України з країн ЄСР у 2007 р., %

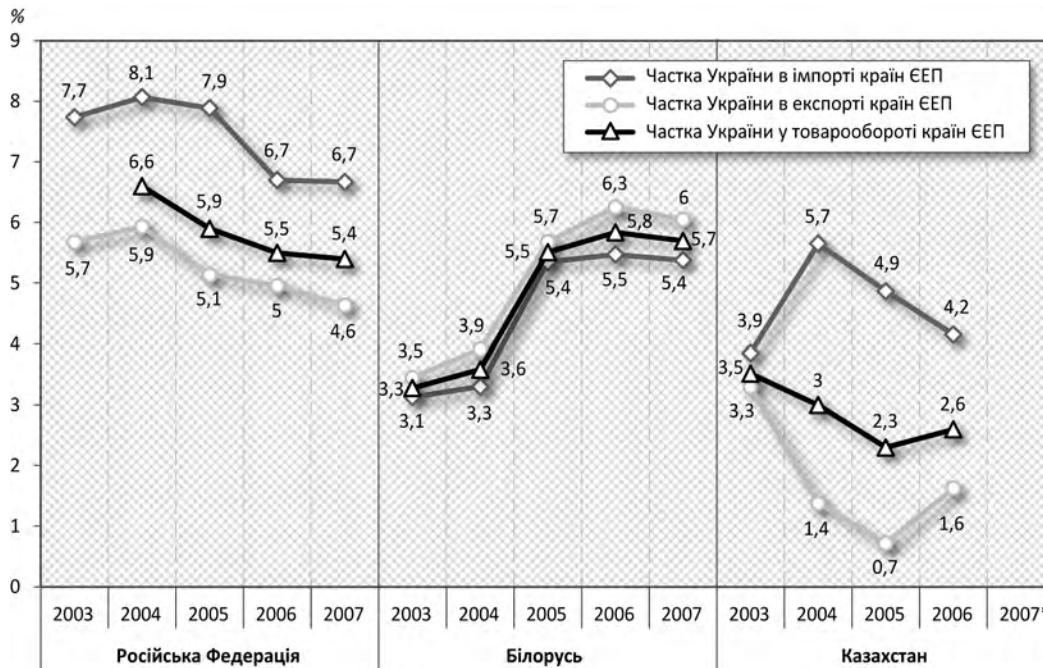

Рис. 9.7. Вагомість України як торговельного партнера для країн – учасниць ЄСП

* Немає даних.

Джерело: дані Федеральної митної служби Російської Федерації, Комітету митного контролю Міністерства фінансів Республіки Казахстан, Міністерства статистики і аналізу Республіки Білорусь.

- Високий рівень взаємної конкуренції між державами ЄСП зумовлює активізацію між ними торговельних суперечностей, що перманентно призводитиме до ескалації торговельних конфліктів. На країни ЄСП, зокрема РФ та Білорусь, припадає лівова частка торговельних обмежень щодо умов доступу на український внутрішній ринок. Так, 8 з 13 діючих антидемпінгових заходів щодо імпорту товарів в Україну стосуються обмежень поставок з РФ та Білорусі. Зокрема, антидемпінгові мита застосовуються щодо таких білоруських товарів, як плити деревоволокнисті (остаточне мито – 68,75 %), сірники (від 31,8 до 95,7 % залежно від виробників), хутро штучне (179,7 %) та полотно ворсове (53,29 %), гвинтові компресорні установки (28,52 %). Обмеження у формі антидемпінгового мита щодо імпорту з РФ застосовуються щодо стрілочних переводів (59,4 %), сірників (8,8 %), плит деревоволокнистих (31,58 %), листів азбестоцементних гофрованих (21,8 %), абразивних інструментів (34,6 %).

Відповідно, щодо українського експорту антидемпінгові та спеціальні обмеження широко застосовує Російська Федерація. Додаткові антидемпінгові мита чи спеціальні цінові зобов'язання сплачують українські експортери металургійної продукції та машинобудування. Зокрема, це стосується:

окремих видів сортового прокату (швелери) (остаточне антидемпінгове мито – 12,3 та 17,4 % залежно від виробників), труб малого та середнього діаметра (відповідно від 8,9 до 55,3 %), машинобудівного кріплення (21,8 % та спеціальні цінові зобов'язання), а також трифазних асинхронних двигунів (відповідно 13,8 та 59,3 %).

- Протягом 2007 р. відчутно активізувалися інвестори з країн ЄСП, насамперед з РФ, проте частка ПІІ з ЄСП залишається низькою. На початок 2008 р. на країни ЄСП припадає лише 1,2 млрд дол. США накопичених ПІІ (5,2 % загального обсягу ПІІ в економіку країни), з яких лише 50 млн дол. США надійшло з Білорусі та Казахстану, решта – з РФ (рис. 9.8).

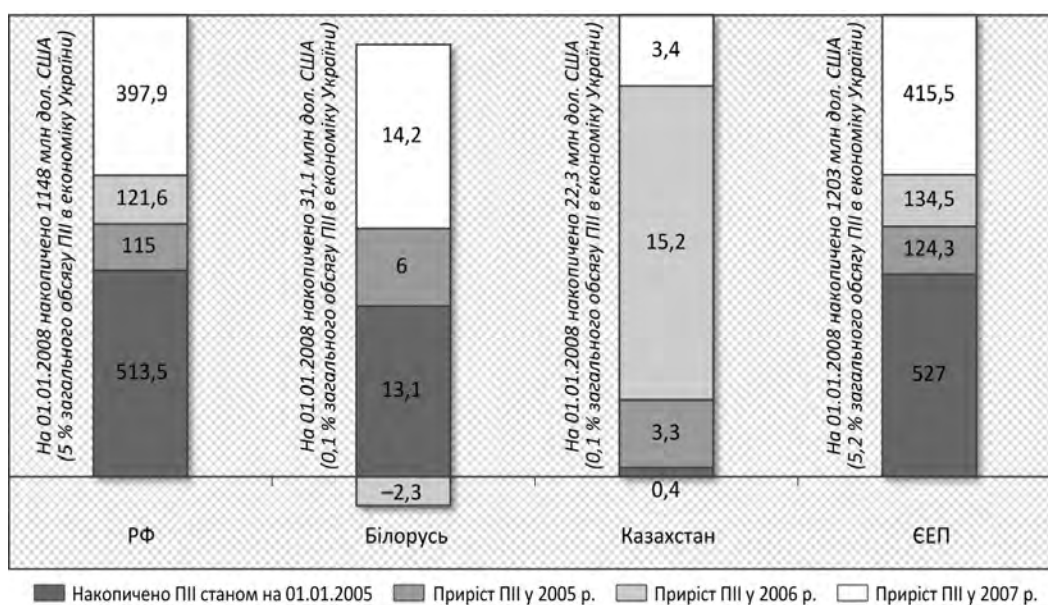

Рис. 9.8. Динаміка накопичення ПІІ з країн ЄСП в економіку України, млн дол. США*

* Без урахування нерозподілених за видами КВЕД.

- Посилюється тенденція нарощування присутності російського капіталу в економіці України. За підсумками 2007 р. в Україну з РФ додатково надійшло близько 400 млн дол. США (близько 6 % загального приросту ПІІ в економіку країни), що майже вдвічі більше, ніж загалом за 2005–2006 рр.
- Структура ПІІ з РФ за видами економічної діяльності відображає пріоритетність для російських інвесторів високоокупних обслуговуючих і значною мірою тіншових сфер (фінанси, нерухомість, торгівля та ін.). Зокрема, 25,3 % ПІІ з РФ в Україну акумульовано у сфері фінансової діяльності, 12 % – у сфері операцій з нерухомим майном, оренді та інжинірингу, по 10 % – у будівництві та охороні здоров'я. У галузі переробної промисловості спрямовано менше п'ятої частини (19 %) російського капіталу, зокрема у виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення – 9 %, виробництво продуктів харчування, напоїв, тютюну – 3,6, машинобудування – лише 2 % (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Структура ПШ з РФ в економіку України у 2007 р.

Вид економічної діяльності	ПШ з РФ станом на 1 січня 2008 р.		Приріст ПШ з РФ у 2007 р.		Питома вага ПШ з РФ у загальному обсязі ПШ в економіку України, %	Питома вага РФ у прирості ПШ в економіку України у 2007 р., %
	Обсяг, млн дол. США	Структура, %	Обсяг, млн дол. США	Структура, %		
Фінансова діяльність	290,2	25,3	187,6	47,1	6,1	8,2
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та ін.	137,8	12,0	57,8	14,5	5,4	7,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	114,3	10,0	6,6	1,7	56,2	27,0
Будівництво	113,7	9,9	74,4	18,7	7,0	9,5
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	103,7	9,0	0,0	0,0	32,7	0,0
Оптова торгівля і посередництво	64,7	5,6	13,1	3,3	2,5	4,8
Діяльність наземного транспорту	43,5	3,8	-0,4	-0,1	11,5	-0,6
Виробництво продуктів харчування, напоїв, тютюну	41,5	3,6	5,8	1,5	2,7	2,0
Розарібна торгівля, ремонт побутових виробів	35,8	3,1	33,3	8,4	17,3	31,4
Надання інших місць для тимчасового проживання	29,3	2,6	-1,5	-0,4	40,7	-9,3
Машинобудування	23,3	2,0	8,1	2,0	2,2	9,7
Сільське господарство, мисливство та пов'язані послуги	20,6	1,8	3,0	0,8	3,7	2,0
Діяльність пошти та зв'язу	16,9	1,5	0,5	0,1	6,9	1,2
Додаткові транспортні послуги	13,0	1,1	6,3	1,6	2,4	4,8
Освіта	12,8	1,1	-18,8	-4,7	71,0	101,0
Хімічна та нафтохімічна промисловість	12,7	1,1	2,4	0,6	1,5	1,3
Металургія	10,6	0,9	0,3	0,1	0,6	0,1
Целюлозно-паперове виробництво	10,5	0,9	2,6	0,7	5,5	8,9
Добувна промисловість	10,0	0,9	5,6	1,4	0,9	0,9
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	8,7	0,8	0,3	0,1	1,2	0,1
Діяльність водного транспорту	7,5	0,7	0,0	0,0	8,4	0,0
Надання комунальних та індивідуальних послуг	6,0	0,5	3,4	0,9	2,1	4,5
Торгівля автомобілями та мотоциклами	5,7	0,5	1,6	0,4	2,2	3,3
Інші галузі промисловості	5,6	0,5	4,0	1,0	2,8	14,4
Діяльність готелів	5,4	0,5	0,4	0,1	2,6	1,1
Інші види економічної діяльності (легка промисловість, діяльність авіаційного транспорту, обробляння деревини та ін.)	4,4	0,4	1,5	0,4	0,6	2,5
Усього	1 148,0	100,0	397,9	100,0	5,0	5,8

- За більшістю видів економічної діяльності позиції російського капіталу в структурі ПІІ України залишаються незначними. Лише в окремих сферах частка російських ПІІ перевищує 10 % їх загального рівня. Зокрема, на РФ припадає: більше 56 % усіх ПІІ у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення; 41 % – у сфері надання місць тимчасового проживання; 33 % – у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення; 17 % – у роздрібній торгівлі; 11,5 % – у діяльності наземного транспорту; 71 % – в освіті (становлять лише 1,1 % у структурі ПІІ з РФ). Водночас реальна присутність російського капіталу не обмежується лише офіційно зареєстрованими ПІІ.
- Інвестиційне співробітництво України з Білоруссю та Казахстаном практично не здійснюється, що послаблює зацікавленість у поглибленні коопераційного співробітництва. Приріст інвестицій з Білорусі за 2007 р. (14,2 млн дол. США) становив майже три чверті накопичених ПІІ з цієї країни за всі попередні роки (19,1 млн), близько 70 % ПІІ з Казахстану (15,2 млн з 22,3 млн дол. США) було залучено протягом 2006 р.

Зазначені тенденції торговельного та інвестиційного співробітництва України з країнами – учасницями ЄЕП дають можливість зробити такі узагальнення:

1. Зростає залежність України від подальшої динаміки та характеру співпраці з країнами ЄЕП на фоні послаблення позицій на їхніх внутрішніх ринках. Нинішній характер співробітництва, коли вагомість і пріоритетність України як торговельного та інвестиційного партнера для країн ЄЕП поступово послаблюються (що особливо стосується українсько-російського співробітництва), значно звужує можливості для України забезпечувати паритетний розвиток інтеграційних відносин.
2. Для держав ЄЕП Україна залишається вагомим ринком збуту багатьох товарів. Використання зацікавленості у внутрішньому ринку України розширює можливості поглиблення двосторонньої координації та співробітництва на взаємовигідній основі, формуючи підґрунтя для прагматичного та неконфліктного розвитку взаємовідносин.
3. Україна має оволодіти інструментами довгострокового забезпечення національних інтересів у співробітництві з країнами ЄЕП. У концептуальному аспекті в Україні бракує чітко сформульованих концепції та програми економічної інтеграції з державами СНД, зокрема ЄЕП, на кшталт програми "Європейський вибір". Відтак, втрачається стратегічна ініціатива розвитку східного вектора співробітництва, а Україна більш пасивно сприймає всі програмні ініціативи інших сторін, не володіючи чіткими позиціями та баченням власних перспектив присутності на цьому векторі.

Сучасні гео економічні інтереси України вимагають формування нової парадигми співробітництва з державами – членами ЄЕП у зв'язку зі змінами на теренах СНД, ревізією РФ доктрини міждержавних відносин, завершенням у 2007 р. строку дії Договору між Україною та Російською Федерацією про економічне співробітництво на 1998–2007 роки тощо. Разом із тим найбільш доцільно для України відійти від Угоди про ЄЕП та підготувати пакети економічних ініціатив щодо поглиблення двосторонніх економічних взаємовідносин з державами СНД, зокрема учасницями ЄЕП, на основі принципів та пріоритетів європейської інтеграції. Для цього необхідно:

- у контексті формування розширеної угоди України з ЄС та вступу України до СОТ розробити концепцію та програму економічного співробітництва Украї-

- ни з державами США, зокрема учасниками ЄЄП. Доцільно внести відповідний розділ у щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України;
- визначити пріоритетні сфери двостороннього співробітництва з кожною державою – учасницею ЄЄП з метою розширення виробничо-коопераційних зв'язків, створення сприятливих умов спільного інвестування, зокрема, у сферах харчової промисловості та сільського господарства, транспортної інфраструктури, нафтохімічного комплексу тощо;
 - підготувати ініціативи щодо можливості спільної реалізації економічних проектів у рамках багатостороннього співробітництва з РФ, Казахстаном та Білоруссю, зокрема щодо виробництва обладнання з нафтоперероблення, сільськогосподарського машинобудування, будівельної техніки тощо;
 - розробити концепцію вдосконалення співробітництва митних служб між країнами – учасниками ЄЄП, спрямовану на:
 - посилення контролю за переміщенням товарів, зокрема йдеться про чітке визначення країни походження товарів задля запобігання проникненню азійської продукції під виглядом товарів країн ЄЄП;
 - усунення розбіжностей двосторонньої митної статистики для покращання якості оцінювання товарообороту та протидії зловживанням та контрабанді;
 - узгодження питань щодо можливості взаємного пост-аудиту.

9.10. УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ: ЗДОБУТКИ ТА ЗАГРОЗИ

Виступ О. С. Власюка на Міжнародній конференції “Вступ України у СОТ: нові виклики і можливості”; м. Київ, 3 жовт. 2008 р. Публікується вперше.

Членство України у СОТ зміцнює підґрунтя євроатлантичних перспектив України. Позитивно оцінюючи досягнутий прогрес розширення СОТ, варто зосередитись на окремих ключових моментах розвитку економічного співробітництва, пов'язаного зі змінами, що виникають унаслідок набуття Україною членства в СОТ.

Світ вступив у новий період розвитку глобальної економіки, який ознаменувався затяжною кризою в США та глобальними кон'юнктурними змінами на всіх світових ринках. Згадані події ще не повною мірою переосмислені вченими, практиками та державними діячами. Отже, зі змінами акцентів у світовій системі дуже важливо по-новому подивитись на пріоритети економічного співробітництва в межах СОТ. У цьому контексті для України і держав – партнерів по євроатлантичному співробітництву важливими є такі пріоритети.

1. Україна потребує суттєвішої прагматизації економічних відносин, аніж вважалося до сьогодні. Дотепер спостерігаються інерційність внутрішньої економіки, не адаптованої до нових правил та вимог СОТ, і значний ризик асиметричних шоків, які обов'язково відбудуться у разі швидких темпів зняття обмежень внутрішнього ринку.
2. Державницький підхід як в Україні, так і у партнерів по євроатлантичному співробітництву мусить полягати у повномасштабній та скоординованій політиці попередження спекулятивного розігріву будь-якої із систем, що виникатиме через “влиття” нового ринку в наявне коло торговельних партне-

рів. Вважається, що слабша економіка більше втратить від лібералізації, а потужніші економіки підтримають експансію власних суб'єктів, спрямовану на те, щоб "нажитися" на слабших конкурентах, перехопивши стратегічні ланцюги економічного розвитку. Варто застерегти "гарячі голови" від розрахунків стимулів та вигід, які можуть бути отримані як "швидке захоплення" внутрішнього ринку України.

Переформатування присутності на внутрішньому ринку України на основі недооціненої вартості ресурсів або за рахунок потужніших капіталів є викликом розвитку як для України, так і для партнерів по євроатлантичному співробітництву.

3. Викликає занепокоєння можливість використання СОТ як механізму наднаціонального тиску з метою лобіювання інтересів зацікавлених груп будь-якої з країн – учасниць СОТ. Намагання усунути конкурентів шляхом використання механізму СОТ не нове. Разом із тим уряди повинні закладати основи чесної торгівлі та посилювати координацію дій з метою запобігання деструктивним процесам у країнах-партнерах.

Тепер, коли Україна є членом СОТ, мусимо невідкладно зорієнтувати національну економіку на застосування всіх можливих компенсаторних інструментів заради збереження позитивної економічної динаміки та опанування гідного місця в міжнародному поділі праці. СОТ за визначенням не є механізмом, де кожна з країн виступає для іншої конкурентом і не зацікавлена у спільних діях заради відвернення глобальних кризових потрясінь на будь-якому з ринків. Очевидно, що світові спекуляції неможливі, коли при владі перебувають відповідальні уряди, що запобігають вчиненню таких дій як резидентами, так і нерезидентами.

Розуміння загроз, які постають перед Україною зі вступом до СОТ, вимагає започаткування широких консультацій та координації дій у проблемних сферах, оскільки дестабілізація розвитку України зрештою буде не вигідною для всіх.

Ключовими загрозами вступу України до СОТ є такі.

1. Перерозподіл національного ринку на користь іноземних постачальників продукції за значною кількістю товарних категорій та скорочення експорту до держав – не членів СОТ.

Національні експортери де-факто працювали за нормами та вимогами СОТ, здійснюючи торговельні операції з країнами ЄС та іншими членами СОТ, а тому цей напрям не є критично ризиковим. Ключовим викликом вступу України до СОТ є можливість втрати національного ринку для розвитку національного виробництва та скорочення конкурентних переваг для експорту в держави, які не є членами СОТ, але становлять вагомий ринок збуту національної продукції.

Загрозливою тенденцією останнього періоду є зростання імпортової залежності України та критичне нарощування від'ємного сальдо торговельного балансу. Насиченість багатьох внутрішніх товарних ринків країни дедалі більше залежить від активності імпортерів. За рахунок імпорту формується більше половини офіційного вартісного обсягу продукції машинобудування, хімічних продуктів, одягу та взуття, меблів та інших споживчих товарів (рис. 9.9).

Значною залишається частка імпорту у постачанні сировинної продукції, зокрема добувної промисловості, що в умовах членства у СОТ посилить залежність розвитку власних переробних потужностей від кон'юнктури зовнішніх ринків та

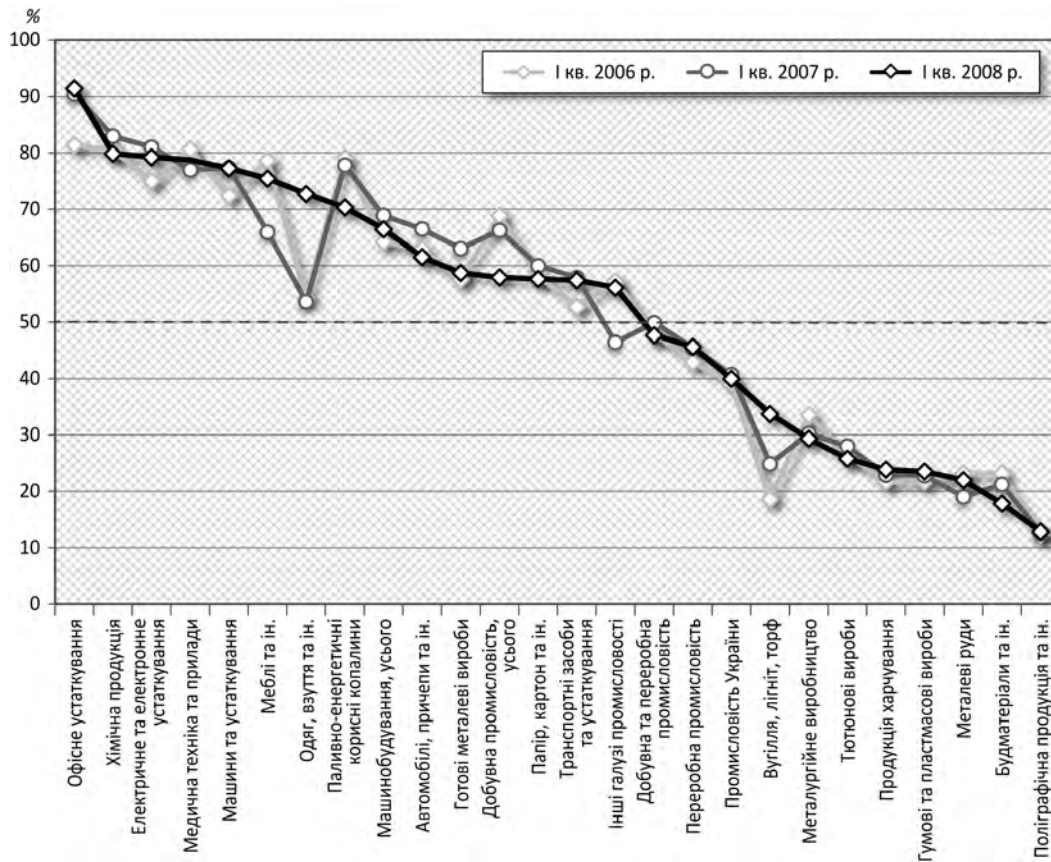

Рис. 9.9. Питома вага імпорту у формуванні товарної пропозиції на внутрішньому ринку промислової продукції України

стратегії позиціонування на ринку імпортерів. Водночас високий рівень експортної орієнтації галузей національної промисловості не забезпечує формування додатного сальдо зовнішньої торгівлі продукцією вітчизняних підприємств. За підсумками I кв. 2008 р., серед експортно орієнтованих галузей (до яких зараховано галузі з часткою експортної виручки, що перевищує 50 %) лише за продукцією металургії та інших транспортних засобів формується додатне сальдо (відповідно +4,6 млрд та +0,31 млрд дол. США). Для галузей із середньою та низькою експортною активністю формується переважно від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі. Це свідчить про надзвичайно низький потенціал національних підприємств стосовно утримання позицій на внутрішньому ринку та конкурентоспроможності щодо іноземних конкурентів.

2. Ускладнення торговельно-економічних взаємовідносин з РФ, зокрема зміна умов торгівлі та запровадження компенсаційних заходів.

Росія є ключовим торговельним партнером України, внутрішній ринок РФ стратегічно важливий для нарощування національних поставок із більшим вмістом доданої вартості, а також традиційних для України видів продукції.

Згідно з умовами вступу України до СОТ для російських виробників у деяких галузях з боку України виникає:

- загроза припливу реекспортованих товарів. У відповідь РФ може запровадити жорсткіші обмеження на постачання продукції з митної території України;
- надходження на російський ринок більшої кількості української продукції, витісненої з внутрішнього ринку імпортними поставками держав – членів СОТ (наприклад, алкогольні напої, м'ясо, автомобілі, продукція деревообробної промисловості).

3. Концентрація іноземної присутності на стратегічних ціноутворювальних ланках внутрішнього ринку (зокрема, фінансове посередництво, система логістики та оптової торгівлі, системи закупівлі майбутніх врожаїв, збереження сільськогосподарської продукції) шляхом придбання недооцінених національних активів з подальшим накопиченням основних прибутків у посередницькій ланці.

Характер надходжень ПІІ в Україну вказує на їхню орієнтацію, що зберігається, на високодохідні та швидкоокупні сегменти економіки, зокрема фінансовий сектор. У І кв. 2008 р. приріст іноземного капіталу на 37,3 % (+1,3 млрд дол. США) забезпечувався за рахунок підприємств, які здійснюють фінансову діяльність (показовою є тенденція, що триває, високої зацікавленості іноземних інвесторів в українських банках); операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям становили 7,6 % загального приросту ПІІ; будівництво – 7,3 %, на підприємства промисловості було зорієнтовано лише 12,5 %.

Структурні параметри ПІІ показують, що лише 25,6 %¹ (або 8,4 млрд дол. США) загальних ПІІ накопичено на підприємствах промисловості. З них на виробництво продуктів харчування припадає 20,2 %; металургію – 19,2; на машинобудування – 12,6 %.

Водночас у фінансових установах акумульовано 18,6 % ПІІ, на підприємствах торгівлі, з ремонту автомобілів, виробництва побутових виробів і предметів особистого вжитку – 10, в організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, – 8,9 %.

Прихід банківських установ з іноземним капіталом, які перебувають на утриманні материнських структур, може зумовити значний перерозподіл вітчизняного кредитного ринку та впливати на вартість кредитних ресурсів для національних виробників. Вступ України до СОТ та дозвіл іноземним банкам створювати філії на території України відкривають національний ринок для зовнішніх вливань іноземного капіталу.

4. Згортання національного промислового потенціалу внаслідок імпортової експансії, зокрема через “розігрів” споживчого попиту кредитними ресурсами іноземних фінансових установ.

5. Стимулювання інфляційних процесів у національній економіці, зокрема шляхом формування іноземними кредитними установами додаткового попиту на товари споживчого призначення, який призводить до підвищення цінової позиції споживчих товарів, а також імпортової експансії.

6. Часткова втрата економічної свободи українськими галузями внаслідок вимог лібералізації внутрішнього ринку.

¹ Станом на 1 квітня 2008 р.

7. Висока ймовірність перенесення на внутрішній ринок продовольства негативних тенденцій світового ринку внаслідок високої зацікавленості (зокрема спекулятивної) іноземних інвесторів у харчовій промисловості та агропромисловому комплексі України. Україна як конкурентоспроможна аграрна держава є високопривабливою для іноземних інвесторів, особливо з огляду на набуття статусу члена СОТ. У I кв. 2008 р. приріст ПШ у виробництво продуктів харчування, напоїв та тютюнових виробів становив 33,8 % (або 137 млн дол. США) усього приросту залучених ПШ до підприємств переробної промисловості. У підприємства сільськогосподарства, мисливства, лісового господарства з початку року обсяги ПШ збільшились на 18,3 % (або на 74,2 млн дол. США).

За висновками експертів Світового банку, на сучасному етапі ціни на продовольство перебувають на рівні історичних максимумів і у найближчій перспективі залишатимуться на цьому рівні. Важливим чинником є значне перевищення світового попиту над пропозицією, що робить Україну надзвичайно привабливим об'єктом зацікавленості іноземних інвесторів, а тому потребує переоцінки вартості його елементів з урахуванням світових цін.

Критичним у цьому аспекті є те, що аграрний ринок України найменш захищений від спекулятивних атак іноземних інвесторів. Ідеться про такі чинники: найнижча орендна плата за високоякісну родючу чорноземну землю (тоді як в Європі ціна оренди – 80–100 дол. США за 1 га, в Україні вона дорівнює близько 30–40 дол. США, за вищої родючості землі); низька заробітна плата в сільськогосподарському секторі; ціновий диктат щодо виробників сільськогосподарської продукції з боку посередників при закупівлі.

Неупереджений погляд на зміни у світовій економіці дає змогу остаточно закріпити думку, що насправді внаслідок спекуляцій програють усі економіки, а тому нова роль СОТ полягає в координації та недопущенні глобальних "ігор" на світових ринках. Лібералізація доступу на ринки – не іграшка для спекулятивного зиску, а можливість чесно розвивати торговельно-економічні відносини. З огляду на це слід поглиблювати формат координації дій урядів та органів державного управління, поширювати позитивний досвід та вносити пропозиції щодо того, як СОТ може сприяти кращій адаптації держав – нових членів, зменшувати негативні наслідки глобальних криз для національних економік. Можливо, на часі є підготовка та впровадження нових стандартів регулювання у посиленні фінансової дисципліни суб'єктів світового фінансового ринку для запобігання здійсненню масштабних операцій з невеликим власним капіталом.

Важливого значення набувають заходи щодо вдосконалення антимонопольного регулювання в межах СОТ. Тепер, коли всі країни – члени СОТ потерпають від інфляційного тиску, доцільно розробити спільну програму дій або принаймні віднайти шляхи координації зусиль у межах СОТ у подоланні цього явища.

Поеднання зусиль міжнародних організацій на кшталт СОТ та відповідальної політики національних урядів сприятимуть спільному прогресу у зміцненні євроатлантичного співробітництва всіх держав.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВЛАСЮК Олександр Степанович

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА АНТИКРИЗОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Відповідальний за випуск

В. Д. Королюк

Редактори:

С. В. Бартош, А. М. Осадча

Коректори:

С. В. Зюбенко, О. В. Орел, Н. Г. Пузиренко

Комп'ютерна верстка

А. А. Молотая, Г. Г. Пузиренка

Підп. до друку 15.12.2011. Формат 70×100/16. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура "Warnock Pro". Ум. друк. арк. 39,0. Обл.-вид. арк. 36,72.
Наклад 300 прим. Зам. 11-1181К.

Державна навчально-наукова установа "Академія фінансового управління"
04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38-44, тел./факс (044) 277-51-15.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3536 від 28.07.2009 р.

Віддруковано на ЗАТ "ВІПОЛ",
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТК
